

ΜΑΡΙΑΣ ΑΛ. ΜΑΜΑΣΟΥΛΑ

Φιλολόγου - Θεολόγου - Παιδαγωγού

**ΠΑΙΔΕΙΑ & ΓΛΩΣΣΑ ΣΤΟΝ
ΑΓΙΟ ΚΟΣΜΑ ΤΟΝ ΑΙΤΩΛΟ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΓΙΑΝΝΕΝΑ 2001

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Βραχυγραφίες

Εισαγωγή

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Κεφάλαιο Α΄

1.1. Προβλήματα του Έθνους που απασχόλησαν τον Κοσμά τον Αιτωλό

1.1.1. Η πνευματική κατάσταση του υπόδουλου Ελληνισμού

Η Παιδεία & η Γλώσσα

1.1.2. Η θρησκευτική κατάσταση & η ηθική εξαθλίωση

1.1.3. Οικονομικές πιέσεις & κοινωνικά προβλήματα των υποδούλων

1.1.4. Έλλειψη εθνικής συνειδήσεως & κοινωνικής ενότητας

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΑΙΔΕΙΑ

«Δράξασθε παιδείας»

(Π. Διαθήκη - Α. Κοραΐς)

Κεφάλαιο Α΄

2.1. Η Παιδεία του Κοσμά του Αιτωλού

2.1.1. Σχολεία που φοίτησε & διδάσκαλοι που παρακολούθησε

2.1.2. Η «θύραθεν παιδεία» του Κοσμά, μέσα από τις Διδαχές του

2.1.3. Η Πατερική Θεολογία στις Διδαχές του Πατροκοσμά

Κεφάλαιο Β΄

2.2. Ο Πατροκοσμάς Ψυχολόγος - Παιδαγωγός - Κοινωνιολόγος

2.2.1. Ψυχοπαιδαγωγικές Αρχές του Αγίου Κοσμά

(Φορείς αγωγής των Ελληνοπαίδων του 18^{ου} αιώνα)

2.2.2. Ο Πατροκοσμάς ως Διδάσκαλος & Παιδαγωγός

(Παιδαγωγικές Αρχές & Μέθοδοι της διδασχής του)

2.2.3. Η Κοινωνιολογική διάσταση των Διδαχών του Πατροκοσμά

(Κοινωνικές αρχές & αρετές)

Κεφάλαιο Γ΄

- 2.3. Οι αγώνες του Πατροκοσμά για την Παιδεία του υποδούλου Έθνους
- 2.3.1. Η συμβολή του Αγίου στην ανάπτυξη της Ελληνικής Παιδείας
- 2.3.2. Η ιδανική Παιδεία για τον Πατροκοσμά
- 2.3.3. Αγώνες & αγωνίες για την Παιδεία
- 2.3.4. Ο Παιδαγωγός Κοσμάς & ο «μύθος» της Χειμάρρας
- 2.3.5. Ο απολογισμός του έργου του
(Η Επιστολή στον αδελφό του Χρύσανθο)

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΓΛΩΣΣΑ

«Μήγαρις έχω άλλο στο νου μου πάρεξ ελευθερία & Γλώσσα;»

(Διονύσιος Σολωμός)

Κεφάλαιο Α΄

- 3.1. Η Γλώσσα της εποχής του Πατροκοσμά
- 3.1.1. Η θέση της Εκκλησίας στο γλωσσικό θέμα
(Από την Άλωση ως την εποχή του Πατροκοσμά)
- 3.1.2. Η Εκκλησιαστική ρητορεία από το 16^ο ως τον 18^ο αιώνα

Κεφάλαιο Β΄

- 3.2. Ο Πατροκοσμάς & οι Διδαχές του
- 3.2.1. Οι Διδαχές
- 3.2.2. Οι Διδαχές ως Εκκλησιαστικά Ρητορικά Κείμενα
- 3.2.3. Οι Διδαχές ως Λογοτεχνικά Κείμενα
- 3.2.4. Οι Διδαχές ως Λαϊκά Ρητορικά Κείμενα

Κεφάλαιο Γ΄

- 3.3. Η Γλώσσα του Πατροκοσμά
- 3.3.1. Η Γλώσσα που μιλούσε ο Κοσμάς
- 3.3.2. Η Γλώσσα των Επιστολών & Διδαχών του Αγίου

Κεφάλαιο Δ΄

- 3.4. Οι αγώνες του Αγίου για την Ελληνική Γλώσσα
- 3.4.1. Δίγλωσσοι, Βλαχόφωνοι & Αλβανόφωνοι
- 3.4.2. Το κήρυγμα του Πατροκοσμά για τη διάσωση της Ελληνικής Γλώσσας

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Βιογραφία του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Στατιστικοί πίνακες χωριών και συνοικισμών του Ελληνισμού, που έχουν σχέση με τη δράση του Πατροκοσμά

- I. Περιοχές της Ηπείρου δίγλωσσες, που μιλούσαν την Ελληνική & την Αλβανική γλώσσα
- II. Περιοχές του Ελληνισμού δίγλωσσες, που μιλούσαν την Ελληνική & τη Βλαχική γλώσσα
- III. Περιοχές της Βορείου Ηπείρου, που μιλούσαν μόνο την Αλβανική γλώσσα
- IV. Περιοχές του Βόρειου Ελληνισμού ελληνόφωνες, που αντιμετώπιζαν προβλήματα (εξωμοσίες, αμάθεια) & ενισχύθηκαν από τον Πατροκοσμά
- V. Νησιά του Ιονίου & του Αιγαίου, που επισκέφθηκε ο Πατροκοσμάς
- VI. Περιοχές του Ελληνισμού, που περιόδευσε ο Πατροκοσμάς

Βιβλιογραφία

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Αόρ. (Αόριστος)

Α.Δ.Ε.Ε. (Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος)

Αρχ. (Αρχαίος -α -ο)

Β.Β. (Βασική Βιβλιοθήκη)
 ΒΕΠΕΣ (Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων)
 Γλωσσογν. (Γλωσσογνωσία & Γλωσσογραφία ελληνική)
 Εκκλ. Ορολ. (Εκκλησιαστική Ορολογία)
 Εκ. Αλ. (Εκκλησιαστική Αλήθεια)
 Εκδ. (Εκδόσεις)
 Ελ. Δ. Γλ. (Ελληνική Διεθνής Γλώσσα)
 Επετ. Βυζαντ. Σπουδ. (Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών)
 Ε.Μ.Α. (Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου)
 Επετ. Φίλοσ. Αθην. (Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών)
 Ε.Η.Μ. (Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών)
 Επίρ. (Επίρρημα)
 Εφημ. (Εφημερίδα)
 Η.Ε. (Ηπειρωτική Εστία)
 Η.Η. (Ηπειρωτικό Ημερολόγιο)
 Η.Χ. (Ηπειρωτικά Χρονικά)
 ΘΗΕ (Θρησκευτική & Ηθική Εγκυκλοπαίδεια)
 Ιστ. Ν.Ε.Α. (Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας Κ. Θ. Δημαρά)
 Καταλ. (Κατάληξη)
 Κ.Χ. (Κεφαλληνιακά Χρονικά)
 Λαογρ. (Λαογραφία)
 Λεξ. (Λεξικό)
 Λεξ. Αρχ. (Λεξικογραφικών Αρχείων)
 Λεξ. Δελτ. (Λεξικογραφικών Δελτίων Ακαδημίας Αθηνών)
 Μεσν. (Μεσαιωνικό)
 Μετ. (Μετοχή)
 Μεταγ. (Μεταγενέστερος)
 Μ.Ι.Ε.Τ. (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης)
 Μ Γ (J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, series Graeca)
 Ν.Ε. (Νέα Εστία)
 Περ. (Περιοδικό)
 Προστ. (Προστακτική)
 π.η. (παλαιό ημερολόγιο)
 Ρουμ. Η. (Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο)
 Στ.Ε. (Στερεά Ελλάς)
 Τοπων. (Τοπωνύμιο)

Εισαγωγή

Προβληματολογία και Μεθοδολογία της εργασίας

Ο κύριος χώρος της εργασίας μας είναι οι Διδαχές και οι Επιστολές του Διδασκάλου και Διδάχου του Γένους, Κοσμά του Αιτωλού. Τα κείμενα αυτά μας παρέχουν το υλικό και ταυτόχρονα καθορίζουν τα όρια και τα πλαίσια μέσα στα οποία κινείται και αναπτύσσεται η εργασία μας. Θα αναπτυχθούν τα κύρια σημαίνοντα των Διδαχών και Επιστολών του Κοσμά του Αιτωλού, για να μπορέσουμε να συλλάβουμε το βαθύτερο νόημα των λόγων του Πατροκοσμά και τις Παιδαγωγικές, Φιλοσοφικές, Ψυχολογικές και Κοινωνιολογικές ιδέες, οι οποίες αλλού είναι έκτυπες και αλλού λανθάνουσες.

Θεωρούμε υποχρέωσή μας να αναφέρουμε από την αρχή ότι η εργασία μας θα κινηθεί, κατά κύριο λόγο, στα πλαίσια της φιλολογικοϊστορικής μεθόδου. Η παραδοσιακή φιλολογικοϊστορική μέθοδος συνίσταται στη συγκέντρωση, τον έλεγχο και την καταγραφή πληροφοριών, βιογραφικών και χρονολογικών, που συνδέονται με τη ζωή και το έργο των δημιουργών. Επιχειρεί, επίσης, να μελετήσει το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, για να κατανοήσει μέσα σ' αυτό το συγκεκριμένο έργο¹.

Έτσι θα τοποθετήσουμε το έργο του Πατροκοσμά στο σύνολο των ιστορικών γεγονότων και της κοινωνικής ζωής και θα επιχειρήσουμε να βρούμε το αντικειμενικό νόημα, θεωρώντας τη σύνολη προσφορά του Πατροκοσμά ως αποτέλεσμα των ιστορικών, κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων της εποχής του. Κυρίως θα επιμείνουμε στη διαδικασία της γραφής του Πατροκοσμά (άποψη του Roland Barthes, Το μηδέν της γραφής), επιχειρώντας να αποκαλύψουμε αυτό που κρύβεται ή που λέγεται με τρόπο αλληγορικό.

Ως γνωστόν, στο σύνολό τους οι έγκυροι κριτικοί μίλησαν για το φανερό και κρυφό περιεχόμενο ενός έργου. Για το θέμα των δύο στρωμάτων σ' ένα κείμενο με προεξάρχον το άδηλο και λανθάνον, γράφει ο Γ. Σεφέρης: «Ο Ε. Μ. Forster, ένας εξαιρετικά ευαίσθητος μυθιστοριογράφος και δοκιμιογράφος, παρατηρούσε: “Όπως ακριβώς οι λέξεις έχουν δύο λειτουργίες, τη μια που αφορά τη μετάδοση εννοιών, και την άλλη που αφορά τη δημιουργία, έτσι ο άνθρωπος νους έχει δύο προσωπικότητες, τη μια στην επιφάνεια, και την άλλη μέσα πιο βαθιά. Η απάνω προσωπικότητα έχει όνομα, ονομάζεται Σαμουήλ Κόλεριτζ, Γουλιέλμος Σαίξπηρ, ή Κυρία..., είναι ευσυνείδητη, σβέλτη, και διαφέρει αδρά και διασκεδαστικά από τις προσωπικότητες των άλλων. Η εσώτερη προσωπικότητα είναι

1. Γιώργος Παγανός, *Η νεοελληνική πεζογραφία. Θεωρία και πράξη*, εκδ. Κώδικας, Αθήνα 1983, σελ. 49.

μια πολύ παράξενη υπόθεση. Από πολλές πλευρές είναι ολωσδιόλου ακαταλόγιστη. Όμως χωρίς αυτή δεν υπάρχει λογοτεχνία, γιατί αν ο άνθρωπος δε ρίξει έναν κουβά (για ν' αντλήσει) βαθιά μέσα

σ' αυτή, δεν μπορεί να δημιουργήσει έργο πρώτης ποιότητας. Τη χαρακτηρίζει, μ' έναν τρόπο, κάτι το γενικό. Μολονότι βρίσκεται μέσα στον Κόλεριδζ, δεν είναι δυνατό να της δώσουμε τ' όνομά του. Έχει κάτι το κοινό με τις βαθύτερες προσωπικότητες των άλλων. Και ο μυστικός θα μας βεβαιώσει πως αυτή η κοινή ιδιότητα είναι ο Θεός, και πως εκεί, στους σκοτεινούς μυχούς της ύπαρξής μας, πλησιάζουμε τις πύλες του Θεϊκού''.

Είναι αξιοπρόσεχτο ότι ένας σημαντικός λογοτέχνης, που δεν τον χαρακτηρίζει ο μυστικισμός, και που δεν έγραψε ποιήματα, μιλά μ' αυτά τα λόγια. Μας είναι χρήσιμη η παραβολή του. Μολονότι δε θα χρησιμοποιούσα ολωσδιόλου έτσι τη λέξη “προσωπικότητα”, νομίζω πως εκφράζει με αρκετή σαφήνεια αυτή την τόσο σκοτεινή λειτουργία του ποιητή. Θα ήθελα μόνο να παρατηρήσω ότι κι εδώ η διάκριση γίνεται για την ανάγκη της ακριβολογίας και ότι οι δυό αυτές προσωπικότητες, που λέει, δεν είναι στεγανά χωρισμένες, και η λειτουργία του ποιητή απαρτίζεται από ένα αδιάκοπο πάει κι έλα ανάμεσα στο εσώτερο και το επιφανειακότερο εγώ. Τέλος, θέλω να υπογραμμίσω πως όταν μιλώ για τη γλωσσική λειτουργία του ποιητή, έχω πάντα υπόψη μου αυτή την εσώτερη λειτουργία, είτε όπως προσπάθησα να την εκφράσω, είτε όπως την εκφράζει η περικοπή που ακούσατε»¹.

Ενώ, δηλαδή, θα ξεκινήσουμε από το φανερό περιεχόμενο του κειμένου, θα προσπαθήσουμε να εξιχνιάσουμε και να αποδεσμεύσουμε αυτό που κρύβεται, διότι ο Πατροκοσμάς μιλάει με παραβολές, αλληγορίες και μύθους, λόγω των κοινωνικοπολιτικών αντικειμενικών συνθηκών.

Για να επιλέξουμε αυτό τον τρόπο προσέγγισης των Διδαχών και Επιστολών του Πατροκοσμά μας οδήγησε αυτό τούτο το έργο του, δηλαδή η εσωτερική οικονομία, που παρουσιάζει η γραφή του Πατροκοσμά, καθώς και η επιθυμία μας να συμβάλουμε, έστω και στο ελάχιστο, σ' έναν επανέλεγχο των ιστορικών πηγών, του χωροχρονικού πλαισίου και των μεγάλων εθνικών θεμάτων που συγκίνησαν, και κυριολεκτικά συγκλόνησαν, το μεγάλο Διδάχο του Γένους.

Δεν αρνούμαστε ότι στη χώρα μας υπάρχουν αντίστοιχες ολοκληρωμένες εργασίες, όπως του Ι. Μενούνου, του Μ. Γκιάλια, του Φ. Μιχαλόπουλου, του Μητροπολίτη Αυγουστίνου Καντιώτη, του Αρχιμανδρίτη Σωφρονίου Παπακυριακού, του Π. Πάσχου, της

1. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, δεύτερος τόμος (1948 - 1971), ΣΤ' έκδοση, Ίκαρος, Αθήνα 1981, σελ. 164 - 166.

Άρτεμης Ξανθοπούλου - Κυριακού, του Δ. Σαλαμάγκα, του Κ. Σαρδελή και πολλών άλλων. Οπωσδήποτε όμως υπάρχουν πτυχές της ζωής και του έργου του Πατροκοσμά, που πρέπει να αναδειχθούν, όπως και κεντρικά σημαίνοντα και σημειώμενα, που πρέπει να ερευνηθούν για λόγους επιστημονικούς, αλλά και εθνικούς, καθώς όλα αυτά ιδιαίτερα σήμερα αποκτούν μια δραματική επικαιρότητα.

Από άποψη βιβλιογραφικής στήριξης η εργασία μας υποστηρίζεται από ανάλογα ερευνητικά εργαλεία, πολλά των οποίων χρησιμοποίησαν και οι προηγούμενοι μελετητές του Κοσμά του

Αιτωλού. Κύριες πηγές της εργασίας μας ήταν η πρώτη Βιογραφία του Κοσμά του Αιτωλού από τον Νικόδημο Αγιορείτη ή κατ' άλλους από τον Σάπφειρο Χριστοδουλίδη, και οι Διδαχές και Επιστολές του Πατροκοσμά, δημοσιευμένες από πολλούς ερευνητές. Σημαντικό είναι το ότι βρήκαμε και μελετήσαμε παλιές εκδόσεις των Διδαχών, όπως την έκδοση του Γεωργίου Αποστολιά (1897). Υλικό αντλήσαμε από τις αυτοτελείς εκδόσεις για τον Κοσμά τον Αιτωλό, που είναι αρκετές τα τελευταία χρόνια, μετά την έγκριτη μελέτη και παρουσίαση του έργου του μεγάλου Διδάχου από το Φάνη Μιχαλόπουλο. Επίσης άρθρα, μελέτες, διαλέξεις, επιφυλλίδες σε περιοδικά, εφημερίδες, ημερολόγια, και επετηρίδες αναφερόμενα στον Πατροκοσμά, λήμματα σε Λεξικά και Εγκυκλοπαίδειες, αναφορές και μελέτες Ελλήνων, αλλά και ξένων μελετητών της ζωής και του έργου του, βιβλία και άρθρα γενικού περιεχομένου, βοήθησαν σε μια ολοκληρωμένη μελέτη και προσέγγιση της προσφοράς και του έργου του Αιτωλού Διδασκάλου. Η θεολογική, γλωσσική, κοινωνιολογική, ψυχολογική και παιδαγωγική θεώρηση του έργου του Πατροκοσμά μας έκαναν να ανατρέξουμε σε βιβλία και άρθρα αναλόγου περιεχομένου, θεολογικά, κοινωνιολογικά, ψυχολογικά, παιδαγωγικά, γλωσσολογικά, για την καλύτερη προσέγγιση του έργου και της προσφοράς του Πατροκοσμά, όχι μόνο στην εποχή του, αλλά και στη δική μας εποχή.

Υπογραμμίζουμε απ' αρχής ορισμένους από τους άξονες της εργασίας μας:

Το Πρώτο Μέρος θα αναφέρεται στην κατάσταση και στα προβλήματα του υπόδουλου ελληνισμού κατά τον 18^ο αιώνα, που έζησε και έγραψε ο Πατροκοσμάς. Η πνευματική και θρησκευτική κατάσταση των υποδούλων, η ηθική εξαθλίωση, οι οικονομικές πιέσεις και τα κοινωνικά προβλήματα των ραγιάδων, η έλλειψη εθνικής συνειδήσεως και κοινωνικής ενότητας τον απασχόλησαν πολύ. Ιδιαίτερα η έλλειψη παιδείας και η άγνοια της Ελληνικής γλώσσας από ένα μεγάλο κομμάτι του βόρειου ελληνισμού, οι εξισλαμισμοί, οι ατομικές και ομαδικές εξωμοσίες, οι ύπουλες επεμβάσεις του Πάπα, ώθησαν τον πυρφόρο διδάχο στο μεγάλο του έργο. Προσπάθησε να ζυπνήσει την εθνική συνείδηση στο λαό και να τον ετοιμάσει για το μεγάλο ξεσηκωμό του Γένους.

Το Δεύτερο Μέρος της εργασίας μας θα αναφέρεται στην Παιδεία. Συγκεκριμένα στην παιδεία του ίδιου του Κοσμά, στα σχολεία που φοίτησε, στους δασκάλους που είχε και τις επιδράσεις που δέχθηκε απ' αυτούς, στη “θύραθεν παιδεία” του και στις θεολογικές του γνώσεις. Στη συνέχεια θα παρουσιαστεί ο Πατροκοσμάς ως Διδάσκαλος, Παιδαγωγός, Ψυχολόγος, Κοινωνιολόγος. Μέσα από τις Διδαχές του πηγάζει η όλη του προσφορά. Τα κείμενα των Διδαχών, που έχουμε στη διάθεσή μας δίνουν και δείχνουν τις ψυχοπαιδαγωγικές του Αρχές και Μεθόδους της διδασκαλίας του, τις οποίες θα ζήλευαν οι σύγχρονοι Παιδαγωγοί. Η Κοινωνιολογική διάσταση των Διδαχών με τις Κοινωνικές Αρχές και αρετές, που συνιστά ο Άγιος στους συγχρόνους του, τον καθιερώνουν ως ένα μεγάλο και σοφό Κοινωνιολόγο, που με το λόγο του μετέτρεψε τα κοινωνικά δεδομένα της εποχής του. Στο ίδιο Μέρος θα αναφέρονται και οι αγώνες του Πατροκοσμά για την Παιδεία, η συμβολή του στην ανάπτυξη της Ελληνικής Παιδείας με όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά, που αναδεικνύουν το άτομο

και το κάνουν ξεχωριστό Άνθρωπο, τα σχολεία που ίδρυσε, οι αγωνίες και οι θυσίες του για την Παιδεία του υποδούλου Γένους.

Το Τρίτο Μέρος θα αναφέρεται στη Γλώσσα. Ο Πατροκοσμάς έχοντας συνείδηση της αποστολής του στο υπόδουλο Γένος, προσπάθησε με τους αγώνες του και τις προσπάθειές του να κρατήσει ο ελληνικός λαός τη γλώσσα του, να κρατήσει την πολιτιστική του κληρονομιά. Γιατί η γλώσσα, «δεν είναι απλό εργαλείο, είναι αξία, είναι κατάκτηση, έργο ζωής»¹. Γιατί «η γλώσσα, είναι φως που λυτρώνει. Είναι η ίδια η ελευθερία»². Θα μας απασχολήσει πρώτα η θέση της Εκκλησίας στο γλωσσικό θέμα από την Άλωση της Πόλης ως την εποχή του Πατροκοσμά και η εκκλησιαστική ρητορεία από τον 16^ο ως τον 18^ο αιώνα. Θα αποδειχθεί, ότι τα κείμενα των Διδαχών του Πατροκοσμά είναι κείμενα Εκκλησιαστικά, Ρητορικά, Λογοτεχνικά. Ιδιαίτερα θα επισημανθεί η γλώσσα που μιλούσε ο Πατροκοσμάς, η γλώσσα των Διδαχών και η γλώσσα των Επιστολών του. Θα αναφερθούν ιδιοματισμοί του Πατροκοσμά, λέξεις τουρκικές, ιταλικές, αραβοπερσικές που χρησιμοποίησε ο ίδιος και ήταν γνωστές στους ακροατές των λόγων του, λέξεις ξένες, που ελληνοποιήθηκαν και καθιερώθηκαν στο ελληνικό λεξιλόγιο. Σημαντικό κεφάλαιο αυτού του Μέρους θα είναι οι αγώνες και το κήρυγμα του Κοσμά για τη διάσωση της ελληνικής γλώσσας στις απόμακρες περιοχές του ελληνισμού, που η Αλβανική και η Βλαχική γλώσσα είχαν την πρώτη θέση στον ελληνικό πληθυσμό.

Θα ακολουθήσουν δύο παραρτήματα, το πρώτο θα είναι μια σύντομη βιογραφία του

1. Γ. Μπαμινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία. Το παράδειγμα της Ελληνικής*, ό. π. σελ. 1 - 3.

2. Μεσεβρινός, *Η προδομένη γλώσσα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1974, σελ. 269.

Αγίου Κοσμά και το δεύτερο στατιστικοί πίνακες χωριών και συνοικισμών του Ελληνισμού, που έχουν σχέση με τη δράση του Πατροκοσμά. Περιοχές δίγλωσσες, Βλαχόφωνες, Αλβανόφωνες, περιοχές με εξωμοσίες, εξισλαμισμούς, αμάθεια ή με έντονη τη Δυτική επίδραση και προπαγάνδα, είναι οι τόποι, που ιδιαίτερα επισκέφθηκε και βοήθησε ο Κοσμάς. Με τους πίνακες αυτούς θα αποδειχθεί το γιατί ο Πατροκοσμάς προτίμησε τις ορεινές περιοχές της Ηπείρου και Μακεδονίας.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι ο Πατροκοσμάς είναι ο μεγάλος Διδάχος του Γένους, που αγωνίστηκε για την Παιδεία και τη Γλώσσα του υπόδουλου ελληνισμού, δίδαξε με το λόγο και το παράδειγμά του, μίλησε για το “Ποθούμενο”. Είναι ένα εθνικό κεφάλαιο, γιατί προετοίμασε και υποστήριξε την Εθνεγερσία με το δικό του τρόπο. Είναι ένας ρήτορας με ρητορική τέχνη πηγαία, αληθινή, με «ανυπέρβλητη δύναμη και χάρη». Δημιούργησε, μίλησε αυθόρμητα με όλη τη θερμότητα της καρδιάς του στο ζωντανό υλικό, που κάθε φορά είχε μπροστά του. Η παιδεία και η γλώσσα στους δύσκολους χρόνους του ήταν κατορθώματα, ήταν δύο ουσιαστικές όψεις της ελευθερίας. Έπρεπε να προηγηθεί αυτή η ελευθερία της γλώσσας και της παιδείας του υπόδουλου ραγιά, για να ακολουθήσει η εξωτερική ελευθερία. «Η γλώσσα είναι πατρίδα», θα πει ο Καζαντζάκης αργότερα.

Παιδεία, γλώσσα, ελευθερία, και τα τρία μαζί σημαίνουν Πατρίδα, για τον Πατροκοσμά. Η αλληλεξάρτηση και αλληλοπεριχώρηση αυτών των τριών εννοιών δίνουν περιεχόμενο, μορφή και ζωή στην Πατρίδα. Η Ελληνική Πατρίδα για να ορθοποδήσει και να αναδειχθεί μετά τόσους αιώνες σκλαβιάς, έπρεπε να σταθεί γερά στις δύο θεμελιώδεις αξίες του κάθε ανθρώπου και του κάθε λαού: Την παιδεία και τη γλώσσα. Οι αγώνες του Πατροκοσμά δικαιώθηκαν. Η Ελλάδα κατόρθωσε να επιτελέσει το μεγάλο θαύμα, να βρει πάλι το δρόμο της και να συνεχίσει. Η Ελευθερία, μετά από αγώνες και θυσίες, ήλθε πάλι στον τόπο της. Αυτό το οφείλει κατά πολύ και στον ταπεινό Διδάχο, τον Εθναπόστολο, Αναμορφωτή και Διδάσκαλο του Γένους, τον Κοινωνικό εργάτη και Μάρτυρα, τον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό, τον Πατροκοσμά.

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

1.1. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΠΟΥ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΑΝ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΟΝ ΑΙΤΩΛΟ

1.1.1. Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ, Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ Η ΓΛΩΣΣΑ

Με την άλωση της Πόλης το 1453, αρχίζει για τον ελληνισμό μία περίοδος μαύρη και ζοφερή, περίοδος δουλείας, σκλαβιάς, ταπείνωσης. Η χώρα βρέθηκε χωρίς οδηγούς, βυθισμένη στο σκοτάδι της αμάθειας, αφού οι λόγιοι και διδάσκαλοι αποκαρδιωμένοι από την παρακμή είχαν καταφύγει στη Δύση. «Η Δύση εδέχθη τους Έλληνες λαμπαδηδρόμους του πνεύματος των αιώνων, που δεν ήτο δυνατόν να κρατήση πλέον η Ανατολή που εξέπεσε και εβαρβαροκρατήθη»¹. Ο πρώτος μετά την Άλωση πατριάρχης, ο Γεννάδιος, χρησιμοποιώντας την εύνοια και τα προνόμια του κατακτητή, ίδρυσε στην Κωνσταντινούπολη την Πατριαρχική σχολή. Όσοι έβγαιναν απ' αυτή και δε γινόταν κληρικοί, πήγαιναν στην Ιταλία και συνέχιζαν τις σπουδές τους, επιστρέφοντας δε συνήθως ως γιατροί ή δάσκαλοι, ζητούσαν ασφάλεια στο ράσο. Ο 16^{ος} αιώνας είναι ο μεσαίωνας του υπόδουλου ελληνισμού. «Αλλά ο παπάς κάτω από τα ράκη του ράσου του κρατεί το ψαλτήρι και

πηγαίνει να μάθη τα παιδιά, που τον περιμένουν, να διαβάζουν. Ομιλεί ακόμη εις τα παιδιά και δια τους μεγάλους ανθρώπους που εδόξασαν άλλοτε αυτόν τον τόπον. Διδάσκει την ολίγη ιστορία που γνωρίζει και αυτός. Το κρυφό σχολειό δεν είναι θρύλος. Το συντήρησε, παρά τας καταδιώξεις, παρά την αξιοθρήνητον έλλειψιν παντός μέσου, παρά την φοβεράν πίεσιν τώσων άμεσων αναγκών που θα ήτο φυσικόν να οδηγήσουν προς τον εξισλαμισμόν, ο βαθύτατος πόθος του τυραννουμένου έθνους να υπάρξη»².

Η κατάσταση του υπόδουλου Ελληνισμού διαγράφονταν με τα μελανότερα χρώματα. Απ' άκρη σ' άκρη της ελληνικής γης συναντάμε τα συμπτώματα της εξαθλίωσης. **Βαθύτα-**

-
1. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, εκδοτικός οίκος Μέλισσα, έκδ. ΣΤ', Αθήνα 1974, τόμος 1^{ος}, σελ. 20.
 2. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, ό. π. τόμ.1^{ος}, σελ. 21. Για το «κρυφό σχολειό» γράφει και ο Α. Βακαλόπουλος στην *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Α', τυπ. Εμμανουήλ Σφακιανάκη & Υιών, Θεσ/νίκη 1973, τόμ. Β', σελ. 251.

το πνευματικό σκοτάδι, αμάθεια, ηθική χαλάρωση, κατάπτωση θρησκευτική, παρακμή, μιζέρια, βαρβαρότητα. Ο λαός μόνος, απορφανισμένος από πνευματικούς οδηγούς, είχε αποψιλωθεί απ' όλη σχεδόν την πνευματική και καλλιτεχνική κληρονομιά των προγόνων του. Είναι χαρακτηριστικά τα όσα γράφει στα 1665 ο Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός¹ για την ιδιαίτερη πατρίδα του την Αιτωλία, που δείχνουν όλη την αμάθεια και τη βαρβαρότητα: «Εν τοις μέρεσι της Αιτωλίας, της εμής αθλίας πατρίδος και επί πάσι σχεδόν τοις πέριξ εκείνης κλίμασιν εξέλιπε προ πολλών ήδη χρόνων άπαν καλόν, μεθ' ο η των πεζών γραμμάτων γνώσις, και ούτω συνέβη τους εκείσε πάντας αναλφαβήτους γενέσθαι και άγαν τρισβαρβάρους»². Και δε συμβαίνει αυτό μόνο στα μέρη της Αιτωλίας. Η αγριότητα των ηθών, ο αποπροσανατολισμός του λαού από τις ηθικές αξίες του Χριστιανισμού, η απαιδευσία, είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του υπόδουλου λαού σ' όλα τα μήκη και τα πλάτη της ελληνικής γης.

Τα ίδια και χειρότερα συμβαίνουν όσο προχωρούμε βορειότερα προς την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη. Οι πληθυσμοί σ' αυτά τα μέρη είναι ανάμικτοι. Έλληνες, Τούρκοι, Σλάβοι, Βλάχοι, Αρβανίτες, Ατσίγγανοι. «Στα χωριά και την ύπαιθρο επικρατούσαν ακατανόμαστη βαρβαρότητα κι' αγραμματοσύνη... Η ληστεία και η αγριότητα των Γενιτσάρων δεν άφηνε τίποτε ν' ανθίσει στον τόπο. Ούτε παπά, ούτε καλόγερο έβλεπε κανείς στα χωριά όχι για να κηρύξει, αλλ' ούτε και για να εμφανιστεί, όπως τονώσει το φρόνημα. Ο λαός είχε μείνει μόνος και τραβούσε το δρόμο του, μη δείχνοντας κα- νείς ενδιαφέρον για την πορεία του. Τα τουρκικά αρχεία, που τυπώθηκαν τελευταία για την ύπαιθρο της Μακεδονίας, παρουσιάζουν τη ληστεία και την αυτοδικία απελπιστικές

1. Ο Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός γεννήθηκε κατά το 1600 στο Μέγα Δένδρο της Αιτωλίας και έμαθε τα πρώτα γράμματα στο σχολείο της Βαρνάκοβας. Συνέχισε τις σπουδές του κοντά στον Μελέτιο Συρίγο και στη συνέχεια διδάχτηκε φιλοσοφία από τον Κορυδαλέα στην Αθήνα. Μετά τις σπουδές του ήλθε στο Καρπενήσι, όπου ίδρυσε Σχολή και διετέλεσε Σχολάρχης της 16 χρόνια. Η Σχολή του Καρπενησιού υπήρξε από τις σπουδαιότερες Σχολές στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Γρήγορα όμως παράτησε τα εγκόσμια και πήγε και ασκήτεψε στη Γούβα, στο μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής, όπου ίδρυσε και εκεί την ονομαστή Σχολή της Γούβας ή Σχολή των Βραγγιανών ή Ελληνομουσείο των Αγράφων. Με τις συγγραφές του και ιδίως με τις επιστολές του συνέχισε να νοουθετεί και να διδάσκει αξιόλογες προσωπικότητες του καιρού του. Έχουν σωθεί πολλές επιστολές του, απ' όπου μπορούμε να δούμε τη μεγάλη του προσφορά στον 17^ο αιώνα που έζησε. Ευγένιος Γιαννούλης, *Βασική Βιβλιοθήκη «Αετού»*, εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, σειρά πρώτη, Αθήνα 1956, τόμος 43, σελ. 15 - 16.
2. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τυπογ. τέκνων Α. Κορομηλά, Αθήνα 1868, σελ. 329.
στις διάφορες επαρχίες»¹.

Στη Θράκη, που βρίσκεται κοντά στην Πόλη, και όπου ήταν φυσικό να επικρατεί κάποια ησυχία, η βαρβαρότητα ήταν ενωμένη με την αμάθεια και η ληστεία μάστιζε την περιοχή, τόσο στην ύπαιθρο όσο και στις πόλεις που καταπιεζόταν από τους ληστές, πλούσιοι και φτωχοί. Τα σχολεία που υπήρχαν στην περιοχή, στην Αδριανούπολη και στη Φιλιππούπολη, δε μπορούσαν να ασκήσουν καμιά επίδραση στη φοβερή αμάθεια των πληθυσμών της υπαίθρου. «Η Ασιατική βαρβαρότης εκάλυψε τας κατακτηθείσας χώρας. Ό,τι είχε απομείνει από την Ελληνικήν παιδείαν κατεστράφη, τα δε γράμματα ελησμονήθησαν και η τέχνη παρήκμασε. Εις πολλές δε περιπτώσεις επήλθε μεταβολή και του χαρακτήρος ακόμη. Αι οδοί παρημελήθησαν και επήλθεν η των δασών καταστροφή και αποχέρσωση της γης»², αναφέρει ο Γεωγράφος Φατσέας.

«Η αμάθεια και η έλλειψη πνευματικών ενδιαφερόντων κυριάρχησαν και μέσα στο Άγιο Όρος. Ο πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος είχε κάψει τα βιβλία του Γεώργιου Γεμιστού - αυτού του μακρινού προδρόμου του νεοελληνικού Εθνισμού και Ουμανισμού - και πολέμησε την εμφάνιση κάθε ελευθερόφρονος σκέψης»³. Μέσα στα δύσκολα χρόνια της Τουρκοκρατίας είναι φανερό πολλές φορές η εχθρότητα εκπροσώπων της Εκκλησίας απέναντι στην ελληνική φιλοσοφία⁴. Χαρακτηριστική ήταν η **αντιχριστιανική σημασία του ονόματος “Έλληνας”** στα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς, που σήμαινε τον ειδωλολάτρη, τον άθεο και επομένως ήταν ατιμία και ντροπή μεγάλη να φανερώνει κανείς την ελληνική του καταγωγή. Η περιφρόνηση απέναντι στην κλασική αρχαιότητα και παιδεία ήταν κάτι το φυσικό και επιτρεπτό, ακόμα και από πνευματικούς ανθρώπους της εποχής. Προτιμούσαν να ονομάζονται γραικοί και ραγιάδες παρά Έλληνες. «Το όνομα Έλληνα ην τότε συνώνυμον τω αντιχρίστω»⁵. Έτσι ο όρος “Έλληνα” χρησιμοποιείται μόνο στο χώρο

1. Φάνης Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, έκδοση Ι. Μητροπόλεως Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Αθήνα 1968, σελ. 17.

2. Φατσέας Αντώνιος, φυσικομαθηματικός από τα Κύθηρα, καθηγητής της Γεωγραφίας στο ιεροσπουδαστήριο της Κέρκυρας, όπου γνωρίστηκε με το Σολωμό. Θερμός υπέρμαχος της δημοτικής γλώσσας και υποστηρικτής της ένωσης της Επτανήσου με την ελεύθερη Ελλάδα, με συγγραφικό έργο που είναι σχεδόν άγνωστο.
 3. Μ. Γκιόλιας *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, έκδ. Τυμφορηστός, Αθήνα 1972, σελ. 48, επίσης Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 6.
 4. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 6, επίσης Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τυπ. Εμμ. Σφακιανάκη & Υιών, Α' έκδ. Θεσ/νίκη 1973, τόμος Β', σελ. 221 - 222.
 5. Π. Καλλιγιάς, *Μεσαιωνικός βίος του ελληνικού έθνους*, «Εστία» 8 (1883) σελ. 340.
- των γλωσσικών πραγμάτων με μια ιδιάζουσα χρήση¹.

Μέσα στη σκοτεινή νύχτα της άγνοιάς τους οι Έλληνες **λησμόνησαν τον αρχαιοελληνικό τους πολιτισμό** και δεν γνώριζαν την αξία των ελληνικών μνημείων και χειρογράφων. Περιηγητές² ξένοι της εποχής γράφουν την αγανάκτησή τους για τους απογόνους των Αρχαίων Ελλήνων, που «όχι μόνο δεν γνωρίζουν την ιστορία των λειψάνων των διαφόρων μνημείων, αλλά και δεν έχουν την περιέργεια και την έφεση να την μάθουν»³. Δυτικοί λόγιοι ή και Έλληνες λόγιοι και κληρικοί, αγόραζαν χειρόγραφα ανεκτιμήτου αξίας από τους απλοϊκούς κατόχους τους ή τα έκλεβαν από τις μοναστηριακές βιβλιοθήκες εξαπατώντας ή εξαγοράζοντας τους φύλακές τους⁴. «Τα ονόματα της Ολυμπίας, των Δελφών και της Νεμέας είχαν ξεχαστεί. Αλβανοί χωρικοί καλλιεργούσαν τις πεδιάδες του Μαραθώνα και των Πλαταιών, έσερναν τα υνιά των αρότρων τους πάνω από τους ευρύχωρους δρόμους των ομηρικών Μυκηνών και έτρεφαν τα κοπάδια τους στον Ελικώνα και στον Παρνασσό»⁵.

Τονίζοντας αυτή τη τραγική πνευματική κατάσταση ο Ευγένιος Γιαννούλης, ο Αιτωλός, γράφει σε μαθητή του στο Αιτωλικό στις 2 Μαρτίου 1682: «Τα γράμματα τους καιρούς τούτους πανταχού εχάθησαν». Και σε άλλη του επιστολή: «Γράψαι προς ημάς τα πάθη των Μεσολογγιτών και τι τους επροξένησεν η αμάθεια και η απαιδευσία η πολλή». Και αλλού θρηνεί για τη δυστυχία, την αμάθεια, την αθλιότητα των χριστιανών: «Σίδηρον, ως αληθώς ειπείν, διέρχεται η ψυχή των αθλίων χριστιανών, καθώς ορίζει εν ψαλμοίς ο θεός Δαβίδ, και εν πολλοίς κακοίς και εσχάταις δυσημερίες τήκεται, ίασις δε ή θεραπεία των κακών τούτων ατυχημάτων ουδεμία τις ελπίζεται... Ο πόλεμος του ταλαιπώρου ημών γένους και γήθεν και ουρανόθεν σκευωρείται, καθώς φαίνεται, ότι τα έργα των ιερομένων και των ανιέρων πονηρά και λίαν εις Θεόν αδόκιμα»⁶.

-
1. *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α. Ε. Εταιρεία Ιστορικών Εκδόσεων, Αθήνα 1975, σελ. 349.
 2. Grusius, *Turcograecia*, σελ. 205 και Dousae, *De itinere*, σελ. 41.
 3. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Β, σελ. 259.
 4. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Β, σελ. 264.

5. Geor. Finley, *Ιστορία της Ενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας στην Ελλάδα*, μετάφραση Μίλτος Γαρίδης, πρόλογος, επιμέλεια, προσθήκαι και σχόλια Τάσος Βουρνάς, εκδ. Τολίδης, Αθήνα γχ, σελ. 166.
6. Ευγένιος Γιαννούλης, *Επιστολές*, Βασική Βιβλιοθήκη «Αετού», εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, σειρά πρώτη, Αθήναι 1956, τόμος 43, σελ. 30 - 31, 35.

Η ελληνική παιδεία έπεσε τόσο πολύ χαμηλά, ώστε οι λίγοι πνευματικοί άνθρωποι που απέμειναν άρχισαν να ανησυχούν για την εξαφάνιση της ελληνικής γλώσσας, των ιερών και μη βιβλίων και αυτού ακόμη του Ευαγγελίου.

Αλλά δεν ήταν μόνο οι Τούρκοι υπεύθυνοι για την αμάθεια και απαίδευσία των ραγιαδών. Οι Βενετσιάνοι ήταν ακόμα πιο τυραννικοί και καταπιεστικοί στους τόπους που είχαν υπό την κατοχή τους. «Οι τέχνες και τα γράμματα δεν γνώρισαν καμιά άνθιση στη μακραίωνη διάρκεια της Βενετσιάνικης κατοχής. Η σημαία του Αγίου Μάρκου που κυμάτιζε στα κάστρα της Επτανήσου δεν υπήρξε σύμβολο προόδου, αλλά πνευματικής και ηθικής καταδυνάστευσης... Ο πολιτισμός και η παιδεία όχι μόνο προστασία δεν βρήκαν στους τόπους εκείνους, αλλά και σκληρά καταδιώχτηκαν από την καθολική εκκλησία. Η επίσημη ίδρυση και λειτουργία Σχολείων ποτέ δεν ήταν ελεύθερη»¹. Απόδειξη μεγάλη αυτού του γεγονότος είναι, ότι ο Άγιος Κοσμάς ίδρυσε τόσα σχολεία στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, στα Βενετοκρατούμενα Επτάνησα όμως δε μπόρεσε να συστήσει ούτε ένα.

Ενώ ο 18^{ος} αιώνας είναι η εποχή του Νεοελληνικού διαφωτισμού και ιδρύθηκαν και λειτούργησαν Ακαδημίες, Μουσεία, Ελληνομουσεία σε πολλές περιοχές και κέντρα του υπόδουλου Ελληνισμού, ο λαός της υπαίθρου, η αγροτιά, ήταν απομονωμένος και παρατημένος στην τύχη του. Ιδίως στη Δυτική Στερεά, Αιτωλοακαρνανία και Ήπειρο, λόγω των ιδιαίτερων κλιματολογικών και εδαφικών συνθηκών - «μια άγρια βουνοθάλασσα, που αρχινάει απ' της Αρβανιτίας απάνω τις κακοτοπιές και φτάνει ως κάτω του Μεσολογγιού τη ρηχοθάλασσα»² - επικρατούσε τέτοια αμάθεια, ώστε σε πολλά χωριά της επαρχίας Βελιγράδων, οι κάτοικοι «εμάνθανον πότε εγγίζει το Πάσχα εκ των κοκκίνων αυγών, άπερ έβλεπον εις την αγοράν του Μπερατίου κατά την Μεγάλην Πέμπτην»³. Και μόνο αυτό το γεγονός δείχνει την πνευματική στάθμη και την έλλειψη παιδείας των αγροτικών και ορεινών περιοχών της ελληνικής επικράτειας.

Παιδεία και γλώσσα Ελληνική είναι αλληλένδετα. Η **γλώσσα** είναι ένα από τα στοιχεία του Έθνους. Και το ελληνικό Έθνος περνούσε τα χρόνια αυτά το Γολγοθά του. Σε πολλές περιοχές της Μακεδονίας, της Ηπείρου, της Θεσσαλίας οι κάτοικοι ήταν βλαχόφωνοι ή δίγλωσσοι, και χρησιμοποιούσαν ελάχιστα την Ελληνική. Πολλοί, αν και γνώρι-

1. Μ. Γκικόλιας *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 205 - 206.

2. Θ. Διομήδης Πετσάλης, *Οι Μαυρόλοκοι*, Βιβλιοπ. της «Εστίας», Ι. Δ. Κολλάρου & Σ^{ίας} Α. Ε. έκδοση Ζ', Αθήνα 1989, τόμος 2^{ος}, σελ. 225.

3. Ι. Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω αγαθοεργημάτων*, εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1971, τόμος Β', σελ. 227.

ζαν την Ελληνική, προτιμούσαν τα Βλάχικα. Σε πολλά χωριά της Ηπείρου οι κάτοικοι μιλούσαν Αρβανίτικα ή Βλάχικα στις εργασίες τους και μέσα στο σπίτι τους ακόμα. Στα Ζαγοροχώρια της Ηπείρου μιλούσαν κουτσοβλάχικα, όπως και οι Βλάχοι της Δυτικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας. Οι περισσότεροι από τους βλαχόφωνους ή δίγλωσσους αυτούς κατοίκους των ελληνικών διαμερισμάτων ήταν απόγονοι αυτόχθονος πληθυσμού, που είχαν ξεχάσει τη γλώσσα τους από πολύ παλιά¹. Ο αγώνας του Αγίου Κοσμά για την επικράτηση της Ελληνικής γλώσσας ήταν πολύ μεγάλος. Τα περισσότερα σχολεία του τα ίδρυσε στις ορεινές περιοχές της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, όπου διδάχτηκε και συντηρήθηκε η νεοελληνική γλώσσα. Ζητεί και επιβάλλει στους βλαχόφωνους των ελληνικών χωριών να μιλούν μεταξύ τους και μέσα στα σπίτια τους μόνο ελληνικά, με αποτέλεσμα τη βαθμιαία υποχώρηση της Βλαχικής².

Συνέβαινε και κάτι άλλο. Όπως αναφέρει ο Κων. Παπαρρηγόπουλος στην "Ιστορία του Ελληνικού Έθνους", η αμάθεια που επικρατεί στην ηπειρωτική Ελλάδα φαίνεται από την «αλλόκοτον γλώσσαν» στην οποία έγραφαν οι γραμματικοί των σουλτάνων, που εννοείται ότι γνώριζαν την ελληνική γλώσσα, τις «ελληνιστί δήθεν συντασσομένας διεθνείς αυτών συνθήκας»³, τα πατριαρχικά έγγραφα που δείχνουν ότι οι αρχιερείς ήταν, ως επί το πλείστον, εντελώς απαίδευτοι. Ο Κούμας, που καταγόταν από τη Λάρισα, μιλώντας για τον Κώδικα πρακτικών της Μητροπόλεως της Λάρισας, μιας από τις επισημότερες Αρχιερατικές Μητροπόλεις του Γένους, γράφει: «Γράμματα με βαρβαρικήν σύνταξιν, με ανορθογραφίαν απίθανον και εις αυτάς των μητροπολιτών τας υπογραφάς...»⁴. Και αυτά έως το 1730. Και αναρωτιέται, πώς τόσο Επίσκοποι και Μητροπολίτες δεν ήξεραν να υπογράψουν ούτε τα ονόματά τους, πώς οι τόσο πλούσιοι σε εισοδήματα Μητροπολίτες της Λάρισας δεν εύρισκαν ένα γραμματέα που να γνωρίζει να γράφει τα πρακτικά της Μητροπόλεως σωστά στην ελληνική γλώσσα; Και αν ήταν αγράμματοι οι πνευματικοί

-
1. Βλάχους, σε μερικά μέρη ονόμαζαν και εννοούσαν κυρίως τους τσοπάνηδες. Κατά την άποψη του Α. Κεραμόπουλου οι Βλάχοι είναι εκλατινισμένοι απόγονοι φτωχών ελληνικών φυλών, που είχαν αρχίσει να υπηρετούν ως φρουροί των συνόρων στο ρωμαϊκό στρατό μετά την υποταγή της Μακεδονίας στους Ρωμαίους (168 π. Χ.) Μ. Γκιόλιας, ό. π. σελ. 139, σημ. 5 και 6.
 2. Χρισ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία Ρήγα Φεραίου*, έκδ. Α', Αθήνα 1860, σελ. 51, επίσης Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ', σελ. 439.
 3. Κων. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. εταιρεία «Φανός», Αθήνα 1957, τόμος 8^{ος}, σελ. 299 - 300.
 4. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, τυπογ. Αντωνίου Αυκούλου, Βιέννη 1832, τόμος 12^{ος}, σελ. 554.

ηγέτες, τότε «πού ευρίσκετο η παιδεία του Γένους», η παιδεία του απλού λαού; «Ἦτο σπανιώτατον χρήμα η παιδεία... μέρος του Γένους εγνώριζε μόνον να διαβάζη και να γράφη όπως έτυχε, και το περισσότερο ήτο βυθισμένον εις απόλυτον αγραμματίαν»¹.

Στα Επτάνησα οι Βενετοί δεν πολέμησαν μόνο την παιδεία αλλά και τη γλώσσα του Ελληνικού λαού. Οι νησιώτες για να σταδιοδρομήσουν στην κρατική διοίκηση φρόντιζαν να μαθαίνουν τη γλώσσα των κυριάρχων Βενετών. «Το αρχοντολόγιον και οι επιφανείς γλώσσαν οικιακήν είχαν την Ιταλικήν»². Ο εξιταλισμός των πλουσίων κατοίκων των νησιών και η έλλειψη σχολείων και παιδείας ελληνικής στην αγροτική ύπαιθρο είχαν ως συνέπεια πολλοί Επτανησιώτες διανοούμενοι αργότερα, όπως ο Ούγος Φώσκολος, να μη γνωρίζουν την Ελληνική γλώσσα ή να την μάθουν σε μεγάλη ηλικία, όπως ο Διονύσιος Σολωμός. Το θέμα της γλώσσας ήταν πολύ σοβαρό για τον υπόδουλο ελληνισμό, γιατί η γλώσσα είναι ένα από τα στοιχεία ύπαρξης ενός λαού.

Αυτή ήταν η πνευματική κατάσταση του υπόδουλου Ελληνισμού κατά τους ζοφερούς χρόνους της Τουρκικής κατακτήσεως, ιδίως των πρώτων αιώνων. Γιατί τα πράγματα άρχισαν να καλυτερεύουν στα τέλη του 17^{ου} και κυρίως στον 18^ο αιώνα. Οι μεγάλοι βάρδοι, διαφωτιστές και διδάσκαλοι του ελληνικού Έθνους του 18^{ου} αιώνα, ο Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Ρήγας Φεραίος και ο Αδαμάντιος Κοραής, αγωνίστηκαν ιδιαίτερα και ο καθένας με το δικό του τρόπο για την πνευματική αναγέννηση αυτού του τόπου. Η προσοχή τους συγκεντρώθηκε στην παιδεία και στην ίδρυση Σχολείων, για τη διαφώτιση των συμπατριωτών τους και την αναζωπύρωση του εθνικού φρονήματος. Ο Ρήγας δεν έπαψε να διακηρύττει: «Ἡ Πατρίς πρέπει να κάμη σχολεία σε όλα τα χωριά, για τα αρσενικά και θηλυκά Ελληνόπουλα. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη». Στο δε 22^ο άρθρο του Πολιτεύματος του Ρήγα αναφέρεται: «Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα»³. Και του Αδαμάντιου Κοραή το σύνθημα ήταν: «Κάμετε σχολεία» και «δράξασθε παιδείας». «Ο έρωτας της παιδείας», θα γράψει στο *Memoire* του αργότερα, «έχει διαδοθεί και έχει εξαπλωθεί με όλα τα συμπτώματα μιας νόσου μεταδοτικής»⁴. Αλλά εκείνος που ασχολήθηκε συστηματικά και έμπρακτα με την ίδρυση και τη λειτουργία Σχολείων, ήταν ο λαϊκός διδάχος και διαφωτιστής, ο διδάσκα-

1. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, ό. π. τόμος 12^{ος}, σελ. 555.
 2. Π. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Επτανήσου*, Ζάκυνθος 1888, τόμος ΣΤ', σελ. 210.
 3. Κ. Βοβολίνης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας 1453 - 1953*, πρόλογος Αρχιεπισκόπου Αθηνών κ.κ. Σπυρίδωνος, εκδ. Π. Α. Κλεισιούνης, Αθήναι 1953, σελ. 77.
 4. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδοτική Αθηνών 1975, τόμος ΙΑ', σελ. 357 και 309.
- λος του Γένους, ο Κοσμάς ο Αιτωλός.

Έχουμε αναφέρει για το πνευματικό σκοτάδι, την αμάθεια και την απαιδευσία του ελληνικού γένους από την Άλωση της Πόλης και μετά. Παρ' όλα αυτά, αμέσως μετά την άλωση ιδρύθηκε η Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη και μέχρι τα μέσα περίπου του 18^{ου} αιώνα

λειτούργησαν σ' όλη την Ελλάδα 52 Ελληνικές Σχολές. Απόφοιτοι της Πατριαρχικής Σχολής κατείχαν τα μεγάλα εκκλησιαστικά αξιώματα, ήταν Μεγάλοι διερμηνείς της Υψηλής Πύλης, ηγεμόνες της Βλαχίας, διευθυντές της Μεγάλης του Γένους Σχολής, λαμπροί διδάσκαλοι του Γένους, όπως ο Ζυγομαλάς, ο Θεόφιλος Κορυδαλεύς, ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο Σέργιος Μακραίος, ο Κωνσταντίνος Κούμας και πολλοί άλλοι. Οι περισσότεροι από τους διδασκάλους και μαθητές των διαφόρων Σχολών, που ήκμασαν όλα τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ήταν κληρικοί. Από τους 1500 και πάνω επιφανείς άνδρες, περισσότεροι των δύο τρίτων ήταν ιερωμένοι και «άπαντες δε ούτοι κατηνάλωσαν άπαντα τον ευσεβή βίον των, συγγράφοντες ή διδάσκοντες το Έθνος και ως επί το πλείστον εν πενία και δωρεάν»¹. Οι Έλληνες συγγραφείς Αλέξανδρος Ελλάδιος και Ματθαίος Παρανίκας τονίζουν: «Ιερείς και μοναχοί, ως επί το πλείστον, επαίδευον την νεολαίαν παρά τοις Ναοίς, ή εν τοις οίκοις των. Βιβλία εις χρήσιν ήσαν τα Πινακίδια, ή πίνακες εκ χάρτου μικρού, διπλούμενοι πολλάκις και δέρματι τυλισσόμενοι, εν οίς εγράφοντο τα στοιχεία της Αλφαβήτου, αι συλλαβαί και λέξεις· ακολούθως η Οκτώηχος του Δαμασκηνού, το Ψαλτήριον, ο Απόστολος, τα Μηναία· βραδύτερον της αναγνώσεως ήρχιζεν η γραφή υπό την επιτηδειμνήν (δειγμή) και η λογαριθμητική· οι παίδες εκάθηντο οκλάξ περι το οίκημα, ο δε διδάσκαλος εδίδασκε... Δια της μεθόδου ταύτης, επικρατησάσης και μέχρις ημών εις τα κοινά σχολεία (κατώτερα), προ της εισαγωγής της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, οι παίδες, μορφούμενοι, ελάμβανον τας αναγκαιοτάτας βιωφελείς γνώσεις, απέβαινον καλοί χριστιανοί και τίμιοι πολίται»².

Από τον 17^ο αιώνα, λόγω των οικονομικών συνθηκών και του φιλεκπαιδευτικού ζήλου, ορισμένα Σχολεία εξελίσσονται σε αξιόλογες εστίες παιδείας και γραμμάτων. Ανάμεσα στα κέντρα αυτά, σημαντική θέση κατέχουν τα Σχολεία των Αγράφων, Μοσχόπολης, Ιωαννίνων, Αθήνας, Χίου, Πάτμου, Αθωνιάδας, Κωνσταντινούπολης, Αδριανούπολης και άλλα³. Στην περιοχή της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας, της γενέτειρας του Πατροκοσμά, αξιόλογοι δάσκαλοι, όπως ο Ευγένιος Γιαννούλης, ο Αναστάσιος Γόρδιος, ο Σέργιος Μακραίος, ο Θεοφάνης, ο Παναγιώτης Παλαμάς, διδάσκουν σε Σχολεία και Ελληνομουσειά,

1. Κ. Βοβολίνης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας 1453 - 1953*, ό. π. σελ. 80.

2. Κ. Βοβολίνης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας 1453 - 1953*, ό. π. σελ. 81.

3. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ', σελ. 315.

στις σχολές των Αγράφων, στο Καρπενήσι και στα Βραγγιανά, στην Αγία Παρασκευή στη Γούβα, στο Μεσολόγγι, στο Αιτωλικό, που αναδεικνύονται στα τέλη του 17^{ου} και στο 18^ο αιώνα στις απομονωμένες και καθυστερημένες πολιτισμικά περιοχές αυτές¹. Ο Κ. Ν. Σάθας και ο Π. Αραβαντινός στα έργα τους αναφέρουν πλειάδα σοφών, λογίων και διδασκάλων της Αιτωλίας και Ακαρνανίας που αναδείχτηκαν και δίδαξαν όχι μόνο στις Σχολές της περιοχής, αλλά και πιο μακριά².

Οι Έλληνες, παρά τα ευοίωνα σημάδια που παρουσίαζε η παιδεία τους κατά τον 18^ο αιώνα, περνούσαν μια κρίσιμη καμπή της ιστορίας τους. Οι αγροτικοί πληθυσμοί της υπαίθρου είχαν χάσει τον προσανατολισμό τους και είχαν ανάγκη από πνευματικούς ανθρώπους για να τους αναζωογονήσουν το θρησκευτικό συναίσθημα και να τους αφυπνίσουν την εθνική συνείδηση. Τώρα «είναι απόλυτη ανάγκη ενός νέου Προδρόμου, ο οποίος θα πλησιάσει πολύ τις λαϊκές μάζες - και σ' αυτές ακόμη τις απόμερες και απολίτιστες γωνιές, ιδίως στη Δυτική Ελλάδα - θα εισδύσει στα μύχια της ψυχής τους, θα ενθουσιάσει τα πλήθη και θα τα συγκινήσει βαθύτατα, ώστε να επιτύχει στον αγώνα του για το διαφωτισμό και την άμυνα του έθνους. Και το αίτημα αυτό της εποχής το διαισθάνεται, το συλλαμβάνει και το μετουσιώνει σε έργο στην κρίσιμη αυτή εποχή ο ενδεδειγμένος άνθρωπος, ο Κοσμάς ο Αιτωλός»³.

1. Κων/ντίνος Ζησίου, *Διδάσκαλοι του Γένους*, έκδ. Αθ. Παπασπύρου, Αθήναι 1915, σελ. 38, επίσης Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, εκδ. Α. Χαλκιάκου, Αθήναι 1936, τόμος Α', σελ. 268 - 279, Πάνος Βασιλείου, *Η Επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων επί Τουρκοκρατίας*, εκδ. Μαυρίδης, Αθήνα 1960, σελ. 83 - 92, Ματθαίος Παρανίκας, *Σχεδιάσμα, περί της εν τω Ελληνικό Έθνε καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ') εκατονταετηρίδος*, εκδ. Κορομηλά, Κωνσταντινούπολις 1867, σελ. 89 - 95.
2. Κατά τον 18^ο αιώνα ως μαθητές του Ευγένιου Γιαννούλη, στις σχολές των Αγράφων, αναφέρονται ο Χριστόφορος Αιτωλός, ο Ιερόθεος Αιτωλός, ο Νικόλαος Αιτωλός, ο Αγάπιος Αιτωλός «ανήρ πεπαιδευμένος» κατά τον Π. Αραβαντινό, ο Ιωάννης ο Αιτωλός, οι Ακαρνάνες Σωφρόνιος, Γεράσιμος και Στέφανος, Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, εκδ. Τυμφορηστός, Αθήνα 1972, σελ. 55, ο μεγαλύτερος αδελφός του Κοσμά, ο Χρυσάνθος ο Αιτωλός που είχε διαπρέψει ως διδάσκαλος στη σχολή των Βραγγιανών, στη συνέχεια σχολάρχης στο περίφημο Ελληνομουσείο του Ευγένιου Γιαννούλη και του Αναστάσιου Γόρδιου. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, εκδ. Κορομηλά, Αθήνα 1868, σελ. 603, 578, 617, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1872, τόμος Γ', σελ. 277 - 278, Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας* σελ. 72.
3. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ', σελ. 364 - 365.

1.1.2. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΗΘΙΚΗ ΕΞΑΘΛΙΩΣΗ

Η Ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία υπήρξε πάντα για τον Ελληνικό λαό στοιχείο ενότητας και αναφοράς του στις δύσκολες στιγμές του Έθνους. Κατά τον Μακρυγιάννη η θρησκεία υπήρξε «πράγμα τζοβαίρικό¹ πολυτίμητο»². Όμως σ' αυτούς τους δύσκολους καιρούς οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ατονούν, οι ελληνοχριστιανικές παραδόσεις δέχονται δυτικούς επηρεασμούς, η ουνία και ο προσηλυτισμός του Πάπα βρίσκουν πρόσφορο έδαφος για να εισδύσουν στην Ορθόδοξη Εκκλησία, ενώ παράλληλα η θρησκοληψία, οι δεισιδαιμονίες και η άγνοια των αμόρφωτων λαϊκών μαζών υποβοηθούν αυτή την κατάσταση. Η ελληνική Εκκλησία είναι αδύναμη να επιβληθεί λόγω

της ανίκανης ανώτερης ιεραρχίας της, που φροντίζει ως επί το πλείστον - υπάρχουν και οι εξαιρέσεις - για τον πλουτισμό και την εξαγορά των αξιωμάτων της.

Μέσα στη γενική παρακμή του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, ο χριστιανικός ελληνικός πληθυσμός είχε αλλοιωθεί πολύ. Η φοβέρα της σκλαβιάς έσκιαζε και τρομοκρατούσε τους ανθρώπους, αναγκάζοντάς τους να υποκύπτουν και να φέρονται ως ραγιάδες, που τους λείπει κάθε ίχνος ανδρισμού και αξιοπρέπειας. Ραγιάς, όπως γράφει ο Απόστολος Βακαλόπουλος, είναι «ο τύπος του ευτελούς, του χαμερπούς σκλάβου, που τρέμει εμπρός στον κατακτητή, που τον κολακεύει και είναι πρόθυμος να του φανεί χρήσιμος με κάθε τρόπο, αρκεί να του αποσπάσει την υψηλή του εύνοια»³. Μέσα σ' αυτό το κλίμα της σκλαβιάς «άνθισε το ψέμα, η υποκρισία, η δουλικότητα, η κολακεία κάθε ισχυρού, η ευτέλεια, η υποταγή, η ουτιδανότητα»⁴.

Στις πολιτείες και στα χωριά οι υπόδουλοι ζούσαν κάτω από άσχημες συνθήκες, με πολλών ειδών απαγορεύσεις που καταπίεζαν τη συνείδηση και το πνεύμα τους. Σε κάποιες περιοχές η ανάγνωση του Ευαγγελίου είχε σχεδόν απαγορευτεί και πολλές φορές οι χριστιανοί επικαλούνταν την προστασία του Σουλτάνου για να διαβάσουν το Ευαγγέλιο έστω και χαμηλόφωνα μέσα στα δωμάτια ή στα κελιά τους⁵. Η καμπάνα⁶ είχε απαγο-

1. Τζοβαϊρικό = πολύτιμο κόσμημα, χρυσαφικό, (τουρκική λέξη).
2. Γ. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Εισαγωγή-σχόλια Σ. Ι. Ασδραχά, Αθήνα 1957, σελ. 432.
3. Απόσ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Β' σελ. 43.
4. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 117.
5. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Β', σελ. 172.
6. Κ. Σ. Παπαδόπουλος, *Απαγόρευσις κωδωνοκρουσίας και προνομιακή κατά τόπους χρήσις εκκλησιαστικών κωδώνων και σημάτων επί τουρκοκρατίας*, Γ. Π. 42 (1959) σελ. 100 - 118.

ρευτεί και μόνο το “χειροσήμαντρο” θύμιζε στους υπόδουλους ότι είναι χριστιανοί. Σε πολλά μέρη προσκαλούνταν στην Εκκλησία με τους “κράκτες”¹. Ο Σουλτάνος Αχμέτ Γ' (1703 - 1730) «απαγόρευσε εις τους χριστιανούς να κατοικώσιν εντός των πόλεων». Το 1713 καταστράφηκαν πολλά χριστιανικά μοναστήρια και «εδημεύετο η περιουσία αυτών» με διαταγή του Μ. Βεζύρη Αλή. Τα έτη 1720 και 1723 μεγάλη πυρκαγιά απετέφρωσε το Πατριαρχείο, κατέστρεψε μεγάλο μέρος του Αρχείου του και ο Πατριάρχης Ιερεμίας Γ' (1716 - 1726) φυλακίστηκε με την κατηγορία ότι είχε αλληλογραφία με τον Μεγάλο Πέτρο. Σώθηκε, αφού πλήρωσε 50.000 γρόσια. Το 1730 οι Γενίτσαροι σε στάση τους κατά του Σουλτάνου μπήκαν στο Πατριαρχείο, λεηλάτησαν τον πατριαρχικό Ναό και καταπάτησαν τα Άγια λείψανα. Οι Τούρκοι προσπαθούσαν «ει δυνατόν να απαγορεύσουσι τοις χριστιανοίς και αυτό το αναπνέειν τον αέρα»².

Ο τρόμος έκανε διστακτικούς τους χριστιανούς να ασκήσουν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, ακόμη και τον εκκλησιασμό, που σε μερικές περιπτώσεις ήταν αληθινή δοκιμασία. Στο γνωστό “Τραγούδι της Δροπολίτισσας”³ από τη Βόρειο Ήπειρο εξιστορείται όλος αυτός ο φόβος και η αγωνία των χριστιανών να εκκλησιαστούν. Οι υπόδουλοι ραγιάδες παρακαλούσαν την τολμηρή

Δροπολίτισσα να προσευχηθεί και γι' αυτούς, όταν θα πάει στην εκκλησιά. Φαίνεται στο τραγούδι ο τρόμος και η αγωνία μη τους _____

1. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, έκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα 1954, σελ. 141.
2. Κων/νος Βοβολίνης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας*, ό. π. σελ. 59, επίσης Χρυσ. Παπαδόπουλος *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 150.
3. Μενέλαος Ζώτος, *Το Δημοτικό τραγούδι της Β. Ηπείρου*, έκδ. Ι. Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα 1978, σελ. 14.

Μωρή Δροπολίτισσα, μωρή καυμένη,
 αυτού που πας στην εκκλησιά, ζηλεμένη,
 βάνεις την τσούπρα σ' ομπροστά,
 φορεί το φέσι της στραβά.
 Αυτού που πας στην εκκλησιά,
 για μας μετάνοια κάμε μια,
 να μη μας πάρουν η Τουρκιά,
 μας γράψουν στη γενιτσαριά,
 και μας παν εις τον κισλά*,
 ωσάν τ' αρνιά την Πασχαλιά.

* Κισλάς, κισλάρ, κιζλάρ-αγάς και κισλάραγας (τουρκική λέξη) = αρχιευνούχος των σουλτανικών ανακτόρων.

στρατολογήσουν σαν γενιτσάρους και τους μαντρώσουν «ωσάν τ' αρνιά την Πασχαλιά».

Εξάλλου, είναι γνωστό ότι τους καλύτερους ναούς οι Τούρκοι τους μετέτρεψαν σε τζαμιά, ενώ κατά καιρούς απαγορεύτηκε η κτίση νέων εκκλησιών ή η επιδιόρθωση παλιών. Αν γινόταν κάποια μικρή επισκευή, μπορούσε να γίνει αφορμή να γκρεμιστεί όλος ο ναός, να μαστιγωθούν και να φυλακιστούν οι πολίτες, και να επιβαρυνθούν με μεγάλο χρηματικό πρόστιμο. Πολλές φορές η δαπάνη για την άδεια επισκευής ήταν πολύ μεγαλύτερη από την ίδια τη δαπάνη για την επισκευή. Το 1659 διατάχθηκε να γκρεμιστούν κάποιοι ναοί της Πόλης, επειδή επισκευάστηκαν μετά από πυρκαϊά¹. Στη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, το 1774, υπήρξε ειδικό άρθρο που όριζε την εκβάρων ανέγερση ορθοδόξου εκκλησίας «εν Γαλατά, κατά το μέρος Μπέκογλου». Μέχρι τότε οι Οθωμανοί δεν είχαν ποτέ επιτρέψει στους ραγιάδες να κτίσουν εκκλησίες, εκτός εάν προϋπήρχαν τα ερείπια παλαιότερου ναού ή εφόσον αυτός «ακουμπούσε» πάνω στο βυζαντινό τείχος². Και αν για κάποιες εκκλησίες της Πόλης, «ευμενεία» των αρχών, δινόταν άδεια ανοικοδομήσεως μετά από σεισμούς ή μεγάλες πυρκαγιές, που κατέκαιγαν κατά καιρούς την Πόλη, ήταν ρητός ο όρος το έργο να ολοκληρωθεί σε σαράντα μέρες, με αποτέλεσμα τα κτίσματα να είναι απέριτα, φτωχικά, χωρίς το κάλλος των προηγούμενων ναών³.

Κακή συμπεριφορά, ξεπεσμός, εξαχρείωση, αμάθεια, φιλαργυρία, δωροδοκίες, διαφθορά, γενική ηθική κατάπτωση κληρικών όλων των βαθμίδων, δίνουν τη χειρότερη εικόνα και την κατάντια του

κλήρου. Πολλοί κληρικοί, του ανώτερου και του κατώτερου κλήρου, δεν ήξεραν ούτε να διαβάζουν, άλλοι ήταν μέθυσοι, άλλοι ανήθικοι, άλλοι έκαναν πράξεις ακατανόμαστες για την ιδιότητά τους. «Το θρησκευτικόν των αίσθημα είχεν υποστή ποιάν τινα άμβλυσιν και εξασθένησεν ο εθνισμός»⁴. Η ηθική κατάπτωση ιδίως του ανώτερου κλήρου ήταν ένα μελανό σημείο του υπόδουλου Ελληνισμού. Η συναλλαγή των εκκλησιαστικών αξιωμάτων και οφικίων ήταν μεγάλη. Οι Πατριάρχες εξαγόραζαν τη θέση τους και το τίμημα εξαγοράς όλο και ανέβαινε. Στη συνέχεια διέθεταν τις κενές επισκοπικές θέσεις στον μεγαλύτερο πλειοδότη. «Η υπόθεση του χριστιανισμού δοκιμάζονταν από τη συμπεριφορά των κληρικών του. Ο Πατριάρχης και οι επίσκοποι εξαγόρα-

-
1. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 141 και 148.
 2. Ακύλας Μήλας, *Η Περσική Παναγία*, εφημερ. *Καθημερινή*, αφιέρωμα Κυριακής 16 Αυγούστου 1998, σελ. 13.
 3. Ακύλας Μήλας, *Θεομητορικοί ναοί*, εφημερ. *Καθημερινή*, ό. π. σελ. 5
 4. Geor. Finley, *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και Ενετοκρατίας*, μετάφραση Μ. Γαρίδης, σελ. 173 και 198.
- ζαν τα αξιώματά τους και ξανάπαιρναν τα χρήματα πουλώντας εκκλησιαστικές θέσεις και προνόμια. Οι παπάδες εξαγόραζαν τις χειροτονίες και τις άδειες γάμου. Οι λαϊκοί πλήρωναν τους επισκόπους τους για γάμους, διαζύγια, βαπτίσια, άφεση αμαρτιών με κάθε είδους παροχές. Οι καλόγεροι, που περιφέρονταν στη χώρα ή που ζούσαν στις πόλεις, ήταν συχνά άνθρωποι με αμφίβολο χαρακτήρα ή βαθιά μπλεγμένοι σε πολιτικές και εκκλησιαστικές μηχανορραφίες είτε για λογαριασμό τους είτε σαν πράκτορες άλλων»¹.

Η αξιοθρήνητη κατάσταση που επικρατεί στην ελληνική επικράτεια ευνοεί το ρεύμα προς την εξωμοσία. Η θρησκευτική αποστασία από την Ορθόδοξη πίστη και παράδοση, είτε λόγω άγνοιας, είτε λόγω αδυναμίας και προσηλυτισμού, ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο της εποχής. Οι εξισλαμισμοί, με βιαιότητες, καταπιέσεις, βασανισμούς, μαρτύρια, είχαν ως αποτέλεσμα την εξωμοσία όχι μόνο λαϊκών, αλλά και κληρικών, μεμονωμένων ατόμων, αλλά και ομάδων, οι οποίες, μη έχοντας ερείσματα πνευματικά προτιμούσαν την εύκολη λύση των ποικίλων προβλημάτων τους με την άρνηση της πίστης τους. Πολλές φορές παρακαλούσαν τους δυνάστες να τους δεχθούν, ελπίζοντας στη βελτίωση των όρων διαβίωσης και συνδιαβίωσης με τους κατακτητές και υπολογίζοντας στην απαλλαγή τους από τα πολυειδή βάσανά τους². Εξάλλου η Υψηλή Πύλη απένειμε τα ανώτατα αξιώματα³ κατά κανόνα σε μουσουλμάνους πρώην χριστιανούς, με αποτέλεσμα πολλοί να προσέλθουν στη μουσουλμανική θρησκεία εκουσίως.

Ο Α. Βακαλόπουλος⁴ γράφει: «Ο τελευταίος αυτός αργός, αλλά σταθερός τρόπος του εξισλαμισμού και του εκτουρκισμού ήταν ίσως ο πιο επικίνδυνος. Η ακατάπαυστη αυτή κατά μάζες ή κατ' άτομα διαρροή των κατοίκων της Μ. Ασίας, όπως και των άλλων χωρών

1. Γ. Πάστρας, *Πατροκοσμάς ο Αιτωλός και σύντομος σκιαγραφία Ευγενίου του Αιτωλού*, εκδ. Πολύζου - Τσιανίκα, Αγρίνιο 1950, σελ. 13.
2. Ι. Δρούλιας, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Μηνιαία εικονογραφημένη επιθεώρηση Στερεά Ελλάς, τεύχος 251, Μάιος 1990.
3. « Εκ των πέντε μεγάλων βεζυρών του Μωάμεθ Β΄, 4 υπήρξαν χριστιανοί...Επί Σουλειμάν του μεγαλοπρεπούς, εν τη ακμή της δυνάμεως και της δόξης του οσμανικού κράτους, εκ των 9 μεγάλων βεζυρών οι 8 είχαν γεννηθή χριστιανοί...Αλλά παρεκτός των μεγάλων βεζυρών, οι πλείστοι των επιφανεστάτων στρατηγών και άλλων ανωτάτων του κράτους λειτουργών, υπήρξαν αλλότριτοι της τουρκικής φυλής...Όλοι σχεδόν οι επί Σουλειμάν Α΄ και Σελήμ Β΄ διαπρέψαντες επί πολεμική αρετή άνδρες, ήσαν χριστιανοί το γένος... εκ δε των ναυάρχων ο Σαλή πασάς και ο περιβόητος Βαρβαρόσσας υπήρξαν Έλληνες την καταγωγήν». Κων. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 8^{ος}, σελ. 139 - 140.
4. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ΄, σελ. 87.

της Βαλκανικής, προς τις τάξεις του Ισλάμ εκτουρκίζει βαθμιαία ολόκληρες περιοχές». Ήταν μια πολύ δύσκολη εποχή για τον ελληνισμό, «που το ιερώτατο σώμα της Ορθοδοξίας μας έσταξε δάκρυ και αγνό αίμα, τόσο από το μαρτύριο, όσο κι από την άρνηση της πίστης... Έτσι για τους δύστυχους ραγιάδες δεν έμειναν παρά δύο δρόμοι: Να γίνουν Μάρτυρες ή αρνητές. Αυτές οι σελίδες είναι από τις πιο τραγικές, τις πιο πονεμένες της ιστορίας μας»¹.

«Η ένταση των εξισλαμισμών στις ελληνικές ηπειρωτικές χώρες κατά τον 18^ο αιώνα ήταν η αιτία, που έκανε κυρίως τον Κοσμά τον Αιτωλό να επιχειρήσει τις αλλεπάλληλες περιοδείες του στην ελληνική ύπαιθρο, ιδίως προς τις δυτικές χώρες της Ηπείρου και Μακεδονίας, και τον Νικόδημο Αγιορείτη να συλλέξει τις πιο γνωστές και δραματικές βιογραφίες των νεομαρτύρων και με το "Νέον Μαρτυρολόγιο" να τις παρουσιάσει στους χριστιανούς σαν ένα ζωντανό παράδειγμα για υπομονή και εγκαρδίωση»². Και είναι πολλοί οι νεομάρτυρες στα δύσκολα αυτά χρόνια, και ιδίως αυτοί που είχαν εξωμόσει και θέλησαν να πλύνουν με το αίμα τους και να σφραγίσουν με το θάνατό τους, την άρνησή τους. Και βιάδιζαν προς το μαρτύριο χαρούμενοι, έχοντας τη σταθερότητα και τη χαρά και την πίστη των πρώτων μαρτύρων του Χριστιανισμού, όντας αντάξιοί τους.

Όμως δυστυχώς, υπήρξαν και εκείνοι που οι ποικίλες πιέσεις του κατακτητή τους οδήγησαν στην εξωμοσία. Πολλά τα αίτια που συνετέλεσαν στον εξισλαμισμό των χριστιανών. Οι συνθήκες ζωής ήταν πολύ δύσκολες για τους πτωχούς ραγιάδες, που δε μπορούσαν να πληρώσουν τους υπέρογκους γι' αυτούς φόρους, που οι Τούρκοι επίτηδες τους έβαζαν, διαφοροποιώντας τους από τους μουσουλμάνους. «Ο πόθος της απαλλαγής από αφορήτων καταπιέσεων, προκάλεσεν αθρόας αλλαξοπιστίας»³. Ο αριθμός των εξισλαμισθέντων ήταν τόσο μεγάλος, που η Πύλη άρχισε να ανησυχεί μήπως, αν εξακολουθήσει αυτή η κατάσταση, εκλείψουν οι περισσότεροι των φορολογουμένων, και γι' αυτό άρχισαν να είναι πιο επιεικείς προς τους χριστιανούς. Κατά το τέλος του 17^{ου} αιώνα υπολογίζεται πως ένα εκατομμύριο από τους μουσουλμάνους στην Ευρώπη κατάγονταν από χριστιανούς γονείς που είχαν αρνηθεί τη θρησκεία τους⁴.

Το πιο οδυνηρό σ' αυτή τη περίπτωση είναι οι ομαδικοί εξισλαμισμοί. «Οι εγκαταλελειμμένοι εις την τύχη των και βαρέως στενάζοντες ραγιάδες από πρακτικούς καθαρά

-
1. Περιοδικό *Μεταμόρφωσις*, τεύχος 5^ο, Ιούνιος 1996, έκδοση Ιεραποστολικού, Φιλανθρωπικού και Μορφωτικού Συλλόγου, Τσουκαλάδες Παραβόλας Αγρινίου.
 2. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ', σελ. 102.
 3. Κων. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π. τόμος 8^{ος}, σελ. 141.
 4. Geor. Finley, *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και της Ενετοκρατίας στην Ελλάδα*, ό. π. σελ. 160.

λόγους - δια να σώσουν την τιμήν των και την περιουσίαν των ή με την ελπίδα της καλύτερευσεως της μοίρας των ή ακόμη και δια να επιτύχουν σπουδαίας και κερδοφόρους θέσεις - ευκόλως ηλλαξοπίστουν»¹. Τον 18^ο αιώνα οι ομαδικοί εξισλαμισμοί απειλούσαν την Ήπειρο και τη Μακεδονία. Ιστορικές πηγές αναφέρουν ότι «στα 1740, το μεγαλύτερο μέρος των Ελλήνων της περιφέρειας του Μπερατιού είχε εξωμόσει ομαδικά. Στα 1759 μια ολόκληρη περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας τούρκεψε την ημέρα του Πάσχα με επικεφαλής το Μητροπολίτη Μογλενών. Στα 1760, τριανταέξι χωριά του Πωγωνιού αλλαξοπίστησαν ομαδικά. Εξαιτίας των εξισλαμίσεων οι Έλληνες στα μέσα του 17^{ου} αιώνα είχαν κατεβεί σε 1.200.000»². Στην Ήπειρο και την Αλβανία οι ομαδικές αλλαξοπιστίες ήταν αναρίθμητες. Από το Μαργαρίτι, την περιοχή των Φιλιατών και την επαρχία του Δελβίνου, πολλά χωριά αλλαξοπίστησαν και ο χριστιανισμός σε άλλα σβήστηκε παντελώς και σε άλλα περιορίστηκε και ελαττώθηκε³. Σε μισό εκατομμύριο υπολογίζουν τους χριστιανούς της Β. Ηπείρου που ασπάστηκαν τότε το Κοράνι. Μια παροιμία δείχνει καλά τη σύγχυση που επικρατούσε: «-Τούρκος είσαι Μουσταφά; -Τούρκος, μα την Παναγιά!»⁴. Ομαδικοί εξισλαμισμοί εκατοντάδων χιλιάδων χριστιανών έγιναν, εκτός την Ήπειρο και τη Μακεδονία, στη Μ. Ασία, στη Θράκη, στη Θεσσαλία, στη Στερεά, στα νησιά. Σε πολλά μέρη, όπως στην Αιτωλοακαρνανία, «Έλληνες Χριστιανοί γαιοκτήμονες, αρνήθηκαν την πίστη τους και τον εθνισμό τους, για να κρατήσουν την περιουσία τους»⁵.

-
1. Κ. Σ. Κώνστας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 30 - 31.
 2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 108, επίσης Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, εκδ. Βάνια, Θεσ/νίκη 1988, σελ. 328, Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τυπογρ. Βλαστού, Αθήναι 1856, τόμος Β', σελ. 71 - 73.
 3. «Από του 1620 μέχρι του 1650 ο χριστιανικός πληθυσμός μέρους τινός της Αλβανίας εξέπεσεν από 350.000 εις 50.000, ώστε ο Βίτσης, ο καθολικός αρχιεπίσκοπος Αντιβάρεως, έλεγεν ότι κίνδυνος υπάρχει μήπως εντός 10 ετών όλοι οι Αλβανοί γίνωσι μουσουλμάνοι. Εν έτει 1625 ο ιταλός περιηγητής Μοντεαλβάνος εβεβαίει ότι «ο μεν έχει τον αδελφόν αυτού Τούρκον, ο δε τον υιόν, ο δε τον πατέρα ή άλλον συγγενή». Κων. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π. τόμος 8^{ος}, σελ. 141.
 4. Χρ. Ζαλοκώστας, *Το περιβόλι των Θεών*, Αθήνα 1976, σελ. 149, επίσης Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό. π. τόμος Α', σελ. 245 - 246.

5. Χαράλ. Βασιλόπουλος, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. «Ορθόδοξου τύπου», Αθήνα 1993, σελ. 39. «Τέτοιος εξωμότης ήταν ο Αδάμ που οι χριστιανοί τον έλεγαν κατόπιν Δέμο (Δαίμονα) ειρωνικά Τσιφλίκι είχε τη σημερινή Ντέμη. Τέτοιος Έλλην εξωμότης ήτο και ο Μουσταφάς, που οι χριστιανοί τον ονόμασαν κατόπιν Μουσταφούλη και είχε το σημερινό χωριό Μουσταφούλι. Εξωμότης επίσης ήτο και ο Χασάν Αγάς που είχε τσιφλίκι τη σημερινή Χασάναγα ».

Η ιστορία των εξισλαμισμών συνδέεται με το φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού. Αρκετοί Έλληνες, σε διάφορες περιοχές, όπως του Πόντου, διατήρησαν κρυφά τη θρησκεία τους, την ελληνική γλώσσα, τα ήθη και έθιμά τους, τα χριστιανικά τους ονόματα, τα Μυστήρια της Εκκλησίας, ζώντας εξωτερικά ως Τούρκοι και μουσουλμάνοι, έχοντας πολλές φορές και ανώτατα αξιώματα στην τουρκική ηγεσία, γιατί δεν τολμούσαν να ομολογήσουν την πίστη τους στο Χριστό. «Ο κρυπτοχριστιανισμός ήταν μια κατάσταση τρομερής ανάγκης, η οποία έδινε στους καταπιεσμένους χριστιανούς κάποια ανακούφιση»¹.

Οι αλλαξοπιστίες προσβάλλουν, δυστυχώς, και τις τάξεις του κλήρου. Οι πρώην ιερείς γίνονταν χοτζάδες, οι Μητροπολίτες μουφτήδες και οι μοναχοί δερβίσηδες, που για προσωπικά κυρίως αίτια, όπως προστριβές με τους ανωτέρους τους, πετούν το ράσο και το καλυμμαύκι τους, για να φορέσουν το τουρμπάνι. «Παπάδες και καλόγεροι αλλαξοπιστούσαν κατά τον πιο επαίσχυντο τρόπο. Δεν πρόκειται για σπάνιες εξαιρέσεις ατόμων, αλλά για ένα συνεχές ρεύμα αποστασίας, που διαρκούσε από τα πρώτα ως τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας»². Κάτω από φοβερές πιέσεις, καταναγκασμούς, φόρους, αδυναμία ψυχική, έλλειψη πνευματικής άμυνας, συνοικισμοί και χωριά ολόκληρα με επικεφαλής κληρικούς άλλαζαν την πίστη τους. «Αφημένοι στον εαυτό τους οι ραγιάδες, λησμονημένοι απ' όλους, άρχισαν να υποτάσσονται στο πεπρωμένο. Φαινόταν σ' αυτούς απόφαση αμετάκλητη της τύχης, πως έπρεπε να κύψουν σ' ένα δεσπότη, τον οποίον ο Θεός έδωκεν οριστικά στον κόσμο!»³. Η κατάπτωση του κλήρου πνευματική και ηθική, «σήμαινε κλονισμό της πνευματικής ηγεσίας, της δυνάμεως, που επωμίστηκε στην τουρκοκρατία τη διάσωση του Έθνους»⁴.

Αλλά υπήρχε και ένας άλλος εχθρός, πολύ πιο ύπουλος και αδίστακτος. Και αυτός ήταν ο Πάπας, ο ψευδοπροφήτης και ψευδοανθρωπιστής της Δύσεως, που ήταν χειρότερος από τον Τούρκο. «Η ιδεολογική επίθεση του καθολικισμού εναντίον του ορθόδοξου ελληνικού κόσμου ξεκίνησε από τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας και συνεχίστηκε _____

1. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ', σελ. 101, επίσης Χρ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 144.
2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 105, Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Β', σελ. 49, 173 και εισήγηση του Στέργιου Σάκκου για τα 200 χρόνια από το θάνατο του Αγίου, στην έκδοση του Σταυρού, *Στον Μεγάλο Ιεραπόστολο*, σελ. 23.
3. Φάνης Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, ό. π. σελ. 26.
4. Γ. Μεταλληνός, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, Απόστολος της ενότητας του Έθνους*, Αθήνα 1980, σελ. 10.

και μετά την εποχή του Κοσμά»¹. Οι Φράγκοι ιδεολόγοι, αφενός μεν καταπίεζαν με κάθε τρόπο τον ελληνικό λαό για να υποταχθεί στον Πάπα, αφετέρου δε τον συκοφαντούσαν και τον διέσυραν ως άθεο. Ο Πάπας Παύλος στις αρχές του 18^{ου} αιώνα με εγκύκλιό του προς τους Βενετσιάνους της Πελοποννήσου έγραφε: «Δεν πρέπει να λησμονώμεν ότι οι Έλληνες δεν έχουν πίστιν... Όθεν δέον να μεταχειριζώμεθα αυτούς ως άγρια θηρία, να τους αποσπώμεν τους οδόντας και τους όνυχας, να μη παύσωμεν ταπεινούντες αυτούς και ιδίως να τους εμποδίζωμεν την περί των όπλων άσκησιν. Ουδέν δε άλλο να παρέχωμεν εις αυτούς ή ξύλον και άρτον, άρτον και ξύλον. Η φιλάνθρωπία και η συμπάθεια έστωσαν δι' αισιωτέρας περιστάσεις»².

Η θέση των ραγιαδών ανάμεσα στο Φράγκο και στον Τούρκο περιγράφεται παραστατικά από το λόγιο των Αγράφων, Αναστάσιο Γόρδιο: «Λόγιασε πως ευρισκόμεθα ωσάν να ήμασθε ανάμεσα εις δύο μεγάλας συγγενιάς. Από το μέρος της μεσημβρίας και της Ανατολής να είναι ένα μεγάλο σύγγεφον, μαύρον και σκοτεινόν, η παντελής ασέβεια του Μωάμεθ... Από δε το μέρος της Δύσεως να είναι άλλο μεγάλο σύγγεφον σκοτεινόν και αυτό και ζοφώδες... Αύτη εστίν η των Λατίνων δοκούσα και ονομαζομένη χριστιανοσύνη...»³. Ο διπλός κίνδυνος και απειλή ήταν γνωστά από πολύ παλιά, από την εποχή του Βυζαντίου, που η καχυποψία νάρκωσε και απόνησε την έγκαιρη ανησυχία των Βυζαντινών κατά του άγνωστου τότε τουρκισμού, που γιγαντώθηκε απότομα. «Η δυτική πίεση προκάλεσε φυγή προς την Ανατολή και υποδούλωση. Και η βαρβαρότητα της Τουρκοκρατίας προκάλεσε φυγή προς τη Δύση. Έγινε κατά του γένους μας διπλό παιδομάζωμα»⁴.

Οι ραγιαδες πολλές φορές βάσισαν τις ελπίδες τους στον Πάπα και είδαν με κάποια ανοχή τους απεσταλμένους του, αλλά ποτέ δεν απαρνήθηκαν την πίστη των πατέρων τους. Η προπαγάνδα των Καθολικών προς προσηλυτισμό του λαού με αθέμιτα μέσα, είχε κατορθώσει να εισχωρήσει σε ορισμένα χωριά ιδίως της Ηπείρου, αλλά αντέδρασαν δυναμικά αρχιερείς, κλήρος και λαός της περιοχής. Χαρακτηριστικό και αρκετά πληροφοριακό είναι ένα “Αφοροχάρτι”, μια εγκύκλιος του Μητροπολίτη Ιωαννίνων Καλλίνικου, που κυκλοφόρησε τον Ιούνιο του 1662 και απευθυνόταν στους κατοίκους της περιοχής της Χειμάρρας: «Επειδή, τέκνα μου, πολλοί είναι οι της Αγίας Πίστεώς μας εχθροί, _____

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 168.

2. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό. π. τόμος Α', σελ. 182, σημ. 1.

3. Κ. Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, (περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους)* 1453 - 1821, Αθήνα 1869, σελ. 440 - 441.

4. Λάζ. Τσακίριδης, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός (Ανάμεσα στον Τούρκο και στο Φράγκο)*, εκδ. “Τέρτιος”, Κατερίνη 1990, σελ. 26.

...στελλόμενοι υπό του Πάπα εις αφανισμόν και φθοράν της πίστεώς μας και Εκκλησίας μας με πληρωμές χοντρές... ει τις παρακούση και παραβάτης φανή...τον έχομεν αφωρισμένον και κατηραμένον παρά Πατρός, Υιού και Αγίου Πνεύματος και ασυγχώρητον...»¹.

Παρ' όλες τις δυσκολίες όμως και τους καταναγκασμούς των Τούρκων, τις απειλές του Πάπα και την αχαρακτήριστη συμπεριφορά των θρησκευτικών ηγετών τους, οι Έλληνες έμειναν πιστοί στην Ορθοδοξία και το Χριστιανισμό τους, προκαλώντας έτσι τον Άγγλο Λουθηριανό Πρόξενο Ricaut, στη Σμύρνη, στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, να γράψει: «Η πίσσις υφ' ην ούτοι (οι Έλληνες) ζώσιν, αι καταφρονήσεις ας υφίστανται, οι πειρασμοί εις ους είναι εκτεθειμένοι, το ό,τι κερδαίνουσιν εάν εξισλαμισθώσι, το ό,τι υποφέρουσι μη εξισλαμιζόμενοι, πάντα ταύτα... είναι επιβεβαίωσις της θεότητος του Ευαγγελίου, ούτω λαμπρά όσον και τα θαύματα των πρώτων αιώνων της Εκκλησίας. Διατηρούσι την πίστιν αυτών μετ' ευσταθείας, αξίας του ημετέρου θαυμασμού...»².

-
1. Βασ. Μπαράς, *Το Δέλβινο της Β. Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές (1887 - 1964)*, πρόλογος και επιμέλεια Λ. Βρανούσης, Αθήνα 1966, σελ. 158, επίσης Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 146.
 2. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 148, επίσης Κων/νος Βοβολίνης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας (1453 - 1953)*, με πρόλογο του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Σπυρίδωνος, σελ. 56.

1.1.3. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΙΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΩΝ

ΥΠΟΔΟΥΛΩΝ

Τα δεινά και οι δυσκολίες των ελληνικών πληθυσμών όλα τα χρόνια της δουλείας ήταν τόσο πολλά, ώστε να αλλοιώσουν το ελληνικό στοιχείο, τουλάχιστον εξωτερικά. «Οι οικονομικές και φορολογικές καταπιέσεις, οι δημεύσεις περιουσιών, οι καταπατήσεις κτημάτων, οι απανωτοί εξολοθρευτικοί πόλεμοι, οι ηθικοί καταναγκασμοί, οι ομαδικές βιαιότητες και οι ληστρικές επιδρομές σε βάρος των χωρικών, ύφαιναν μια από τις συγκλονιστικότερες καμπές του νεοελληνικού ιστορικού βίου. Άλλαζε συθέμελα όχι μόνο η κοινωνική συγκρότηση, αλλά και όλη η ζωή των ραγιάδων»¹. Είχαν αλλάξει οι συνήθειες, η ενδυμασία, ο τρόπος ζωής, είχαν αλλοιωθεί τα ήθη, τα έθιμα, οι παραδόσεις, όλος γενικά ο νεοελληνικός χαρακτήρας.

Οι Έλληνες, που κατοικούσαν στις πόλεις και ιδίως στην ύπαιθρο, είχαν μείνει με **καθόλου ή ελάχιστη έκταση γης**, για να καλλιεργήσουν. Πολλά κτήματα είχαν περιέλθει στην κυριότητα του Σουλτάνου ή του δημοσίου, αρκετό μέρος δόθηκε στους αξιωματικούς και τους στρατιώτες, ενώ δημεύτηκε η γη στους τόπους όπου οι κάτοικοι έφεραν αντίσταση στον κατακτητή. Και σε όσους απέμεινε ένα μικρό ή μεγάλο κομμάτι γης για να καλλιεργήσουν, έπρεπε να πληρώνουν μεγάλους φόρους στον Τούρκο Αφέντη². Ο κατακτητής δεν αρκείται «εις το νόμιμον 1/3», αλλά επιβάλλει τους χωρικούς «εις πολυειδείς καταναγκασμούς, τους οποίους ουδείς έχει την τόλμην και το θάρρος να αποφύγει»³, γιατί η προσφυγή στη δικαιοσύνη για τις πιέσεις αυτές δεν εύρισκε ανάλογη προστασία από τα δικαστήρια. Όπως γράφει ο Αυστριακός πρόξενος στα Γιάννενα Zwiedinek το 1868 στη διπλωματική του έκθεση, «ο κάθε Τούρκος εδώ πέρα πιστεύει, πως αυτός είναι πλασμένος μόνον να διατάσσει, ο δε χριστιανός μόνον να υπακούει και να τον υπηρετεί»⁴. Ο χριστιανός ήταν άπιστος («κιάφιρ»), «κύων» (γκιαούρ), ον ταπεινόν, κατώτερον του ανθρώπου μουσουλμάνου, ανεκτός στο μουσουλμανικό κράτος σαν δούλος, ραγιάς «επί πληρωμή φόρων»⁵.

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 115.

2. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, ό. π. τόμος 1^{ος}, σελ. 16.

3. Ευριπίδης Σούρλας, *Η Ήπειρος επί Τουρκοκρατίας*, διπλωματική έκθεση εκ του Αρχείου Υπουργείου Εξωτερικών Αυστρίας (Βιέννης), το πρώτον δημοσιευμένη στα *Ηπειρωτικά Χρονικά*, έτος 12^ο, Ιωάννινα 1937, σελ. 137.

4. Ευριπίδης Σούρλας, *Η Ήπειρος επί Τουρκοκρατίας*, *Ηπειρωτ. Χρονικά*, έτος 12^ο, 1937, σ. 145.

5. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 140.

Οι **φόροι**, που πλήρωναν οι δύστυχοι ραγιάδες ήταν πολλοί, ανάλογα με τους τόπους, τα πρόσωπα, τις περιστάσεις και τις εποχές. Το δικαίωμα του Σουλτάνου να επιβάλλει φόρους πήγαζε από τη βούληση του ηγεμόνα. Οι χριστιανοί πλήρωναν τον έγγειο φόρο για τη γη που κατείχαν, έναν αναλογικό φόρο ανάλογα με την απόδοση της γης, τον προσωπικό φόρο, το χαράτζι, και άλλους φόρους, όπως για τα ανήλικα άρρενα παιδιά τους, για τη μισθοδοσία του στρατού, τη συντήρηση των ταχυδρομείων, την επισκευή φρουρίων, την αμοιβή των διοικητικών υπαλλήλων, για τη συντήρηση ή ανανέωση του τοπάρχη και για πολλά ακόμη πράγματα, που έπρεπε να τα απολαύσουν

μόνο πληρώνοντας, όπως, για να τρώγουν χοιρινό κρέας, έπρεπε να πληρώνουν πρόσθετο κεφαλικό φόρο².

Οι γεωργοί έπρεπε να δίνουν στον Τούρκο αφέντη το 1/10 για το κτήμα που καλλιεργούσαν, τα 3/10 των καρπών ελεύθερα «παντός βάρους και ανεξόδως διαμετακομιζόμενα εις τας εθνικάς σιταποθήκας ή τας των ιδιοκτημόνων». Έμεναν λοιπόν στους αθλίους γεωργούς τα 6/10 για την αμοιβή των κόπων τους, από τα οποία έπρεπε να δώσουν τον ετήσιο μισθό στον αγροφύλακα και να φροντίσουν για όλα τα έξοδα και βάρη. Επίσης κάθε οικογένεια εκτός των βασιλικών φορολογιών, «υπεχρεούτο ίνα προσφέρη τω ιδιοκτήτη εν πρόβατον ετησίως και αριθμόν τινα ορνίθων και ωών και ποσότητα τινα βουτύρου. Προς τούτοις υπεχρεούτο καλλιεργείν αγρόν τινα», την επικαρπία του οποίου έπαιρνε «ανεξόδον» ο ιδιοκτήτης³. Η επιδείνωση της φορολογίας, που κάποιες φορές είναι πραγματικά αλματώδης και αποδιοργανώνει την παραγωγή, έχει σχέση με τις εξεγέρσεις των αγροτικών ιδίως πληθυσμών⁴.

Ο πιο βαρύς και ασήκωτος φόρος του υπόδουλου Ελληνισμού, ο φόρος αίματος, η πιο ελεεινή σελίδα όχι μόνο της ελληνικής αλλά και της παγκόσμιας ιστορίας, ήταν το **παιδομάζωμα**. Γινόταν στην αρχή κάθε πέντε χρόνια, αργότερα όμως κάθε τέσσερα, τρία, δύο και κάθε χρόνο, ανάλογα με τις πολεμικές ανάγκες. Ο τρόπος στρατολογίας παραλλάσσει από εποχή σε εποχή. «Κατ' αρχάς 1000 τουλάχιστον τον αριθμόν ήσαν οι χριστιανόπαιδες οίτινες κατ' έτος αρπαζόμενοι δια παντός τρόπου είτε εξ υπηκόων, _____

1. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Β', σελ. 25 - 26, επίσης Μ. Γκιόλιας *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 106 - 107, Χρ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 140.
2. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τυπ. Σ. Βλαστού, Αθήναι 1856, τόμος Α', σελ. 241.
3. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Εταιρεία Ιστορικών εκδόσεων, Αθήνα 1975, τόμος ΙΑ', σελ. 155.

είτε εκ πολεμίων, εξισλαμίζοντο δια της βίας, ίνα ανατραφώσιν ως γενίτσαροι... Έτι δε βραδύτερον καθιερώθη η τακτική των χριστιανοπαίδων στρατολογία, εν ταις υποτεταγμέναις χώραις... Ο φόρος ούτος του αίματος επεβάλλετο ιδίως εις τας ευρωπαϊκάς του κράτους επαρχίας, την Αλβανίαν, την Ελλάδα και μετέπειτα την Ουγγαρίαν... Οι ευφυέστεροι των χριστιανοπαίδων δεν κατετάσσοντο εις τον στρατόν, αλλά, εκπαιδευόμενοι επί το ισλαμικώτερον, προήγοντο εις τα ανώτατα αξιώματα. Και ως γενίτσαροι λοιπόν και ως ανώτατοι δημόσιοι λειτουργοί, οι χριστιανόπαιδες κατήνησαν οι αληθείς του κράτους κύριοι, ως εκ τούτου δε εκίνησαν τον φθόνον των εκ γενετής μουσουλμάνων»¹. Οι Τούρκοι είχαν τέτοια επιθυμία τα παιδιά τους να καταλάβουν τις ανώτερες θέσεις του κράτους, που πίστευαν ότι τους ανήκαν, «ώστε κατήνησαν να δανείζωσι τα τέκνα αυτών εις τους ημετέρους, ίνα τοιουτοτρόπως περιληφθώσιν εις τους γενιτσάρους»².

Από τα παιδιά του παιδομαζώματος, όσα έδειχναν ικανότητες τόσο πνευματικές όσο και στρατιωτικές, τα διάλεξαν, τους έδιναν καλύτερη μόρφωση και τα προόριζαν για τα ανώτατα

διοικητικά αξιώματα. Ο φόρος αυτός του αίματος εξουθένωσε τον Ελληνισμό. Οι Τούρκοι διάλεγαν τα πιο όμορφα, τα πιο έξυπνα, τα πιο ρωμαλέα παιδιά, παιδιά ιερέων και ευγενών οικογενειών. Εξαιρούνταν τα μοναχοπαίδια, τα ορφανά, τα κοντά, τα ψηλά, τα αρραβωνιασμένα ή παντρεμένα³, τα άρρωστα και καχεκτικά. Από τους πολύτεκνους έπαιρναν μόνο ένα παιδί και από τα δύο αδέρφια, το ένα. Όμως δεν τηρούνταν πάντα οι διατάξεις του νόμου κατά γράμμα. Αν και προβλέπονταν αυστηρές ποινές και θάνατος ακόμα, οι εντεταλμένοι για την στρατολογία υπάλληλοι καταπίεζαν, απειλούσαν, εκβία-

ζαν τους ραγιάδες για να πάρουν χρήματα. Δε λογάριαζαν καν τους νόμους και έπαιρναν όποιους ήθελαν ή όποιους δεν είχαν να πληρώσουν και ας ανήκαν στις εξαιρέσεις. Πολλοί θυσιάζαν όλη τους την περιουσία για να μη δουν τα παιδιά τους να σέρνονται στην _____

1. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π. τόμος 8^{ος}, σελ. 135 - 137.
2. Στα χρόνια της τουρκικής κατάκτησης πολλοί Τούρκοι στην καταγωγή δεν πήραν μεγάλες και σημαντικές θέσεις στην Τουρκική διοίκηση, μόνο και μόνο επειδή γεννήθηκαν Τούρκοι και δε θα μπορούσαν να αφοσιωθούν όσο έπρεπε στα συμφέροντα του Σουλτάνου, όσο ένας νεαρός άπιστος που σώθηκε από την απώλεια. Ο Οσμάν πασάς δε διορίστηκε μεγάλος βεζύρης στα 1582, ενώ παιδιά του παιδομαζώματος ήταν ο Μαχμούτ πασάς, λόγιος και ποιητής, ο Αλή πασάς, μεγάλος βεζύρης του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή και πολλοί άλλοι. Finley, *Ιστορία της Τουρκοκρατίας* σελ. 68, σημ. 1.
3. Για να αποφύγουν πολλοί γονείς τον τρομερό φόβο του παιδομαζώματος, φρόντιζαν να αρραβωνιάζουν και να παντρεύουν τα παιδιά τους πολύ μικρά, σε ηλικία 8, 9 και 10 χρονών. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος 2^{ος}, σελ. 52.

πικρή σκλαβιά. Για τους φτωχούς η δοκιμασία ήταν φοβερή και έκαναν ό,τι μπορούσαν για να αποφύγουν το μεγάλο κακό. Ο Πετσάλης - Διομήδης στους “Μαυρόλυκους” περιγράφει με ρεαλισμό το τι έκαναν οι δύστυχοι ραγιάδες, για να σώσουν τα παιδιά τους: «Σ’ άλλα σπίτια κλαίγανε την ανημπόρια τους να σωθούν. Σ’ άλλα πάλι η οργή κι’ η μάνητα τύφλωνε και τρέλαινε τους γονέους. Ο ένας πολέμαγε να κρύψει κάπου το παιδί του, μην του το πάρει ο αράπης. Ο άλλος το παραμόρφωνε, του’ κοβε το’ να του το αυτί, του’ βγαζε το’ να του το μάτι, του’ σπανε το’ να του το πόδι, για να το δουν οι Τούρκοι και να σιχαθούνε»¹. Σε πολλά μέρη, όπως στην Ήπειρο, την πρώτη Κυριακή μετά την αρπαγή των παιδιών τελούνταν μνημόσυνα υπέρ αυτών, σα να είχαν πεθάνει².

Ο Πατροκοσμάς δεν έζησε μόνο ως νωπή ιστορική μνήμη το παιδομάζωμα, αλλά και ως μία αδυσώπητη πραγματικότητα της εποχής του, αφού η στρατολογία μικρών παιδιών των χριστιανών για τις τάξεις των *acem oğlan* και *ic oğlan* εξακολούθησε να ισχύει ως την οριστική κατάργηση του γενιτσαρικού θεσμού, το 1826³.

Το παιδομάζωμα στήριζε το όλο οικοδόμημα της σουλτανικής εξουσίας και αποτελούσε το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της πολιτικής και στρατιωτικής της διοικήσεως. «Αυτός ο μοναδικός στο είδος του φόρος πληρωνόταν από την ελληνική φυλή σαν ένα είδος δεκάτης επί των γεννήσεων

αρσενικών παιδιών και προοριζόταν για τη δόξα και τη στερέωση του Μωαμεθανισμού»⁴. Τα παιδιά του παιδομαζώματος ήταν η κυρίαρχη τάξη ακόμη και ανάμεσα στους Τούρκους. «Η ανθρωπότητα ποτέ δε γνώρισε παρόμοιο παράδειγμα τόσο σοφών συνδυασμών χρησιμοποιημένων για τόσο κακούς σκοπούς και εξαχρειωμένων από τέτοια συστηματική παρανομία», θα γράψει ο Finley⁴.

Το παιδομάζωμα δημιούργησε τον κίνδυνο του εκτουρκισμού και της ερήμωσης της ελληνικής υπαίθρου κυρίως, γιατί υπήρχαν για τους χριστιανούς κατοίκους της τρεις λύσεις, για να το αποφύγουν: Να εξισλαμιστούν ή να προσποιηθούν ότι εξισλαμίζονται ή να φύγουν με την κινητή τους περιουσία στις πλησιέστερες κτήσεις των χριστιανι-

1. Θ. Διομήδης Πετσάλης *Οι Μαυρόλυκοι*, ό. π. τόμος 1^{ος}, σελ. 115.

2. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 141.

3. Acem oglan και ic oglan ήταν παιδιά που στρατολογούσαν σε πολύ μικρή ηλικία 6 - 10 χρόνων. Τα εκπαίδευαν, τους μάθαιναν την Τουρκική, τα μούσαν στη θρησκεία τους και τα προόριζαν για γενιτσάρους. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Β', σελ. 59, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 102.

4. Geor. Finley, *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και Ενετοκρατίας στην Ελλάδα*, μετάφραση Μ. Γαρίδης, Πρόλογος - Επιμέλεια Τ. Βουρνάς, εκδ. Τολιδής, Αθήνα χχ σελ. 65 και 69.

κών κρατών¹. Οι **αποδημίες** των φτωχών κατοίκων της Ανατολής συνεχίζονται σ' όλα τα χρόνια της τουρκικής κατακτήσεως. Κάποιες συνοικίες και χωριά ολόκληρα ερημώνονται, αφού είναι έντονο το φαινόμενο της φυγής προς καλύτερα εδάφη και προς αστικά κέντρα².

Μεγάλη μάστιγα για τον υπόδουλο Ελληνισμό ήταν η **ληστεία** στα ηπειρωτικά μέρη και η **πειρατεία** στα νησιά και τα παράλια. Οι ληστρικές επιδρομές και οι λεηλασίες διαφόρων «Αλβανιτικών σπιτών διευθυνομένων σποραδικώς υπό ληστάρχων»³, που χρησιμοποιούσαν κάθε μέσο απανθρωπιάς εναντίον των αόπλων χριστιανών, ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο. «Μέσα από τη μουσουλμανική θρησκευτική τους ιδιότητα εκτρέπονται σε μισθοφορικές - ληστρικές λειτουργίες με καταστρεπτικές συνέπειες για τους χριστιανικούς πληθυσμούς, κυρίως στην εικοσαετία του 1760 - 1780»⁴. Η ληστεία βασίλευε απ' άκρου σ' άκρον της χώρας. Χωριά και πόλεις υπέφεραν από τις αρπαγές των καρπών και των ζώων τους, τις πυρπολήσεις των κατοικιών τους, τις συνεχείς καταδιώξεις εκ μέρους των συμμοριών. Στα δάση, στους δημόσιους δρόμους κατοικούν και κάνουν συνεχείς εξορμήσεις οι «κισσιτσίδες», οι «χαιλαλίδες», οι «τσιπνίδες», οι «λιάπιδες»⁵, και πολλά άλλα βαρβαρικά φύλα ληστών, που έχουν γίνει ο φόβος και ο τρόμος κάθε διερχομένου⁶.

Οι Έλληνες, ιδίως των νησιών μεγάλων και μικρών και των παραλίων, αντιμετώπιζαν μεγάλα προβλήματα από τους πειρατές. Οι Τούρκοι από τη μια μεριά και οι Βενετοί από την άλλη, με τους πειρατές, που συχνά συμπράττουν μαζί τους, λαφυραγωγούν, κακοποιούν, αρπάζουν άνδρες και όμορφες γυναίκες για το δουλεμπόριο, υποχρεώνουν τους νησιώτες να πληρώνουν φόρους και στους μεν και στους δε, εκτός από την υποχρέωσή _____

1. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος 2^{ος}, σελ. 59 - 60.
2. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος 4^{ος}, σελ. 103.
3. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό. π. τόμος Α΄, σελ. 253.
4. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π. τόμος ΙΑ΄, σελ. 156.
5. Διάφορες συμμορίες ληστών που τρομοκρατούσαν τον ανυπεράσπιστο αγροτικό πληθυσμό. Οι Κισσιτισίδες ή Κιρτζαλήδες ήταν Τούρκοι άτακτοι πολεμιστές, που όταν απολύονταν από το στρατό λήστευαν, βασάνιζαν τους φιλήσυχους κατοίκους, απήγαγαν γυναικόπαιδα. (Π. Δρανδάκης, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, εκδ. οργανισμός «Ο Φοίνιξ» Ε.Π.Ε. έκδ. Β΄, Αθήναι, τόμος 14^{ος}, σελ. 459.) Οι Λιάπηδες ήταν Αλβανοί, που κατοικούσαν τη χώρα κατά την αριστερή όχθη του Αώου ποταμού και έκαναν συχνά επιδρομές και ληστρικές επιθέσεις. Λιαπ είναι Αλβανική λέξη με περιφρονητική σημασία. (Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό. π. τόμος Β΄, σελ. 97.)
6. Χρ. Παπαδόπουλος, *Η Εκκλησία Κων/πόλεως & η Επανάσταση του 1821*, Αθήναι 1950, σελ. 4.
τους να συντηρούν ένα αριθμό γαλερών με δικούς τους άνδρες για τον Τουρκικό στόλο, όπως τα νησιά Άνδρος, Σάμος, Εύβοια, Μυτιλήνη, Χίος και πολλά άλλα¹. Οι κάτοικοι των νησιών, βρισκόμενοι σε απόγνωση, τρομοκρατημένοι κατέφευγαν στα βουνά για να κρυφτούν ή έστελναν αντιπροσωπείες για να «καλοπιιάσουν» τους Τούρκους εισπράκτορες των φόρων ή τους πειρατές. Με το πρόσχημα του ελευθερωτή και του ομόθησκου οι Φράγκοι και οι Βενετοί έγιναν πιο ωμοί κατακτητές και δυνάστες. Οι μακροχρόνιοι πόλεμοι, ανταγωνιστικοί και κατακτητικοί, της αποικιοκρατίας με τη φεουδαλική οθωμανική αυτοκρατορία, είχαν ρημάξει και ερημώσει τα νησιά και τα ελληνικά παράλια, που υπήρξαν το θέατρο της σωματεμπορίας και δουλεμπορίας. Κάτω από τις δύο αυτές μυλόπετρες οι Έλληνες ραγιάδες ήρθαν σε μεγάλη απόγνωση και είχε συντριφτεί κάθε αντοχή τους².

Η κατάσταση, που επικρατούσε στο Οθωμανικό κράτος γενικά και στους υποδούλους σ' αυτό λαούς ειδικότερα, ήταν αθλία. **Επιδημίες, συμφορές, βιασμοί, φόνοι, ιδιωτική ζωή με καθημερινές καταπιέσεις και καταφρονήσεις.** Οι Έλληνες φονεύονται στην αγορά, γιατί ζητούν την τιμή των αγαθών προς πώληση, στα σπίτια τους, γιατί υπερασπίζονται την τιμή της γυναίκας και των παιδιών τους, στο δρόμο, γιατί από απροσεξία δεν τον παραχώρησαν στον Τούρκο, που συνάντησαν και δεν κατέβηκαν από το λιθόστρωτο του δρόμου στο παρακείμενο αυλάκι το γεμάτο ακαθαρσίες. Οι **επιδημίες** μαστίζουν τους ανθρώπους και δεν υπάρχει κανείς να φροντίσει για τη δημόσια υγεία. “Ο μεσαίωνας της πανώλης” δεν σταμάτησε στα τέλη του 17^{ου} αιώνα στην Ελλάδα, όπως συνέβη με όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Οι φοβερές επιδημίες μεταδιδόταν πολύ εύκολα, ιδίως στα νησιά και στα λιμάνια. Η πανούκλα θέριζε, και πολλές φορές οι φτωχοί χριστιανοί έμεναν άταφοι, γιατί δεν είχαν να πληρώσουν τον υπέρογκο φόρο για την άδεια της ταφής³.

Άλλα μεγάλα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, που εξασθενούσαν τους υπόδουλους ραγιάδες, ήταν **η τοκογλυφία, η αισχροκέρδεια, το εμπόριο**, που ήταν ως επί το πλείστον στα χέρια των Εβραίων αλλά και των Φράγκων, και που συχνά, η πιο προσοδοφόρα μορφή του ήταν το

δουλεμπόριο. Η τοκογλυφία αποτέλεσε ιδιαίτερη φροντίδα κυρίως του Εβραϊκού στοιχείου της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι Εβραίοι ήταν αδίστακτοι, ασυνείδητοι, τοκογλύφοι ονομαστοί, που ρουφούσαν το αίμα των σκλαβωμένων _____

1. Αποσ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Β', σελ. 119.
2. Μάρκ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 165 - 170.
3. Χρ. Παπαδόπουλος, *Η Εκκλησία Κων/πόλεως*, ό. π. σελ. 3 - 5, επίσης *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π. σελ. 158.

υπηκόων της Πύλης και των ίδιων ακόμη των Τούρκων. «Η λέξη τσιφούτ, που σημαίνει τον ποταπό και φιλάργυρο, ήταν ένας βαρύς και περιφρονητικός χαρακτηρισμός των Τούρκων για τους Εβραίους τοκογλύφους και δουλεμπόρους»¹. Αυτοί είχαν την πιο πλεονεκτική θέση στις εμποροπανηγύρεις, που γινόταν συνήθως τις Κυριακές, και προκάλεσαν την αντίδραση όχι μόνο του Πατροκοσμά, αλλά και του λαού. Το κορύφωμα της αισχροκέρδειας των Εβραίων, η πιο κερδοφόρα επιχείρησή τους, ήταν το δουλεμπόριο. Κοπάδια οι σκλάβοι μεταφέρονταν από διάφορα μέρη της Ευρώπης και της Ανατολής, κάθε ηλικίας, από 3 - 55 χρόνων άνδρες και γυναίκες ιδίως, που τις έβαφαν προκλητικά και τις περιποιούνταν για να έχουν έτσι υψηλότερη τιμή στην αγορά². Ο σκλάβος μπορούσε να εξαγοραστεί αντί πλούσιων λίτρων ή να πουληθεί στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής, για να δουλεύει στον αφέντη του ή να ικανοποιεί τις σαρκικές ορέξεις των μουσουλμάνων ιδιοκτητών του.

Τη χρηματολατρεία και αισχροκέρδειά των Εβραίων στηλίτευε ο Άγιος Κοσμάς σε όλες τις περιοδείες και ομιλίες του, προσπαθώντας να απομακρύνει τους απλοϊκούς ραγιαδες από την επιρροή τους και να τους προφυλάξει : «Τον παλαιόν καιρόν οι Εβραίοι εθανάτωσαν όλους τους προφήτας, όλους τους δικαίους διδασκάλους, χιλιάδες φορές άφησαν τον Χριστόν και επροσκύνησαν τον διάβολον και τόσον, οπού έκαμαν ένα μοσχάρι και το επροσκυνούσαν δια Θεόν³, καθώς το έχουν έως την σήμερον»⁴. Η Διδαχή του Αγίου, οι αγώνες του για τη μετακίνηση των εμποροπανηγύρεων από την Κυριακή στο Σάββατο, οι υλικές ζημιές στα κέρδη των Εβραίων είχαν ως συνέπεια την απώλεια της ίδιας της ζωής του, τον μαρτυρικό θάνατό του με τα γρόσια, που πλήρωσαν οι Εβραίοι στον Κουρτ πασά για να τον θανατώσει. «Έστειλαν οι Εβραίοι πολ-

-
1. Μάρκ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 15.
 2. Barth. Georgieviz, *De Turcarum moribus*, σελ. 85 - 86, Pierre Belon, *Les observations plusieurs singularites et choses memorables trouvees en Grece, Asie, Indee. Egypte*, σελ. 88β. (Για τις τιμές των σκλάβων), Robert de Dreux, *Voyage en Tyrquie et en Grece*, Paris 1925, έκδοση H. Pernot, σελ. 54 - 57.
 3. Όταν ο Μωυσής βρισκόταν στο όρος Σινά για να πάρει τις εντολές από το Θεό, οι Εβραίοι κατασκεύασαν ένα χρυσό μοσχάρι και το προσκυνούσαν για Θεό. Αυτό προκάλεσε την οργή του Μωϋσή, που «κατέκαυσεν αυτό εν πυρί και έσπειρεν αυτόν επί το ύδωρ και επότισεν αυτό τους υιούς Ισραήλ». *Παλαιά*

Διαθήκη, έκδοση Αδελφ. Θεολόγων η «Ζωή», μετάφραση Ι. Κολιτσάρας, τόμος Α', Έξοδος κεφ. Αβ', στίχ. 20.

4. Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, έκδ. Αδελφότητος «Σταυρός», έκδ. ΙΖ', Αθήναι 1995, Δ' Διδαχή, σελ. 195.

λά πουγγία εις τον πασσάν, δια να τον εβγάλη από την ζωήν, όστις συμβουλευθείς τον χόντζαν του, απεφάσισεν δια μέσου αυτού να τον θανατώση», θα γράψει ο βιογράφος του¹.

Τα δεινά του υπόδουλου Ελληνισμού ήταν αναρίθμητα. Ο Τούρκος και ο Βενετός κατακτητής θέλησαν να αποδυναμώσουν το ελληνικό στοιχείο, να του στερήσουν κάθε δικαίωμα, να του κάμψουν το ηθικό. Η κοινωνική και ιδεολογική καταπίεση του κατακτητή πάνω στον κατακτημένο είναι ένα σύνηθες φαινόμενο, ένας καθοριστικός “νόμος” της ιστορίας. Κάτω από το σκληρό και βάνανυσο αυτό “νόμο” πραγματοποιήθηκε η κοινωνική, οικονομική, φυλετική και εθνολογική αιμορραγία του Ελληνισμού. Η βοήθεια ωστόσο του Πατροκοσμά στο υπόδουλο γένος και την αγροτική Ελλάδα του 18^{ου} αιώνα υπήρξε ένα αναμφισβήτητο γεγονός. Απώτατος στόχος και σκοπός του η πνευματική και ηθική ανακούφιση των σκλάβων. Η παράδοση, αντλημένη από τη Γραφή και την ελληνική πραγματικότητα και ιστορία, ήταν η πνοή της ιδεολογίας του, που μετάγγιζε πολιτιστικές αξίες από το “χθες” στο “σήμερα” και συνέβαλε στην τόνωση της εθνικής συνειδήσεως και κοινωνικής ενότητας, που είχαν επικίνδυνα διασαλευτεί στους χαλεπούς χρόνους της δουλείας.

1. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, έκδ. Ορθόδοξος Κυψέλη, έκδ. Γ', Θεσ/νίκη 1996, σελ. 739, επίσης Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, έκδ. Πανεκδοτικής Αग्रινίου 1996, σελ. 23.

1.1.4. ΕΛΛΕΙΨΗ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

Με την υποδούλωση του Ελληνισμού στους Τούρκους το 1453, το αποπνικτικό σκοτάδι της τουρκικής κυριαρχίας και των δεινών, ανάγκασε το Έθνος να αναζητήσει την ενότητά του στη φροντίδα και την προστασία της Εκκλησίας. Ο λαός από την αρχή συσπειρώθηκε κοντά της και η Ορθοδοξία έγινε το σημείο αναφοράς του και το ασάλευτο θεμέλιο της υπάρξεως του Έθνους. Μπροστά στο μεγάλο κίνδυνο του Τούρκου κατακτητή αναπτύχθηκε ενότητα πίστεως και φρονήματος, εθνική συνείδηση, ενότητα του λαού και ενιαία οργάνωσή του, κάτω από τη σκέπη και προστασία της ενοποιητικής Εκκλησίας. Με τη διατήρηση δε της ακεραιότητας της Εκκλησίας μέσα στην Ορθοδοξία, διατηρήθηκε και η ακεραιότητα του ίδιου του λαού, ιδίως στους κρίσιμους αιώνες 16^ο και 17^ο. Η Εκκλησία είχε διασώσει το Έθνος στα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς και μέσα στους κόλπους της «αναπτύχθηκε ένα δυνατό ελληνικό συναίσθημα, ένα συναίσθημα ότι ανάμεσα στους περιούσιους λαούς του Θεού οι “Έλληνες” κατείχαν την τιμητική θέση»¹. Αν η Εκκλησία δεν είχε αναπτύξει μια τόσο έντονη δραστηριότητα και δεν έπαιζε αυτόν τον ενοποιητικό ρόλο, το ελληνικό στοιχείο θα είχε περιοριστεί και η ελληνική εθνική συνείδηση θα είχε αμαυρωθεί.

Με την είσοδο όμως του 18^{ου} αιώνα αρχίζει να απειλείται η εθνική ενότητα του Ελληνισμού και από την Ανατολή, αλλά και από τη Δύση. Τους χρόνους αυτούς «συντελείται η συνάντηση του Ελληνισμού με το **Δυτικό Διαφωτισμό**, που εισβάλλει στη ζωή του Έθνους μέσω της ελληνικής διασποράς. Ο διαφωτισμός μετεκένωσε στην εθνική μας συνείδηση και στοιχεία καταλυτικά της ουσίας της, όπως τη θρησκευτική αδιαφορία ή μια αλλοιωμένη θρησκευτικότητα, ολότελα ξένη προς την ουσία της Παραδόσεώς μας, που είναι η Ορθοδοξία του Βυζαντίου, των Αγίων Πατέρων»². Η Δυτική Αναγέννηση αρχίζει να γίνεται αισθητή τον 15^ο αιώνα, τότε που η Δύση δέχτηκε τους λογίους του Βυζαντίου και άρχισε να εντρυφά στον πλούτο των Αρχαίων Ελληνικών συγγραμμάτων, που σήμαινε μια βαθιά μεταβολή οικουμενική, πολιτική, κοινωνική στη δομή του συλλογικού σώματος της Δυτικής κοινωνίας. Βασικές αφετηρίες είναι το ξάνοιγμα του εμπορίου και η εξάπλωση των ευρωπαϊκών δραστηριοτήτων σ' ολόκληρη την οικουμένη, η τυπογραφία,

1. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 - 1923*, μετάφραση Α. Ξανθοπούλου, έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1989, σελ. 26.

2. Γ. Μεταλληνός, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός. Απόστολος της ενότητος του Έθνους*, Αθήνα 1980. σελ. 9. που βοηθά στην ευρύτατη διάδοση των βιβλίων και συγγραμμάτων της παλαιότερης γραμματείας, η στροφή προς το ιδανικό του Αρχαίου κόσμου¹. Η γνώση της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας γίνεται το «αδανικό όριο του μορφωμένου Ιταλού, του μορφωμένου Γάλλου»². Κατά τον 17^ο και κυρίως τον 18^ο αιώνα άρχισαν να παρακμάζουν η Βενετία και η Γένοβα, να υποχωρεί η Ρωσική

επέκταση στη Μαύρη Θάλασσα, να παραχωρούνται προνόμια στους Τούρκους υπηκόους, και το εμπόριο της Τουρκικής αυτοκρατορίας, που διευρυνόταν με το πέρασμα του χρόνου, να συγκεντρώνεται όλο και πιο πολύ στα χέρια των Ελλήνων. Οι Έλληνες ναυτικοί κατάφεραν, εκμεταλλευόμενοι τις περιστάσεις, να διασχίζουν τη Μεσόγειο, να αποκτήσουν μεγάλα και πολλά πλοία, να δώσουν δουλειά σε πολλούς ομοεθνείς τους, που επάνδρωσαν αυτά τα πλοία. Αλλά και το εμπόριο της ξηράς είχε την ίδια ακμή, αφού τα ελληνικά προϊόντα έφθαναν με τους χερσαίους δρόμους στην Ευρώπη και στη μακρινή Ρωσία.

Οι δυτικές ιδέες έφθαναν στην Ελλάδα ακολουθώντας τους ίδιους δρόμους με το εμπόριο. Έλληνες έμποροι και φοιτητές από πλούσιες ελληνικές οικογένειες, που σπούδαζαν στις ελληνικές παρουκίες της Δύσης, έφεραν τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στους υπόδουλους συμπατριώτες τους. «Οι ιδέες αυτές, που διακρίνονται για τον ωφελιμιστικό τους χαρακτήρα κυρίως, ταίριαζαν γρήγορα στους Έλληνες, οι οποίοι χαρακτηρίζονταν από το πρακτικό τους πνεύμα, αλλά και από την τάση τους να θεωρητικολογούν»³. Η γνωσιολογία τώρα έχει το προβάδισμα και όχι η μεταφυσική. «Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις αδυνατίζουν, ενώ παράλληλα επικρατεί τάση για εγκόσμια ευδαιμονία. Το κέντρο βάρους από την αγιότητα μετατίθεται στην κοσμική σοφία και περαιτέρω στην επίγεια απόλαυση. Θεοποιείται η επιστήμη και υποτιμάται η θρησκεία. Ένας κληρικός, ο Ευγένιος Βούλγαρις (1716 - 1806), θα είναι από τους πρώτους μεταλαμπαδευτές των νέων ιδεών, ιδιαίτερα στο χώρο της επιστήμης»⁴. Ο υλισμός συνετέλεσε στην πολυποικίλη κρίση της ελληνικής κοινωνίας, στην αδυναμία αντιστάσεων και στην αποδυνάμωση του ανθρώπου, επομένως και του Γένους. Ο αστισμός κερδίζει συνεχώς έδαφος στην κοινωνική ζωή της Δύσης και οι νέες πολιτικές ιδέες περνούν σιγά - σιγά στον ελληνικό χώρο.

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Εκδοτική Ερμής Ε.Π.Ε. Αθήνα 1977, σελ. 25 -26.

2. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, έκδ. 8^η Ίκαρος, Αθήνα 1987. σελ. 46.

3. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 - 1923*, μετάφραση Α. Ξανθοπούλου, έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1989, σελ. 38.

4. Γ. Μεταλληνός, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός. Απόστολος της ενότητος του Έθνους*, Αθήνα 1980, σελ. 9 - 10.

Όλος αυτός ο συγχρωτισμός των υποδούλων Ελλήνων με το δυτικό πνεύμα, η συχνή επαφή Ορθοδόξων και Καθολικών, οι σπουδές πολλών ελληνοπαίδων στη Δύση, η μεταφορά των δυτικών ιδεών και συνηθειών με οποιοδήποτε τρόπο στον ελληνικό χώρο, το φιλοπερίεργο του Έλληνα και ο ανθρώπινος μιμητισμός, συνετέλεσαν στην πνευματική αναμόρφωση και στον Ελληνικό Διαφωτισμό αφ' ενός και στην εισροή στοιχείων ξένων, καταλυτικών της εθνικής συνειδήσεως και συνέχειας του Ελληνισμού, αφ' ετέρου. Έτσι η ραγδαία εξάπλωση του δυτικού Ουμανισμού, της φυσιοκρατίας, των "άθεων γραμμάτων", της αστοκρατίας, των ιδεών γενικά του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ήταν φυσικό να επηρεάσουν και να επιδράσουν ποικιλοτρόπως στην ελληνική κοινωνία με τους πατροπαράδοτους θεσμούς της. Η πρόκληση του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού

λειτουργήσει, ως ωστικό κύμα αντίδρασης στο ύφος και το ήθος του Έλληνα. «Η εθνική συνείδηση διχάζεται σε μια ανεπιφύλακτα φιλοδυτική τάση και σε μια παραδοσιακή, έντονα συντηρητική και αντιδραστική»¹, που αγωνίζεται να διαφυλάξει τον ορθόδοξο στοχασμό, το εθνικό φρόνημα, την κοινοβιακή παράδοση, όλα εκείνα τα στοιχεία, που απαρτίζουν το εθνικό, ελληνικό πνεύμα, που θα συντελέσει στην ενότητα του λαού και που θα τον διαφυλάξει στους δύσκολους αυτούς καιρούς.

Η παιδεία και η αμάθεια του αγροτικού πληθυσμού, ο αφελληνισμός με την εξ-άλειψη της ελληνικής γλώσσας από την ξενογλωσσία και τη διγλωσσία, η άμβλυνση της θρησκευτικής Πίστεως και Παραδόσεως, μπορούν πολύ εύκολα να δημιουργήσουν προβλήματα εθνικής υπάρξεως σ' ένα λαό. Στον ελληνικό χώρο, στα χρόνια της τουρκικής δουλείας, η ελληνική γλώσσα, όπως προαναφέραμε, δέχτηκε πολλούς επηρεασμούς από τους Τούρκους, τους Ιταλούς, τους Σλάβους, τους Αλβανούς, που προσπαθούσε ο καθένας να επιβληθεί και να υπερισχύσει σ' ένα λαό υπόδουλο, καταδικασμένο από τον αγροίκο και απαίδευτο κατακτητή να ζει απαίδευτος, μη έχοντας επίγνωση της ιστορίας του και του πολιτισμού του. «Ο στενός σύνδεσμος στοχασμού και συνείδησης εθνικής με τη γλώσσα είναι γνωστός, αν και όχι απόλυτος»². Υπάρχει κίνδυνος, λησμονώντας ή παραποιώντας την εθνική του γλώσσα ένας λαός, να αλλοιωθεί η εθνικότητά του. Γι' αυτό και ο Πατροκοσμάς επέκρινε όσους Έλληνες δε μιλούσαν Ελληνικά, αλλά Βλάχικα (σλαβομακεδονικά) ή Αρβανίτικα και τους επέβαλε την ομιλία της Ελληνικής γλώσσας.

Ο λογιотаτισμός των Φαναριωτών, που ήταν η άρχουσα τάξη του υπόδουλου ελληνισμού και κατείχε αξιόλογες θέσεις στην τουρκική διοίκηση, η απομάκρυνσή τους από τις

1. Γ. Μεταλληνός, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 10.

2. Ι. Δρούλιας, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, περιοδικό Στερεά Ελλάς, τεύχος 251, Μάιος 1990, σελ. 30.

ανάγκες των καταπιεσμένων συμπατριωτών τους, η εμμονή τους στη λόγια γλώσσα, που την έγραφαν και τη δίδασκαν, ήταν ένας άλλος λόγος της έλλειψης εθνικής συνείδησης του Ελληνισμού. Κύριος σκοπός των λογίων ήταν να διδάξουν στα παιδιά την αρχαία ελληνική γλώσσα. Το χάσμα όμως ανάμεσα στη γραφόμενη και ομιλούμενη γλώσσα έχει διευρυνθεί με το πέρασμα των χρόνων. Η στάση των λογίων απέναντι της γλώσσας του λαού, της δημοτικής, είναι δυσμενής, οπότε και το χάσμα μεταξύ λογίων και λαού είναι μέγα.

Και η καθημερινή ζωή και εμφάνιση του ελληνικού λαού δείχνει την απομάκρυνσή του από τις παραδόσεις του Έθνους. Οι χριστιανοί της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ντύνονταν γενικά, όπως και οι Τούρκοι. «Οι περισσότεροι Έλληνες φορούσαν ένα μαύρο ή κόκκινο σκούφο, που μόλις έφθανε ως τα αυτιά και που τον περιτριγύριζαν με το γνωστό χρωματιστό τουρμπάνι, κι ένα γιλέκι ανοιχτό εμπρός, απλές περισκελίδες (ποτούρια, όπως λέγονταν ως τα τελευταία χρόνια) και από πάνω μια μακριά μαύρη ρόμπα». Δεν είχαν δικαίωμα να ντύνονται πολυτελώς και ήταν υποχρεωμένοι να φορούν πάντα πένθιμα ενδύματα¹. Παρατηρούνταν βέβαια και διαφορές ως προς τη φορεσιά ανάλογα με την κοινωνική τάξη και περιοχή. Για να ξεχωρίζουν οι Έλληνες από τους

Τούρκους ο Πατροκοσμάς συμβούλευε τους άνδρες να βγάλουν τις μακριές φούντες και τα φέσια και τις γυναίκες να φορούν λευκή μαντήλα (μπόλια), στο κεφάλι. Αυτή τη μαντήλα οι Ηπειρώτισσες τη διατηρούν μέχρι σήμερα στην εθνική τους ενδυμασία².

Η έλλειψη ομαδικού εθνικού χαρακτήρα φαίνεται καθαρά και στα **σώματα των κλεφτών**³, που συστήθηκαν πολύ νωρίς λόγω της κοινωνικής καταπίεσεως και εκμεταλλεύσεως των Τούρκων. Ήταν ομάδες παρανόμων, που είχαν καταφύγει στα βουνά και στα δάση, ένα κίνημα ένοπλης ανταρσίας, μακριά από τη στρατιωτική παρουσία του κατακτητή, που για να ζήσουν κατέφευγαν στη ληστεία, όχι μόνο των κατακτητών, αλλά και των ντόπιων, γαιοκτημόνων και κοτζαμπάσηδων, και των φτωχών αγροτών πολλές φορές.

1. Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα ο διοικητής της Κων/πολης Κελαϊλή Κεζ τιμώρησε αυστηρά κάποιους χριστιανούς που τόλμησαν να φορέσουν χρωματιστά ενδύματα. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 148.
2. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 2, ό. π. σελ. 41, επίσης Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, ό. π. σελ. 142 και 148, Χαράλ. Βασιλόπουλος, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 84.
3. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τόμος Α', σελ. 36, επίσης Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος Β', σελ. 321 - 329, Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 - 1923*, ό. π. σελ. 41, Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 146 - 147.

Οι Τούρκοι συχνά χρησιμοποίησαν τους απόβλητους του νόμου ως αρματολούς, φρουρούς σε φυλάκια των συνόρων ή σε μεθοριακά περάσματα, δερβένια, ή για την προστασία των χωριών από τους κλέφτες. Συχνά γίνονταν μάχες ανάμεσα στους αρματολούς και τους κλέφτες, αλλά και η μετάπτωση από το θεσμό του αρματολού στην κατάσταση του κλέφτη, καθώς και το αντίθετο, ήταν ένα πολύ συνηθισμένο φαινόμενο.

Συχνά οι κλέφτες και οι αρματολοί ήταν άνθρωποι με μεγάλη περιουσία, που την αποκτούσαν αρπάζοντας και λαφυραγωγώντας Τούρκους και Έλληνες. «Ο Έλληνας κλέφτης Στουρνάρης είχε στον έλεγχό του 120 χωριά με 70 οικογένειες το καθένα κατά μέσον όρο. Ο ίδιος είχε 8000 ζώα και η οικογένειά του στο σύνολό της 500.000, που τα νοίκιαζε σε βοσκούς με αντάλλαγμα την καταβολή του μισθώματος σε είδος. Έπαιρνε και άλλα ενοίκια από κλήρους καλλιεργήσιμης γης. Συνολικά διατηρούσε 400 παλικάρια στις διαταγές του. Ο Στουρνάρης και οι όμοιοί του ήταν μικρογραφίες του Αλή πασά. Ήταν, δηλαδή, άνθρωποι που είχαν τη δυνατότητα να εδραιώσουν με τον καιρό την εδαφική τους ανεξαρτησία σε μέρη όπου τα φερμάνια του σουλτάνου ίσχυαν μόνο σε αραιά και άτακτα χρονικά διαστήματα»¹. Αυτές οι καταστάσεις δείχνουν ότι - αν και υπήρχαν αξιοσημείωτες εξαιρέσεις - οι κλέφτες δεν είχαν αποκτήσει συνείδηση ενός ελληνικού εθνικού κράτους και η πάλη τους με το δυνάστη δεν είχε στην αρχή ομαδικό εθνικό χαρακτήρα, αλλά είχε τη μορφή προσωπικής ανταπόδοσης και τιμωρίας και την απόκτηση αγαθών υλικών εις βάρος ομοεθνών και κατακτητών. Δεν είχαν τη συνείδηση ότι αγωνίζονταν για την ελευθερία ενός ολόκληρου έθνους, αλλά για την

εξασφάλιση της δικής τους προσωπικής ελευθερίας. «Οι άνθρωποι ούτοι - γράφει ο Παπαρρηγόπουλος - οι πλείονες τουλάχιστον εξ αυτών, δεν είχαν συνείδησιν της εθνικής και πολιτικής ανεξαρτησίας»². Από τους κοινούς ληστές τους ξεχώριζε το άσπονδο μίσος για τους κατακτητές και κοτζαμπάσηδες, η συμπάθεια προς τους κατατρεγμένους ραγιάδες, η απλοϊκή πίστη τους προς το Θεό και την Εκκλησία, που παρά το ότι μερικές φορές δείχθηκαν σκληροί σε μοναστήρια που δεν τήρησαν φιλική στάση απέναντί τους, προσεύχονταν στα μικρά εξωκλήσια και καλούσαν παπάδες να ευλογήσουν τα όπλα τους³.

Τέλος, η **διείσδυση του αποικιοκρατικού εμπορίου** στην οικονομία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είχε σοβαρότατες επιπτώσεις στη δομή του φεουδαλισμού στην Ελλάδα. Το φεουδαλικό σύστημα είχε ξεκινήσει από το Βυζάντιο, αλλά τώρα πήρε τη χειρότερη

1. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 - 1923*, ό. π. σελ. 42.

2. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό. π. τόμος Ε', σελ. 144 επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 148.

3. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 - 1923*, ό. π. σελ. 42.

μορφή του. Οι χριστιανοί δουλοπάροικοι εργαζόταν εξουθενωτικά στα τσιφλίκια που μεγάλωναν αφάνταστα. «Τα μικρά νοικοκυριά διαλύονται και παρακμάζουν. Η μεγάλη μάζα των αγροτών αποξενώθηκε πιο πολύ από την ιδιοκτησία της γης. Οι μικροϊδιοκτήτες χάνουν τα κτήματά τους και γίνονται κολλήγοι και μεροκαματιάρηδες. Η δίψα των φεουδαρχών για το χρήμα πολλαπλασίασε τα οικονομικά βάρη, τις απαιτήσεις για φόρους και πρόσθετη εργασία»¹. Και το πιο σημαντικό είναι ότι στη θέση του αδίστακτου φεουδάρχη συχνά βρισκόταν ο ομόθρησκος και ομοεθνής, ο Έλληνας κοτζάμπασης, ο τύραννος, ο αρνητής. **Οι κοτζαμπάσηδες**, τάξη με ξεχωριστά κοινωνικά συμφέροντα, μιμούνταν τους Τούρκους στο ντύσιμο, στους τρόπους, στη σκληρότητα, άλλαζαν τα ονόματά τους και ακόμα αλλαξοπιστούσαν, για να μη χάσουν τις τεράστιες περιουσίες τους. Οι ραγιάδες **κολλήγοι** ζούσαν και δούλευαν ως υποζύγια. Πολλές φορές βασανίζονταν και τιμωρούνταν χωρίς οίκτο από τους αδίστακτους και ανελέητους αφεντάδες τους. Οι ραβδισμοί στα πέλματα με το σύστημα του “φάλαγγα”, το άρπαγμα των περιουσιών, οι φυλακίσεις, η κακοποίηση με αλυσίδες και το δέσιμο σε κούτσουρα, ήταν από τις πιο συνηθισμένες τιμωρίες. Ακόμα και κληρικούς οι κοτζαμπάσηδες είχαν λιθοβολήσει και δολοφονήσει αγριότατα. Ο Μακρυγιάννης διηγείται ένα φρικιαστικό περιστατικό τιμωρίας φτωχού ραγιά από άπληστο γαιοκτήμονα, που είδε με τα ίδια του τα μάτια, και καταλήγει: «Τότε σιχάθηκα το Ρωμαίικο»². Ο Άγιος Κοσμάς είχε ο ίδιος γευθεί την αγριότητα των Μπαρλαίων, κοτζαμπάσηδων της Μακρυνείας Μεσολογγίου, που του επιτέθηκαν, γιατί καθυστέρωσε τους χωρικούς με τα κηρύγματά του από τις δουλειές τους. Ευτυχώς ο Άγιος τους ξέφυγε, το έβαλε στα πόδια και μόλις σώθηκε από τα άγρια σκυλιά των Μπαρλαίων, που τα έβαλαν να τον κατασπαράξουν³. Εχθροί του Αγίου ήταν πάντοτε οι αδίστακτοι και ραδιούργοι μεγαλογαιοκτήμονες, γιατί τους ήλεγχε για τις αυθαιρεσίες τους.

Ο Πατροκοσμάς, ο κοντακιανός εκείνος χαρισματικός ιερομόναχος, κατέβαλε ανεπανάληπτη φροντίδα και προσπάθεια για να βοηθήσει το Έθνος να βρει το δρόμο του, να ξαναβρεί την εθνική του ταυτότητα, να σωθεί από τον αδηφάγο κατακτητή. Γι' αυτό αγωνίστηκε για την ίδρυση Σχολείων, για την ομιλία της ελληνικής γλώσσας, για να ξεχωρίσουν οι Έλληνες για το τι είναι δικό τους και τι όχι, να ενώσουν όλες τους τις δυνάμεις _____

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 35.
2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 42, επίσης Γ. Μακρυγιάννης *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή - σχόλια Γ. Βλαχογιάννη, Αθήναι 1907.
3. Χαρ. Βασιλόπουλος, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 40, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 43.

ως Έθνος, να αναζωπυρώσουν την αυτοσυνειδησία τους, να βρουν την εσωτερική τους ελευθερία, για να μπορέσουν να σταθούν στα πόδια τους και να αγωνιστούν και για την πολιτική τους ελευθερία. Προσπάθησε, και το πέτυχε, να ξυπνήσει την εθνική συνείδηση σ' ένα λαό, που είχε χάσει τον προορισμό του και να πλάσει ανθρώπους για την επανάσταση και την αναγέννηση του Έθνους.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΑΙΔΕΙΑ

«Δράξασθε παιδείας»

(Παλαιά Διαθήκη - Αδαμάντιος Κοραΐς)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

2.1. Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΑ ΤΟΥ ΑΙΤΩΛΟΥ

2.1.1. ΣΧΟΛΕΙΑ ΠΟΥ ΦΟΙΤΗΣΕ & ΔΑΣΚΑΛΟΙ ΠΟΥ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΕ

Ενα θέμα που ιδιαίτερα απασχολεί τους μελετητές της προσωπικότητας του Αγίου των σκλάβων είναι, ποια ακριβώς ήταν η παιδεία του, σε ποια Σχολεία φοίτησε, ποιους δασκάλους παρακολούθησε. Θα προσεγγίσουμε το θέμα, αναφερόμενοι στις Σχολές, στους δασκάλους και στα μαθήματα που διδάσκονταν απ' τον καθένα χωριστά, αφού πρώτα παρακολουθήσουμε τους κύκλους γνώσεων, που προσφέρονταν στα σχολεία της εποχής εκείνης.

Οι κύκλοι σπουδών και γνώσεων στα Σχολεία του 18^{ου} αιώνα περιλαμβάνουν τον πρώτο κύκλο, τον κατώτερο, που παρέχει τη στοιχειώδη μόρφωση και είναι το Σχολείο των κοινών και ιερών γραμμάτων. Ο μαθητής πρέπει να μάθει ανάγνωση, γραφή και αριθμητική, χωρίς να υπάρχει πρόβλεψη για την προσφορά άλλης γνώσης. Η φοίτηση σ' αυτά εκτείνεται από 1 - 5 χρόνια, ανάλογα με την ικανότητα του μαθητή, αλλά φυσικά και του δασκάλου. Ο πρωτόπειρος μαθητής ασχολείται με κείμενα θρησκευτικά, Οκτώηχο, Ψαλτήρι, Τριώδιο, Πράξεις και Επιστολές των Αποστόλων και άλλα λειτουργικά βιβλία, «υπό την επιτηδειμνήν του διδασκάλου»¹. Ο δεύτερος κύκλος, ο μέσος, παρέχει την ελληνοπαιδεία, δηλαδή την τεχνολογία της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας, Γραμματική, Σύνταξη, Κείμενα και είναι το λεγόμενο Ελληνικό Σχολείο, που η φοίτηση σ' αυτό είναι 5 έως και 8 χρόνια. Ο τρίτος κύκλος, ο ανώτερος, παρέχει τη μελέτη της Φιλοσοφίας και των Επιστημών και διαρκεί έως 2 χρόνια. Εδώ οι μαθητές ασχολούνται με τη Ρητορική, τη Λογική, τη Φιλοσοφία. Ο πρώτος κύκλος συνήθως είναι ανεξάρτητος, ενώ ο δεύτερος είναι συνδεδεμένος με τον τρίτο, του οποίου αποτελεί προπαρασκευαστικό τμήμα. Σε πολλές περιπτώσεις συνυπάρχουν και οι τρεις μαζί, κάτω από την ίδια στέγη. Ο τύπος της Σχολής που περιλαμβάνει το μέσο και ανώτερο κύκλο σπουδών, παρουσιάζει μεγάλη _____

1. Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τόμοι Α. Χαλκιοπούλου, Αθήνα 1936, τόμ. Α΄, σελ. LXXXI.

ποικιλία ονομασιών. Αποκαλείται Φροντιστήριο, Παιδαγωγείο, Μουσείο, Ελληνομουσείο, Λύκειο, Παγγενές, Ακαδημία, Κολλέγιο, Γυμνάσιο, Σχολή. Η ποικιλία των ονομασιών δεν οφείλεται σε διαφοροποιήσεις ως προς το περιεχόμενο της διδασκαλίας, που προσφέρει κάθε Σχολή. Απλά ο ονοματοθέτης είτε χρησιμοποιεί παλιότερο υπάρχοντα όρο είτε εισάγει νέο, που είναι άλλοτε απόδοση ή μεταγλώττιση ξένου ευρωπαϊκού και άλλοτε δικό του εφεύρημα, για να πρωτοτυπήσει και να επιβληθεί¹.

Τα πρώτα γράμματα, τα κοινά ή ιερά, ο Κώνστας τα έμαθε στα μέρη της Αιτωλίας, όπως γράφουν όλοι οι ιστορικοί και βιογράφοι του. Συγκεκριμένα, σε κάποιο από τα πολλά μοναστήρια της περιοχής², στο νάρθηκα κάποιας εκκλησίας, κοντά σε δασκάλους κληρικούς, έμαθε γραφή, ανάγνωση, αριθμητική, απομνημόνευσε ψαλμούς και ύμνους εκκλησιαστικούς.

Πρώτος βιογράφος του Αγίου Κοσμά είναι, κατ' άλλους, ο μαθητής του Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, που έγραψε ό,τι έζησε κοντά στο δάσκαλό του και δημοσίευσε τη βιογραφία του στη Βενετία το 1814, ενώ κατ' άλλους είναι ο Άγιος και λόγιος μοναχός Νικόδημος ο Αγιορείτης, σχεδόν σύγχρονος του Κοσμά, που 20 χρόνια μετά το μαρτυρικό θάνατο του Αγίου, το 1799, δημοσίευσε ανώνυμα στη Βενετία το «Νέον Μαρτυρολόγιον». Κατά τη δεύτερη άποψη, ο Σάπφειρος Χριστοδουλίδης αναδημοσίευσε τη βιογραφία του Αγίου από το Νέον Μαρτυρολόγιον του Νικοδήμου το 1814 στη Βενετία. Η πρώτη βιογραφία του Αγίου έχει τον ακόλουθο τίτλο³: «Κατά το αψοθ' έτος Αυγούστου δ' _____»

1. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α. Ε. Αθήνα 1975, τόμος ΙΑ', σελ. 306, 323.
2. Ονομαστά μοναστήρια κοντά στο Μέγα Δένδρο ήταν, της Αγίας Παρασκευής στη Μάνδρα, του Τιμίου Προδρόμου στη Δερβέκιστα, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Καταφύγιο, των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Μυρτιά, της Παναγίας του Βλοχού, της Παναγίας της Φωτμού.
3. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κ. ο Αιτωλός στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο (1777)*, περ. «Κεφαλληνιακά Χρονικά», έκδ. Εταιρ. Κεφαλληνιακών Ιστορ. Ερευνών, τόμος Δ', Αργοστόλι 1982, σελ. 22. Ο πλήρης τίτλος του έργου του Νικοδήμου είναι: «Νέον Μαρτυρολόγιον, ήτοι Μαρτύρια των νεοφανών μαρτύρων των μετά την άλωση της Κων/πόλεως κατά διαφόρους καιρούς και τόπους μαρτυρησάντων. Συναχθέντα εκ διαφόρων συγγραφέων, και μετ' επιμελείας ότι πλείστης διορθωθέντα. Και συν Θεώ, νυν πρώτον τύποις εκδοθέντα, δια συνδρομής φιλοχρίστων και φιλομαρτύρων χριστιανών, των εν Ευρώπη πραγματευομένων. Εις κοινήν των Ορθοδόξων ωφέλειαν. Ενετίησιν αψ θ'. 1799. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων. Con licenza de' Superiori». Β' έκδοση έγινε στην Αθήνα το 1856 και Γ' το 1961. Το έργο εκδόθηκε ανώνυμα στη Βενετία το 1799, είναι όμως έργο του μοναχού Αγίου Νικοδήμου Αγιορείτη (1749 - 1809). Περιοδ. *Θεολογία*, τόμος 37 (1966), 38 (1967) σε συνέχειες.

(αντί κδ') εμαρτύρησεν εν τη Αλβανία ο άγιος ιερομάρτυς και ισαπόστολος Κοσμάς».

Κατά τον πρώτο του λοιπόν βιογράφο, που είναι και ο πιο αξιόπιστος, ο Κώνστας, «όταν ήτον χρόνων είκοσιν, ίσως και επέκεινα, άρχισε να διδάσκεται τα γραμματικά υποκάτω εις τον ιεροδιάκονον Ανανίαν τον καλούμενον Δερβισάνον»¹. Δεν αναφέρεται πόσα χρόνια έμεινε στη Λομποτινά² που ήταν διδάσκαλος ο Ανανίας, ούτε αν δίδασκε ο ίδιος ως «υποδιδάσκαλος», ούτε ότι

από εκεί πήγε στα Βραγγιανά, παρά μόνο ότι «μετέβη» εις το Άγιο Όρος³, όταν ιδρύθηκε η Αθωνιάδα το 1749.

Κατά τη γνώμη άλλων μεταγενέστερων μελετητών του Αγίου⁴, οκταετής την ηλικία, το 1722, βρίσκεται στη Συγδίτσα της Παρνασσίδας, κοντά στον ιεροδιδάσκαλο Γεράσιμο Λύτσικα, όπου διδάσκεται τα γράμματα επί δεκαετία, έως το 1732. Εδώ ίσως διδάχτηκε τα πρώτα γράμματα και ο αδελφός του ο Χρύσανθος, όπως αναφέρει ο Β. Σφυρόερας⁵. Στη Σεγδίτσα ή Συγδίτσα ή Σιγδίτσα της Παρνασσίδας ο ιστορικός Τρύφων Ευαγγελίδης⁶ αναφέρει, πως λειτουργούσε Σχολείο από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, με διδασκάλους τον Ηλία και Γεράσιμο Λύτσικα. Το 1732 ο Κώνστας επανέρχεται στην ιδιαίτερη πατρίδα του και μετά δύο χρόνια, το 1734, προσκαλείται στη Σχολή της Λομποτινάς της Μεγάλης Ναυπακτίας, όπου διδάσκαλος ήταν ο Ηπειρώτης Ανανίας Δερβισάνος, μαθητής και αυτός του Γερασίμου Λύτσικα. Διορίζεται από την κοινότητα της Λομποτινάς «οικοδομίας ήδη λόγιος και σφριγών νεανίας Κώνστας ως υποδιδάσκαλος», ενώ συγχρόνως διδά-

-
1. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, έκδ. Ορθόδοξος Κυψέλη, έκδ. Γ', Θεσ/νίκη 1996, σελ. 731, επίσης Σάφφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, έκδ. Πανεκδοτικής Αθηνών 1996, σελ. 13.
 2. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό. π. σελ. 291.
 3. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάφφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.
 4. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 487, επίσης Krause Wilhelm, «*Kosmas der Atoles und seine Prophezeiungen*», *Mitteilungen des Osterreichischer Staatsarchivs* 111 (1950), 407.
 5. Βασ. Σφυρόερας, *Χρύσανθος ο Αιτωλός*, Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου, τόμος 6^{ος}, (1956), σελ. 131. Την πληροφορία του ο Β. Σφυρόερας την αντλεί από τον Χρυσ. Τσίτερ, *Τρεις μεγάλοι διδάσκαλοι του Γένους, Αναστάσιος Γόρδιος, Χρύσανθος Αιτωλός, Φραγίσκος Κόκκος*, Αθήνα 1934, σελ. 23, και ο Τσίτερ την αντλεί από τον Ζερλέντη, *Δύο διδάσκαλοι του Γένους, Αντώνιος Βυζάντιος και Χρύσανθος ο Αιτωλός*, περ. «Πλάτων», τόμος 7 (1885), περί Χρυσάνθου σελ. 297 - 303.
 6. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό. π. σελ. 285 - 286, επίσης Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο ισαπόστολος 1714 - 1779*, έκδ. «Θεσσαλίας», Βόλος 1912, σελ. 6.

σκειται τα «γραμματικά». Την άποψη αυτή αναφέρουν ο Σάθας, ο οποίος σημειώνει ότι την άκουσε «εξ επιτοπίων παραδόσεων»¹, ο Σ. Βουτυράς, ο Σ. Παπακυριακού και πολλοί μετέπειτα ασχολούμενοι με τη βιογραφία του¹.

Διχάζονται οι γνώμες για το αν ο Κοσμάς φοίτησε στη «Σχολή των Αγράφων», στο Ελληνομουσείο των Βραγγιανών ή Βρανιανών, που λειτουργούσε στο μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής, στη Γούβα. Ο Π. Βασιλείου² αναφέρει, ότι ο Κοσμάς στα Βρανιανά πρέπει να πήγε γύρω στα 1737 - 1738 για να συμπληρώσει τις σπουδές του, όταν αναδείχθηκε Σχολάρχης εκεί ο αδελφός του Χρύσανθος, τον οποίο είχε διδάσκαλο όπως διδάσκαλός του ήταν και ο ιστοριογράφος Θεοφάνης ο εκ Φουρνάς³, μαθητής του Ευγενίου Γιαννούλη. Ο Ματθαίος Παρανίκας και ο Τρύφων

Ευαγγελίδης αναφέρουν το Χρύσανθο και τον Κοσμά ως μαθητές στη Σχολή. Κατά τον Παρανίκα, ο Κοσμάς «πιθανώς» φοίτησε και στη σχολή των Βραβιανών, όπου φοίτησε και ο αδελφός του Χρύσανθος, χωρίς να φαίνεται ότι ο Χρύσανθος ήταν διδάσκαλος, «Όντως δε εκ του φυτωρίου τούτου (των Αγράφων) εσμός λογίων κατά το μάλλον ή ήττον μορφωμένων εξήλθε... και δη πλην άλλων... και Χρύσανθος ο Αιτωλός πιθανώς και Κοσμάς ο ιερομάρτυς...»⁴. Ο Τρύφων Ευαγγελίδης⁵ γράφει ότι ο Χρύσανθος και ο Κοσμάς είχαν διδάσκαλο τον Θεοφάνη, που διαδέχθηκε τον Αναστάσιο Γόρδιο στην Αγία Παρασκευή της Γούβας. Ενώ ο Κ. Ζησίου⁶ αναφερόμενος σε άξια λόγου Σχολεία της Στερεάς επισημαίνει «και εν τη παρά τα Μεγάλα Βραβιανά μονή της Αγίας Παρασκευής, ένθα υπό Αναστάσιον τον Γόρδιον εμαθή-_____»

1. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 487, Σ. Βουτυράς, *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας*, Κων/πολις 1881, σελ. 733, Σ. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον*, σελ. 21, Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, εκδ. Αντωνιάδου, Αθήναι 1907, σελ. 613, Κ. Σ. Κώνστας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, Εκκλησι. Εκδόσεις Εθνικής Εκατοπεντηκονταετηρίδος, Αθήναι 1973, σελ. 42, Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 58, Γ. Πάστρας, *Πατροκοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. Πολύζου - Τσιανίκα, Αγρίνιο 1950, σελ. 28, Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού διδασχές*, εκδ. Τήνος, Αθήνα 1979, σελ. 19, Γ. Σακκάς *Εθνικές Μορφές*, εκδ. «Νίκη», Αθήνα 1971, σελ. 10, Krause Wilhelm «Kosmas der Atoler und se Prophezeiungen», *Mitteilungen des Osterreichischer Staatserchivs*. III (1950) , 407.
2. Π. Ι. Βασιλείου, *Η επισκοπή Αιτζάς και Αγράφων επί Τουρκοκρατίας*, εκδ. Μαυρίδης, Αθήνα 1960, σελ. 88.
3. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 60.
4. Ματθαίος Παρανίκα, *Σχεδιάσμα*, ό. π. σελ. 92.
5. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό. π. σελ. 276.
6. Κων/νος Ζησίου, *Διδάσκαλοι του Γένους*, ό. π. σελ. 38.

τευσαν Σέργιος ο Μακραιός και Κοσμάς ο Αιτωλός». Αυτό όμως είναι ανακριβές, αφού ο Γόρδιος είχε πεθάνει το 1729 και δεν τον συνάντησε ποτέ ο Κοσμάς στα Βραβιανά.

Ο Β. Σφυρόερας¹ αναφερόμενος στη μόρφωση και στις σπουδές του μεγαλύτερου αδελφού του Κοσμά, Χρύσανθου, παραθέτει το αυτόγραφο σημείωμα² του Μητροπολίτου Παροναξίας Νεοφύτου Λαχοβάρη (1780 - 1811), συγχρόνου του Χρυσάνθου και στενά συνδεδεμένου μαζί του, το οποίο βρίσκεται στον υπ' αριθμό 117 κώδικα της Βιβλιοθήκης της Βουλής³, και ανατρέπει τη γνώμη του Π. Βασιλείου. Ο Χρύσανθος δε φαίνεται να πήγε ως διδάσκαλος στα Βραβιανά, άρα δεν είχε ποτέ μαθητή τον αδελφό του. Επομένως ο Άγιος Κοσμάς αν πήγε στη Σχολή της Αγίας Παρασκευής στα Βραβιανά, διδασκάλους είχε τον Θεοφάνη, που διαδέχθηκε τον Αναστάσιο Γόρδιο στη Σχολή μέχρι το 1750, και άλλους μαθητές του Αναστασίου Γόρδιου και Θεοφάνη.

Πολλά τα ενδιαφέροντα του Κοσμά στο περιβάλλον των Βραβιανών. Εκτός των θεολογικών μαθημάτων πήρε και κάποιες ιατρικές γνώσεις πρακτικής ιατρικής, επιδέσεις

1. Β. Σφυρόερας, *Χρύσανθος ο Αιτωλός*, ό. π. τόμος 6^{ος}, σελ. 130 - 133.

2. Το σημείωμα γράφηκε κατά τον Μάρτιο του 1802 και αναφέρει τα εξής: «Ο παρά του σοφωτάτου Αναστασίου Γορδίου ιερομονάχου του εξ Αγράφων συγγραφέις βίος του αιοδίμου διδασκάλου Ευγενίου ιερομονάχου Ιαννουλίου του εκ χωρίου Μέγα Δένδρου εις Απόκουρον, ευρέθη εν τη βιβλιοθήκη ην αφιέρωσεν εις την Σχολήν των Ελληνικών μαθημάτων, εν τη νήσω Νάξω, δια ψυχικήν αυτού σωτηρίαν, ο σοφολογιώτατος εν διδασκάλους κύριος Χρύσανθος Αποκουρίτης εκ του αυτού χωρίου Μέγα Δένδρου, αυτάδελφος του αιοδίμου και ισαποστόλου ιερομάρτυρος Κοσμά. Ο αυτός Χρύσανθος εμαθήτευσεν το πρότερον εις Ιωάννινα παρά τω διδασκάλω Μπαλάνω. Ύστερον απήλθεν εις Βασιλεύουσαν και εμαθήτευσεν εις τον Δωρόθεον τον εκ Μυτιλήνης, και τέλος τη αδεία του αυτού διδασκάλου Δωροθέου απήλθεν εις Κέρκυραν χάριν των φιλοσοφικών μαθημάτων παρά τω σοφωτάτω Νικηφόρω τω Θεοτόκη. Τέλος επιστρέψας εις Βασιλεύουσαν πρώτον μεν έγινε διδάσκαλος του μακαρίτου μέγα διερμηνευτού της κραταιάς βασιλείας Νικολάου Σούτζου, και εδίδαξεν τον υιόν του αυτού Νικολάου Γεώργιον. Επί δε της πρώτης Πατριαρχείας του αιοδίμου κυρ Σαμουήλ, έγινε διδάσκαλος των ελληνικών μαθημάτων της εν Κωνσταντινουπόλει κοινής Σχολής, εν έτει δε αμογ' δια τας καιρικές αταξίας και φόβους των τότε πολέμων, λάθρα φυγών από Βασιλεύουσαν, ήλθεν εις Ναξίαν και ήρχισε πρώτον να διδάσκη την γραμματικήν τέχνην, ύστερον δε τη προτροπή του διερμηνευτού του βασιλικού στόλου... εσύστησεν ελληνικόν σχολείον εις την Ναξίαν, σπουδή μεν Νικολάου Μαυρομμάτη, δαπάνη δε των ευσεβών χριστιανών, τη προτροπή δε του μακαρίτου αυθέντου, ους Κύριος κατατάξει εν χώρα των δικαίων». Β. Σφυρόερας, *Χρύσανθος ο Αιτωλός*, Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου, Ν. Ε. τόμος 6^{ος}, (1956), σελ. 132 - 133.

3. Σπ. Λάμπρου, *Κώδικες της βιβλιοθήκης της Βουλής*, τόμος 5 (1908), σελ. 104 - 105.

τραυμάτων, παρασκευή αλοιφών, επικολλήσεις εμπλάστρων, βεντούζες, δίαιτες κ.λ.π. από μαθητές του ιατρού Αναστάσιου Γόρδιου και του Νικολάου Βελισδονίτη¹. Ο Φάνης Μιχαλόπουλος γράφει: «Στην πατρίδα εκεί των ψευτογιατρών, των Γκραβαριτών, η γιατρική διδάσκονταν, σύμφωνα με παμπάλαια μέθοδο, πρακτικά. Οπωσδήποτε η γνώση της πρακτικής γιατρικής ήταν γνώριμη στον Κώνστα και πολλές φορές γιάτρεψε πολλούς, που πέρασαν για θαύματα»². Τις πρακτικές γνώσεις της Ιατρικής ο Κοσμάς τις χρησιμοποίησε και ο ίδιος, τις δίδαξε και σε άλλους. Επίσης στη Σχολή των Βραγγιανών συμπλήρωσε τις γνώσεις του στα Γραμματικά και Θεολογικά μαθήματα, στην Αριθμητική και Γεωμετρία. Πόσα χρόνια φοίτησε στη Σχολή των Αγράφων ο Κοσμάς, κατά τους πιστεύοντας ότι πήγε εκεί, δεν είναι γνωστό, απλά υπολογίζεται, ότι μπορεί να βρισκόταν εκεί έως ότου πήγε «με άλλους ειδικούς του συμμαθητάς ουκ ολίγους»³ στο Άγιο Όρος, στην Αθωνιάδα.

Η πιο έγκυρη άποψη, κατά τη γνώμη μας, είναι αυτή που στηρίζεται στον λόγιο Νικόδημο Αγιορείτη, που ήταν οπωσδήποτε γνωστός του Αγίου Κοσμά, αφού ήταν σύγχρονός του και μοναχός στο Άγιο Όρος, όπου θα γινόταν λόγος για τον μεγάλο ιεραπόστολο και διδάχο του Γένους, για τις περιοδείες του, την προσφορά του, το μαρτύριό του. Ο Νικόδημος ήταν μαθητής του Χρύσανθου, του αδελφού του Κοσμά στη Σχολή του Αγίου Γεωργίου στη Νάξο και δεν ήταν δυνατόν να αγνοεί, αν υπήρχαν, προηγούμενες και μετέπειτα του Ανανία, σπουδές του Κοσμά, εκτός τις σπουδές στην Αθωνιάδα. Ο Νικόδημος⁴, μέγας νεοπατερικός, πολυγραφότατος συγγραφέας,

φιλόλογος και ερευνητής, δόθηκε στη μελέτη των Γραφών και των χειρογράφων, και στην αξιοποίηση των θησαυρών αυτών με μεταφράσεις και διασκευές. Επομένως, είναι η πιο έγκυρη πηγή μαζί με τις Διδαχές του Αγίου και τα κατασκοπευτικά έγγραφα της Βενετίας. Ότι αναφέρεται από μετέπειτα μελετητές και ερευνητές του Αγίου, δεν επιβεβαιώνεται από έγκυρες πηγές, απλά κάποια λάθη αντιγράφηκαν και διαιωνίζονται, όπως αναφέρει και ο Κ. Σαρδελής⁵.

Σταθμός στην πνευματική άνοδο του Ελληνισμού, ιδίως της Μακεδονίας, αποτέλεσε

-
1. Μ. Γκιάλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 61.
 2. Φ. Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, εκδ. Ι. Μητροπόλεως Αιτωλίας, Αθήνα 1968, σελ. 14.
 3. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.
 4. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, εκδ. Έργων Περάνθη, Αθήνα χχ τόμος 2, σελ. 48.
 5. Κ. Σαρδελής, *Ο προφήτης του Γένους Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. οίκος «Αστήρ», Α. & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήνα 1980, σελ. 124.

η ίδρυση της Αθωνιάδας Ακαδημίας στα 1749, με τις ενέργειες και την πρωτοβουλία του Πατριάρχη Κυρίλλου Ε΄ και του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, καθώς και τη συμβολή του ηγουμένου της μονής Βατοπεδίου, Μελετίου του Βατοπεδινού, «στην κορυφή ενός λόφου, Β.Α. της μονής Βατοπεδίου, σε θέση μαγευτική, τόπο ιδανικό για μόνωση και μελέτη»¹, Σχολείο, «οίον δυστυχούσι Γρακοίς ουδέπω εφάνη» κατά τον Σέργιο τον Μακραίο. Η Ιερά Σύνοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου εξέδωσε σιγίλλιο, με το οποίο κανονίζονταν τα της Σχολής. Κατά το σιγίλλιο η Σχολή έπρεπε να είναι «φροντιστήριον ελληνικών μαθημάτων, παιδείας τε και διδασκαλίας παντοδαπής εν ταις λογικαίς, φιλοσοφικαίς τε και θεολογικαίς επιστήμαις»². Στη Σχολή γινόταν δεκτοί, όχι μόνο μοναχοί του Αγίου Όρους, αλλά και άλλων μοναστηριών και λαϊκοί. Περιελάμβανε δύο κύκλους σπουδών, τα «Ελληνικά μαθήματα» και τις Λογικές, Φιλοσοφικές και Θεολογικές Επιστήμες, δηλαδή τη μέση βαθμίδα και την ανώτερη. Η μέση βαθμίδα προσδιορίζονταν και ως «κατά γραμματικούς κυκλοπαιδεία», που οπωσδήποτε περιελάμβανε τη γλωσσική διδασκαλία. Οι δύο βαθμίδες είχαν συνολικά 9 τάξεις, στις 4 κατώτερες τάξεις διδάσκονταν τα «Ελληνικά μαθήματα», ενώ στις 5 ανώτερες στοιχεία των προαναφερθέντων Επιστημών³. Στα 1753 διορίστηκε σχολάρχης, ο διάσημος Κερκυραίος δάσκαλος Ευγένιος Βούλγαρης, «ως σοφώτατος φιλόλογος και πρώτος πάντων των εν φιλοσοφία», που για πέντε και μισό χρόνια πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες όχι μόνο στον Αγιορείτικο μοναχισμό, αλλά σ' ολόκληρο το δούλο Γένος, αφού οι μαθητές⁴ της σχολής από 7 ανέβηκαν

-
1. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354 - 1833*, εκδ. Βάνιας, Θεσ/νίκη 1988, σελ. 333.
 2. Άλκης Αγγέλου, *Το χρονικό της Αθωνιάδας*, περιοδ. Νέα Εστία, Χριστούγ. 1963, τόμος 74^{ος}, τεύχος 875, σελ. 89, επίσης *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα 1962, λήμμα Άθως, σελ. 933.

3. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, ό. π. σελ. 334, επίσης Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού, Μακεδονία*, εκδ. οίκος Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1990, σελ. 116, Μ. Γκιόλιας, *Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 61, Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τύποις Χαλκιοπούλου, Αθήνα 1936, τόμος Α', σελ. 91 - 92.
4. Ο Ματθαίος Παρανίκας αναφέρει 150 μαθητές, σύμφωνα με επιστολή του Σεργίου Μακραίου, που μαθήτευσε στον Άθω, προς τον Λιτσάς και Αγράφων Νεκτάριον: «Τα της σχολής αεί επί τα πρόσω χωρεί συρρεόντων μαθητών, επί δε επέκεινα του τρεις πεντάκις αριθμού (150)», ενώ ο Fallmerayer, *Fragment aus Orient*, σελ. 134, αναφέρει περί τους 200. 150 μαθητές αναφέρει και ο Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό. π. τόμος Α, σελ. 91. Ο ίδιος ο Βούλγαρης στην Απολογία του προς τον πατριάρχη Κύριλλο αναφέρει ότι «το σχολείον το εύρον με 20 μαθητάς και το επλήθυνα σχεδόν εις 200», Άλκης Αγγέλου, *Το χρονικό της Αθωνιάδας* Ν.Ε. 1963, ό. π. σελ.95.

στους 200, και πολλοί απ' αυτούς αναδείχθηκαν σπουδαίοι πνευματικοί ηγέτες του ελληνισμού, μεταξύ των οποίων και ο Κοσμάς ο Αιτωλός. Κατά τον Κ. Μ. Κούμα «απ' όλα τα μέρη συνωθούντο μαθηταί ν' ακούσωσι τον δεύτερον Πλάτωνα»¹.

Στην Αθωνιάδα ο Βούλγαρης δίδαξε μέχρι το 1759 και η εποχή της διδασκαλίας του χαρακτηρίστηκε ως η περίοδος ακμής της Σχολής. Ανέλαβε τη διδασκαλία της Φιλοσοφίας, των Μαθηματικών, της Φυσικής και της Θεολογίας. Συνεργάτες του για τη διδασκαλία των Ελληνικών και των Εγκυκλίων μαθημάτων ήταν ο Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης² και ο Παναγιώτης Παλαμάς³.

Στην εσωτερική οργάνωση της Σχολής, ο Βούλγαρης ακολουθεί το σχήμα των Σχολών της εποχής: Κατατάσσει τους μαθητές ανάλογα με την παιδεία τους σε δύο κατηγορίες, «κλάσεις». Την κατώτερη, των Γραμματικών μαθημάτων, και την ανώτερη, των Φιλοσοφικών. Λόγω των πολλών μαθητών, χωρίζει την κατηγορία των Γραμματικών σε δύο επί μέρους κύκλους, έναν για τους αρχάριους και έναν για τους προχωρημένους. Η κατηγορία των Φιλοσοφικών μαθημάτων ήταν ενιαία. Στον κύκλο των Φιλοσοφικών μαθημάτων στην Αθωνιάδα, όπως και στα Γιάννενα και στην Κοζάνη και στην Κωνσταντινούπολη αργότερα, περιλαμβανόταν η Λογική, η Εισαγωγή στη Φιλοσοφία και η Μεταφυσική, ενώ στα Μαθηματικά περιλαμβανόταν η Αριθμητική και η Γεωμετρία, η Φυσική, η Κοσμογραφία. Παράλληλα δίδασκε και τα Λατινικά. Πρέπει να τονιστεί, ότι για πρώτη φορά εφαρμοζόταν ένα τόσο πλήρες πρόγραμμα σε Σχολή του υπόδουλου Ελληνισμού⁴.

Ο Βούλγαρης, στο χώρο της Φιλοσοφίας «παραμερίζει τα αριστοτελικά κείμενα και εισάγει σε πρώτο στάδιο μεταφρασμένα ή επιτετημημένα ξένα χρηστικά και διαδεδομένα έργα: τη *Λογική* του Γάλλου J. B. Duhamel, το *Δοκίμιο για την ανθρώπινη γνώση* του Άγ-_____

1. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων, από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου, Βιέννη 1832, τόμος 12, σελ. 562.
2. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1868, σελ. 510. Όταν θα έλθει ο Βούλγαρης στη Αθωνιάδα ο Νεόφυτος θα τον βοηθά στη διδασκαλία των γραμματικών. Ματθ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, τυπογραφείο

- A. Κορομηλά, *Κων/πολις 1867*, σελ. 49, Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας, 1354 - 1833*, ό. π. σελ. 334, Άλκης Αγγέλου, *Το χρονικό της Αθωνιάδας*, Ν.Ε. 1963, ό. π. σελ. 90.
3. Κατά τον Κ. Σάθα ο Παναγιώτης Παλαμάς ήταν «καθηγητής των Ελληνικών εις την Αθωνιάδα σχολήν» και μετά την αποχώρησή του από την Αθωνιάδα, σχολάρχης της σχολής Μεσολογγίου. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 573.
4. Άλκης Αγγέλου, *Το χρονικό της Αθωνιάδας*, Ν.Ε. 1963, ό. π. σελ. 96.

γλου J. Locke, τη *Λογική* του Γάλλου E. Purchot, την *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία* του Ολλανδού G. I. Graavesand και τη *Μεταφυσική* του Ιταλού A. Genovesi. Παράλληλα, σε ένα δεύτερο στάδιο, χρησιμοποιώντας εκτεταμένη βιβλιογραφία, συντάσσει προσωπικά έργα για τους βασικούς κλάδους της φιλοσοφίας, τα οποία όμως είδαν το φως της δημοσιότητας πολύ αργότερα, όταν είχε αποχωρήσει πια από την εκπαίδευση και από την Ελλάδα.

Το έργο όμως που τον αντιπροσώπευε και σταδιοδρόμησε σταθερά μέσα στην εκπαίδευση ήταν η *Λογική* του (1766). Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε πως ο Βούλγαρης, συντονίζοντας και παλαιότερες ή σύγχρονες του διαθέσεις, οργανώνει το χώρο της Φιλοσοφίας στους τρεις τομείς του, Λογική, Εισαγωγή στη Φιλοσοφία και Μεταφυσική, με βάση μια γενικότερη ενημέρωση στην ευρωπαϊκή φιλοσοφία, μέσα σ' ένα καθολικότερο πνεύμα εγκυκλοπαιδισμού, στα πλαίσια του φιλοσοφικού εκλεκτισμού.

Ο δεύτερος κύκλος είναι οι Θετικές επιστήμες και τα Μαθηματικά. Κι εδώ ακολουθεί την ίδια μέθοδο: Μεταφράζει τα Στοιχεία Αριθμητικής του Γερμανού Chr. Wolff και τα Στοιχεία της Γεωμετρίας του Γάλλου Taquet, και από τη Φυσική το έργο του Γερμανού J. Fr. Wuckerer. Παράλληλα συντάσσει και τα προσωπικά του έργα¹. Κατά τον Κ. Μ. Κούμα «εκεί (στην Αθωνιάδα) συνετάχθησαν και εδιδάχθησαν τα συγγράμματά του εκείνα, τα οποία έκαμαν εποχήν εις την παιδείαν του Γένους, η Λογική, η Μεταφυσική, η Γεωμετρία του Τακουετίου, το περί συστήματος του παντός κ.λ.π.»².

Κατά την μαρτυρία του Νικόδημου Αγιορείτη, ο Κώνστας «μετέβη εις εκείνο το σχολείον του Βατοπεδίου με άλλους εδικούς του συμμαθητάς, ουκ ολίγους»³. Ο Σάθας και ο Ζησίου επίσης, αναφέρουν ότι «φλεγόμενος υπό έρωτος μαθήσεως, μετέβη μετ' άλλων Αιτωλών εις το Αγιώνυμον Όρος»⁴, για να συνεχίσει στην Αθωνιάδα ανώτερες σπουδές, «προς κτήσιν μεν παιδείας υψηλής»⁵.

Τι μαθήματα όμως παρακολουθεί ο Κώνστας στην Αθωνιάδα; Αν πήγε στο Άγιο Όρος το 1749, που άνοιξε η Σχολή, και μάλλον τότε πήγε, πρέπει να παρακολούθησε τα μαθή-

1. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. 1975, τόμος ΙΑ', σελ. 326.

2. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίες των ανθρωπίνων πράξεων, από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, ό. π. τόμος 12^{ος}, σελ. 562.

3. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.
4. Ν. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 487, επίσης Κ. Ζησίου, *Διδάσκαλοι του Γένους*, ό. π. σελ. 84.
5. Κ. Ζησίου, *Διδάσκαλοι του Γένους*, ό. π. σελ. 84.

ματα από την αρχή, ανεξάρτητα από το τι ήξερε ως τότε, αναφέρει ο Κ. Σαρδελής¹. Επομένως, παρακολουθεί και τις εννέα τάξεις της Αθωνιάδας, αφού είναι γνωστό ότι φεύγει από τη Σχολή το 1759, μετά την αναχώρηση του Βούλγαρη, «αναχωρησάντων των διδασκάλων... και ο καλός Κώνστας αναχωρήσας εκείθεν...»², κατά τον βιογράφο του. Κατά τους πιστεύοντας ότι παρακολούθησε μαθήματα και στη Σιγδίτσα και στα Βραγγιανά, στην Αθωνιάδα παρακολουθεί τα μαθήματα του ανωτέρου κύκλου, γιατί τα εγκύκλια τα είχε «κίολας περατώσει στα σχολεία της ιδιαίτερης πατρίδας του, δηλαδή στα Μοναστήρια, στην Παρνασσίδα, στη Λομποτινά, στα Βραγγιανά»³. Δυστυχώς, λόγω του αδόξου τέλους της Αθωνιάδας Σχολής από τις φιλοδοξίες και τους φανατισμούς των υπευθύνων και από την καταστροφή και το κάψιμο όλων των σχετικών αρχείων, δεν έχουμε άμεσες πηγές για τη ζωή και τη μαθητεία του Κοσμά εκεί. Από την εσωτερική όμως οργάνωση της Σχολής και την κατάταξη των μαθητών που έκανε ο Βούλγαρης, αλλά και από τη μαρτυρία του πρώτου βιογράφου του για τους δασκάλους που είχε, καταλήγουμε σε κάποια συμπεράσματα.

Ο Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, πριν έλθει στο Όρος ο δάσκαλός του Ευγένιος Βούλγαρης, δίδασκε «εις τινας των νέων μοναχών τα γραμματικά»⁴. Αναλαμβάνει επίσημα τη διδασκαλία των Γραμματικών στην Αθωνιάδα την 1^η Δεκεμβρίου 1749 για ένα χρόνο⁵. Επομένως, είχε μαθητή τον Κοσμά, πριν ακόμα έλθει ο Βούλγαρης και γι' αυτό εξάλλου αναφέρεται ως διδάσκαλος του μεγάλου ιεραποστόλου.

Με τον ερχομό του Βούλγαρη στην Αθωνιάδα ο Κώνστας πιθανόν ξεκίνησε από το τμήμα των προχωρημένων. Στο τμήμα αυτό που χωρίζονταν σε δύο, στο μεν πρώτο ασχολούνταν οι μαθητές με την «κατά τα είδη θεματογραφίαν», ενώ στο δεύτερο γυμνάζονταν στην ακρίβεια της σύνταξης, κατά τον Θεόδωρο Γαζή⁶. Ο Κώνστας, λόγω της διδασκαλίας των Γραμματικών «υπό κάτω εις τον ιεροδιάκονον Ανανίαν» στη Λομποτινά και τη _____

1. Κ. Σαρδελής, *Ο προφήτης του Γένους*, εκδ. οίκος «Αστήρ» Α. & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήναι 1980, σελ. 121.
2. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.
3. Κ. Σαρδελής, *Συναξάρι του Γένους*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» Ι. Κολλάρου, έκδ. Α', Αθήνα 1969, σελ. 159.
4. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 510.
5. Άλκης Αγγέλου, *Το χρονικό της Αθωνιάδας*, Ν. Ε. 1963, ό. π. σελ. 96.
6. Άλκης Αγγέλου, *Το χρονικό της Αθωνιάδας*, Ν. Ε. 1963, ό. π. σελ. 96.

συνέχιση υπό τον Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη, ασφαλώς θα κατετάγη από το σοφό Ευγένιο, στο δεύτερο τμήμα των προχωρημένων και εκεί θα είχε διδάσκαλο τον Μεσολογγίτη Παναγιώτη Παλαμά στα “Γραμματικά”¹. Το πιο πιθανό λοιπόν είναι να είχε διδάσκαλο στα Γραμματικά, όταν πρωτοπήγε στην Αθωνιάδα το 1749, τον Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη, και τον Παναγιώτη Παλαμά αργότερα, όταν παρακολουθούσε τον κατώτερο κύκλο των μαθημάτων, ενώ τον Ευγένιο Βούλγαρη στα Φιλοσοφικά και Θεωρητικά, όταν παρακολούθησε τον ανώτερο κύκλο.

Έχουν λεχθεί πολλά για τη σχέση του λαϊκού ακόμα Κώνστα με το μεγάλο δάσκαλο Ευγένιο Βούλγαρη. Ο Χριστόφορος Περραιβός γράφει: «Ο Άγιος Κοσμάς ων εκ φύσεως φιλομαθής... υπήγεν εις το Άγιον Όρος, όπου αφωσιώθη εις την μάθησιν των γραμμάτων. Κατ’ αυτήν την εποχήν εσχολάρχει εις το Άγιον Όρος και ο σοφός Ευγένιος ο Κερκυραίος, του οποίου ακροατής εχημάτισε και ο Κοσμάς. Κατά την αυτήν δ’ εποχήν ομάς μαθητών του Ευγενίου, συμπεριλαμβανομένου και του Κοσμά, βλέπουσα την πολλήν αμάθειαν του Έθνους των και τον εξ αυτής επαπειλούμενον κίνδυνον εις τε την ορθοδοξίαν και τον εθνικισμόν, συνεφώνησεν ομοθυμαδόν και εν ονόματι της Αγίας Τριάδος να βοηθήσει το έθνος δια της μαθήσεως των γραμμάτων... Μέλος της ανωτέρω ομάδος υπήρχε και ο περί ου ο λόγος ιεροκήρυξ Άγιος Κοσμάς, όστις υπεσχέθη εις τους συνεταίρους του να γίνει ιεροκήρυξ εις όλην την Ελλάδα»².

Από τα γραφόμενα του Περραιβού είχε επηρεαστεί ο Φάνης Μιχαλόπουλος και έγραψε ότι ο Βούλγαρης «μυστικώτατα πρώτος κυκλοφόρησε τη μεγάλη ιδέα στους μαθητάς... Ένας από τους πρώτους που μυήθηκαν στα σχέδια του Βούλγαρη κι’ ορκίστηκαν τον όρκο της Μεγάλης Ιδέας, ήταν και ο Κώνστας»³. Και ο Κώστας Σαρδελής: «Στην Α-θωνιάδα ο Ευγένιος Βούλγαρης θα τον μυήσει (τον Κοσμά), όπως και άλλους μαθητές στα

σχέδιά του της πνευματικής αναγέννησης του σκλαβωμένου Γένους και την πολιτική του αποκατάσταση»⁴. Οι απόψεις αυτές όμως δεν έχουν αποδειχθεί ιστορικά. Ο Βούλγαρης, δεν ασχολήθηκε ποτέ με συνομοσίες και μυστικές ομάδες, απ’ ό,τι είναι γνωστό. Ήταν εριστικός, με φιλελεύθερες ιδέες, αγαπούσε το Έθνος και αγωνιζόταν για την πνευματική του αποκατάσταση και αναγέννηση. Οι σχέσεις του με το φιλομαθή Κώνστα ήταν σχέ-

1. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάμφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.
2. Χριστ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αιιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Αθήνα 1860, σελ. 15 - 16.
3. Φάνης Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, ό. π. σελ. 32 - 33.
4. Κ. Σαρδελής, *Το Συναξάρι του Γένους*, ό. π. σελ. 159.

σεις δασκάλου προς μαθητή. Ίσως τον ξεχώρισε, τον επιβράβευσε, τον συμβούλευσε, μίλησε μαζί του «για την αμάθεια του Γένους και την αναχαίτιση των ραγιάδων από τους εξισλαμισμούς με την

παιδεία και τη μόρφωση»¹, του μετέδωσε τον ενθουσιασμό του για τα γράμματα και την καλλιέργεια του υπόδουλου ελληνισμού.

Τον Ευγένιο Βούλγαρη στην Αθωνιάδα «αντικατέστησε ο Μετσοβίτης λόγιος Νικόλαος Τζερτζούλης, που μόλις είχε επιστρέψει από την Ευρώπη, και δίδασκε Μαθηματικά στην Πατριαρχική Ακαδημία»², γράφει ο ιστορικός Α. Βακαλόπουλος. Το όνομα του Τζερτζούλη συνδέεται στο Άγιο Όρος με τον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό, ο οποίος φέρεται από πολλούς ως μαθητής του Τζερτζούλη. Ο πρώτος βιογράφος του Αγίου γράφει: «Μετά δε ταύτα παρέλαβε και την Λογικήν από τον διδάσκαλον Νικόλαον Τζαρτζούλιον τον εκ Μετζόβου, όστις εκεί εσχολάρχησε μετά τον σοφώτατον Ευγένιον»³. Και ο Κ. Σάθας τα ίδια περίπου αναφέρει: «Διακούσας ύστερα τα φιλοσοφικά υπό τον Νικόλαον Ζερτζούλην»⁴. Όπως αναφέρει και η Αγγελική Χατζημιχάλη στο άρθρο της «Οι εν τω Ελληνομουσειώ Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες», δημοσιευμένο στα *Ηπειρωτικά Χρονικά* του 1940, ο Φάνης Μιχαλόπουλος θεωρεί απίθανο να υπήρξε ο Τζερτζούλης εις το Άγιον Όρος διδάσκαλος του Κοσμά, αφού, όταν ανέλαβε Σχολάρχης στον Άθω το 1759, ο Κώνστας είχε φύγει από την Αθωνιάδα και είχε καρεί μοναχός. Πράγματι, όπως αποδεικνύεται, ο Τζερτζούλης διηύθυνε την Αθωνιάδα κατά το σχολικό έτος 1759 - 1760. Θα γνωρίστηκε μαζί του αργότερα «στις περιοδείες του, στην περιφέρεια του Μαλακασίου, στα Ζαγοροχώρια, στ' Άγραφα, στη Θεσσαλία, όπου πιθανόν από το 1760 ή 1761 ο Τζερτζούλης αλληλοδιαδόχως διέτριβεν»⁵. Αν και ο Κοσμάς δεν υπήρξε μαθητής του φλογερού πατριώτη Τζερτζούλη, οπωσδήποτε επηρεάστηκε απ' αυτόν και οι φιλοσοφικές και φιλολογικές του γνώσεις διεύρυναν τους ορίζοντες του μέλλοντος καθοδηγητού των σκλάβων. «Και είναι φυσικόν ο μοναχός να επεζήτησε την γνωριμίαν και διδασκαλίαν του πολυμαθούς και πολυπείρου Σχολάρχου, του τε νεωτεριστού, αλλ' ουδέποτε αποκηρύξαντος τους καθιερωμένους τύπους, τον παλαιόν τρόπον της εκπαιδείσεως, τας παραδόσεις της Αρχαίας και Βυζαντινής φιλολογίας, του οραματιζομένου και πιστεύοντος

1. Μ. Γκιάλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 64.

2. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ', σελ. 334.

3. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.

4. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 488.

5. Αγγελική Χατζημιχάλη, *Οι εν τω Ελληνομουσειώ Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες*, Η. Χ. 1940, σελ. 111.

επί των ημερών του Ανάστασιν της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας»¹.

Οι γνώσεις του Κοσμά θα ολοκληρωθούν αργότερα με τα μαθήματα Ρητορικής, που θα πάρει από τον αδελφό του Χρύσανθο στην Πόλη, «όστις και τον έδειξε και μερικὴν τινὰ τέχνην Ρητορικὴν, δια να ομιλή τάχα με κάποιαν μέθοδον»².

-
1. Αγγελική Χατζημιχάλη, *Οι εν τω Ελληνομουσειώ Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες*, ό. π. σελ. 114.
 2. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 732, επίσης Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 14.

2.1.2. Η «ΘΥΡΑΘΕΝ» ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΑ, ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΔΙΔΑΧΕΣ ΤΟΥ

Για τη “θύραθεν” μόρφωση του Πατροκοσμά, υπάρχουν στις Διδαχές του φράσεις και νοήματα, που μαρτυρούν τις επιδράσεις, που δέχτηκε από το διδάσκαλό του Ευγένιο Βούλγαρη, την Αρχαιοελληνική γραμματεία, τη φιλοσοφία και τις θεωρίες και ιδέες των Προσωκρατικών φιλοσόφων και του Σωκράτη. Και ο ίδιος φαίνεται ότι μελέτησε στις μοναδικές βιβλιοθήκες των

μοναστηριών κάθε τι που θα του ήταν χρήσιμο στην εθναποστολή του. Σχετικά με τη μόρφωσή του ο ίδιος ο Κοσμάς λέει: «Και εγώ από το σχολεῖον έμαθα τα εικοσιτέσσερα γράμματα¹, έμαθα και πεντέξι ελληνικά, και έμαθα πολλών λογίων γράμματα, εβραϊκά, τουρκικά, φράγκικα και από όλα τα έθνη και πολλά τα εδιάβασα»². Και σε άλλη Διδαχή του αναφέρει: «Εγώ, αδελφοί μου, επαιδεύτηκα εις την σπουδήν σαράντα και πενήντα χρόνους, εδιάβασα πολλά και διάφορα βιβλία και περί Εβραίων και περί Ελλήνων και περί άλλων ασεβών³ και αιρετικών, ηρεύνησα τα βάθη της σοφίας»⁴.

Στις Διδαχές φαίνεται η σπουδή της αρχαίας γνώσης και ο θαυμασμός του για τους Αρχαίους Έλληνες: «Οι πρόγονοί μας οι Αρχαίοι Έλληνες ήκμασαν εις σοφία τόσο, που οι άλλοι λαοί μαθαίνουν ελληνικά, για να μπορούν να κατανοούν τα αρχαία ελληνικά συγγράμματα, διότι αποτελούν λαμπερά φανάρια για όλη την ανθρωπότητα»⁵. Τα λόγια αυτά αποδεικνύουν το θαυμασμό του και την υπερηφάνεια για τα επιτεύγματα των Αρχαίων προγόνων, που και ο ίδιος σπούδασε και μελέτησε στην Αθωνική πολιτεία, ως μαθητής του Ευγένιου Βούλγαρη και ως κατηγορήθηκε ότι «οι διδαχές του περιείχαν περιφρονητικούς αναθεματισμούς για το ελληνικό όνομα»⁶. Δεν ήταν δυνατόν να περιφρο

-
1. Με τα «εικοσιτέσσερα γράμματα» προφανώς εννοεί τα πρώτα γράμματα, τα κοινά ή ιερά, ενώ με τα «πεντέξι ελληνικά» τις εγκύκλιες σπουδές.
 2. Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, έκδ. «Ο Σταυρός» ΙΗ', Αθήναι 1995, Διδ. Η', σελ. 284.
 3. «Ασεβείς» ο Πατροκοσμάς αποκαλεί συγκαλυμμένα και διακριτικά τους Τούρκους, οι οποίοι τον σεβόταν, παρακολουθούσαν τις διδαχές του και πολλές φορές συμμετείχαν στους εράνους που έκανε για την ίδρυση σχολείων.
 4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά Αιτωλού Διδαχές & βιογραφία*, έκδ. Τήνος, Αθήνα 1979, Διδαχ.Α2, σ. 175.
 5. Κ. Σαρδελής, *Ο Πατροκοσμάς ο Αιτωλός και η Μακεδονία*, περ. Στερεά Ελλάς, (1970), σελ. 174, επίσης Κ. Σαρδελής, *Συναξάρι του Γένους*, έκδ. Βιβλιοπωλείο «της Εστίας», Ι. Κολλάρου & Σίας Α.Ε. Αθήνα 1969, σελ. 152.
 6. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 77.

νεί και συγχρόνως να θαυμάζει και να αναλύει τις θεωρίες των Προσωκρατικών φιλοσόφων και του Πλάτωνα στους ακροατές του. Στην Αθωνιάδα ο Βούλγαρης δίδαξε μέχρι το 1759, όταν ο Κώνστας ήταν εκεί και είχε συνεργάτες για τη διδασκαλία των Ελληνικών και των Εγκυκλίων μαθημάτων τον Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη και τον Παναγιώτη Παλαμά, όπως αναλυτικά αναφέραμε. Επομένως ο Πατροκοσμάς ως σπουδαστής στην Αθωνιάδα «ετελείωσε τα Γραμματικά υπό κάτω εις τον Διδάσκαλον Παναγιώτην Παλαμάν», ως μαθητής του Βούλγαρη ασχολήθηκε με τη Φιλοσοφία, και στη συνέχεια «παρέλαβε και την Λογικήν από τον Διδάσκαλον Νικόλαον Τζαρτζούλιον... όστις εκεί εσχολάρχησε μετά τον σοφώτατον Ευγένιον»¹, αναφέρει ο βιογράφος του. «Σπουδάσας την θύραθεν σοφίαν παρά τοις τότε διαδοχικώς εκεί σχολαρχήσασιν»², θα γράψει ο Ν. Μυστακίδης. Ήταν γνώστης, λοιπόν, της “θύραθεν” παιδείας και αυτό διαφαίνεται στη διδαχή του.

Θα προσπαθήσουμε μέσα από τα απλά κείμενα των Διδαχών να αντλήσουμε τους θησαυρούς της Ελληνικής Φιλοσοφίας, που γνώριζε ο Άγιος και προσπαθούσε να μεταδώσει στους απλοϊκούς ακροατές του. Βέβαια, όταν ο Πατροκοσμάς δίδασκε δεν αναφερόταν σε φιλοσοφίες και δε χρησιμοποιούσε ρητορικά σχήματα, μιλούσε απλά, κατανοητά, τα λόγια του όμως πρόδιδαν τις γνώσεις του και τις σπουδές του. Αυτό φαίνεται πολύ καλά σε μια ανέκδοτη επιστολή, ενός Κεφαλλονίτη ακροατή του Κοσμά, προς τον Αρχιεπίσκοπο των Ιονίων νήσων Σωφρόνιο Κουτούβαλη, ο οποίος συμπεριφέρθηκε εχθρικά στον ιεροκήρυκα, όταν πήγε να διδάξει στη Ζάκυνθο, και τον εκδίωξε³. Η επιστολή βρίσκεται στη βιβλιοθήκη Ιακωβάτων στο Λιζούρι και τη δημοσιεύει ο Γ. Γ. Αλισανδράτος⁴. Εκεί ο άγνωστος επιστολογράφος, μεταξύ άλλων, γράφει: «Ηκουσα ετέραν διδαχήν, εις την οποίαν έκαμε επίδειξιν πως δεν είναι άμοιρος της Φυσικής Επιστήμης: ανάφερε του κόσμου την κτίσιν κατ' εκείνην την τάξιν οπού περιγράφεται εις την Γένεσιν, εφανέρωσε _____»

1. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 731, επίσης Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.
2. Νικ. Μυστακίδης, *Περί του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού, «Νεολόγος»* Κων/πολις 27/9 - 9/10 1895, αριθμός 7897 - 98, σελ. 3.
3. Ο ιστορικός της Κεφαλλονιάς Ηλίας Τσιτσέλης στα *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τύποις Παρασκευά Λεωνή, Αθήναι 1904, τόμος Α', σελ. 271, γράφει ότι ο Επίσκοπος Σωφρόνιος Κουτούβαλης (1759 - 1780), όχι μόνο «δυσμενώς εδέξατο» τον ιεροκήρυκα στη Ζάκυνθο, όταν πήγε για να κηρύξει, αλλά «και αιρετικών εχαρακτήρισε μετά τινων των εκεί θεολογούντων».
4. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κ. Αιτωλός στην Κεφαλλονιά και τη Ζάκυνθο (1777). Ανέκδοτη επιστολή ενός ακροατή του*, «Κεφαλληνιακά Χρονικά», έκδ. Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1982, τόμος 4 (1980-1982)

τα διάφορα συστήματα των φιλοσόφων, ωμίλησε επάνω εις την φύσιν των συστατικών των ουρανών και επάνω εις τον αριθμόν των πλανητών και απλανών αστέρων»¹.

Η Διδαχή, που άκουσε στην Κεφαλλονιά ο ανώνυμος επιστολογράφος, είναι εκείνη που αναφέρεται στη χρονική περίοδο από τη Δημιουργία του κόσμου ως την έξωση των πρωτοπλάστων από τον Παράδεισο, όπου γίνεται λόγος για την υλική δημιουργία και που ο Άγιος την επαναλάμβανε, κάθε φορά που πήγαινε σε νέο τόπο. Συγκεκριμένα για τη γη, την κίνησή της γύρω από τον ήλιο και τον ουρανό, ο Άγιος λέει: «Έχομεν χρέος να αγαπούμεν τον Θεόν μας, διατί μας εχάρισε τόσην γην μεγάλην, ευρύχωρον εδώ πρόσκαιρα να κατοικούμεν, τόσες χιλιάδες μυριάδες χόρτα, φυτά, βρύσες, ποταμούς, πηγάδια, θάλασσα, ψάρια, αέρα, ημέρα, νύκτα, φωτιά, ουρανόν, άστρα, ήλιον, φεγγάρι»². Ο Πλάτων στον “Τίμαιο” αναφέρει ότι το καλύτερο δημιούργημα του Θεού είναι το έμψυχο σύμπαν. «Ο κόσμος είναι πλασμένος σύμφωνα με την ιδέα του ωραίου και τέλειου όντος, του Θεού. Αφού ο κόσμος είναι αισθητός, δεν μπορεί να είναι αιώνιος, αλλά έχει δημιουργηθεί από το Θεό. Ο κόσμος έρχεται από το σχέδιο του Θεού του δημιουργού, ως ένας

δεύτερος θεός»³. Και σε άλλο σημείο της Διδαχής αναφέρει για τη σφαιρικότητα και την κίνηση της γης: «Είναι δε ο κόσμος ετούτος ωσάν το αυγό. Και καθώς είναι ο κρόκος εις την μέσην του αυγού, έτσι είναι και η γη προσταγμένη από τον Θεόν και στέκει χωρίς να εγγίξη σε κανένα μέρος. Και καθώς είναι το ασπράδι ολοτρόγυρα από τον κρόκον, έτσι είναι και ο αέρας ολοτρόγυρα από την γην. Και καθώς είναι το τσόφλιο ολοτρόγυρα, έτσι είναι και ο ουρανός ολοτρόγυρα από την γην. Ο ήλιος, το φεγγάρι και τα άστρα είναι κολλημένα εις τον ουρανόν και ο ουρανός γυρίζει μαζί με τον ήλιον. Η γη είναι στρογγυλή και όπου πηγαίνει ο ήλιος εκεί γίνεται ημέρα. Η νύκτα δεν είναι κανένα πράγμα παρά ο ίσκιος της γης. Τώρα εδώ έχομεν βράδυ, μα δεν έχει όλος ο κόσμος βράδυ»⁴. Και στη Διδαχή Α2 αναφέρει περίπου τα ίδια: «Και καθώς το τσόφλιον κλείει μέσα και το ασπράδι και τον κρόκον, έτσι είναι και ο ουρανός, τα περικλείει όλα. Ο ήλιος γυρίζει και γίνεται ημέρα και όπου δε λάμπει ο ήλιος είναι νύκτα, κρατεί τον ίσκιον η γη. Τώρα εδώ ημείς έχομεν ημέραν και αλλού είναι νύκτα. Κατά το γύρισμα του ήλιου ακο-_____

1. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κ. Αιτωλός στην Κεφαλλονιά και τη Ζάκυνθο*, ό. π. σελ. 61.
2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 121.
3. Πλάτων, «Τίμαιος», (34 α - d).
4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 128 - 129.

λουθεί και η ημέρα και η νύκτα και εις όλην την γην κατοικούν άνθρωποι και τέλος της γης ποτέ δεν ευρίσκουν, διατί είναι στρογγυλή και εις ένα στρογγυλό πράγμα άκρην ποτέ δεν ευρίσκεις»¹. Τα λόγια του κήρυκα αποδεικνύουν τη σχέση του με την επιστήμη και τις επιστημονικές θεωρίες περί σχήματος της γης, που προσπαθεί να τις μεταδώσει απλά στους αγράμματους ακροατές του. Η γη έχει σχήμα σφαιρικό, ελλειψοειδές, και κινείται στο διάστημα, όπως γνωρίζουμε και όπως και οι αρχαίοι φιλόσοφοι διακήρυξαν. «Σχήμα έχειν σφαιροειδές αναγκαίον αυτήν», είπε ο Αριστοτέλης και «την γην είναι μετέωρον», διακήρυξε ο Εμπεδοκλής. Και ο Πλάτων στον “Τίμαιο” πάλι γράφει ότι «ο Θεός έπλασε τον κόσμο σφαιροειδή, διότι το όμοιο είναι καλύτερο του ανομοίου και μόνο η σφαίρα είναι όμοια παντού. Περιστρέφεται δε, διότι η κυκλική κίνηση είναι η τελειότερη»². Στη Διδαχή του ο Πατροκοσμάς για τη γη και τον ουρανό, διατυπώνει τις ίδιες θεωρίες των αρχαίων φιλοσόφων και της νεώτερης αστρολογίας με απλοϊκό τρόπο. Σαν αυγό παρουσιάζει το σύμπαν, σαν τον κρόκο του αυγού στη μέση τη γη και γύρω της τον αέρα, την ατμόσφαιρα, που την περιβάλλει. Μια απλή εικόνα, καθημερινή, συνηθισμένη, την εικόνα του αυγού χρησιμοποιεί για να διδάξει επιστημονικές αλήθειες και θεωρίες.

Ο Πατροκοσμάς συχνά προέτρεπε τους ανθρώπους να ευχαριστούν το Θεό για όλα τα αγαθά που τους χάρισε, «έχομεν χρέος να αγαπούμεν τον Θεόν μας», γιατί Αυτός είναι η αρχή και το τέλος της δημιουργίας, η βασική αιτία και αρχή της ζωής. Ότι ο Θεός είναι η βασική αρχή της ζωής, είναι το “πιστεύω” της Πλατωνικής και Αριστοτελικής φιλοσοφίας. Ο Θεός για τον Πλάτωνα δεν είναι ένα αφηρημένη ον, είναι το «έμψυχον ζών». Και ο Αριστοτέλης στο έργο του “Μετά τα Φυσικά” γράφει: «Η ζωή είναι ενέργεια του νου, ο Θεός είναι αυτή καθαυτή η ενέργεια. Και η αυτεξούσια

ενέργεια του Θεού είναι η άριστη και αίδιος ζωή. Λέμε λοιπόν ότι ο Θεός είναι ένα ζών, αίδιον, άριστον ον, ώστε ζωή και αιώνας συνεχής και αδιάκοπος ανήκουν στο Θεό^ε διότι αυτός είναι ο Θεός³. Η κυριότερη απόδειξη περί Θεού είναι η Πρώτη Αιτία. Πρέπει να υπάρχει κάτι που δημι-

-
1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 159 - 160.
 2. Πλάτων, Τίμαιος (33 α), «... διό και σφαιροειδές, εκ μέσου πάντη προς τας τελευτάς ίσον απέχον, κυκλοτερές αυτό επρνεύσατο πάντων τελεώτατον νοιότατόν τε αυτό εαυτώ σχημάτων, νομίσας μυρίω κάλλιον όμοιον ανομοίου».
 3. Αριστοτέλης, «Μετά τα Φυσικά» 1072 (b 30 - 35). «Και ζωή δε γ' υπάρχει η γαρ νου ενέργεια ζωή, εκείνος δε η ενέργεια^ε ενέργεια Δε η καθ' αυτήν εκείνου ζωή άριστη και αίδιος. Φαμέν δε τον Θεόν είναι ζών αίδιον άριστον, ώστε ζωή και αιώνας συνεχής και αίδιος υπάρχει τω Θεώ^ε τούτο γαρ ο Θεός».

ουργεί την κίνηση (το κινούν) και αυτό το κάτι πρέπει το ίδιο να είναι ακίνητο, και πρέπει να είναι άφθαρτο, ουσία και ενέργεια¹.

Ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις του Πατροκοσμά για την ηλικία του σύμπαντος: «Από τον καιρόν όπου έκαμεν ο Θεός τον κόσμον, είναι επτά χιλιάδες και διακόσιοι ογδοήντα οκτώ χρόνου»². Και σε άλλη Διδαχή: «Λοιπόν αφόντας εκτίσθη ετούτος ο κόσμος είναι χρόνοι επτά χιλιάδες και διακόσιοι ενενήντα»³. Οι αστρονόμοι και οι γεωλόγοι σήμερα πιστεύουν ότι η ηλικία της γης ανέρχεται σε δύο έως τρία δισεκατομμύρια έτη και η ηλικία του ηλίου είναι τουλάχιστον χίλιες φορές μεγαλύτερη από την ηλικία της γης. Ως προς τον καθορισμό της γεωλογικής περιόδου, κατά την οποία φάνηκαν τα πρώτα ίχνη της ανθρώπινης παρουσίας, υπήρξαν πολλές οι θεωρίες των ειδικών επιστημόνων και για τον καθορισμό της ανθρώπινης ηλικίας υπάρχουν ακόμη πιο πολλές. Οι επιστήμονες, βέβαια, προσπάθησαν να δώσουν κάποιους αριθμούς. «Ο Δανός αρχαιολόγος Sophus Muller περιορίζει τον από της Παλαιολιθικής εποχής χρόνον, μέχρι Χριστού γεννήσεως εις 10.000 έτη», ενώ κατά τον Arcelin «περίοδος 7000 μέχρις 9000 ετών είναι ήδη γενικώς παραδεδεγμένη δια την μεταπαγετώδη περίοδον μέχρι των ημερών μας»⁴. Οι επιστημονικές αυτές θεωρίες ήταν γνωστές κατά τους χρόνους του Πατροκοσμά, στην Αθωνιάδα δε ο Άγιος, οπωσδήποτε θα διδάχτηκε την Κοσμογραφία και τις θεωρίες περί της ηλικίας του ανθρώπου, που αναφέρει στις Διδαχές του, οι οποίες βλέπουμε να προσεγγίζουν τους αριθμούς, που έδωσαν οι επιστήμονες του προηγούμενου αιώνα. Το «επτά χιλιάδες και διακόσιοι ογδοήντα οκτώ χρόνοι» του Πατροκοσμά είναι πολύ κοντά στο «7000 μέχρις 9000 ετών» του Arcelin.

Ο λόγος του Πατροκοσμά, ότι ο Θεός έπλασε τον Αδάμ, αφού «επήρε από την γην χώμα και νερό και φωτιά και αέρα και εζύμωσε και τα τέσσερα μαζί»⁵, θυμίζει τις θεωρίες των Ιώνων Υλοζωιστών φιλοσόφων για τη δημιουργία του κόσμου από τα τέσσερα φυσικά στοιχεία. Αυτό δηλώνει ότι γνώριζε καλά τους Προσωκρατικούς φιλοσόφους _____

1. «Εστί τε ό ου κινούμενον κινεί, αίδιον και ουσία και ενέργεια ούσα», Αριστοτέλης, «Μετά τα Φυσικά» (1072 a 29 - 30).

2. Γεώργιος Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις Πατρός ημών Διδασκάλου & Ιεροκήρυκος Κοσμά του Ιερομάρτυρος κηρυχθείσαι κατά το 1777*, εν Πύργω 1897, (Τυπογραφείον ο “Φώσκολος” Σ. Καψοκεφάλου εν Ζακύνθω), σελ. 16.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 159.
4. Π. Τρεμπέλας, *Απολογητικά Μελέται*, έκδ. «Σωτήρ», Αθήνα 1971, τόμος Γ', σελ. 208.
5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 163.

και τις θεωρίες τους για την προέλευση του κόσμου και τα συστατικά υλικά στοιχεία, απ' όπου δημιουργήθηκε. Οι Ίωνες φιλόσοφοι πίστευαν ότι η ύλη έχει μέσα της ζωή και συμ περιφέρεται ως ζωντανό στοιχείο, θεωρούσαν δε αρχή της ζωής ένα από τα τέσσερα υλικά στοιχεία. Έτσι ο Θαλής ως πρωταρχικό δομικό υλικό του κόσμου θεώρησε το νερό, ο Αναξίμανδρος την αδιαμόρφωτη μάζα, που την ονόμασε Άπειρο και αποτέλεσε τη μάζα της γης, ο Αναξίμενης θεώρησε ως πρωταρχικό στοιχείο τον αέρα, ως ύλη και ενέργεια μαζί, και ο Ηράκλειτος με τη θεωρία της φωτιάς δίδαξε ότι ο κόσμος είναι «πυρ αείζων». Και η Πλατωνική κοσμογονία αναφέρει τα τέσσερα στοιχεία, “πυρ, αήρ, ύδωρ, γη”, που το καθένα απ' αυτά αντιπροσωπεύεται από έναν αριθμό και βρίσκονται σε συνεχή αναλογία. Ο Θεός χρησιμοποίησε όλα τα στοιχεία για να φτιάξει τον κόσμο και συνεπώς είναι τέλειος. «Τα περί την των σωμάτων φύσιν απάντων των ζώων πυρ και ύδωρ και πνεύμα καθορώμεν που και γην...»¹. Τα τέσσερα αυτά δομικά υλικά του κόσμου χρησιμοποιεί ο Θεός, κατά τον Πατροκοσμά, για να δημιουργήσει τον Αδάμ.

Σε πολλά σημεία των Διδαχών υπάρχουν διάσπαρτες οι θεωρίες των Ιώνων και άλλων φιλοσόφων που ακολούθησαν, για τη δημιουργία του ανθρώπου: «Καθώς ζυμώνομεν ημείς αλεύρι και νερό και κάνωμεν ένα ψωμί, έτσι ο Θεός επήρε χόμα, λάσπη και τα εξύμωσε και τα έκαμε έναν άνδρα και ενεφύσησε και του έδωκεν ψυχήν αγγελικήν, αθάνατον»². Σ' αυτά τα λόγια του Αγίου διαφαίνεται η αντεπανάσταση των Πυθαγορείων και Ελεατών στις υλοζωιστικές θεωρίες των Ιώνων, οι οποίοι προσπάθησαν να μειώσουν την κοσμογνωσία του υλοζωισμού, υποτάσσοντας το φυσικό κόσμο σε μια υπερβατική πραγματικότητα και προβάλλοντας μεταφυσικές δοξασίες, που είχαν σχέση με την ψυχή. Έτσι η υλοζωιστική ουσία χωρίστηκε σε σώμα και ψυχή. Ο άνθρωπος, επομένως, είναι ψυχοσωματική ύπαρξη, σύνθετη και αποτελείται από το σώμα και την ψυχή, που κατοικεί στο σώμα. Το σώμα είναι από τη γη, χοϊκό, αλλά είναι το κατοικητήριο της ψυχής, που είναι η πνοή του Θεού στον άνθρωπο. Στο “Φίληβο” ο Πλάτων αναφέρει, ότι «το σώμα και η ψυχή του ανθρώπου είναι ένας μικρόκοσμος απέναντι στον μακρόκοσμο του σύμπαντος»³.

Η ιδιαίτερη θέση του ανθρώπου μέσα στη δημιουργία του προσπορίζει μια υψηλή αξία. «Ο άνθρωπος αποτελεί κέντρο μόνιμου και αδιάπτωτου ενδιαφέροντος, πάθος και αγω

1. Πλάτων, «Φίληβος» (29 a - b), Αρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς, έκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1957, σελ. 66.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 211.

3. Πλάτων, «Φύλιβος» (29 a - c), ό. π. σελ. 66 - 69.

νία, οδύνη και χαρά. Στις φιλοσοφίες που παρήγαγε ο Ελληνισμός από τον Πλάτωνα ως τον Αριστοτέλη μέχρι τον Πλωτίνο, παρά τις έντονες διαφοροποιήσεις, το σταθερό κέντρο είναι ο άνθρωπος, η αναλλοίωτη προτεραιότητα είναι ο άνθρωπος»¹. Ξεχωρίζει μέσα στο ζωικό κόσμο, γιατί είναι προικισμένος με το νου και την αθάνατη ψυχή. «Ο δε άνθρωπος όπλα έχων φύεται φρονήσει και αρετή... ώσπερ γαρ και τελεωθείς βέλτιστον των ζώων άνθρωπος εστιν»². Ο Αριστοτέλης πίστευε, ότι ο άνθρωπος μετέχει του θείου, που είναι αθάνατο. Στον άνθρωπο απόκειται ν' αυξήσει το θεϊκό στοιχείο, που είναι στη φύση του και τούτο αποτελεί την ύψιστη αρετή.

Ο άνθρωπος είναι η κορωνίδα της δημιουργίας και διαφέρει από τα άλογα ζώα, γι' αυτό ο Θεός «μας έκαμε με το κεφάλι επάνω και μας έβαλε τον νουν εις το επάνω μέρος να στοχαζώμεθα πάντοτε τα ουράνια και αυτά να ποθούμεν και όχι τα γήινα και φθαρτά πράγματα του κόσμου»³, δίδασκε ο Πατροκοσμάς τονίζοντας την υψηλή καταγωγή του ανθρώπου. Ο Αριστοτέλης στα «Πολιτικά» του τα ίδια είχε πει για την ιδιαίτερη θέση του ανθρώπου μέσα στη δημιουργία, ξεχωρίζοντας το λόγο, το νου, την αρετή του: «Λόγον δε μόνον άνθρωπος έχει των ζώων... τούτο γαρ προς τα άλλα ζώα τοις ανθρώποις ίδιον, το μόνον αγαθού και κακού και δικαίου και αδίκου και των άλλων αίσθησιν έχειν»⁴. Και ο Άγιος συχνά στις Διδαχές θυμίζει στους ακροατές του την ιδιαίτερη εύνοια του Θεού στον άνθρωπο, που τον ξεχώρισε από το ζωικό βασίλειο: «Λέγει ο Θεός τον Αδάμ και την Εύαν: Εγώ να οπού σας έκαμα ανθρώπους και δεν σας έκαμα ζώα, σας έκαμα λαμπροτέρους και από τον ήλιον»⁵. Και άλλες φορές, θέλοντας να επιπλήξει για την άσχημη συμπεριφορά των ακροατών του, «τρώγω ωσάν το ζώον, πίνω κρασί και μεθώ και γίνομαι ωσάν το γουρούνι»⁶ ή για τα ζωώδη ένστικτα, που άφηναν να τους κυριεύουν, τους θύμιζε, ότι είναι ανώτεροι από τα ζώα και δεν πρέπει να φέρονται κατώτερα απ' αυτά: «Δεν βλέπετε τα ζώα οπού σμίγουν έως να εγκαστρωθή το θηλυκόν

1. Δημ. Τρακατέλλης, *Ορθοδοξία και Ελληνισμός. Επισημάνσεις εν όψει του 21^{ου} αιώνα*, άρθρο στο «Ορθοδοξία - Ελληνισμός. Πορεία στην Τρίτη χιλιετία», εκδ. Ι. Μ. Κουτλουμουσίου, Άγιο Όρος 1995, Α', τόμος, σελ. 195.

2. Αριστοτέλης, «Πολιτικά Α'», (1253 a), Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, έκδ. «Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός», Αθήνα χχ.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 159.

4. Αριστοτέλης, *Πολιτικά Α'*, (1253 a), ό. π.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 134.

6. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 162.

και ωσάν γεννήση ετότες ματασμίγουν; Και εμείς οι άνθρωποι δεν το ντρεπόμαστε να είμαστε χειρότεροι και από τα ζώα;»¹. Και σε άλλη Διδαχή, «...διάγεσθε ωσάν τέκνα και θυγατέρες του

Χριστού μας και όχι σαν τα άλογα ζώα»². Στο λόγο του Αγίου διακρίνεται η υπεροχή του ανθρώπου μέσα στη δημιουργία και σε σχέση με τα ζώα, όπως και στο λόγο του Αριστοτέλη που συγκρίνει, ξεχωρίζει και δίνει στον άνθρωπο, το τελειότερο δημιούργημα, τη θέση που του ανήκει.

Τι είναι άνθρωπος, τούτο δεν μπορούμε να το μάθουμε από τη φυσιολογία, που καταγίνεται με την ανάλυση των σωματικών λειτουργιών, λέει ο Πλάτων στο “Φαίδωνα”. Πρέπει να υπάρχει αρχή γνωστική, όπου ν’ αναφέρονται όλα, και αυτή είναι η ψυχή. «Πρέπει και εμείς να στοχασθούμε τι είναι το σώμα και τι είναι η ψυχή», λέει ο Άγιος Κοσμάς: «Το σώμα είναι χόμα, λάσπη και αύριον θε ναν το φάνε τα σκουλήκια και ανάγκη είναι η ψυχή να χαίρεται πάντοτε εις τον Παράδεισον ανίσως και κάμη καλά ή να καίεται πάντοτε εις την Κόλασιν ανίσως και κάμη κακά. Τούτο το σώμα οπού βλέπομεν, αδελφοί μου, δεν είναι άνθρωπος, αλλά είναι ωσάν ένα φόρεμα της ψυχής. Η ψυχή είναι άνθρωπος, η ψυχή είναι οπού βλέπει, ακούει, ομιλεί, πιάνει, περιπατεί, μανθάνει γράμματα, τέχνες, επιστήμες, η ψυχή είναι οπού δίνει ζωή εις το σώμα και δεν τ’ αφήνει να βρωμήσει και, καθώς έβγη η ψυχή, βλέπετε φανερά και ευθύς βρωμά και σκουληκιάζει το σώμα, διατί δεν είναι άνθρωπος. Το κορμί έχει τα μάτια του, μα δεν βλέπει, έχει τα αυτιά του, μα δεν ακούει, έχει το στόμα του, μα δεν ομιλεί, έχει τα χέρια του, μα δεν πιάνει, έχει τα ποδιάρια του, μα δεν περιπατεί. Ίσια είναι η πέτρα, ίσια και το σώμα χωρίς ψυχήν»³. Σε άλλη Διδαχή τονίζει την ενέργεια του Θεού που πήρε και ζύμωσε τα τέσσερα υλικά στοιχεία και «έπλασεν έναν άνδραν» και στη συνέχεια του έδωσε την πνοή Του, την αθάνατη ψυχή, «του εμφύσησε την ψυχήν, ζώσαν και αθάνατον»⁴, ή σε άλλη Διδαχή «ψυχήν αγγελικὴν, αθάνατον»⁵.

Προσωκρατικοί φιλόσοφοι είχαν νοήσει την ψυχή ως αυτοκινούμενη δύναμη, ο Πλάτων αντιτάσσει τη θεωρία περί ψυχής, και προπαντός την αθανασία της ψυχής. Ό,τι κινείται αφ’ εαυτού του και ες αεί, τούτο είναι οπωσδήποτε αθάνατο. Ζωή και κίνηση _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 197.
2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 157.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 130 - 131.
4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 163.
5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 211.

είναι τα δύο κύρια γνωρίσματα της ψυχής. Στο “Φαίδωνα” η ψυχή αποδείχθηκε ως αρχή της ζωής, ως «αυτό το της ζωής είδος», Και τούτο, δηλαδή το αρχέτυπο της ζωής, είναι α-θάνατο, όπως ο Θεός. Για τούτο και ό,τι κυριέψει η ψυχή, πάντοτε σ’ αυτό φέρνει ζωή: «Η ψυχή ό,τι αν αυτή κατάσχη, αεί ήκει επ’ εκείνο φέρουσα ζωήν»¹. Ο Σωκράτης στο “Φαίδρο” θα πει: «Πάσα ψυχή αθάνατος, το γαρ αεικίνητον αθάνατον»², και στην “Πολιτεία”, «ότι μεν τοίνυν αθάνατον ψυχή, και ο άρτι λόγος και οι άλλοι αναγκάσειαν αν»³ συνεχίζοντας ότι «συγγενής ούσα τω θεώ και αθανάτω και τω αεί όντι»³. Ο Αριστοτέλης θα συμπληρώσει την Πλατωνική θεωρία, «Ουθενί άλλω ή ψυχή ζώμεν»⁴. Στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη «η ψυχή είναι εκείνη που καθιστά το σώμα ένα πράγμα, με ενότητα σκοπού και με τα χαρακτηριστικά εκείνα που συνδυάζουμε με τη λέξη

“οργανισμός”. Ο σκοπός ενός ματιού είναι να βλέπει, αλλά δεν μπορεί να δει όταν αποχωριστεί από το σώμα. Στην πραγματικότητα, η ψυχή είναι που βλέπει⁵. Η ψυχή κινεί το σώμα και συλλαμβάνει τα αισθητά αντικείμενα.

Συνέχεια των θεωριών περί της αθανάτου ψυχής και του θνητού σώματος είναι οι θεωρίες περί φυλακής του σώματος και περί θανάτου, διάσπαρτες στην Αρχαία Γραμματεία. Κατά την Ορφική φιλοσοφία, η ψυχή είναι ουσία φυλακισμένη μέσα στο σώμα και πρέπει να ελευθερωθεί. Και στην Πλατωνική σύλληψη της ψυχής υπάρχει η αντινομία σώματος και ψυχής. Το βάρος του σώματος εναντιώνεται στην τάση της ψυχής να ομοιωθεί με τη θεότητα. «Φυγή από τούτο τον κόσμο είναι για το φιλόσοφο η ομοίωση με το Θεό»⁶. Στο “Φαίδρο” ο Πλάτων μιλάει για τα φτερά που έχασε η ψυχή, καθώς έπεσε στη γη και ενώθηκε με το σώμα, αλλά τα ξαναβρίσκει καθώς δέχεται το φως της ομορφιάς. Μέσα στο σώμα τώρα ελευθερώνεται. Τούτο σημαίνει, ότι η ομοίωση γίνεται με ακατάπαυστη πάλη.

Ο Άγιος Κοσμάς στη Διδαχή του αναπτύσσει τις ίδιες θεωρίες με το δικό του τρόπο:

-
1. Πλάτων, «Φαίδων» (105 d, 106 d).
 2. Πλάτων, «Φαίδρος» (245 c).
 3. Πλάτων, «Πολιτεία» (522 b) και (522 e), Αρχαίοι Έλλ. Συγγραφείς, Μετάφ. Ι. Γρυπάρη, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1954, σελ. 754.
 4. Αριστοτέλης, «Μεγάλη Ηθικά Α΄» (1184 b, 22), εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1993, σελ. 68.
 5. Bertrand Russel, *Σωκράτης - Πλάτων και Αριστοτέλης*, μετάφρ. Αιμ. Χουρμούζιος, εκδ. Ι. Δ. Αρσενίδη, Αθήνα χχ, σελ. 294.
 6. «Διό και πειράσθαι χρη ενθένδε εκείσε φεύγειν ότι τάχιστα. Φυγή δε ομοίωσις θεώ κατά το δυνατόν. Ομοίωσις δε δίκαιον και όσιον μετά φρονήσεως γενέσθαι», Πλάτων, «Θεαίτητος», (176 b - c), Εισαγωγή - Μετάφρασις Β. Τατάκης, εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1955, σελ. 118.

«Ούτος ο κόσμος, αδελφοί μου, είναι ωσάν φυλακή. Πότε πρέπει να χαιρέται ο αν-θρωπος; Όταν εμβαίνει εις την φυλακήν ή όταν ελευθερώνεται από την φυλακήν; Με φαίνεται όταν εμβαίνη μάλιστα εις την φυλακήν, ετότε πρέπει να κλαίη και να λυπάται και όταν εβγαίνη από την φυλακήν, ετότε πρέπει να χαιρέται και να ευφραίνεται... Φυσικόν είναι ο άνθρωπος να γεννηθή και να αποθάνη. Και έτσι, αδελφοί μου, να μη λυπάσθε δια τους αποθαμένους σας»¹.

Τα λόγια του Πατροκοσμά θυμίζουν τις ιδέες τις οποίες αναπτύσσει ο Σωκράτης στον Πλατωνικό “Φαίδωνα”, που θεωρεί το σώμα δεσμωτήριο της ψυχής, «εκκλυομένην ώσπερ εκ δεσμών εκ του σώματος»² και δίνει προτεραιότητα στην αθάνατη ψυχή, αφού θεωρεί το θάνατο όχι απώλεια του βίου, αλλά ύψιστη τελείωση αυτού. «Είναι βασική αρχή της Πλατωνικής φιλοσοφίας να χωρίζει το σώμα από την ψυχή όχι μόνο μέσα στον άνθρωπο, αλλά και μέσα σ’ όλον τον κόσμο. Ο χωρισμός μάλιστα αυτός εντείνεται τόσο στο “Φαίδωνα”, ώστε σκοπός της ζωής είναι η μελέτη του θανάτου»³. Η ψυχή είναι ομοιότατη με το θείο και αθάνατο, το σώμα πάλι είναι ομοιότατο με το

θνητό και ανόητο και πολύμορφο και διαλυτό. Ο αρχαίος φιλόσοφος μιλάει για τις αρετές της ψυχής και συγκρίνει το φθαρτό σώμα που διαλύεται, με την άφθαρτη και αθάνατη ψυχή: «Τω μεν θείω και αθανάτω και νοητώ και μονοειδεί και αδιαλύτω και αεί ωσαύτως κατά ταυτά έχοντι εαυτώ ομοιότατον είναι ψυχήν, τω δε ανθρωπίνω και θνητώ και πολυειδεί και ανοήτω και διαλυτώ και μηδέποτε κατά ταυτά έχοντι εαυτώ ομοιότατον αυ είναι σώμα»⁴. Και ο Άγιος Κοσμάς, φαίνεται ότι κατείχει πολύ καλά την Πλατωνική θεωρία, λέγοντας: «Αυτή η ψυχή είναι και λέγεται άνθρωπος καθολικός... Ετούτο το κορμί οπού φαίνεται είναι φόρεμα της ψυχής, αυτή το κρατά γερόν και ζωντανόν, διατί βλέπομεν φανερά, όταν έβγη αυτή η ψυχή από το κορμί, εκείνο πλέον δεν αξίζει τίποτες, νεκρώνεται, βρωμά, σέπεται, σκουληκιάζει και γίνεται ό,τι ήταν πρώτα, χόμα, λάσπη, βρώμα και δυσωδία»⁵. Τα ίδια νοήματα, οι ίδιες ιδέες και θεωρίες περί ψυχής και σώματος στον Πλάτωνα και στον Πατροκοσμά, που λέγοντας «Καθολικό άνθρωπο», εννοεί ολόκληρο τον ψυχοσωματικό κόσμο του ανθρώπου.

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 235.

2. Πλάτων, *Φαίδων*, Εισαγωγή, σχόλια Γ. Μιστριώτου, τυπογρ. Π. Σακελλαρίου, Αθήναι 1898, (67d), σελ. 149.

3. Ι. Θεοδωρακόπουλος, *Πλάτωνος Φαίδρος Εισαγωγή*, έκδ. γ. Βασιλείου Γ', Αθήναι 1971, σ. 279.

4. Πλάτων, *Φαίδων*, Εισαγωγή, σχόλια Γ. Μιστριώτου, ό. π. (80b), σελ. 202.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 163 - 164.

Ο Σωκράτης στον Πλατωνικό “Φαίδωνα” λέει: «Θάνατος λύσις και χωρισμός ψυχής από σώματος»¹, και προσπαθεί να αποδείξει ότι ο θάνατος δεν είναι απόλυτος φθορά, αλλά μόνο μεταβολή καταστάσεως. Όπως το πυρ είναι αχώριστο της θερμότητας, έτσι και η ψυχή είναι αχώριστη της ζωής και, αφού είναι η αιτία της ζωής, αποκλείει το εναντίον αυτής, δηλαδή το θάνατο. Ο δε άνθρωπος αγωνιζόμενος για την καθαρότητα της ψυχής, μετά θάνατον θα εξακολουθεί να ζει κοντά στο Θείο: «ο δε κεκαθαρμένος τε και τετελεσμένος εκείσε αφικόμενος μετά θεών οικήσε»². Η ψυχή υπάρχει και μετά το θάνατο του σώματος. Η ζωή και ο θάνατος είναι «εναντία», συνεπώς το ένα γεννιέται από το άλλο. Γι’ αυτό ο Πατροκοσμάς συμπληρώνει: «Ωσάν γεννηθώμεν, πρέπει να κλαίωμεν, ειδέ όταν αποθάνωμεν, τότε να χαιρώμεσθεν»³. Τις Σωκρατικές ιδέες για το θάνατο και την άλλη ζωή, απλά διατυπωμένες, συναντάμε και σε άλλα σημεία των Διδαχών: «Εμείς εδώ, χριστιανοί μου, δεν έχομεν πατρίδα. Ετούτη η γη δεν είναι εδική μας...»⁴ και σε άλλο σημείο «καλύτερος διδάσκαλος δεν είναι άλλος από το θάνατο. Ο ύπνος τι είναι; Μικρός θάνατος. Και ο θάνατος τι είναι; Μεγάλος ύπνος»⁵. Τα λόγια του για το μεγάλο μυστήριο του θανάτου και τη μελέτη του θανάτου, που απασχολεί κάθε φιλοσοφούντα άνθρωπο, θυμίζουν τα λόγια του Σωκράτη λίγο πριν το θάνατό του, στη φυλακή: «Τούτο δε ουδέν άλλο εστίν ή ορθώς φιλοσοφούσα και τω όντι τεθνάναι μελετώσα ραδίως ή ου τούτ’ αν είη μελέτη θανάτου;»⁶ και «οι ορθώς φιλοσοφούντες αποθνήσκουν μελετώσιν»⁷.

Ο Άγιος Κοσμάς, προσπαθεί να δώσει στους αγράμματους ραγιάδες τη σωστή διάσταση του θανάτου και να τους απαλλάξει από τις προλήψεις και δεισιδαιμονίες, που τους τυραννούσαν: «Και όσες γυναίκες φορείτε λερωμένα δια τους αποθαμένους σας, να τα βγάλετε, διότι βλάπτετε και τον εαυτό σας και τους αποθαμένους. Φυσικόν είναι ο άνθρωπος να γεννηθή και να αποθάνη. Όταν γεννώμεθα τότε πρέπει να κλαίωμεν, και όταν αποθνήσκωμεν να χαιρώμεθα. Και μάλιστα να μη κλαίετε δια τα μικρά παιδιά, οπού είναι ωσάν άγγελοι μέσα εις τον Παράδεισον»⁸. Ο Πλάτων στο “Φαίδω- _____

1. Πλάτων, *Φαίδων*, Εισαγωγή, σχόλια Γ. Μιστριώτου, ό. π. (67 e), σελ. 149.
2. Πλάτων, *Φαίδων*, Εισαγωγή, σχόλια Γ. Μιστριώτου, ό. π. (69 c), σελ. 155.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 235.
4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 143 - 144.
5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 236.
6. Πλάτων, *Φαίδων*, Εισαγωγή, σχόλια Γ. Μιστριώτου, ό. π. (81 a), σελ. 206.
7. Πλάτων, *Φαίδων*, Εισαγωγή, σχόλια Γ. Μιστριώτου, ό. π. (67d), σελ. 149.
8. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 235.

να” το λέει καθαρά: «Αναγκαίον τας των τεθνεώτων ψυχάς είναι που, όθεν δη páλιν γίνεσθαι»¹. Οι ψυχές των νεκρών κάπου θα πρέπει να υπάρχουν και επανέρχονται στη γη, όταν έλθει ο καιρός. Ο Άγιος συμπληρώνει τον θεολογικά ελλειπή λόγο των αρχαίων φιλοσόφων, γιατί στον Χριστιανισμό δεν υπάρχει το άγνωστο “πού” της αρχαίας θρησκείας, αλλά ο Παράδεισος, ο “τόπος χλοερός”, ο τόπος της αναπαύσεως των ψυχών κοντά στο Θεό.

Ο Πατροκοσμάς διδάσκει απλά τις μεγάλες αλήθειες του Χριστιανισμού για την Ανάσταση του Κυρίου Ιησού και τη δική μας, χρησιμοποιώντας την εικόνα του σιταριού: «Καθώς ηδυνήθη ο Κύριος και μας ανέστησεν από την κοιλίαν της μητρός μας, έτσι δύναται να μας αναστήση και από την κοιλίαν της γης. Η κοιλία της μητρός μας και ο τάφος τι διαφέρει; ...Και καθώς το σιτάρι οπού πίπτει εις την γην ανίσως και δεν βρέχη να σαπηθή να γίνη ωσάν χυλός δεν φυτρώνει, έτσι και ημείς οπού αποθνήσκομεν και θαπτόμεθα εις την γην. Ανίσως και δεν εθάπτετο πρώτον εις τον τάφον ο Χριστός μας δεν μας επότιζε την ζωήν την αιώνιον και την ανάστασιν»². Ο Άγιος με την εικόνα του σάπιου σιταριού, δίνει παραστατικά τις μεγάλες αλήθειες του Χριστιανισμού για το θάνατο και την άλλη ζωή. Ο Πατροκοσμάς στο ακροατήριό του και ο Απόστολος Παύλος στους Κορινθίους τα ίδια λένε: «Ο σπείρεις, ου ζωοποιείται, εάν μη αποθάνη» και «ό σπείρεις, ου το σώμα το γενησόμενον σπείρεις, αλλά γυμνόν κόκκον ή τύχοι σίτου ή τινος των λοιπών»³. Και ο Πλάτων στο “Φαίδωνα” επιβεβαιώνει, ότι ο θάνατος πρέπει να δημιουργεί τη ζωή, όπως ακριβώς η ζωή δημιουργεί το θάνατο.

Σημαντικό απόκτημα για τις επιστημονικές γνώσεις του Πατροκοσμά είναι η ανωτέρω αναφερθείσα επιστολή, που δημοσιεύει ο Αλυσανδράτος. Ο άγνωστος, θερμός υποστηρικτής και ακροατής του Αγίου, γράφοντας στον Αρχιεπίσκοπο Κουτούβαλη, αναφέρει: «Αγκαλά και ο ρηθείς

κήρυκας δεν εφανερώθη τόσον υστερημένος από επιστημονικές ειδήσεις. Ήκουσα με προσοχήν τέσσαρες διδαχές του. Βαρβαρισμόν δεν εσημείωσα, τον τρόπον του λέγειν καθαρώς, επαίνεσα»⁴. Όπως φαίνεται ο άγνωστος επιστολογράφος ήταν εγγράμματος και συνέλαβε του απλοϊκού ιεροκήρυκα τις επιστημονικές γνώσεις και το σκοπό: «Εδικός του σκοπός είναι να ωφελήση τους αμαθείς...» Γι' αυτό «η ομιλία οπού

-
1. Πλάτων, *Φαίδων*, Εισαγωγή, σχόλια Γ. Μιστριώτου, ό. π. (72 a), σελ. 166.
 2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 236.
 3. Καινή Διαθήκη, Κορινθίους Α', ιε', 36 - 37.
 4. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κ. Αιτωλός στην Κεφαλλονιά και τη Ζάκυνθο*, ό. π. σελ. 61.

είναι εύκολος και δεν είναι τεχνική, ευκόλως από τους αμαθείς ανθρώπους καταλαμβάνεται, και από τους άνδρας ακόμη οπού επιστημονικά έχουν ειδήσεις»¹.

Οι Διδαχές του Πατροκοσμά είναι διανθισμένες με τη “θύραθεν” παιδεία, τα «πεντέξι ελληνικά», όπως ο ίδιος λέει ότι έμαθε, φοιτώντας στην Αθωνιάδα, κοντά στον Ευγένιο Βούλγαρη. Οπωσδήποτε οι γνώσεις του ήταν πολλές και όχι μόνο αυτές που ο ίδιος αναφέρει ή φαίνονται στις Διδαχές και Επιστολές του. Απλά, δεν υπήρξε ανάγκη να τις χρησιμοποιήσει διδάσκοντας τον αγράμματο λαό της υπαίθρου, που στερούνταν της στοιχειώδους παιδείας. Η δική του αποστολή ήταν στον αγροίκο πληθυσμό των βουνών και στους άξεστους αγρότες της ελληνικής υπαίθρου, που έπρεπε να μάθουν τα λίγα απαραίτητα πρώτα γράμματα, για να μπορέσουν να επιζήσουν και γρήγορα να ελευθερωθούν. Η αρχαιοελληνική φιλοσοφία δεν ήταν μέσα στο πρόγραμμα του Πατροκοσμά, γιατί δεν μπορούσε να γίνει κατανοητή από το ακροατήριό του. Όμως μέσα στα απλά του λόγια φαίνεται η σπουδή και η γνώση της Αρχαιοελληνικής Γραμματείας.

Έτσι ο Διαφωτιστής των αγράμματων ραγιαδών ανήκει, με τη δική του ρητορική, στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό, που επεδίωκε το φωτισμό των σκλάβων, και που θα οδηγούσε στην Επανάσταση και στην Ελευθερία. Στη “θύραθεν” παιδεία του Πατροκοσμά ανήκει και η σπουδή της Πατερικής Θεολογίας, η μελέτη των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας, που έγραψαν και θεολόγησαν σε διάφορες εποχές του Χριστιανισμού. Οι θησαυροί των Πατερικών κειμένων έγιναν μελέτη και εντρύφημα του Αγίου το χρόνο της διαμονής του στο Άγιο Όρος, αλλά και στις κατ' ιδίαν μελέτες του όλα τα χρόνια της ζωής του. Από κει αντλούσε γνώσεις και δυνάμεις για την ολοκλήρωση του έργου του.

1. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κ. Αιτωλός στην Κεφαλλονιά και τη Ζάκυνθο*, ό. π. σελ. 58.

2.1.3. Η ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΙΣ ΔΙΔΑΧΕΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ

Εντρυφώντας στις Διδαχές του Πατροκοσμά, παρατηρούμε ότι κατείχε την Αγία Γραφή, Παλαιά και Καινή Διαθήκη, τους Πατέρες, τα λειτουργικά βιβλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, είχε διαβάσει πολλά Συναξάρια Αγίων¹, και δεν του ήταν άγνωστες διάφορες φυλλάδες με λαϊκές παραδόσεις, που ήταν πολύ διαδεδομένες εκείνη την εποχή. Ιδιαίτερα εντρυφά στα Πατερικά κείμενα, απ' όπου αντλεί θησαυρούς για τον εαυτό του και για τους συνανθρώπους του. Τα κείμενα των Πατέρων είναι ακένωτη πηγή αντιμετώπισης των μεγάλων προβλημάτων. Η μελέτη των κειμένων αυτών και η ηθική των Πατέρων θωρακίζουν τον άνθρωπο με ηθικές αρχές και αξίες. Η σπουδή της εμπειρίας των Πατέρων είναι χρήσιμη για την ηθική προκοπή και την πνευματική συγκρότηση όλων.

Έννοιες, σκέψεις, παραδείγματα, συλλογισμοί, γενικά η θεολογία των Πατέρων είναι διάσπαρτη μέσα στις Διδαχές του Πατροκοσμά. Οι καιροί του ήταν δύσκολοι, με πρωτοφανή σύγχυση της πίστεως και του ορθού προσανατολισμού του υποδούλου Έθνους. Πνευματική ερημιά, ηθική ακαταστασία, βομβαρδισμός της Ορθόδοξου πίστεως από του κατακτητή και των ετεροδόξων τις επιρροές. Η προσφυγή στους Πατέρες ήταν η καλύτερη επιλογή του Αγίου. Η διαυγής σκέψη τους, ο ακριβής τους λόγος, οι άμεσες και διαχρονικές ιδέες τους, και το σπουδαιότερο, η ενασχόλησή τους με τον άνθρωπο και τα προβλήματά του, δυνάμωσαν τον Άγιο των σκλάβων και τον επηρέασαν βαθιά.

Η θεολογία του Αγίου είναι θεολογία Πατερική αφενός, όπως αρμόζει σ' έναν αγιορείτη μοναχό, απλή και κατανοητή για τους αγράμματους ραγιαδες αφετέρου, όπως το καλούσε η σύγχρονή του πραγματικότητα. Γνώριζε πολύ καλά τη Δογματική και Απολογητική της Ορθόδοξης πίστεώς μας, και την παρουσίαζε με το δικό του τρόπο στους ακροατές του. Έκανε “εκλαϊκευμένη θεολογία”², θα μπορούσαμε να πούμε, εκλαϊκευε τις θεολογικές έννοιες με τα παραδείγματα που

χρησιμοποιούσε, αποβλέποντας στον εξανθρωπισμό των υπόδουλων ραγιάδων, με τα χριστιανικά και ανθρωπιστικά μηνύματα και νοήματα της χριστιανικής πίστεως.

1. Ο Κοσμάς εντρύφησε στα εκκλησιαστικά βιβλία από τότε που ήταν παιδί και μόνος του διάβαζε πολύ, αποκτώντας έτσι μια μόρφωση απλή που τον βοήθησε να εισδύσει στη λαϊκή ψυχή.
2. Ι. Δρούλιας, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, περ. Στερεά Ελλάς, Μάιος 1990, τεύχος 251, σελ. 25.

Η γνώση της Γραφής, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, φαίνεται σε όλες τις Διδαχές του. Ο λόγος του χειμαρρώδης, χρησιμοποιεί χωρία, περιστατικά, διηγήσεις, παραδείγματα, που διανθίζονται από την Πατερική σκέψη. Η γνώση της Παλαιάς Διαθήκης φαίνεται στα χωρία που χρησιμοποιεί, όπως, όταν μιλάει για το λόγο του Θεού, «εις την αρχήν μου εφάνη βαρύς ο λόγος, ύστερα όμως μου εφάνη γλυκύτερος «υπέρ μέλι και κηρίον»¹ ή όταν αναφέρεται στην οργή του Θεού για τις παρεκτροπές των ανθρώπων, «φοβερόν το εμπεισείν εις χείρας Θεού ζώντος»², εδάφια που πήρε από τους Ψαλμούς και το Δευτερονόμιο. Πολλά τα παραδείγματα και οι αναφορές σε πρόσωπα και περιστατικά της Παλαιάς Διαθήκης, όπως η διήγηση για το Μωυσή³, το Νώε⁴, τον Αβραάμ⁵, οι αναφορές του στον Προφήτη Ηλία⁶ και το Μανασσή, που δείχνουν τη βαθιά γνώση της Γραφής.

Πιο πολλά τα χωρία, τα παραδείγματα και οι διηγήσεις μέσα από την Καινή Διαθήκη. Άλλοτε τα χωρία μεταφέρονται ακριβώς, όπως υπάρχουν στη Γραφή: «Εν ταύταις ταις δυσίν εντολαίς όλος ο νόμος και οι προφήται κρέμαντα»⁷, «αύτη εστίν η εντολή η εμή ίνα αγαπάτε αλλήλους καθώς ηγάπησα υμάς»⁸, «ώσπερ δε αι ημέραι του Νώε ούτως έσται και η παρουσία του Υιού του ανθρώπου»⁹, και άλλοτε με απλά, δικά του λόγια μεταφράζει το χωρίο: «Διαβάζοντας το άγιον και ιερόν Ευαγγέλιον ηύρα και άλλον λόγον οπού λέγει ο Χριστός μας πως χάρισμα σε έδωκα και εγώ την χάριν μου, χάρισμα να την δίνης και εσύ εις τους αδελφούς σου, χάρισμα να διδάσκης, χάρισμα να συμβουλευής, χάρισμα να εξομολογάς...»¹⁰. Στην Παραβολή του Σπορέως¹¹ αναφέρει πρώτα το κείμενο αυτούσιο από τη Γραφή και στη συνέχεια το μεταφράζει με _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 118.
2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε, σελ. 242.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 209-210, Διδαχή Ε', σελ. 264-265.
4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 176, Διδαχή Ε', σελ. 268.
5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε, σελ. 234 και 283..
6. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 177.
7. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 154.
8. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε, σελ. 264.
9. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε, σελ. 269.
10. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Δ, σελ. 248-249.
11. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 118.

δικά του λόγια, για την πληρέστερη κατανόηση από τους ακροατές του.

Στις Διδαχές του, η γνώση της Παλαιάς Διαθήκης για τη **Δημιουργία του κόσμου**, αλλά και οι ερμηνείες και τα σχόλια των Πατέρων γι' αυτή, είναι εμφανής: «Την πρώτην ημέραν επρόσταξεν ο Θεός ο πανάγαθος και έγινε το φως, έγινε και ένας ουρανός παραπάνω από αυτόν οπού φαίνεται. Την δεύτερην επρόσταξε και έγινε τούτος ο ουρανός οπού φαίνεται, η γη, τα νερά, ο αέρας, η μέρα και η νύκτα και έβαλε τα μισά τα νερά απάνου από την γην και τα μισά απουκάτου. Την τρίτην επρόσταξε και έγιναν τα χόρτα και τα φυτά. Την τετάρτην ο ήλιος, το φεγγάρι και τα άστρα. Την πέμπτην η θάλασσα, τα οψάρια και τα πετεινά του αέρος. Την Παρασκευήν επρόσταξε την γην και έκβαλε όλα τα ζώα»¹. Τα λόγια της Διδαχής δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια μετάφραση του σχετικού χωρίου της Γενέσεως: «Και είπεν ο Θεός· γενηθήτω φως· και εγένετο φως... γενηθήτω στερέωμα εν μέσω του ύδατος...»² κ.λ.π. Η ίδια Διδαχή θυμίζει την ομιλία του Μεγάλου Βασιλείου «εις την Εξαήμερον», την οποία φαίνεται ότι γνώριζε καλά ο Πατροκοσμάς: «Πρώτη φωνή Θεού φωτός φύσιν εδημιούργησε, το σκότος ηφάνισε, την κατήφειαν διέλυσε, τον κόσμον εφαιδρυνε...» και «ο δε Πατήρ του αληθινού φωτός, ο την ημέραν κοσμήσας τω ουρανίω φωτί, ο τη νύκτα φαιδρύνας ταις αυγαίς του πυρός...»³.

Στην ίδια Διδαχή μιλάει για τη **δημιουργία του πρώτου ανθρώπινου ζεύγους**, του Αδάμ και της Εύας: «Άνδρας ή γυναίκα εις τον κόσμον δεν ήτον. Επήρεν ο πανάγαθος Θεός από την γην χώμα, και έπλασε ένα άνδρα ωσάν εμάς και ενεφύσησε και τον εχάρισε ψυχήν αθάνατον. Και καθώς εμείς οι άνθρωποι βάνομεν αλεύρι και νερό και τα ζυμώνομεν και κάνομεν ένα ψωμί, ούτω και ο πανάγαθος Θεός εξύμωσε την λάσπην με το πνεύμα και έκαμε τον άνδρα»⁴. Και συνεχίζει πιο κάτω: «Όταν έκαμεν ο Θεός τον άνδρα, γυναίκα εις τον κόσμον δεν ήτον. Έκβαλεν ο πανάγαθος Θεός μίαν πλευράν από τον άνδρα και έκαμε μίαν γυναίκα ωσάν τες γυναίκες οπού είναι την

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σ. 17.

2. Π. Διαθήκη, *Γένεσις*, έκδ. «Ζωής», Αθήνα 1982, κεφ. Α' και Β', σελ. 23 - 28.

3. Μ. Βασίλειος, *Ομιλίες εις την Εξαήμερον*, ΒΕΠ έκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλ. της Ελλάδος, Αθήνα 1975, τόμος 51, (Μέρος Α') Ομιλία Β', *Περί του αόρατος ην η γη και ακατασκεύαστος*, σελ. 201 (22 - 23) και σελ. 204 (18 - 19).

4. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 17, επίσης Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 130 και 131.

σήμερον και του την έδωσε δια σύντροφον, δια παρηγορίαν»¹, θέτοντας έτσι τις ρίζες, την αρχή του ανθρώπινου γένους, που είναι η οικογένεια. Η διήγηση της δημιουργίας του πρώτου ζεύγους των ανθρώπων στη Γένεση θεμελιώνει το θεσμό του γάμου: «Ου καλόν είναι τον άνθρωπον μόνον, ποιήσωμεν αυτό βοηθόν κατ' αυτόν»². Ο άνθρωπος δε θα μπορούσε να βρει άλλο βοηθό, παρά μόνο στο πρόσωπο εκείνης, που είναι «σαρξ εκ της σαρκός του». Για κείνον την έπλασε ο Θεός. Το χωρίο

αυτό της Γραφής κρύβει την ανθρώπινη κοινωνική αποστολή και τη ρίζα του ανθρωπίνου γένους, που ξεκινά από το πρώτο ανδρόγυνο στη γη. Σε άλλη Διδαχή ο Πατροκοσμάς μιλάει πιο συγκεκριμένα για τη δημιουργία της γυναίκας: «Βλέποντας ο Θεός οπού ο άνδρας στενοχωρείται μοναχός και θέλοντας να του κάμη και σύντροφον, τον αποκοίμισε και ευθύς επήρεν ένα του πλευρόν και έκαμε την γυναίκα και του την έδωκεν δια παρηγορίαν του. Και εξυπνώντας ο άνδρας την είδε και είπε: Τούτο είναι κορμί από το κορμί μου, και την εχάρηκε κατά πολλά»³. Ο λόγος του Αγίου βασίζεται στην τελετή του Μυστηρίου του γάμου, όπου τονίζεται στη γυναίκα να είναι «ευφραινομένη τω ιδίω ανδρί, ότι ούτως ηυδόκησεν ο Θεός». Το ίδιο βέβαια ισχύει και για τον άνδρα, άλλωστε αυτό θα πει συζυγική κοινότητα, ενιαία υπόσταση συζύγων «και έσονται οι δύο εις σάρκα μίαν και εν μια ψυχή». Μόνο έτσι κατορθώνεται η δημιουργία του ανδρόγυνου, που είναι οντολογική ένωση προσώπων, πνευματικός γάμος ψυχών. Ο γάμος είναι ένα ολοκληρωτικό δόσιμο ενός όντος σε ένα άλλο, έμμεση θεϊκή δωρεά αλληλοσυμπληρώσεως και πρέπει να δένεται από μια κοινή συνείδηση, από ένα κοινό “εμείς”.

Στις μέρες μας γίνεται πολύς λόγος για την κλωνοποίηση, που είναι σημαντικότερο επίτευγμα της επιστήμης, μια επαναστατική ανακάλυψη από τη σύγχρονη Βιογενετική. Χωρίς να είναι γνωστή η κλωνοποίηση με τη σημερινή έννοια στα χρόνια των Πατέρων και του Πατροκοσμά, παρατηρούμε στην Πατερική Ανθρωπολογία και στον Άγιο Κοσμά σχετικές απόψεις και έννοιες. «Τις γαρ είδεν από πλευράς τικτόμενον άνθρωπον; πότε δε πλευρά συνεισήνεγκε καρποφορίαν;» ρωτάει ο Χρυσόστομος⁴ και ο Άγιος Κοσμάς στις Διδαχές του διδάσκει: «Έκβαλε ο πανάγαθος Θεός μίαν πλευράν από τον άνδρα και έκαμε μίαν γυναίκα ωσάν τες γυναίκες οπού είναι την σήμερα» και πιο κάτω: «ο αν- _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 131.
2. Παλαιά Διαθήκη, *Γένεσις*, κεφ. 2, στ. 18.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 164.
4. Ιωάννης Χρυσόστομος, J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, Κέντρο Πατερικών Εκδόσεων, Α΄ ελληνική έκδ. Αθήνα 1996, (ανατύπωση της Α΄ εκδ. εν Παρισίοις 1859), τόμος 56, σελ. 547.

δρας, αδελφοί μου, εγέννησε γυναίκα από την πλευράν του χωρίς γυναίκα και πάλιν έμεινε γερός»¹. Η εκ της πλευράς του Αδάμ δημιουργία της Εύας από το Θεό υπήρξε αρχετυπικά πράξη κλωνοποίησης. Κατά τον Πατροκοσμά, που φαίνεται ότι είχε εντυφώσει στον Ιωάννη τον Χρυσόστομο, ο Θεός το σώμα της Εύας δεν το έπλασε από άλλο σώμα, αλλά από το σώμα του Αδάμ για να μην υποτιμηθεί το πρώτο εκείνο φύραμα του Αδάμ, αλλά και ο Αδάμ έμεινε γερός και άφθορος και μετά την αφαίρεση της πλευράς.

Στις Διδαχές του Αγίου παρατηρούμε συλλογισμούς και σκέψεις, που συναντάμε και σε πολλά Πατερικά κείμενα, για την “πλευρά” του Αδάμ. Ο Άγιος Συμεών, ο Νέος Θεολόγος, προκειμένου να σημειώσει την πορεία, που προηγήθηκε της γεννήσεως του Χριστού, κάνει διάφορες σκέψεις: «Η Εύα προήλθε από την πλευρά του Αδάμ και έγινε αφορμή για να επέλθει η κατάρα στο ανθρώπινο

γένος. Ο Χριστός γεννήθηκε από την Παναγία, τη νέα Εύα, έλαβε το ανθρώπινο σώμα από την πλευρά του Αδάμ και έτσι, σαν νέος Αδάμ, επανέδωσε την ευλογία στο ανθρώπινο γένος»². Από τη Γένεση, όσο και από τον Άγιο Συμεών μαθαίνουμε, ότι ο Θεός έλαβε μία εκ των πλευρών του Αδάμ και έπλασε τη γυναίκα, το δε κενό της πλευράς του Αδάμ αναπληρώθηκε από το Θεό με σάρκα. Αυτή ακριβώς τη σάρκα έλαβε ο Χριστός κατά τη σάρκωσή Του. Τα ίδια ακριβώς, αλλά με απλά λόγια διδάσκει και ο Άγιος Κοσμάς: «Ο Θεός τον αποκοίμισε (τον Αδάμ) και ευθύς επήρε ένα του πλευρόν και έκαμε την γυναίκα και του την έδωκεν δια παρηγορίαν του... Ο άνδρας φαίνεται να εγέννησε την γυναίκα και έμεινε πάλιν ο αυτός χωρίς να βλαπτή τίποτες. Λοιπόν από τότε έμεινεν εις χρέος η γυναίκα να πληρώση εκείνο οπού εχρεωστούσεν εις τον άνδρα και από τόσες και τόσες χιλιάδες γυναίκες οπού εγεννήθησαν εις τον κόσμον δεν ευρέθη αξία καμμία άλλη, παρά η Κυρία Θεοτόκος Μαρία οπού δια την μεγάλη της καθαρότητα αξιώθη και εγέννησε τον Υιόν και Λόγον του Θεού, τον γλυκύτατόν μας Ιησούν Χριστόν, εκ Πνεύματος Αγίου, όντας και πρώτα παρθένος και ύστερα πάλιν παρθένος έμεινε και επλήρωσεν εκείνο το παλαιόν χρέος του πρώτου Αδάμ»³. Ο Χριστός, ο Υιός του Θεού, «σαρκωθείς εκ Πνεύματος Αγίου και Μαρίας της Παρθένου», προσέλαβε τη σάρκα, δηλαδή την πλευρά του Αδάμ. «Ότι καθώς από την σποράν του Αδάμ η Εύα πρώτη εγέννησε και από εκείνην και δια μέσου εκείνης εγεννήθησαν όλοι οι άνθρωποι, τοιουτοτρόπως και η Θεοτόκος εδέ _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 131.
2. Συμεών, «*Συμεών του νέου θεολόγου τα ευρισκόμενα*», έκδ. Βασ. Ρηγοπούλου, Θεσ/νίκη 1977, (ακριβής ανατύπωσις εκ της εν έτει 1886 εκδόσεως), Λόγος 45^{ος}, σελ. 222.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 165.

χθη αντί σποράς τον Λόγον του Θεού και Πατρός και συνέλαβε και εγέννησεν αυτόν μόνον οπού εγεννήθη Μονογενής από τον Πατέρα προ πάντων των αιώνων, και εσαρκώθη μονογενής πάλιν εις τας εσχάτους καιρούς από την Θεοτόκον»¹. Είναι φανερή η ομοιότητα των δύο κειμένων.

Ο Πατροκοσμάς τιμά ιδιαίτερα τη γυναίκα, ως εικόνα του Θεού, δημιούργημα του ίδιου, όπως και ο άνδρας, και τονίζει την ομοτιμία των δύο φύλων: «Πλάσμα του Θεού είναι και εκείνη καθώς είσαι και εσύ, τόσον εσταυρώθηκε ο Θεός δια εσένα, ωσάν και δια εκείνην, πατέρα λέγεις και εσύ τον Θεόν, πατέρα τον λέγει και εκείνη...»². Τα λόγια του δείχνουν ότι γνώριζε πολύ καλά τη διδασκαλία των Πατέρων. Ο Μέγας Βασίλειος γράφει για την ομοτιμία του άνδρα και της γυναίκας, που στηρίζεται στην ομοτιμία της δημιουργίας τους, στην ίδια τους φύση, στα προσόντα τους, στις ίδιες δραστηριότητες και κατά συνέπεια στην ίση αμοιβή τους. «Μία γαρ αρετή ανδρός και γυναικός, επειδή και η κτίσις αμφοτέροις ομότιμος, ώστε και ο μισθός ο αυτός αμφοτέροις»³. Η ομοτιμία άνδρα και γυναίκας συνεπάγεται την κατανόηση και την αγάπη αμφοτέρων.

Στην Παλαιά Διαθήκη η ατεκνία θεωρούνταν κατάρα, τιμωρία, αντιτίθεται στην εντολή του Δημιουργού, που επιθυμεί τη γονιμότητα και τη ζωή, ενώ στην Καινή Διαθήκη ο Θεός ζητάει πνευματική τεκνογονία. Το θέμα αυτό αναφέρει πολύ συχνά ο μεγάλος παιδαγωγός και ψυχολόγος

Πατροκοσμάς, θυμίζοντας τις απόψεις του Χρυσοστόμου για το ίδιο θέμα: «Ανίσως και είναι κανένας εδώ από την ευγένειάν σας, οπού δεν κάμνει παιδιά, ας μη λυπάται, δεν το είπε δια εσένα ο Θεός, διατί δεν κάμνεις παιδιά να έχεις κατάρα, διατί και εγώ δεν κάμνω παιδιά, μα ωσάν εγώ έχω κατάρα, έχεις και συ»⁴. Και σε άλλη Διδαχή του: «Εσύ, αδελφέ μου, οπού λυπάσαι πως δεν κάνεις παιδιά, γογγύζεις πως έχεις κατάρα; Δεν έχεις κατάρα. Χιλιάδες μυριάδες άνδρες και γυναίκες εις τον κόσμον εφύλαξαν παρθενίαν και δεν έκαμαν παιδιά και αν έχης εσύ κατάρα, την έχουν και εκείνοι, την έχω και εγώ οπού είμαι καλόγερος. Και τι σε βλάπτει να γεννήσης όλους ετούτους τους ανθρώπους παιδιά πνευματικά;»⁵, συμπληρώνοντας, «εσύ οπού κάνεις τα παιδιά να κλαίης και να λυπάσαι, διατί, όσες _____

1. Συμεών, «*Συμεών του νέου θεολόγου τα ευρισκόμενα*», ό. π. Λόγος 45^{ος}, σελ. 223.
2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σ. 19.
3. Μ. Βασιλείος, *Ομιλίες εις τους Ψαλμούς*, Β.Ε.Π. έκδ. Αποσ. Διακονίας Εκκλ. Ελλάδος, Αθήναι 1975, τόμος 52, σελ. 14, (2 - 11).
4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 184.
5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 212 - 213.

αμαρτίες κάνουν τα παιδιά σου αναφέρονται εις την ψυχήν σου»¹. Και ο Χρυσόστομος για το ίδιο θέμα γράφει: «Κρείσσον γαρ εις, ή χίλιοι και αποθανείν άτεκνον, ή έχειν τέκνα ασεβή...»². Όσο για την άσχημη συμπεριφορά των ανδρών απέναντι στις γυναίκες τους, που δεν κάνουν παιδιά ο Πατροκοσμάς λέει: «Και μην το κάμνετε καθός το έκαμεν ένας τρελλός και ανόητος, διατί δεν έκαμεν η γυναίκα του παιδιά, την εχώρισε και επήρε άλλην»³, ενώ ο ιερός Χρυσόστομος μιλώντας για τη συμπεριφορά του Αβραάμ απέναντι στην Σάρρα, που δεν έκανε παιδιά, γράφει: «Όυτε γαρ, καθάπερ τινές των ανοήτων, εδυσχέρανε προς την γαμετήν δια την απαιδίαν, ούτε τον περί αυτής πόθον ηλάττωσεν»⁴. Εξυμνώντας τη γυναίκα και το θείο δώρο της μητρότητας, ο Πατροκοσμάς λέει: «Εγεννήθη ο Κύριος, αδελφοί μου, από γυναίκα δια να ευλογήση την γυναίκα... Εγεννήθη ο Κύριος από αρραβωνιασμένην, δια να ευλογήση τον γάμον»⁵, ενώ ο Γρηγόριος ο Θεολόγος γράφει: «Ιησούς αυτός εκ Παρθένου γεννώμενος, ίνα και γέννησιν τιμήση»⁶.

Με απλά λόγια, για να καταλαβαίνουν οι αγράμματοι και απλοϊκοί ακροατές του, ο Άγιος των σκλάβων, μιλάει για τη μεγάλη αγάπη του Θεού στον άνθρωπο και για τον **Παράδεισο**, τον κήπο της Εδέμ, που φύτεψε για χάρη του ανθρώπου ο Θεός. Η οικειότητα με το Θεό, η ελεύθερη χρήση των καρπών του κήπου, η εξουσία επάνω στα ζώα, η αρμονική ενότητα του αρχέγονου ζεύγους, η ηθική αθωότητα, η απουσία του θανάτου συνεπάγονται την ιδεώδη ευτυχία του ανθρώπου προ της πτώσεως, μέσα στον Παράδεισο: «Ο Θεός ύστερα έκαμε και έναν Παράδεισον ευμορφότατον κατά ανατολάς γεμάτον από φυτά, δένδρα, λουλούδια και χόρτα, όλον χαρά και ευφροσύνη. Εκεί δεν ήταν ούτε πείνα, ούτε δίψα, ούτε κρύο, ούτε καύσις, ούτε άλλο κανένα πράγμα λυπηρόν και εναντίον. Και τους έβαλεν, τον Αδάμ και την Εύαν, εκεί μέσα να κατοικούν και να χαίρωνται πάντοτε ωσάν άγγελοι στολίζοντάς τους και με τα επτά χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος. Έπειτα

τους επαράγγειλεν από όλα τα καλά του Παραδείσου να φάγουν και δια να εγνωρίσουν ότι έχουν αυθέντην Θεόν και δια να τους δοκιμάση, τους είπε να _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 213.
2. Ιωάννης Χρυσόστομος, J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, ό. π. τόμος 56, σελ. 547.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 185.
4. Β. Χαρώνης - Ο. Λανάρα, *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ι. Χρυσοστόμου*, ό. π. τόμος Α', σελ. 702.
5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 194.
6. Γρηγόριος Θεολόγος, J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, ό. π. τόμος 35, σελ. 861.

φυλαχθούν από έναν μόνον καρπόν να μη φάγουν, διατί, εκείνην την ώραν οπού να φάγουν, θέλουν αποθάνουν»¹.

Συνεχίζει ο Πατροκοσμάς με πόνο για την πονηρία του διαβόλου, το διάλογο της Εύας με το σατανά, την παρακοή, την πτώση και των δύο, το διάλογο των πρωτοπλάστων με το Θεό και την υπερηφάνεια τους, την τιμωρία, την έξωση: «Εκαταράσθη τον Αδάμ και την Εύαν και τους εξώρισεν από τον Παράδεισον και έζησαν εις ετούτον τον κόσμον εννιακοσίους τριάντα χρόνους με μαύρα και πικρά δάκρυα και έκαμαν τέκνα και θυγατέρας και τα τέκνα τους τέκνα και εγένμισεν όλος ο κόσμος»². Μιλάει για την Κόλαση, που πήγαν οι Πρωτόπλαστοι και τη δικαιοσύνη του Θεού: «Απέθανεν ο Αδάμ και η Εύα, επήγαν εις την Κόλασιν και εκαίονταν και εφλογίζονταν πέντε ήμισυ χιλιάδες χρόνους δια μίαν αμαρτίαν μόνον. Αμή εμείς οπού κάνομεν τες πολλές, και μάλιστα εγώ, τι έχομεν να πάθωμεν; Ο Θεός είναι εύσπλαγχος, ναι, μα είναι και δίκαιος, έχει και ράβδον σιδηράν και καθώς επαίδευσεν τον Αδάμ και την Εύαν, έτσι παιδεύει και ημάς ανίσως και δεν κάνωμεν καλά»². Ο διδακτισμός του Πατροκοσμά είναι μία από τις μεγαλύτερες αρετές του. Γνωρίζει ο Άγιος να διδάσκει τις μεγάλες αλήθειες του Χριστιανισμού με λόγια απλά και απ' όλους κατανοητά.

Ιδιαίτερα μιλάει για τα **θεία χαρίσματα**, που έδωσε ο Θεός στον άνθρωπο και τον ξεχώρισε από τα ζώα: «Λέγει ο Θεός τον Αδάμ και την Εύαν: Εγώ να οπού σας έκαμα ανθρώπους και δεν σας έκαμα ζώα, σας έκαμα λαμπροτέρους και από τον ήλιον, σας εστόλισα με τα επτά χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος, σας έβαλα μέσα εις τον Παράδεισον να χαίρεσθε από όλα τα καλά του Παραδείσου»³. Ανάμεσα στα χαρίσματα που έδωσε ο Θεός στον άνθρωπο, ήταν η «εντροπή». «Εστόλισεν ο πανάγαθος Θεός τον άνδρα και την γυναίκα με την εντροπήν και η εντροπή να τους φυλάγη από κάθε αμαρτίαν, μα περισσότερο την γυναίκα. Δια τούτο, χριστιανές μου και θυγατέρες του Χριστού μας, όσον ημπορείτε να είστε σκεπασμένες με την εντροπήν, να φαίνεστε ωσάν μάλαμα»³. Και σε άλλη Διδαχή μιλάει για την αξία, που έδωσε ο Θεός στον άνθρωπο : «Σε έκαμε δια λόγου του και σε θέλει να σε βάλη εις τον Παράδεισον με τους άλλους αγγέλους να χαίρεσαι την δόξαν του. Δια τούτο και μας έκαμε με το κεφάλι επάνω και μας έβαλε τον νουν εις το επάνω μέρος να στοχαζόμεθα πάντοτε _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 165.
2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 138.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 134.

τα ουράνια και αυτά να ποθούν και όχι τα γήινα και φθαρτά πράγματα του κόσμου»¹. Ο άνθρωπος, δημιουργία και εικόνα του Θεού, πρέπει να ανταποκρίνεται στην υψηλή αποστολή του και να είναι Άνθρωπος, με πνεύμα και αξίες, να στοχάζεται τα ουράνια, και τότε θα γίνει “θεός”, κατά τον ποιητή: «Άνθρωπε, εκείνο που αγαπάς, αυτό κι εσύ θα γίνεις² θεός, αν το Θεό αγαπάς και γη, αν τη γη λατρεύεις». «Τελειούμενος άνθρωπος προς την των αγγέλων αξίαν ανάγεται. Ποιον δε δημιουργία ίσον δύναται είναι τω κτίσαντι;» γράφει ο Μ. Βασίλειος². Μετά τη παρακοή οι πρωτόπλαστοι «παρευθύς εγυμνώθησαν από τα επτά χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος και απόκτησαν δύο, μωρίαν και δειλίαν (φόβον)»³.

Οι Διδαχές του Αγίου, που αναφέρονται στον Παράδεισο και τους Πρωτοπλάστους θυμίζουν την ΣΤ’ ομιλία του Μεγάλου Βασιλείου “Περί γενέσεως φωστήρων”⁵ στην “Εξαήμερο”. Συγκρίνοντας τα δύο κείμενα, βλέπουμε καθαρά ότι ο Πατροκοσμάς γνώριζε και μιμήθηκε το Μέγα Βασίλειο: «Ελάτε να σας ξεναγήσω στα θαυμάσια έργα της πιο μεγάλης πόλης που είναι η δημιουργία. Πιο συγκεκριμένα, ελάτε να σας οδηγήσω στον Παράδεισο, που είναι η αρχαία μας πατρίδα, από την οποία ο ανθρωποκτόνος δαίμονας απομάκρυνε τους πρωτοπλάστους, ξεγελώντας τους με υποσχέσεις. Εδώ θα δείτε την πρώτη δημιουργία του πρώτου ανθρώπου, όπως και το θάνατό του, που δεν άργησε να έρθει. Ένα θάνατο, που τον γέννησε η αμαρτία, η οποία είναι το πρώτο τέκνο του αρχέκακου δαίμονα»⁴.

Οι Πατέρες και ο Κοσμάς μιλούν για τη διαφορά του ανθρώπου από τα ζώα: «Γη εστί των κτηνών η ψυχή. Μη νόμιζε πρεσβυτέρα είναι της του σώματος αυτών υποστάσεως μηδέ επιδιαμένουσιν μετά την της σαρκός διάλυσιν»⁵ και «τα κτήνη γήινα και προς γην

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 159.

2. Μ. Βασίλειος, *Εις την Εξαήμερον, Ομιλία Θ’ (Περί χειρσαίων)*, ΒΕΠ ό.π. τ. 51, σ. 271, (25 - 26).

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 135.

4. Μ. Βασίλειος, *Ομιλίες εις την Εξαήμερον, ομιλία ΣΤ’ (Περί γενέσεως φωστήρων)*, ΒΕΠ ό. π. τόμος 51, σελ. 233, (2 - 9): «Δεύρο δη ουν, όπως οι τους αήθεις των πόλεων της χειρός λαβόμενοι περιηγούνται, ούτω δη και αυτός επί τα κεκρυμμένα θαύματα υμάς της μεγάλης ταύτης πόλεως ξεναγήσω. Εν τη πόλει ταύτη, εν ή η αρχαία πατρίς ημών, ης μετανέστησεν ημάς ο ανθρωποκτόνος δαίμων, τοις εαυτού δελεάσμασιν ανδραποδίσας τον άνθρωπον. Ενταύθα κατόψει την πρώτην του ανθρώπου γέννεσιν, και τον ευθύς ημάς επικαταλαβόντα θάνατον, ον εγέννησεν η αμαρτία, το πρωτότοκον έκγονον του αρχεκάκου δαίμονος».

5. Μ. Βασίλειος, *Εις την Εξαήμερον, Ομιλία Η’ (Περί πτηνών & ενύδρων)*, ΒΕΠ ό. π. τόμος 51, σελ. 254 - 255, (2 - 3).

νενευκότα, αλλά το ουράνιον φυτόν ο άνθρωπος, όσον τω σχήματι της σωματικής διαπλάσεως τοσούτον και τω αξιώματι της ψυχής διενήνοχε»¹.

Η αναφορά του στους Πατέρες της Εκκλησίας - «φέρουν μερικά παραδείγματα οι θεολόγοι της Εκκλησίας μας»² και «δια τούτο ενομοθέτησαν οι άγιοι Πατέρες της Εκκλησίας μας...»³ - η ερμηνεία θεολογικών όρων, η **χρησιμοποίηση παραδειγμάτων**, όπως εκείνοι, φανερώνουν ότι ο Κοσμάς γνώριζε καλά τους Πατέρες και τα έργα τους.

Και τους Νηπτικούς Πατέρες φαίνεται ότι είχε μελετήσει ο Πατροκοσμάς. Χρησιμοποιεί λέξεις, έννοιες και παραδείγματα, που θυμίζουν τα κείμενα και τη διδασκαλία τους κατά τους δύσκολους καιρούς της Ορθοδοξίας, τότε που οι αιρέσεις και η ανθρώπινη γνώση και σοφία προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν και να εννοήσουν με τα ανθρώπινα μέτρα τις Θείες ιδιότητες. Τα παραδείγματα των Νηπτικών, του Γρηγορίου Παλαμά (1296 - 1359), του Θεοφάνους Γ', επισκόπου Νικαίας (1315 - 1381) και άλλων⁴, χρησιμοποιεί για να δείξει απλά στο λαό τις μεγάλες, περί Θεού, αλήθειες, όπως το Ομοούσιον και τις Ενέργειες των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδας. «Ο πανάγαθος και πολυέλεος Θεός είναι ένας. Είναι δε Τριάς, Πατήρ, Υιός και Άγιον Πνεύμα, μία φύσις, μία δόξα, μία βασιλεία, ένας Θεός. Είναι δε ακατάληπτος Κύριος, ανερμήνευτος, απερίγραπτος, παντοδύναμος, όλος φως, όλος χαρά, όλος ευσπλαγχνία, όλος ευεργεσία, όλος αγάπη. Δεν έχομεν κανένα παράδειγμα να παρομοιάσωμεν την Αγία Τριάδα. Μα για να λάβη παραμικράν βοήθειαν ο νους μας, φέρουν μερικά παραδείγματα οι θεολόγοι της Εκκλησίας μας. Σιμά εις τα άλλα μας φέρουν και τον ήλιον. Ο ήλιος ηξεύρομεν όλοι πως είναι ένας, ένας είναι και ο Θεός. Και καθώς ο ήλιος φωτίζει ετούτον τον κόσμον τον αισθητόν, έτσι και η Αγία Τριάς, ο Θεός, φωτίζει τον νοητόν. Είπαμεν, αδελφοί μου, πως ο ήλιος είναι ένας, μα είναι και τρία μαζί. Έχει ακτίνες οπού έρχονται εις τα μάτια μας ωσάν γραμμές, ωσάν κλωστές, έχει και φως οπού εξαπλώνεται εις όλον τον κόσμον. Με τον ήλιον ομοιάζομεν τον Πατέρα, τον Θεόν μας, με τες ακτίνες του ήλιου τον Υιόν του Θεού, τον Χριστόν μας, με το φως του ήλιου το Πανάγιον Πνεύμα»⁵. Η Διδαχή του Αγίου μας φέρνει κοντά στην περί _____

1. Μ. Βασίλειος, *Εις την Εξαήμερον, Ομιλία Θ' (Περί χειρσαίων)*, ΒΕΠ ό.π. τόμος 51, σ. 265, (8).
2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σ. 9.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 119 και 129.
4. Χ. Σωτηρόπουλος, *Νηπτικοί και Πατέρες των Μέσων χρόνων*, Αθήναι 1992, σελ. 71 - 85, 413.
5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 119 - 120.

“Θαβωρείου Φωτός” διδασκαλία του Θεοφάνους, και στην περί Θείων Ιδιοτήτων, Φύσεως, Ουσίας και Ενεργείας του Θεού διδασκαλία του Γρηγορίου Παλαμά¹. Ο δε Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος ονομάζει τον Τριαδικό Θεό «φως το ακρότατον και απρόσιτον και άρρητον, ούτε νο καταληπτόν, ούτε λόγω ρητόν... Τούτο εν νοητοίς, όπερ εν αισθητοίς ήλιος. Φως δε λέγω, το εν Πατρί και Υιώ και Αγίω Πνεύματι θεωρούμενον»². Και στο λόγο “Εις την καινήν Κυριακήν” γράφει: «Φως ην απρόσιτον και αδιάδοχον ο Θεός, ούτε αρξάμενον, ούτε παυσόμενον, ούτε μετρούμενον, αιλαμπές, τριλαμπές...»³. Και ο Άγιος Συμεών, ο Νέος Θεολόγος: «Ο Πατήρ φως

εστιν, ο Υιός φως εστι, το Πνεύμα το Άγιον φως. Έν ταύτα φως απλούν, ασύνθετον, άχρονον, συναίδιον, ομότιμον και ομόδοξον»⁴.

Τα ονόματα του Θεού, που χρησιμοποιεί ο Πατροκοσμάς στην πιο πάνω Διδαχή, αλλά και σε πολλές άλλες, θυμίζουν το λόγο του Διονυσίου Αρεοπαγίτου “Περί θείων ονομάτων”: «Ο Θεός είναι η ζωή, το φως, η αλήθεια... και ως καλόν, και ως κάλλος, ως Θεόν θεών, ως Κύριον κυρίων, και ως αγάπη και ως αγαπητόν, ως νουν, ως Λόγον, ως γνώστην, ως σοφίαν»⁵. Και ο Άγιος Κοσμάς τα ίδια Θεία ονόματα χρησιμοποιεί: «Ο πανάγαθος και πολυέλεος Θεός, αδελφοί μου, έχει πολλά και διάφορα ονόματα, λέγεται και φως και ζωή και ανάστασις. Όμως το κύριο όνομα του Θεού μας είναι και λέγεται αγάπη»⁶. Σε άλλη Διδαχή του λέει: «είναι δε πάλιν ο Θεός μία φύσις, μία δόξα, μία βασιλεία, ένας Θεός. Είναι όλος φως, όλος χαρά, όλος ευσπλαχνία, όλος αγάπη»⁷ και αλλού συμπληρώνει: «Λέγεται και σοφία... λέγεται και γεωργός»⁸.

Οι θεολογικές Πατερικές γνώσεις του Αγίου Κοσμά φαίνονται μέσα στις Διδαχές του, όπως γράφει και ο Γ. Γ. Αλισανδράτος⁹: «Ο λόγος του είναι δόκιμος και καθαρός. Ύστερα στις ομιλίες του ο Κοσμάς έδειχνε πως έχει μελετήσει τους Πατέρες, κι ας μην τους _____

1. Χ. Σωτηρόπουλος, *Νηπτικοί και Πατέρες των Μέσων χρόνων*, ό. π. σελ. 71 - 85, 413 - 415.
2. Γρηγ. Ναζιανζίνος, *Λόγος Μ' Εις το Άγιον Βάπτισμα*, ΒΕΠ ό. π. τόμος 60, σελ. 85, (25 - 30).
3. Γρηγ. Ναζιανζίνος, *Λόγος ΜΔ' Εις την καινήν Κυριακήν*, ΒΕΠ ό. π. τόμος 60, σελ. 181 (1 - 3).
4. Συμεών, «*Συμεών του νέου θεολόγου τα ευρισκόμενα*», *Θεολογικός Γ'*, εκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσ/νίκη 1977, (ακριβής ανατύπωσις εκ της εν έτει 1886 εκδ.) λόγος 62^{ος} σελ. 325.
5. Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Περί θείων ονομάτων*, J. P. Migne, Patrologia Graeca, Αθήνα 1988, ό. π. τόμος 3 (Α), σελ. 976, επίσης εκδ. Πουρνάρα, Θεσ/νίκη 1987, τόμος Β', σελ. 28 και 78.
6. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 121.
7. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 150.
8. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Δ', σελ. 249.
9. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο (1777)*, ό. π. σελ. 43.

ανέφερε με τ' όνομά τους· ο ενήμερος ακροατής μπορούσε αυτό να το καταλάβει».

Και στην ανώνυμη επιστολή του ακροατή του Αγίου στην Κεφαλλονιά, που δημοσιεύει ο Γ. Γ. Αλισανδράτος αναφέρεται: «Αγκαλά και ο ρηθείς κήρυκας δεν εφανερώθη τόσον υστερημένος από επιστημονικάς ειδήσεις. Έκουσα με προσοχήν, ως άνω είπα, τέσσαρας διδαχές του. Βαρβαρισμόν δεν εσημείωσα, τον τρόπον του λέγειν καθαρώς, επαίνεσα. Ο ιεροκήρυκας Κοσμάς κατά το προκείμενον επαράσταινε τες γνώμες των αγίων Πατέρων, δεν επρόφερε τα ονόματα όμως, κατά την κοινήν και υπερήφανον συνήθειαν. Όστις ήτον εν ολίγω μέτρω πεφωτισμένος εις τα των Πατέρων συγγράμματα, εξάνοιξε ευθύς πόσην αυτός είχε εις τα των αγίων Πατέρων μελέτην και ανάγνωσιν. Εθεώρησα εις τον λόγον παρ' αυτού γινόμενον επάνω εις την παραβολήν οπού είναι γεγραμμένη εις τον Ματθαίον, εις το δέκατο τρίτον κεφάλαιον, και εις τους άλλους δύο ευαγγελιστάς ακόμη, εις τον Λουκάν και Μάρκον, μίαν μάθησιν αξιέπαινον, επειδή και την αυτήν

παραβολήν, αφού την εξήγησεν κατά τας ερμηνείας των Πατέρων, επρόσθεσε και σχόλια ειδικά του, τα οποία ελάμπρυνε με παραδείγματα προς το προκείμενον εύκολα, εις τρόπον οπού έδωσε ωφέλειαν και ευχαρίστησιν»¹. Εδώ ο άγνωστος επιστολογράφος αναφέρεται στη Διδαχή, όπου ο Άγιος αναλύει την Παραβολή του Σπορέα², προσθέτοντας σχόλια δικά του κατά το Πατερικό πρότυπο: «Μα το κεκρυμμένον νόημα οπού έχει μέσα τούτη η παραβολή δεν το εκαταλάβετε και μου φαίνεται εύλογον, αδελφοί μου, να σας ειπώ από ένα παράδειγμα εις κάθε ένα, δια να καταλάβετε καλύτερα αυτήν την παραβολήν»³. Στη συνέχεια της Διδαχής ο Άγιος αναλύει με παραδείγματα τις τέσσερες περιπτώσεις “γης”, που έπεσε ο σπόρος, ο λόγος του Θεού. Τα παραδείγματα, που αναφέρει αναλύοντας την Παραβολή, θυμίζουν την ανάλυση των Ευαγγελικών και Αποστολικών περικοπών των Πατέρων, όταν εκφωνούσαν τα πύρινα κηρύγματά τους, χρησιμοποιώντας παραβολές και παραδείγματα από τη Γραφή και την καθημερινή ζωή. Ο μεγάλος του “Γένους μας λαοπαιδευτής”⁴ γνώριζε πολύ καλά τις τέτοιου είδους παρεμβάσεις, που έκαναν συχνά στους λόγους τους οι Πατέρες, ο Μ. Αθανάσιος, ο Μ. Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Νύσσης, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, απευθυνόμενοι στον απλό λαό. Εξάλλου ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος μιλάει για τη σημασία και αξία της μεταφοράς και _____

1. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο (1777)*, ό. π. σ. 61.
2. Καινή Διαθήκη, έκδ. «Σωτήρ» ΙΕ΄, Αθήναι 1972, Ματθαίου ιγ΄, στίχοι 1 - 9, Λουκά η΄, στίχοι 4 - 8 και Μάρκου δ΄, στίχοι 1 - 9.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Δ, σελ. 248 -262.
4. Κ. Σαρδελής, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός και η ελληνική παιδεία*, περ. Στερεά Ελλάς 1988, τεύχ. 231, σελ. 2 - 3.

του παραδείγματος στη διδασκαλία και το κήρυγμα: «Εμφαντικώτερον γενέσθαι τον λόγον και μάλλον υπ’ όψιν άγειν τα λεγόμενα... ώστε και γλυκαίνεσθαι την διήγησιν και μονιμωτέραν είναι των λεγομένων την μνήμην»¹.

Μιλώντας για τις Πατερικές γνώσεις του Αγίου Κοσμά, που διαφαίνονται μέσα από τις Διδαχές του, θα ήταν παράληψη, αν δεν αναφέραμε την επίδραση που είχε η πατερική σκέψη και ο αγιορείτικος μοναχισμός στη διδασκαλία του. Η θεολογία του είναι συνάντηση και κοινωνία με το Θεό, είναι προσευχή και φωτισμός του Πνεύματος, είναι παρρησία και αρετή, είναι εμπειρία, που παρέλαβε ως πολύτιμη κληρονομιά από τους Πατέρες. Η επίδραση του αγιορείτικου μοναχισμού στις Διδαχές φαίνεται από την **Εκκλησιαστική, λατρευτική και Μυστηριακή ζωή**, όπως και από την **Αγιορείτικη ευχή**, που συχνά επαναλαμβάνεται στα κείμενα.

Ο Πατροκοσμάς, όπως και οι Πατέρες, βιώνει το μυστήριο του Λόγου του Θεού και του σώματός Του, της Εκκλησίας. Αυτό το πολύτιμο βίωμα το παραδίδει με τον απλό του τρόπο στους αμαθείς και άπειρους της εκκλησιαστικής ζωής, ραγιαδες. Μιλάει για τη λατρεία της Κυριακής, τις εκκλησιαστικές ακολουθίες, τη νηστεία, την προσευχή, τη σωστή προσέλευση στα Μυστήρια, θέλοντας να δώσει πρότυπα στους ακροατές του. Γνώριζε πολύ καλά, αλλά και έζησε ως μοναχός

στο Όρος, ότι ο άνθρωπος θα σωθεί μόνο μέσα στην Εκκλησία με τον προσωπικό του αγώνα και το έλεος του Θεού.

Πρώτον η **αργία της Κυριακής** είναι το κύριο μέλημά του. Αυτή εξάλλου έγινε η αιτία του μαρτυρικού θανάτου του, επειδή κατόρθωσε να μεταφέρει τα πανηγύρια των Εβραίων από την Κυριακή² στο Σάββατο, για να μπορούν απερίσπαστοι οι χριστιανοί να τιμούν την ημέρα του Κυρίου. «Επάνω εις έξι ημέρες τα έκαμεν όλα (ο Θεός), εις δε την εβδόμη ημέραν, ήγουν την Κυριακήν, ησύχασεν δίδοντας και εις ημάς παράδειγμα ότι έξι ημέρας να εργαζώμεθα δια ετούτα τα κοσμικά και γήινα πράγματα και την αγίαν Κυριακήν να ησυχάζωμεν και να απέχωμεν από αυτά και να εργαζώμεθα τα _____

1. Βασ. Χαράνης - Ουρ. Λανάρα, *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ι. Χρυσοστόμου*, εκδ. οίκος Ελευθ. Μερετάκη «Το Βυζάντιον», Αθήνα 1995, τόμος Γ', σελ. 627.
2. Στο Χρονικό του Βερατίου είναι καταχωρημένο το εξής κείμενο, που δημοσίευσε ο Ν. Βέης, Ακαδημαϊκός, διατηρώντας «την περί την γραφήν ιδιοτροπίαν του ιερέως και οικονόμου Κωνσταντίνου Οικονόμου ή Οικονομίδου»: «...τον παλαιόν καιρόν το παζάρι εγίνονταν Παρασκευή / σαβάτω και Κυριακή, ο ασκητής άγιος Κοσμάς έκοψε την κυριακήν να μη ανοίξουν εργαστήρια οι χριστιανοί / τη Κυριακή κ(αι) έτζι έγινεν εκόπηκε το παζάρι τη Κυ / ριακή, βλέποντες οι ντούρκοι φθόνω κ(αι) τη κακία κ: / νούμενοι είπαν του κούρτη, το παζάρι να γένη τη Κυριακή». Ν. Βέης, *Το Χρονικό του Βερατίου*, «Φιλολογική Πρωτοχρονιά» 1955, σελ. 133.

ουράνια. Ήγουν από όλον το ταχύ να πηγαίνωμεν εις την Εκκλησίαν, να ακούωμεν τα βιβλία των Αγίων και το άγιον Ευαγγέλιον, τι μας παραγγέλλει ο Χριστός μας να κάνωμεν, να στοχαζώμεθα τον θάνατον, την Κόλασιν, τον Παράδεισον, ακόμη να στοχαζώμεθα την ψυχήν μας... και να μην αργολογούμεν, αλλά να φροντίζωμεν πως να στολίσωμεν την ψυχήν μας με ομιλίες καλές, με ήθη χρηστά... και όχι να ξεφαντώνωμεν και να πολυτρώγωμεν και να πολυπίνωμεν, να τραγουδούμε και να χορεύωμεν και να μεθούμεν και να ξερνούμεν, μήτε να κάμωμεν πραγματείες και αλισβερίσια, διατί το κέρδος εκείνο οπού γίνεται την Κυριακήν και κάθε άλλην δεσποτικήν εορτήν, είναι αφορισμένον και κατηραμένον»¹.

Η αργία της Κυριακής και η σημασία της ημέρας για το Χριστιανό απασχόλησε πολλούς Πατέρες και εκκλησιαστικούς συγγραφείς, επ' ευκαιρία αναπτύξεως άλλων σχετικών θεμάτων. Η επίδραση των πατερικών κειμένων του Γρηγορίου του Θεολόγου και του Μεγάλου Βασιλείου για την Κυριακή και τη σημασία της στη διδασκαλία του Πατροκοσμά, είναι άμεση. Ο Γρηγόριος αναφέρει: «Ωσπερ η πρώτη κτίσις την αρχήν από Κυριακής λαμβάνει, ούτω και η δευτέρα πάλιν εκ της αυτής άρχηται»². Η ημέρα αυτή θεωρήθηκε ο τύπος της αιωνιότητας, η ημέρα που εκφράζει τη μεταχρονική κατάσταση, την αιώνια, την ανέσπερη, αδιάδοχη ημέρα, όπως γράφει ο Μ. Βασίλειος: «Και μίαν τοίνυν η αυτή και ογδόη, ης και ο ψαλμωδός εν τισιν επιγραφαίς των ψαλμών επεμνήσθη, δι' αυτής εμφανίζουσα, την μετά τον χρόνον τούτον κατάστασιν, την άπαυστον ημέραν, την ανέσπερον, την αδιάδοχον, τον άληκτον εκείνο και αγήρω αιώνα»³. Ο Πατροκοσμάς τονίζοντας την

παιδαγωγική αξία της Κυριακής, καλλιεργεί στους χριστιανούς την εσχατολογική προσδοκία, υπενθυμίζοντάς τους συχνά τη μέλλουσα ζωή και εμποδίζοντάς τους να απορροφηθούν από τα γήινα: «Πρέπει και ημείς, αδελφοί μου, να χαιρώμεσθαι και να ευφραινώμεσθαι πάντοτε, μα περισσότερο την Κυριακήν οπού είναι η Ανάστασις του Χριστού μας. Διατί Κυριακήν ημέραν έγινε ο Ευαγγελισμός της Δεσποίνης ημών Θεοτόκου και αειπαρθένου Μαρίας, Κυριακήν ημέραν έγινε η Γέννησις και η Ανάστασις του Χριστού μας, Κυριακήν ημέραν μέλλει να αναστήση ο Κύριος όλον τον κόσμον. Πρέπει και ημείς να εργαζόμεθα τες έξι ημέρες δια ετούτα τα μάταια, τα γήινα και ψεύτικα πράγματα και την Κυριακήν να σχολάζωμεν, να πηγαίνωμεν εις

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 160 - 161.

2. Γρηγόριος ιερομόναχος, *Ο εκκλησιασμός, εν Εκκλησίαις ευλογείτε τον Θεόν*, Ιερών Κουτλουμουσιακών Κελλίων Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Άγιον Όρος 1991, σελ. 103.

3. Μ. Βασίλειος, *Περί του Αγίου Πνεύματος*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. (1975), τόμος 52, σελ. 288, (7 - 19).

την Εκκλησίαν»¹.

Θέλει να συνδέσει τους υπόδουλους Έλληνες με τη **λατρευτική ζωή της Εκκλησίας**, όπου θα γνωρίσουν περισσότερο το Θεό, θα συνδεθούν μαζί Του και θα βρουν ανακούφιση και παρηγοριά. Γι' αυτό συχνά προτρέπει τους ιερείς να κάνουν ακολουθίες για τους Χριστιανούς. Ο ίδιος στην αρχή ή στο τέλος των Διδαχών του προτρέπει: «Να συμμαζωχθήτε εις τες οχτώ ώρες να διαβάσωμεν τον εσπερινόν μας, να ειπούμεν και μίαν παράκλησιν, να βάλωμεν την Δέσποινά μας την Θεοτόκον μεσίτριαν να μεσιτεύση εις τον Χριστόν...»² ή «Άγιοι ιερείς, μου κάνετε την χάριν να διαβάσωμεν ένα ευχέλαιον να χρισθούν οι χριστιανοί οι αδελφοί μας;»³. Συχνά συνιστά την Παράκληση στην Παναγία και συμβουλεύει να μάθουν όλοι τον Ακάθιστο Ύμνο: «Σας συμβουλεύω να μάθετε όλοι σας το “Άγγελος Πρωτοστάτης”, άνδρες και γυναίκες, παιδιά και κορίτσια να το λέγετε εις την προσευχήν σας»⁴. Άλλοτε διαβάζει ευχή για να ευλογήσει τους σταυρούς και τα κομποσχήνια, «κομπολόγια» τα αποκαλεί, άλλοτε διαβάζει την ευχή των Πέντε Άρτων, την ευχή της αρτοκλασίας, για να ευλογήσει το ψωμί, το σιτάρι και το νερό: «Του Κυρίου δεηθώμεν. Κύριε ελέησον. Κύριε Ιησού Χριστέ» (και λέγει την ευχήν των Πέντε Άρτων)»⁵. Οι Προτεστάντες και οι Ευαγγελικοί ισχυρίζονται σήμερα, ότι ο Πατροκοσμάς βάση της διδασκαλίας του είχε μόνο το κήρυγμα και τη διδαχή, θέλοντας έτσι να δικαιολογήσουν τις δικές τους κακοδοξίες, που στηρίζονται μόνο στο κήρυγμα του Ευαγγελίου και όχι στη λατρευτική και Μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας. Αν όμως διαβάσουν προσεκτικά τις Διδαχές του Αγίου θα δουν την εκκλησιαστική και λατρευτική συνείδηση του Αγίου, που αναφέρει και ο βιογράφος του: «Είχε τεσσαράκοντα ή πενήνηκοντα ιερείς, όπου τον ηκολούθουν κατόπιν, και όταν έμελλε να υπάγη από μίαν χώραν εις άλλην, επαράγγελε πρώτον εις τους χριστιανούς να εξομολογηθούν, να νηστεύσουν, και να κάνουν και αγρυπνίαν... Έπειτα έβαλλε τους ιερείς και εδιάβαζαν το Άγιον Ευχέλαιον, και εχρίοντο όλοι οι χριστιανοί, και εις το τέλος έκαμνε την διδαχήν»⁶. Οι Διδαχές του Αγίου ήταν πάντα συνδεδεμένες με λατρευτικές ευκαιρίες της

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 237.
2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 206.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 245.
4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 285.
5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 288.
6. Σάφφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 18.

Ύμνου, Αγιασμό και Ευχές από το Ευχολόγιο της Εκκλησίας για όλες τις περιστάσεις.

Τα λόγια του Αγίου, «ανίσως είναι εδώ κανένας από λόγου σας οπού δαιμονίζεται και θέλει να μάθη τα ιατρικά του, εύκολον είναι: εξομολόγησιν, νηστείαν και προσευχήν. Ας είναι δοξασμένος ο Θεός οπού μας εχάρισε τρία άρματα και μετ' εκείνα να τον πολεμούμεν. Όσον εξομολογάται ο άνθρωπος, νηστεύει και προσεύχεται συχνάκις, τόσον κατακαίεται και φεύγει ο Διάβολος»¹, δίνουν την πνευματική θέση του Χριστιανού απέναντι στις μεθοδίες του Διαβόλου, όπως ακριβώς και οι Νηπτικοί Πατέρες αναφέρουν. Γι' αυτό το λόγο ενθαρρύνει τους ακροατές του στον αγώνα κατά του Διαβόλου, με εφόδια πνευματικά, που θα τους τονώσουν. Ένα από αυτά είναι η νηστεία: «Πρέπει και ημείς οι ευσεβείς χριστιανοί να νηστεύωμεν πάντοτε, μα περισσότερο την Τετράδην, διατί επουλήθηκε ο Κύριος και την Παρασκευή, διατί εσταυρώθη. Ομοίως έχομε χρέος να νηστεύωμεν και τες άλλες Τεσσαρακοστές, καθώς εφώτισε το Άγιον Πνεύμα τους Αγίους Πατέρας της Εκκλησίας μας και μας έγγραψαν δια να νηστεύωμεν, να νεκρώνωμεν τα πάθη, να ταπεινώωμεν την σάρκα, το σώμα... Φυλάγετε αυτές τες τέσσαρες Τεσσαρακοστές, χριστιανοί μου; Αν είστε χριστιανοί, πρέπει να τες φυλάγετε, μάλιστα την Μεγάλην Σαρακοστή. Κρατείτε το τριήμερον εδώ, την Καθαράν Δευτέραν; Είναι καλόν και άγιον όποιος το κρατεί»².

Η νηστεία όταν συνδυάζεται με την προσευχή, είναι ο ιδανικότερος συνδυασμός για την καταπολέμηση του Διαβόλου και την προσέγγιση του Θεού. Είναι η πεμπουσία της ορθόδοξης Θεολογίας, είναι επικοινωνία και ένωση με το Θεό και πρέπει να γίνει εσωτερική κατάσταση του ανθρώπου. Ως αγιορείτης καλόγερος συνιστά την Αγιορείτικη ευχή: «Μας έδωκε (ο Θεός) το στόμα μας να δοξάζωμεν τον Κύριό μας, να λέγωμεν το «Κύριε Ιησού Χριστέ, Υιέ και Λόγε του Θεού ζώντος, δια της Θεοτόκου και πάντων Σου των Αγίων ελέησον και συγχώρησόν με τον αμαρτωλόν και ανάξιον δούλον Σου». Μέσα εις το «Κύριε Ιησού Χριστέ» θεωρείται η Αγία Τριάς, ο Θεός, η ένσαρκος οικονομία του Χριστού μας, η Δέσποινά μας η Θεοτόκος και πάντες οι Άγιοι»³. Εντύπωση κάνει η προσθήκη «δια της Θεοτόκου και πάντων Σου των Αγίων» στην αγιορείτικη ευχή, που κάνει ο Πατροκοσμάς. Αυτό δείχνει πόσο εκτιμούσε, αγαπούσε και προσευχόταν αδιαλείπτως στην Παναγία, την οποία θεωρούσε ως την πιο κατάλληλη μεσίτρια προς τον Υιόν της για όλο τον κόσμο: «Να έχετε ευλάβειαν εις όλους τους Α-_____»

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 127.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 233 - 234.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 273.

γίους της Εκκλησίας μας, ναι, μα περισσότερο να έχετε χίλιες φορές εις την Δέσποινά μας την Θεοτόκον Μαρίαν, διατί όλοι οι Άγιοι είναι δούλοι του Χριστού, αλλά η Δέσποινά μας η Θεοτόκος είναι κυρά και βασίλισσα του ουρανού και της γης και πάσης νοητής και αισθητής κτίσεως, να παρακαλή δια τας αμαρτίες μας. Επήρε την Θεοτόκον και την έκαμε βασίλισσαν και ετίμησε το γένος μας. Δια τούτο πρέπει και ημείς, αδελφοί μου, να τιμώμεν την Δέσποινά μας την Θεοτόκον με νηστείες, προσευχές, ελεημοσύνες και με καλά έργα»¹.

Στην ίδια Διδαχή, μιλάει για το σημείο του σταυρού, που δεν πρέπει να λείπει από τη ζωή του Χριστιανού, και υπενθυμίζει τις ώρες της προσευχής μέσα στην ημέρα και στις καθημερινές ασχολίες του ανθρώπου, συμπληρώνοντας: «Όθεν, αδελφοί μου, ή τρώτε ή πίνετε κρασί ή νερόν ή περιπατείτε ή δουλεύετε να μη σας λείπη αυτός ο λόγος (η ευχή Κύριε Ιησού Χριστέ...) από το στόμα σας και ο σταυρός από το χέρι σας. Και αν ημπορήτε το ημερόνυκτο να κάμετε και πενήντα και εκατό κομποσχοίνια, καλόν και άγιον είναι έργον. Και να προσεύχεσθε πάντοτε την αυγήν και το βράδυ και μάλιστα το μεσονυκτον όλον οπου είναι ησυχία»². Η συνάντηση του ανθρώπου με το Θεό, του πλάσματος με το Δημιουργό, πρέπει να γίνεται καθημερινά, αλλά ταπεινά και αβίαστα.

Μεγάλη η φροντίδα του Αγίου για την άξια συμμετοχή των Χριστιανών στα **Μυστήρια της Εξομολόγησεως και Θείας Κοινωνίας**. Ο αμαρτωλός άνθρωπος με την προσέλευσή του στα δύο Μυστήρια συγχωρείται, αλλοιώνεται, “θεούται”. Ο Πατροκοσμάς συμβουλεύει, νουθετεί, προτρέπει, για να πείσει και να δείξει τη μεγάλη σπουδαιότητα των Μυστηρίων αυτών στη ζωή κλήρου και λαού: «Να εξομολογούμεσθην παστικά και καλά και να κοινωνώμεν τα Άχραντα Μυστήρια με φόβον και με τρόπον και με ευλάβειαν και τότε να μας φωτίσουν και να μας λαμπρύνουν. Ειδέ και πηγαίνομεν ανεξομολόγητοι, αδιόρθωτοι, μεμολυσμένοι με αμαρτίες ωσάν εμένα και αποτολμούμε και μεταλαμβάνομεν τα Άχραντα Μυστήρια, βάνομε φωτία και καιόμεσθε»³.

Συμβουλευοντας για την Εξομολόγηση και τον τρόπο, που πρέπει να γίνεται, λέει: «Να ευρίσκετε πνευματικόν καλόν, γραμματισμένον, σοφόν, ενάρετον, ευλαβή να εξομολογάσθε. Και να εξομολογάσαι και να ειπής όλα σου τα αμαρτήματα. Να έχης ε-_____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 283 - 284.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 274.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 228.

κατό αμαρτίες και ειπής τες ενενήντα εννέα εις τον πνευματικόν και μίαν να μην φανερώσης, όλες ασυγχώρητες μένουν. Και όταν κάνης την αμαρτίαν, τότε πρέπει να εντρέπεσαι, αλλά όταν εξομολογάσαι, να μην έχης καμμίαν εντροπήν... Και να συνηθίζετε τα παιδιά σας από μικρά, δια να συνηθίζουν εις τον καλόν δρόμον, να εξομολογούνται»¹. Τονίζει τη σπουδαιότητα του Μυστηρίου της Εξομολόγησεως και τη θεωρεί ως το πρώτιστο Μυστήριο για τη σωτηρία του ανθρώπου: «Ο

ανεξομολόγητος άνθρωπος είναι όμοιος με έναν αβάπτιστον και είναι αδύνατον να σωθή. Και ανίσως ένας οπού απέθανεν ει μεν και επρόφτασεν και εξωμολογήθη και ας δεν εκοινωνήσεν, είναι ελπίδα εις αυτόν. Ειδέ και δεν εξωμολογήθη, ας κοινωνήσεν όσες φορές θέλει, τίποτε δεν ωφελείται, μάλιστα βλάπτεται, επειδή και κοινωνεί ανάξια και αλλοίμονον εις αυτόν. Πρώτον πρέπει να γίνεται η Εξομολόγησις, έπειτα η Αγία Κοινωνία»².

Η όλη λατρεία και ζωή είναι άρρηκτα ενωμένα με το Μεγάλο Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Βιώθηκε πάντοτε ως το κέντρο της όλης πνευματικής ζωής και ως το Μυστήριο της ανύψωσης του ανθρώπου. Ο Πατροκοσμάς μιλάει διεξοδικά για το Μυστήριο της Θείας Κοινωνίας, την παράδοση του από τον Κύριο τη Μεγάλη Πέμπτη, την Κοινωνία των μαθητών, την αποχή του Ιούδα και την προετοιμασία που πρέπει να έχουν οι άνθρωποι για να προσέλθουν στο Μυστήριο με καθαρότητα, συγχώρηση του συνανθρώπου, μετάνοια και Εξομολόγησις: «Υστερα από την καθαράν εξομολόγησιν να συκοινωνάτε τα Άχραντα Μυστήρια» και «Πρώτον να πλύνωμεν και να καθαρίζωμεν το αγγείον και ύστερα να βάλωμεν το πολύτιμον πράγμα μέσα»².

Και οι Πατέρες συχνά αναφέρονται στα δύο μεγάλα Μυστήρια, που τα θεωρούν ως βάση της πνευματικής ζωής των χριστιανών. Ο Ιερός Χρυσόστομος αναφερόμενος στο Μυστήριο της Εξομολογήσεως τονίζει την αναγκαιότητα του Μυστηρίου για την απομάκρυνση της αμαρτίας, την άφεση των αμαρτιών και την παρρησία ενώπιον του Θεού. «Όταν γαρ εν τη παρούση ζωή δια της εξομολογήσεως απονίψασθαι τα πεπλημμελημένα δυνηθώμεν και την συγχώρησιν ευρέσθαι παρά του Δεσπότου, άπιμεν εκεί καθαροί των αμαρτημάτων και πολλήν ευρήσομεν την παρρησίαν ημίν δωρουμένην»³. Ο Γρηγόριος⁴ ο

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 229 και 231.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 163.

3. Β. Χαρώνης - Ο. Λανάρα, *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ι. Χρυσοστόμου*, ό. π. τόμος Β', σ. 699.

4. Γρηγόριος Ναζιανζίνος, *Λόγος Μ', Εις το Άγιον Βάπτισμα*, Β.Ε.Π. ό. π. τόμος 60, σελ. 85, (25).

Θεολόγος συμπληρώνει: «Επειδή γαρ το μεν μηδέν αμαρτείν εστι Θεού και της πρώτης και ασυνθέτου φύσεως». Και για την προσέλευση στη Θεία Ευχαριστία ο ίδιος γράφει: «Μη μετά κηλίδος, μηδέ μετά πονηρού συνειδότος τη ιερά ταύτη προσιέναι τραπέζη... μηδείς μένων αμαρτωλός προσίτω»¹.

Ένα άλλο θέμα που απασχολεί τον Κοσμά, είναι το **Μυστήριο του Βαπτίσματος**, που είναι η είσοδος του ανθρώπου στην Εκκλησία. Το πρώτο του μέλημα να διδάξει στους αγράμματους ιερείς την ορθή τέλεση του Μυστηρίου: «Και να βαπτίζετε η αγιωσύνη σας, άγιοι ιερείς, τα παιδιά της ενορίας σας με την γνώμην και σκοπόν της αγίας ημών ανατολικής και αποστολικής Εκκλησίας. Να τα βουτάτε μέσα εις την κολυμβήθραν, να έχετε μέσα πολύ νερόν και να κάμνετε τρεις αναδύσεις λέγοντας τα ονόματα της Αγίας Τριάδος»². Τα λόγια αυτά δείχνουν ότι γνώριζε τις Κατηχήσεις του Ιερού Χρυσοστόμου, του Κύριλλου Ιεροσολύμων και τους λόγους του Συμεών του νέου Θεολόγου,

για το μεγάλο αξίωμα του χριστιανού, το άγιο Βάπτισμα⁵. «Βαπτίζονται οι άνθρωποι μέσα εις το νερόν και καταδύονται και αναδύονται τρεις φορές, ως τύπον της τριημέρου ταφής του Κυρίου, και αφού αποθάνουν εις όλον τον πονηρόν τούτον κόσμον, εις την τρίτην ανάδυσιν ευρίσκονται πλέον ζωντανοί, ωσάν αναστημένοι εκ νεκρών»⁴.

Εφιστά την προσοχή σε λαϊκούς και κληρικούς, μην πεθάνει κανένα παιδί αβάπτιστο, που το θεωρεί μεγάλη αμαρτία των μεγάλων και υπευθύνων για την ψυχή του, γονέων και ιερέων. Οι λόγοι του κατανοητοί απ' όλους, για να μπορέσουν να τους πραγματοποιήσουν στην κατάλληλη περίπτωση: «Να προσέχετε να μη σας αποθάνη κανένα παιδίον αβάπτιστον, διατί είναι χειρότερη αμαρτία από εκατόν φονικά και όσον και αν ημπορείτε να βάνετε επιμέλειαν, μάλιστα εσείς, αδελφοί μου ιερείς, να μην αμελήτε εις αυτό το έργον, διατί έχετε να δώσετε απολογία εν ημέρα κρίσεως δια την ψυχήν εκείνου του παιδίου»⁵. Σε άλλη Διδαχή μιλάει για το αεροβάπτισμα. Πολλά παιδιά από αρρώστιες και κακουχίες πέθαιναν αμέσως μετά τη γέννησή τους. Όλοι έπρεπε να γνωρίζουν τι να κάνουν σε μια τέτοια περίπτωση: «Και αν τύχη ανάγκη και θέλη να αποθάνη το

1. Β. Χαρώνης - Ο. Λανάρα, *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ι. Χρυσοστόμου*, ό. π. τόμος Γ', σ. 126.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 220 - 221.

3. Π. Στάμος, *Το Μέγα αξίωμα, ΙΒ' Κατηχήσεις*, Αθήνα 1959 και Άγιος Κύριλλος Ιεροσολύμων, *Κατηχήσεις*, έκδ. «Ετοιμασία», Ι. Μονής Τιμίου Προδρόμου Καρέας, Αθήνα 1991.

4. Συμεών, «*Συμεών του νέου θεολόγου τα ευρισκόμενα*», *Λόγος Α'*, έκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσ/νίκη 1977, (ακριβής ανατύπωσις εκ της εν έτει 1886 έκδ.) σελ. 30 - 31.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 163.

παιδίον και δεν επρόφθασεν ο παπάς να το βαπτίση, ας το βαπτίση όποιος τύχη, ο πατέρας, η μητέρα, αδελφός, γείτονας και μάλιστα η μαμμή. Βάλε αρκετόν νερόν και λάδι και σταύρωσέ το και βάπτισέ το. Ειπέ: Βαπτίζεται ο δούλος του Θεού εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, Αμήν. Και αν ζήση, το τελειώνει ο παπάς. Μα έτυχε και δεν έχεις νερό; Πάρε τρεις φούχτες χώμα και χύσε το εις το κεφάλι του και ειπέ καθώς και πρώτον. Έτυχε πάλιν και δεν έχεις και χώμα; Βάπτισέ το εις τον αγέρα και ειπέ ομοίως. Και μην το κάμνετε καθώς ένας τρελλός και ανόητος άνθρωπος. Έλεγε πως γίνεται κουμπάρος και άφησε το παιδίον αβάπτιστον και απέθανε δια να μην χωρισθή από την γυναίκα του. Εις την ανάγκην δεν γίνονται κουμπάροι και ο άνδρας, ωσάν θέλη, ματασμίγει με την γυναίκα του, δεν έχουν κανένα εμπόδιον»¹. Συγκινητική η αγάπη και η φροντίδα για την πνευματική οικοδομή των πιστών, που η σκλαβιά, η αγραμματοσύνη και η έλλειψη μορφωμένων ιερέων, τους είχε αποξενώσει από τις λατρευτικές συνήθειες της Ορθοδόξου Πίστεως.

Όπως αναφέρει και ο βιογράφος του, ενδιαφέρεται να υπάρχουν κολυμπήθρες μεγάλες στις Εκκλησίες, για να τελείται σωστά το Μυστήριο του Βαπτίσματος. «Κατέπεισε τους πλουσίους και ηγόρασαν υπέρ τας τέσσαρας χιλιάδας κολυμβήθρας μεγάλας χαλκωματένιας, προς δώδεκα γρόσιαν

τη κάθε μίαν, και τας αφιέρωσεν εις τας Εκκλησίας ίνα ευρίσκονται εκεί παντοτεινά προς μνημόσυνόν τους, δια να βαπτίζονται καθώς πρέπει τα παιδιά των χριστιανών»². Και με τη Διδαχή του συμβουλεύει και πείθει τους πιστούς «δια την ψυχήν» τους να κάνουν κολυμπήθρες, δίνοντας και τις διαστάσεις ακόμη για να γίνουν σωστά: «Και να φτιάσετε κολυμβήθρες μεγάλες, έως οπού να βουτάτε το παιδίον όλον μέσα... Όποιος θέλει να κάμη δια την ψυχήν του από την ευγένειά σας καμμίαν κολυμβήθρα, ας σηκωθή απάνου να του ειπώ πως πρέπει να την κάμη και να βάλω και όλους τους χριστιανούς να τον συγχωρέσουνε, να λάβη μίαν συγχώρεσιν, οπού να έδινε χίλια πουγγιά δεν την εύρισκε. Άκου εσύ, παιδί μου, οπού θέλεις να τηνε κάμης την κολυμβήθρα να πης του μαστόρου να τηνε κάμη δύο απιθαμές βαθειά από μέσα και μίαν απιθαμήν κάτου πλατειά, να έχη δύο δάκτυλα πά το αποκάτου δια να στέκη. Να της κάμης δύο χερούλια δια να πιάνεται και ένα καπάκι αποπάνου δια να σκεπάζεται και να είναι όλα χαλκωματένια. Να την γανώσης και να

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 200 - 201.

2. Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά Αιτωλού*, Πανεκδοτική, Αργίριο 1996, σελ. 18. πης του μαστόρου να γράψη το όνομά σου απάνου δια να μνημονεύεσαι»¹.

Η Δογματική της Ορθοδοξίας και η γραμμή των Πατέρων είναι διάσπαρτη στα απλά κείμενα των Διδαχών. Ο απαιδευτος Ελληνικός λαός έπρεπε να στερεωθεί στην Πίστη, στην Ορθοδοξία, να γνωρίζει τι κάνει και γιατί το κάνει. Όλη η διδασκαλία της Εκκλησίας είναι καταχωρημένη στις Διδαχές με “εκλαϊκευμένες” τις μεγάλες αλήθειες περί Θεού, Αγίας Τριάδας, Σαρκώσεως του Λόγου, Αειπαρθενίας της Θεοτόκου, Αναστάσεως, Αναλήψεως, Αντιχρίστου, Κρίσεως και Δευτέρας Παρουσίας, θέματα επαναφοράς του “σεσωσμένου” ανθρώπου στο “αρχαίο κάλλος”. Γνώστης της Παραδόσεως και της Εκκλησιαστικής τάξεως μιλάει με άνεση και πειστικότητα για εξωτερικά, αλλά πολύ σημαντικά θέματα, όπως για **τις εικόνες και το σημείο του σταυρού**.

Μετά τη φοβερή περίοδο της εικονομαχίας, με τα αρνητικά για την Εκκλησία γεγονότα, ακολούθησε η Αναστήλωση των Αγίων Εικόνων και η ορθή τοποθέτηση του θέματος από την Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο. Ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός, ο Θεολόγος των Εικόνων στο έργο του “Προς τους διαβάλλοντας τας Αγίας Εικόνας”, γράφει: «Ου προσκυνώ τη ύλη, προσκυνώ δε τον της ύλης δημιουργόν, τον ύλην δι’ εμέ γενόμενον, και εν ύλη κατοικήσαι καταδεξάμενον, και δι’ ύλης την σωτηρίαν μου εργασάμενον... Προσκυνώ Χριστού εικόνι, ως σαρκωμένου Θεού... Η γαρ της εικόνας τιμή προς το πρωτότυπον διαβαίνει, φησίν ο θείος Βασίλειος»². Με το δικό του τρόπο ο Πατροκοσμάς τα ίδια λέγει στους ακροατές του, για την τιμή που πρέπει να αποδίδουν στο “πρωτότυπον” της εικόνας: «Αν τύχη καμμίαν φοράν και σε φοβερίσση κανένας ασεβής και σου ειπή:

- Διατί να προσκυνάς τα σανίδια;

Και συ, να του ειπής,

- διατί προσκυνάς το χαρτί και το μελάνι; Το φερμάνι οπού στέλλει ο βασιλεύς τι είναι; Χαρτί και μελάνι. Μα διατί το φιλείς και το βάνεις επάνω από το κεφάλι σου; Δια την αγάπην του βασιλέως. Έτσι και ημείς οι ευσεβείς χριστιανοί, μην ημπορούντες να ανεβούμε εις τον ουρανόν να προσκυνήσωμεν τον Θεόν μας, κάμνομεν τας αγίας εικόνας και προσκυνούμεν την μορφήν τους δια την αγάπην του Θεού μας και όχι πως προσκυνούμεν τα σανίδια, καθώς και εσείς δεν προσκυνάτε το χαρτί και το μελάνι»³.

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 201.

2. Στ. Παπαδόπουλος, *Μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας, Ιωάννης ο Δαμασκηνός*, Εκδοτική Εστία, Αθήνα 1986, σελ. 335 - 338.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 271.

Το άλλο μεγάλο θέμα, που αναπτύσσει σε όλες του τις Διδαχές, είναι για το τι συμβολίζει και πώς πρέπει να γίνεται το σημείο του σταυρού, η εξωτερική μορφή του μαρτυρίου στα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς: «Ακούσατε, αδελφοί μου, πώς πρέπει να γίνεται ο σταυρός και τι σημαίνει. Μας λέγει το άγιον Ευαγγέλιον πως η αγία Τριάς, ο Θεός, δοξάζεται εις τον ουρανόν περισσότερο από τους αγγέλους. Τι πρέπει να κάμης και συ; Σμίγεις τα τρία σου δάκτυλα με το δεξιόν το χέρι σου και μην ημπορώντας να ανεβής εις τον ουρανόν να προσκυνήσης, βάνεις το χέρι σου εις το κεφάλι σου, διατί το κεφάλι σου είναι στρογγυλό και φανερώνει τον ουρανόν και λέγεις με το στόμα: Καθώς εσείς οι άγγελοι δοξάζετε την Αγία Τριάδα εις τον ουρανόν έτσι και εγώ ως δούλος ανάξιος δοξάζω και προσκυνώ την Αγίαν Τριάδα. Και καθώς αυτά είναι τρία, είναι ξεχωριστά είναι και μαζί, έτσι είναι και η Αγία Τριάς, ο Θεός, τρία πρόσωπα και ένας μόνο Θεός. Κατεβάζεις το χέρι σου από το κεφάλι σου και το βάνεις εις την κοιλίαν σου και λέγεις: Σε προσκυνώ και σε λατρεύω, Κύριέ μου, ότι κατεδέχθης και εσαρκώθης εις την κοιλίαν της Θεοτόκου δια τας αμαρτίας μας. Το βάζεις πάλιν εις τον δεξιόν σου ώμον και λέγεις: Σε παρακαλώ, Θεέ μου, να με συγχωρήσης και να με βάλης εις τα δεξιά σου με τους δικαίους. Βάνοντάς το πάλιν εις τον αριστερόν ώμον λέγεις: Σε παρακαλώ, Κύριέ μου, μη με βάλης εις τα αριστερά με τους αμαρτωλούς. Έπειτα κύπτοντας κάτω εις την γην: Σε δοξάζω, Θεέ μου, σε προσκυνώ και σε λατρεύω, ότι, καθώς εβάλθηκες εις τον τάφον, έτσι θα βαλθώ και εγώ. Και όταν σηκώνεσαι ορθός, φανερώνεις την Ανάστασιν και λέγεις: Σε δοξάζω, Κύριέ μου, σε προσκυνώ και σε λατρεύω, πως αναστήθηκες από τους νεκρούς δια να μας χαρίσης την ζωήν την Αιώνιον. Αυτό σημαίνει ο πανάγιος σταυρός»¹.

Για να καταλάβουν οι πιστοί που τον παρακολουθούσαν την αξία του σταυρού και πως δεν έχουν να φοβηθούν τίποτε κάνοντάς τον, αναφέρει παραδείγματα, ένα θετικό και ένα αρνητικό «για να καταλάβετε την δύναμιν του σταυρού». Το θετικό αναφέρεται στον Άγιο Πατριάρχη Ιωακείμ, που με τη δύναμη του σταυρού μετακίνησε βουνό και δεν έπαθε τίποτε από το ισχυρό δηλητήριο του μάγου: «Όποιος έχει πίστιν εις τον Χριστόν μας και να είναι καθαρός, κάμνοντας τον σταυρόν του δεν φοβάται να πάθη τίποτε, κανέναν κακόν. Ομοίως πάλιν όποιος έχει το χέρι του μολυσμένον

με αμαρτίες όταν κάνει τον σταυρόν του, οι δαίμονες δεν φοβούνται. Θέλετε να ακούσετε και άλλο

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 274.

δια τον σταυρόν πως δεν ενεργεί όταν είναι μολυσμένο το χέρι μας με αμαρτίες;»¹ Και ακολουθεί το παράδειγμα με τον παραβάτη Ιουλιανό, που ενώ έκανε επάνω στο φόβο του το σημείο του σταυρού, «οι δαίμονες δεν εφοβήθησαν και δεν έφυγαν, διατί ήτον μολυσμένος από τον φόνον οπού έκαμε»². Λόγια σοφά, διανθισμένα με κατάλληλα παραδείγματα, πείθουν, παρακινούν, προτρέπουν, δυναμώνουν την πίστη και την αγάπη στο Θεό. Το σημείο του σταυρού είναι το σημαντικότερο εφόδιο του Χριστιανού, γιατί ο Σταυρός του Κυρίου είναι ο όπλο κατά του Διαβόλου, ο θρίαμβος του Χριστιανισμού, το εφόδιο της ζωής. Τα λόγια του Πατροκοσμά συμπληρώνουν τον Ιερό Χρυσόστομο: «Ο γαρ σταυρός ανείλε την αμαρτίαν, καθάρσιον της οικουμένης εγένετο, καταλλαγή χρονίας έχθρας... Δια τούτο και επί οικίας και επί των τοίχων και επί των θυρίδων και επί του μετώπου και επί της διανοίας, μετά πολλής επιγράφομεν αυτόν της σπουδής»³. Ο Άγιος Συμεών για το Σταυρό του Κυρίου και το σημείο του σταυρού, γράφει: «Οι Χριστιανοί έχουν τον Σταυρόν καύχημα και δόξαν και δύναμιν. Ότι όλη μας η δύναμις είναι με την δύναμιν του σταυρωθέντος Χριστού... Οι Χριστιανοί, οπού πιστεύουν εις τον Χριστόν, σημειώνουν τον εαυτόν τους με το σημείον του Σταυρού, όχι απλώς και ως έτυχεν και με καταφρόνησιν, αλλά με κάθε προσοχήν και σύνεσιν και φόβον και τρόμον και με κάθε ευλάβειαν. Ότι ο τύπος του Σταυρού φανερώνει την καταλλαγήν και φιλιαν όπου κάμνει κάθε άνθρωπος με τον Θεόν»⁴. Οι Διδαχές του Πατροκοσμά και τα Πατερικά κείμενα έχουν πολλές ομοιότητες, δείγμα της σπουδής και γνώσεως των Πατέρων από τον Άγιο.

Τέλος, τα τρία χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ψυχής, που συχνά αναφέρει ο Άγιος στις Διδαχές του, «ζώσαν, αγγελικήν, αθάνατον», αποδίδουν θαυμάσια τον ορισμό της ψυχής, που η αδελφή του Μ. Βασιλείου Μακρίνα δίνει στον αδελφό της Γρηγόριο Νύσσης, σε μια θεολογική και φιλοσοφική συζήτησή τους, αναφερόμενη στην ψυχή: «Ψυχή εστιν ουσία γενητή, ζώσα, νοερά, σώματι οργανικό και αισθητικό δύναμιν ζωτικήν και των αισθητών αντιληπτικήν δι' εαυτής ενείσα...»⁵. Ο άνθρωπος, επομένως, ψυχοσωματικό ον, διπλός, θα λέγαμε, από δύο φύσεις, από το υλικό σώμα και την αόρατη και άυλη ψυχή του, είναι το πιο αγαπημένο δημιούργημα του Θεού. Οι απαίδευτοι ακροατές του _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 277.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 277 - 278.

3. Β. Χαρώνης - Ο. Λανάρα, *Παιδαγωγική ανθρωπολογία Ι. Χρυσόστομου*, τόμος Δ', σελ. 306.

4. Συμεών, «*Συμεών του νέου θεολόγου τα ευρισκόμενα*», *Λόγος Α'*, ό. π. σελ. 31.

5. Γρηγόριος Νύσσης, *Περί ψυχής και αναστάσεως, μετά της ιδίας αδελφής Μακρίνης διάλογος*, ΒΕΠ, έκδ. Αποστολικής Διακονίας Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 1989, τόμος 68, (Μέρος Δ') στίχοι 13 - 16, σελ. 325.

Αγίου συνέλαβαν τι είναι άνθρωπος και πόσο ιδιαίτερη αξία έχει η αθάνατη ψυχή τους. Γι' αυτή την ψυχή πρέπει να δώσουν τα πάντα: «Το κορμί σας ας το καύσουν, ας σας το τηγανίσουν, τα πράγματά σας ας σας τα πάρουν, μη σας μέλη, δώστε τα, δεν εί-ναι εδικά σας. Ψυχή και Χριστός σας χρειάζεται. Ετούτα τα δύο όλος ο κόσμος να πέση, δεν ημπορεί να σας τα πάρη, έξω αν τύχη και τα δώσετε με το θέλημά σας. Αυτά τα δύο να τα φυλάγετε να μην τύχη και τα χάσετε»¹.

Οι θεολογικές γνώσεις και η τοποθέτηση στα Δογματικά και Απολογητικά θέματα της πίστεως καθώς και η επίδραση των Πατέρων είναι εμφανής στη Διδαχή του Πατροκοσμά. Θα συμφωνήσουμε, και θα κλείσουμε αυτό το κεφάλαιο, με τη γνώμη του άγνωστου επιστολογράφου προς τον Αρχιεπίσκοπο των Ιονίων Νήσων, που μεταξύ των άλλων γράφει: «Η διδασκαλία του προειρημένου κήρυκος είναι η ίδια οπού αναγινώσκομεν εις τα Θεία Ευαγγέλια και κατά διαδοχήν από τους Αποστόλους εις τον τετραμερήν εκηρύχθη κόσμον, εξηγήθη από τους Πατέρας της Ορθοδόξου Εκκλησίας, εστερεώθη με τα θεσπίσματα των Γενικών Συνόδων... Ημπορούσα εγώ με μύρια κείμενα Ευαγγελίων, Αποστόλων, Αγίων Πατέρων και Συνόδων να αποδείξω την αναλογίαν οπού έχει η ρηθείσα διδασκαλία με τα δόγματα της ιεράς Εκκλησίας»². Και τα λόγια αυτά τα γράφει ένας αυτήκοος μάρτυρας τεσσάρων Διδαχών του Αγίου, όπως ο ίδιος αναφέρει: «Χριστιανικόν χρέος με ηνάγκασε να του γίνω ακροατής εις τέσσαρες εδικάς του διδαχάς»³.

Η παιδεία του Πατροκοσμά, η μόρφωσή του στα μοναστήρια της πατρίδας του, οι γνώσεις που πήρε στη Σχολή των Αγράφων και ιδίως στην Αθωνιάδα, οι επιστήμες που σπούδασε κοντά στο μεγάλο διδάσκαλο Ευγένιο Βούλγαρη και στους συνεργάτες του Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη, Παναγιώτη Παλαμά, Νικόλαο Τζερτζούλη, όπως και τα μαθήματα της Ρητορικής Τέχνης, που διδάχτηκε από τον αδελφό του Χρύσανθο, ήταν τα όπλα που τον βοήθησαν να πολεμήσει για τη μόρφωση των υποδούλων Ελλήνων. Ήταν τα απαραίτητα εφόδια, που τα χειρίστηκε κατάλληλα για το διαφωτισμό και την αναγέννηση του Γένους. Οι αγώνες του για την παιδεία και τη γλώσσα των ομοεθνών του ήταν σκοπός και στόχος στην εικοσαετή του δράση, που επισφραγίστηκε με το μαρτύριό του. Ο Πατροκοσμάς ήταν ο Μεγάλος Διδάσκαλος του Γένους, ο σωστός Παιδαγωγός, ο βαθύς Ψυχολόγος και Ψυχογράφος, ο αναμορφωτής της ελληνικής Κοινωνίας.

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 240.

2. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο (1777)*, ό. π. σελ. 56 - 57.

3. Γ. Γ. Αλισανδράτος, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο (1777)*, ό. π. σελ. 55.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

2.2. Ο ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑΣ

ΨΥΧΟΛΟΓΟΣ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ - ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΟΣ

2.2.1. ΨΥΧΟΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΟΣΜΑ

Η αγωγή είναι «ένα φαινόμενο, το οποίο ανήκει στα βασικά δεδομένα της ανθρώπινης υπάρξεως. Είναι μια εργασία, που υφίσταται από τότε που υπάρχουν άνθρωποι. Ένα γεγονός, που το συναντούμε παντού και πάντοτε στην ανθρώπινη ζωή. Βρίσκεται μέσα σ' αυτή κατά συνειδητό και ασυνειδητό τρόπο και συνίσταται από το σύνολο των προσωπικών και απροσώπων επιρροών και επιδράσεων, που διαπαιδαγωγούν τον άνθρωπο από τη γέννηση ως το θάνατό του»¹. Ο άνθρωπος, μοναδική και ανεπανάληπτη προσωπικότητα, δεν αναπτύσσεται ανεξάρτητα από το περιβάλλον στο οποίο ζει. Τόσο η οργανική όσο και η ψυχική του ανάπτυξη συντελούνται σ' ένα περιβάλλον φυσικό, γεωγραφικό και κοινωνικό-πολιτιστικό. «Η αγωγή προκύπτει μέσα από το σύνολο των διαπροσωπικών επιδράσεων και των περιβαλλοντικών επιρροών, ως αποτέλεσμα της αμοιβαίας αλληλεπίδρασης ενδογενών και εξωγενών παραγόντων»². Στην Πλατωνική και Αριστοτελική φιλοσοφία, «σκοπός της αγωγής είναι να μετατρέψει τη γοητεία που ασκεί η προσωπικότητα του δασκάλου επάνω στην ψυχή του νέου, σε έρωτα προς τα αντικειμενικά αγαθά του πνεύματος»³. Το μέλλον του ανθρώπου προσδιορίζεται από την αγωγή και την παιδεία.

Αν ερευνήσουμε το φαινόμενο της αγωγής από ψυχολογική άποψη, θα δούμε ότι βασίζεται σε δύο λειτουργικούς μηχανισμούς. Ο ένας ενεργοποιείται στην αρχή της παιδευτικής διαδικασίας και βρίσκεται έξω από το “εγώ” του παιδαγωγούμενου και ο άλλος τελείται μέσα στο “είναι” του. Ο πρώτος περιλαμβάνει και ρυθμίζει το σύνολο των εκπεμπομένων, από το περιβάλλον προς το άτομο, ερεθισμάτων και ο δεύτερος συνίσταται στην περισυλλογή και διεργασία εκ μέρους του παιδαγωγούμενου των εκπεμπομένων _____

1. Ι. Ευροτύρης, *Μάζα και αγωγή*, ανατύπωση από τα «Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης», Θεσ/νίκη 1950, σελ. 13.
 2. Ι. Πυργιωτάκης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σελ. 83.
 3. Ι. Θεοδωρακόπουλος, *Πλάτωνος Φαίδρος, Εισαγωγή*, εκδ. Γ. Βασιλείου, έκδ. γ', Αθήνα 1971, σελ. 87.
- προς αυτόν ερεθισμάτων. Η παιδευτική διαδικασία ολοκληρώνεται με τις διάφορες μετα-βολές, που επέρχονται στην προσωπικότητα του ατόμου που υπόκειται στην αγωγή, από τις προαναφερθείσες μορφωτικές διαδικασίες¹.

Οι πηγές, από τις οποίες εκπέμπονται προς τον άνθρωπο τα μορφωτικά ερεθίσματα του περιβάλλοντος, αποτελούν τους λεγόμενους παράγοντες ή φορείς αγωγής, που διακρίνονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Στους βασικούς ή πρωτεύοντες, που είναι το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον του ανθρώπου, ιδιαίτερα η οικογένεια, η κοινωνία, το Έθνος, η Εκκλησία, η θρησκευτική γενικά κοινότητα και στους έμμεσους ή δευτερεύοντες παράγοντες αγωγής, στα παιδευτικά περιβάλλοντα, που άμεσα ή έμμεσα επιδρούν θετικά ή αρνητικά στη διαμόρφωση της προσωπικότητας, όπως είναι διάφορες οργανώσεις, διαλέξεις, πολιτιστικές εκδηλώσεις, ο εργασιακός και επαγγελματικός χώρος.

Τους παράγοντες αγωγής φαίνεται ότι γνώριζε πολύ καλά ο σοφός παιδαγωγός του Έθνους, ο Πατροκοσμάς. Το πρώτο περιβάλλον του ανθρώπου, το φυσικό και κοινωνικό-πολιτιστικό, επιδρά αποφασιστικά επάνω στο παιδί και συντελεί στη διαμόρφωση της όλης ψυχοφυσικής ιδιοσυστασίας του. Η γεωφυσική διαμόρφωση του χώρου εκπέμπει συνεχώς μηνύματα στον ανθρώπινο δέκτη, τον απλό άνθρωπο του βουνού, τον ταλαιπωρημένο από τις αντιξοότητες της ζωής και των φυσικών φαινομένων αγρότη. Σ' αυτόν τον άνθρωπο πίστεψε ιδιαίτερα ο Άγιος, γιατί ο χαρακτήρας του, το ήθος, η συμπεριφορά και τα ιδανικά του είχαν διαμορφωθεί μέσα στην ελευθερία και την ανεξαρτησία του ελεύθερου αέρα και των κορφών, που τον περιέβαλλαν. Σ' αυτούς τους ανθρώπους θέλησε να μιλήσει και αυτούς να διαπαιδαγωγήσει, γιατί απ' αυτούς περίμενε "το ποθούμενο", την ελευθερία. Και δεν έκανε λάθος.

Ο όρος κοινωνικοποίηση είναι σύγχρονος και σημαίνει όλες τις μεθοδευμένες και συστηματικές επιδράσεις της παλαιάς προς τη νέα γενιά, που αποσκοπούν στην ψυχική, πνευματική και ηθική εξέλιξη των παιδιών, με απώτερη επιδίωξη την προσαρμογή τους στις ανάγκες της κοινωνίας, ή τη διαδικασία εκείνη μέσω της οποίας το άτομο μαθαίνει τους τρόπους μιας κοινωνικής ομάδας ή μιας κοινωνίας, ώστε να είναι σε θέση να γίνει ενεργό μέλος της².

Ο Πατροκοσμάς γνωρίζοντας το σημαντικό ρόλο, που παίζει η **οικογένεια** σ' αυτή την κοινωνικοποίηση του παιδιού, αρχίζει το έργο του από εκεί. Η οικογένεια είναι «το πρω-

1. Γ. Κρουσταλάκης, *Διαπαιδαγώγηση, πορεία ζωής*, εκδ. Λύχνος ΕΠΕ Γραφικές τέχνες, Αθήνα γχ σελ. 64.

2. Ι. Πυργιωτάκης, *Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης*, περ. Φιλολόγος, Δεκέμβρ. 1982, τόμος ΣΤ', τεύχ. 30, σελ. 269 -275.

τόπλασμα κάθε κοινωνικού οργανισμού. Μέσα σ' αυτή αναπτύσσεται το πιο ιερό και το πιο άγιο, το πιο βαθύ μυστήριο, το θαύμα της δημιουργίας. Λαός και έθνος κρατιούνται και αναπτύσσονται από τις γεννήτριες δυνάμεις της οικογένειας, που είναι το πιο ζωντανό και το πιο φυσικό κέντρο της αγωγής»¹. «Η μεν ουν εις πάσαν ημέραν συνεστηκυία κοινωνία κατά φύσιν οίκός εστι, η δ' εκ πλειόνων οικιών κώμη... η δ' εκ πλειόνων κωμών κοινωνία τέλειος πόλις», γράφει ο Αριστοτέλης στα "Πολιτικά"² του. Πιστεύοντας στην οικογένεια και στο ρόλο της για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας ελεύθερων και σωστά σκεπτομένων ανθρώπων, ο Άγιος Κοσμάς μιλάει με σεβασμό για τους ρόλους των μελών της. Κηρύττει την ισότητα της γυναίκας με τον άνδρα, της δίνει τη θέση που της πρέπει, δίπλα στον άνδρα, τον οποίο ελέγχει και θεωρεί υπεύθυνο για την επικρατούσα κατάσταση της κατωτερότητας της γυναίκας: «Δεν την έχει ο Θεός την γυναίκα κατωτέραν από εσένα, δια τούτο την έκαμε από την μέσην του ανδρός, δια να είναι ο άνδρας ωσάν βασιλεύς και η γυναίκα ωσάν βεζύρης, ήτοι ο άνδρας ωσάν η κεφαλή και η γυναίκα ωσάν το σώμα»³. Κηρύττει την ιδιαίτερη αποστολή των φύλων στο κοινωνικό σώμα, θέλει τον άνδρα ως "βασιλιά" και τη γυναίκα ως "βεζύρη". Τα παιδιά μεγαλώνοντας σε μια οικογένεια, που υπάρχει

αμοιβαίος σεβασμός ανάμεσα στους γονείς, διδάσκονται σωστά το ρόλο του άνδρα και της γυναίκας, του πατέρα και της μάνας μέσα στην οικογένεια και την κοινωνία.

Στο πλαίσιο της κοινωνικοποίησης του παιδιού μέσα στην οικογένεια εντάσσεται και η εκ μέρους των γονέων κυρίως, αλλά και άλλων προσώπων προσπάθεια ενεργοποίησης των μηχανισμών εκμάθησης των διαφόρων κοινωνικών ρόλων. Μέσα σε μια κατάλληλη παιδαγωγική ατμόσφαιρα, μεταδίδονται ασυνείδητα στο παιδί ορισμένες στάσεις ζωής, τρόποι συμπεριφοράς και αξίες, τις οποίες το παιδί με τη σειρά του υιοθετεί και αφομοιώνει. Η διδασκαλία και μετάδοση αυτών των στοιχείων πραγματώνεται κυρίως μέσω διαδικασιών γνωστικών και αντιληπτικών, όπως παρατήρηση, ταύτιση, μίμηση, αφομοίωση των γονεϊκών προτύπων. Γι' αυτό ο Πατροκοσμάς θέλει τους γονείς να είναι τα καλύτερα πρότυπα για το παιδί μέσα και έξω από το σπίτι: «Ένα δένδρο, ωσάν το κόψη, ευθύς ξεραίνονται τα κλαριά, αμή ωσάν ποτίζης την ρίζαν, στέκονται δροσερά τα κλωνάρια. Ομοίως είστενε και οι γονείς ωσάν το δένδρο και όταν ποτίζεται ο πατέρας και η μητέρα, οπού είστενε η ρίζα των παιδιών, με νηστείες, προσευχές, ελεημοσύνες, με _____

1. Ι. Ευροτύρης, *Μάνα και αγωγή*, Θεσ/νίκη 1955, σελ. 11.

2. Αριστοτέλης, *Πολιτικά Α'*, (1252 b 6 - 8).

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 134.

καλά έργα, φυλάγει ο Θεός τα παιδιά σας»¹. Και τονίζοντας το παράδειγμα των γονέων που είναι οι ίδιοι υπεύθυνοι για των παιδιών τους την άσχημη συμπεριφορά, συμπληρώνει: «Είναι μια μηλιά και κάνει ξυνά μήλα. Εμείς τώρα τι πρέπει να κατηγορήσωμεν, τη μηλιά ή τα μήλα; Τη μηλιά. Λοιπόν κάμνετε καλά εσείς οι γονείς, οπού είστενε η μηλιά, να γίνωνται και τα μήλα γλυκά»².

Η διαμόρφωση του όλου ψυχολογικού κλίματος της οικογένειας επηρεάζει θετικά ή αρνητικά την όλη παιδευτική ατμόσφαιρα της οικογένειας. Στα πρώτα κυρίως χρόνια της ζωής του παιδιού, η διαδικασία μάθησης και κοινωνικοποίησής του, συντελείται μέσα στην ατμόσφαιρα της παιδαγωγικής σχέσης του με τους γονείς του. Οι ενισχύσεις των γονέων καθορίζουν σχεδόν αποκλειστικά τη μάθησή του, γιατί η επιθυμητή συμπεριφορά του παιδιού ενισχύεται θετικά με την εκδήλωση της αγάπης των γονέων, η ανεπιθύμητη ενισχύεται αρνητικά με την προσωρινή στέρηση αγάπης. Εξάλλου έχοντας ως πρότυπα συμπεριφοράς τους γονείς και ταυτιζόμενο με αυτούς, το παιδί οικειοποιείται ολόκληρο το σύστημα αξιών της οικογένειας. Η προσωπικότητα των γονέων με τις παιδαγωγικές τους αρχές που δρουν, ασυνείδητα ή ενσυνείδητα, η στάση τους απέναντι σε διάφορα καθημερινά θέματα, οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και κοινωνικές αρχές επηρεάζουν την όλη εξέλιξη της προσωπικότητας του παιδιού. Γι' αυτό υπεύθυνοι για τη θετική ή αρνητική συμπεριφορά των παιδιών τους, είναι οι γονείς: «Όσες αμαρτίες κάνουν τα παιδιά σου αναφέρονται εις την ψυχήν σου» και «όσα παιδιά και αν κάμης, τόσα χρέγια χρεωστάς. Και δεν ακούεις οπού λέγουν τα παιδιά σου: ανάθεμα τον πατέρα οπού σε έσπερνε; Εγώ αγροικώ πολλούς οπού το λέγουν»³. Και σε άλλη Διδαχή αναφέρει: «Εκείνοι οπού έχουν παιδιά είναι σκλάβοι και κατά την ψυχήν και κατά το σώμα»⁴.

Ο Πατροκοσμάς, ως άριστος παιδαγωγός και ψυχολόγος, βοηθά τον αδιαφώτιστο αγροτικό πληθυσμό στην απόκτηση ψυχοπαιδαγωγικών αρχών και γνώσεων. Σημαντικός ψυχολογικός παράγοντας, που βοηθά αποτελεσματικά στην υγιή ανάπτυξη του παιδιού, είναι η στάση των γονέων απέναντί του. Η στοργή και η αγάπη των γονέων προς το παιδί δεν πρέπει να είναι υπερβολική, που θα εκδηλώνεται ως υπερπροστασία, ούτε απορριπτική με ιδιαίτερη προτίμηση των γονέων στο ένα ή το άλλο φύλο, ιδίως του πατέρα στο

-
1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 188.
 2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 188 - 189.
 3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 213.
 4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 157.

αγόρι και περιφρόνηση των κοριτσιών και της γυναίκας, που είχε την ατυχία να γεννήσει κορίτσι: «Καθώς ο Ιωακείμ και η Άννα δεν επροτίμησαν το αρσενικόν από το θηλυ-κόν, έτσι και η ευγένειά σας να μην προτιμάτε τα αρσενικά παιδιά σας από τα θηλυκά, διατί όλα πλάσματα του Θεού είναι»¹. Με αυτό το παράδειγμα του αγίου ζευγαριού προσπαθεί να βοηθήσει τους απαίδευτους αδελφούς του, που δημιουργούσαν προβλήματα στα σπίτια τους και στα παιδιά τους, έχοντας προτίμηση στα αρσενικά παιδιά.

Οι καλές σχέσεις του ανδρογύνου επηρεάζουν την κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών και τους εξασφαλίζουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τα ιδανικά πρότυπα ζωής και συμπεριφοράς. Στο σπίτι πρέπει να επικρατεί η αγάπη, η στοργή, η ηρεμία, που θα εξασφαλίσουν στο παιδί το κατάλληλο περιβάλλον για να αναπτυχθεί κανονικά. Η στάση του μεγάλου Διδάχου και Παιδαγωγού είναι απίστευτη και επαναστατική για έναν κληρικό. Η οικογένεια της “καθ’ ημάς Ανατολής” είναι ιερός θεσμός, το θεμέλιο της κοινωνίας και η συνέχεια της παραδόσεως του λαού μας. Τονίζει ιδιαίτερα το ρόλο της μάνας για την αγωγή των παιδιών. «Καμιά άλλη σχέση αγωγής δεν είναι τόσο γόνιμη, δεν ασκεί τόσο βαθιά επίδραση, όσο η αγωγή των παιδιών από τη μάνα. Αυτή είναι η κατ’ εξοχήν παιδαγωγός»². Η μάνα είναι το κέντρο της οικογενειακής εστίας, το πνεύμα της διαποτίζει τα έμψυχα και εμψυχώνει τα άψυχα. Είναι ο προστάτης του Έθνους, ο φύλακας των αξιών και των αγαθών του πολιτισμού. Αυτή διατηρεί την παράδοση, την εξευγενίζει, την αυξάνει και την παραδίδει από γενιά σε γενιά. Η μάνα «δίνει τη συνέχεια στο ρεύμα της ζωής, στο αίμα και στην κληρονομία των προγόνων, στα ήθη και στα έθιμα, σε όλα τα αγαθά του πολιτισμού»³. Όλα αυτά ανασταίνονται από γενιά σε γενιά, γίνονται το πεπρωμένο του λαού. Από το στόμα της δέχεται το παιδί όλο το θησαυρό των πνευματικών και ψυχικών αξιών. Και οι δύο γονείς, ιδιαίτερα η μάνα, θα εμφυτεύσει στο παιδί αξίες πνευματικές και ανώτερες, που θα του διαμορφώσουν μια προσωπικότητα θρησκευτική και ηθική. Αυτή θα οδηγήσει το παιδί στην εκκλησία, θα το κατηχήσει στη θρησκεία των πατέρων του και στη θρησκευτική ζωή του τόπου του.

Η θερμή και εγκάρδια ατμόσφαιρα που δημιουργεί η μητέρα στο σπίτι, αποτελεί την πιο ευνοϊκή προϋπόθεση για την καλλιέργεια των ηθικών και πνευματικών αξιών στο παιδί: «Πάλιν εσύ, γυναίκα, έχεις περισσότερον χρέος από τον άνδρα να ανατρέφης τα παιδιά σου και να τα νουθετάς εις τα καλά έργα. Όταν το παιδί σου σηκώνεται _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 186.
2. Ι. Ξυροτύρης, *Μάνα και αγωγή*, ό. π. σελ. 7.
3. Ι. Ξυροτύρης, *Μάνα και αγωγή*, ό. π. σελ. 35.

το ταχύ από τον ύπνον και ευθύς σου γυρεύη ψωμί, εσύ μη του δώσης, αλλά έπαρέ το και πήγαινέ το εις την εικόνα του Χριστού και ειπέ του: Εγώ, παιδί μου, ψωμί δεν έχω, ο Χριστός μας έχει. Έλα, κάμε τον σταυρόν σου να τον προσκυνήσωμεν και να τον παρακαλέσωμεν να μας δώση. Και έτσι συνηθίζει το παιδί από μικρόν εις το καλόν»¹. Είναι το “έθος” του Αριστοτέλη, που πίστευε ότι οι διανοητικές αρετές προέρχονται από τη διδασκαλία, οι ηθικές αρετές από τη συνήθεια “έθος”. Έργο της μάνας είναι να καλλιεργεί στο παιδί καλές συνήθειες. Έτσι το παιδί θα βρίσκει ευχαρίστηση εκτελώντας καλές πράξεις². «Ούτ’ άρα φύσει ούτε παρά φύσιν εγγίνονται αι αρεταί, αλλά πεφυκόσι μεν ημίν δέξασθαι αυτάς, τελειούμενοις δε δια του έθους»³. Το παιδί θα συνηθίσει από μικρό στην ευγνωμοσύνη και ευχαριστία για τα αγαθά του Θεού, στην αναγνώριση του κόπου των γονέων του, γενικά στην απόκτηση αρετών, που θα καλλιεργηθούν από τη μάνα με το “έθος”, τη συνήθεια. Σ’ αυτό το σημείο θυμούμαστε και τα λόγια του Άμλετ του Σαίξπηρ⁴, προς τη μητέρα του για το “δαίμονα των έξεων”, τη δύναμη της συνήθειας.

Η σχέση της μάνας και του παιδιού είναι η πιο στενή, που μπορεί να υπάρξει. Ίσως, επειδή δίνει το αίμα της ή γιατί θέτει σε κίνδυνο ακόμα και την ίδια τη ζωή της. Είναι ιδιαίτερη η ψυχική της σχέση με το παιδί, η προνομιακή επαφή της μ’ αυτό. Αυτός ο φυσικός και βιολογικός δεσμός της μάνας και του παιδιού προσφέρει τις πιο ευνοϊκές προϋποθέσεις και είναι το πιο κατάλληλο έδαφος τόσο για την πνευματική ανάπτυξη του παιδιού, όσο και για την ψυχική αγωγή του. Αυτό το στενό δεσμό τον γνωρίζει ο Πατροκο-_____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 170.
2. Bertrand Russel, *Σωκράτης - Πλάτων και Αριστοτέλης*, Μετάφρ. - Σημειώσεις Αιμ. Χουρμούζιος, εκδ. Ι. Αρσενίδη, Αθήνα χχ σελ. 306.
3. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια Β’*, (1103 a, 23 - 25), εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1993, τόμος 7^{ος}, σελ. 102.
4. Σαίξπηρ, *Άμλετ*, κατά τη μετάφραση του Βασ. Ρώτα, Bertrand Russel, *Σωκράτης - Πλάτων και Αριστοτέλης*, ό. π. σελ. 306.

«Πάρε, αν δεν έχεις, αρετή με το στανιό.

Το τέρας η συνήθεια που όλες τρώει τις αισθήσεις,
ο δαίμονας των έξεων, ειν’ άγγελος σε τούτο,
πως για να βγούνε κ’ οι καλές κι ωραιές πράξεις
όμοια τους δίνει φράκο ή μια στολή κατάλληλη

σμάς και μιλάει για την αγάπη της μάνας την τέλεια, που είναι το παν για των παιδιών της την ανάπτυξη και την ομαλή κοινωνική προσαρμογή: «Η αγάπη, αδελφοί μου, έχει δύο ιδιώματα, ένα να δυναμώνη τον άνθρωπον εις τα καλά και άλλο να τον νεκρώνη εις τα κακά. Στοχασθήτε: Είναι μία μητέρα και έχει το παιδί της. Παίρνει ψωμί να φάγη, κλαίει το παιδί της. Ευθύς αλησιμονά το ψωμί δια να το παρηγορήση. Από τι παρακινείται η μητέρα; Από την αγάπην οπού έχει εις το παιδί της. Νυστάζει η μητέρα και θέλει να κοιμηθή. Κλαίει το παιδί της. Ευθύς αλησιμονά τον ύπνον δια να το παρηγορήση. Από τι παρακινείται; Από την αγάπην. Είναι άρρωστη η μητέρα, κλαίει το παιδί της. Ευθύς αλησιμονά την αρρωστίαν δια να παρηγορήση το παιδίτης. Από τι παρακινείται; Από την αγάπην»¹. Σε μια τέτοια ατμόσφαιρα μεγαλώνοντας το παιδί και έχοντας πρότυπο της μάνας την αγάπη και τη στοργή, αναπτύσσεται συναισθηματικά και μαθαίνει τους σωστούς ρόλους και τρόπους, που θα το βοηθήσουν αργότερα στην κοινωνία και στη δική του οικογένεια.

Ο Άγιος τονίζοντας το ρόλο της μάνας μέσα στο σπίτι και γνωρίζοντας τα πολλαπλά της καθήκοντα στην οικογένεια, συμβουλεύει τους άνδρες να τις αγαπούν και τους θυμίζει τα προβλήματα, που εκείνες αντιμετωπίζουν, συνήθως μόνες, για την ανατροφή των παιδιών, την τάξη και τη ζωή της οικογένειας: «Οι άνδρες όσον ημπορείτε να έχετε την αγάπην με τες γυναίκες σας. Δεν βλέπετε πόσους πειρασμούς έχουν οι ευλογημένες με τα παιδιά τους, με το σπίτι, με το ένα, με το άλλο;»² Η μάνα είναι η καρδιά της οικογένειας, και συγχρόνως με τα πολλά καθήκοντά της είναι ο μεγαλύτερος και καλύτερος παιδαγωγός του παιδιού. Θέτει τα βασικά θεμέλια κάθε μελλοντικής αγωγής, ετοιμάζει το παιδί για την ανθρώπινη αποστολή του. Η μάνα δίνεται στο παιδί και αυτό το δόσιμο δεν είναι υπολογισμός, αλλά ψυχική ανάγκη.

Η οικογενειακή αγωγή στο σύνολό της, το κλίμα που διαμορφώνεται από τη στάση και συμπεριφορά των γονέων και από την ηρεμία και γαλήνη του σπιτιού, εξαρτάται η συναισθηματική και κοινωνική ωρίμανση των παιδιών, που στη δύσκολη εποχή του Πατροκοσμά, ήταν απαραίτητη η ταχεία και αποτελεσματική εκμάθηση των ρόλων, που θα έκαναν αυτά τα παιδιά άξια, να πάρουν στα χέρια τους τα ηνία που θα οδηγούσαν το Έθνος στην ελευθερία. Στους κόλπους αυτών των οικογενειών θα διαμορφωνόταν οι δυνατές προσωπικότητες, που θα έπαιρναν τα όπλα στο χέρι και θα έδιωχναν τον αδηφάγο τύραννο και κατακτητή. Από αυτά τα παιδιά και από τις εμπειρίες, που θα αποκτήσουν στο _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 265 - 266.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 282.

οικογενειακό περιβάλλον, θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό η μεταγενέστερη κοινωνική τους συμπεριφορά και η εν γένει στάση τους απέναντι σ' ένα σύνολο κοινωνικό, σ' ένα Γένος υπόδουλο, που θα ζητήσει από αυτά αγώνα και θυσίες για την ελευθερία του.

Μετά την οικογένεια, ο σημαντικότερος φορέας συστηματικής αγωγής και μορφώσε ως, που έχει ως κύριο σκοπό την προπαρασκευή των νέων ανθρώπων για τη ζωή και την ομαλή ένταξή τους

στην ευρύτερη κοινωνία, είναι το **Σχολείο**. Είναι ο κοινωνικός θεσμός, που ασκεί την απαιτούμενη αγωγή στα νέα άτομα με τρόπο συστηματικό και τη βοήθεια ψυχοπαιδαγωγικών μεθόδων, αναλυτικών προγραμμάτων, σχολικής νομοθεσίας, για να μπορέσει το παιδί να αναπτύξει την ατομικότητα και κοινωνικότητά του, να εξελιχθεί αρμονικά η όλη ψυχοσωματική του υπόσταση. Ο μεγάλος διδάσκαλος και παιδαγωγός Κοσμάς, γνώριζε πολύ καλά την επίδραση του Σχολείου και της Παιδείας στα σκλαβωμένα ελληνόπουλα, που έπρεπε να αποκτήσουν τη σωστή μόρφωση και να κοινωνικοποιηθούν στη δύσκολη κοινωνία που ζούσαν.

Ο Πατροκοσμάς υπήρξε απόστολος της γνήσιας Παιδείας, που απέβλεπε στην αναγέννηση του Έθνους, που ανταποκρινόταν στις άμεσες ανάγκες του δούλου Γένους. Με το σύστημα εργασίας και την οργάνωσή του, με το περιεχόμενο και τους στόχους της Παιδείας, με τη στενή σχέση και ανταλλαγή απόψεων δασκάλου και μαθητών, ιδιαίτερος με τις απαραίτητες γνώσεις που το Σχολείο προσφέρει, το ελληνόπουλο του 18^{ου} αιώνα ανδρώνεται, ωριμάζει και ετοιμάζεται για τον ξεσηκωμό του Γένους.

Τα μορφωτικά αγαθά που έπρεπε να πάρει το σκλαβωμένο ελληνόπουλο στο Σχολείο ήταν αξίες και αρχές θρησκευτικές, εθνικές, ανθρωπιστικές, κοινωνικές. Το Σχολείο καλλιεργεί το ιδανικό της ελευθερίας. Για να σταθεί όμως η έννοια της ελευθερίας θα πρέπει παράλληλα να καλλιεργηθεί η έννοια της ευθύνης. Η ανάπτυξη αυτή του συναισθήματος της ευθύνης θα πρέπει να είναι από τις βασικότερες απαιτήσεις και πρωταρχικές προσπάθειες του Σχολείου. Το Σχολείο μεταβιβάζει τα πολιτιστικά στοιχεία στη νέα γενιά. Και η νέα γενιά των χρόνων του Πατροκοσμά είχε ανάγκη από την Παράδοση του Έθνους μας, που είναι δεμένη με την ύπαρξή μας, αλλά που οι δύσκολοι καιροί δεν την έκαναν γνωστή. Έπρεπε, λοιπόν, τα παιδιά να μάθουν την πίστη στο Θεό και τα πεπρωμένα της Φυλής, τον ενθουσιασμό και την εθνική υπερηφάνεια, για να αναπτρωθεί η πίστη και να ενισχυθεί το εθνικό φρόνημα, ώστε οι “νυν” μαθητές να γίνουν οι αυριανοί αγωνιστές, που θα ελευθερώσουν το Γένος και θα συνεχίσουν την παράδοσή του.

Το Σχολείο είναι που θα ανοίξει τον ορίζοντα του νου, θα καλλιεργήσει την ψυχή, θα ισχυροποιήσει τις αξίες και θα τις πραγματώσει. Πάσχιζε ο Άγιος, προκειμένου να πείσει τους αμόρφωτους ραγιάδες ότι ήταν «καλύτερα να έχης εις την χώραν σου σχολείον ελληνικόν παρά να έχης βρύσες και ποταμούς, διατί η βρύσις ποτίζει το σώμα, το δε σχολείον ποτίζει την ψυχήν»¹. Τόνιζε τις συνέπειες της αμάθειας σ’ αυτούς και τα παιδιά τους: «Δε βλέπετε πως αγρίεψε το Γένος μας από την αμάθειαν και εγινήκαμεν ωσάν τα θηρία;»². Στο Σχολείο θα μάθει ο νέος άνθρωπος ότι δεν είναι μόνος του, αλλά υπάρχουν και οι άλλοι, και όλοι μαζί θα αγωνιστούν για το καλό του συνόλου, της κοινωνίας, του Έθνους. Γι’ αυτό συνιστά στους γονείς, όπου βρεθεί να συστήσουν «ανυπερθέτως σχολείον ελληνικόν, δι’ ου θα γνωρίσωσι τα τέκνα υμών, όσα υμείς αγνοείτε»³.

Ο Πατροκοσμάς, έχοντας πιστέψει ο ίδιος στο αγαθό της μορφώσεως, με την ίδρυση των Σχολείων, που συμβουλευεί και επιτελεί, εμπιστεύεται στο δάσκαλο τα παιδιά, το μέλλον του Γένους. Ανάλογα με τις συνθήκες του κάθε τόπου, τις ανάγκες των μαθητών, τα διαφέροντά τους, ο δάσκαλος θα οργανώσει τα μαθήματα, θα κάνει τους κατάλληλους συσχετισμούς μεταξύ τους, θα προσεγγίσει και θα αξιοποιήσει το ενδιαφέρον των παιδιών. Οι δάσκαλοι του σκλαβωμένου Γένους, για να διδάξουν σωστά και αποτελεσματικά και να μεταδώσουν γόνιμα τα αγαθά της Παιδείας, πρέπει να πιστεύουν στο Θεό και να είναι διπλά φωτισμένοι με την πίστη και τα γράμματα.

«Χωρίς το σχολείον περιπατούμεν εις το σκότος»⁴, ήταν το “πιστεύω” του Αγίου. Η συχνή επανάληψη των ίδιων φράσεων και των ίδιων νοημάτων στους διάφορους τόπους που πήγαινε, υποδηλώνουν την εμμονή του Πατροκοσμά στη μεγάλη ανάγκη στροφής της προσοχής όλων προς το Σχολείο, για την εθνική και εκπολιτιστική διαδρομή της φυλής μας, ιδιαίτερα σε κείνους τους δύσκολους καιρούς⁵. Γιατί το θέμα της Παιδείας του Έθνους ήταν το πιο σημαντικό και το πιο καίριο, που θα έπρεπε να απασχολήσει όλους. Διαβεβαιώνει τους ακροατές με τη Διδαχή του, πως το σχολείο φωτίζει και βοηθά τον άνθρωπο, «δια τούτο πρέπει να στερεώνετε σχολεία ελληνικά να φωτίζονται οι άνθρωποι. Διότι διαβάζοντας τα ελληνικά τα ηύρα οπού λαμπρύνουν και φωτίζουν τον νουν του μαθητού ανθρώπου και καθώς φωτίζει ο ήλιος την γη, όταν είναι ξαστεριά, και βλέπουν τα μάτια μακριά έτσι βλέπει και ο νους τα μέλλοντα. Απεικάζουν όλα τα καλά και τα κακά, φυλάγοντας από κάθε λογής κακόν και αμαρτίαν... Τα πάντα από

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 142.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 267.

3. Χριστ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θεπταλού*, α' έκδ. Αθήνα 1860, σελ. 48.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 142.

5. Δ. Μασούρης, *Η Ελληνοχριστιανική παιδεία στις Διδαχές του Κοσμά του Αιτωλού*, περ. «Ελληνοχριστιανική αγωγή», Δεκέμβ. 1997, σελ. 308.

το σχολείον τα μαθάνομεν»¹. Το σχολείο, για τον Άγιο της Παιδείας, ήταν το φυτώριο που θα καλλιεργούσε την εθνική συνείδηση των ελληνοπαίδων, θα τους μάθαινε την ιστορία τους και θα τους δημιουργούσε όλες τις προϋποθέσεις, για να αγωνιστούν και να επαναφέρουν στον τόπο τους το αγαθό της ελευθερίας που τους στέρησε ο κατακτητής τόσα χρόνια.

Βασικός παράγοντας αγωγής του ανθρώπου στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον είναι η **Εκκλησία**, “το μέγιστον διδασκαλείον και παιδευτήριον”, κατά τον Ιωάννη το Χρυσόστομο, που έχει ως αποστολή της την “εν Χριστώ” λύτρωση της ανθρώπινης ψυχής. Απευθύνει το λυτρωτικό της μήνυμα και διδάσκει τα αιωνίας αξίας θεία διδάγματά της σε όλους τους ανθρώπους, ιδιαίτερα στους νέους. Μέσα στο χώρο της όλης θρησκευτικής κοινότητας, η Εκκλησία ασκεί μεγάλη παιδευτική επίδραση στις ψυχές των πιστών με τη διδασκαλία της και τις λατρευτικές της ευκαιρίες.

Μεταδίδει στα μέλη της αντιλήψεις και γνώσεις θρησκευτικού, ηθικού και κοινωνικού περιεχομένου και σε συνεργασία με το Σχολείο και την Οικογένεια, επιτυγχάνει τη μύησή τους στη θρησκευτική πίστη και ζωή. Με τη θρησκευτική και ηθική αγωγή επέρχεται η ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος των μελών της κοινωνίας, η ωρίμανση του ψυχικού τους κόσμου και η μορφοποίηση και καλλιέργεια του χαρακτήρα τους. Ιδιαίτερα στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, η συμβολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην πνευματική αναγέννηση του υπόδουλου Ελληνισμού ήταν τεράστια. Ήταν ο μοναδικός φορέας της εθνικής μας Παραδόσεως και Παιδείας².

Την εποχή αυτή η Ορθοδοξία ανέλαβε τη μεγαλύτερη ευθύνη της άμυνας του Ελληνισμού. «Απόχτησε τεράστιο μέγεθος, γιατί ταυτίστηκε με την ύπαρξη της Ελλάδας και του Ελληνισμού. Όλα τα αξιολογικά φαινόμενα της πνευματικής ζωής, η θρησκεία, η ποίηση, η ζωγραφική, η αρχιτεκτονική, η μουσική ακόμα και όλες οι επιστήμες συγκεντρώνονται γύρω από την Ορθοδοξία. Είναι γεγονός ότι η Εκκλησία είχε γίνει το μεγάλο, απόρθητο για τον κατακτητή, οχυρό του Ελληνισμού. Μέσα στις εκκλησίες συντελέστηκε η συναίρεση της πατρίδας και της θρησκείας σε βαθμό που ο καλός χριστιανός να προϋποθέτει τον καλό Έλληνα»³.

Ο Άγιος Κοσμάς, απόστολος και κληρικός αυτής της Εκκλησίας, γνώριζε πολύ καλά τον παιδευτικό της ρόλο και πόσο επηρέαζε τους υποδούλους. Η Εκκλησία ήταν η μάνα,

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 409.

2. Γ. Κρουσταλάκης, *Διαπαιδαγώγηση, πορεία ζωής*, ό. π. σελ. 102 - 103.

3. Χρ. Τζούλης, *Ηρωϊκός κόσμος, Δοκίμια*, τυπ. Ν. Μάγγου, Αθήνα 1966, σελ. 85 και 87.

η τροφός, το σχολείο, το δικαστήριο, η πολιτεία, τα πάντα, αφού οι εκπρόσωποί της φρόντιζαν για όλες τις ανάγκες και τα προβλήματα των ανθρώπων. Η λατρευτική ζωή της Εκκλησίας βοηθά στη σύσφιξη των δεσμών των μελών της κοινότητας και στην κοινωνικοποίησή τους και ο Άγιος αποβλέπει, όχι μόνο στο κήρυγμα και τη διδασχά, αλλά τονίζει και πραγματοποιεί λατρευτικές ευκαιρίες, που είναι η ουσία της Ορθοδοξίας αφενός και ευκαιρία ενότητας των μελών της κοινότητας αφετέρου. «Να συμμαζωχθήτε εις τες οχτώ ώρες να διαβάσωμεν τον εσπερινόν μας, να ειπούμεν και μίαν παράκλησιν, να βάλωμεν την Δέσποινά μας την Θεοτόκον μεσίτριαν να μεσιτεύση εις τον Χριστόν»¹, συμβουλεύει ο Πατροκοσμάς και σε άλλη Διδαχή του προτρέπει τους χριστιανούς: «Να μάθετε όλοι σας το «Άγγελος Πρωτοστάτης», άνδρες και γυναίκες, παιδιά και κορίτσια να το λέγετε εις την προσευχήν σας», ενώ στο τέλος τελεί και την ακολουθία της αρτοκλασίας:

- «Έχετε ψωμί, σιτάρι και νερό να παρακαλέσωμεν τον Χριστόν να τα ευλογήση;
- Έχομεν.
- Του Κυρίου δεηθώμεν. Κύριε, ελέησον. Κύριε Ιησού Χριστέ (και λέγει την ευχήν των Πέντε Άρτων)»².

Σε άλλη Διδαχή προτρέπει τους πιστούς: «Να βάνητε τους ιερείς να λειτουργούν εις την εκκλησίαν κάθε ημέραν, δια να ευλογήται η χώρα σας και να συγχωρούνται τα αμαρτήματά σας»³.

Αυτό το θείο καθίδρυμα, η Εκκλησία, που επιτελούσε τόσες λειτουργίες με τους εκπροσώπους της, έπρεπε να λειτουργεί άψογα και ανθρωπίνως. Γι' αυτό, πρώτιστο μέλημα του Αγίου είναι να βοηθήσει και να μορφώσει τους ιερείς, που θα αναμορφώσουν την κοινωνία. Βαθύς γνώστης της Ορθοδόξου Παραδόσεως και του παιδευτικού ρόλου του ιερέα, του δίνει γραμμές για να είναι ένα σωστό πρότυπο για τη μικρή κοινωνία του τόπου του, αφού η παρουσία του είναι καταλυτική για το ποιμνιό του: «Και οι ιερείς πρέπει να μην πεισμώνουσι, να μη δέχονται κατάκρισιν, να μη βάνουσι σκάνδαλα, να μη γίνονται μάρτυρες εις κάθε πράγμα, γκοτζαμπάσηδες, να μη γίνονται καπεταναραίοι, να μη γίνονται χασάπηδες, να μη γίνονταιπραματευτάδες, να μη γίνονται κομικαράιοι, διότι αυτοί παρακαλούν δια τας ψυχάς σας... να είναι ταπεινοί, φρόνιμοι, να

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 206.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 288.

3. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. Διδαχή Η', σελ. 411.

μην αφορίζουν, να μην οργίζονται, να μην καταρίζονται, να μην έχουν έχθραν, να μη μεθούσι, να είναι λαμπροί ωσάν ακτίνες του ηλίου»¹.

Επίσης, βασικός παράγοντας αγωγής είναι το **κοινωνικοπολιτιστικό περιβάλλον**, που ασκεί συνεχώς «παιδευτικές επιδράσεις στα άτομα, συνήθως ασυνείδητα και χωρίς σύστημα, αλλά αβίαστα και φυσικά»². Το άτομο με τη σειρά του ασκεί τις δικές του επιδράσεις στα άλλα άτομα και έτσι μέσα στην κοινωνία υπάρχει μια αλληλεπίδραση, μια τάση των ατόμων για κοινωνική προσαρμογή και μίμηση. Το παιδί μέσα στο κοινωνικό σύνολο, χάρη στην επικοινωνία με τους άλλους ανθρώπους μαθαίνει τη γλώσσα της, τα ήθη και έθιμά της, τους τρόπους σκέψης και συμπεριφοράς της, τις αντιλήψεις, τις ιδέες, τις αξίες και τα ιδανικά της, την πολιτιστική πείρα των προηγούμενων γενεών. Από το πνευματικό και πολιτιστικό επίπεδο της κοινωνίας εξαρτάται η ποιότητα των παιδευτικών επιδράσεων, που ασκείται επάνω στα άτομα. Αυτό το γνωρίζει πολύ καλά ο Άγιος Κοσμάς, γι' αυτό προσπαθεί να μορφώσει το κοινωνικό σύνολο κατάλληλα, ώστε να γίνει ο καλύτερος δάσκαλος για τη νέα γενιά. Οι Διδαχές του αυτό το σκοπό έχουν. Συμβουλεύει, ελέγχει, επιτιμά όλα τα κοινωνικά σύνολα και τους κοινωνικούς φορείς.

Η κοινωνία ως πολιτεία παρουσιάζεται με ένα έργο διοικητικό, πολιτιστικό, μορφωτικό, που επιδρά ποικιλοτρόπως στα άτομα. Ο Πατροκοσμάς είχε πλήρη γνώση των ιδιομορφιών της σύγχρονης του κοινωνίας. Η πατρίδα υπόδουλη, ξένοι κατακτητές με απαιτήσεις, συμφέροντα, εκμετάλλευση, προπαγάνδα. Τα προνόμια και οι ελευθερίες είναι στη διάθεση του κατακτητή, εκείνος αποφασίζει για όλα και ο Άγιος πρέπει να κάνει το έργο του και να διδάξει το λαό με το λόγο του και το παράδειγμά του. Γι' αυτό, η συμπεριφορά του απέναντι στην έννομη τάξη της εποχής του ήταν μεθοδευμένη και προσεκτική, προκειμένου να συνεχίσει το έργο του. Όταν επρόκειτο για τους

κατακτητές, ζητούσε την άδεια να διδάξει μέσω τρίτων. Απευθυνόμενος προς την τουρκική εξουσία στέλνει με ακολούθους του την ακόλουθη Επιστολή στον Κατή:

«Ενδοξότατε, σοφώτατε και πολυχρονεμένη αφέντη Κατή, σε ασπάζομαι και παρακαλώ τον Άγιον Θεόν δια την σωματικήν και ψυχικήν σου υγείαν και ευτυχίαν.

Εγώ, αφέντη μου, ως χριστιανός και ανάξιος δούλος του Αγίου Θεού και ρα- γιάς του βασιλέως μου Σουλτάν Χαμής, προσταζόμενος υπό Πατριαρχών και αρχιε- ρέων μου, περιπατώ και διδάσκω τους χριστιανούς να φυλάγωσι τας εντολάς του _____

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. Διδαχή Η', σελ. 412.

2. Γ. Κρουσταλάκης, *Διαπαιδαγώγηση, πορεία ζωής*, ό. π. σελ. 84.

Θεού και να πείθωνται εις τας κατά Θεόν βασιλικάς προσταγάς. Πλησιάζοντας δε εδώ εις την επικράτειάν σου, μου εφάνη εύλογον να σας προσκυνήσω με το παρόν μου ταπεινό γράμμα, και αν ο ορισμός σας, να περιπατήσω την επικράτειάν σας. Προσμένω με τον ορισμόν σου.

Υγιαίνετε εν Κυρίω Δούλος ανάξιος
αποθ' (1779) Κοσμάς Ιερομόναχος»¹.

Η στάση του Πατροκοσμά σ' αυτή την Επιστολή, είναι στάση ανάγκης και αναφοράς στην κοσμική εξουσία, τη στιγμή που δεν έρχεται σε σύγκρουση με το νόμο του Θεού. Κάνει εντύπωση η φρόνησή του, χρησιμοποιώντας λέξεις και φράσεις που “άρεσαν” στους Τούρκους, αλλά που γι' αυτόν είχαν διαφορετικό νόημα. “Δούλος” και “ραγιάς” για τους Τούρκους σήμαιναν υποταγή σ' αυτούς, για τον Άγιο Κοσμά η υποταγή αναφερόταν στο Μεγάλο Βασιλέα των Ουρανών, τον Κύριο των πάντων. Καιροί δύσκολοι, που έπρεπε να τα έχει φαινομενικά καλά με τον κατακτητή, για να κάνει ανεμπόδιστα το έργο του. Γνωρίζει τη φιλοχρηματία των κατακτητών, «άσπρα δώσ' του και καβαλλίκευσέ τον από το κεφάλι...»² και συγχρόνως τους περιφρονεί: «...ήλθεν και ο αντίχριστος, τον οποίον έχομεν και εις το κεφάλι μας και δεν πρέπει να σας το ειπώ ότι τον ηξεύρετε...»³.

Η συμπεριφορά του Πατροκοσμά απέναντι στους **άρχοντες της Πολιτείας** δείχνει αφ ενός σύνεση και διάκριση, ώστε να μπορεί να συνεχίσει απερίσπαστος τη Διδαχή του, που ήταν το παν γι' αυτόν, αφετέρου έδινε παράδειγμα στο λαό να δέχεται αυτούς, που ο Θεός έβαλε προσωρινά στην εξουσία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν θα έκανε τα πάντα για να τους διώξει, όταν θα ερχόταν η κατάλληλη στιγμή. Συνιστά στο λαό νομιμοφροσύνη, όχι δουλικότητα. Εξάλλου αυτή η Πολιτεία, ήταν ένας βασικός παράγοντας αγωγής των ελληνοπαίδων, που έπρεπε να μάθουν να ζουν αρμονικά, εξωτερικά τουλάχιστον, με το βάρβαρο κατακτητή, ώσπου να έλθει η ώρα του ξεσηκωμού. Με αυτή τη στάση ο Άγιος εξασφάλιζε την άδεια και την ανοχή των κατακτητών, ώστε με τη Διδαχή και τις λατρευτικές ευκαιρίες που δημιουργούσε, να μπορεί να επιδρά αποτελεσματικά και να επηρεάζει αφάνταστα την ελληνική συνείδηση των υποδούλων.

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ, Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 429, επίσης Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, page 158.
2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 270.
3. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ, Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. Διδαχή ΣΤ', σελ 384.

Σημαντικός παράγοντας αγωγής των Ελλήνων της Τουρκοκρατίας κατά το δεύτερο ήμισυ του 18^{ου} αιώνα, ήταν **το κήρυγμα και η παρουσία του ίδιου του Πατροκοσμά** στους τόπους που περιόδευε. Ήταν οι σταυροί, που έστηνε στο διάβα του, τα κομπολόγια και οι σταυροί, που μοίραζε στους χριστιανούς. Ήταν η επίδραση, που ασκούσε στις μάζες, που τον άκουγαν και τον ακολουθούσαν. Ήταν η απήχηση, που είχε ο λόγος του στις ψυχές, το επιβάλλον, που ασκούσε, ώστε παρευθύς να εκτελείται κάθε του εντολή, γιατί κυριολεκτικά μάγευε όχι μόνο Έλληνες αλλά και Τούρκους. Τόσο, που ο κατάσκοπος Μαμωνάς, όργανο των Βενετών, να γράφει κατάπληκτος: «Η προσταγή του είναι επιβλητική εις όλους και οιανδήποτε πρότασιν και αν κάμη εκτελείται παρευθύς, πράγματα δηλαδή που προκαλούν κατάπληξιν...»¹. Ήξερε να είναι Αρχηγός. Ο αρχηγός ξέρει να κάνει τους άλλους να πειθαρχούν και συνάμα να τον αγαπούν. «Ο πραγματικός αρχηγός δεν είναι εκείνος που τον επιβάλλουν, είναι αυτός που επιβάλλεται μόνος του. Για να οδηγήσεις τους άλλους πρέπει να τους προσφέρεις τον εαυτό σου, πρέπει να ξέσεις ν' αφοσιώνεσαι σ' αυτούς»². Ο Πατροκοσμάς, ο “κοντακιανός καλόγερος”, που χρησιμοποιούσε το “σκαμνί” και “εις αυτό αναβαίνοντας” δίδασκε τα πλήθη που, συναθροιζόταν να τον ακούσουν, δεν προσήλκυσε με το ανάστημα και τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του, αλλά με την παρουσία του και την αποστολή του, προπαντός, γιατί ήξερε να «παίρνει στους ώμους του το βάρος των άλλων. Ο αρχηγός δεν προσδιορίζεται από τα εξωτερικά σημάδια, αλλά από την κυρίαρχη αποστολή του»³. Και μόνο η παρουσία του ήταν για τους ανθρώπους μια ώθηση να ξεπεράσουν τον εαυτό τους, τις δυσκολίες τους, τη στερημένη ζωή τους.

«Κοίταζε το λαό κατάματα, όλους κατάματα, έναν - έναν, κι' ύστερα άρχιζε το κήρυγμά του. Κι' ήταν φορές, έτσι καθώς μιλούσε κι' άπλωνε τα χέρια του, δεξόξερβα που ήταν ωσάν τον Εσταυρωμένον απάνω στο σταυρό του, κι' ήτανε μια τρομάρα για το λαό, ήτανε μια ψυχοταραχή ανείπωτη, ένα κάτι που τους έπιανε όλους από την καρδιά και τους έσφιγγε... Κι' από το ένα χωριό στο άλλο τον ακολουθούσε πολύς λαός, και μαζεύτηκε έτσι κόσμος αμέτρητος που έτρεχε πίσω του, διψώντας να τον ακούει και να τον βλέπει, άνδρες και γυναίκες και παιδιά... ήτανε κάτι αλλόκοτο, κάτι πρωτόφαντο αυτό _____»

1. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Ηπειρωτικά Χρονικά, έτος 15, Ιωάννινα 1940, σελ. 8 - 9, επίσης Α. Ξανθοπούλου - Κυριακού, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και οι Βενετοί (1777 - 1779)*, εκδ. Π. Πουρνάρα, Θεσ/νίκη 1984, σελ. 103.
2. G. Courtois, *L' Art d' Etre Chef*, Editions Fleurus, Paris, Η Τέχνη του Αρχηγού, μετ. Γ. Σχιζας, εκδ. Κέντρου Τύπου δια την Νεότητα, έκδ. 2^η, Αθήναι 1957, σελ. 10.
3. G. Courtois, *L' Art d' Etre Chef*, ό. π. σελ. 10.

που γινότανε...»¹. Αυτό το “αλλόκοτο” και “πρωτόφαντο” ήταν η επίδραση του Πατροκοσμά, του σημαντικού παράγοντα αγωγής, που διαμόρφωνε τις συνειδήσεις του καιρού του και συντελούσε στην ανάπτυξη ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων.

Η μεγάλη επιρροή, που ασκούσε ο Πατροκοσμάς, και οι παιδευτικές του προσπάθειες, αποσκοπούσαν στην κοινωνικοποίηση των ελληνοπαίδων στα πολιτειακά δεδομένα της εποχής του. Η κοινωνική αγωγή που ασκούσε δεν απευθυνόταν μόνο στα παιδιά, αλλά και στους ενήλικες, οι οποίοι θα συνέχιζαν το έργο του και θα έπρεπε να ενεργοποιήσουν τις διάφορες ικανότητες των παιδιών τους. Ο Πατροκοσμάς, ο μεγάλος Παιδαγωγός και Διδάχος, γνώριζε βέβαια ότι η κοινωνικοποίηση των Ελληνοπαίδων της εποχής του δε θα συντελούνταν από τη μια μέρα στην άλλη. Είναι μια διαδικασία, που διαρκεί όσο και η ζωή. Αρχίζει με την εμφάνιση και καλλιέργεια των βασικών ιδιοτήτων του ανθρώπου, κυρίως την ανάπτυξη του συναισθηματικού και κοινωνικού στοιχείου, ακολουθεί η οικειοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και των πολιτιστικών αξιών, και συνεχίζεται με την εκμάθηση νέων μορφών συμπεριφοράς και νέων ρόλων. Αυτή την οικειοποίηση πολιτιστικών, θρησκευτικών και εθνικών αξιών θέλει ο Πατροκοσμάς να βιώσουν τα Ελληνόπουλα, για να διαμορφώσουν ηθική και εθνική συνείδηση, να αποκτήσουν εθνική ταυτότητα, που θα έχει καθοριστική σημασία για τις προοπτικές του Έθνους και την παραπέρα εξέλιξή του. Αυτή τη “γέννηση” του νέου ατόμου, που ο Rene Konig χαρακτήρισε “πολιτιστική γέννηση”¹, επιδιώκει ο Άγιος για τα Ελληνόπουλα, την ελπίδα του δούλου Γένους, που καλούνται να το ελευθερώσουν, αλλά και για τους ενήλικες που τον άκουγαν και που θα συνέχιζαν το έργο του στις ψυχές και στη ζωή των παιδιών τους.

-
1. Θ. Πετσάλης - Διομήδης, *Οι Μαυρόλνκοι*, Το Χρονικό της Τουρκοκρατίας, εκδ. Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σ^{ιας} Α.Ε. έκδ. Ζ', τόμος 3^{ος}, σελ. 78 - 79.
 2. Ι. Πυργιωτάκης, *Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης*, περιοδ. Φιλολόγος, Δεκέμβ. 1982, τόμος ΣΤ', τεύχος 30, σελ. 270 - 271.

Γ' και Δ' περιοδεία του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού

(Από το βιβλίο του Επισκόπου Αυγ. Καντιώτη, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, έκδοση Ορθοδόξου Ιεραποστολικής Αδελφότητας "Ο Σταυρός", έκδ. Η', Αθήνα 1995)

2.5. ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑΣ ΩΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ (ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΙ ΤΗΣ ΔΙΔΑΧΗΣ ΤΟΥ)

Η διδασκαλία είναι ένα έργο τέχνης και γι' αυτό πρέπει να διακρίνεται από ορισμένα γνωρίσματα, που χαρακτηρίζουν όλα τα καλλιτεχνήματα. Ορίζεται από μια σειρά κανόνων, νόμων δομής και αρχές συνθέσεως, που τη διαχωρίζουν από τα άτεχνα κατασκευάσματα. Ο καλός διδάσκαλος πρέπει να εφαρμόζει τους κανόνες και τα χαρακτηριστικά της έντεχνης διδασκαλίας.

Ο Άγιος των γραμμάτων της Τουρκοκρατίας, ο διδάσκαλος του Γένους και ο αναμορφωτής της Παιδείας του υπόδουλου Ελληνισμού, ως μαθητής του Βούλγαρη στην Αθωνιάδα, φαίνεται ότι είχε ακούσει τις διδακτικές θεωρίες¹, που κυκλοφορούσαν στην εποχή του και γνώριζε πολύ καλά και εφήρμοζε στη διδασκαλία του κανόνες και μεθόδους και σχήματα, τα οποία έκαναν τη Διδαχή του ξεχωριστή, ή εφάρμοσε μεθόδους, που η Διδακτική αργότερα θα ανακαλύψει, θα ονομάσει και θα προτείνει². Επίσης η Διδαχή του Πατροκοσμά είχε σκοπούς και στόχους, γνώριζε τις μαθησιακές δυνατότητες των ακροατών του και προσπαθούσε να δώσει τα κατάλληλα ερεθίσματα για την κατανόηση και την ενημέρωση των διδασκομένων επάνω σε ποικίλα θέματα. Πριν προχωρήσουμε στις διδακτικές αρχές και μεθόδους του Πατροκοσμά, ας δούμε τους σκοπούς της διδασκαλίας και Διδαχής του, που δεν απευθυνόταν μόνο σε μικρούς μαθητές, αλλά, ως επί το πλείστον σε μεγάλους, ώριμους ανθρώπους.

Ο σκοπός της διδασκαλίας είναι παιδαγωγικός και ανθρωποπλαστικός, αποβλέπων στην ανίχνευση, ανάπτυξη και εμπέδωση των ψυχοσωματικών ικανοτήτων του διδασκομένου, προκειμένου να αναδειχθεί ώριμος, άρτιος, ελεύθερος, ικανός, χρηστός και χρήσι

1. Κάνοντας μια σύντομη θεώρηση του διδακτικού προβλήματος, παρατηρούμε, ότι απασχόλησε μεγάλους δασκάλους και παιδαγωγούς, που ο καθένας βοήθησε με το δικό του τρόπο στην εξέλιξη και βελτίωσή του. Οι Έρασμος, Rabelais, Bacon, Descartes, Montaigne, Κομένιος, Locke, Fenelon, Rousseau, Pestalozzi, Frobel, Herbart, διατύπωσαν τις διδακτικές τους θεωρίες και έθεσαν τις βάσεις της παιδαγωγικής ως επιστήμης.

2. Κ. Γεωργούλης, *Γενική Διδακτική*, εκδ. Δ. Παπαδήμα, Αθήνα 1972, επίσης Ν. Εξαρχόπουλος, *Γενική Διδακτική*, εκδ. οίκος Πέτρου Δημητράκου, Αθήνα 1946, τόμοι Α' και Β', Αλέξ. Κοσμόπουλος, *Στοιχεία Γενικής Διδακτικής και αξιολόγησης*, εκδ. Ο.Ε.Δ.Β. Αθήνα 1985.

σιμος πολίτης της πατρίδας¹. Ο σκοπός εκφράζει το επιθυμητό αποτέλεσμα κάποιας διαδικασίας, την έκβαση κάποιας προσπάθειας. Χαρακτηριστικά κριτήρια καταλληλότητας ενός παιδαγωγικού σκοπού είναι η σαφήνεια του σκοπού και η δυνατότητα πραγματοποιησεώς του.

Ο σκοπός της διδασκαλίας του Πατροκοσμά ήταν συγκεκριμένος και σαφής, να συντελέσει στην τόνωση του εθνικού φρονήματος, στην ενεργοποίηση των ψυχικών ειδικά λειτουργιών των υποδούλων, στην εξασφάλιση της ενεργητικής ετοιμότητας απέναντι στη γνώση πάνω σε όλα τα

θέματα, που μπορούσαν να τους απασχολήσουν και στις διάφορες προκλήσεις, που δημιουργούσε η φορτισμένη ατμόσφαιρα της εποχής. Ο σκοπός του είχε μακροπρόθεσμες επιδιώξεις και ήξερε τι ακριβώς ήθελε να πετύχει. Η διδασκαλία έπρεπε να συντελέσει στη μόρφωση και παιδεία του απαίδευτου ελληνικού λαού, που δεν είχε τη δυνατότητα να φοιτήσει σε Σχολές και Ελληνομουσειά, αλλά που θα μπορούσε εύκολα να πειστεί για την αναγκαιότητα των γραμμάτων και να συστήσει «σχολείον ελληνικόν να μανθάνουν τα παιδιά γράμματα». Η διδασκαλία έπρεπε να συντελέσει στην ανάπτυξη και ολοκλήρωση μιας προσωπικότητας ελεύθερης, δυνατής, που θα τολμούσε να αντισταθεί στον «αντίχριστο, τον οποίον έχουν εις το κεφάλι τους»², τον Τούρκο κατακτητή, που αφάνισε το Έθνος των Ελλήνων, γκρέμισε την ελπίδα, συνετέλεσε στον ψυχικό χαλασμό, στην απενεργοποίηση, στη μείωση, στην έλλειψη της ηθικής αντοχής. «Ο Άγιος των σκλάβων αυτό τον αφανισμό ήθελε να προλάβει, παλεύοντας για την αναζωογόνηση της ελπίδας, για το ριζοβόλημα του “ποθούμενου” στην καρδιά και την ψυχή των σκλάβων»³.

Το Σχολείο δεν είναι αποκομμένο από τις κοινωνικές καταστάσεις, αλλά, αντίθετα, αποσκοπεί στη βελτίωση ή ανατροπή ορισμένων από αυτές, γι' αυτό και η διδασκαλία του Πατροκοσμά δέθηκε με τις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας του 18^{ου} αιώνα, βοηθώντας τους διδασκόμενους στην άσκηση δημιουργικών ρόλων. Στόχος βασικός και σκοπός του να σταματήσει τους εξισλαμισμούς, να μορφώσει τους απαίδευτους ραγιαδες, να τους “συστήσει” Σχολεία, να τους μάθει να μιλάνε την ελληνική γλώσσα, να τονώσει την ελπίδα, να αναπτερώσει το ηθικό, να ανυψώσει το θρησκευτικό και εθνικό συναίσθημα, να

1. Αλ. Κοσμόπουλος, *Στοιχεία Γενικής Διδακτικής και αξιολόγησης*, ό. π. σελ. 31, επίσης Ευσ. Δημητρόπουλος, *Οι Παιδαγωγικοί σκοποί στο διδακτικό έργο*, περ. Φιλολόγος 1981, τόμος Ε', τεύχος 25, σελ. 433 - 434.

2. Μ. Γκιάλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή ΣΤ', σελ. 384.

3. Χρ. Τζούλης, *Το «ποθούμενο» στις Διδαχές του Αγίου Κοσμά*, Θέρμο 1997, σελ. 12.

ξυπνήσει την εθνική συνείδηση, να δώσει εθνικό περιεχόμενο στους κλέφτικους αγώνες, με ένα λόγο να προετοιμάσει την επανάσταση στις καρδιές. «Ολόκληρο το Έθνος στη διδασκαλία του Αιτωλού βρίσκει τον καλύτερο εαυτό του»¹, γιατί είναι αυτός, που εμπνέει στους αρματολούς την ιδέα της απελευθέρωσης και της καρτερίας, στους κλέφτες το ιδανικό να πολεμήσουν τον κατακτητή, στους απλοϊκούς ξωμάχους “το ποθούμενο”, σε όλους την αναγέννηση αυτού του τόπου. «Και είναι βέβαιο πως αυτή η προεργασία που κάνει ο Κοσμάς γίνεται κατόπιν συνεργασίας και προεγκρίσεως του Πατριαρχείου, δηλαδή του κύκλου εκείνου των προφιλικών αναγεννητών, που προετοίμαζαν την επανάσταση»¹.

Ο ψυχισμός του ανθρώπου είναι ένα σύνολο, που διαφοροποιείται και εξελίσσεται ολικά και δυναμικά κάτω από την επίδραση διαφόρων ερεθισμάτων, εξωτερικών και εσωτερικών, πνευματικών και υλικών, βιολογικών και ψυχολογικών, ατομικών και κοινωνικών. Επομένως, η

διδασκαλία μπορεί να επιδράσει δυναμικά όχι μόνο σε κάποιο μέρος του ψυχισμού του διδασκόμενου, αλλά πάνω σε όλη την προσωπικότητά του. Έχοντας υπόψη αυτή την ψυχοπαιδαγωγική αρχή ο Πατροκοσμάς “επέβαλλε” δυναμικά τη Διδαχή του στους ακροατές του, ώστε να επηρεάσει την όλη προσωπικότητά τους με την συνάσκηση όλων των ικανοτήτων τους και το “ξύπνημα” δυνάμεων εσωτερικών, συγκινησιακών. Ήθελε να “ξύπνησει” κάθε περιοχή της προσωπικότητας του μαθητή, τη γνωστική, συναισθηματική, ψυχοκινητική και αντιληπτική. Ιδιαίτερα απευθύνεται στη συναισθηματική περιοχή, όπου το άτομο συνειδητοποιεί και κατόπιν αποδέχεται κάποιες αρχές, θέσεις, διαθέσεις, που θα στηρίξουν τις αξίες του και θα κατευθύνουν τη συμπεριφορά του. Η παιδεία έρχεται απέξω για όλους μας, κατά την παραβολή του σπηλαίου και των δεσμοτών του Πλάτωνα στην “Πολιτεία”². Ο δρόμος από το σκοτάδι προς το φως,

-
1. Δώρος Πολίτης, *Οι Κοινωνικές ιδέες του Κοσμά του Αιτωλού*, εκδ. της Χριστιανοσοσιαλιστικής Βιβλιοθήκης του οργανισμού Νεοελληνικής αναγέννησης, Αθήνα χχ σελ 17.
 2. Στην παραβολή η κυριαρχούσα έννοια είναι το σκοτάδι, η απαιδευσία. Μέσα το σκοτάδι είναι ο φυλακισμένος, ο απαιδευτος άνθρωπος, έξω το φως. Η παιδεία είναι λύσις από των δεσμών και μεταστροφή προς το φως, «ψυχής περιαγωγή εκ νυκτερινής τινος ημέρας εις αληθινήν», (521 c). Όταν λύνεται ο φυλακισμένος μέσα στο σπήλαιο της «Πολιτείας», σηκώνεται, γυρίζει το κεφάλι του, κάνει τα πρώτα βήματα και κοιτάζει έξω προς το φως. Η κάθε μια απ’ αυτές τις ενέργειες είναι συνδεδεμένη με πόνους, «πάντα δε ταύτα ποιών αλγοί», (515 c), διότι είναι τραχύς και ανηφορικός ο δρόμος της παιδείας για κάθε άνθρωπο. Πλάτων, *Πολιτεία ή περί δικαίου, Πολιτικός*, Βιβλίο Ζ’, (514 a - 521 c), εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, μετ. Ι. Γρυπάρη, Αθήνα 1954, σελ. 498 - 517.

όπως τον παριστάνει η εικόνα του σπηλαίου, συμβολίζει την ανάβαση του ανθρώπου από το πνευματικό σκοτάδι της αμάθειας προς το φως της παιδείας και γνώσεως. Αυτή την ανάβαση του υπόδουλου ραγιά προς το φως της Παιδείας έβαλε σκοπό της ζωής του ο Πατροκοσμάς. Επίσης γνώριζε ότι το πολύπλοκο και πολυδύναμο φαινόμενο της μάθησης υπάρχει μέσα στην ψυχή του ανθρώπου, «ενούσαν εκάστου δύναμιν εν τη ψυχή»¹ και είναι στοιχείο της καθημερινής του ζωής. Συντελείται δε σε μόνιμη και σταθερή βάση καθ’ όλη τη διάρκεια του βίου του, αρχίζοντας ασυνείδητα με τη γέννηση και συνεχίζοντας συνειδητά μέχρι το τέλος της ζωής, αφού κάθε άνθρωπος διδάσκει και διδάσκεται μέσα και έξω από την οικογένεια, το Σχολείο, την κοινωνία.

Η διδασκαλία θεωρείται ως **αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης διδασκάλου και διδασκόμενου, αλλά και ερεθισμάτων του περιβάλλοντος**. Ο δάσκαλος επιδρά με την άσκηση του ρόλου του, με την έκφραση της προσωπικότητάς του και με τις ικανότητες, που διαθέτει. Ο Πατροκοσμάς, ο δάσκαλος ως άνθρωπος, ως πηγή της παιδείας είναι στην πρώτη γραμμή. Χαρακτηριστικό του η αγάπη προς το μαθητή και ακροατή, η αγάπη αυτή, που «ιδρύει ηθική σχέση μεταξύ διδασκάλου και μαθητή»². **Ο ρόλος του διδασκάλου Πατροκοσμά** ήταν πολλαπλός και διέθετε τη δύναμη, που του παρείχε το κύρος του. Γνώριζε την ψυχική ποιότητα του ακροατή και είχε τη δύναμη να

προσαρμόζει το λόγο του. Η προσωπικότητά του ασκούσε μεγάλη επίδραση, «είναι πειστικώτατος εις τας ομιλίας του και ως εκ τούτου κατώρθωνε να προσελκύη πάντοτε ολόγυρά του πολλές χιλιάδας ατόμων»³, γράφει ο Γενικός Προβλεπτής των Βενετών Giacomo Nani προς τον Πρίγκηπα της Βενετίας και ο Σέργιος Μακράιος αναφέρει: «Συνέτρεχε πλήθος εκ των πόλεων και χωρίων όπου αν η και επηκολούθουν αυτώ»⁴. Στις περιοδείες του τον ακολουθούσαν πλήθη, «υπελόγισα ότι ήσαν τουλάχιστον 6000 τα άτομα της ακολουθίας του»⁵ και «ο αριθμός των ατόμων, τα οποία πανταχόθεν συρρέουν, ίνα τον ίδουν, είναι καταπληκτικός, ως επίσης και ο αριθμός των ακολουθούντων αυτόν εις την περιοδείαν ανά τας διαφόρους κοι-_____

1. Πλάτων, *Πολιτεία ή περί δικαίου, Πολιτικός*, Βιβλίο Ζ', (518 c), ό. π. σελ. 508.
2. Ι. Θεοδωρακόπουλος, *Πλάτωνος Φαίδρος Εισαγωγή*, ό. π. σελ. 45.
3. Αναφορά του Γενικού Προβλεπτή Θαλάσσης Giacomo Nani προς το Δόγη της Βενετίας στις 19 Μαΐου 1779 (v. η.), Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικών Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 11, επίσης Α. Ξανθοπούλου *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, εκδ. Π. Πουρνάρα, Θεσ/νίκη 1984, σελ 112.
4. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, εν Βενετία τύποις του Χρόνου 1872, τόμος Γ'*, σελ. 276.
5. Από το αντίγραφο της εκθέσεως του Δημ. Μαμωνά προς τον Έκτακτο Προβλεπτή της Λευκάδας στις 26 Απριλίου του 1779 (π. η.), Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικών Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 8, επίσης Α. Ξανθοπούλου *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 103.

νότητας»¹, αναφέρει ο κατάσκοπος Μαμωνάς. Στις πόλεις που έμπαινε δημιουργούσε ξεσηκωμό και προκαλούσε ενθουσιασμό, όπως στην Πάργα, κατά την μαρτυρία του Διοικητή της Benetto Pieri, που γράφει προς τον Προβλεπτή Θαλάσσης Giacomo Nani στην Κέρκυρα: «Άμα ως επλησίασεν εις το προάστειον, ήρχισαν να σημαίνουν όλοι οι κώδωνες των εκκλησιών των εκτός και εντός του Φρουρίου ευρισκομένων, και εξήλθον προς προϋπάντησίν του οι ιερείς συνοδευόμενοι από πλήθος λαού, ήτοι άνδρες, γυναίκες και παιδιά»².

Είναι γνωστό στην Παιδαγωγική το διδακτικό τρίγωνο, που παρουσιάζει τους τρεις κύριους παράγοντες που συμμετέχουν στη διδασκαλία, καθώς και τη μεταξύ τους σχέση. Ο μαθητής είναι εκείνος που προσπαθεί να γνωρίσει και να κατακτήσει το μορφωτικό αγαθό, ενώ ο δάσκαλος μεσολαβεί και προσφέρει στο μαθητή την απαραίτητη βοήθεια, παραμερίζοντας τα διάφορα εμπόδια, για να οικειοποιηθεί ο μαθητής το αντικείμενο της διδασκαλίας.

Μια διδασκαλία για να λειτουργήσει και να πετύχει, προϋποθέτει **τη σωστή σχέση διδάσκοντος και διδασκομένου**, το να γνωρίζει ο διδάσκαλος τα ενδιαφέροντα, τις απαιτήσεις, τις ελλείψεις, γενικά τον ίδιο το μαθητή, όπως και ο μαθητής να γνωρίζει τις ικανότητες και τις απαιτήσεις του δασκάλου. Αυτό ακριβώς εφαρμόζει ο Πατροκοσμάς, θέλει να ξέρει τι λογής ακροατές έχει: «Πρέπον και εύλογον είναι, αδελφοί μου, ένας διδάσκαλος όταν θέλη να διδάξη να εξετάζη πρώτον τι ακροατάς έχει, ομοίως και οι ακροαταί να εξετάζουν τι διδάσκαλος είναι. Κι εγώ, αδελφοί μου, οπου αξιώθηκα και εστάθηκα εις αυτόν τον άγιον τόπον, τον αποστολικόν, δια την ευσπλαγχίαν του Χριστού μας, εξέταξα πρώτον δια λόγου σας...» και προσθέτει: «πρέπει δε να

ηξεύρετε και η ευγένειά σας δια λόγου μου...»³. Ο Πατροκοσμάς, όπως και ο Ελβετός Παιδαγωγός Pestalozzi, «στηρίζει τη διαδικασία της αγωγής κατά κύριο λόγο στις σχέσεις δασκάλου - μαθητή, τις οποίες θεμελιώνει στην αγνή και ανιδιοτελή αγάπη»⁴.

-
1. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 10, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 221.
 2. Ο Διοικητής της Πάργας Benetto Pieri προς το Γενικό Προβλεπτή Θαλάσσης Giacomo Nani στις 30 Απριλίου 1779 (π. η.), ημέρα Τρίτη, Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 10, επίσης Α. Ξανθοπούλου *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 109.
 3. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 6, επίσης Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 115.
 4. Ι. Πυργιωτάκης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σελ. 79.

Πέρα από το διδάσκοντα και τον διδασκόμενο στη λειτουργία της διδασκαλίας χρησιμοποιούνται πολυδιάστατες διαδικασίες, πληροφοριακές, συλλογιστικές, αξιολογικές, διαδικασίες επικοινωνίας, φιλοτίμησης, παροχής αξιών, ιδεών, ιδανικών. Τα μηνύματα που εκπέμπονται διαμορφώνουν συνειδήσεις, επηρεάζουν, κοινωνικοποιούν και γι' αυτό ο Άγιος μέσα από τις Διδαχές του περνάει όλα τα μηνύματα που θέλει να δώσει ως πομπός στους ακροατές του.

Πολλά έχουν λεχθεί για τις Διδαχές του Αγίου ότι δεν ακολουθούν ένα σχέδιο, δεν έχουν σκελετό, αλλά είναι συμβουλές και παραινέσεις διανθισμένες με παραδείγματα για να γίνουν πιο πειστικές. Ο Παπακυριακού μίλησε για το «ποικίλο περιεχόμενο» της κάθε Διδαχής και ότι οι Διδαχές δεν εμφανίζουν «ενότητα λόγου», παρά μόνο «εξαίρεσιν αποτελεί η Δευτέρα Διδαχή επί της Παραβολής του Σπορέως, ήτις εμφανίζει αυστηράν ενότητα και λογοτεχνικήν δεξιότητα» και παραθέτει στη συνέχεια το υστερόγραφο του Ηγουμένου της Μονής Χάλκης Δαμιανού, στην έκδοση Διδαχής Κοσμά του Αιτωλού: «Ο Μακάριος Κοσμάς εξεφώνησε πολλούς και διαφόρους λόγους σύμφωνα με τας περιστάσεις, εις όλα τα μέρη όσα περιήλθεν. Ουδέποτε όμως είχε προσχεδιασμένον ή γεγραμμένον λόγον ως έχων εν αυτώ την θείαν χάριν...»¹. Τη γνώμη αυτή υιοθέτησαν και άλλοι μεταγενέστεροι, αλλά δεν παύει να είναι μια ατομική γνώμη μη ανταποκρινόμενη στην πραγματικότητα².

Κατά τη γνώμη μας, η μεθοδική πορεία της διδασκαλίας του Πατροκοσμά έχει όλα τα χαρακτηριστικά της **έντεχνης διδασκαλίας**. Χαρακτηριστικά της διδασκαλίας του, όπως φαίνονται στις Διδαχές που διασώθηκαν, και με βάση τη μεθοδολογία της διδακτικής, ήταν η σαφήνεια, η ενότητα και αρμονία των ιδεών, η αναλογία και συμμετρία, οι λεπτομέρειες, η πρωτοτυπία³.

Πρώτο χαρακτηριστικό η **σαφήνεια στη μορφή**. Δεν είναι οι Διδαχές του μια απλή συσσώρευση γεγονότων και συμβουλών, όπως φαίνεται εκ πρώτης όψεως και υποστήριξαν πολλοί, αλλά υπάρχει κάποιο σχέδιο με αρχή, μέση, τέλος. Χωρίζει το μορφωτικό υλικό σε μέρη, του δίνει την κατάλληλη μορφή, το τοποθετεί από μεθοδολογική άποψη _____

1. Σωφρ. Παπακυριακού, *Κοσμά Αιτωλού. διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, Αθήναι χχ, σελ. 15.
2. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας αναγεννηταί, Κ. Αιτωλός*, περ. Το Νέον Κράτος, έτος β', τεύχ. 10 (1938), σελ. 713 - 714, επίσης Αυγ. Καντιώτης *Κοσμάς ο Αιτωλός (1714 - 1779)*, εκδ. «Σταυρός», έκδ. ΙΗ', Αθήναι 1995, σελ. 38.
3. Κ. Γεωργούλης, *Γενική Διδακτική*, ό. π. επίσης Ν. Εξαρχόπουλος, *Γενική Διδακτική*, τόμοι Α' και Β', ό. π. Αλ. Κοσμόπουλος, *Στοιχεία Γενικής Διδακτικής και αξιολόγησης*, ό. π.

μέσα σ' ένα σχέδιο, σε μια πορεία. Μέσα στα κείμενα υπάρχουν φράσεις που υποδηλώνουν το σχέδιο, που ο Άγιος έχει στο νου του, όπως: «Με αξίωσεν ο Κύριος, αδελφοί μου, και μένα τον αμαρτωλόν και ήρθα εχθές εδώ εις την ευλογημένην σας χώραν και σας απόλαυσα και είπαμεν και μερικά νοήματα...» και συνεχίζει «τώρα πάλιν... να κάμωμεν αρχήν να ειπούμεν και τα επίλοιπα με συντομίαν...», και στο τέλος της ίδιας Διδαχής, «ο λογισμός με λέγει: ...κάθισε και το βράδυ ναν τους ειπής και τα επίλοιπα»¹. Αυτές οι φράσεις δείχνουν το σχέδιο του Πατροκοσμά, που για να ολοκληρώσει το βασικό κύκλο των θεμάτων του σ' ένα τόπο, έπρεπε να μιλήσει περισσότερες από μία φορές. «Εδίδασκεν αυτόν (το λαό) επί δυσί και τρισίν ημέραις», γράφει ο Περραιβός. Αν δεν είχε αυτή τη δυνατότητα, σε μια ή δύο ομιλίες περιελάμβανε ό,τι σημαντικότερο νόμιζε ότι ήταν απαραίτητο.

Από την προσεκτική μελέτη των Διδαχών του μπορούμε εύκολα να δούμε το πρόγραμμα, που ακολουθούσε ο Πατροκοσμάς. Η διδασκαλία γινόταν τις βραδινές και πρωινές ώρες, μετά τις εργασίες των ακροατών του ή πριν από αυτές. Οι μετακινήσεις του γινόταν την ημέρα, «να ασηκωθώ κομμάτι νύκτα να πηγαίνω εις άλλο μέρος»², οπότε συνήθως έφθανε βράδυ σε κάποιο τόπο. Εκμεταλλευόμενος τον χρόνο του έκανε την πρώτη διδαχή το βράδυ, που συνήθως έπαιρνε πολλές ώρες και τέλειωνε και μετά τα μεσάνυχτα ακόμη, όπως υποδηλώνεται από τον κατάσκοπο Δ. Μαμωνά, που πήγε να τον παρακολουθήσει, όταν κήρυττε στο Μαύρο Μαντήλι, κοντά στην Πρέβεζα. «Την παρελθούσαν Πέμπτην, 18 τρέχοντος απεφάσισα να αναχωρήσω προς συνάντησιν του Καλογήρου... έφθασα εις το μέρος όπου ευρίσκετο, περί την 23^η ώραν, την στιγμίν ακριβώς που εκήρυττεν... Κατά την μίαν της νυκτός του έκαμα γνωστήν την άφιξίν μου...»³. Φαίνεται καθαρά ότι το κήρυγμα τέλειωσε «κατά την μίαν» και αμέσως μετά ο Μαμωνάς συνάντησε τον Πατροκοσμά. Στη συνέχεια αναφέρει ότι μίλησαν «επί τρία κατά συνέχειαν βράδυα πάρα πολύ, περιπατούντες μόνον, εις απόστασιν από τον λαόν, που ανεπαύετο κατά τας νυχτερινάς εκείνας ώρας»³. «Ηρχισε την 20^η ώρα να κάμη δημοσία λόγους...»⁴,

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 182, 183 και 206.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 244.

3. Από το αντίγραφο της εκθέσεως του Δημ. Μαμωνά προς τον Έκτακτο Προβλεπτή της Λευκάδας στις 26 Απριλίου του 1779 (π. η.) Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, σελ. 8, επίσης Α. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 103.

4. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, ό. π. σελ. 10, επίσης Α. Ξανθοπούλου *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 108 - 109.

αναφέρει και ο Διοικητής της Πάργας, όταν ο Άγιος πήγε εκεί.

Από τα λεγόμενα του Μαμωνά και του Διοικητή της Πάργας συμπεραίνουμε ότι πολλές φορές ο Άγιος μιλούσε μόνο τα βράδια, τρία συνεχόμενα για να ολοκληρώσει τη διδασκαλία του, ίσως γιατί οι άνθρωποι δούλευαν από πολύ πρωί, και τα βράδια κοιμούνταν στην ύπαιθρο, αφού ήταν από διάφορα γύρω χωριά και δεν ήταν δυνατόν να επιστρέψουν στα σπίτια τους το βράδυ. Ίσως προτιμούσε τα Σαββατοκύριακα «το εσπέρας του Σαββάτου προς την Κυριακήν...»¹, αλλά μάλλον αυτό δεν ήταν πάντα εφικτό λόγω των μετακινήσεων και του χρόνου που εκμεταλλευόταν συνεχώς, για να διαφωτίσει, να διδάξει, να βοηθήσει όσο το δυνατόν περισσότερο κόσμο. Ο ίδιος δε στεκόταν ούτε στιγμή, ιδίως τα τελευταία χρόνια της ζωής του από το 1776 έως το 1779. Νύχτα και μέρα, χειμώνα και καλοκαίρι, από τόπο σε τόπο «ουκ έδωκεν ύπνον αυτού τοις οφθαλμοίς, ουδέ των πόνων ανάπαυσιν», όπως λέει η ακολουθία του².

Η πρώτη, λοιπόν, Διδαχή γινόταν το βράδυ και θέμα της ήταν η Αγία Τριάδα, η Δημιουργία των Αγγέλων και του υλικού κόσμου, η Δημιουργία των Πρωτοπλάστων, η παρακοή τους, η έξωσή τους από τον Παράδεισο και η τιμωρία τους εδώ στη γη και στον άλλο κόσμο. Το πρωί ακολουθούσε η δεύτερη Διδαχή με θέμα τη διήγηση για τη ζωή της Παναγίας, τη Γέννηση και τη ζωή του Χριστού φθάνοντας μέχρι τη Μεγάλη Πέμπτη με την προδοσία και αυτοκτονία του Ιούδα, του οποίου την ιστορία και τη ζωή διηγείται με κάθε λεπτομέρεια. Το επόμενο βράδυ θέμα της Διδαχής του ήταν η Ανάσταση του Χριστού, το έργο των Αποστόλων, η ίδρυση και εξάπλωση της Εκκλησίας, ο Αντίχριστος, η Δευτέρα Παρουσία. Με τις τρεις Διδαχές ολοκληρωνόταν η χριστιανική διδασκαλία, που άρχιζε από τη Δημιουργία και κατέληγε στη συντέλεια του κόσμου. Έτσι υπάρχει μια **ενότητα και αρμονία**, χαρακτηριστικό της έντεχνης διδασκαλίας, αφού διακρίνεται η κεντρική ιδέα και γύρω της περιστρέφονται σε μια λογική συσχέτιση και εξάρτηση οι υπόλοιπες ιδέες.

«Κάθε σημείο, στη διαδικασία της διδασκαλίας, πρέπει να αναπτύσσεται ανάλογα με τη σπουδαιότητά του»¹. Ο Πατροκοσμάς **αναπτύσσει τα σημεία εκείνα που θεωρεί σημαντικά** είτε αυτά αναφέρονται στη χριστιανική κατήγηση είτε σε συμβουλές πρακτικές, όπως η ίδρυση Σχολείου σ' ένα τόπο, οι συμβουλές προς τους γονείς για την καλύτερη _____

1. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, ό. π. σελ. 8, επίσης Α. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 103.

2. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και Ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 31 - 44.

3. Νικ. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, εκδ. Φελέκη, Αθήναι 1981, σελ. 96. αγωγή των παιδιών τους, η σπουδαιότητα των Μυστηρίων και άλλα. Το κάθε θέμα εμπεριέχει ορισμένα στοιχεία, που είναι συνυφασμένα με την πρώτη του ύλη. Σε κάθε περίπτωση αναγκαία προϋπόθεση του “ύψους”, όπως αναφέρει ο Λογγίνος στο έργο του “Περί ύψους”, είναι η επιλογή των πιο σημαντικών από τα ουσιώδη αυτά χαρακτηριστικά και η συναρμογή του ενός με το άλλο σε

ένα ενιαίο οργανικό σύνολο. «Το των εμφερομένων εκλέγειν αεί τα καιριώτατα και ταύτα τη προς άλλαλα επισυνθέσει»¹. Κάποιες φορές φαίνεται ως να λησμόνησε το κύριο θέμα του, αναφερόμενος σε λεπτομέρειες και παραδείγματα, αλλά επανέρχεται και συνεχίζει, όταν έχει πεισθεί για την κατανόηση των λόγων του.

Εξάλλου ο καλός διδάσκαλος «είναι ανάγκη να επιδιώκει και την παρεμβολή χαρακτηριστικών λεπτομερειών, όχι μόνο για να κατανοηθούν καλύτερα τα καινούρια στοιχεία, αλλά και να διατηρείται αμείωτο πάντα το ενδιαφέρον των μαθητών»². Οι **χαρακτηριστικές λεπτομέρειες** διατηρούν ζοηρή την προσοχή στα λεγόμενα του δασκάλου, για να μην κουράζονται από τη μονολογική μορφή διδασκαλίας². Έτσι ο Πατροκοσμάς, ενώ μιλάει για την Παναγία, τους γονείς της και τη ζωή της, παρεμβάλλει τις απόψεις του για την ισότητα της γυναίκας με τον άνδρα, συμβουλεύει τους γονείς για την ατεκνία, για την αποφυγή βοτάνων και φυλακτών «για να κάνουν παιδιά αρσενικά», για την ονομαστική γιορτή των παιδιών, τον αρραβώνα και το γάμο, τις σχέσεις του ανδρογύνου και πολλά άλλα θέματα³, που διατηρούν αμείωτο το ενδιαφέρον και την προσοχή των ακροατών του, ενώ συγχρόνως εμπεδώνουν τόσα καινούρια πράγματα. Η αγωγιμότητα των λόγων του Πατροκοσμά, η μέσω αυτού μετάδοση και μεταβίβαση σε πλήθος ανθρώπων του σωστικού του λόγου, είναι ένα σημαντικό επίτευγμα του μεγάλου διδασκάλου.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της διδασκαλίας του είναι **η πρωτοτυπία, η ελευθερία στις ενέργειες, η προσωπική σφραγίδα** στην πορεία της Διδαχής του, χαρακτηριστικό γνώρισμα της έντεχνης διδασκαλίας². Κι άλλοι ασχολήθηκαν με τη Διδαχή στην εποχή του και πριν από αυτόν. Ο Φραγκίσκος Σκούφος, ο Ηλίας Μηνιάτης, ο Νεκτάριος Τέρπος, ο Δωρόθεος Βουλισμάς. Αλλά η Διδαχή του Πατροκοσμά είχε κάτι το ξεχωριστό, το πρωτότυπο, το γνήσιο, το αληθινό. Μιλούσε με το δικό του τρόπο, έλεγε πράγματα, που για πρώτη φορά οι άμοιροι ραγιάδες άκουγαν, ή πράγματα χλιοειπωμένα, αλλά που είχαν κάτι άλλο, δικό του, βγαλμένο μέσα από την ίδια την ψυχή του γι' αυτούς. Πρώτη φορά _____

1. Διον. Λογγίνος, *Περί Ύψους*, ερμηνευτική έκδοση Μ. Ζ. Κοπιδάκης, Βικελαιά Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1990, (10), σελ. 90.
2. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ 96 - 97.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 182 - 208.

άκουγαν άγαμο μοναχό να τους μιλάει με αγάπη και σεβασμό για τις σχέσεις των συζύγων, αλλά και πρώτη φορά συνάντησαν λόγιο κληρικό «αντί να διδάσκει κλεισμένος σε τέσσερες τοίχους επιβιώνοντας στις τυπωμένες σελίδες» να κάνει «σχολείο του ολάκερο τον ελληνικό χώρο, μαθητές του όλους τους αγράμματους, μέσο του την εθνική του λαλιά και σκοπό του την ίδια την πράξη»¹. Ήταν ο **δάσκαλος δημιουργός**, που με την ποίηση και παραστατικότητα του λόγου του, το βάθος, το ύψος και την ευγλωττία του δούλεψε για την αναβάπτιση του Γένους, την πνευματική του ανύψωση, την εθνική του ανάσταση.

Η σύγχρονη Διδακτική αναφέρεται σε **μεθόδους διδασκαλίας και Διδακτικές αρχές**, που έχουν απασχολήσει τους παιδαγωγούς από χρόνια και προσπαθεί με κάθε δυνατό τρόπο να τις εφαρμόσει στην εκπαίδευση. Οι Διδακτικές αρχές είναι βασικοί κανόνες, που εφαρμόζονται κατά τη διαδικασία της διδασκαλίας και αποσκοπούν στο να βοηθήσουν το μαθητή να οικειοποιηθεί κατά τον καλύτερο τρόπο τα μορφωτικά αγαθά. Μεγάλοι παιδαγωγοί και διδάσκαλοι βρήκαν και εφάρμοσαν οι ίδιοι Μεθόδους και Διδακτικές αρχές, ως μέσο μαθήσεως και ασκήσεως και έτσι γνωστές στη Διδακτική είναι σήμερα η διαλεκτική - μειευτική, η συγκριτική, η επαγωγική και απαγωγική, η αναλυτική και συνθετική, η διερευνητική μέθοδος και άλλες².

Αν λάβουμε υπόψη τις σημερινές μεθόδους διδασκαλίας, έρχεται εύλογα το ερώτημα, ο Πατροκοσμάς ποια μέθοδο διδασκαλίας και ποιές διδακτικές αρχές ακολούθησε; Ποια ήταν η μέθοδος, που έκανε τους ακροατές να κρέμονται από τα χείλη του και να εκτελούν αμέσως τις εντολές του, πράγμα που εξέπληττε τους εχθρούς του; «Η προσταγή του είναι επιβλητική εις όλους και οιαδήποτε πρότασιν και αν κάμη εκτελείται παρευθύς. Πράγματα δηλαδή που προκαλούν κατάπληξιν»³, αναφέρει ο Μαμωνάς στον Προβλεπτή Λευκάδας Sebastiano Morosini, στις 26 Απριλίου 1779 (π. η.). Και ο Προβλεπτής Λευκάδας έγραφε στον ανώτερό του στην Κέρκυρα, τι του κατέθεσε ο Μαμωνάς: «Έχει αξιοθαύμαστον τρόπον όπως εισδύση εις την ψυχήν οιαδήποτε και εις τοιούτον βαθμόν, ώστε δεν υπάρχει τι το οποίον να εκφράση ή να προτείνη ο ίδιος και το οποίον να μη γίνη αμέσως αποδεκτόν και μετά του επιβαλλομένου σεβασμού παρά της ολότητος, ήτις και εκτελεί _____

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, εκδ. Έργων Περάνθη, Αθήνα χχ τόμος 2^{ος}, σελ. 71.
2. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ 96 - 97, επίσης Παν. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολικής Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1995, σελ. 31 - 51, Νικ. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, Αθήνα 1993, σελ. 92 - 162.
3. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, ό. π. σελ. 8, επίσης Α. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 104.

με την πλέον εφικτήν ακρίβειαν...»¹.

Οι Παιδαγωγοί σήμερα μιλούν για **παιδοκεντρική αρχή**², που σέβεται την ιδιαιτερότητα του παιδιού, αναγνωρίζει και διαφυλάττει τα δικαιώματά του, αντιμετωπίζει το μαθητή ως τον ουσιαστικότερο παράγοντα της διδακτικής διαδικασίας. Ο Πατροκοσμάς πρώτος αναγνώρισε την ιδιαιτερότητα του παιδιού, έλαβε σοβαρά υπόψη την όλη ψυχοσωματική του κατάσταση, τα ιδιαίτερα στοιχεία της ατομικότητάς του, τις κλίσεις και ικανότητές του. Γι' αυτό μίλησε με ενθουσιασμό για το παιδί, για τη μάθηση και την όλη εξέλιξή του. Στις Διδαχές κάνει ιδιαίτερο λόγο γι' αυτό, είναι το κέντρο της διδασκαλίας του: «Από μικρόν παιδίον οπού ήμουνα αγαπούσα τα μικρά παιδιά και όταν βλέπω κανένα παιδίον με φαίνεται να ανοίξω την καρδίαν μου ναν το βάλω μέσα. Ανίσως και θέλετε να με σκλαβώσετε, δεν ημπορείτε με άλλον τρόπον παρά αν θέλετε να μου χαρίσετε τα παιδιά σας. Εγώ ναν τα εύχωμαι, να παρακαλώ τον Θεόν να ζήσουν, να προκόψουν και

η ευγένειά σας ναν τα θρέφετε, ναν τα έχωμε μαζί»³. Πρέπει το παιδί να ζήσει σε μια αρμονική οικογένεια, να μάθει γράμματα, να γίνει σωστός άνθρωπος: «Εσύ οπού κάνεις τα παιδιά, να τα παιδεύης τα παιδιά σου, να τα μαθαίνης τα γράμματα, εξόχως τα Ελληνικά»⁴. Μιλάει με αγάπη για το παιδί «το πτωχό, το ξυπόλητο, το γυμνό, το πεινασμένο, το καταφρονεμένο»⁵ και προτρέπει να το περιβάλλουν με αγάπη και το έχουν «καλύτερα» από τα δικά τους. Έτσι το παιδί για τον Άγιο Κοσμά γίνεται το κέντρο της παιδαγωγικής και διδακτικής διαδικασίας, δεν είναι η “μικρογραφία” του ενήλικου, αλλά μια ιδιαίτερη και αυτόνομη δυναμική ύπαρξη, που εξελίσσεται και καταλαμβάνει την πρώτη και κυρίαρχη θέση στην κοινωνία. Το παιδί επί χιλιάδες χρόνια περνούσε ως άγνωστος, «η μεγάλη δημιουργική δύναμη του παιδιού ήταν κρυμμένη», όμως, «όλα τα κάνει το παιδί με τη δύναμή του»⁶, θα πει και θα γράψει η μεγάλη παιδαγωγός Μαρία Μοντεσσόρι.

-
1. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. ό. π. σελ. 8, επίσης Α. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 98, Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 221.
 2. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολικής Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 155 - 157.
 3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 141.
 4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 213.
 5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 187.
 6. Μαρία Μοντεσσόρι, *Ο δεκτικός νους*, μετάφ. Ζωή Χατζιδάκη, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1980, σελ. 24.

Μια άλλη αρχή παιδαγωγική, που εφαρμόζει ο παιδαγωγός Κοσμάς, είναι η **αρχή της ολικότητας**¹. Η αρχή αυτή απαιτεί την προσφορά κάθε μορφωτικού αγαθού στη βάση ενός ενιαίου συνόλου, που έχει αρχή και τέλος και παρουσιάζει εσωτερική διάρθρωση. Με την αρχή αυτή ο δάσκαλος αφενός μεν εντάσσει το περιεχόμενο της διδακτικής ενότητας σ' ένα ενιαίο νοηματικό και ψυχολογικό πλαίσιο, αφετέρου δε συνδέει τη διδακτική ενότητα με προηγούμενες εμπειρίες και γνώσεις των μαθητών, έτσι ώστε οι τελευταίες γνώσεις να συνδέονται με τις προηγούμενες και να αποτελούν μια νέα ολότητα. Ο Πατροκοσμάς έχει ένα σκελετό, ένα σχέδιο των Διδαχών που θα κάνει σ' ένα τόπο, όπως αναφέραμε. Μέσα στα κείμενα υπάρχουν φράσεις, που υποδηλώνουν το σχέδιο, που ο Άγιος έχει στο νου του και τη σύνδεση που κάνει με τις προηγούμενες γνώσεις, που πρόσφερε στους ακροατές του, όπως: «με αξίωσεν ο Κύριος, αδελφοί μου, και μένα τον αμαρτωλόν και ήρθα εχθές εδώ εις την ευλογημένην σας χώραν και σας απόλαυσα και είπαμεν και μερικά νοήματα της Αγίας μας Εκκλησίας και δύο λόγους σε συντομία. Και πρώτον είπαμε για τον Θεόν μας...» και συνεχίζει για τους Αγγέλους, τον Παράδεισο, τον Αδάμ και την Εύα, την Παναγία, τα Μυστήρια. «Έως αυτού αναφέραμε την ιστορία εις δύο λόγους και την αφήσαμε. Τώρα πάλιν... καθώς το Πνεύμα το Άγιον μας εφώτισε να κάνωμεν αρχήν, να ειπούμεν και τα επίλοιπα με συντομίαν...»². Μετά τη γενική επισκόπηση, την ανακεφαλαίωση των προηγουμένων, την κατανόηση του κεντρικού νοήματος της διδακτικής του ενότητας και την επανασύνδεση των

επιμέρους τμημάτων σ' ένα ενιαίο σύνολο, συνεχίζει με το νέο διδακτικό υλικό, που αναφέρεται στα καθήκοντα των Χριστιανών και των ιερέων, στην Κρίση, στη Δευτέρα Παρουσία.

Εντυφώντας στις Διδαχές του Πατροκοσμά, μπορούμε να πούμε με σιγουριά ότι μία από τις μεθόδους που χρησιμοποιεί είναι η **διαλεκτική - μαιευτική μέθοδος**, μιμούμενος έτσι το μεγάλο δάσκαλο Σωκράτη. Κατά τη διαλεκτική μέθοδο, «η γνώση εκπορεύεται από το ίδιο το πρόσωπο και όχι από εξωτερική πηγή. Ο δάσκαλος δεν δίνει γνώσεις, αλλά κεντά τη μνήμη του μαθητή, ερεθίζει τη γνώση που έχει μέχρι τώρα αποκτήσει ή δημιουργεί μια τέτοια κατάσταση, που ενθαρρύνει το μαθητή να βρει τις σχέσεις, που υπάρχουν ανάμεσα στις ιδέες. Εμψυχώνει, ενθαρρύνει, διευκολύνει, βοηθεί, παρακινεί»³.

Η μαιευτική μορφή διδασκαλίας έχει έναν ευρύτερο παιδαγωγικό και μορφωτικό χαρα

1. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 166.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 222 - 223.

3. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 126 - 127.

κτήρα και συνδέεται στενά με τη διδακτική **αρχή της αυτενέργειας του μαθητή**¹. Οι μαθητές θα αυτενεργήσουν για να βρουν την αλήθεια, με την καταβολή των πνευματικών τους δυνάμεων. Έργο του δασκάλου είναι να κατευθύνει για την αναζήτηση της αλήθειας, ώστε στο τέλος οι μαθητές να σχηματίσουν την εντύπωση ότι μόνοι τους έφτασαν στην αληθινή γνώση. Η αυτενέργεια αποτελεί ένα από τα πιο βασικά στοιχεία για την πνευματική καλλιέργεια και ανάπτυξη του ανθρώπου. Διαμορφώνει ελεύθερες προσωπικότητες, χαροποιεί και ικανοποιεί το άτομο, καλλιεργεί και αναπτύσσει την αυτοπεποίθησή του. Ο Πατροκοσμάς συχνά με τη μαιευτική μέθοδο, που χρησιμοποιεί στις Διδαχές του, δίνει την εντύπωση στους αγράμματους ραγιαδες ότι κατέχουν πολλά πράγματα, αφού με τον τρόπο του εκμαιεύει τις σωστές απαντήσεις τους και οι ίδιοι αυτενεργούν: «Όταν θέλετε να ιατρεύσετε την ψυχήν σας, τέσσερα πράγματα σας χρειάζονται. Κάνομέ τε ένα παζάρι; Από τον καιρόν οπού εγεννηθήκετε έως τώρα όσα αμαρτήματα εκάμετε να τα πάρω όλα εις τον λαιμόν μου και η ευγένειά σας να μου πάρετε τέσσαρες τρίχες. Βαρύ να ασηκώσετε τέσσαρες τρίχες από αυτά τα γένεια και να σας πάρω εγώ όλα σας τα αμαρτήματα; Και τι να κάμω; Ωστόσο έχω μίαν καταβόθρα και τα ρίχνω όλα μέσα ωσάν χωνευτήρι. Ποία είναι η καταβόθρα; Είναι η ευσπλαχνία του Χριστού μας. Πρώτη τρίχα είναι όταν θέλετε να εξομολογάσθε το πρώτον θεμέλιον είναι αυτό οπού είπαμε, να συγχωράτε τον εχθρόν σας. Το κάμνετε; --- Το κάμνομεν, Άγιε του Θεού. --- Επήρετε την πρώτην τρίχα...»², και συνεχίζει ως το τέλος πείθοντας με το λόγο του και νομίζοντας οι μαθητές - ακροατές του ότι κάνουν όλα όσα ο σοφός διδάσκαλος τους υπαγορεύει: «Με στερεάν γνώμην, με στερεάν απόφασιν καλύτερα να χύσης το αίμα σου, μα εις άλλην φοράν αμαρτίαν να μη κάμης. Το κάμνεις και αυτό; --- Μάλιστα»³. Έτσι σχηματίζουν την εντύπωση ότι μόνοι τους έφθασαν στην αληθινή και σωστή γνώση.

Η ερωτηματική μορφή διδασκαλίας⁴ βοηθά στην ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων ανάμεσα στον διδάσκοντα και στους διδασκόμενους, αναπτύσσεται ο αμοιβαίος σεβασμός και η εμπιστοσύνη και σύμφωνα με το ρωσικό ρητό «μαθαίνουμε μόνο για κείνο που συζητήσαμε», επιτυγχάνεται η μάθηση, αφού κυριαρχεί το κοινωνικό στοιχείο που είναι κρι

-
1. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 160 - 162, επίσης Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, έκδ. χχ Αθήνα 1993, σελ. 140.
 2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 229.
 3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 231.
 4. Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 131.

σιμο σημείο για τη μάθηση¹. Ο διάλογος αναπτύσσει την κοινωνική συνείδηση, ενισχύει την αυτοπεποίθηση, συμβάλλει ουσιαστικά στην κοινωνικοποίηση, βοηθάει στη διαμόρφωση ελεύθερης, ανεξάρτητης και δημοκρατικής συνείδησης. Οι ερωτήσεις, που απευθύνει ο Άγιος στους ακροατές του είναι σύντομες, σαφείς, διερευνητικές, μονοδιάστατες. Προσπαθεί να προβληματίσει και να ζωντανέψει τη συζήτηση, ή να πετύχει αυτό που θέλει, χωρίς να το επιβάλλει:

- «Αλλά τώρα μου δίνετε την ευχήν σας να πηγαίνω και τα άλλα τα τελειώνετε η ευγένειά σας;
- Όχι, άγιε διδάσκαλε, σε παρακαλούμεν να καθήσης να μας τα τελειώσης, διότι δεν ηξεύρομεν να τα κάμωμεν.
- Καλά, χριστιανοί μου, δια την αγάπην του Χριστού μας και την ιδικήν σας θα καθήσω.
- Είναι πολλοί παπάδες εδώ; Κάμνετε τον κόπον, άγιοι ιερείς, να σηκωθήτε επάνω να ιδώ, είσθε πολλοί; Άγιοι ιερείς μου κάμνετε μίαν χάριν να διαβάσωμεν ένα άγιον ευχέλαιον, να χρισθούν οι χριστιανοί οι αδελφοί μας;
- Ορισμός σου, άγιε του Θεού.
- Έχω φλωρία πολλά να σας πληρώσω, μα δεν σας τα δίδω, θέλω χάρισμα, διότι με πληρωμήν δεν ενεργεί η χάρις του Θεού... χάρισμα να την δίδετε και σεις εις τους αδελφούς σας· το κάμνετε, άγιοι ιερείς;
- Μάλιστα, άγιε του Θεού.
- Παρακαλώ και εγώ τους χριστιανούς να σας συγχωρήσουν ή δεν έχετε αμαρτίας; Και σας φιλεύω αύριον από ένα βιβλίον, όχι δια πληρωμήν αλλά δια μίαν ευχήν.
- Ορισμός σου»².

Και συνεχίζει τις ερωτήσεις για να γίνει στο τέλος το πρόπον, που θα βγει αβίαστα από τους ακροατές του. Ο έντονος διάλογος δίνει μια ιδιαίτερη κίνηση στο λόγο του, όπως φαίνεται πολύ ωραία στον παρακάτω διάλογο:

- Θέλεις να καταλάβης, αδελφέ μου, το χρέος οπού έχεις εις τον Θεόν; Εσύ, αδελφέ μου, έχεις μιαν γυναίκα. Είσαι ευχαριστημένος να τη φιλήση άλλος σε ένα μήνα;

- Όχι.

1. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 130.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. Διδαχή Δ', σελ. 374.

- Σε ένα χρόνο;
- Όχι.
- Σε δέκα χρόνους;
- Όχι.
- Σε πενήντα χρόνους;
- Όχι.
- Σε εκατό χρόνους;
- Όχι»¹.

Στη μορφή αυτή του διαλόγου επιχειρείται, με μικρές και αλλεπάλληλες ερωτήσεις, να καθοδηγηθεί ο μαθητής - ακροατής στην απόκτηση των γνώσεων, στην επίτευξη του στόχου της διδασκαλίας, που βρίσκεται στη σκέψη του Αγίου και είναι άγνωστος στον ακροατή του. Οι ερωτήσεις αυτές συνήθως προδίνουν την απάντηση ή εν μέρει την περιέχουν και περιορίζουν στο ελάχιστο την αυτενέργεια και δραστηριότητα των ακροατών.

Με τον τρόπο αυτό, θέτοντας ερωτήσεις και διατηρώντας την έρευνα (questioner and sustainer of inquiry)² ενθαρρύνει και θέτει βάσεις στέρεες για την περαιτέρω ζωή των ακροατών του.

Συχνά ο Άγιος χρησιμοποιεί τη **διηγηματική μορφή διδασκαλίας**³, η οποία βρίσκεται στο πλαίσιο των μονολογικών μορφών διδασκαλίας. Η διηγηματική μορφή συμβάλλει στη διέγερση ισχυρών συναισθημάτων, γιατί ο δάσκαλος με τη διήγηση θα μιλήσει για προσωπικά βιώματα, για ιστορικά, ηθικά και κοινωνικά γεγονότα, θα δώσει μορφωτική ύλη από τις περιοχές του μεγαλείου, της πίστης και αυτοθυσίας της Ιστορίας και της Θρησκείας. «Η τέχνη της διηγήσεως εξαρτάται από τη φύση του διηγούμενου, από την αντιληπτική ικανότητα των ακροατών, από την ικανότητα και διάθεση του δασκάλου»⁴. Του Πατροκοσμά ο λόγος ήταν πηγαίος, είχε μια φυσική ευγλωττία, παραστατικότητα και πειθώ στη διήγηση. Ο λόγος του ο ρητορικός συχνά μεταμορφωνόταν σε ένα αφήγημα συναρπαστικό με τη ζωντάνια του, την περιγραφική του δύναμη, τις εικόνες, το διάλογο. Γνώριζε να συνεπαίρνει, να συγκινεί, να δημιουργεί ισχυρά βιώματα, να αναστατώνει

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 190.

2. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 162, επίσης Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 134.

3. Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 96.

4. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 340.

με τη θαυμάσια διήγησή του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, μεταξύ πολλών άλλων, η διήγηση με τον πραγματευτή: «Ένας πραγματευτής, ονομαζόμενος παραλογιστής, επραγματεύετο σαράντα - πενήντα χρόνους: ποτέ καμμίαν φοράν προκοπήν δεν έλαβε. Ύστερον ευρίσκει εις τον δρόμον ένα τορβά. Τον ανοίγει, ευρίσκει μέσα φλωρία κάλπικα, μαργαριτάρια κάλπικα, ψεύτικα, και μέσα στην μέσην του τορβά ευρίσκει ένα διαμάντι. Παίρνει τον τορβά με τα άσπρα και πηγαίνει εις τον σαράφην να ιδή αν είναι καλά. Κοιτάζοντάς τα του είπεν ότι είναι κάλπικα και μόνον το διαμάντι είναι καλό. Ο πραγματευτής δεν τον επέστευσε, μόνο τα παίρνει και φεύγει και πηγαίνει εις άλλον σαράφην και του λέγει και αυτός πως τα άσπρα είναι όλα ψεύτικα και κάλπικα, μόνον το διαμάντι είναι πολύτιμον πράγμα. Ελυπήθη ο πραγματευτής και παίρνει το διαμάντι εις το χέρι του και τον τορβά με τα άσπρα και πηγαίνει...» Η αφήγησή του απλή, λιτή, πυκνή και σύντομη. Η προσοχή των ακροατών του τεταμμένη, το ενδιαφέρον αμείωτο, παρακολουθούν με αγωνία τη συνέχεια: «Ήλθε καιρός να αποθάνη ο πραγματευτής, και κράζει όλους τους ιδικούς του και τους λέγει: εγώ παιδιά μου, έχω σαράντα - πενήντα χρόνους οπού εμπορευόμουν εις τον κόσμον... Ύστερον βρήκα ένα τορβά οπού είχε μέσα φλωρία... και μέσα στη μέσην του τορβά ευρήκα ένα διαμάντι, τον Χριστόν. Ομως μέλλω να αποθάνω, και δεν έχω να σας αφήσω άλλην κληρονομίαν παρά τούτο το διαμάντι... Ήλθε καιρός και απέθανε ο πραγματευτής, απέμεινε το διαμάντι εις τους ιδικούς του. Εκοίταζαν και αυτοί να εύρουν τόπον να το απιθώσουν, καθώς τους παρήγγειλεν ο πραγματευτής... ματαστρώνουν ένα άλλο πανί επάνω εις το άλλο, απιθώνουν το διαμάντι και τότε ευθύς εστάθη το διαμάντι. Τότε εχάρησαν πολύ και εδόξασαν το Θεό»¹.

Μια βοηθητική μέθοδος που εφαρμόζεται σε συνδυασμό με άλλες μεθόδους είναι η **συγκριτική**² ή «**συγκριτική μελέτη**», όπως την ονομάζει ο Ι. Πυργιωτάκης³. Είναι παράθεση φαινομένων, καταστάσεων, προσώπων παραπλεύρως το ένα με το άλλο και η συνεξέτασή τους για υπάρχουσες αντιθέσεις, διαφορές, για να γίνουν συγκρίσεις, να ανακαλυφθούν σημεία συμφωνίας². Πολύ συχνά εφαρμόζεται από τον Πατροκοσμά η μέθοδος αυ- τή για να κινήσει το ενδιαφέρον των ακροατών του, να βρίσκονται σε εγρήγορση και να ανακαλύπτουν τις ομοιότητες ή διαφορές.

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 291 - 294.

2. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 99.

3. Ι. Πυργιωτάκης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, ό. π. σελ. 118.

Χαρακτηριστικά στη μέθοδο αυτή του Αγίου είναι τα παραδείγματα με το Μωϋσή και την Αγία Παρασκευή. Μιλώντας για τις αρετές του Μωϋσή, τονίζει το τι πρέπει να έχουν και οι ακροατές του για να του μοιάσουν: «Ο Μωϋσής, αδελφοί μου, από μικρόν παιδίον έλαβε δύο πράγματα εις την καρδίαν του, αγάπην εις τον Θεόν και εις τους αδελφούς του. Αυτές τες δύο αγάπες να έχετε... να χαίρεσθε με ταύτες τες δύο αγάπες πάντοτε. Σαράντα χρόνους εσπούδαζεν ο προφήτης Μωϋσής να μάθη τα γράμματα δια να καταλάβη που περιπατεί. Να σπουδάσετε και σεις, αδελφοί μου, να μανθάνετε γράμματα όσον ημπορείτε και, αν δεν εμάθετε οι πατέρες, να σπουδάσετε τα παιδιά σας...

Σαράντα χρόνους επαρακαλιότουνε ο Μωϋσής δια να ξεσκλαβώση τους αδελφούς του τους Εβραίους από την Αίγυπτον. Πρέπει και εσύ, αδελφέ μου, να παρακαλής τον Θεόν, όσον ημπορείς, δια το καλόν του αδελφού σου... Σαράντα ημέρας και σαράντα νύκτες ενήστευσε ο προφήτης Μωϋσής ωσάν οπού εκαθαρίσθηκε ψυχικά και σωματικά από πάσαν αμαρτίαν»¹. Και προσθέτει σε άλλη Διδαχή του: «Έτσι πρέπει και ημείς, αδελφοί μου, να νηστεύωμεν πάντοτε, μα περισσότερο την Τετράδη, διατί επουλήθηκε ο Χριστός μας, και την Παρασκευή διατί εσταυρώθη»². «Ακούσατε, αδελφοί μου, τι καλά οπού έκαμε ο Μωϋσής, να ιδήτε και ο πανάγαθος Θεός τι μεγάλο καλόν οπού του εχάρισε του προφήτου Μωϋσέως. Τον χειροτόνησε βασιλέα και εβασίλευσε σαράντα χρόνους. Τον έκαμε και προφήτην... Έζησεν... εκατόν είκοσι οκτώ χρόνους και απέρασε και εδώ καλά και επήγε και εις τον Παράδεισον να χαίρεται πάντοτε. Έτσι πρέπει και ημείς, αδελφοί μου, να παιδεύωμεσθεν και ημείς, να πιστεύωμεν... να καθαριζώμεσθεν από πάσαν αμαρτίαν ψυχικά και σωματικά, να γινώμεσθεν ωσάν άγγελιοι...»³. Η συνεξέταση Μωϋσή και ακροατών, η γειτνίαση και ο άριστος συνδυασμός, που κάνει ο Πατροκοσμάς, χρησιμεύει ως κίνητρο για τη μίμηση του Μωϋσή σε όλους τους τομείς που αναφέρει, προσδιορίζοντας τις ομοιότητες μεταξύ τους. Το παράδειγμα είναι πολύ δυνατό, η σύγκριση άριστη, ενώ η μίμηση θα συντελεστεί μυστικά στις καρδιές των ακροατών.

Ο Πατροκοσμάς συχνά εφαρμόζει τη **διδασκαλία με μορφή προσφοράς**⁴, ή τη **μέθοδο**

-
1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σελ. 68.
 2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 266.
 3. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σ. 69.
 4. Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 124 - 125.

της διαλέξεως ή παραδόσεως¹. Σύμφωνα με την μέθοδο αυτή, δίνεται μεγάλο βάρος για τη μάθηση στις προϋπάρχουσες γνώσεις του μαθητή ενώ συγχρόνως αποβλέπει στην απόκτηση βασικών γνώσεων. Στόχος της η πληροφόρηση των μαθητών για το τι πρέπει να γνωρίζουν και τι να κάνουν. Η πορεία της διδασκαλίας με τη μορφή της παράδοσης ενεργοποιεί τις σχετικές με το νέο, προϋπάρχουσες γνώσεις, εξασφαλίζει τη σύνδεση του νέου με το παλιό και με την εμπέδωση δημιουργεί ξεκάθαρες έννοιες. Η μορφή της παράδοσης είναι η πιο φυσική και εγγύτερη μορφή διδασκαλίας, γι' αυτό και ο Πατροκοσμάς τη χρησιμοποιεί πολύ. Όλοι γνώριζαν για τον Ένα, Πολυέλειο και Πανάγαθο Θεό, αλλά για να προχωρήσει στις ιδιότητες του Θεού και για να τις καταλάβουν οι ακροατές του, θυμίζει πρώτα τα γνωστά και μετά δίνει τα καινούρια στοιχεία: «Για να λάβη παραμικράν βοήθεια ο νους μας, φέρουν μερικά παραδείγματα οι θεολόγοι της Εκκλησίας μας. Σιμά εις τα άλλα μας φέρουν και τον ήλιον. Ο Ήλιος ηξεύρομεν όλοι πως είναι ένας, ένας είναι και ο Θεός. Και καθώς ο ήλιος φωτίζει ετούτον τον κόσμον τον αισθητόν, έτσι και η Αγία Τριάς, ο Θεός, φωτίζει τον νοητόν. Είπαμεν, αδελφοί μου, πως ο ήλιος είναι ένας, μα είναι και τρία μαζί: έχει ακτίνες οπού έρχονται εις τα μάτια μας ωσάν γραμμές, ωσάν κλωστές, έχει και φως οπού

εξαπλώνεται εις όλον τον κόσμον. Με τον ήλιον ομοιάζομεν τον άναρχον Πατέρα, τον Θεόν μας, με τες ακτίνες του ηλίου τον Υιόν του Θεού, τον Χριστόν μας, με το φως του ηλίου το Πανάγιον Πνεύμα»². Η διδασκαλία είναι οργανωμένη λογικά, υπάρχει το πλαίσιο για τη σύνθεση των νέων πληροφοριών με τις παλιές, αφού θεωρεί προτιμότερο να οικοδομεί μια στέρεη βάση γνώσεων που είναι απαραίτητη για την κατάκτηση των νέων και να μην αγνοεί την υπάρχουσα υποδομή. Με τη μορφή αυτή διδασκαλίας ο παιδαγωγός κατευθύνει την προσοχή του μαθητή σε καίρια και κύρια σημεία. Ο Πατροκοσμάς κατευθύνει τους αγράμματους ακροατές του και τους καθιστά την προσοχή εκεί που θεωρεί αναγκαίο και σημαντικό: «Ακόμη να προσέχετε καλά, χριστιανοί μου, να απέχεσθε από μαγικά βότανα, διατί βγαίνουν και περιτριγυρίζουν τον κόσμο πολλά τέκνα του Διαβόλου και πλανούν τους χριστιανούς, δια να πάρουν άσπρα και δίνουν κάτι φυλαχτά να κάνουν παιδιά και να λαμβάνουν την υγείαν τους και να βλέπουν την μοίραν τους, τι έχουν να τους ακολουθήσουν εις την ζωήν τους...»³.

1. Κων. Πασσάκος *Εισαγωγή εις την Παιδαγωγικήν Ψυχολογίαν*, ό. π. Β' τόμος, σελ. 880.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 9-10.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 168 - 169.

Με την **(κάθετη μεταβίβαση ή μεταφορά μάθησης)**¹ οι γνώσεις που κατέχει ο μαθητής διευκολύνουν την απόκτηση πιο σύνθετων γνώσεων στην ίδια περιοχή. Μεταβίβαση της μάθησης είναι η δυνατότητα εξεύρεσης τρόπων και μεθόδων για την αντιμετώπιση και επίλυση προβλημάτων, με βάση τις υπάρχουσες γνώσεις, εμπειρίες, ικανότητες και δεξιότητες. Επίσης είναι η κάθε είδους επίδραση προηγούμενης μάθησης σε νέες συνθήκες και καταστάσεις. Κύριο στοιχείο της μεταβίβασης ταυτόσημων ή όμοιων στοιχείων είναι ο βαθμός ομοιότητας. Ο Πατροκοσμάς χρησιμοποιεί, κατά τη σύγχρονη Διδακτική, τη μεταβίβαση ή μεταφορά μάθησης είτε ως μεταβίβαση ταυτόσημων ή όμοιων στοιχείων είτε ως κάθετη μεταβίβαση, που ερμηνεύει η συμπεριφοριστική Σχολή, είτε ως γενική ή οριζόντια μεταβίβαση, που εξηγεί η γνωστική Σχολή².

Η οριζόντια και η κάθετη μεταβίβαση δίνουν τη δυνατότητα στο άτομο να εφαρμόζει τις γνώσεις του και σε προβλήματα ή περιοχές στις οποίες δεν έχει ασκηθεί άμεσα. Πρόκειται για γενίκευση της μάθησης και εφαρμογή της σε περιστάσεις, που δεν είναι ακριβώς άσχετες με τις αρχικές, αλλά παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεία και ομοιότητες. Ο Άγιος, μιλώντας για την παρακοή του Αδάμ και της Εύας και την τιμωρία τους από το Θεό, είναι εύκολο να βοηθήσει τον άνθρωπο να μάθει και να καταλάβει ότι, αν παρακούσει το Θεό, θα τιμωρηθεί: «Καθώς επαίδευσε τον Αδάμ και την Εύαν, έτσι παιδεύει και ημάς ανίσως και δεν κάνωμεν καλά»³. Αυτή είναι η οριζόντια μεταβίβαση (lateral transfer). Πέρα όμως από αυτό κάθε καινούρια γνώση του ατόμου το βοηθάει να προσεγγίσει και να κατακτήσει με ευκολία γνώσεις ανωτέρου επιπέδου: «Ημείς οι ευσεβείς χριστιανοί όταν πηγαίνωμεν εις την εκκλησίαν να στεκώμεσταν με ευλάβειαν, με φόβον και τρόμον δια να λάβωμεν συγχώρησιν των αμαρτιών μας. Και καθώς όταν μπαίνωμεν μέσα εις τον τάφον και αλησμονούμεν όλα τα

κοσμικά, ομοίως και όταν μπαίνωμεν μέσα εις το στασίδι, πρέπει να λησμονούμεν όλα τα κακά. Το στασίδι τι είναι; Ένας τάφος ορθός. Και μας το εχάρισεν ο Θεός για διδάσκαλον, να μπαίνωμεν μέσα και να στοχαζώμαστε τες αμαρτίες μας, τον θάνατον, την Κόλασιν, τον Παράδεισον. Αν το κάμνετε έτσι, πολύ καλά το κάμνετε. Ειδέ και πηγαίνετε και στολίζεστε και περιεργάζεστε ένας τον άλλον και κάνετε κουβέντες και λακριντιά μέσα εις την εκκλησίαν, βάνετε φωτιά και καίεστε»⁴. Έτσι οι κατώτερες γνώσεις, ότι _____

1. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 47.
2. Αχιλ. Καψάλης, *Μάθηση και διδασκαλία*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1986, σελ. 102 - 103.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 138.
4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 191 - 192.

στην εκκλησία οι χριστιανοί πρέπει να στέκονται με ευλάβεια, έχουν τη δυνατότητα μεταβίβασης σε μάθηση ανώτερης τάξης, ότι το στασίδι που καθόμαστε στην εκκλησία θυμίζει τον τάφο και μας βοηθάει να γίνουμε καλύτεροι στοχαζόμενοι το θάνατο και την αιωνία Κόλαση, αν δεν προσέξουμε και δεν μετανοήσουμε. Αυτή είναι η κάθετη μεταβίβαση (vertical transfer) και αναφέρεται στην επίδραση, που έχουν οι γνώσεις ενός επιπέδου στην απόκτηση γνώσεων και ικανοτήτων αμέσως ανώτερου επιπέδου.

Ο Πατροκοσμάς ως διδάσκαλος εφαρμόζει μεθόδους, που η Διδακτική ανακάλυψε αργότερα. Αυτό αποδεικνύει το ανήσυχο πνεύμα του, την επιθυμία του για τη γνώση «ελληνικών γραμμάτων» των ακροατών του, τις φιλοδοξίες του να μορφωθεί ο απαίδευτος Έλληνας. Μία άλλη μέθοδος είναι **η μάθηση με ανακάλυψη ή δημιουργική μάθηση**¹, κατά την οποία ο δάσκαλος θέτει προβλήματα, που ο μαθητής πρέπει να βρει τη λύση με τη βοήθειά του. Κύρια χαρακτηριστικά της η οργάνωση ατομικών και ομαδικών δραστηριοτήτων μάθησης, η παροχή ευκαιριών για ανακάλυψη γνώσεων, η κατανόηση των γνώσεων, η καλλιέργεια των διανοητικών ικανοτήτων του διδασκόμενου, μέθοδος κατάλληλη για διδακτικούς στόχους ανώτερης γνωστικής κατηγορίας. Ο δάσκαλος προσφέρει περιστατικά, παραδείγματα και προβλήματα, μέσω των οποίων οι μαθητές προσπαθούν να βρουν τις θεμελιώδεις αρχές και έννοιες που βρίσκονται πίσω τους, χωρίς να τις παίρνουν έτοιμες. Η ανακάλυψη δε εννοιών, κανόνων, γενικεύσεων μέσα από την **προσωπική εμπειρία του ίδιου** του Πατροκοσμά, οδηγεί στην καλύτερη κατανόηση των λεγομένων και στη μεταφορά τους και σε άλλες περιπτώσεις και καταστάσεις προσωπικές των ακροατών του. Όταν μιλάει για τη σπουδαιότητα των γραμμάτων που έμαθε και πόσο σημαντικό είναι να έχουν Σχολείο στον τόπο τους, τους δίνει την ευκαιρία και τη δυνατότητα να ιδρύσουν Σχολείο και να μάθουν γράμματα και εκείνοι και τα παιδιά τους, για να βοηθήσουν τον εαυτό τους και τους άλλους: «Ανίσως και δεν ήτανε σχολεία, πού ήθελα εγώ να μάθω να σας διδάσκω; Εγώ, χριστιανοί μου, έφθειρα την ζωήν μου εις την σπουδήν σαράντα πενήντα χρόνους, εγώ εδιάβασα και περί ιερών και περί ασεβών και περί αθέων και περί αιρετικών, τα βάθη της σοφίας ερεύνησα»².

Η δημιουργική μάθηση είναι άσκηση για ενίσχυση της δημιουργικότητας, δηλαδή της πρωτότυπης και μοναδικής αντίδρασης του ανθρώπου για την αντιμετώπιση προβλημάτων και καταστάσεων που του παρουσιάζονται. Είναι μια νοητική ικανότητα που καλ-

1. Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 125 επίσης Κων. Πασσάκος, *Εισαγωγή εις την Παιδαγωγικήν Ψυχολογίαν*, ό. π. Β' τόμος, σελ. 884.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 142.

λιεργείται και αναπτύσσεται στα πλαίσια της επίδρασης, που ασκεί το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον. Ο Πατροκοσμάς εφαρμόζει την **αρχή της δημιουργικότητας**¹, που διασφαλίζει στο μαθητή ελευθερία, αυτοπεποίθηση, δυνατότητα αυτενέργειας, καλλιέργεια των δημιουργικών ικανοτήτων των ακροατών του. Στόχος του, να καταφέρει να κά-νει τους ακροατές του να σκέπτονται ανεξάρτητα και αυτοδύναμα, τότε που αυτός δεν θα βρίσκεται κοντά τους. Γι' αυτό πολλές φορές υιοθετεί τη μέθοδο και αρχή της δημιουργικότητας, όπως ανακαλύπτουμε στις Διδαχές του.

Σκεπτόμενος πώς θα βοηθήσει το υπόδουλο Γένος εφαρμόζει και δύο άλλες παρεμφερείς παιδαγωγικές αρχές, **την αρχή της εγγύτητας στη ζωή**² και **τη μέθοδο του Project**³. Κατά τις μεθόδους αυτές καταβάλλεται προσπάθεια να ελαττωθεί στο ελάχιστο η απόσταση ανάμεσα στο σχολείο και στη ζωή. Οι μέθοδοι επιδιώκουν να φέρουν το μαθητή σε επαφή με τις προβληματικές καταστάσεις της ζωής και να μάθει να τις αντιμετωπίζει μόνος του. Ο αγώνας για την επιβίωση, για το καθημερινό “ψωμί”, οι πνευματικές και υλικές ανάγκες του ανθρώπου, οι πολυειδείς πνευματικές, ηθικές, ανθρωπιστικές, αισθητικές, κοινωνικές κ.λ.π. αξίες της ζωής, ιδιαίτερα η αξία της ελευθερίας, ώθησαν τον Πατροκοσμά να προσαρμόσει τη Διδαχή του στις σύγχρονες ανάγκες και απαιτήσεις της ζωής των υποδούλων ραγιάδων. Πέρα από τα πνευματικά και θεολογικά θέματα, τον υπόδουλο Ελληνισμό τον ενδιέφερε η σύγχρονη ζωή και κατάσταση. Γι' αυτό συμβουλεύει τους γονείς, τους ιερείς, τα παιδιά, τις γυναίκες, τους προεστούς, όλους. Και επειδή το πιο “καυτό” θέμα κατ' αυτόν για την εποχή του ήταν το θέμα της Παιδείας, τους λέει: «Ωσάν έχετε τον τρόπον, όποιος παπάς ή κοσμικός θέλει να μάθη γράμματα ελληνικά, ας σηκωθεί απάνω να μου το ειπή να τον ευλογήσω και εγώ να βάλω και όλους τους χριστιανούς να τον συγχωρέσουνε. Σας παρακαλώ, χριστιανοί μου, να ειπήτε και δια εκείνους οπού ήλθαν να μάθουν γράμματα ελληνικά να τους χαρίζετε τα χρέγια και άλλα δοσίματα. Ανίσως πάλιν και δεν διαβάζουν, να τους τα ρίχνετε διπλά να τα πληρώνουν»⁴.

Κάποιες φορές παρατηρούμε να καθορίζει ποιές έννοιες, ποιές διαδικασίες ή γεγονότα θα πρέπει να ανακαλύψουν οι ακροατές του. Χρησιμοποιεί άλλοτε την επαγωγική

1. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 49.

2. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 165, επίσης Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 119 - 120.
3. Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 119 - 120.
4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 281.

και άλλοτε την απαγωγική μέθοδο. Προετοιμάζει τα μέσα, που θα τους κινητοποιήσουν τη σκέψη, επισημαίνει τα σημεία, που θα παρατηρήσουν και χρησιμοποιεί την **επαγωγική προσέγγιση**¹. Κατά την επαγωγική μέθοδο, γίνεται επεξεργασία των επιμέρους παραδειγμάτων και στη συνέχεια η εξαγωγή των διαφόρων συμπερασμάτων, κανόνων και νόμων με την αφαιρετική διαδικασία: «Έχετε εδώ πρόβατα; Το γάλα της Κυριακής τι το κάμνετε; Άκουσε, παιδί μου, να το σμίγης όλο και να το κάνης επτά μερίδια, και τα έξι μερίδια κράτησέ τα δια λόγου σου να κυβερνηθής και το άλλο μερίδιον της Κυριακής, αν θέλεις, δώσε το ελεημοσύνην εις τους πτωχούς ή εις την εκκλησίαν ή κατά το παρόν εγώ σε συμβουλεύω να το δώσης εις το σχολείον, δια να ευλογήση ο Θεός τα πρόβατά σου. Και αν τύχη ανάγκη και θέλεις να πουλήσης πράγματα φαγώσιμα την Κυριακήν εξ ανάγκης, εκείνο το κέρδος μη το σμίγεις εις την σακκούλαν σου, διατί την μαγαρίζεις, μόνον δώσε το ελεημοσύνην, δια να ευλογήση ο Θεός τα πράγματά σου»². Οι ακούοντες τον λόγο του μεγάλου διδασκάλου ανακάλυψαν τι έπρεπε να κάνουν. Να φυλάγουν την αργία της Κυριακής, να δίνουν το μερίδιο της Κυριακής στους πτωχούς, να συντελέσουν και με το δικό τους οβολό, το γάλα της Κυριακής, στην ίδρυση Σχολείου στον τόπο τους.

Στο παράδειγμα της Αγίας Παρασκευής ο Πατροκοσμάς παρουσιάζει μια σειρά χαρακτηριστικών της Αγίας για να καταλήξει με τη μέθοδο της επαγωγής στο γενικό συμπέρασμα, στο στολισμό των κοριτσιών: «Η Αγία Παρασκευή ήτον δώδεκα χρονών κορίτσι από γένος ευγενικόν... Κάνει ένα πύργον υψηλόν και δυνατόν, έβαλε τα πράγματά της όλα μέσα, έβαφε τα μάτια της με μαυράδι, έβανε σκουλαρίκια εις τα αυτιά της, έβαφε το πρόσωπό της και τα χείλη της με κοκκινάδι, έβανε γερδάνια εις τον λαιμόν της, είχε και δακτυλίδια εις τα δάκτυλά της, είχε και ένα ζωνάρι μαλαματένιο εις την μέσην της, βάνει και ένα φόρεμα πολλά ωραιότατο και παπούτσια ως μίαν πιθαμήν από τα άλλα κορίτσια υψηλά. Με αυτά εστολιζότουνε η Αγία... Τώρα να ιδούμεν... ο υψηλός και δυνατός πύργος είναι ο ουρανός οπού εμοίρασεν όλα της τα πράγματα ελεημοσύνην και τα έστειλε με τους πτωχούς εις τον Παράδεισον. Με τι έβαφε τα μάτια της; ...εσηκωνότουν κάθε αυγή ενθυμώντας τες αμαρτίες των χριστιανών και έκλαιε βαρώντας το πρόσωπό της και βρέχοντας με τα δάκρυα. _____

1. Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 111, επίσης Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 49 - 50.
2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 237 - 238.

Ποία είναι τα σκουλαρίκια; Είχε τα αυτιά της ανοικτά ... δια να ακούη το ιερόν και άγιον Ευαγγέλιον. Με τι έβαφε τα χείλη της; Όχι με κοκκινάδι, αλλά λέγοντας το «Κύριε Ιησού Χριστέ», με την αλήθειαν. Ποίον είναι το γερδάνι οπού είχεν εις τον λαιμόν της; Είναι από τιε νηστείες... Ποία

είναι τα δακτυλίδια; Είναι από τες πολλές μετάνοιες οπού έκαμνε και εγίνοντο κόμποι κόμποι τα δάκτυλά της. Ποίον είναι το ζωνάρι το μαλαματένιο; Είναι η παρθενία οπού εφύλαγεν... Ποίον είναι το φόρεμα; Είναι η εντροπή... και ο φόβος του Θεού οπού την εσκέπαζε. Ποία είναι τα παπούτσια τα υψηλά; Είναι ο νους της οπού τον είχεν εις τον ουρανόν... Ανίσως και είναι κανένα κορίτσι και θέλει να στολίζεται ωσάν την αγία Παρασκευήν, να στοχασθή τι έκαμεν η Αγία να κάμη και εκείνη δια να σωθή»¹. Μ' αυτό τον τρόπο ο Άγιος παιδαγωγός βοηθά στη διατύπωση συμπερασμάτων και δημιουργεί ευκαιρίες για αξιοποίηση και εφαρμογή των γνώσεων.

Με την **απαγωγική προσέγγιση**², εκκινώντας από το γενικό και εφαρμόζοντάς το σε περιπτώσεις που το εκφράζουν, καταλήγει στο ειδικό και την εξαγωγή εγκύρων συμπερασμάτων. Η πορεία που ακολουθεί είναι συνθετική. Ξεκινώντας από το γενικό, την πίστη στο σταυρό και τη δύναμή του, αναφέρεται σε ειδικά θέματα που έχουν σχέση με το σταυρό, όπως «πως πρέπει να γίνεται ο σταυρός και τι σημαίνει... Σμίγεις τα τρία σου δάκτυλα με το δεξιόν το χέρι σου... και καθώς αυτά είναι τρία, είναι ξεχωριστά είναι και μαζί, έτσι είναι και η Αγία Τριάς, ο Θεός, τρία πρόσωπα και ένας μόνο Θεός... βάνεις το χέρι σου εις το κεφάλι σου, διατί είναι στρογγυλό και φανερώνει τον ουρανόν... Κατεβάζεις το χέρι σου... και το βάνεις εις την κοιλίαν σου... ότι κατεδέχθη και εσαρκώθη εις την κοιλίαν της Θεοτόκου δια τας αμαρτίας μας. Το βάζεις πάλιν εις τον δεξιόν σου ώμον και λέγεις... να με συγχωρήσης και να με βάλης εις τα δεξιά σου με τους δικαίους. Βάνοντάς το πάλιν εις τον αριστερόν ώμον λέγεις ...μη με βάλης εις τα αριστερά με τους αμαρτωλούς. Έπειτα κύπτοντας κάτω εις την γην: Σε δοξάζω, Θεέ μου, σε προσκυνώ και σε λατρεύω, ότι, καθώς εβάλθηκες εις τον τάφον, έτσι θα βαλθώ και εγώ. Και όταν σηκώνεσαι ορθός, φανερώνεις την Ανάστασιν... Αυτό σημαίνει ο πανάγιος σταυρός»³. Και συνεχίζει, ανα-

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Δ', σελ. 256 - 257.

2. Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 111, επίσης Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 49 - 50.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 274 - 275.

φέροντας παραδείγματα, ένα θετικό και ένα αρνητικό «για να καταλάβετε την δύναμιν του σταυρού». Το θετικό παράδειγμα αναφέρεται στην καθαρότητα και πίστη του Πατριάρχη Ιωακείμ στην Αλεξάνδρεια, που μετακίνησε το βουνό και σώθηκε από το δηλητήριο του Εβραίου, «κάμνοντας τον σταυρόν του» και το αρνητικό στον παραβάτη Ιουλιανό που «από τον φόβον του έκαμε τον σταυρόν του, μα οι δαίμονες δεν εφοβήθησαν και δεν έφυγαν, διατί ήτον μεμολυσμένος από τον φόνον οπού έκαμε... Πρέπει και ημείς να είμεσθεν καθαροί από αμαρτίες και τότε να κάνωμεν τον σταυρόν μας να φεύγη ο διάβολος»¹. Η πορεία της διδασκαλίας του εδώ είναι συνθετική και χρησιμοποιεί τόσο την απαγωγική προσέγγιση, όσο και την προσφορά παραδειγμάτων θετικών και αρνητικών για να εξασφαλίσει την εμπέδωση και εφαρμογή των νέων γνώσεων.

Η γνώση και η μάθηση για τον Άγιο δεν είναι το τελικό αποτέλεσμα, αλλά να μάθει ο απλός λαός που τον παρακολουθούσε, να σκέπτεται, να προβληματίζεται, να αναπτύσσει δεξιότητες που θα του επιτρέπουν να αντιμετωπίζει τα ποικίλα προβλήματα της υπόδουλης ζωής του. Και το πιο σημαντικό, να ετοιμάζεται για να αντιμετωπίσει σε λίγο τον κατακτητή, που του στέρησε πατρίδα, θρησκεία, ελευθερία, παιδεία. Έτσι χρησιμοποιεί, κατά τη σύγχρονη Διδακτική, και μια άλλη μέθοδο διδασκαλίας που είναι η **διερευνητική ή η μάθηση με λύση προβλήματος**². Δίνει τις γνώσεις που οι μαθητές του θα μπορέσουν να χρησιμοποιήσουν αργότερα, αντλώντας απ' αυτές για να ανταποκριθούν στα διάφορα προβλήματα που θα προκύψουν. Η λύση που θα βρουν οι μαθητές, δεν έχει την έννοια ότι ανακαλύπτουν κάτι το εντελώς νέο, αλλά το άτομο σκέπτεται ή ανακαλύπτει κάτι που είναι νέο γι' αυτό. Η μέθοδος στηρίζεται στη λογική σκέψη και το στοχασμό και διαφέρει ριζικά από την επαγωγική και απαγωγική μέθοδο διδασκαλίας.

Ακολουθώντας τη διερεύνηση ο Πατροκοσμάς είναι η αυθεντία που δίνει τις γνώσεις στο απάιδευτο ακροατήριό του, που συμμετέχει ενεργητικά, άλλοτε με τη **μέθοδο της παρουσιάσεως (expository sequense)**, άλλοτε με την **απλή διαλογική (orining sequense)** ή τη **διερευνητική μέθοδο (Inquiry Sequense)**³. Ο Άγιος παρουσιάζει το θέμα του ως εισηγητής (Introducer)⁴ με εισηγητικό υλικό ένα παράδειγμα από την Παλαιά ή Καινή Διαθήκη ή μια Παραβολή, όπως του Σπορέως⁵, την οποία αναλύει στη συνέχεια χρησιμοποιώντας διάφο

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 274 - 278.

2. Ν. Γιαννούλης, *Διδακτική Μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 111.

3. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 146 - 150.

4. Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα, εκπαιδευτικοί στόχοι, μεθοδολογία*, ό. π. σελ. 161.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Δ', σελ. 248 - 262.

ρα παραδείγματα ή μια εικόνα, όπως την εικόνα του ηλίου με τις ακτίνες του¹ ή μια ερώτηση, «έχετε σχολειόν οπού να διαβάζουν, να μανθάνουν γράμματα τα παιδιά σας;»² για να συνεχίσει τη διδασκαλία του. Αυτή η εισήγηση διεγείρει, προκαλεί, προβληματίζει.

Μια άλλη μέθοδο διδασκαλίας, που χρησιμοποιούσε ο Άγιος, ήταν η **αρχή της εποπτείας**³. Εποπτεία είναι η παρατήρηση από το μαθητή ενός αντικειμένου, ενός μοντέλου ή μιας απεικόνισης, με αντικειμενικό σκοπό την κατανόηση του νέου αντικειμένου διδασκαλίας που του προσφέρεται. Η αξία της εποπτείας κατανοήθηκε από τους αρχαίους χρόνους και ο Αριστοτέλης έλεγε: «ουδέν εν τω νω, ο μή πρότερον εν τη αισθήσει». Η αρχή της εποπτείας είχε ιδιαίτερη θέση στο έργο του Pestalozzi: «Κατάρα στις γνώσεις που προσφέρονται μόνο με λόγια»⁴, γράφει. Την ίδια γνώμη είχε και ο Πατροκοσμάς. Το καλύτερο εποπτικό μέσο, για να δείξει την αγάπη στο συνάνθρωπο ήταν ο ίδιος ο άνθρωπος με τα προβλήματά του:

- Εδώ, χριστιανοί μου, πώς πηγαίνετε; Έχετε την αγάπην ανάμεσόν σας; Ανίσως και θέλετε να σωθήτε, κανένα άλλο πράγμα να μη ζητήσετε εδώ εις τον κόσμον από την αγάπην. Είνε εδώ

κανένας απ' την ευγένειά σας οπού να έχη αυτήν την αγάπην εις τους αδελφούς του; Ας σηκωθή επάνω να μου το ειπή, να τον ευχηθώ και εγώ, να βάλω και όλους τους χριστιανούς να τον συγχωρήσωσι, να λάβη μιαν συγχώρησιν, οπού να έδινεν χιλιάδες φλωρία δεν την εύρισκεν.

- Εγώ, άγιε του Θεού, αγαπώ τον Θεόν και τους αδελφούς μου.
- Καλά, παιδί μου, έχε την ευχήν. Πώς σε λέγουν το όνομά σου;
- Κώστα.
- Τι τέχνη κάμνεις;
- Πρόβατα φυλάγω.
- Το τυρί όταν το πωλής το ζυγιάζεις;
- Το ζυγιάζω.
- Εσύ, παιδί μου, έμαθες να ζυγιάζης το τυρί, και εγώ να ζυγιάζω την αγάπην. Το ζύγι εντρέπεται τον αυθέντην του;

-
1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 150 - 151.
 2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 142.
 3. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σ. 157 - 160.
 4. Ι. Πυργιωτάκης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, ό. π. σελ. 80.

- Όχι
- Τώρα να ζυγιάσω και εγώ την αγάπην σου, και αν είνε σωστή και δεν είνε ζυγικη, τότε να σε ευχηθώ και εγώ, να βάλω και όλους τους χριστιανούς να σε συγχωρήσωσι. Πως να σε καταλάβω, παιδί μου, πως αγαπάς τους αδελφούς σου; Εγώ τώρα εδώ οπού περιπατώ και διδάσκω εις τον κόσμον, λέγω πως τον κυρ-Κώστα τον αγαπώ ωσάν τα μάτια μου! μα εσύ δεν το πιστεύεις! θέλεις να με δοκιμάσης πρώτον, και τότε να με πιστεύσης. Εγώ έχω ψωμί να φάγω, εσύ δεν έχεις! ανίσως και σου δώσω κομμάτι και σε, οπού δεν έχεις, τότε φανερώνω πως σε αγαπώ. Αμή εγώ να φάγω όλο το ψωμί και συ να πεινάς, τι φανερώνω; Πως η αγάπη οπού έχω εις σε είνε ψεύτικη... Είσαι λυπημένος, απέθανεν η μήτηρ σου, ο πατήρ σου, ανίσως και έλθω να σε παρηγορήσω, τότε είνε αληθινή η αγάπη μου. Αμή ανίσως συ κλαίης και θρηνής και εγώ τρώγω, πίνω και χορεύω, ψεύτικη είνε η αγάπη μου. Το αγαπάς εκείνο το φτωχό παιδί;
- Το αγαπώ.
- Αν το ηγάπας, του έπαιρνες ένα υποκάμισο οπού είνε γυμνό, να παρακαλή και εκείνο δια την ψυχήν σου. Τότε είνε αληθινή η αγάπη, αμή τώρα είνε ψεύτικη. Δεν είνε έτσι χριστιανοί μου; Με ψεύτικην αγάπην δεν πηγαίνομεν εις τον παράδεισον. Τώρα σαν θέλεις να κάμης την αγάπην μάλαμα, πάρε και ένδυσε τα φτωχά παιδιά, και τότε να βάλω να σε συγχωρήσωσι. Το κάμνεις τούτο;
- Το κάμνω.

- Χριστιανοί μου, ο Κώστας εκατάλαβε, πως η αγάπη που είχεν έως τώρα ήτο ψεύτικη, και θέλει να την κάμη μάλαμα, να ενδύση τα πτωχά παιδιά. Επειδή και τον επαιδεύσαμεν. Σας παρακαλώ να ειπήτε δια τον κυρ-Κώστα τρεις φορές: Ο Θεός συγχωρήσοι και ελεήσοι αυτόν».¹

Με τον τρόπο αυτό, χρησιμοποιώντας για εποπτικό παράδειγμα το πτωχό παιδί, ο Άγιος έπεισε τους ακροατές του να φθάσουν στην κατάκτηση και αφομοίωση της γνώσης της αληθινής αγάπης.

Συχνά χρησιμοποιεί την **αρχή της επανάληψης**², γνωρίζοντας και εφαρμόζοντας το «repetitio est mater studiorum» των Λατίνων. Κατά τη Διδακτική, η κατοχύρωση της μάθησης επιτυγχάνεται με την άσκηση και την επανάληψη των γνώσεων και δεξιοτήτων. Η _____

1. Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Διδαχή Α', σελ. 113 - 114.

2. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 42.

άσκηση βοηθά στην ποιοτική βελτίωση της πνευματικής ικανότητας του ανθρώπου και του εξασφαλίζει, το απαραίτητο για τη ζωή, απόθεμα γνώσεων, ικανοτήτων και δεξιοτήτων, του εξασφαλίζει την ουσιαστική αφομοίωση των μορφωτικών αγαθών. Συνήθως άρχιζε τη Διδαχή του βράδυ, όπως αναφέραμε, και συνέχιζε την άλλη μέρα το πρωί. Στην αρχή επαναλάμβανε με συντομία ό,τι είχε διδάξει το βράδυ αφενός για την καλύτερη εμπέδωση των Διδαχών του, αφετέρου για την τυχόν απουσία μερικών ακροατών από την προηγούμενη συγκέντρωση: «Με αξίωσεν ο Κύριος, αδελφοί μου, και εμένα τον αμαρτωλόν και ήλθα εδώ χθές εις την ευλογημένην σας χώραν και σας απόλαυσα και είπαμε μερικά νοήματα της αγίας μας Εκκλησίας και δυο λόγους σε συντομία. Και πρώτον είπαμε δια τον Θεόν μας...»¹ και συνεχίζει περιληπτικά τη διδασκαλία περί αγγέλων και δαιμόνων, περί Αδάμ και Εύας και παρακοής, Ενανθρωπίσεως του Θεανθρώπου, Παναγίας και Μυστηρίων. Και πιο κάτω συνεχίζει: «Τώρα πάλι ελπίζοντες εις την ευσπλαγγνίαν του Χριστού μας, καθώς το Πνεύμα το Άγιον μας εφώτισε να κάνωμεν αρχήν, να ειπούμεν και τα επίλοιπα με συντομίαν»².

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε ότι ο Πατροκοσμάς ακολούθησε στις Διδαχές του όλες τις σημερινές μορφές διδασκαλίας, προσδιορίζοντας κάθε φορά το είδος της μορφής ανάλογα με τις απαιτήσεις του ίδιου και των ακροατών του. Χρησιμοποίησε **τη μονολογική μορφή**, που ο ίδιος είναι το κύριο πρόσωπο και ο πομπός, που κατά τον Comenius³ η επίδραση του δασκάλου σ' αυτή τη μορφή διδασκαλίας είναι αντίστοιχη με αυτή που ασκεί ο ήλιος σ' όλο τον κόσμο, απλώνοντας τις ακτίνες του πάνω σ' όλους τους ανθρώπους. Ο Πατροκοσμάς ως διδάσκαλος απευθύνεται σε όλους και όλοι στρέφουν την προσοχή τους, τα μάτια τους και τα αυτιά τους σ' αυτόν και προσλαμβάνουν όλα όσα διδάσκει. Η μορφή αυτή της διδασκαλίας δεν αποκλείει την **ερωτηματική μορφή**, που στηρίζεται στην ερώτηση και προκύπτει κατά τη διάρκεια της Διδαχής. Με την ερώτηση επιχειρείται η προσχεδιασμένη και σκόπιμη καθοδήγηση των ακροατών του για την επίτευξη των στόχων της διδασκαλίας του, ενώ με το **διδακτικό διάλογο**, που υποκινείται από τον ίδιο τον Πατροκοσμά, διευκολύνεται η επικοινωνία και η ενεργητική ακρόαση. Ο Πατροκοσμάς με τη χρησιμοποίηση μεθόδων και Διδακτικών αρχών της σύγχρονης Παιδαγωγικής στις Διδαχές

του αναδεικνύεται ως ο άριστος Παιδαγωγός και Διδάσκαλος του υποδούλου Γένους. Όπως αναφέρει και ο Gloeckel, οι διδακτικές αρχές του Διδασκάλου _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 222.
2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 223.
3. Π. Διαμαντόπουλος, *Βασικά Θέματα Σχολ. Παιδαγωγικής και Μεθοδολογίας*, ό. π. σελ. 141.

Πατροκοσμά «αλληλοενισχύονται αλληλοεπιβεβαιώνονται, αλληλοκαλύπτονται και αλληλοσυμπληρώνονται, αλλά ταυτόχρονα οριοθετούνται μεταξύ τους και αλληλοπεριορίζονται»¹.

Ο Άγιος Κοσμάς, ο Διδάσκαλος και Παιδαγωγός του υποδούλου Γένους, βασικά ακολουθούσε την παιδαγωγική τακτική του Ιησού και των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας, οι οποίοι συχνά επαναλάμβαναν στις Διδαχές τους προτροπές και εκκλήσεις, για να ελκύσουν το ενδιαφέρον των ακροατών τους και για να τους δώσουν να καταλάβουν τι σπουδαιότητα έχουν τα λόγια που ακούνε. Η διδασκαλία του Αγίου των σκλάβων ήταν καθαρά βιβλική, γιατί αναφέρει ή υπαινίσσεται χωρία και παραδείγματα από την Αγία Γραφή, και πατερική, διότι οι ερμηνείες που δίνει σε διάφορα θέματα, συχνά στηρίζονται σε πατερικές μαρτυρίες, όπως έχουμε αναφέρει. Εκτός όμως από Διδάσκαλος και Παιδαγωγός ο Πατροκοσμάς υπήρξε και κοινωνικός αναμορφωτής.

2.6. Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΔΑΧΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΟΣΜΑ (ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΑΡΕΤΕΣ)

Οι διαρκείς στερήσεις του Ελληνικού λαού, η δυστυχία και η αβεβαιότητα για την ύπαρξή του, η καταπίεση των δικαιωμάτων του, η στέρηση της στοιχειώδους ελευθερίας, το μίσος και η οργή εναντίον του κατακτητή, η ατελής ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών, η ανυπαρξία των νόμων ή η κακή και μεροληπτική εφαρμογή τους, η διεφθαρμένη διοίκηση, έκαναν τον Ελληνικό λαό μια κοινωνία με προβλήματα, μια μάζα, που έπρεπε να δαμαστεί και να βρει το δρόμο της. Ο Πατροκοσμάς ανέλαβε το βαρύ αυτό έργο. Θεωρείται πρωτοπόρος αναμορφωτής και “κοινωνιστής”, που με τη δράση και το λόγο του, προσπάθησε να αναμορφώσει αυτή την κοινωνία ζητώντας επίμονα την κοινωνική δικαιοσύνη, τη δίκαιη κατανομή των βαρών, την ισότητα των δικαιωμάτων, την κοινωνική και κρατική πειθαρχία, την ορθή χρήση του πλούτου, τις κοινωνικές υποχρεώσεις των πολιτών, την περίθαλψη των πτωχών και ορφανών παιδιών, την ανύψωση της γυναίκας και την ισότητά της με τον άνδρα, τη χαρά της εργασίας και τη δίκαιη αμοιβή των κόπων των τίμιων εργατών. Το ηθικό και κοινωνικό περιεχόμενο του έργου του, ριζοσπαστικό και επαναστατικό για την εποχή του, τον ανυψώνει σε εθνικό και κοινωνικό αναμορφωτή από τους πολύ λίγους που εμφανίστηκαν ως σήμερα στον ελληνικό ορίζοντα και που η πατρίδα δεν αξιολόγησε ακόμη το μεγάλο του έργο¹.

Ένα οργανωμένο σύνολο για να ζήσει αρμονικά και να προοδεύσει χρειάζεται την αμοιβαία αγάπη, τον αλληλοσεβασμό και την αλληλοεκτίμηση των μελών του. Χωρίς αυτά είναι αδύνατο να υπάρξει ομόνοια, σύμπνοια και συνεργασία. Δύο βασικής σημασίας αξιώματα, που πρέπει να διέπουν το ιστορικό “γίγνεσθαι”, τον κόσμο, είναι για τον Άγιο Κοσμά η **Αγάπη και η Αυτοταπείνωση**. Σ’ αυτά στηρίζεται η όλη διδασκαλία του. Με την Αγάπη προς το Θεό και το συνάνθρωπο θα οδηγηθεί στη θυσία και δια της θυσίας στη Δικαιοσύνη. Με την Αυτοταπείνωση, που σημαίνει και προπαρασκευή του θανάτου, ο Άγιος θα οικοδομήσει πιο άνετα την Αδελφωσύνη, θα γράψει ο καθηγητής Δημήτριος Τσάκωνας².

Ο Πατροκοσμάς συνιστούσε την αγάπη, την αλληλεγγύη μεταξύ των χριστιανών, τη

1. Κ. Κώνστας, *Ένας πρωτοπόρος κοινωνιστής*, περ. Ν. Εστία, Αύγουστος 1956, τεύχος 699, σελ. 1121.

2. Δ. Τσάκωνας, *Η Κοινωνιολογία του Κοσμά Αιτωλού*, περ. Ηπειρωτική Εστία (1959), σελ. 120.

δικαιοσύνη. Η Κομφουκιστική ρήση «ο συ μισείς ετέρω μη ποιήσης», απαντάται πολύ συχνά στα κείμενα των Διδαχών. Είναι ο “χρυσός κανών” του Ευαγγελίου, που τον συναντάμε σε όλες τις θρησκείες. Ο Άγιος συμπληρώνει και επεξηγεί: «Οπού θέλει να ειπή: εκείνο που εσύ μισάς και δεν θέλεις να σου το κάμη άλλος, και μήτε εσύ να το κάμη εις άλλον, εκείνο πάλιν οπού θέλεις και

αγαπάς να κάμη άλλος εις του λόγου σου, εκείνο κάμε και εσύ εις τον άλλον»¹. Η εφαρμογή του χρυσού κανόνα του Ευαγγελίου² είναι το κλειδί της αρμονικής συμβίωσης.

Ο Πατροκοσμάς είναι ο κήρυκας της αγάπης. «Η αγάπη και η ελπίδα της αγάπης δε διδάσκονται, αλλά ανήκουν στην κληρονομιά της ζωής. Η δύναμή της είναι η πιο μεγάλη πηγή ενέργειας στο σύμπαν... γιατί περισσότερο από ενέργεια είναι η ίδια η δημιουργία»³. Για τη μεγάλη αυτή δύναμη, που λέγεται αγάπη μιλάει ο Άγιος. Διδάσκει πρώτα την αγάπη προς το Θεό, γιατί απ' αυτή πηγάζει η αγάπη προς τον αδελφό: «Το κύριον όνομα του Θεού μας είναι και λέγεται Αγάπη. Πρέπει ημείς ανίσως και θέλωμεν να περάσωμεν και εδώ καλά, να πηγαίνωμεν και εις τον Παράδεισον, και να λέγωμεν το Θεόν μας και Πατέρα, πρέπει να έχωμεν δύο αγάπας, αγάπην εις τον Θεόν μας, και εις τους αδελφούς μας»⁴. «Και πρώτον πρέπει να αγαπούμεν τον Θεόν μας, διατί μας εχάρισε τόσα αγαθά, μίαν τόσον μεγάλην γην εδώ πρόσκαιρα δια να κατοικούμεν, τόσες χιλιάδες χόρτα, φυτά, βρύσες, ποτάμια, πηγάδια, θάλασσα οψάρια, φωτία, αέρα, ημέραν, νύκτα, ουρανόν, ήλιον, φεγγάρι, άστρα. Όλα αυτά δια ποίον, αδελφοί μου, τα έκαμε; Βέβαια δια ημάς. Τι μας εχρεωστούσε; Τίποτες. Όλα μας τα έδωσε χάρισμα... Λοιπόν, αδελφοί μου, τέτοιον γλυκύτατον αυθέντην και δεσπότην, τέτοιον γλυκύτατον Θεόν και Πατέρα δεν πρέπει να τον αγαπούμεν τόσον πολύ οπού αν τύχη ανάγκη να χύνωμεν και το αίμα μας δια την αγάπην του καθώς και αυτός το έχυσε δια την αγάπην μας;»⁵

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 173.

2. «Πάντα ουν όσα αν θέλητε ίνα ποιώσιν υμίν οι άνθρωποι, ούτω και υμείς ποιείτε αυτοίς» Ματθ. κεφ. ζ', στ. 12, και ο Απόστολος Παύλος στους Θεσσαλονικείς γράφει: «Οράτε μη τις κακόν αντί κακού τινι αποδώ^ε αλλά πάντοτε το αγαθόν διώκετε και εις αλλήλους και εις πάντας», Θεσ/νικείς Α', κεφ. ε', στ. 15.

3. Μαρία Μοντεσσόρι, *Δεκτικός Νους*, μετφ. Ζωή Χατζιδάκη, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1980, σελ. 312 και 313.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 121.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 152 και 153.

Η αγάπη προς το Θεό έχει ως επακόλουθο την αγάπη προς το συνάνθρωπο, αγάπη ολοκληρωτική, χωρίς όρια και περιορισμούς. Γιατί η αγάπη «δίνεται στον άνθρωπο σαν δώρο, πρέπει να φυλαχθεί σαν θησαυρός, να αναπτυχθεί και να μεγαλώσει όσο γίνεται περισσότερο»¹. «Και ημείς αν θέλωμεν να λέγωμεν τον Θεόν μας Πατέρα, πρέπει να έχωμεν δύο αγάπες, μίαν αγάπην εις τον Θεόν και άλλην αγάπην εις τους αδελφούς μας τους χριστιανούς. Φυσικόν μας είναι να έχωμεν αυτές τες δύο αγάπες, παρά φύσιν είναι να μην τις έχωμεν. Και καθώς ένα χελιδόνι χρειάζεται δύο πτέρυγες για να πετά, έτσι και ημείς χρειαζόμεθα αυτές τες δύο αγάπες, διότι χωρίς αυτές αδύνατον είναι να σωθούμεν»². Και σε άλλο σημείο της ίδιας Διδαχής λέει: «Χιλίας χιλιάδες καλά να κάμνωμεν, αδελφοί μου, νηστείας, προσευχάς, ελεημοσύνας, και το αίμα μας να χύσωμεν δια τον Χριστόν μας, και δεν έχομεν αυτές τας δύο αγάπας, αλλά έχομεν το μίσος και την έχθραν εις τους αδελφούς μας, όλα εκείνα τα καλά οπού εκάμαμεν είναι του διαβόλου και εις την Κόλασιν

πηγαίνομεν»³. Είναι ο Ύμνος της Αγάπης του Αποστόλου Παύλου, «εάν ταις γλώσσαις των ανθρώπων λαλώ και των αγγέλων, αγάπην δε μη έχω, γέγονα χαλκός ηχών ή κύμβαλον αλαλάζον»⁴, με το χρώμα και τη γλώσσα του Πατροκοσμά. «Ανίσως και θέλωμεν να σωθούμεν να μη ζητήσωμεν εδώ εις τον κόσμον κανένα άλλο πράγμα από την αγάπην»⁵.

Αλλά η αγάπη δεν είναι αυτοσκοπός στον Άγιο Κοσμά. «Δια της αγάπης θα εισχωρήση εις τον ηθικώς ανώτερον ταύτης αναβαθμόν, την θυσίαν»⁶. Ο Άγιος Κοσμάς αισθάνεται ότι δεν υπάρχει «εγώ» κάτω απ' αυτό τον ουρανό που ζούμε, «γιατί μόλις το εγώ γυρέψει να ξεπεράσει το εμείς, αμέσως η Άτη, η αυστηρή μοίρα που φροντίζει για την ισορροπία του κόσμου, το κεραυνώνει»⁷, γι' αυτό και την έννοια άνθρωπος την κατέστησε συνώνυμη με την έννοια αδελφός, που είναι σύμφωνη με την Κοινοβιακή Ορθοδοξία, που

1. Μαρία Μοντεσσόρι, *Δεκτικός Νους*, μετφ. Ζωή Χατζιδάκη, ό. π. σελ. 313.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 152.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 123.

4. «Και εάν έχω προφητείαν και ειδώ τα μυστήρια πάντα και πάσαν την γνώσιν, και εάν έχω πάσαν την πίστιν, ώστε όρη μεθιστάνειν, αγάπην δε μη έχω, ουδέν ειμί. Και εάν ψωμίσω πάντα τα υπάρχοντά μου, και εάν παραδώ το σώμα μου ίνα καυθήσομαι, αγάπην δε μη έχω, ουδέν ωφελούμαι...», Α' προς Κορινθίους, κεφ. ΙΓ', στ. 2 - 8.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 266.

6. Δ. Τσάκωνας, *Η Κοινωνιολογία του Κοσμά Αιτωλού*, περ. Η. Ε. (1959), σελ. 119.

7. Γ. Σεφέρης, *Ένας Έλληνας - ο Μακρυγιάννης*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, σελ. 35 - 36.

είναι ο εκφραστής της. Δείγμα της τέλει αγάπης είναι «να χύνετε και το αίμα σας δια την αγάπην του Θεού και του αδελφού σας...»¹. Η αγάπη για τον χριστιανό δεν είναι συναίσθημα, ούτε ένα απλό καθήκον, αλλά υπαρξιακή ανάγκη. Είναι υπέρβαση του θανάτου και εξασφάλιση της αληθινής ζωής. Απόσταγμα της αγάπης είναι η θυσία: «Πως να σε καταλάβω παιδί μου πως αγαπάς τους αδελφούς σου; Εγώ έχω ψωμί να φάγω, εσύ δεν έχεις. Ανίσως να σου δώσω κομμάτι και σε οπού δεν έχεις, τότε φανερώνω πως σε αγαπώ. Αμή εγώ να φάγω όλο το ψωμί και εσύ να πεινάς, τι φανερώνω; Πως η αγάπη οπού έχω εις σε είναι ψεύτικη. Με δαυλόν δεν γεμίζομεν το αμπάρι μας και με ψεύτικην αγάπην δεν πηγαίνομεν εις τον Παράδεισον...»². Την τέλεια αγάπη εννοούσε έτσι: «Η τελεία αγάπη είναι να πωλήσης όλα σου τα πράγματα και να τα δώσης ελεημοσύνην, και συ να πωληθής σκλάβος... Όχι! μην πωλήσαι συ, δώσε από τα μισά, δώσε από τα τρία ένα, δώσε από τα πέντε ένα... κάμε άλλο, μην κάμης ελεημοσύνην, μην πουληθής σκλάβος, ας έλθωμεν παρακάτω. Μη πάρης το ψωμί του αδελφού σου, μη πάρης το εξωφόρι του, μη τον κατατρέχης, μη τον τρως με τη γλώσσα σου. Μήτε και αυτό το κάμεις; Ας έλθουμε παρακάτου, κάμε άλλο: τον εύρηκες τον αδελφόν σου μέσα εις την λάσπην και δεν θέλεις να τον εβγάλης. Καλά, δεν θέλεις να του κάμης καλό, μη του κάμης κακόν, άφησέ τονε. Πως θέλομεν να σωθούμεν, αδελφοί μου; Το ένα μας φαίνεται βαρύ, το

άλλο βαρύ. Που να πάμε παρακάτου, δεν έχουμε να κατεβούμεν. Ο Θεός είναι εύσπλαγχος, ναι, μα είναι και δίκαιος, έχει και ράβδον σιδηράν»³. Αγάπη είναι αλληλοπεριχώρηση όλων των ανθρώπων. Τα πάθη, και κυρίως ο εγωισμός, που εμφανίζεται ως φιλαυτία, χωρίζουν και διασπούν τους ανθρώπους.

Η τελεία αγάπη, κατά τους Πατέρες, «θεόν ποιεί τον άνθρωπον». Η απουσία της όμως τον κατεβάζει και τον κάνει χειρότερο από τα ζώα. Η έχθρα αμαυρώνει όλα τα καλά. «Φαρμάκι διαβολικόν» την αποκαλεί ο Πατροκοσμάς και χρησιμοποιώντας το παράδειγμα με το προζύμι, δίνει στους ακροατές του να καταλάβουν πολύ καλά, πόσο μεγάλο κακό, καταστρεπτικό για τον άνθρωπο και την κοινωνία, είναι η έχθρα: «Η κατηραμένη έχθρα, όσα και αν κάμωμεν καλά και αρετάς, ωσάν φαρμάκι διαβολικόν οπού είναι, όλα τα φαρμακώνει. Καθώς εις ένα σκαφίδι αλεύρι ολίγον προζύμι βάνομε και _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 264.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 125.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 265.

έχει τόση δύναμιν, οπού όλον το ζυμάρι το ξυνίζει, έτσι και η έχθρα όλα τα χαλνά και τα αφανίζει και τα κάνει ουδέν»¹. Η αγάπη προς τους εχθρούς είναι η καρδιά της αγάπης.

Βασικό στοιχείο της διδασκαλίας του Αγίου Κοσμά είναι η **ταπείνωση**. Η Χριστιανική ηθική καταδικάζει την υπεροψία, που ο Αριστοτέλης θεωρεί αρετή, και επαινεί την ταπεινοφροσύνη, την οποία αυτός θεωρεί κακία. «Ο Χριστιανός χρειάζεται δύο πτέρυγας δια να πετάξη, να υπάγη εις τον Παράδεισον, την ταπείνωσιν και την αγάπην...»², και σε άλλη Διδαχή του προσθέτει: «Πρέπει και ημείς, αδελφοί μου, να στοχαζώμεθα τι κακόν πράγμα είναι η υπερηφάνεια, εκρήμνισε τον διάβολον από την αγγελικήν δόξαν και έχει να καίεται εις την Κόλασιν πάντοτε, και πως η ταπείνωσις εβάσταξε τους αγγέλους εις τον Ουρανόν να χαίρωνται πάντοτε εις εκείνην την δόξαν της Αγίας Τριάδος. Πρέπει ακόμη να στοχασθώμεν πως ο Πανάγαθος Θεός μισεί τον υπερήφανον και αγαπά τον ταπεινόν»³. Είναι η “ύβρις” της αρχαίας τραγωδίας, η αλαζονική συμπεριφορά του ανθρώπου, που οδηγούσε σε υπέρβαση του ηθικού και θεϊκού νόμου και επέφερε την τιμωρία, την “τίσιν”, την εκδίκηση εκ μέρους των θεών.

Την ταπείνωση δεν τη διδάσκει ο Άγιος μόνο με το λόγο του, αλλά και με την ίδια του τη ζωή, «όχι μόνον δεν είμαι άξιος εγώ να σας διδάξω, αλλά μήτε τα ποδάρια σας να φιλήσω, διατί ο κάθε ένας από λόγου σας είναι τιμιώτερος από όλον τον κόσμον»⁴, λόγια που δείχνουν το ταπεινό “πιστεύω” για τον εαυτό του. «Έφτασε η ταπείνωση να μετρήσει την ψυχή με τη θυσία και να ανεβάσει πάνω από την αυτοαξία της ζωής την αξία του πνευματικού της μέρους και των ιδανικών της»⁵.

Η ταπείνωση, η τέλεια αγάπη, η θυσία, το Μαρτύριο για την αγάπη του Θεού και των αδελφών του, ήταν του Αγίου Κοσμά το φρόνημα και ο σκοπός στη ζωή του. «Τον Χριστό μου παρακαλώ να με αξιώση να χύσω και το αίμα μου δια την αγάπην του, καθώς το έχυσε και εκείνος δια την αγάπην

μου»⁶, έλεγε και ο λόγος του πραγματοποιήθηκε στο Κολικόντασι και σφράγισε το έργο του με τη ζωή του. Αυτό ακριβώς το κήρυγμα του Πατροκοσμά, που ασκούσε κριτική στους κοινωνικούς σχηματισμούς της εποχής του, τον _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 154.
2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 128.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 127.
4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 149.
5. Χρ. Τζούλης, *Ηρωϊκός κόσμος, Δοκίμια*, εκδ. τυπ. Μάγγου, Αθήνα 1966, σελ. 20.
6. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 116.

οδήγησε τελικά στο θάνατο. Γιατί, μονάχα το μαρτύριο καταξιώνει τον αληθινά ελεύθερο Άνθρωπο. Μονάχα αυτό ανοίγει τις πύλες της αιωνιότητας. Το Μαρτύριο του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού άνοιξε ένα παράθυρο αισιοδοξίας και ελπίδας και πίστης στον αδάμαστο ελληνικό λαό για ένα καλύτερο αύριο.

Το περιεχόμενο των Διδαχών του Αγίου είναι «ο ατέλειωτος και ο τραγικός αγώνας ενός ανθρώπου, που με όλα τα ένστικτα της φυλής του ριζωμένα βαθιά μέσα στα σπλάχνα του, αναζητά την ελευθερία, το δίκιο, την ανθρωπιά»¹. Ο Πατροκοσμάς είχε μια άλλη αίσθηση για τη δικαιοσύνη, «μη πάρης το ψωμί του αδελφού σου, μη πάρης το εξωφόρι του, μη τον κατατρέχης, μη τον τρως με τη γλώσσα σου»², δικαιοσύνη που ξεκινά από την αμοιβαιότητα και τον αλληλοσεβασμό, που είναι απόρροια του αυτοσεβασμού. «Η **Δικαιοσύνη** εις τον Αιτωλόν αποτελεί την κοινωνική εσχατολογία του Χριστιανισμού, συνίσταται δε εκ συναίρεσεως της αγάπης προς την θυσίαν»³. Η Δικαιοσύνη στη συνείδηση του Αγίου εμπεριέχει ασκητικότητα, αφοσίωση στην ιδανική εσχατολογία της Χριστιανικής Θρησκείας. Η βασική σκέψη, πάνω στην οποία στηρίζει τη Δικαιοσύνη ο Άγιος Κοσμάς είναι ότι ο χριστιανισμός δεν συνδέεται με τα υλικά πράγματα, «τα πράγματά σας ας τα πάρουν, μη σας μέλη, δώστε τα, δεν είναι εδικά σας. Ψυχή και Χριστός σας χρειάζεται»⁴. Το υλικό στοιχείο εμποδίζει την πίστη, την τέλεια αγάπη και τη δικαιοσύνη. Το υλικό στοιχείο είναι το μέσο για την πραγμάτωση της αγάπης, που οδηγεί στη Δικαιοσύνη.

Ο Κοσμάς «υπήρξε όχι μόνο ο πρώτος, αλλά και ο ιδανικός εκφραστής του συνθήματος ισότης - αδελφότης - δικαιοσύνη, που ξεπήδησε από τη Γαλλική Επανάσταση»⁵. Κήρυττε ισότητα και αδελφότητα όλων, ανδρών και γυναικών, πλουσίων και πτωχών.

Μια μορφή κοινωνικής αδικίας, που στηλίτευσε ο Άγιος, ήταν **οι φυλετικές διακρίσεις**. Κήρυττε παναδελφοσύνη των ανθρώπων, υπερφυλετική, «που απέρρευε από τη ρωμαϊκή οικουμενικότητα του φρονήματός του, που θεμελιωνόταν όχι στο όμαιμο, αλλά στο ομόπιστο, στο ομόδοξο»⁶. Χαρακτηριστικός είναι ο διάλογός του με το γύφτο:

- «Είναι κανέναν γύφτος εδώ; Εσύ από πού είσαι παιδί μου; Αποκρίσου.

1. Γ. Σεφέρης, *Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, σελ. 34.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 227.
3. Δ. Τσάκωνας, *Η Κοινωνιολογία του Κοσμά Αιτωλού*, περ. Η. Ε. (1959), σελ. 119.
4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 240.
5. Χρήστος Ρέππας, *Βιογραφικά Κ. Αιτωλού*, περ. Η. Ε. (1980), σελ. 864.
6. Γ. Μεταλληνός, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τόμος 32, σελ. 248.

- Από τον Αδάμ και από την Εύαν, άγιε του Θεού.
- Και σε καταδέχονται τούτοι οι τσελεπήδες δια αδελφόν;
- Μου λένε πως δεν πιάνεται η λειτουργία μου και με περιγελούν.
- Άκουε, παιδί μου, εσύ οπού είσαι γύπτος, ωσάν είσαι βαπτισμένος εις το όνομα της Αγίας Τριάδος και φυλάγης τα προστάγματα του Θεού, πηγαίνεις εις τον Παράδεισον και χαίρεσαι πάντοτε, και εγώ οπού δεν είμαι γύπτος, ωσάν δεν κάμω καλά, πηγαίνω εις την κόλασιν και καίομαι πάντοτε. Αλήθεια, με τούμπανα και με τζορνάδες δεν πηγαίνεις, διατί η πόρτα είναι στενή και δεν σε χωρεί και ωσάν θέλης χάλασ' τα.
- Τα χαλάω, άγιε του Θεού.
- Καλά παιδί μου, κάμε καλά να σωθής και μην ακούης ό,τι σου λέγει ο κόσμος»¹.

Τονίζει στις Διδαχές του συνέχεια ότι «όλοι οι άνθρωποι από έναν πατέρα και μίαν μητέρα είμεσθεν, μόνον οι πίστες μας χωρίζουν»².

Ως απόστολος της αγάπης ο Άγιος δε μπορεί να δεχθεί την κοινωνική αδικία σ' όλες της τις μορφές, γι' αυτό ελέγχει και στηλιτεύει με το λόγο του. Μια μορφή αδικίας είναι ο **εύκολος πλουτισμός** σε βάρος των άλλων με αδικίες και αρπαγές. Ο νόμος του Ευαγγελίου, ο νόμος της αγάπης προς τον πλησίον, είναι ο νόμος του Πατροκοσμά. Ο πλούσιος απολαμβάνει σ' αυτή τη ζωή, δεν θα βρει όμως λύτρωση και ανάπαυση στην άλλη. «Να κλαίετε και να θρηνήτε όσοι ζητε με αδικίες και αρπαγές, με καμάτους και με οζούρες άσπρων, διότι όλα αυτά είναι αφωρισμένα και καταραμένα και ελεημοσύνην να δώσετε από αυτά δεν σας ωφελεί, ότι φωτιά είναι και σας καίουν»³. Ο πλούτος είναι ένα αγαθό, δοσμένο από το Θεό στον άνθρωπο, ο οποίος πρέπει να είναι σοφός και συνετός οικονόμος του, διαχειριστής των δώρων του Θεού και χρεώστης. Δε δέχεται τη συσσώρευση ή τη διάθεση του πλούτου για περιττή πολυτέλεια και επίδειξη, γι' αυτό είναι πολύ αυστηρός και επικρίνει τους πλουσίους που αφήνουν τους πτωχούς και πεθαίνουν από την πείνα ή τους εκμεταλλεύονται. «Δεν μας έδωκεν ο Θεός τον πλούτον δια να πολυτρώγωμεν και να κάνωμεν πολυτίμητα φορέματα και παλάτια υψηλά, να χορεύουν τα ποντίκια αύριο και οι πτωχοί να αποθαίνουν από την πείναν»⁴. Ο άνθρωπος _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 138.
2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 171.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 169.
4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 190.

θα λογοδοτήσει στο Θεό για τον πλούτο που είχε και τον αρνήθηκε στους πτωχούς. Είναι υπεύθυνος για τη γύρω του δυστυχία, όταν αυτός έχει «πολύτιμα φορέματα και παλάτια υψηλά». Ως Αγιορείτης μοναχός ο Άγιος δίνει μια κοινοβιακή μορφή κοινωνίας με τη Διδαχή του: «Έχομεν χρέος να τρώγωμεν και να πίνωμεν το αρκετόν μας, τα ρουχαλάκια μας τα αρκετά, και τα επίλοιπα να τα εξοδιάζωμεν εις τους πτωχούς δια την ψυχήν μας. Αυτό είναι το χρέος μας, αδελφοί μου. Έτσι το ηξεύρετε. Από σήμερα και ύστερα έτσι να το κάνετε, αν θέλετε να σωθήτε»¹. Σημαντικός ο λόγος του. Θεμελιώνει χρέη και όχι δικαιώματα. Εκείνο που χρειάζεται ο άνθρωπος είναι «το αρκετόν», δε μπορεί να ξοδεύει περισσότερα τη στιγμή που ο συνάνθρωπος στερείται. «Τα επίλοιπα» είναι για τους αδελφούς. Με αυτή τη Διδαχή του ο Άγιος τάσσεται κατά της μεγάλης ατομικής ιδιοκτησίας κάθε μορφής και της πολυτελείας, ενώ θεωρεί επιτακτικό χρέος τη διανομή των αγαθών σε όλους. Μάχεται εναντίον του πλούτου και πείθει, γιατί και ο ίδιος είναι πτωχός. Συνήθως τέτοιες ιδέες διακηρύττουν πλούσιοι, που οι ίδιοι κατέχουν πολλά, αλλά δε θυσιάζουν τίποτε για τους άλλους.

Ο λόγος του σκληρός, ασυμβίβαστος, ελέγχει και κατακρίνει **την αδικία, την αρπαγή και την τοκογλυφία**, που μισούν οι άνθρωποι και απεχθάνεται ο Θεός. «Να κλαίετε και να θρηνήτε όσοι ζητε με αδικίες και με αρπαγές, με καμάτους και με οζούρες άσπρων (τοκογλυφία), διατί όλα αυτά αφωρισμένα είναι»². «Το μισητότερο είδος πλούτου είναι η τοκογλυφία, που προσπαθεί ν' αντλήσει κέρδος από το ίδιο το χρήμα, και όχι από τη χρήση για την οποία προορίζεται. Διότι το χρήμα προοριζόταν για να χρησιμοποιείται στην ανταλλαγή, κι όχι για να πολλαπλασιάζεται από τον τόκο. Απ' όλους τους τρόπους αποκτήσεως πλούτου αυτός είναι ο περισσότερο αφύσικος», γράφει ο Αριστοτέλης στα «Πολιτικά»³ του. Οι ελεημοσύνες με τα άδικα χρήματα είναι καταραμένες και καταδικάζουν αιώνια εκείνους που τις δίνουν. «Και ελεημοσύνην να δίδετε από αυτά τίποτε δεν ωφελούν ότι φωτιά είναι και σας καίουν»².

Εκείνο που ο άνθρωπος πρέπει να στοχάζεται είναι η αθάνατη ψυχή του, «να ενδύμεθα ταπεινά ρούχα και να τρώγωμεν το αρκετόν μας και να μην αργολογούμεν αλ-_____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 190.
2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 169.
3. «Ευλογώτατα μισείται η οβολοστατική δια το απ' αυτού του νομίσματος είναι την κτήσιν και ουκ εφ' όπερ επορίσθη. Μεταβολής γαρ εγένετο χάριν, ο δε τόκος αυτός ποιεί πλέον... ο δε τόκος εγένετο εκ νομίσματος. Ωστε και μάλιστα παρά φύσιν ούτος των χρηματισμών εστιν» Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, (1258 b).

λά να φροντίζωμεν πως να στολίσωμεν την ψυχήν με ομιλίαις καλαίς, με ήθη χρηστά δια να την κάμωμεν νύμφην του Χριστού μας και όχι να ξεφαντώνωμεν... να τρώγωμεν ολίγον και τον επίλοιπον καιρόν να τον εξοδιάζωμεν εις έργα ψυχοφελή, δια το όνομα του Χριστού μας και όχι δια το χαρμόσυνον της ημέρας να μεθώμεν...»¹. Μ' αυτές του τις ιδέες και τα κηρύγματα «ο Αιτωλός ιερομόναχος κηρύσσεται υπέρ της ταξικής εξισορρόπησης, καταδιώκει την ιδιοκτησίαν, ζητεί την

σχετική οικονομική ισοτιμία των ανθρώπων σαν μέσο όχι απλής αποστροφής προς τα υλικά αγαθά, όσο σαν καθήκοντος που επιβάλλει η χριστιανική κοσμοθεωρία... και σαν μέσο που οδηγεί στην τέλεση της χριστιανικής ζωής του ανθρώπου»². Ο άνθρωπος πρέπει να σέβεται την περιουσία και τα αγαθά των άλλων, και αν θέλει να συγχωρηθεί από το Θεό και να προκόψει, να επανορθώσει για τις αδικίες και τις αρπαγές που έκανε: «Δια τούτο, αδελφοί μου, όσοι αδικήσατε ή χριστιανούς ή Τούρκους ή Εβραίους ή Φράγκους να δώσετε το άδικον οπίσω, διατί είναι κατηραμένο και δεν βλέπετε καμμίαν προκοπήν. Εκείνα τα άδικα τα τρώτε δια να ζήτε και δια εκείνα τα άδικα σας θανατώνει ο Θεός και σας βάνει εις την κόλασιν... Ένα άσπρο άδικο να βάλης μέσα εις εκατό πουγγιά, όλα τα μαγαρίζει. Ομοίως πάλιν να πάρης ένα πρόβατο κλεμμένο να το βάλης μέσα εις εκατό ή εις χίλια πρόβατα, όλα τα τρώγει εκείνο το κλεμμένο»³. Σε άλλη Διδαχή του παροτρύνει, «όσοι αδικήσαμε να δίνωμε τα άδικα οπίσω»⁴. Και σε άλλο σημείο τονίζει: «Όθεν στοχασθήτε πόσον μέγα κακόν είναι η αδικία, οπου όλα τα άλλα συγχωρούνται με την αγίαν Εξομολόγησιν, μα αυτό δεν συγχωρείται με κανέναν άλλον τρόπον παρά οπόταν να τα δώσωμεν οπίσω όλα εκείνα οπου αδικήσαμεν, τότε συγχωρούμεσθην βέβαια»⁵.

Ο Πατροκοσμάς υπήρξε ο πρώτος, ο οποίος συμβούλεψε την **κατάπαυση της φρικτής ληστείας** στα ορεινά ιδίως διαμερίσματα της χώρας, που είχε μεταβάλλει τον τόπο σε κόλαση βαρβαρότητας, σκληρότητας και αυτοδικίας. «Αν θέλετε, να μαζώξετε όλοι σας τα άρματα, να τα δώσετε εις τους ζαπιτάδες»⁶, λέει στους Μαργαριτιώτες που πήγαν οπλισμένοι για να τον ακούσουν. Συμβούλεψε τους κλέφτες και αρματολούς να _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 161.
2. Δώρος Πολίτης, *Οι Κοινωνικές ιδέες του Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 13.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 227.
4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 265.
5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 158.
6. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 271.

μην κακοποιούν τους ομογενείς και ομοθρήσκους τους, και να αποφεύγουν τους διαπληκτισμούς μεταξύ τους: «Όχι να πιάνωμεν το τουφέκι και να σκοτώνωμεν τον αδελφόν μας και να τον κλέπτωμεν»¹. Τους Σουλιώτες συμβούλεψε να καταπαύσουν τις ληστείες, αυθαιρεσίες και βιαιοπραγίες εναντίον φίλων και εχθρών. Είναι γνωστά τα αυστηρά λόγια του Αγίου, όταν πήγε στο χωριό του Σουλίου Άγιος Δονάτος: «Σας λυπάμαι για την περηφάνεια οπου έχετε. Το ποδάρι μου εδώ δεν θα ξαναπατήση. Και εάν δεν αφήσετε αυτά τα πράγματα που κάνετε, την αυθαρεσία και ληστεία, θα καταστραφήτε. Σε κείνο το κλαρί, που κρεμάτε τα σπαθιά σας, θαρρή μια μέρα που θα κρεμάσουν οι γύφτοι τα όργανά τους»². Και πράγματι έτσι έγινε, όπως προφήτησε ο Άγιος, όταν το Σούλι ερημώθηκε και καταπατήθηκε από τον Αλή Πασά. Ιδιαίτερος καυτηρίαζε τους κοτζαμπάσηδες, οι οποίοι καταπίεζαν τους χριστιανούς περισσότερο από τους Τούρκους, με αποτέλεσμα πολλές φορές να επισύρει την οργή τους. Νουθετούσε τους προεστούς να είναι δίκαιοι

και αμερόληπτοι στην κατανομή των κοινοτικών βαρών, γιατί οι διακρίσεις γεννούν φθόνο, μίσος, διχόνοια και παραλύουν τη δύναμη του Έθνους: «Να αγαπάτε όλους τους χριστιανούς καθώς αγαπάτε και τα παιδιά σας και να τους ρίχνετε και τα χρέγια κατά την δύναμιν του κάθε ενός και να μη κάμνετε φιλοπροσωπίες και ρίχνετε των φίλων σας ολιγώτερον»³.

Γνωρίζοντας πόσο εύκολη είναι η **κατάχρηση της εξουσίας**, οι υπερβασίες και η καταπίεση του λαού κατακεραύνωνε με δριμείς λόγους τους εκπροσώπους της άρχουσας τάξεως: «Αν τύχη οι προεστοί σας και οι άρχοντές σας και οι πιο μεγάλοι σας γίνουν άδικοι και σκληροί, αν τύχη και τους κυριεύση η εγωπάθεια και η αισχροκέρδεια και κατά βάθος δεν θέλουν ν' ανοίξητε τα μάτια σας για να μπορούν να εκμεταλλεύονται άνομα την τίμια δουλειά σας και τον ιδρώτα σας, τότε όποιοι και αν είναι αυτοί, αδελφοί μου, τους αναθεματίζω και τους μαστιγώνω. Είναι κολασμένοι και παιδιά του διαβόλου και αξίζουν την οργή σας και την καταφρόνια σας»⁴.

Αποδοκίμαζε τον **αφορισμό**, συνηθισμένο φαινόμενο της εποχής, γιατί η εκκλησιαστική αυτή ποινή συχνά επαναλαμβανόμενη γινόταν όπλο φοβερό και οδηγούσε τους χριστιανούς στην αλλαξοπιστία. «Να φυλάγεσθε, χριστιανοί μου, δια χίλια πουγγία αφορεσμό ποτέ να μη κάμνετε, διατί αφορεσμός θέλει να ειπή χωρισμός από _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 220.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 429.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 281.

4. Δημ. Σαλαμάγκας, *Ο γνωστός καλόγηρος Κοσμάς*, Αθήναι 1952, σελ. 101 - 102.

από τον Θεόν και παράδοσις εις τον διάβολον. Λοιπόν δια εκείνον τον αδελφόν ο Χριστός μας εσταυρώθη και έχυσε το πανάγιον Του Αίμα, δια να τον ελευθερώση από τας χείρας του διαβόλου και εσύ τον αφορίζεις δια παραμικρόν πράγμα και τον εβγάνεις από την μάντραν του Χριστού...»¹.

Καταπολεμούσε την **προδοσία**, αφήνοντας δώδεκα χρόνια ακοινώνητο τον προδότη, «ότι δώδεκα χρόνους να μένη ακοινώνητος ο προδότης»², και απαγόρευε στους χριστιανούς να λύνουν τις διαφορές τους στα Τουρκικά δικαστήρια, «να μην προδίνεσθε εις κρίσεις των Αγαρηνών και ζημιώνεσθε»³.

Καταδίκασε τις «αρσενοκοιτίες, κτηνοβασίες και άλλα αισχρά, οποία δεν έκανε μήτε σκύλος, μήτε γάϊδαρος»⁴, και συμβούλευε τους χριστιανούς να αποφεύγουν πάσης φύσεως μαγείες: «Να απέχεσθε από μαγικά βότανα... Όποιοι τα μεταχειρίζεσθε αυτά τα διαβολικά μαντολιγήματα και εξορκίσματα και εμποδέματα και γητεύματα και άλλα παρόμοια να εξεύρετε φωτιά βάνετε εις τα οσπίτια σας»⁵.

Κατέκρινε επίσης το ειδωλολατρικό και Τουρκικό έθιμο, που επιζούσε επί της εποχής του, το **κούρμπανο** ή κουρμπάνι⁶. «Διαβολικό κούρμπανον είναι να πάρης ένα πρόβατον, να το μαγειρέψης και να κράξης τους φίλους σου, τους συγγενείς σου να τρώγετε, να πίνετε, να μεθάτε, να ξερνάτε ωσάν τους σκύλους. Εμείς ελπίζομε να σωθούμεν εις το όνομα του Χριστού μας και όχι του προβάτου ωσάν τους ασεβείς και τους απίστους, οπού κάμνουν τώρα»⁷. Ο Άγιος Κοσμάς καταπολεμούσε τις **προλήψεις και δεισιδαιμονίες** της εποχής του, δίνοντας στους χριστιανούς ορθές ηθικές και χριστιανικές αρχές και πεποιθήσεις.

Η εργασία για τον Πατροκοσμά, η υπεύθυνη και προσωπική, είναι χρέος. Δεν τη βλέπει ως το μέσο που θα συγκεντρώσει τον πλούτο στα χέρια μερικών, αλλά ως ευλογία που θα δώσει τη δυνατότητα στους πτωχούς να αποκτήσουν τα απαραίτητα για τη ζωή. Η έντιμη εργασία εξασφαλίζει στον άνθρωπο τα απαραίτητα για τη ζωή, τον ανυψώνει, τον _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 157 - 158.
2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 410.
3. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 411.
4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 184.
5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 168.
6. Κούρμπανο ή κουρμπάνι, τουρκ. λέξη (Kurban = θύμα) = γιορτή, συμπόσιο, τραπέζι σε γιορτή, αρνί που σφάζεται από τους Μουσουλμάνους κατά τη γιορτή του κουρμπάν μπαϊράμ. Ηλ. Κωνσταντίνου, *Λεξικό των ξένων λέξεων στην Ελληνική γλώσσα*, Αθήνα 1992, σελ. 64.
7. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 188.

γεμίζει χαρά και τον οδηγεί στη συναίσθηση της αξίας του και της αποστολής του. «Να βγάξετε το ψωμί σας με τον ιδρώτα σας διότι είναι ευλογημένο»¹, τους λέει και συνεχίζει: «Να χαίρεσθε οπού... εβγάξετε το ψωμί σας με τον κόπον σας και με τον ιδρώτα σας, διατί εκείνο είναι ευλογημένον και αν δώσετε και ολίγον τι δια ελεημοσύνην, σας πιάνεται για πολύ. Με εκείνο αγοράζεις τον Παράδεισο»¹. Η Διδαχή εκφράζει την ευαρέσκεια του Αγίου για τον τίμιο κόπο των χριστιανών, που συνοδεύεται από μόχθο, ιδρώτα και οδύνη και κερδίζει τον Παράδεισο με την ελεημοσύνη, ωστόσο εκφράζει και την έμμεσο αγανάκτησή του για όσους κερδίζουν το ψωμί τους χωρίς μόχθο και το οποίο συνεπώς δεν είναι ευλογημένο. Η δυνητική ευκτική «αν θέλεις, δώσε το ελεημοσύνην εις τους πτωχούς»² είναι το «όστις θέλει» του Ευαγγελίου που στηρίζεται στην ελεύθερη βούληση του ανθρώπου και κάνει την ελεημοσύνη να απορρέει από βαθιά εσωτερική, ψυχική ανάγκη του πιστού προς το συνάνθρωπο. Με αυτό τον τρόπο προέτρεπε τους χριστιανούς στα κοινωνικά τους καθήκοντα και στις υποχρεώσεις τους απέναντι των συνανθρώπων τους. Ο ίδιος ο Άγιος έδινε το καλύτερο παράδειγμα εργασίας, όχι μόνο με τα ακούραστα κηρύγματά του μέρα και νύχτα, αλλά και με την προσωπική του εργασία για την εκμετάλλευση του πλούτου της υπαίθρου, με τον εμβολιασμό άγριων δένδρων σε πολλά μέρη της Ηπείρου, καλώντας και τους χωρικούς να τον μιμηθούν.

Όσο μεγάλη είναι η χαρά της εργασίας, άλλο τόσο απαραίτητη η ξεκούραση των ανθρώπων που μοχθούν. Πρώτος ο Πατροκοσμάς κήρυξε την **ανάπαυση της Κυριακής**, την εβδομαδιαία ανάπαυση των εργαζομένων, αντιλαμβανόμενος την αναγκαιότητα αυτής. Η εμμονή του στην αργία της Κυριακής, που σήμαινε εκκλησιασμό και ανάπαυση των ανθρώπων και η καθιέρωσή της, στάθηκε ο κυριότερος λόγος του μαρτυρικού θανάτου του. Ο βιογράφος του αναφέρει: «Επήγεν εις τα Ιωάννινα και εκατάπεισε τους Χριστιανούς να μεταβάλουν το κοινόν παζάρι από την Κυριακήν εις το Σάββατον, το οποίον τους επροξένησε (των Εβραίων) μεγίστην φθοράν»³, γιατί το Σάββατο

ήταν η καθιερωμένη από τη θρησκεία τους αργία. Το ίδιο έγινε και σε πολλές ακόμη πόλεις και περιοχές και οι Εβραίοι, «μη υποφέροντες πλέον να βλέπουν και να ακούουν τον Άγιο, ελέγχοντα αυτούς, επήγαν εις τον Κουρτ Πασιάν, και του έδωκαν πουγγία πολλά, δια να τον ευγάλη από την ζωήν»³. Το ίδιο αναφέρει και ο σύγχρονός του Αγίου, λόγιος και ποιητής Καισάριος Δαπόντες, «απεκεφαλίσθη (ο Άγιος) φθόνω και κακία των Εβραίων, διότι εσήκωσε τα πανη-

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 169.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 238.

3. Σάπφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 23.

γύρια και αλισβερίσια, οπού εγίνοντο την Κυριακήν και τα εδιώρισε το Σάββατον»¹. Ο Άγιος με τις Διδαχές του κατάφερε και επέβαλε την αργία της Κυριακής. Αναφερόμενος στη Δημιουργία, λέει: «Επάνω εις έξι ημέρες (ο Θεός) τα έκαμεν όλα, εις δε την εβδόμην ημέραν, ήγουν την Κυριακήν, ησύχασεν δίδοντας και εις ημάς παράδειγ-μα ότι έξι ημέρας να εργαζόμεθα... και την αγίαν Κυριακήν να ησυχάζωμεν. Να φροντίζωμεν πως να στολίσωμεν την ψυχήν μας... και όχι να ξεφαντώνωμεν και να πολύτρώγωμεν και να πολυπίνωμεν, να τραγουδούμεν και να χορεύωμεν και να μεθούμεν και να ξερνούμεν, μήτε να κάνωμεν πραγματείες και αλισβερίσια, διατί εκείνο το κέρδος οπού γίνεται την Κυριακήν και κάθε άλλην δεσποτικήν εορτήν, είναι αφωρισμένον και κατηραμένον και βάνομεν φωτιά εις τα οσπίτια μας και καιόμεσθε και ψυχικά και σωματικά»². Σε άλλη Διδαχή του μιλώντας για την Κυριακή και θέλοντας να εξαγιάσει την εξ ανάγκης εργασία των χριστιανών τους συμβουλεύει: «Έχετε εδώ πρόβατα; Το γάλα της Κυριακής τι το κάμνετε; Άκουσε, παιδί μου, να το σμίγης όλο και να το κάνης επτά μερίδια, και τα έξι μερίδια κράτησέ τα δια λόγου σου να κυβερνηθής και το άλλο μερίδιον της Κυριακής, αν θέλης, δώσε το ελεημοσύνην εις τους πτωχούς ή εις την εκκλησία ή κατά το παρόν εγώ σε συμβουλεύω να το δώσης εις το σχολείον, δια να ευλογήση ο Θεός τα πρόβατά σου»⁴. Και σε κάποια άλλη Διδαχή τους παροτρύνει: «Τες Κυριακές να μη δουλέψητε ολότελα, μήτε να πωλήσητε, μήτε να αγοράσητε, ούτε χωράφι, ούτε αμπέλι να κοιτάζετε, μήτε να φωκαλίζετε τα αχούρια σας. Μονάχα να διαβάζετε βιβλία, να μαθαίνετε το καλόν»⁵.

Ο Άγιος του Γένους γνώριζε καλά την κοινωνική στρωμάτωση, που δημιουργείται από την κοινωνική κατανομή θέσεων και ρόλων κατά τρόπο ιεραρχικό ή αξιολογικό μέσα σε μια κοινωνία. Οι θέσεις και οι αντίστοιχοι ρόλοι δεν είναι προικισμένοι κοινωνικά όλοι με το ίδιο ποσοστό εξουσίας και κύρους ούτε με το ίδιο ποσοστό αξίας και τιμής. Έτσι τοποθετούνται μέσα στον κοινωνικό χώρο πιο πάνω ή πιο κάτω σε σχέση με άλλες θέσεις ή ρόλους ή αναγνωρίζονται ως καλύτερες ή χειρότερες ανάλογα με την αξία που τους αναγνωρίζεται. Η κοινωνική διαστρωμάτωση παίζει σημαντικό ρόλο στην όλη οργάνωση της κοινωνίας, που για να λειτουργήσει σωστά πρέπει στα μέλη της να υπάρχει αλληλοσεβασμός και αλληλοεκτίμηση. Κάθε μέλος του οργανισμού της κοινωνίας επιτελεί _____

1. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1872, τόμος Γ', σελ. 124.
2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 160 - 161.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 237 - 238.
4. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. Διδαχή Η', σελ. 412.

μια λειτουργία, που είναι συμπληρωματική των λειτουργιών των άλλων μελών και απαραίτητη στη λειτουργία του όλου οργανισμού¹.

Η ελληνική κοινωνία των χρόνων του Πατροκοσμά είχε την ιδιαιτερότητα, ότι δεν ήταν αμιγής ελληνική, αλλά ζούσε μια ιστορική περιπέτεια, μια μακροχρόνια δουλεία που της πρόσθεσε κάποια άλλα χαρακτηριστικά, ξένα προς την ιδιοσυγκρασία της και τις αρχές της. Έτσι πρέπει να συζητήσει με τον κατακτητή, που κατέχει τους κυρίαρχους ρόλους και η ζωή μαζί του πρέπει να είναι αρμονική, χωρίς βασικά προβλήματα και προστριβές, γιατί η αρμονική και ειρηνική συμβίωση είναι το σημαντικότερο χαρακτηριστικό μιας κοινωνίας, που επιτρέπει την ολοκλήρωση των προσώπων και την ανάπτυξη όλων των τομέων της κοινωνικής ζωής.

Ο Πατροκοσμάς **αναγνωρίζει τις κοινωνικές τάξεις της εποχής του** με τους διαφορετικούς ρόλους που έχει η κάθε μία, και που απαιτούν αναγνώριση και σεβασμό για να λειτουργήσει καλά το κοινωνικό σύνολο. Παρόλο τον επίσημο διορισμό του ως γενικό ιεροκήρυκα της Ανατολής και την άδειά του από τον Πατριάρχη, ο Άγιος, σεβόμενος τις εκκλησιαστικές αρχές του κάθε τόπου, ζητάει άδεια και από τον επίσκοπο της περιφέρειας που κηρύττει. Διασώζεται Επιστολή του, η παλιότερη, που απευθύνεται στον Τοποτηρητή της Ιεράς Μητροπόλεως Κεφαλληνίας, αιδεσιμώτατο κ. Γεώργιο Κλαδά, όταν πήγε το 1777 στην Κεφαλλονιά².

-
1. Θ. Μυλωνάς, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*, Πάτρα 1988, σελ. 83, 96 - 97.
 2. «Τω αιδεσιμωτάτω και ελλογιμωτάτω κ. κ. Γεωργίω Κλαδά, μεγάλω οικονόμω και αρχιδιδασκάλω Κεφαλληνίας Κάστρον. Σοφολογιώτατε, πανοσιώτατε, άγιε Μέγα Οικονόμω κύριε Γεώργιε, ασπαζόμενος σε χαιρετώ. Εγώ αδελφέ είμαι άνθρωπος αμαρτωλός και αμαθής, δούλος ανάξιος Χριστού του Θεού ημών. Παρακινούμενος δε από τους Πατριάρχας της Ανατολικής Εκκλησίας, αρχιερείς, ηγουμένους και μάλιστα από τον κύριον Σωφρόνιον να διδάξω τους χριστιανούς κατά δύναμιν, ευρισκόμενος εδώ εις το ευλογημένον νησίον κα λαμβάνοντας την άδειαν των... και του πρεβεδούρου εις την Άσσον, μοι εφάνη εύλογον και νόμιμον το να αναφέρω εις την πανοσιότητά σου και ζητώ άδειαν παρά σου, επειδή είσαι Οικονόμος του αρχιερέως, και συμβουλήν, και επειδή είσαι αδελφός και γέννημα και θρέμμα εις τον τόπον τούτον και ηξεύρεις τα πράγματα καλύτερα. Συμβούλευσέ με λοιπόν ό,τι σε φωτίσει ο Θεός, ή αμέσως ή εμμέσως δια γράμματος, δια να κάμωμεν το χρέος μας. Υγίαινε. Εύχομαι σε και δια σου τους χριστιανούς. Σος αδελφός εν Χριστώ Κοσμάς ιερομόναχος. Αψοζ' 13 Ιουνίου» Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 422, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, σελ. 147.

Εκτός από τη μεγάλη ομάδα της κοινότητας με τους κατακτητές μαζί και τις υποχρεώσεις τους απέναντί τους, υπήρχε και η μικρή ομάδα των ομοεθνών και ομοδόξων με τις ιδιαίτερες

επικοινωνιακές τους σχέσεις, τις προσωπικές και άμεσες. Ο σύνδεσμος των μελών αυτής της ομάδας εξαρτάται από τους επιδιωκόμενους σκοπούς και στόχους. Ο Πατροκοσμάς θέλησε να δυναμώσει αυτές τις ομάδες με την **αίσθηση του “εμείς”**, όπως γράφει και ο Μακρυγιάννης, μια αίσθηση που έχουν τα μέλη σε σχέση με την αίσθηση του “άλλου”, εκείνου, δηλαδή, που δεν ανήκει στην ομάδα και αυτός είναι ο κατακτητής. Η συχνή φράση που χρησιμοποιεί ο Άγιος στις Επιστολές του, τις αναφερόμενες στην ίδρυση Σχολείων, «με την γνώμην όλων», υποδηλώνει αυτή την αίσθηση του “εμείς”, όλη η κοινότητα μαζί παίρνει κάποιες αποφάσεις χρήσιμες και για το καλό όλων.

Κατά την Κοινωνική Ψυχολογία χαρακτηριστικά της ομάδας είναι η αλληλεπίδραση και αλληλοεξάρτηση των μελών, η συνείδηση συμμετοχής στην ομάδα, οι κοινοί θεσμοί, αξίες, στόχοι και στάσεις, η ικανοποίηση αναγκών, η ενότητα, σύμπνοια, συνοχή, λειτουργικότητα¹. Στις Διδαχές του Πατροκοσμά βρισκουμε όλα αυτά τα στοιχεία που προσπαθεί να τα εμφυτεύσει στις μικρές κοινότητες, που επισκέπτεται και να τις κάνει παντοδύναμες. Οι Έλληνες έπρεπε να νοιώθουν μέλη συνειδητά της κοινότητας με αυτοσυνειδησία και να ικανοποιούν τις αναφερόμενες ανάγκες τους εκ των ενόντων, δίνοντας εκείνοι που είχαν περισσότερα σ’ αυτούς που δεν είχαν: «Να δίνετε ελεημοσύνη εις τους πτωχούς... αν θέλετε να έλθη ο Θεός εις τα σπίτια σας και να αυγατίση ο βίος σας»². Η ίδια πίστη, οι ίδιοι θεσμοί και ιδίως ο ίδιος στόχος, η ανάσταση του Γένους, έδεναν τα μέλη της ομάδας, που ο Πατροκοσμάς την ήθελε δυνατή. Ο στόχος και ο σκοπός έκανε την ομάδα ένα δυναμικό σύνολο ατόμων, ένα οργανωμένο σύστημα με αλληλοεξαρτούμενους ρόλους, που θα έδινε τα πάντα για την πραγμάτωση του ιερού σκοπού του.

Εντυπωσιάζει το ενδιαφέρον του Αγίου για τη **συλλογική κοινωνική συμπεριφορά** και την «**κοινή - κοινοτική ύπαρξη και σύμπραξη**»³. Η ατομική ύπαρξη του ανθρώπου έχει ανάγκη της κοινότητας για να βρει το νόημά της, γιατί ο άνθρωπος είναι φύσει “ζώον πολιτικόν”. Αντίθετα πάλι η κοινότητα έχει ανάγκη της ατομικής υπάρξεως, για να αποκτήσει και αυτή την ύπαρξή της και το νόημά της. Μέσα στην κοινότητα το άτομο βρίσκει τον εαυτό του, γίνεται υπεύθυνο, αποκτά αυτοπεποίθηση, ελεύθερη κρίση, θέληση, γίνεται μέλος, που αποφασίζει να ενεργεί και να εκτελεί κατά συνείδηση. Το όλον της _____

1. Δ. Γεωργιάς, *Στοιχεία Κοινωνικής Ψυχολογίας*, Αθήνα 1995, τόμος Β΄, σελ. 138 - 145.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 412 - 214.

3. Γ. Μεταλληνός, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τόμος 32, σελ. 248.

κοινότητας γίνεται πιο πλούσιο, όσο πιο έντονα εκφράζεται η ατομικότητα, όσο πιο πολύπλευρα είναι διαφοροποιημένα τα πρόσωπα, όσο πιο ώριμα γίνονται μέσα σ’ αυτά τα άτομα¹. Το κοινοβιακό πρότυπο του Αγιορείτη μοναχού Κοσμά μεταφυτευόταν στις κοσμικές ενορίες της κοινότητας με τη συσσωμάτωση των χριστιανών σε αδελφότητες για τη συλλογική δραστηριοποίηση της κοινωνικής ομάδας. Η **κοινωνική ενότητα** των υποδούλων έπρεπε να διαφυλαχθεί, γι’ αυτό, κατά τη μαρτυρία του κατασκόπου Μαμωνά, ο Πατροκοσμάς «ειδοποίησε τους κατοίκους του διαμερίσματος της Πρεβέζης να μη πηγαίνει κανείς να παρακολουθεί την λειτουργία και τας άλλας θρησκευτικές

τελετάς εις εκείνας τας ενορίας, αι οποίοι δεν συνεσωματώθηκαν εις Αδελφότητα»². Δεν έχει ακόμη διασαφηνισθεί τι ακριβώς ήταν αυτές οι Αδελφότητες, που συνιστούσε ο Άγιος, φανταζόμαστε όμως ότι ήταν σύλλογοι ή σωματεία, που ένωναν τους Έλληνες και τους έδιναν τη δυνατότητα να δραστηριοποιηθούν ποικιλοτρόπως.

Την κοινωνική ενότητα στήριζε ο Πατροκοσμάς στον αλληλοσεβασμό και την αναγνώριση των διαφόρων κοινωνικών ρόλων, αρχόντων και αρχομένων, μικροτέρων και μεγαλύτερων, κατακτητών και υποτελών: «Οι προεστοί οπού είστε εις τες χώρες και χωρία σώνεσθε, μα πως σώνεσθε; Να αγαπάτε όλους τους χριστιανούς καθώς αγαπάτε και τα παιδιά σας και να τους ρίχνετε και τα χρέγια κατά την δύναμιν του καθενός και να μη κάμνετε φιλοπροσωπίες και ρίχνετε των φίλων σας ολιγότερον, διατί βάνετε φωτίαν και καίεσθε. Ομοίως εσείς οι κοσμικοί, οι κατώτεροι, να αγαπάτε και να τιμάτε τους προεστούς σας και να παρακαλείτε τον Θεόν δια την ψυχήν τους και δια την ζωήν τους. Δεν βλέπετε πόσους πειρασμούς έχουν και υπομένουν δια εσάς τους κατωτέρους; Ό,τι χρεία τύχη της χώρας τους προεστούς γυρεύουν και εσείς κοιμάσθε ξέγνοιαστοι»³.

Να αποδίδεται η τιμή και ο σεβασμός στους γεροντότερους, αλλά και «αναμεταξύ τους». «Να τιμάτε και τους γεροντοτέρους σας, ακόμη να τιμάσθε και αναμεταξύ σας και να παρηγορήσθε ένας τον άλλον σας ωσάν αδελφοί οπού είστε και να μη καταφρονήτε κανέναν, ούτε τον παραμικρόν, ότι ο Θεός όμοια μας έχει όλους»⁴. Με αυτό τον τρόπο βασιλεύει η αγάπη και το κοινωνικό σύνολο προάγεται.

1. Ι. Ξυροτύρης, *Μάζα και αγωγή*, ανατύπωση από τα «Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης», Θεσ/νίκη 1950, σελ. 7 - 8 και 19.

2. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 7.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 281 - 282.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 172.

Τους άνδρες συμβουλεύει «όσον ημπορείτε να έχετε την αγάπην με τες γυναίκες σας... και αν καμμίαν φοράν σου φταίη η γυναίκα σου, μη την ξεσυνερίζεσαι και να στοχάζεσαι και τα καλά της γυναικός σου» και ενθαρρύνει τις γυναίκες λέγοντας: «Μεγαλύτερα αρετή δεν ημπορεί να κάμη η γυναίκα ωσάν να παρηγορή και να υπομένη τον άνδρα της. Και όταν έχης εσύ η γυναίκα κακόν άνδρα, πρέπει να χαίρεσαι περισσότερο από εκείνην οπού έχει καλόν άνδρα, διατί έχεις και περισσότερο μισθόν εις την ψυχήν σου, και αν έχη και κανένα σφάλμα, πρέπει να το παραβλέπης, άνθρωπος είναι, δεν είναι άγγελος»¹. Νουθετεί και τα παιδιά: «Όσον ημπορείτε να τιμάτε τους πατέρες σας και την μητέρα σας, ζώντας και απεθαμένους»¹.

Το σημαντικότερο πρόσωπο με τους πιο πολύπλοκους ρόλους στην ελληνική κοινωνία του 18^{ου} αιώνα, είναι ο ιερέας. Πατέρας πνευματικός όλων, λειτουργός του Θεού, συμβουλάτορας, δάσκαλος των παιδιών, δικαστής, υπεύθυνος για τα πάντα. Γι' αυτό νουθετεί τους ιερείς και τους τονίζει την αποστολή τους και τα καθήκοντά τους απέναντι στους χριστιανούς, σε μια κοινωνία που

κυριολεκτικά κρέμεται απ' αυτούς: «Άγιοι συνάδελφοί μου ιερείς, δια τους οικτιρμούς του Θεού, όσον ημπορείτε να έχετε την φροντίδα και δια την ψυχήν σας, να έχετε και δια τους αδελφούς μας τους χριστιανούς, να τους διδάσκετε και να τους νουθετάτε πάντα, διατί ο Θεός σας έχει ωσάν πιστικούς εις τα πρόβατά του... Και να στοχασθήτε καλά το βάρος οπού έχετε, ότι όλοι ετούτοι, όσοι κατοικούν εις ετούτην την χώραν, άνδρες και γυναίκες, μικροί και μεγάλοι, κρέμονται από τον λαιμόν σας και έχετε να δώσετε απολογίαν δι αυτούς εις το φοβερόν κριτήριον του Θεού»². Σκοπός άγιος του Πατροκοσμά να μάθει στους απάιδευτους ιερείς τα καθήκοντά τους απέναντι των χριστιανών με κάθε λεπτομέρεια. Πώς να τελούν τα μυστήρια, πώς να κηρύττουν το λόγο του Θεού, πώς να διαβάζουν το Ευαγγέλιο, πώς να συμβουλεύουν τους πιστούς. Διαφωτίζει τους ανίδεους ραγιάδες και τους μιλάει για το μεγάλο έργο του ιερέα: «Λέγω δια εσένα, παιδί μου, οπού μέλλεις να γένης παπάς, πρέπει πρώτον να είσαι καθαρός ωσάν τον άγγελον, να μάθης γράμματα ελληνικά να εξεύρης να εξηγάς το Ευαγγέλιον και την Αγίαν Γραφήν και να γίνεσαι δεκαοκτώ χρονών αναγνώστης, είκοσι υποδιάκονος, εικοσιπέντε διάκονος. Και όταν γένης τριάντα χρονών, ανίσως και σε παρακαλέσουν οι κοσμικοί και ο δεσπότης, τότε να γένης παπάς χωρίς να δώσης ένα παρά. Και να έχης ένα κελλί

1. I. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 282.

2. I. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 171 - 172.

ον κοντά εις την εκκλησίαν να φυλάγης, καθώς ο μπακάλης φυλάγει το αργαστήρι του, ό,τι ώρα σε ζητήσουν οι κοσμικοί να σε ευρίσκουν. Ο πιστικός περιτριγυρίζει τα πρόβατά του, ομοίως και συ ο παπάς έχεις χρέος να περιτριγυρίζης τα σπίτια των χριστιανών ημέρα και νύκτα, όχι να τρώγης και να πίνης και να παίρνης τα πράγματά τους, αλλά να στοχάζεσαι ποίος άνδρας είναι μαλωμένος με τη γυναίκα του, ποίος πατέρας με το παιδί του, ποίος αδαλφός με τον αδελφό του, ποίος γείτονας με το γείτονα να τους βάνης εισέ αγάπην, αυτό είναι το χρέος του παπά, και να βάνης την ζωήν σου και το κεφάλι σου δια τους χριστιανούς»¹. Λόγια σοφά ενός αγίου κληρικού που γνωρίζει καλά την αποστολή του και θέλει να βοηθήσει αυτούς, που θα παίξουν στον τόπο του ο καθένας τον ηγετικό ρόλο του ιερέα, του αναμορφωτή του λαού, του καθοδηγητή. Ο παπάς πρέπει να είναι “καθαρός” και να ξέρει γράμματα. Στοιχεία απαραίτητα για τη μεγάλη του αποστολή.

Δεν σταματά εδώ, αλλά συνεχίζει για τα καθήκοντα του ιερέα στο Θεό, στον εαυτό του και στους χριστιανούς: «Και όταν λειτουργάς και τελειώνεις το Ευαγγέλιον να το κλεις και να το βάνης εις την αγκαλιά σου να το εξηγάς εις τους χριστιανούς τι παραγγέλλει ο Χριστός να κάνουν και να στοχασθής πως οι φούντες οπού είναι εις το επιτραχήλι και έχεις εις τον λαιμόν σου κρεμασμένο, δεν είναι φούντες αλλά είναι οι ψυχές των χριστιανών και μία ψυχή να χαθή από αυτές έχει ο Θεός να την ζητήση από τον λαιμόν σου εν ημέρα Κρίσεως. Και να στοχάζεσαι το φελόνι οπού φοράς και δεν έχει μανίκες τι φανερώνει; Φανερώνει πως ο παπάς δεν πρέπει να έχη χέρια να ανακατώνεται εις τα κοσμικά πράγματα, αλλά να έχη πάντοτε τον νουν του εις τον ουρανόν... Ειδέ πάλιν και είσαι

ανάξιος, αγράμματος, απαίδευτος, μεμολυσμένος με αμαρτίες... και πηγαίνεις και δώνεις γρόσια και φλωρία και βάνεις μεσίτας και αγοράζεις το πετραχήλι, δεν αγοράζεις το πετραχήλι, παπά μου, αλλά την Κόλασιν και καίεσαι πάντοτε. Και όταν πιάνη ο παπάς και λέγη το Ευαγγέλιον και λέγη τόσα ψεύματα και τόσες βλασφημίες, αλλοίμονον εις εκείνον τον παπά...»².

Συγκινητική η προσπάθεια του Αγίου να μορφώσει τους ιερείς, που θα αναμορφώσουν την κοινωνία. Αλλά και στους πιστούς αναφέρει λεπτομερώς τις υποχρεώσεις τους απέναντι των ιερέων και αρχιερέων: «Όθεν και εσείς, χριστιανοί μου, όλοι κοινώς πρέπει να σέβεσθε και να τιμάτε τους παπάδες και να μη τους πικραίνετε μήτε να τους

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 279 - 280.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 280 - 281.

ρίχνετε χρέη και δοσίματα δια να παρακαλούν το Θεόν δια την ψυχήν σας και δια την ζωήν σας, και δια τα πράγματά σας και τα έργα των χειρών σας, διατί να εξεύρετε ότι ένας ιερεύς είναι μεγαλύτερος από έναν βασιλέα και το περισσότερο είναι ανώτερος και από έναν άγγελον, επειδή και είναι μεσίτης Θεού και ανθρώπων και αξιώνεται και επιτελεί τα άγια Μυστήρια, μάλιστα το μέγα και φρικτόν μυστήριον της θείας Λειτουργίας, οπού το βλέπουν οι άγγελοι και τρέμουν. Όθεν όσον ημπορείτε να τους σέβεσθε και να τους ευλαβήσθε»¹. Οι υπόδουλοι ραγιάδες είχαν άγνοια των ιδιαίτερων προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι Αρχιερείς από τον κατακτητή και συχνά βαρυγκωμούσαν εις βάρος τους. Ο Άγιος και γι' αυτό συμβουλεύει: «Ακόμη πλέον περισσότερο να ευλαβήσθε τον αρχιερέα σας, ότι αυτός είναι διωρισμένος από τον Θεόν εδώ εις την γην εις τύπον Χριστού και όσα να δέση είναι δεμένα και όσα να λύση είναι λυμένα και να του δίνετε εκείνα τα δίκαια οπού σας γυρεύει με όλην σας την καρδίαν, διατί και αυτός έχει έξοδα και τραβά τόσα βάσανα από τους εξωτερικούς και όταν έρχεται εις την χώραν σας να τον δέχεσθε με χαράν και να του κάνετε την πρέπουσαν τιμήν και δεξίωσιν, δια να λαμβάνετε την ευλογίαν του»¹.

Και **κοινωνικό έλεγχο** ασκούσε ο Άγιος Κοσμάς. «Κοινωνικός έλεγχος είναι οι διαδικασίες και οι μηχανισμοί, συμπεριλαμβανομένης και της κοινωνικοποίησης του παιδιού, με τους οποίους η κοινωνία ασκεί την κυριαρχία της πάνω στα άτομα που την αποτελούν και κατορθώνει ώστε αυτά να ακολουθούν τους θεσμούς της. Ο κοινωνικός έλεγχος είναι επέκταση της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης»². Το άτομο αποδέχεται τις διάφορες μορφές συμπεριφοράς, τις οποίες “εσωτερικοποιεί” στη συνέχεια και με αυτές ως βάση διαμορφώνει το δικό του γνώμονα συμπεριφοράς, για την εφαρμογή του οποίου αγρυπνά η ίδια η συνείδησή του, και αυτό είναι ο εσωτερικός έλεγχος. Όπου δεν επαρκεί ο εσωτερικός έλεγχος, επεμβαίνει η κοινωνία με τον εξωτερικό έλεγχο, που μπορεί να είναι κύρωση, αποδοκιμασία, απομόνωση, ποινή κ.λ.π. Με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης ολοκληρώνεται το άτομο και εντάσσεται στην κοινωνία εφοδιασμένο με τα στοιχεία που είναι απαραίτητα για να ζήσει και να ευδοκιμήσει μέσα σ' αυτή.

Για την εφαρμογή του κοινωνικού ελέγχου υπάρχουν περιορισμοί που υποχρεώνουν το άτομο σε κοινωνική συμμόρφωση. Ο θετικός και αρνητικός κοινωνικός έλεγχος ασκείται με την πειθώ, την υποβολή, την αγωγή, την αμοιβή, την ποινή ώστε να εξασφαλιστεί ο έλεγχος της εξωτερικής συμπεριφοράς με την εσωτερική συγκράτηση του ατόμου. _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 172.

2. Παύλος Κυριακίδης, *Κοινωνιολογία*, εκδ. Δωδώνη, β' έκδ. Ιωάννινα 1983, σελ. 134.

Η αγωγή είναι το κυριότερο όπλο του Πατροκοσμά, λέγοντας συχνά το τι πρέπει να κάνει ο άνθρωπος, για να αποφύγει την επίπληξη, όταν κάτι δε γίνεται σωστά: «Ἡ ελεημοσύνη, η αγάπη και η νηστεία αγιάζει τον άνθρωπον, τον πλουτίζει και σωματικά και ψυχικά... να δίδετε ελεημοσύνην εις τους πτωχούς και να παρηγοράτε τους ξένους...»¹. Όταν όμως χρειαστεί, είναι έτοιμος να επιπλήξει και να τιμωρήσει ακόμη: «Και εις ξένην κρίσιν να μη κριθήτε και προδοθήτε εις κρίσεις Τούρκων· ότι δώδεκα χρόνους να μένη ακοινώνητος ο προδότης. Και αν σου πταίση ο αδελφός σου, ή άλλος χριστιανός, πήγαινέ τον εις τον δεσπότην και μη τον πηγαίνης εις κρίσιν των Τούρκων, ότι μεγάλην αμαρτίαν έχεις και θέλεις κολασθή αιώνια, και να μην τον αδέχονται εις την εκκλησίαν οι αδελφοί, ότι επήγε εξωτερικά και δεν επήγε νομικά»¹. Με τη στάση αυτή ο Άγιος θέλει να διαφυλάξει την ελληνική κοινότητα από των Τούρκων τη συμμετοχή και την ανάμιξη.

Ο Άγιος Κοσμάς είναι ο πρώτος στην ιστορία του νεώτερου Ελληνισμού, που μίλησε για τα **δικαιώματα της γυναίκας**, ζήτησε τη χειραφέτησή της και κήρυξε τολμηρά στους ορεσίβιους της Ηπείρου και Αλβανίας, αν και αυτή του η στάση τον έφερε σε σύγκρουση με τις επικρατούσες ιδέες και συνήθειες της τότε ανδροκρατούμενης κοινωνίας, σε μια εποχή που η γυναίκα δεν είχε καμιά κοινωνική υπόσταση, η θέση της ήταν πολύ υποτιμητική, περνούσε ως κατώτερο ον, ως κάτι που έπρεπε να δουλεύει για τον άνδρα, χωρίς θέληση και γνώμη, κυριολεκτικώς σκλάβο του συζύγου της. Εκτεθειμένη σε όλους τους κινδύνους, απροστάτευτη από κάθε μεριά, είχε μόνο υποχρεώσεις και κανένα δικαίωμα. Η Ελληνίδα της σκλαβιάς, «γεωργούσα την γην και παν άλλο βαρύ έργον μετερχομένη ως δούλη», γράφει ο Π. Αραβαντινός, αποτελούσε αντικείμενο της πιο απάνθρωπης ηθικής καταπίεσης και κοινωνικής εκμετάλλευσης².

Ο Πατροκοσμάς θεωρούσε τη γυναίκα θεμέλιο του σπιτιού και της κοινωνίας, την ήθελε να είναι σε αρμονική συνύπαρξη με τη φύση της, το συναισθηματικό της κόσμο, τις Παραδόσεις της Φυλής. Εξυμνεί τις αρετές της και υποστηρίζει την ισότητα των δύο φύλων, τονίζει ότι η γυναίκα μετέχει των ιδίων δωρεών του Θεού με τον άνδρα, της δίνει τη θέση που της πρέπει, δίπλα στον άνδρα, που τον ελέγχει και τον θεωρεί υπεύθυνο για την επικρατούσα κατάσταση της κατωτερότητας της γυναίκας:

- «Εδώ πως τες έχετε τες γυναίκες;

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 412.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 91, επίσης Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, σελ. 6.

- Δια κατώτερες.
- Ανίσως, αδελφοί μου, και θέλετε να είστετε καλύτεροι οι άνδρες από τας γυναίκας, πρέπει να κάνετε και έργα καλύτερα από εκείνες. Ειδέ και οι γυναίκες κάνουνε καλύτερα και πηγαίνουν εις τον Παράδεισον και εμείς πηγαίνομεν εις την Κόλασιν, τι μας ωφελάει οπού είμεσθεν άνδρες και κάνομεν χειρότερα; Κάλλιον να μην ήμαστε»¹.

Οι στραβές αντιλήψεις που είχαν οι αμόρφωτοι ραγιάδες για την κατωτερότητα της γυναίκας, που συχνά διατάραζαν την οικογενειακή γαλήνη και αρμονία, καυτηριάστηκαν από τον Πατροκοσμά: «Πρέπει και εσύ, ω άνδρα αδελφέ μου, να μην μεταχειρίζεσαι την γυναίκα σου ωσάν σκλάβα, διατί πλάσμα του Θεού είναι και εκείνη καθώς είσαι και εσύ, τόσον εσταυρώθηκε ο Θεός δια εσένα, ωσάν και δια εκείνην, πατέρα λέγεις και εσύ τον Θεόν, πατέρα τον λέγει και εκείνη... Δεν την έχει ο Θεός την γυναίκα κατωτέραν από εσένα, δια τούτο την έκαμε από την μέσην του ανδρός, δια να είναι ο άνδρας ωσάν βασιλεύς και η γυναίκα ωσάν βεζύρης, ήτοι ο άνδρας ωσάν η κεφαλή και η γυναίκα ωσάν το σώμα. Δια τούτο δεν την έκαμε τη γυναίκα από το κεφάλι δια να μην καταφρονά τον άνδρα, ομοίως πάλιν δεν την έκαμε από τα ποδάρια δια να μην καταφρονά ο άνδρας την γυναίκα»². Νομίζει κανείς πως ακούει κάποιο σημερινό απόστολο της γυναικείας χειραφετήσεως, συγχρόνως και ένα βαθύ γνώστη και ψυχολόγο της λαϊκής ψυχής. Γιατί ο Άγιος «δεν καταναλώνονταν σε μεταφυσικές θεωρίες, αλλά διέβλεπε τα προβλήματα που αντιμετώπιζε καθημερινά ο άνθρωπος»³. Γι' αυτό ο λόγος του δεν ήταν από καθέδρας, δεν είχε γενικό χαρακτήρα, ήταν λόγος θεραπευτικός και διαγνώσεως των προβλημάτων των υποδούλων. Το κοινωνικό ενδιαφέρον και η προστασία της γυναίκας επεκτεινόταν ακόμη και στην προίκα. Καταδίκαιζε την προικοθηρία, ως τη χειρότερη μορφή εμπορίου.

Ο Πατροκοσμάς μιλούσε για την ιερότητα του γάμου και την ελεύθερη συγκατάθεση και των δύο μελλόντων συζύγων: «Αν είναι με το θέλημα και των δύο, ετότες να τους στεφανώσει» ο παπάς, αφού πριν τους ρωτήσει: «Θέλεις, Ιωάννη, την Μαρία δια γυναίκα σου; Ανίσως και ειπή: την θέλω, του δίνει τη λαμπάδα. Ομοίως ρωτά και την νύμφη: Θέλεις εσύ, Μαρία, τον Ιωάννην δια άνδρα; Ανίσως και τον θέλη, δεν ομιλεί, _____

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σ. 18.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 19 - 20.

3. Χρ. Τζούλης, *Το «Ποθούμενο» στις Διδαχές του Αγιο-Κοσμά*, Θέρμο 1997, σελ. 7.

μόνον σκύφτει την κεφαλήν της. Ειδέ και δεν τον θέλει και είναι χωρίς το θέλημά της φωνάζει: Δεν τον θέλω. Και ωσάν ειπή πως δεν τον θέλει, ο παπάς να μη βάλη χέρι να τους στεφανώσει, διατί κολάζονται»¹. Συμβουλεύοντας μ' αυτόν τον τρόπο ο Άγιος, έδινε τη δυνατότητα στη γυναίκα να έχει γνώμη και να την εκφράζει και μάλιστα στην πιο μεγάλη στιγμή της ζωής της, την ώρα του γάμου, αποφεύγοντας έτσι να γίνεται αντικείμενο αγοραπωλησίας ή ηδονής.

Στολίδι για τη γυναίκα θεωρεί «την εντροπήν» και μεγάλη τιμή το ότι γυναίκα αξιώθηκε να γίνει μητέρα του Θεού «εγεννήθη ο Κύριος, αδελφοί μου, από γυναίκα δια να ευλογήση την γυναίκα»² και εξυψώνοντας το γάμο, «εγεννήθη ο Κύριος από αρραβωνιασμένην, δια να ευλογήση τον γάμον, επειδή και η αρραβώνα είναι αρχή του γάμου, δια να δείξει και εσένα παράδειγμα πως το δακτυλίδι οπού πρώτον δίδει ο άνδρας εις την γυναίκα πρέπει να είναι μαλαματένιο και να το βάλη εις το δάκτυλόν της η γυναίκα καθαρή ωσάν ετούτο το μάλαμα. Ετότες να το δεχτής και να το βάλης εις το δάκτυλόν σου και να προτιμήσης να χάσης την ζώήν σου και το κεφάλι σου παρά να καταπατήσης την τιμήν του ανδρός σου»³. Τα ίδια ισχύουν και για τον άνδρα. Δίνει συμβουλές, διαφωτίζει, νουθετεί: «Άκουσε, παιδί μου, όταν θέλεις να υπανδρευθής να ζητήσης, πρώτον, γυναίκα να μην είναι από την συγγενεία σου, οπού το εμποδίζει ο Νόμος της Εκκλησίας, δεύτερον να έχει τον φόβον του Θεού εις την ψυχήν της και τρίτον να είναι στολισμένη με την εντροπήν. Επήρες γυναίκα πτωχή; Επήρες σκλάβα. Επήρες γυναίκα πλούσια; Έγινες εσύ σκλάβος, επήρες ραβδί της κεφαλής σου»⁴.

Κήρυττε την **ιδιαίτερη αποστολή των φύλων** στο κοινωνικό σώμα και τον ιδιαίτερο ρόλο που είχε ο καθένας. Μιλώντας για τον Ιωακείμ και την Άννα, εξαίρει την Άννα λέγοντας: «Καλός και ο άνδρας καλή και η γυναίκα, από γένος βασιλικόν και οι δύο, μα η γυναίκα ήτον καλλιωτέρα. Πολλές γυναίκες ευρίσκονται εις τον κόσμον, οπού είναι καλές, μα ευρίσκονται και πολλές οπού είναι καλλιώτερες και από τους άνδρας»⁵.

Κατά τον Άγιο Κοσμά, η ευτυχία της οικογενειακής ζωής είναι αποτέλεσμα αρμονι-

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 196.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 194.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 194.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 195.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 213.

κής **επικοινωνίας και συνεργασίας των δύο συζύγων**. Η επικοινωνία αυτή βασίζεται στην επιείκεια και στην αμοιβαία υποχώρηση: «Οι άνδρες όσον ημπορείτε να έχετε την αγάπην με τες γυναίκες σας. Δεν βλέπετε πόσους πειρασμούς έχουν οι ευλογημένες με τα παιδιά τους, με το σπίτι, με το ένα, με το άλλο; Μεγαλυτέρα αρετή δεν ημπορεί να κάμη η γυναίκα ωσάν να παρηγορή και να υπομένη τον άνδρα της. Και όταν έχης εσύ η γυναίκα κακόν άνδρα, πρέπει να χαίρεσαι περισσότερο από εκείνην οπού έχει καλόν άνδρα, διατί έχεις και περισσότερο μισθόν εις την ψυχήν σου, και αν έχη και κανένα σφάλμα, πρέπει να το παραβλέπης, άνθρωπος είναι, δεν είναι άγγελος. Και να στοχάζεσαι τα καλά του ανδρός σου και όχι μόνον τα κακά και να στοχάζεσαι και τα κακά τα εδικά σου. Ομοίως πάλιν εσύ άνδρα, όταν έχης κακή γυναίκα, πρέπει να χαίρεσαι περισσότερο από τον γείτονά σου οπού έχει την καλήν γυναίκα, διατι με εκείνην την υπομονήν οπού κάμνεις έχει να σε ευσπλαχνισθή ο Θεός να σε βάλη εις τον Παράδεισον. Και αν καμμίαν

φοράν σου φταίη η γυναίκα σου, μη την ξεσυνερίζεσαι και να στοχάζεσαι και τα καλά της γυναικός σου και όχι μόνον τα κακά και να στοχάζεσαι και τα κακά τα εδικά σου. Δια τούτο έδωκεν ο πανάγαθος την γυναίκα εις τον άνθρωπον, δια παρηγορίαν»¹. Και σε άλλη διδαχή συμπληρώνει: «Πρέπει να την χαιρέσαι την γυναίκα σου και να την αγαπάς ωσάν σύντροφόν σου»². Ο λόγος του είναι επαινετικός της αρετής της γυναίκας, παραινετικός και παρηγορητικός, λόγος μεγάλου Παιδαγωγού και Ψυχολόγου.

Αν και καλόγερος, υποχρεώθηκε να μιλήσει και για τις ιδιαίτερες σχέσεις των συζύγων, για το σεβασμό και τη διάκριση που πρέπει να υπάρχει μεταξύ τους, για πολλά θέματα οικογενειακής και κοινωνικής συμπεριφοράς. Θέλει τον άνθρωπο σωστό, ηθικό, άξιο της αποστολής που έλαβε από το Θεό και όχι να συμπεριφέρεται όπως τα ζώα και χειρότερα: «Και εμείς οι άνθρωποι δεν το ντρεπόμαστε να είμαστε χειρότεροι και από τα ζώα;»³ Και για να μην παρεξηγηθεί, συμπληρώνει με διάκριση: «Ωσάν παιδιά μου πνευματικά σας συμβουλευώ. Σας το είπα πως εισέ λόγου μου είναι άπρεπον να τα λέγω αυτά, μα τι να κάμω πάλιν; Βλέποντας το γένος μας εις ποίαν κατάστασιν ευρίσκεται, εστενεύτηκα και σας τα είπα αυτά δια να ωφεληθήτε τίποτες»³.

Για να μη διαλυθεί η οικογένεια, φοβούμενος τις φοβερές επιπτώσεις που έχει κάτι

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 282.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 164.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 197.

τέτοιο, ιδίως στα παιδιά, ακόμη και τη μοιχεία συγχωρεί ο Πατροκοσμάς, με προϋπόθεση την παραδοχή του σφάλματος και τη συνγνώμη: «Αν τύχη και ξεπέση η γυναίκα με άλλον άνδρα ή ο άνδρας με άλλη γυναίκα, έχουν χρέος να πηγαίνουν εις τον αρχιερέα ναν τους χωρίζη. Μα πάλιν εκείνος οπού αδικηθή από την γυναίκα του, αν δεν τη χωρίση, έχει μισθόν εις την ψυχήν του. Αμή είναι τρόπος η γυναίκα σου να πορνεύση με άλλον και να την συγχωρέσης; Είναι. Και τι τρόπος είναι; Εσύ, παιδί μου, πηγαίνεις εις την ξενιτειά, εις το χωράφιον, η γυναίκα σου εξέπεσε με άλλο πρόσωπον, ήρθες εις το σπίτι σου, τι πρέπει να κάμη η γυναίκα σου; Πρέπει να πάρη ένα τσεκούρι και ένα ξύλο και να σου βάλη μια μετάνοια και να σου φιλήση το χέρι και να σου ειπή: Αυθέντη μου σε περικαλώ να με κάμης μίαν χάριν: έπαρε ετούτο το τσεκούρι και το ξύλο και βάλε με απάνου να με κάμης λιανά λιανά κομμάτια, ρίξε με να με φάνε οι σκύλοι, διατί δεν είμαι άξια να βλέπω το πρόσωπό σου, επειδή και εκαταπάτησα την τιμήν σου και από κει όπου ήμουν θυγατέρα του Χριστού, έγινα θυγατέρα του Διαβόλου. Τι λέγεις παιδί μου; Σε βαστάει η καρδιά σου να την σκοτώσης ή να την σχωρέσης; Με φαίνεται πως θε να πης: Ας είσαι συγχωρημένη, μα άλλην φοράν να μη το ματακάμης. Αμή πότε την χωρίζης; Όταν έλθης από την ξενιτειά και το μάθης από τον γείτονά σου, τότε βιάζεσαι εξ ανάγκης να την χωρίσης»¹. Μ' αυτό τον τρόπο συμβουλεύει τη γυναίκα να ταπεινώνεται και να ζητάει συνγνώμη, όταν σφάλει, και τον άνδρα να υποχωρεί και να

συγχωρεί για να μη διαλυθεί η οικογένεια με τις τόσες επιπτώσεις της στα παιδιά και σ' ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο.

Επίσης συμβουλεύει πατρικά τους ραγιάδες και τους διαφωτίζει να μη δημιουργούν προβλήματα στις γυναίκες τους, όταν δεν κάνουν παιδιά: «Να προσέχετε οι άνδρες να μην κοιτάζετε τες γυναίκες σας με άγριον μάτι δια πολλές αιτίες, μάλιστα πως δεν κάνουν παιδιά και λέγετε τάχα πως έχετε κατάραν»² και συνεχίζει: «Και να φυλάγεσθε να μην κάμετε ωσάν κάποιιο ανόητοι και τρελλοί, οπού δια να μην εγέννησαν παιδιά οι γυναίκες τους, τες εχώρισαν και επήραν άλλες»³.

Επιμένει στην αμοιβαία αγάπη, τον αλληλοσεβασμό και την αλληλοεκτίμηση όλων των μελών της οικογενείας, η οποία αποτελεί τη βάση όλης της κοινωνίας: «Αι γυναίκες να τιμάτε τους άνδρες σας, οι άνδρες να έχητε αγάπην με τις γυναίκες σας και τις _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 198.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 156.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 157.

μάνες σας και αι νύμφες να τιμάτε τους πενθερούς και πενθερές σας, και οι γαμβροί τα πεθερικά σας, και με αυτήν την ευλάβειαν θέλετε προκόψει σωματικά και ψυχικά και θέλετε φάγει όλα τα αγαθά της γης όσον ζήτε εις την γην»¹.

Παράλληλα με τη γυναίκα το κοινωνικό σύστημα του Πατροκοσμά εκτείνονταν και στη περίθαλψη των φτωχών και ορφανών παιδιών. Ιδιαίτερα απασχόλησε τον Άγιο το **κοινωνικό δράμα των παιδιών της σκλαβιάς**. Μέχρι τότε το παιδί ήταν στο περιθώριο, μόνο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα με τον Αιμίλιο του Rousseau και το έργο του παιδαγωγού και ποιητή Pestalozzi έρχεται στο προσκήνιο. Σύγχρονος του Πατροκοσμά ο Rousseau (1712 - 1778) στη Δύση πρώτος αναγνωρίζει την ιδιαίτερη προσωπικότητα του παιδιού και στο έργο του “Αιμίλιος ή Περί αγωγής” ασχολείται με την αγωγή και την εξέλιξη του παιδιού. Και ο Ελβετός παιδαγωγός Pestalozzi (1746 - 1827) βίωσε το δράμα των φτωχών παιδιών της εποχής του και βάλθηκε να αλλάξει την τύχη και τη ζωή τους. Η μεγάλη δημιουργική δύναμη του παιδιού, δύναμη δυναμική, έμεινε απαρατήρητη για χιλιάδες χρόνια.

Ο Πατροκοσμάς ενδιαφέρεται για τη μόρφωση όλων των παιδιών πλουσίων και φτωχών. Επιστρατεύει όλες του τις δυνάμεις, ξεκινάει μια αληθινή σταυροφορία για την προστασία και εξύψωση του παιδιού. Παιδιά φτωχά, εγκαταλειμμένα, άρρωστα, παιδιά ορφανά και εξώγαμα, σκλαβόπουλα και υπηρέτες στα χαρέμια για τις κτηνώδεις ορέξεις των κατακτητών, παιδιά παραστρατημένα, εξαγριωμένα, ρακένδυτα, αμόρφωτα, γενίτσαροι και αρνησίθρησκοι και εχθροί της πατρίδας. Ελέγχει, συμβουλεύει, διαμαρτύρεται, απειλεί, παρακαλεί, προτρέπει τους φτωχούς ραγιάδες να προσέξουν το απροστάτευτο παιδί, να το φροντίσουν όπως το δικό τους, αν θέλουν να δουν και να χαίρονται υγιή τα παιδιά τους: «Και αν θέλεις να ζήση το παιδί σου, εγώ να σε ειπώ πως να κάμης. Να κάμης του παιδιού σου ένα φόρεμα και άλλο ένα εκείνου του φτωχού και δια το χατήρι εκείνου του φτωχού παιδιού χαρίζει ο Θεός την ζωήν του παιδιού σου. Και να αγαπάς τα

πτωχά τα παιδιά καλύτερα από τα εδικά σου. Ειδέ και να ζητήσ πως να δίνης του παιδιού σου να τρώγη και να πίνη καλά, να έχη εύμορφα φορέματα και για εκείνο το φτωχό να μην σε μέλη, αύριο βλέπεις το παιδί σου αποθαμένο και καίγεται η καρδιά σου. Και ενώ το πτωχό, το ξυπόλητο, το γυμνό, το πεινασμένο, το καταφρονεμένο το βλέπεις θρεμμένο και είναι ωσάν το γουρουνόπουλο και το εδικόν σου γίνεται ωσάν χτικιασμένο»². Ανδρόγυνα που δεν είχαν δικά τους παιδιά τα

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. Διδαχή Η', σελ. 414.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 187.

συμβουλεύει να υιοθετήσουν: «Έπαρε, αδελφέ μου, δύο παιδιά πτωχά εις το σπίτι σου να τα κάμης παιδιά πνευματικά, να έχης μισθόν από το Θεόν και τιμήν από τους ανθρώπους...»¹. Και σε άλλη Διδαχή: «Ωσάν θέλῃς να κάμης παιδιά, εύκολον είναι. Έπαρε ένα φτωχό παιδί και κάμε το πνευματικόν σου παιδί να χαίρεσαι και να ευφραίνεσαι και εσύ, να χαίρεται και εκείνο. Δια εκείνο το παιδί, οπού σου γεννά η γυναίκα σου, δεν σου χρωστεί ο Θεός χάριν, διατί το κάμνεις από σαρκικόν πάθος, μα δια εκείνο το φτωχό παιδί έχεις χίλιες φορές μισθόν από τον Θεόν εις την ψυχήν σου και τιμήν από τους ανθρώπους, διατί το κάμνεις με τη θέλησή σου πνευματικόν παιδί»². «Όσα έκανε ο Πατροκοσμάς για το παιδί, μέσα από πολλές δυσκολίες, προκαλούν δέος και θαυμασμό ακόμη και στους μεγάλους παιδαγωγούς. Η αγάπη του για το παιδί ήταν ζωντανή και όχι θεωρητική, αποτελούσε τη βάση της παιδαγωγικής του και τη θεμελιώδη αρχή του»³.

«Ο Κοσμάς Αιτωλός υπήρξε ο γνήσιος φορέας του Ορθοδόξου Πνεύματος επί του Κοινωνικού πεδίου, κατά τους νεωτέρους χρόνους. Το παράδειγμά του μας δεικνύει κατά ποίον τρόπον η Ορθόδοξος Μεταφυσική υλοποιείται εις Κοινωνικόν Δέον»⁴. Με τη διδαχή του αποσκοπούσε «όχι μόνο στην αναγέννηση του ανθρωπίνου προσώπου, αλλά και σύνολης της κοινωνίας»⁵. Η διδασκαλία του, η έμπρακτη αγάπη του, η θυσία και το Μαρτύριό του τον καταξίωσαν στη συνείδηση του λαού που τον άκουσε και τον πίστεψε ως Άγιο. Ο Πατροκοσμάς μιλούσε για μια κοινωνία αρετών, χωρίς την ατομοκρατία και τον εγωισμό, μια κοινωνία αρετών, που θα βρίσκεται σε αδιάκοπη ανάταση έξω από τα όρια του δυνατού, μια κοινωνία που θα πλησιάζει την κοινωνία της Θεότητας. Αυτή η κοινωνία ξεκινά από το Ορθόδοξο Κοινόβιο, που έζησε ο Αγιορείτης μοναχός, μέσα στο οποίο ανθίζει η τέλεια αγάπη, η κατάργηση του “δικού μου”, το δόσιμο των πάντων στον αδελφό. Είναι η κοινωνία του “εμείς”, η κοινωνία που έχει εξορίσει το “εγώ”. Και ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός ήταν ο άνθρωπος που αγνοούσε το “εγώ” και το θυσίασε στο “εμείς”, επισφραγίζοντας με το μαρτυρικό του θάνατο τη διδαχή και τον αγώνα μιας ζωής.

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 213.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 184 - 185.

3. Χρ. Τζούλης, *Το «Ποθούμενο» στις Διδαχές του Αγιο-Κοσμά*, ό. π. σελ. 5.
4. Δ. Τσάκωνας, *Η Κοινωνιολογία του Κοσμά Αιτωλού*, περ. Η. Ε. (1959), σελ. 2.
5. Γ. Μεταλληνός, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τόμος 32, σελ. 248.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

2.3. ΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΕΘΝΟΥΣ.

2.3.1. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

«**Ε**ως τριάκοντα επαρχίας περιήλθον, δέκα σχολεία ελληνικά εποίησα, διακόσια δια κοινά γράμματα», θα γράψει ο διδάχος και διαφωτιστής Κοσμάς, λίγους μήνες πριν το μαρτύριό του, στις 2 Μαρτίου του 1779, στον αδελφό του Χρύσανθο, στη Νάξο. Ξεκινώντας με του ιεραποστόλου το ραβδί και το δισάκι, όργωσε την Ελλάδα απ' άκρη σ' άκρη, έγινε ο διδάσκαλος και φωτιστής του Γένους και ανήκει στις ξεχωριστές μορφές, που προετοίμασαν τον Ελληνισμό για την παλιγγενεσία του. Υπήρξε ο απόστολος της ελληνικής παιδείας και κατά τον Nomikos Vaporis «Kosmas was a great foe of illiteracy and a strong advocate of education»², ήταν μεγάλος εχθρός της αγραμματοσύνης και ένας δυνατός συνήγορος της μάθησης. Την παιδεία συνδύαζε με το φωτισμό του ανθρώπου και γι' αυτό θεωρούσε αμάρτημα την αδιαφορία απέναντί της: «Να κάμετε τρόπον εδώ εις την χώραν σας δια σχολείον, ότι αμαρτάνετε πολύ να τα αφήνετε αγράμματα και τυφλά και μη μόνον φροντίζετε να τους αφήσετε πλούτη και υποστατικά και μετά το θάνατό σας να τα τρων και να τα πίνουν και να σας οπισολογούν. Καλύτερα να τα αφήσετε φτωγά και γραμματισμένα, παρά πλούσια και αγράμματα»². Αυτός ήταν ο λόγος του Πατροκοσμά. Πύρινος, δυνατός, μεστός, έμπαινε στις καρδιές και τις κατακτούσε, γι' αυτό και ήταν έτοιμες να κάνουν τα πάντα γι' αυτόν. Να γιατί κατάφερε, μόνος αυτός, να ξεσηκώσει το λαό, να τον εμπνεύσει και να δημιουργήσει έργο μεγάλο, μοναδικό, όχι μόνο για την εποχή του, αλλά και για όλες τις εποχές. Ένας αυτός, κατόρθωσε να κινήσει ολόκληρο μηχανισμό, που ούτε ένα κανονικό υπουργείο δεν το κατορθώνει. Να γιατί θεωρείται ο Διδάσκαλος του Γένους, που κατάφερε να κάνει πράξη το λόγο του, να μην μείνει στη στεγνή θεωρία και στείρα διδασκαλία, να πραγματώσει το όνειρό του, το οποίο ήταν μια Ελλάδα φωτισμένη, με πλήρη συνείδηση του πολιτισμού της και της ακτινοβολίας της, μια Ελλάδα που θα αγωνιστεί και θα νικήσει, πρώτα την αμάθεια και την απαιδευσία και μετά τον άγριο κατακτητή. Γι' αυτό και βροντοφώναζε: «Τα γράμ-

1. Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, σελ. 6.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 173.

ματα είναι το στολίδι του ανθρώπου και μόνο με τη βοήθεια των γραμμάτων θα μπορέσετε να καλυτερέψετε τε την τύχη σας»¹. Ήταν ο Απόστολος της ενότητας του Γένους, υποστήριξε την

παιδευτική προσπάθεια ιδρύοντας ο ίδιος πολλά **σχολεία**. Ο Άγιος Κοσμάς ήταν «ο γοργοπόδαρος δάσκαλος, ο ασταμάτητος οδοιπόρος κι ο οργωτής, που έσπερνε αδιάκοπα το λόγο στην καρδιά της ρωμηοσύνης...»².

Τα προβλήματα και οι δυσκολίες για τη σύσταση των Σχολείων ήταν πολλές. Πρώτα, ήταν η έλλειψη διδασκάλων. Ελάχιστοι ήταν εκείνοι που ήξεραν γράμματα. Και από τον κλήρο, η μεγάλη του μάζα ήταν αμόρφωτη. Υπήρχαν όμως λίγοι λαϊκοί και περισσότεροι κληρικοί, που θα μπορούσαν να τον βοηθήσουν στο μεγάλο του έργο. Απ' αυτούς στρατολογούσε διδακτικό προσωπικό. Άλλο εμπόδιο, σπάνιο βέβαια, ήταν η δυσκολία των κατοίκων να καταλάβουν το μέγεθος της ανάγκης για την ίδρυση Σχολείου. Κάποιες φορές έδιναν προτεραιότητα σε άλλα θέματα, προτιμούσαν να κτίσουν ένα γεφύρι ή να θεμελιώσουν μια επί πλέον εκκλησία³, στο τέλος όμως ανταποκρίνονταν στις προτροπές του Αγίου. Ο Άγιος Κοσμάς κατόρθωσε με τη διδασκαλία του και τις περιοδείες του να συγκρατήσει τους υπόδουλους ραγιαδες στην πίστη του Χριστού και «επροστάτευσε τα Ελληνικά γράμματα, διότι ίδρυσε σε όλα τα χωριά που επέρασε σχολεία, εις όσα δεν είχαν τοιαύτα»⁴. Ο Κ. Φαλτάιτς σε άρθρο του στην εφημερίδα Βραδυνή της 10^{ης} Μαΐου 1926 γράφει: «Το έργο του Κοσμά του Αιτωλού, είναι έργον μεγαλυτέρας εθνικής σημασίας και από το έργο του Ρήγα Φεραίου. Όπου επάτησε το πόδι του ο Κοσμάς αμέσως και ένα σχολείο συνιστάτο. Η τείνουσα να εκλείψει ελληνική συνείδησις λόγω της αγραμματοσύνης και της ελλείψεως σχολείων, από πολλούς κατοίκους της Μακεδονίας, της Στερεάς Ελλάδος, της Ηπείρου εκινητοποιήθη από τον Κοσμά»⁵.

-
1. Μ. Γκιάλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, εκδ. «Τυμφορηστός», Αθήνα 1972, σελ. 349.
 2. Μιχ. Σταφυλάς, *Ο Πατροκοσμάς*, δράμα, Αθήνα 1962, σελ. 3, 4.
 3. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του σχολείου στην Καλωτά, στα Ζαγοροχώρια, όπου οι κάτοικοι προτιμούσαν τη γέφυρα κατά τα Ριζιανά, υποχώρησαν όμως μετά την επίπληξη του Αγίου. Και στο Πάπιγκο, όπου, αντί σχολείου που τους συνέστησε, έχτισαν εκκλησία, τον Άγιο Γεώργιο. Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα*, εκδ. Ε. Η. Μ. Ιωάννινα 1971, σελ. 118, επίσης Άγγελος Παπακώστας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στο Ζαγόρι*, Ανάτυπον εκ του Β' τόμου του Ν. Κουβαρά, Αθήνα 1962, σελ. 5 και 6.
 4. Γ. Κ. Καλυβόπουλος, *Προφητεία του Αγίου Κοσμά*, περιοδ. Η Βόρειος Ήπειρος, έτος β', τεύχος 18, Σεπτέμβριος 1936, σελ. 14.
 5. Κ. Φαλτάιτς, *Ένα ηθικό χρέος των Ηπειρωτών, προς λησμονηθέντα εθνομάρτυρα*, εφημ. Βραδυνή 10 Μαΐου 1926.

Ιδιαίτερη φροντίδα του Πατροκοσμά ήταν **οι αγροτικοί πληθυσμοί της υπαίθρου**, οι ορεινοί όγκοι που έκρυβαν στον κόρφο τους αγνούς Έλληνες, αλλά αγράμματους, απαίδευτους, που είχαν χάσει όλα αυτά τα δύσκολα χρόνια τη γλώσσα τους, τον εθνισμό τους, που κανένας δεν τους έφθανε και όλοι τους είχαν ξεχάσει. Εκεί οι συνθήκες ήταν όχι απλώς επικίνδυνες, αλλά αποκαρδιωτικές.

«Σχεδόν παντού επεκράτει αθλιότης άνευ προ- ηγουμένου. Εις πολλά σημεία οι άνθρωποι έζων εν ημιαγρία καταστάσει. Το Έθνος και η Θρησκεία είχαν σχεδόν λησμονηθή»¹. Για τα μέρη της Ηπείρου ο κληρικός Κονοφάος² έγραψε: «Εάν ο ενάρετος ιεροδιδάσκαλος Κοσμάς, αληθής ομολογητής και μάρτυς, δεν ανεφαίνετο τω τότε καιρώ κατ' εκείνα τα μέρη, ουδείς θα ευρίσκετο χριστιανός Έλλην, εις εκείνα τα απόκεντρα και απομεμονωμένα μέρη»³. Γι' αυτό, ο Άγιος των σκλάβων, τη μεγαλύτερη δράση του αναπτύσσει στα Βλαχοχώρια του Γράμμου, της Πίνδου, του Ασπροποτάμου, και στις ορεινές και απρόσιτες περιοχές της Θεσσαλίας, Ηπείρου και Αλβανίας, προτρέποντας να φτιάξουν Σχολεία, νουθετώντας να μείνουν πιστοί στην Ορθοδοξία, παρακαλώντας να μιλούν την ελληνική γλώσσα. «Το πέρασμά του άφηνε μια φωτεινή γραμμή, τόσο αδρά χαραγμένη, που ακόμα δεν έσβησε, όπως και τα φλογερά λόγια του. “Ο Άγιος ο καλύτερος” τον έλεγε η βάβω μου, όταν με σήκωνε μικρή, να φιλήσω το εικόνισμά του, στην εκκλησία τ' Αη- Νικόλα»⁴, στη Ζίτσα, γράφει η Χρυσάνθη Ζιτσαία.

Μαρτυρίες για το πέρασμα και τις περιοδείες του Πατροκοσμά στην ελληνική επικράτεια υπάρχουν πολλές. Στο πέρασμά του **έστηνε σταυρούς**. «Προέτρεπε τους κατοίκους των μερών εκείνων ίνα εμπηγνύωσι σταυρούς μεγάλους εις τα τέσσαρα άκρα των χωρίων αυτών εις ανάμνησιν του υπέρ ημών σταυρωθέντος, και τους παλαιούς σταυρούς σεσηπότας ήδη ν' αντικαθιστώσι δι' άλλων, ώστε και μέχρι σήμερα διατηρούνται εις τα χωρία, εν Βοτρώστη, Λειά, Μουζήνη κ.τ.λ.»⁵, γράφει ο Δροπολίτης Νικόλαος Μυστακί-

1. Κ. Βοβολίνης, *Η Εκκλησία εις τον αγώνα της Ελευθερίας*, εκδ. Κλεισιούνης, Αθήνα 1953, σ. 73.
2. Παρθένιος Κονοφάος, Αρχιεπίσκοπος Δελβίνου και Χειμάρρας, Κερκυραίος την καταγωγή, άφησε ανέκδοτο χρονικό, που αναφέρεται και στην εθνική δράση του Κοσμά του Αιτωλού. Βασίλειος Μπαράς, *Το Δέλβινο (1887 - 1964) της Β. Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές*, πρόλογος και επιμέλεια Λ. Βρανούση, Αθήνα 1966, σελ. 109.
3. Οικονόμου, *Επιθεώρησις Πολιτική*, Αθήνα 1881, τόμος Α', σελ. 67.
4. Χρυσάνθη Ζιτσαία, *Οι Ηπειρώτισσες δικαίωσαν τα λόγια του Αιτωλού*, Ηπειρωτικό Ημερολόγιο, έκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, τόμος Α', σελ. 125 - 128, Ιωάννινα 1979.
5. Νικόλαος Μυστακίδης, *Περί του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, «Νεολόγος» Κων/πολις 27 / 9 - 9 / 10 1895, αριθ. 7897 - 98, σελ. 3.

δης στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Για την ανανέωση των “χαλασμένων” σταυρών μιλάει και ο Κ. Φαλτάιτς: «Εις το Μαργαρίτι edίδαξε πολύ ο Άγιος Κοσμάς και έβαζε κατά την συνήθειάν του σε όσα χωρία χριστιανικά δεν είχαν εκκλησίαν ένα σταυρό. Εις το Μαργαρίτι διατηρούν τας θέσεις που έβαλεν ο Άγιος Κοσμάς τους σταυρούς και τους ανανεώνουν με νέους σταυρούς όταν χαλάσουν»¹, διασώζει η παράδοση μέχρι των αρχών του αιώνα μας. Στη Δρόβιανη η Διδαχή του Πατροκοσμά «εγένετο όπισθεν του ναού, εις την ρίζαν γηραιάς ελαίας εις την οποίαν, κατά το σύνηθές του, αφήκε και σταυρόν»², αναφέρει και ο Β. Μπαράς. Ένα πλήθος σταυροί στήθηκαν σ' αμέτρητες περιοχές, όπως πλήθος ήταν και τα κηρύγματά του. Σε πολλές ορεινές περιοχές της Ηπείρου υπάρχουν και

σήμερα τοπωνύμια με την ονομασία “Σταυρός”, που είτε βρίσκεται ένα ταπεινό προσκυνητάρι, που το έστησαν οι απλοϊκοί χωρικοί για να θυμίζει το πέραςμα του Αγίου, είτε είναι ο τόπος που κήρυξε και τοποθέτησε το δικό του σταυρό ο Πατροκοσμάς, όπως συνήθιζε να κάνει κάθε φορά που μιλούσε. «Όπου έμελλε να σταθή να διδάξει πρώτον έλεγε, και εκατασκεύαζαν ένα Σταυρόν ξύλινον μέγαν, και τον έστειναν εκεί. Έπειτα ακουμβίζοντας επάνω εις το ξύλον του Σταυρού το σκαμνί...και εις αυτό αναβαίνοντας, εδίδασκε, και μετά την διδαχήν, το μεν σκαμνί το διέλυε, και το έπαιρνε μαζί του, όπου και αν επήγαινε, ο δε Σταυρός έμενε εκεί, εις ενθύμησιν του κηρύγματός του παντοτεινήν»³. Μάλιστα ο λαός με την απλοϊκή του πίστη θεωρούσε τους στημένους σταυρούς ευλογημένους για τον τόπο τους και πηγές δυνάμεως και θαυμάτων. «Εις εκείνους, λοιπόν, τους τόπους όπου ήσαν στημένοι οι σταυροί, ενήργει ο Θεός πολλά θαυμάσια»³.

«Την εποχή εκείνην του μεγάλου σκότους εις το οποίον ευρίσκετο ο Ελληνισμός, και κατά την οποίαν οι ελληνικοί πληθυσμοί εξεμουσουλμανίζοντο είτε πιεζόμενοι από τους Τούρκους είτε διότι δεν είχαν ένα διδάσκαλον, ένα παπά, μιαν εκκλησία, δια να κρατηθούν εις την χριστιανικήν πίστιν, η σημασία των σταυρών των καθιερωθέντων από τον Άγιο Κοσμά υπήρξε μεγίστη δια την χριστιανωσύνην. Τα χωριά απέκτων με τον απλούν αυτόν τρόπον ένα θρησκευτικόν σύμβολον το οποίον ηδύνατο να τα κρατήση εις την προγονικήν πίστιν»⁴. Ο Σταυρός ήταν και είναι το σύμβολο του Χριστιανισμού, αλλά και του Ελληνισμού το στήριγμα και η παρηγορία σε χαλεπούς καιρούς. Είναι η «καθέδρα της αληθινής σοφίας» κατά τον ιερό Αυγουστίνου, «ο φύλαξ πάσης της οικουμένης» και του Ελληνισμού. Γνωρίζοντας ο Πατροκοσμάς τη δύναμη του Σταυρού και την επίδρασή _____

1. Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, Αθήναι 1929, σελ. 19.
2. Βασ. Μπαράς, *Το Δέλβινο της Β. Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές*, ό. π. σελ. 301.
3. Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, ό. π. σελ. 7.
4. Σάφφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 16.

του στους υποδούλους, και θέλοντας να τους τονώσει το θρησκευτικό συναίσθημα έστηνε σταυρούς στο διάβα του, μάρτυρες της παρουσίας του και του κηρύγματός του.

Επίσης στα μέρη που πέρασε ο Πατροκοσμάς έχουν διασωθεί πολλές “**Μαρτυρίες**”, “**Ενθυμήσεις**”_και “**Σημειώματα**”¹ σε βιβλία, ιδίως εκκλησιαστικά, που μαρτυρούν το πέραςμα του Αγίου από τον τόπο και είναι άμεσες πηγές για τη ζωή και την πολύπλευρη προσφορά του, μαζί με τα πολυπληθή προσκυνητάρια και τους σταυρούς που έστηνε στο πέραςμά του, ανεξίτηλα ίχνη στο διάβα του.

Ο Πατροκοσμάς, λοιπόν, ήταν ο σημαντικός άνθρωπος, που σφράγισε με τη ζωή και το έργο του ευεργετικά την ιστορία του Γένους του, σε μια από τις πιο κρίσιμες καμπές της. «Περιέκλειε μέσα του τόση δύναμη, τόση φλόγα, τόση θέληση, ώστε αξιώθηκε να καταστεί ορόσημο της Νεώτερης Ελληνικής ιστορίας»². Μεταξύ των πολλών του προσπαθειών για την αναγέννηση του Έθνους, σημαντική θέση κατέχει η προσφορά του στην Παιδεία, η συμβολή του στην ανάπτυξη της

ελληνικής παιδείας, στην ίδρυση Σχολείων, στη γενικότερη μόρφωση των παιδευτών ραγιάδων. Ιδανικό του, η παιδεία των πολλών. «Η ίδρυση σχολείων και η διατήρηση της ελληνικής γλώσσας στους αγράμματους αγροτικούς πληθυσμούς σημασιολογούνται σα μια διπολική προσφορά από τις σπουδαιότερες στο υπόδουλο γένος»³.

Σημαντικό θέμα της μελέτης μας, με βάση τις Διδαχές, που έγραψαν αυτήκοι μάρτυρες και τις Επιστολές, που έγραψε ο ίδιος ο Πατροκοσμάς είναι, ποια ακριβώς παιδεία

-
1. Ο Ν. Νίτσος στην *Μονογραφία περί της εν Ηπείρω κόμης του Τσαμαντά*, Αθήνα 1926, σελ. 30 - 31, καταχωρεί δύο πληροφορίες για τον Άγιο. «1777 Απριλίου 16. Ήρθε ένας Άγιος και δίδαχνε τον κόσμο. Και ως τόσοσ κόσμος εσυνάχθησαν στο Γερομέρι χιλιάδες ια΄(11). Και δεν ηξέραμεν πούθε ήταν. Άλλοι έλεγαν πως είνε ο Προφήτης Ηλίας, άλλοι ο δίκαιος Ένώχ. Και τότες έκοψε την υπερηφάνεια του κόσμου. Έπαιραν το φέσι δια πέντε γρόσια και άλλες ανάγκες έκαναν και τα καρπάνια (;) εις τον Άγιον. Και το όνομά του τον επωνόμαζαν Κοσμάς Ιερομόναχος και τα πατρικά του ήταν από χώραν ήγουν από το Βραχώρι και η γενιά αυτού ήταν ανυφαντάδες. Μας τα είπε με το ίδιον του στόμα». Η ενθύμιση είναι γραμμένη στο βιβλίο «Αμαρτωλών Σωτηρία», με κατεστραμμένο το φύλλο που έχει τη χρονολογία της εκδόσεως. Και από το ημερολόγιο του Παπά-Δημητρίου: «1779 Ιούνιος 5. Ήρθεν ο Άγιος Κοσμάς και εκήρυξε τον κόσμον όλον».
 2. Παν. Χριστόπουλος, *Το μοναστήρι Κοσμά του Αιτωλού*, άρθρο στο συνέδριο Σύναξις, Ευγένιος ο Αιτωλός και η εποχή του, Πρακτικά συνεδρίου με πρόλογο του Μητροπολίτη Καρπενησίου Νικολάου Δρόσου και επιμέλεια Παναγ. Κ. Βλάχου, Αθήνα 1986, σελ. 554.
 3. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 119.

ήθελε, ποια τα χαρακτηριστικά της και σε τι διέφερε από την παιδεία που τόσοι άλλοι κήρυτταν στην εποχή του.

2.3.2. Η ΙΔΑΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ

Η παιδεία είναι το κυριώτερο μέλημα του Πατροκοσμά. Γίνεται γι' αυτόν «ζήλος και λατρεία, τελετή καλή και ευδαιμονική»¹ κατά τον Πλάτωνα. Ήθελε «παιδείαν εισάγειν», γιατί πίστευε ότι «δια τούτης έσεσθαι την πόλιν σπουδαίαν»², ότι μ' αυτή θα ανδρωθεί το Γένος. Αυτή θα αποκαλύψει στον υπόδουλο Έλληνα το νόημα της ζωής, την αξία της ψυχής και το πώς πρέπει να παιδευτεί, αν θέλει να ελευθερωθεί από την άγνοια και την απαιδευσία αφενός, τον Τούρκο κατακτητή αφετέρου.

Τι είδους, όμως, Παιδεία συνιστούσε ο μεγάλος φωτιστής του Γένους; Ποια ήταν, κατ' αυτόν, η ιδανική Παιδεία, που θα δυνάμωνε τον Ελληνισμό και θα του εξασφάλιζε όλες τις προϋποθέσεις, για να ελευθερωθεί και να μεγαλοουργήσει και πάλι; Ο Πατροκοσμάς αντιλαμβάνεται ότι πέραν του κηρύγματός του χρειάζεται κάτι μονιμότερο, για να επιτευχθούν οι στόχοι του. Και αυτό το κάτι είναι το Σχολείο. Γι' αυτό προσπαθεί να πείσει τα πλήθη που συρρέουν για να ακούσουν τη Διδαχή του, ότι το πρώτο τους μέλημα είναι να ιδρύσουν στον τόπο τους Σχολείο. «Τα γράμματα είναι από τις πιο ευγενικές ασκήσεις κι από τους πιο υψηλούς πόθους του ανθρώπου. Η παιδεία είναι ο κυβερνήτης του βίου. Κι επειδή οι αρχές αυτές είναι αληθινές, πρέπει να μην ξεχνούμε πως υπάρχει

μια καλή παιδεία - εκείνη που ελευθερώνει και βοηθά τον άνθρωπο να ολοκληρωθεί σύμφωνα με τον εαυτό του - και μια κακή παιδεία - εκείνη που διαστρέφει και αποστεγνώνει και είναι μια βιομηχανία που παράγει τους ψευτομορφωμένους και τους νεόπλουτους της μάθησης, που έχουν την ίδια κίβληλη ευγένεια με τους νεόπλουτους του χρήματος»³.

Γι' αυτό η παιδεία του Πατροκοσμά είχε **ανθρωποπλαστικό και φρονηματιστικό χαρακτήρα**. Πίστευε, πως χωρίς παιδεία ο άνθρωπος εξαγριώνεται. «Δεν βλέπετε ότι αγρίεψε το Γένος μας από την αμάθεια και εγίναμεν ωσάν θηρία;»⁴ Το ίδιο θα γράψει και ο Μακρυγιάννης αργότερα. Η πατρίδα «ζημιώθη, διατιμήθη, και όλο σ' αυτό κατανατίνει, ότι μας ήβρε όλους θερία», «θρησκευτικούς και πολιτικούς και μας τους στρατιωτικούς»⁵. Μόνο η Παιδεία αμβλύνει την τραχύτητα των ανθρωπίνων ενστίκτων, ανεβάζει τον ανθρω

1. Αριστοτέλης, *Φαίδρος* (253 c).

2. Αριστοτέλης, *Πολιτικά Β'*, (1263 b).

3. Γ. Σεφέρης, *Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, σελ. 15.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 267.

5. Γ. Σεφέρης, *Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης*, ό. π. σελ. 13 - 14.

πο πάνω από το υλικό και ζώδες και καλλιεργεί τον εσωτερικό του κόσμο. Είναι χαρακτηριστικό το πώς μιλάει για τα αγράμματα παιδιά σε κάποιες Διδαχές του. Ζητάει από τους απλούς χωρικούς, ως ανταπόδοση των κόπων του γι' αυτούς, να του «χαρίσουν» τα παιδιά τους, «ναν τα έχουν μαζί». Και στην καταφατική απάντηση των απλών ανθρώπων συνεχίζει:

- «Καλά, παιδιά μου, μου εχαρίσετε τα παιδιά σας, αμή να ιδούμεν, έχετε και σχολείον οπού να μανθάνουν γράμματα τα παιδιά σας;
- Δεν έχομε, άγιε του Θεού.
- Τέτοια παιδιά αγράμματα μου εχαρίσετε; Τι τα θέλω; Χάρισμά σας. Παιδιά ωσάν τα γουρουνόπουλα να έχω δεν το καταδέχομαι, διατί είμαι υπερήφανος. Χάρισμά σας. Ωσάν θέλετε χαρίσατέ μου και ένα σχολείον εδώ εις την χώραν σας να μανθάνουν τα παιδιά σας γράμματα, να ηξεύρουν που περιπατούνε και τότε ναν τα εύχωμαι να ζήσουν, να προκόψουν»¹.

Το Σχολείο είναι το φυτώριο του ήθους και της αρετής, το θερμοκήπιο της ανθρωπιάς. Το θεωρεί πιο αναγκαίο από τις βρύσες και τις γέφυρες και τους δρόμους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η επιμονή του για την ίδρυση Σχολής στην Καλωτά, στα Ζαγοροχώρια. Κάποιοι από τους κατοίκους προτιμούσαν την κατασκευή γέφυρας κατά τα Ριζιανά, «επειδή πολλοί κατά διαφόρους καιρούς διερχόμενοι τον ποταμόν επνίγοντο»², και τότε, όπως αναφέρει ο Λαμπρίδης, ο Πατροκοσμάς αλλάζει ύφος και επιπλήττει: «Ταλαίπωροι και ελεεινοί περί σωτηρίας δύο ή τριών πατριωτών σας φροντίζοντες, λησμονείτε, ότι πάντες συν γυναιξί και παιδίοις άνευ σχολείων κινδυνεύετε να καταποντισθήτε εις το βάθος της αβύσσου, εξ ης από του νυν και έως του αιώνος

ουδέποτε θα εξέλθῃτε»³, πείθοντας έτσι τους κατοίκους, να ιδρύσουν τη Σχολή. «Καλύτερα να ἔχῃς εἰς τὴν χώραν σου σχολεῖον ἐλληνικόν παρά να ἔχῃς βρύσες καὶ ποταμούς, διατί ἡ βρύσις ποτίζει τὸ σῶμα, τὸ δε σχολεῖον ποτίζει τὴν ψυχὴν, τὸ σχολεῖον ἀνοίγει τὰ μοναστήρια. Ἀνίσως καὶ δὲν ἦτανε σχολεῖα, πού ἤθελα ἐγὼ να μάθω να σας διδάσκω;»⁴. Καὶ σε _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλίου Διδαχές και βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Α1, σελ. 142.
2. Ι. Λαμπρίδης, *Ἡπειρωτικά ἀγαθοεργήματα καὶ ἄλλα δημοσιεύματα*, ἐκδ. Ε. Η. Μ. Ἰωάννινα 1971, σελ. 118, ἐπίσης Ἄγγελος Παπακώστας, *Ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλός στο Ζαγόρι*, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Β΄ τόμου τοῦ Ν. Κουβαρά, Ἀθήνα 1962, σελ. 5 καὶ 6.
3. Ι. Λαμπρίδης, *Ἡπειρωτικά ἀγαθοεργήματα καὶ ἄλλα δημοσιεύματα*, ὁ. π. σελ. 118, ἐπίσης Ἄγγελος Παπακώστας, *Ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλός στο Ζαγόρι*, ὁ. π. σελ. 5 καὶ 6.
4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλίου Διδαχές και βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Α1, σελ. 142.

ἄλλη Διδαχὴ: «Καὶ ὡσάν τὸ μάθησ το παιδί σου τὰ γράμματα, ἀδελφέ μου, τότε λέγεται ἄνθρωπος, μα ἀν δε τὸ μάθεις τὰ γράμματα, εἶναι ὡσάν τὸ γουρουνόπουλον»¹. Τὰ γράμματα καθοδηγοῦν καὶ φωτίζουν τὸν ἄνθρωπο, γιὰ να ἀγωνιστεῖ σωστά καὶ να κατακτήσει καὶ τὴν αγιότητα ἀκόμη, ὡπως τὸν Μωϋσῆ, «σαράντα χρόνους ἐσπούδαζεν ὁ προφήτης Μωϋσῆς να μάθῃ τὰ γράμματα, δια να καταλάβῃ πού περιπατεῖ»² καὶ τὴν Αγία Παρασκευή, ἡ ὁποία πολλαπλασίασε τὰ τάλαντα, πὺ τῆς ἔδωσε ὁ Θεός καὶ ἀπέκτησε πέντε στεφάνους, μεταξύ τῶν ὁποίων ὁ δεῦτερος πὺ ἔλαβε ἀπὸ τὸ Θεό εἶναι, «διατί ἔμαθε γράμματα καὶ ἐγίνε σοφωτάτη»³.

Ὁ Πατροκοσμάς ἔδινε στὴν Παιδεία «**χριστοκεντρικὸ προσανατολισμό**»⁴. «Δεχόταν τὸ σχολεῖο ὡς δεῦτερη ἐκκλησία, ἀφοῦ σκοπὸ ἔχει να ὀδηγεῖ κι αὐτὸ στὴ γνώση τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἀδελφοποίηση τῶν ἀνθρώπων»⁵. Ἐβλεπε τὴν παιδεία ὡς τὸ ἀπαραίτητο ἐργαλεῖο γιὰ τὴν κατανόηση τῆς Ὀρθοδοξίας. Πίστευε ὅτι ἡ ἰδρυση Σχολείων, ὅπου θα διδασκόταν ἡ Ὀρθόδοξη Πίστη, θα μπορούσε να ἀναχαιτίσει τὴν παλὶρροια τῶν ἐξισλαμισμῶν. Ὀρθοδοξία καὶ Παιδεία ἀλληλοπεριχωροῦνται. Ἐχουν διανύσει μαζί δρόμο μακρὺ, ἔχουν στηρίξει τὸ ἔθνος σε κρίσιμες ὥρες. Ἡ σπουδαιότητα τῆς Ὀρθοδοξίας ἐγκεῖται στὸ παιδευτικὸ ἐργὸ πὺ ἀσκεῖ ὡς λατρεία, ὡς τέχνη, ὡς ἀντίληψη ζωῆς. Πίστευε ὁ Ἅγιος ὅτι ἡ Ὀρησκεία θα συντελέσει στὴν ἀναγέννηση τοῦ Νεοελληνικοῦ κόσμου καὶ τὸ Εὐαγγέλιο με τὶς ἀναγεννητικὲς τοῦ ιδέες θα ξυπνήσει τὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων. Τὸ παιδευτικὸ τοῦ αἴτημα ἦταν σαφές. Παιδεία Χριστοκεντρική.

«Παιδεία εἶναι μὀρφωση τοῦ ἀγαπημένου κατὰ τὴν εἰκόνα τοῦ θεοῦ», ἔγραψε ὁ Πλάτων. «Οἱ ἀληθινοὶ παιδαγωγοί, αὐτοὶ πὺ νοιάζονται γιὰ τὴ μὀρφωση τῆς ψυχῆς τῶν νέων, πάνε σύμφωνα με τὸ θεό τους. Ἀφοῦ ἀνεύρουν μέσα τους τὴ συγγένεια με τὸ θεό τους, τὸν ἀκολουθοῦνε. Δὲν εἶναι, λοιπόν, ἡ παιδεία ἐδὼ παραδομένη στὴν ιδιοτροπία τοῦ δασκάλου, οὔτε εἶναι παραδομένη σε κανένα ἀπόξενο δόγμα, ἀλλὰ ρυθμίζεται ἀπ' ὅτι εἶναι ἐγγύτατα καὶ στὸν παιδαγωγὸ καὶ στὸν παιδαγωγούμενο, κι αὐτὸ εἶναι ὁ θεός μέσα τους, ὁ θεός πὺ ἀκολούθησαν μαζί. Μέτρο, λοιπόν, τῆς παιδείας εἶναι ὄχι ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ ὁ _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλίου Διδαχές και βιογραφία*, ὁ. π. Διδαχὴ Β2, σελ. 210.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 209.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Δ', σελ. 259.
4. Χριστόδουλος Παρασκευαΐδης, Αρχιεπίσκοπος, *Έτσι ήθελε την παιδεία ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, περιοδικό «Στερεά Ελλάδα», τεύχος 232, Οκτώβριος 1988, σελ. 22, επίσης Nomikos Vapouris, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, σελ. 6.
5. Γ. Μεταλληνός, Πρωθιερέας, *Τουρκοκρατία, οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, εκδ. Ακρίτας, σειρά «Αίπος», Αθήνα 1989, σελ. 161.

θεός»¹. Αν ο Πλάτων προ Χριστού μιλάει για θεοκεντρικό χαρακτήρα της παιδείας, ο Πατροκοσμάς ο Άγιος και ασκητής, ο Εθναπόστολος και Ιερομάρτυς θα δώσει τον ίδιο του τον εαυτό για τη θεοκεντρική και Χριστοκεντρική παιδεία των ομοεθνών του. Ο Θεός για τον Πατροκοσμά δεν είναι ένα απρόσωπο ον, η ιδέα του αγαθού, όπως πίστευε ο Πλάτων και η Ελληνική Φιλοσοφία, αλλά ο Θεός των Χριστιανών, ο Χριστός. Ο Θεός έχει κεντρική θέση μέσα στο Σχολείο. «Από το σχολείον μανθάνομεν το κατά δύναμιν τι είναι Θεός, τι είναι Αγία Τριάς, τι είναι άγγελοι, αρχάγγελοι, τι είναι δαίμονες, τι είναι Παράδεισος, τι είναι κόλασις, τι είναι αμαρτία, αρετή. Από το σχολείον μανθάνομεν τι είναι αγία Κοινωνία, τι είναι Βάπτισμα, τι είναι το άγιον Ευχέλαιον, ο τίμιος Γάμος, τι είναι ψυχή, τι είναι κορμί, τα πάντα από το σχολείον τα μανθάνομεν, διατί χωρίς το σχολείον περιπατούμεν εις το σκότος»². Απευθυνόμενος στα παιδιά, λέει: «Να είστε εύτακτα, φρόνιμα, να τιμάτε τους γονείς σας και να τους υπακούετε και να πηγαίνετε εις τους διδασκάλους σας να μαθαίνετε τα ιερά γράμματα να γένετε καλοί χριστιανοί να απολαύσετε τον Παράδεισον»³. Θεωρεί αμαρτία το να μένουν τα παιδιά αγράμματα και γι' αυτό στη συνέχεια απευθύνεται στους γονείς: «Αμαρτάνετε πολύ, να τα αφήνετε αγράμματα και τυφλά και μη μόνον φροντίζετε να τους αφήσετε πλούτη και υποστατικά και μετά το θάνατό σας να τα τρων και να τα πίνουν και να σας οπισολογούν»³.

Στις Διδαχές του συχνά συνιστά στους ραγιάδες «να στερεώνουν σχολεία ελληνικά να φωτίζονται οι άνθρωποι», «διατί το σχολείον ανοίγει τες Εκκλησίες»⁴. Ο Χριστόφορος Περραιβός κατέγραψε ένα απόσπασμα από τη Διδαχή του μεγάλου Διδάχου στην Πάργα, όταν πήγε και είδε «υπέρ τους δέκα Ιερούς ναούς εντός και εκτός του φρουρίου, κατοίκους δε μόλις τεσσάρων χιλιάδων ψυχάς»⁵. Τη Διδαχή πληροφορήθηκε ο Περραιβός από τους γέροντες της Πάργας. «Ευλογημένοι χριστιανοί, αι πολλαί εκκλησΐαι ούτε διατηρούν, ούτε ενισχύουν την πίστιν μας όσον και όπως δει, ει μεν οι εις τον Θεόν πιστεύοντες δεν είναι φωτισμένοι υπό των τε παλαιών και των νέων αγίων Γραφών. Η _____

1. Ι. Θεοδωρακόπουλος, *Πλάτωνος Φαίδρος*, Εισαγωγή, εκδ. Γ. Βασιλείου, γ' έκδ. Αθήνα 1971, σελ. 253.
2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 142.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 173.
4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 142.
5. Χριστ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, α' έκδ. Αθήνα 1860, σελ. 47.

πίστις μας δεν εστερεώθη από αμαθείς αγίους, αλλά από σοφούς και πεπαιδευμένους αγίους, οίτινες και τας αγίας Γραφάς ακριβώς μας εξήγησαν, και δια θεοπνευστών έργων αρκούντως μας εφώτισαν. Σήμερον όμως, ένεκα των εξ αμαρτιών μας συμπεσουσών δεινών περιστάσεων, λείπουσιν, ή τουλάχιστον εισί σπανιώτατοι τοιούτοι σοφοί και ενάρετοι άνδρες, όπως διατηρήσωσιν ανεπηρέαστους τους ορθοδόξους ομοεθνείς μας. Πως δύναται να διατηρηθή αβλαβές το Έθνος μας κατά τε την θρησκείαν και ελευθερίαν;»¹ Εκκλησίες με απαίδευτους ιερείς δεν πρόσφεραν το παραμικρό στο υπόδουλο Γένος. Έβλεπε πολύ μακριά ο σοφός του Έθνους διαφωτιστής, ότι το Γένος θα εσώζετο μόνο συμμαχώντας με τον Χριστιανισμό. Η άθρησκη Παιδεία, που μερικοί άρχισαν να επιβάλλουν, τον εύρισκε αντίθετο. Είχε άλλωστε διακηρύξει κάποτε προφητικά: «Το κακό θα σας έρθει από τους διαβασμένους», υπονοώντας το νεωτεριστικό εισαγόμενο αντιθρησκευτικό πνεύμα των διανοουμένων της Εσπερίας, που επρόκειτο μετά την απελευθέρωση να μεταφερθεί αυτούσιο στην Ελλάδα².

Ο Πατροκοσμάς μιλούσε για **Παιδεία ελληνική**. Έδωσε ολόκληρη την ύπαρξή του στην υπόθεση της δημιουργίας των προϋποθέσεων της εθνικής αναγεννήσεως, εκ των οποίων η πρώτη και μεγαλύτερη ήταν η Παιδεία η ελληνική. «Να σπουδάσετε τα παιδιά σας να μανθάνουν τα ελληνικά, διατί και η Εκκλησία μας είναι εις την ελληνικήν και αν δεν σπουδάξης εις το ελληνικόν, αδελφέ μου, δεν ημπορείς να καταλάβης εκείνα οπού ομολογά η Εκκλησία μας»³. Ο εθναπόστολος Κοσμάς είχε βαθιά συνείδηση του Γένους του. «Εγώ βλέπω το Γένος μας οπού έπεσεν εις πολλά κακά»⁴ έλεγε. Και αλλού: «Το Γένος μας έπεσεν εις αμάθειαν»⁵. Σκοπός και προορισμός του να σώσει αυτό το εκλεκτό Γένος με την ελληνική Παιδεία και γλώσσα. Οι λέξεις “Ελληνας”⁶,

1. Χριστ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, ό. π. σελ. 48.

2. Χριστόδουλος Παρασκευαΐδης, Αρχιεπίσκοπος, *Έτσι ήθελε την παιδεία ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, περιοδικό «Στερεά Ελλάς», τεύχος 232 Οκτώβριος 1988, σελ. 22.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 209.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 200.

6. Αυτό σημαίνει, όπως αναφέρει και ο Κ. Σαρδελής, ότι και ο λαός που τον άκουγε είχε αποκαταστήσει στη συνείδησή του την εθνική έννοια του όρου «Ελληνας» και όχι την ειδωλολατρική και ότι στον καιρό του Πατροκοσμά οι ονομασίες «Γραικός» και «Ρωμιός» είχαν έρθει σε δεύτερη μοίρα. Κ. Σαρδελής, *Ο Προφήτης του Γένους, Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. «Αστήρ» Α. & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήναι 1980, σελ. 48 και 49.

“ελληνικός”, “ελληνική” χρησιμοποιούνται από τον Πατροκοσμά, με την εθνική τους σημασία. «Διαβάζοντας τα ελληνικά τα ηύρα οπού λαμπρύνουν και φωτίζουν τον νουν του μαθητού ανθρώπου καθώς φωτίζει ο ήλιος την γην, όταν είναι ξαστεριά και βλέπουν τα μάτια μακριά, έτσι

βλέπει και ο νους τα μέλλοντα. Απεικάζουν όλα τα καλά και τα κακά, φυλάγονται από κάθε λογής κακόν και αμαρτίαν»¹.

Στον Ελληνισμό Παιδεία και Γλώσσα, Εκκλησία και Γλώσσα συμβαδίζουν. Ο απαίδευτος υπόδουλος ραγιάς, χάνοντας τη γλώσσα του έχανε και την ορθόδοξη πίστη του και τον εθνισμό του. Γιατί ορθόδοξη πίστη και πατρίδα είναι έννοιες ταυτόσημες. «Στην Τουρκοκρατία η Ορθοδοξία έπαιξε άξιο ρόλο στην ηθική και εθνική μαζί άμυνα των σκλάβων. Και η Ορθοδοξία ήταν συνυφασμένη με την ελληνική συνείδηση, με την ελληνική γλώσσα, με την ελληνική νοοτροπία, σε βαθμό που να μη συνυπάρχει, όταν έλειπαν τα στοιχεία αυτά»². Οι αθρόες εξωμοσίες στα χρόνια του Αγίου Κοσμά έδειχναν ότι τα Βλαχόφωνα και Αλβανόφωνα χωριά ήταν εύκολη λεία για τον αδηφάγο κατακτητή, αφού οι ραγιάδες μη γνωρίζοντας την ελληνική γλώσσα δεν μπορούσαν να παρακολουθήσουν τη Θεία Λειτουργία και έτσι χάνοντας τη γλώσσα τους και την ορθόδοξη πίστη τους, έχαναν την ιδεολογία τους την ταυτότητά τους, τον εθνισμό τους, τις ρίζες τους, τη βαρύτατη κληρονομιά τους. Γι' αυτό ο Πατροκοσμάς με πάθος και ενθουσιασμό ρίχνεται στον αγώνα για τη διάσωση της ελληνικής γλώσσας.

Έβλεπε «μέσα στην κοινή γλώσσα όλη τη γοητεία της απλότητας κι' όλη τη φλόγα της εξάρσεως»³. Ο λόγος του βαρυσήμαντος: «Όποιος χριστιανός, άνδρας ή γυναίκα, υπόσχεται μέσα εις το σπίτι του να μην κουβεντιάσει αρβανίτικα, ας σηκωθεί απάνω να μου το ειπή και εγώ να πάρω όλα του τα αμαρτήματα εις τον λαιμόν μου από τον καιρόν οπού εγεννήθη έως τώρα και να βάλω και όλους τους χριστιανούς να τον συγχωρέσουνε και να λάβη μίαν συγχώρεσιν, οπού, αν έδινε χιλιάδες πουγγιά, δεν την εματάβρισκε»⁴. «Έτσι ο υπόδουλος ελληνισμός έσωσε τη γλώσσα του και μαζί της σώθηκε και αυτός, γιατί η καταστροφή σε ένα γένος αρχίζει από την παραφθορά και φθάνει στον οριστικό εκφυλισμό της γλώσσας του»⁵.

Πίσω από τις απλές, αλλά γεμάτες ενθουσιασμό και φλόγα, προτροπές του Αγίου

1. Μ. Γκιάλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. Διδαχή Η', σελ. 409.

2. Χρ. Τζούλης, *Ηρωικός κόσμος, Ο Μακρυγιάννης*, τυπ. Μάγγου, Αθήνα 1966, σελ. 23.

3. Δώρος Πολίτης, *Οι κοινωνικές ιδέες του Κ. του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 8.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 207 - 208.

5. Χρ. Τζούλης, *Ηρωικός κόσμος, Ελευθερία και Γλώσσα*, ό. π. σελ. 11.

για την ίδρυση ελληνικών Σχολείων και την ομιλία της ελληνικής γλώσσας, υπάρχει περισσότερο βάθος απ' ό,τι φαίνεται. Όταν διδάσκει ότι τα Ελληνόπουλα πρέπει να μαθαίνουν ελληνικά γράμματα, «διότι η Εκκλησία μας είναι εις την ελληνικήν και το γένος μας είναι ελληνικόν»¹, έχει υπ' όψη του ο Πατροκοσμάς ότι η Εκκλησία μεγαλούργησε στην ελληνική και είναι ένας δεσμός ενότητας του Γένους θεμελιώδους σημασίας, όπως στοιχεία ενότητας είναι και όλοι οι άλλοι πνευματικοί και φιλολογικοί θησαυροί του παρελθόντος με τους οποίους εκφράζεται ο ψυχικός

πλούτος, ο πνευματικός κόσμος, η φυσιογνωμία και ο πολιτισμός του Ελληνικού Έθνους². Το μεγάλο θέμα της γλώσσας θα μας απασχολήσει στο Τρίτο Μέρος της εργασίας μας.

Ο Άγιος Κοσμάς μιλούσε για **γενική και δωρεάν παιδεία**. Παιδεία για ολόκληρη την κοινωνία και ολόκληρη τη ζωή, το «δια βίου παιδεία» του Πλάτωνα. «Η παιδεία θα έχει θετικά αποτελέσματα μόνο αν περιλάβει όλες τις ηλικίες»³, θα γράψει η Μαρία Μοντεσσόρι αργότερα. Η μόρφωση είναι για όλους, έλεγε ο Άγιος. «Πρέπει να μανθάνετε όλοι σας γράμματα δια να καταλαμβάνετε που περιπατείτε»⁴. Το έλεγε συχνά, όπου βρισκόταν και απευθυνόταν σε όλους, μικρούς, μεγάλους, φτωχούς και πλούσιους, σε χωριά, στην ύπαιθρο, σε πολιτείες. Απευθυνόμενος στους γονείς προέτρεπε: «Σεις οι γονείς να στέλνετε τα παιδιά σας εις τα σχολεία και να τα παιδεύετε με χριστιανικά ήθη. Καλύτερα να τα αφήσετε πτωχά και γραμματισμένα, παρά πλούσια και αγράμματα»⁵, ενώ παράλληλα μιλούσε για το ποιες πρέπει να είναι οι προτιμήσεις των διδασκόντων, όπως γράφει ο βιογράφος του: «Χρέος έχουν εκείνοι που σπουδάζουν να μη θέλουν να τρέχουν στις αυλές των μεγάλων και σε αρχοντικά, για να αποκτήσουν πλούτο και αξιώματα, αλλά να διδάσκουν το λαό που βρίσκεται μέσα στην απαιδευσία και στην βαρβαρότητα, για να αποκτήσουν έτσι μισθόν ουράνιον και δόξαν αμάραντον»⁶. Η μεγαλύτερη προσφορά του δασκάλου στους χρόνους της σκλαβιάς ήταν να μορφώνει τον απαιδευτο λαό προσφέροντας τις γνώσεις του για την αναγέννηση του Έθνους.

Πριν τη Γαλλική Επανάσταση, που πολλοί πιστεύουν ότι αυτή άνοιξε το δρόμο για

-
1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 209.
 2. Δ. Βακάλης, *Ο Εθνεγέρτης Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός και το εθνικόν χρέος*, περ. «Ελληνικός Αστήρ», τόμ. 2^{ος}, (1985), σελ. 307.
 3. Μαρία Μοντεσσόρι, *Δεκτικός νους*, μετ. Ζωή Χατζηδάκη, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1980, σελ. 20.
 4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 133.
 5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 173.
 6. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό. π. σελ. 14.

τις κατακτήσεις της Παιδείας, «ο Άγιος Κοσμάς εμπνεόμενος από το ευρύ και λαϊκό πνεύμα της Ορθοδοξίας, χωρίς όπλα και αίματα και μίση, με μόνο τον πειστικό λόγο του επέτυχε αυτό τον άθλο κάτω από τη μύτη του Τούρκου»¹. Σε κάθε συνοικισμό, χωριό, κωμόπολη που περνούσε, συμβούλευε: «Να κάμετε τρόπον εδώ εις την χώραν σας δια σχολείον, να βρήτε έναν διδάσκαλον και να τον πληρώνετε να σας μαθαίνη τα παιδιά σας»² και «Αμή δεν είναι καλά να βάλετε όλοι σας να κάμετε ένα ρεφενέ, να βάλετε και επιτρόπους ναν το κυβερνούν το σχολείον, να βάνουν διδάσκαλον να μανθάνουν όλα τα παιδιά και πλούσια και πτωχά χωρίς να πληρώνουν;»³ Φιλοτιμούσε προεστούς, ιερείς, προύχοντες, όλο το λαό, να συμμετάσχουν στα έξοδα σύστασης αλλά και λειτουργίας του Σχολείου.

Θέλοντας να εξασφαλίσει τη **δωρεάν Παιδεία** για όλους, συνιστούσε προφορικός και γραπτώς, τα έξοδα να καταβάλλονται από χρήματα, που θα συγκέντρωναν με “ρεφενέ” ή από τα βακούφια ή από τα έσοδα των εκκλησιών, ή από το δικό του υστέρημα. «Ου μόνον σχολεία συνέστησεν, αλλά και την συντήρησιν αυτών εξησφάλησε δι’ εκποιήσεως παντός περιττού πράγματος των κατοίκων»⁴. Είναι χαρακτηριστικό αυτό που αναφέρει ο Λαμπρίδης ότι, όταν προαισθάνθηκε ότι τα Σχολεία που ίδρυσε στο Φλαμπουράρι και στην Ίρινδα δεν θα διατηρούνταν λόγω ελλείψεως χρημάτων, «κληροδοτεί εκ του στερήματος αυτού εις μεν το πρώτον γρόσια 200, εις δε το δεύτερον σχολείον, ου την ύπαρξιν αναγκαιοτέραν εθεώρει, γρόσια 1000»⁵. Είναι σημαντική η πληροφορία αυτή του Λαμπρίδη «...κληροδοτεί εκ του υστερήματος αυτού...» και δείχνει ότι ο Άγιος είχε χρήματα, και μάλιστα αξιόλογα⁶, που τα αξιοποιούσε κατάλληλα. Ας σημειωθεί ότι τα χρηματικά ποσά που συγκέντρωνε ο Πατροκοσμάς από τις δωρεές του λαού για την ίδρυση Σχο-

-
1. Χριστόδουλος Παρασκευαΐδης, Αρχιεπ. *Έτσι ήθελε την παιδεία ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, περιοδ. Στερεά Ελλάς, τεύχος 232, Οκτώβριος 1988, σελ. 21.
 2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 173.
 3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 142.
 4. Ν. Μυστακίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, «Νεολόγος» Κων/πολις 19 - 312 Μαρτίου 1890, αριθ. 6204, σελ. 3.
 5. Ι. Λαμπρίδης, *Α΄ Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα*, ό. π. σελ. 115.
 6. Το ποσό των 1200 γροσίων που κληροδοτεί στα δύο σχολεία είναι αρκετά μεγάλο, αν υπολογίσουμε την αξία που είχε το τουρκικό γρόσι συγκριτικά από την τιμή των προϊόντων ή ζώων που μπορούσε να αγοράσει κανείς την εποχή εκείνη. Στα 1740 το σιτάρι κατά κιλό είχε 5 γρόσια, στα 1769 το μούλαρι κόστιζε 45 γρόσια και στα 1790 το πρόβατο είχε 4 γρόσια. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 441.

λείων, ήταν τεράστια για την εποχή. Το άσπρο ήταν το μικρότερο τουρκικό νόμισμα και 120.000 άσπρα ισοδυναμούσαν με 1000 γρόσια. Ο Στέργιος Στάνος, που αφιέρωσε 100.000 άσπρα για την ίδρυση του Ελληνομουσείου του Μετσόβου το 1759, θεωρήθηκε “μέγας ευεργέτης”. Τα 1000 γρόσια, που έπαιρνε μισθό ο Ευγένιος Βούλγαρης στην Αθωνιάδα, ήταν ποσό ανήκουστο για την εποχή¹.

Πού βρήκε όμως τα χρήματα ο Πατροκοσμάς; Ο πράκτορας των Ενετών Δημήτριος Μαμωνάς αναφέρει στην έκθεσή του: «Τον συνοδεύουν και πέντε έμποροι ξένοι, οι οποίοι πωλούν κηρί, καλύμματα κεφαλής λευκά, εκκλησιαστικά βιβλία και κομβολόγια και γίνεται μεγάλη κατανάλωσις τούτων μεταξύ του λαού, διότι έτσι διατάσσει και ευλογεί ο Κοσμάς. Εκ του κέρδους το 1/3 το παίρνουν οι έμποροι και έχω την γνώμην ότι μεταξύ των εμπόρων και του Κοσμά θα υπάρχη κάποια συνεννόησις»². Κατά τη γνώμη του Μαμωνά ο Άγιος έπαιρνε κάποια ποσοστά, όχι βέβαια για τον εαυτό του - ήταν πολύ απλός και λιτοδίαιτος³ - αλλά για τις ανάγκες των Σχολείων που ίδρυε.

Μια άλλη πηγή χρημάτων του Πατροκοσμά θα ήταν οπωσδήποτε οι εισφορές πλουσίων Ελλήνων αλλά και Τούρκων για την κάλυψη προσωπικών αναγκών του ιδίου και για την ίδρυση ή συντήρηση Σχολείων. «Έφθασε μάλιστα μέχρι του σημείου ώστε να κάμη και Τούρκους βαθμοφόρους να συνεισφέρουν τον οβολόν των υπέρ των αγαθοεργών τούτων ιδρυμάτων»⁴. Ο Άγιος δεν σπαταλούσε τίποτε για τον εαυτό του, στερούνταν, όπως λέει και ο Λαμπρίδης, «εκ του υστερήματος αυτού», και έτσι είχε κάποια χρήματα για να καλύψει τις ανάγκες που παρουσιαζόταν.

-
1. «Επί τω ανηκούστω μισθώ χιλίων γροσίων κατ' έτος», Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1832, τόμος 12, σελ. 561, επίσης Ματθαίος Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περί της εν τω Ελληνικό Έθνει καταστάσεως των γραμμάτων...*, Κων/πολις 1867, σελ. 49.
 2. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 8, επίσης Α. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 103.
 3. Το φαγητό του ήταν κυρίως χόρτα, γάλα, αυγά. Στο Μαχαλά Ξηρομέρου μετά το κήρυγμα ζήτησε και έφαγε ολίγο ψωμί και νερό. Στη Βόνιτσα έφαγε «ψητά σπαράγγια στη χόβολη». Συχνά έλεγε: «τα εκατό δράμια ψωμί είναι απαραίτητα για το φαγητό μου και είναι ευλογημένα. Όταν όμως τρώγω εκατόν δέκα, είναι περιττά και πονηρά τα δέκα». Χ. Βασιλόπουλου, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, σελ. 70. Ο διοικητής της Πάργας αναφέρει στο Γενικό Προβλεπτή «εις αυτόν και τους οπαδούς του εδόθη ελαχίστη τροφή συναχθείσα από ελεημοσύνην», Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 10.
 4. Άρτ. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, σελ. 101, επίσης Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν αρχείον, περί Κ. Αιτωλού*, ό. π. σελ. 7, Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 221.

Σε εκθέσεις - αναφορές του κατασκόπου των Βενετσάνων Δημητρίου Μαμωνά προς τους προϊστάμενους του για τη δράση του Πατροκοσμά αναφέρεται: «Τα κηρύγματά του δεν έχουν άλλο θέμα ει μη να προτρέπουν τον λαό, εις το να ευεργετή τας εκκλησίας και να ιδρύη εις όλα τα χωριά σχολεία, όπως έγινε με την Πρέβεζαν, δια την σχολήν της οποίας συνέλεξεν εις διάστημα τριών ημερών περί τα δέκα χιλιάδες γρόσια. Επί πλέον δε του ποσού τούτου εσύναξε και άλλα δι' άλλα σχολεία»¹. Και σε άλλη έκθεση, «ήδη από τον Τούρκον Αγάν του Λούρου επληροφορήθη η Υμετέρα Εξοχότης, πόσον ο ιερωμένος αυτός τον εβοήθησε δι' επιστολών και δι' ενεργειών του, διότι ο Τούρκος του υπεσχέθη να του δώσει 50 γρόσια υπέρ της εν τω Λούρω εγκαθιδρυθείσης Σχολής»².

Εκτός όμως από τους εράνους αυτούς που γίνονται για συγκεκριμένο Σχολείο, ο Άγιος αναζητούσε και άλλους πόρους για τη λειτουργία των Σχολείων. Ο Μυστακίδης αναφερόμενος στα Σχολεία της Ηπείρου, γράφει: «Και εκεί ουκ ολίγην προσπάθειαν κατέβαλεν υπέρ των σχολών, δι' ων και κεφάλαια εσημάτιζε και ο ίδιος αλλαχόθεν εξ ελεημοσύνης λαμβάνων συνέτρεχεν»³. Από τις Επιστολές του προς τους κατοίκους διαφόρων κοινοτήτων, όπου συμβουλεύει, νουθετεί, προτρέπει για την ίδρυση και συντήρηση Σχολείων, βλέπουμε τον τρόπο που ενεργούσε. Προς τους κατοίκους των διαφόρων κοινοτήτων γράφει: «Εδώ εις την χώραν σας βλέποντας όπου δεν έχετε σχολείον, να διαβάζουν και να μανθάνουν τα παιδιά σας γράμματα χωρίς πληρωμήν, επαπακάλεσα

τους χριστιανούς και έδωσαν το κατά δύναμιν και προαίρεσιν δια το σχολείον. Πρέπει όμως και η ευγένειά σας να βοηθήτε όλοι οι χριστιανοί το σχολείον σας, εξ ιδίων πόρων ή κοινώς από την χώραν ή και από τας εκκλησίας δια να λάβετε παρά του Θεού τον μισθόν σας και τιμήν από τους ανθρώπους»⁴. Ο λόγος του καρποφορεί. Οι κάτοικοι φιλοτιμούνται να διαθέσουν από το περίσσευμα ή το πενιχρό, κατά κανόνα, υστέρημά τους. Οι κοινότητες, οι ενορίες, τα μοναστήρια προσφέρουν από τα “βακούφια” και τα εκκλησιαστικά κτήματα. Η γυναικεία ψυχή συγκινείται ιδιαίτερα και αποθέτει στα χέρια του Αγίου πολύτιμα χρυσαφικά, δείχνοντας τον πλούτο της ψυχής της Ελληνίδας, που κάνει τον Ζώτο Μολοττό να τις μνημονεύσει: «Αιωνία η μνήμη των γυναικών της Ηπείρου, αι οποίαι έκτισαν 210 ελληνικά σχολεία (;) με την αξία των κοσμημάτων των και

1. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχείον*, περ. Η. Χ. έτος 1940, έτος 15^ο, σελ. 8

2. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχείον*, ό. π. σελ. 9.

3. Ν. Μυστακίδης, *Περί του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, «Νεολόγος» Κων/πολις 27 / 9 - 9 / 10 1895, αριθ. 7897 - 98, σελ. 3.

4. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 426.

επρόικησαν αυτά με το περίσσευμα αυτών, σωζόμενα έως την σήμερα»¹.

Στις κωμοπόλεις, Λεσνίτσα, Συρράκο, Ζίτσα, Άνω και Κάτω Δρόβιανη, Κάργιανη και αλλού, «ου μόνον σχολεία εγκατέστησεν, αλλά και την ύπαρξιν αυτών δι’ εκποιήσεως παντός περιττού πράγματος των κατοίκων εξησφάλισεν»². Οι γυναίκες πείθονται από τη Διδαχή του, καταλαβαίνουν ότι το πιο πολύτιμο κόσμημα είναι η ψυχική καλλιέργεια και μόρφωση των παιδιών τους και καταθέτουν στα πόδια του Αγίου, «όχι μόνον τα πτωχά ή πλούσια στολίδια των, αλλά και οικογενειακά ασημικά και τιμαλφή ακόμη»³, με σκοπό να διατεθούν για την ίδρυση και συντήρηση των Σχολείων στον τόπο τους.

Στη Δρόβιανη ο Άγιος ευχαριστήθηκε με την υπάρχουσα στο χωριό Σχολή και «ομίλησε περί της ευκαταστασίας του σχολείου επαινέσας τους κατοίκους δια την φιλομουσίαν των και ειπών ότι ευχής έργον ήτο να ελάμβανε η σχολή μεγαλύτεραν βελτίωσιν, το οποίον δύναται να κατορθωθή όταν οι κάτοικοι απεφάσιζον να παραιτηθώσιν πάσαν πολυτέλειαν και εκποιήσωσι παν αργυρούν κομβίον και χρυσούν ένδυμα ή πάντα άλλον κόσμον. Μετά την ευφραδή και πειστικήν του Αγίου ομιλίαν προς περιστολήν της πολυτελείας και εκποιήσεως παντός κόσμου περιττού, δηλαδή αργυρών και χρυσών χάριν του βωμού των Μουσών, πρώτα συνεννοηθείσαι αι σύζυγοι του Οικονόμου Παπά Δρόσου και Πάνου Ανδρούσσου προέβησαν εις πώλησιν των χρυσών κομβίων και αργυρών ενδυμάτων^ε είτα δε εν γένει άνδρες τε και γυναίκες⁴ αμφοτέρων των δύο κοινοτήτων της Δρόβιανης έπραξαν το αυτό^ε ώστε εξ αυτής της πωλήσεως εσηματίσθη κεφάλαιόν τι εκ γροσίων 24 χιλιάδων, του οποίου μέρος μεν εχρησίμευσεν εις ανάγκας των Κοινοτήτων και μέρος διενεμήθη ιδιαίτέρως εις οικογενείας με ομόλογα επ’ ονόματι των εκκλησιών, εκ του τόκου δε των κεφαλαίων

τούτων διατηρούντο μέχρι τινός τα σχολεία της Δρόβιανης. Το χρέος εκείνο εκκαλείτο και επεκαλείται μέχρι σήμερα (1895) «Κοσμά Μπορτζιεσί» (χρέος προς τον Κοσμά)⁴.

1. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικό των Αγίων Πάντων*, εκδ. Κων. Αντωνιάδου, Αθήναι 1907, σελ. 620.
2. Ι. Λαμπρίδης, *Α΄ Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα*, ό. π. σελ. 115.
3. Δ. Βακάλης, *Ο Εθνεγέρτης Άγιος Κοσμάς*, περιοδ. Ελληνικός Αστήρ, τόμος 2^{ος} 1985, σελ. 313.
4. «Ο Άγιος ήλεγξε πολλούς άνδρας ως και πολλές γυναίκας και τον Μέγα τότε της κωμοπόλεως ταύτης (Δρόβιανης) πρωτοπαπά κυρ παπά Κυριάκη, ούτινος η πρεσβύτερα Μαρίνα εφόρει πολυτελεί φορέματα και των τέκνων ή εγγονών αι κεφαλαί εκαλύπτοντο υπό διάφορα χρυσά ή αργυρά νομίσματα και διάφορα στολίδια, την οποίαν ο Άγιος κατέπεισε να τραβήση και να τα δώση δια τα σχολεία και τοιουτοτρόπως εγένετο». Ν. Μυστακίδης, *Περί Δρόβιανης*, «Φωνή της Ηπείρου», φύλλο 166 / 8 - 12 - 1895, σελ. 4.
5. Ν. Μυστακίδης, *Περί του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, «Νεολόγος» ό. π. αριθ. 7897 - 98, σελ. 3.

Με την προθυμία των γυναικών να εκποιήσουν ό,τι πολύτιμο, χρυσό, αργυρό και μεταξωτό, βρέθηκαν χρήματα και για την ίδρυση της Σχολής στη Λεσνίτσα· με τους τόκους από τα ομόλογα, που κάθε οικογένεια είχε εκδώσει κι εδώ στο όνομα της εκκλησίας, με προτροπή του Αγίου, διατηρήθηκε «μέχρι τινός το σχολείον»¹. Ο Λαμπρίδης αναφέρει και συμβουλεύει: «Καλείται μέχρι σήμερα το χρέος τούτο Κοσμά Μπορτζιεσί (χρέος προς τον Κοσμά) εις 27000 γρόσια ανερχόμενον» και οι κάτοικοι, αφού μοιράσουν και εισπράξουν το προς τον Κοσμά χρέος, να καταθέσουν αυτό στην Εθνική Τράπεζα «επ' ονόματι του Αγίου Κοσμά και των κατά το έτος 1778 γυναικών της Λεσνίτσης προς διατήρησιν του Παρθεναγωγείου»². Το μέτρο αυτό για την εξεύρεση χρημάτων προς συντήρηση των Σχολείων καθιερώθηκε σε όλα τα χωριά της Ηπείρου, «ώστε δια του τρόπου τούτου εσηματίζοντο εις τα χωριά της Ηπείρου κεφάλαια ικανά τοκιζόμενα εις διάφορα τίμια πρόσωπα ή εις τας ίδιας κοινότητας, άπερ εχρησίμευον προς διατήρησιν σχολείων»³. Ο Ζώτος Μολοττός σημειώνει ότι τον Άγιο ακολουθούσαν χρυσοχόοι, οι οποίοι «ηγόραζον τα χρυσά και αργυρά κοσμήματα των γυναικών και επλήρωναν την αξίαν αυτών εις οικοδόμους Εκκλησιών και σχολείων και το περίσσευμα της οικοδομής προς σωτήριον των σχολείων ετοκίζετο εις επιτρόπους Εκκλησιών, εξ ων ακόμη σώζονται εις πολλά σχολεία της Ηπείρου, ελέη της εποχής του Αγίου Κοσμά, ονομαζόμενα»⁴.

Είναι άξιο προσοχής πως «ο Κοσμάς προσπάθησε με τον μοναστηριακό πλούτο της εποχής να συντηρήσει την παιδεία του γένους. Ένα τέτοιο μέτρο δεν το είχε προτείνει κανένας εκκλησιαστικός ή πνευματικός ηγέτης του καιρού»⁵. Σε πολλές Επιστολές του ο Άγιος αναφέρεται στην εξεύρεση πόρων για τη συντήρηση των Σχολείων, που συνιστούσε «από τα βακούφια», την εκκλησιαστική περιουσία που ήταν πάντα μεγάλη, χάρη στις δωρεές των πιστών και έτσι τα Σχολεία «απροικοδοτήθηκαν με πάγιους πόρους από τα μοναστήρια, τους ναούς ή εύπορους ομογενείς. Έφτασε μάλιστα, και μοναστήρια να διαλυθούν, για να χρησιμοποιηθούν τα έσοδά τους για τη συντήρηση γειτονικών σχολείων»⁶, αναφέρει ο Κώνστας. Και ο Σωφρόνιος Παπακυριακού γράφει:

«Ο Κοσμάς εκ των εσόδων των Μονών, των ναών ή των κοινοτήτων (βοσκοτόπων) εξησφάλιζε την μισθοδοσίαν

-
1. Άγ. Παπακόστας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στο Ζαγόρι*, ό. π. σελ. 5.
 2. Ι. Λαμπρίδης, *Α΄ Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα*, ό. π. σελ. 116.
 3. Ν. Μυστακίδης, *Περί Δρόβιανης*, «Φωνή της Ηπείρου», φύλλο 166 / 8 - 12 - 1895, σελ. 4.
 4. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων πάντων*, ό. π. σελ. 620.
 5. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 135.
 6. Κ. Κώνστας, *Πάτερ Κοσμάς ο Αιτωλός, ο αναγεννητής της Β. Ηπείρου*, Η. Ε. (1959) τόμος Η΄, σελ. 365 - 366.

του διδασκάλου. Εις τα σχολεία ταύτα εδιδάσκοντο οι παίδες των αγροτών χριστιανών δωρεάν. Αν δε δεν υπήρχον τοιαύτα έσοδα, ενήργει συνδρομάς, και εξ αυτών κατήρτιζε κεφάλαιον, εκ των τόκων του οποίου εμισθοδοτείτο ο διδάσκαλος»¹. Και σε κάποια πτωχά χωριά και συνοικισμούς υποστήριζε το Σχολείο «δια συνεισφορών προαιρετικών εκ των πέριξ χωρίων»².

Έμμεση ενίσχυση των Σχολείων του Πατροκοσμά ήταν «το γάλα της Κυριακής». Όταν τους μιλούσε για την αργία της Κυριακής, τους συνιστούσε να μη βάζουν το γάλα της Κυριακής μαζί με των άλλων ημερών, ή αν το βάζουν, το μερίδιο που αναλογεί στη μέρα αυτή να το δώσουν στην Εκκλησία ή στο Σχολείο. «Εδώ έχετε πρόβατα; Το γάλα της Κυριακής τι το κάμνετε; Άκουσε, παιδί μου: να το σμίγης όλο και να κάνης επτά μερίδια και τα έξι μερίδια κράτησέ τα δια λόγου σου, να κυβερνηθής, και το άλλο μερίδιον, της Κυριακής, αν θέλης δώσε το ελεημοσύνην εις τους φτωχούς, ή εις την εκκλησίαν ή κατά το παρόν εγώ σε συμβουλεύω να το δώσης εις το σχολείον, δια να ευλογήση ο Θεός τα πρόβατά σου»³.

Με όλους αυτούς τους τρόπους ο Άγιος Κοσμάς κατόρθωσε να συντηρήσει τα Σχολεία που σύστησε και να παρακινήσει τους χωρικούς να φροντίζουν οι ίδιοι με κάθε μέσο στη διατήρηση αυτού του θεσμού, θυμίζοντάς τους ότι ο Θεός θα ευλογήσει το χωριό τους, το Σχολείο τους και τα παιδιά τους.

«Το σχολείον του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού **εστηρίζετο επί της γνώμης όλου του Χριστεπωνόμου ποιμνίου**. Οι επίτροποι και οι επιστάται των σχολείων ωρίζοντο με την γνώμην πάντων»⁴. Ένα βασικό χαρακτηριστικό των Σχολείων του Πατροκοσμά, που δείχνει τη διορατικότητα και πρόνοιά του ως προς τη σύσταση, οργάνωση και τη σωστή λειτουργία του Σχολείου. Επεδίωκε τη συνεργασία των οικογενών παραγόντων αγωγής και οργάνωνε το Σχολείο με τη βοήθεια της τοπικής κοινωνίας. «Καθώς ήταν πνεύμα οξύ, δεν του αρκούσε να τα συσταίνει, παρά δημιουργούσε οργανισμούς για να τα συντηρούν κι όριζε επιτρόπους να τα επιβλέπουν»⁵. Και ο Νomikos Vaportis αναφέρει ότι ο Πατροκοσμάς «ήταν αρκετά πειστικός, έτσι ώστε σε πάνω από 200 πόλεις και χωριά εγκαταστάθηκαν Σχολεία, όπου πρώτα δεν υπήρχε τίποτε. Η ηθική του εξουσία ήταν τέτοια, ώστε _____

1. Σωφρον. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 48.
2. Ν. Μυστακίδης, *Περί Δρόβιανης*, «Φωνή της Ηπείρου», φύλλο 166 / 8 - 12 - 1895, σελ. 4.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ, σελ. 237 - 238.
4. Ιωάν. Ζούμας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός περί παιδείας*, Άμφισσα 1990, σελ. 4.
5. Χρ. Ζαλοκώστας, *Το περιβόλι των θεών*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α. Ε. γ' έκδ. Αθήνα 1976, σελ. 150 - 151.

μπορούσε να μαζέψει τα χρήματα, που χρειαζόταν για να εγκαταστήσει τα Σχολεία και να τα διατηρήσει, αλλά με τη συγκατάθεση των κατοίκων να διορίσουν δασκάλους και επιστάτες για κείνα τα Σχολεία, όπως διαφαίνεται από τα γράμματά του»¹.

Σε όποιο χωριό συνιστούσε Σχολείο, πρώτο του μέλημα ήταν η σύσταση της Σχολικής Εφορείας, επιτροπής που θα το κυβερνούσε, και «από τις δωρεές συγκροτούσε αμέσως το ταμείο, λες και βιαζόταν να κερδιθεί ο χαμένος χρόνος και να δει όλα τα ελληνόπουλα να μαθαίνουν λίγα μα στερεά γράμματα, ν' αρχίσουν να αποκτούν βασικές γνώσεις, ποτισμένες με το πνεύμα της χριστιανικής θρησκείας και του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού»². Ο τρόπος του καθαρά δημοκρατικός, ώστε να μην υπάρχουν παράπονα και διχόνοιες. Επικαλείται τη συνδρομή όλων και προπάντων των προκρίτων. Αναθέτει τη λειτουργία του Σχολείου σε πρόσωπα σεβαστά απ' όλους, διορίζοντας τον «επίτροπον» και τους «επιστάτας και βοηθούς αυτού». Τοποθετεί πρώτο τον ιερέα του χωριού και μετά κάποιους βοηθούς, που οι ίδιοι οι κάτοικοι πρότειναν και που θα έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη μικρή τους κοινότητα. Παρατηρούμε ότι στη θέση του επιτρόπου τοποθετεί, συνήθως, τον ιερέα και αν υπάρχουν δύο ιερείς και τους δύο: «Εβαλα δε επίτροπον τον παπά κυρ Νικόλαον Κεραμίδα και τον κυρ Αναστάσιον παπά Ρίζον...»³, γράφει στους κατοίκους της Πρέβεζας, ή επίτροπο τον ένα ιερέα και πρώτο βοηθό τον άλλο, όπως στο χωριό Μουζήνα: «Εβαλα δε επίτροπον τον παπά κυρ Διαμάντην και επιστάτας και βοηθούς αυτού όλην την χώραν, μάλιστα δε τον παπά κυρ Ντέντην...»⁴.

Η επιτροπή παιδείας είχε όλες τις ευθύνες για την καλή λειτουργία του Σχολείου, για τους πόρους, τη συγκέντρωση των χρημάτων, την εκποίηση γης που δωριζόταν, την εύρεση και πληρωμή του δασκάλου. Ο Άγιος παρακινούσε τους χριστιανούς κάθε ενορίας «για την εξεύρεση των αναγκαίων πόρων» να συσσωματώνονται σε αδελφότητες⁵ και

-
1. «Father Kosmas was persuasive enough so that in over two hundred towns and villages he was instrumental in establishing schools where none existed before. His moral authority was such that he was able not only to raise the money needed to establish the schools and to maintain them, but with the consent of the inhabitants to appoint teachers and overseers for those schools, as illustrated from his letters» Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, 6.
 2. Κ. Μακρυνκώστας, *Κοσμάς ο Αιτωλός, ο όρθρος του Ευαγγελισμού και της λευτεριάς*, Αθήνα 1977, σελ. 72.
 3. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 425.
 4. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 427.

5. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Εμμ. Σφακιανάκη & Υιών, α΄ έκδ. Θεσ/νίκη 1973, τόμ. Δ΄, σελ. 436.

έτσι να ενισχύονται και να βοηθούνται. Ο μεγάλος Διδάχος, με το αποστολικό ραβδί και το τριμμένο ράσο, «εκατέστησεν σχολεία πανταχού δια μέσου της διδασκαλίας του, τόσον Ελληνικά όσον και Κοινά, τόσον εις τας χώρας, όσον και εις τα χωρία, δια να πηγαίνουν τα παιδιά εις αυτά και να μανθάνουν δωρεάν τα ιερά γράμματα»¹.

Ο Πατροκοσμάς ήθελε μια παιδεία με επίκεντρο τη φροντίδα για τον άνθρωπο, πίστευε ότι η παιδεία πρέπει να προσαρμόζεται στις πραγματικές συνθήκες και απαιτήσεις της ανθρώπινης ζωής. Γι' αυτό στόχος του ήταν οι πραγματικές ανάγκες του Έθνους του καιρού του. Η μόρφωση, η παιδεία έπρεπε να είναι «το κοινό χτήμα, η ψυχική περιουσία μιας φυλής, παραδομένη για αιώνες και χιλιετίες, από γενιά σε γενιά, από ευαισθησία σε ευαισθησία. Κατατρεγμένη και πάντα ζωντανή, αγνοημένη και πάντα παρούσα, είναι το κοινό χτήμα της μεγάλης λαϊκής παράδοσης του Γένους. Είναι η υπόσταση, ακριβώς αυτού του πολιτισμού, αυτής της διαμορφωμένης ενέργειας, που έπλασε τους ανθρώπους και το λαό που αποφάσισε να ζήσει ελεύθερος ή να πεθάνει στα '21»², θα γράψει ο Σεφέρης μιλώντας για το Μακρυγιάννη, ο οποίος με το «απελέκητο» γράμματό του και το δικό του τρόπο συνετέλεσε κι αυτός στον αγώνα για την Παιδεία του Ελληνισμού, σε μεταγενέστερους χρόνους.

Ο αγώνας του Πατροκοσμά για την ίδρυση Σχολείων και για μια δωρεάν παιδεία, χριστιανική και ελληνική, αγώνας πρωτοποριακός και μοναδικός για την εποχή του, με όργανο την υπόδουλη ελληνική κοινότητα, δικαιώθηκε. Τα Σχολεία που συστήθηκαν στις απόμακρες και καταδικασμένες ορεινές περιοχές, η Ελληνική γλώσσα που μιλήθηκε και διασώθηκε, οι εξισλαμισμοί που σταμάτησαν, η σύμπνοια, η κοινή συνείδηση, η αποφασιστικότητα και οργάνωση των Ελλήνων για το «ποθούμενο», δηλώνουν και αποδεικνύουν το τι πρόσφερε ο Μεγάλος Διδάχος του Γένους, ο αληθινός επαναστάτης, που με την παιδεία, την αλήθεια και την αγάπη κατόρθωσε να αναμορφώσει το λαό και να τον ελευθερώσει από τα βαριά πνευματικά δεσμά της αμάθειας, των παθών, της υποτέλειας. Ο Πατροκοσμάς ήταν ένας επαναστάτης Ορθόδοξος και Έλληνας, ο οποίος τα Σχολεία του τα συνέδεσε στενά με την Ορθοδοξία, την πηγή του «ζώντος ύδατος» και έδωσε μάχη επική να στερεώσει Σχολεία για την καλλιέργεια των ψυχών με βάση τα μεγάλα Αρχέτυπα της Ορθοδοξίας. Ο κύριος άξονας των προσπαθειών του ήταν ο άνθρωπος ως ζωντανός Ναός του ζωντανού Θεού και η μόρφωσή του³.

-
1. Νικ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, εκδ. «Ορθόδοξος Κυψέλη», γ΄ έκδ. σελ. 735, επίσης Σαπ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 18.
 2. Γ. Σεφέρης, *Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης*, ό. π. σελ. 16.
 3. Δ. Βακάλης, *Ο Εθνεγέρτης Άγιος Κοσμάς*, περ. «Ελληνικός Αστήρ», τόμος 2^{ος} 1985, σελ. 316.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, θα μας απασχολήσουν οι συγκεκριμένοι αγώνες του Πατροκοσμά για την ίδρυση και λειτουργία των σχολείων. Δεν θα μιλήσουμε για τις περιόδους του, για τα χωριά και τις πολιτείες που όργωσε, απ' άκρη σ' άκρη της ελληνικής γης, αλλά θα σταθούμε προσεκτικά σε κάποια μέρη που και κείνος στάθηκε ιδιαίτερα, σε κάποιους τόπους που τους επισκέφτηκε περισσότερες από μια φορές, σε κάποια ασήμαντα χωριά, που έγιναν αξιόλογα, γιατί τα σφράγισε με τις Επιστολές του και με το λόγο του.

2.3.3. ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΙ ΑΓΩΝΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ.

Η κύρια μέριμνα και ο αγώνας του Πατροκοσμά ήταν το ξύπνημα της εθνικής συνειδήσεως των Ραγιαδών, ο φωτισμός του Γένους με τη μόρφωση και την Παιδεία. Με το διορατικό του πνεύμα συνέλαβε ότι έπρεπε να φωτίσει τον άξεστο και αγράμματο αγροτικό λαό, που είχε χάσει τον πνευματικό προσανατολισμό του, αλλά που μια μέρα θα γινόταν ο ελευθερωτής και ο πρώτος πολεμιστής για την ελευθερία του Έθνους. Έπρεπε ο λαός να μάθει να γράφει, να διαβάζει, να σκέπτεται ορθά, να γνωρίζει το παρελθόν του, για να κτίσει το μέλλον του. Σκέψη του αποκλειστική να κερδηθούν οι χαμένοι αιώνες της αμάθειας. Έδωσε όλη του την ψυχή στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων και στο άνοιγμα Σχολείων. «Πτωχός δημοκράτης δεν απέβλεπεν, ως οι πολλοί, εις εφημέρου φιλοδοξίας όνειρα, αλλ' επόθει, τον σταυρόν λαμβάνων επί των ώμων, να

εισχωρήσει εις χώρας κατοικουμένας υπό αδελφών και εις τας οποίας ουδέποτε σπινθήρ του φωτός της παιδείας είχαν εισδύσει, η δε αμάθεια είχαν εξαγριώσει και αποβαρβαρώσει»¹.

Τα πρώτα Σχολεία, που ίδρυσε ο Πατροκοσμάς, ήταν στην πατρίδα του την Αιτωλία. Η παράδοση αναφέρει ότι ίδρυσε, πριν ακόμη αναχωρήσει για το Άγιο Όρος, Σχολείο στον Ταξιάρχη² του Αποκούρου, το οποίο συντηρούσε με εράνους και δίδασκε ο ίδιος στα παιδιά των γύρω χωριών, μακριά από τα μάτια των Τούρκων. Στις Παπαδάτες της Μακρυνείας Μεσολογγίου, επί του Αρακύνθου, που ήταν τότε το χωριό, στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου³, που σώζεται σήμερα, στο δυτικό τμήμα διακρίνονται ακόμη τα θεμέλια του κτισμένου στην προέκταση του ναού νάρθηκα, τον οποίο ο ίδιος ο Άγιος Κοσμάς ίδρυσε αποκλειστικά για Σχολείο. Στη δε νότια πλευρά του ναού, διατηρείται το υπόστεγο, που έγινε τότε για τις ανάγκες του Σχολείου.

Ο Κ. Κώνστας⁴ αναφέρει ότι, κατά την πρώτη περιοδεία του ο Άγιος και μετά το φλο-

-
1. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, εκ της τυπογραφίας τέκνων Ανδ. Κορομηλά, Αθήναι 1868, σελ. 488.
 2. Στους Ταξιάρχες σώζεται έξω από το σημερινό σχολείο του χωριού η πέτρα, πάνω στην οποία ανέβαινε, γιατί ήταν κοντός, και δίδασκε.
 3. Κ. Κώνστας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, Εκκλησιαστικές εκδόσεις εθνικής εκατονπεντηκονταετηρίδος, Αθήναι 1973, σελ. 134 - 135.
 4. Κ. Κώνστας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 134.

γερό κήρυγμά του στη Μονή Προυσού, ίσως να ίδρυσε Σχολείο, που δυστυχώς δεν αποδεικνύεται. Το μόνο που διαφυλάσσει η παράδοση και μπορούμε να δεχθούμε είναι ότι στην πλατεία των Αγίων Πάντων της Μονής Προυσού κήρυξε προς τους προσκυνητές και κατοίκους της περιοχής¹. Στο Αρχοντοχώρι του Ξηρομέρου της Ακαρνανίας σώζονται τα ερείπια της Βασιλικής του Μεγάλου Αθανασίου, που ήταν σχολικός ναός, είχε ιδρυθεί το 1766 και από το 1776 προσαρτήθηκε σ' αυτόν Σχολή, που κατά την παράδοση της περιοχής, οφείλεται στις προτροπές του Αγίου Κοσμά².

Στην Ήπειρο τον βρίσκουμε στα 1775, στα 1777 και πάλι στα 1778 και 1779. Για τα κηρύγματα του Αγίου Κοσμά στην περιοχή της Άρτας, στα Τζουμέρκα και στο Ραδοβίτσι υπάρχουν προφορικές και γραπτές πληροφορίες. Στα Θεοδώριανα, υπάρχουν γραπτές πληροφορίες ότι πέρασε δύο φορές. Μια στα 1777 και άλλη μία το καλοκαίρι του 1779. Κήρυξε στην αυλή της εκκλησίας, εξομολόγησε τους κατοίκους και αυτοί του χάρισαν δύο πρόβατα, τα οποία ο Άγιος χάρισε στην εκκλησία για να πληρώνουν το δάσκαλο που τους έστειλε από το Ζαγόρι³.

Πέρασε από τους Μελισσουργούς, καλοκαίρι του 1779, έμεινε τρεις μέρες και δίδαξε. «Και εύρεν εις το χωριό, και ιερείς, και σχολείον, και ελληνικήν γλώσσαν, και ακμαίον εθνικόν φρόνημα εύρε»⁴. Στην κορυφή του λοφίσκου που μίλησε έστησε τον ξύλινο σταυρό και το μέρος αυτό από τότε λέγεται «Σταυρός». Το πέρασμα του Πατροκοσμά _____

1. Στο τριώροφο επιβλητικό κτίριο που σώζεται ως σήμερα, Ν. του ναού των Αγίων Πάντων, στεγαζόταν η Ανωτέρα Σχολή Ελληνικών Γραμμάτων, που χρειαζόταν ειδική άδεια από το Οικουμενικό Πατριαρχείο,

επίσημο διδάσκαλο και αναλυτικό πρόγραμμα μαθημάτων. Η σχολή αυτή δεν έχει σχέση με τον Πατροκοσμά, αλλά η ανακαίνισή της είναι έργο του ηγουμένου και διδασκάλου της Κυρίλλου Καστανοφύλλη (1775 - 1835), που συνέταξε και τον χειρόγραφο κώδικα 42 με το Κτηματολόγιο της Μονής Προυσού και στον οποίο αναγράφεται ότι το μοναστήρι «... έπρεπε να διατηρήσει το έκπαλαι εις το Μοναστήριον τούτο λειτουργούν σχολείον των Ελληνικών Γραμμάτων της Ρούμελης», που σημαίνει ότι λειτουργούσε η Σχολή από παλιά και ο Καστανοφύλλης την ανακαίνισε. Επομένως «το έκπαλαι» του κώδικα δεν αποδεικνύει τη σύσταση του σχολείου από τον Άγιο Κοσμά. Αθαν. Παλιούρας, *Το Μοναστήρι της Παναγίας στον Προυσό*, εκδ. Ε. Τζαφέρη, Αθήνα 1999, σελ. 99.

2. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, Αθήνα 1953, σελ. 32, επίσης Κ. Κώνστας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 135.
3. Φιλ. Κολοβός, *Ο Κ. ο Αιτωλός και η δράση του στην περιοχή της Άρτας*, περ. Σκουφάς, τόμ. 6 (1979), σελ. 167.
4. Νικ. Παπακώστας, *Ο Πάτερ Κοσμάς εις Μελισσουργούς (1779)*, Η. Ε. τόμ. 7, τεύχ. 69, σελ. 115.

από την Άρτα και το Πέτα βρέθηκε γραμμένο σ' ένα Ευαγγέλιο της Εκκλησίας του Πέτα με χρονολόγηση: «1777 Δεκεμβρίου 3 ήλθε ένας ιεροκήρυκας εις την Άρταν και έκαμε διδαχή...» και στο “Δοκίμιον” του Μητροπολίτη της Άρτας Σεραφείμ Ξενοπούλου, στη σελίδα 113, είναι γραμμένα τα επόμενα: «Επί τούτου (του Μητροπολίτου) επεσκέφθη το 1779, την επαρχίαν διδάσκων τον λόγον του Θεού, ο Ισαπόστολος Κοσμάς ιερομόναχος Ηπειρώτης το γένει (;)»¹. Τα καλοκαίρια του 1777 και 1779, κήρυξε στα Τζουμέρκα και στο Ραδοβίτσι.

Ανεβαίνοντας βορειότερα ο Πατροκοσμάς στέκεται στους Βαριάδες, όπου ιδρύει Σχολείο και αργότερα, το Μάρτιο του 1779, τους στέλνει την Επιστολή του:

« Ευγενέστατοι αγαπητοί μου αδελφοί,
οι κατοικούντες την χώραν Βαριάδες.

Σας ασπάζομαι και παρακαλώ τον άγιον Θεόν δια την ψυχικήν και σωματικήν σας υγείαν. Εγώ, αδελφοί μου, ως δούλος Χριστού του Θεού ημών ανάξιος, ελπίζοντας και διδάσκοντας το κατά δύναμιν τους χριστιανούς, ήλθον και εδώ εις την χώραν σας και βλέποντας ότι δεν έχετε σχολείον, παρεκίνησα τους χριστιανούς και έδωκαν το κατά δύναμιν και προαίρεσιν δια το σχολείον σας. Πρέπει δε και σεις να βοηθήτε πάντοτε το σχολείον σας εξ ιδίων πόνων ή κοινώς από την χώραν, ή και από βακούφια δια να λάβητε και μισθόν παρά Θεού και τιμήν παρ' ανθρώπων.

Είμαι και εγώ χρεώστης, θα παρακαλώ τον Κύριον τον ευλογούντα τα πάντα, να ευλογήση την χώραν σας και το σχολείον σας και τα παιδιά σας και να σας αξιώση να ζήσετε και εδώ καλά και θεάρεστα και να σας βάλη και εις τον παράδεισον να χαίρεσθε και ευφραίνεσθε δοξάζοντες την Αγίαν Τριάδα.

Έβαλα δε επίτροπον, με την γνώμην πάντων, τον κυρ Γεώργιον του Δήμου, επιστάτην δε και βοηθόν αυτού όλην την χώραν, μάλιστα δε τον κυρ Γεωργάκη του Πάνου, ίνα κυβερνήσουν το σχολείον σας καθώς ο Κύριος θα τους φωτίση. Έτι δε επιστάτην τον παπά Αποστόλη.

Μάρτιος 1779

Στα Βλαχοχώρια του Ασπροποτάμου, Τύρνα, Περούλι, Βετερνίκο, Πύρρα, Δέση, ι-

1. Φιλ. Κολοβός, *Ο Κ. ο Αιτωλός και η δράση του στην περιοχή της Άρτας*, ό. π. σελ. 168.
 2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 424, επίσης Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 324 - 325, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, ό. π. σελ. 150.
 ιδρύει κοινά Σχολεία¹. Στους βλάχους της Πίνδου ο Άγιος Κοσμάς επιμένει ιδιαίτερα, ιδρύοντας Σχολεία και επιβάλλοντας την ομιλία της ελληνικής γλώσσας στην περιοχή, όπως θα μιλήσουμε διεξοδικότερα στο κεφάλαιο περί γλώσσας. Η σύσταση και διατήρηση Σχολείων στις ορεινές αυτές περιοχές, ιδιαίτερα τον απασχόλησε. Οι Καλαρριτες, χωριό πιο εύπορο από το Συρράκο, διατηρούσαν ανώτερο Σχολείο, ενώ το Συρράκο, αν και πολυπληθέστερο, όχι. «Ο Άγιος Κοσμάς, λοιπόν, ίνα και το Συρράκον αποκτήση σχολείον αντάξιον αυτού, προς ίδρυσιν και διατήρησιν αυτού, επέβαλε την εκποίησιν παντός περιττού και μη αναγκαίου πράγματος των κατοίκων. Μετά την ευφραδή και πειστικωτάτην χριστιανικήν διδασκαλίαν αυτού προς περιστολήν της πολυτελείας και παντός περιττού επί του βωμού των Μουσών»², οι γυναίκες των Συρρακιωτών πούλησαν με ευχαρίστηση και αυταπάρνηση όλα τα χρυσά, αργυρά και μεταξωτά τους και από τότε κατήγγησαν τα βαρύτιμα κοσμήματα και ενδύματα που φορούσαν, όπως και οι γυναίκες των Καλαρριτών, για να διατηρήσουν τα Σχολεία στις δύο κοινότητες. «Ο Άγιος Κοσμάς, διήλθεν εκ Συρράκου και Καλαρριτών κατά το 1777»³.

Το “πάθος” της Παιδείας τον κατέτρωγε, με αποτέλεσμα να οργώνει τις ελληνικές επαρχίες και να συσταίνει Σχολεία ελληνικά. Στα χωριά της Πίνδου και του Γράμμου ιδρύει ελληνορθόδοξα Σχολεία στη Σαμαρίνα, Μαλακάσι, Περιβόλι, Σμίξι, Αβδέλλα. Στη διδασκαλία του οφείλεται η σύσταση ελληνικής Σχολής στη συνοικία της μητροπόλεως Γρεβενών⁴. Με εράνους και τη συνδρομή προυχόντων και προεστών, δημιουργεί τους πόρους συντηρήσεως των ιδρυομένων Σχολείων⁵.

Οι γραπτές μαρτυρίες του Περραιβού, Μπάρτα, Λαμπρίδη, Φαλτάιτς, οι παραδόσεις που σώζονται ακόμα στο στόμα του λαού και οι εικόνες του Αγίου, που συναντά κανείς σε Εκκλησίες και οικογένειες, μαρτυρούν το πέρασμα του Πατροκοσμά από το Ζαγόρι. Σκοπός του ήταν η ενίσχυση της Παιδείας με το άνοιγμα Σχολείων. Αναφέραμε το περιστατικό για την ίδρυση Σχολείου στην Καλωτά και όχι την κατασκευή γέφυρας, που προτιμούσαν οι κάτοικοι⁶. Επεδίωξε την εξεύρεση πόρων για την ίδρυση και συντήρηση _____

1. Κ. Κρυστάλλης, *Οι βλάχοι της Πίνδου*, Άπαντα Κρυστάλλη, εκδ. «Μαίναλον», Αθήναι 1967, σελ. 140.
2. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμ. Δ', σελ. 435.
3. Κ. Κρυστάλλης, *Οι βλάχοι της Πίνδου*, ό. π. σελ. 140.
4. Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα*, ό. π. σελ. 116.

5. Δημ. Τσάκωνας, *Η κοινωνιολογία του Κοσμά Αιτωλού*, περιοδ. Η.Ε. (1959), τόμος Η', σελ. 559, επίσης Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμ. Δ', σελ. 433.

6. Άγγ. Παπακώστας, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στο Ζαγόρι*, ό. π. σελ. 4

του Σχολείου στο Πάπιγκο, χρησιμοποιώντας τον περιττό στολισμό των γυναικών του χωριού. Με την εκποίηση των κοσμημάτων και μεταξωτών των γυναικών της Λεσνίτσας, βρέθηκαν τα μέσα για την ίδρυση του Σχολείου της κοινότητας, που αριθμούσε και πολλούς Βλάχους. Στην Ίρινδα και το Φλαμπουράρι, κατέβαλε, κατά τον Λαμπρίδη¹, και ο ίδιος από το υστέρημά του, για το μεν πρώτο 1000, για το δε δεύτερο 200 γρόσια, όπως ήδη αναφέραμε.

Έπειτα από τη μεγάλη περιοδεία του στα Ζαγόρια, φθάνει στη Ζίτσα. «Τόσο αγάπησε τη μαγευτική Ζίτσα, ώστε όχι μόνο τα 1767 έμεινε για μικρό διάστημα, μα και κατόπιν εκεί διαχείμασε κατά τις περιοδείες του στην Ήπειρο τα 1776 και 1779»². Η Ζίτσα «ήτο το προσφιλέστατον αυτού ενδιαίτημα και πολλάκις επεσκέφθη αυτήν και δεικνύονται ακόμη αι θέσεις, όπου ο λαός της Ζίτσης και των πέριξ χωρίων συνηθρίζοντο κατά τας μεγάλας εορτάς ν' ακούση τα θεία λόγια... Καλόγηρος ων... ενδιέτριβεν ως επί το πλείστον εν ταις Μοναίς και μάλιστα την του Προφήτου Ηλιού ηγουμενεύοντος τότε του Ζαχαρίου ανδρός εγγραμμάτου, σεβαστού...»³. Εκεί, «παρά την Λούτσαν...έξωγράψισεν εκ του φυσικού ο χρωστήρ ανωνύμου Ηπειρώτου ζωγράφου μετά το πέρας της διδαχής του το 1767»⁴ τον Άγιο, εικόνα⁵, που βρίσκεται σήμερα στο δεξιό προσκυνητάρι του ναού του Αγίου Νικολάου στη Ζίτσα, «στο μαχαλά Δασκαλειό», με την επιγραφική ένδειξη «Άγιος Κοσμάς ο Νέος μάρτυρας»⁶.

Στη Ζίτσα, όπως αναφέρει ο σχολάρχης Ξυλάντης στον Κ. Φαλτάιτς⁷, υπήρχε ανωτέ-

1. Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα*, ό. π. σελ.115.

2. Φάνης Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, έκδοση Ι. Μητροπόλεως Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Αθήνα 1968, σελ. 99.

3. Αμαλία Παπασταύρου, *Η Ζίτσα, γεωγραφική και ιστορική περιγραφή*, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Σπυρ. Κουσουλίνου, Αθήνα 1895, σελ. 38 - 39.

4. Γεώργιος Πάστρας, *Πατροκοσμάς ο Αιτωλός και σύντομος σκιαγραφία Ευγενίου του Αιτωλού*, τύποις Πολύζου - Τσιανίκα, Αγρίνιον 1950, σελ. 3.

5. Αυθεντική προσωπογραφία του Πατροκοσμά που φιλοτεχνήθηκε από Ηπειρώτη, μάλλον, ζωγράφο, όταν ζούσε ακόμη ο Άγιος. Θαν. Παλιούρας, *Η αληθινή προσωπογραφία του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, Ηπειρωτικό Ημερολόγιο, τόμος Ε'(1983), σελ. 280 - 284.

6. Θαν. Παλιούρας, *Η αληθινή προσωπογραφία του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 277 - 279, επίσης Δ. Ευαγγελίδης, *Η προσωπογραφία του Αγίου Κοσμά*, Η. Εστία, τεύχ. 16, τόμ. 2 (1953), σελ. 873.

7. Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, τυπ. Δ. Δελή & Ι. Τσιπή, Αθήναι 1929, σελ. 14.

ρα Ελληνική Σχολή στη Μονή του Προφήτη Ηλία. Ο Άγιος Κοσμάς με τη Διδαχή του «παρώτρυνε το πλήθος εις τα γράμματα», τους έπεισε για την ανάγκη Σχολείου στοιχειώδους εκπαιδεύσεως μέσα

στη Ζίτσα και επειδή δεν είχαν χρήματα να το κτίσουν, ενθουσίασε τις γυναίκες, που έκοψαν «με τα δόντια το φλουρί που ήταν ραμένο στο κάλυμα του κεφαλιού πάνω από το μέτωπο, όπως συνηθίζονταν τότε και του το έδωσαν για το μεγάλο σκοπό»¹. Έκτοτε οι γυναίκες της Ζίτσας και των Κουρέντων κατήγγησαν το φέσι το στολισμένο με νομίσματα και «έφερον στόλους»², τη λευκή μανδήλα, που τους υπέδειξε ο Άγιος να φορούν στο κεφάλι³. Αυτή τη μανδήλα τη διατηρούν μέχρι σήμερα στην επίσημη Εθνική Ηπειρωτική ενδυμασία⁴. Έτσι ιδρύθηκε το Διδασκαλείο, που λειτούργησε για πολλά χρόνια και όλη η συνοικία εκείνη πήρε το όνομα «Δασκαλείο». «Κάπου εκεί σε μια γωνιά της σώζεται ένα κομμάτι από τον παλιό τοίχο του Διδασκαλείου»⁵, και οι σημερινοί Ζιτσαίοι το διατηρούν ως ιερό κειμήλιο.

Η Θεσπρωτία με τις βενετοκρατούμενες παραλιακές πόλεις της και τους εξισλαμισμένους Έλληνες τον απασχολεί ιδιαίτερα. Στην περιοχή οι εξισλαμισμοί ήταν πολλοί και επί των ημερών του Πατροκοσμά. Ο εξισλαμισμός της περιοχής «κορυφώθηκε στη διάρκεια του ΙΗ΄ αιώνα λόγω των πυκνών επιχειρήσεων των τουρκικών στρατευμάτων εναντίον των κλεφταρματολών, καθώς και λόγω των συνεπειών του ρωσοτουρκικού πολέμου και της αποτυχίας του κινήματος του Ορλώφ»⁶. Ο Αραβαντινός γράφει: «Κατά την εποχήν ταύτην (1737) οι χριστιανοί της Χαονίας και Θεσπρωτίας ήρξαντο ελαττούσθαι επαισθητώς, ένεκεν της κατά καιρόν τουρκίσεως των, γιγνομένης προς αποφυγήν των α- _____

1. Α. Παπασταύρου, *Η Ζίτσα, γεωγραφική και ιστορική περιγραφή*, ό. π. σελ. 38, επίσης Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1936, σελ. 184.
2. Στόλος, από το ρήμα στολίζω, είναι το κάλυμμα της κεφαλής που συνέστησε ο Άγιος «πήρε λίγο άσπρο πανί, το έσχισε κατά μήκος εις την μέση, το έβαλε σταυρωιδώς εις το κεφάλι μιας γυναίκας και έπειτα το ετύλιξε σαν σεντόνι» Διήγησι Ξυλάντη, Κ. Φαλατζίτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, ό. π. σελ. 14.
3. Χρυσάνθη Ζιτσαία, *Οι Ηπειρώτισσες δικαίωσαν τα λόγια του Αιτωλού (από Ηπειρωτική Παράδοση)*, Ηπειρ. Ημερολόγιο, τόμος Α΄ (1979), σελ. 127.
4. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος 2, σελ. 41, επίσης Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1954, σελ. 142 και 148, Χαρ. Βασιλόπουλος, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκδ. «Ορθόδοξος Τύπος», έκδ. Η΄, Αθήνα 1993, σελ. 84.
5. Χρυσ. Ζιτσαία, *Οι Ηπειρώτισσες δικαίωσαν τα λόγια του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 128.
6. Βασίλης Κραψίτης, *Η Ιστορία της Παραμυθιάς*, Αθήνα 1985, σελ. 37.

διαλείπτων κακουχιών, ας οι Οθωμανοί ενεποίουν εις τους χριστιανούς. Πολλά χωριά ηνα γκάσθησαν, ίνα εναγκαλισθώσι τον Ισλαμισμόν»¹, και ακολουθούν δεκάδες χωριών που εξισλαμίστηκαν.

Ο Πατροκοσμάς οργώνει την περιοχή της Τσαμουριάς², Φιλιάτες, Παραμυθιά, Μαργαρίτι, αψηφώντας τα στοιχεία της φύσεως, το φοβερό κρύο και τα χιόνια της Ηπείρου. Δύο φορές έκανε περιοδείες σε πολλά χωριά του Θεσπρωτικού κάμπου. Έλληνες και Τούρκοι τον λατρεύουν, τον

πιστεύουν, τον θεοποιούν. «Από τους Φιλιάτες οι πρώτοι αγάδες επήγαν δια να ιδούν τον Άγιον, και να ακούσουν τη διδαχή του... εζήτουν να τους δώση την ευχήν του ο Άγιος από την καρδίαν του, και όχι από τα χείλη του»³. Στην Παραμυθιά συστήνει το Σχολείο της πόλεως στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου, «νέο φυτώριο στελεχών»⁴ και γράφει στον αδελφό του Χρύσανθο, που ήταν στη Νάξο, την Επιστολή που συνώπιζε όλη του τη ζωή και τη δράση, και που θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα πιο κάτω. Συνεχίζει την περιοδεία του στο Μαργαρίτι, Πάργα, Ράπιζα, Αγιά, Λυπούρεσι, όπου συστήνει Σχολεία.

Στην βενετοκρατούμενη Πάργα, σύμφωνα με τις διηγήσεις γερόντων Παργινών προς τον Περραιβό, όταν ο Άγιος πέρασε από την πόλη τους, είπε ότι οι πολλές εκκλησίες δεν διατηρούν ούτε ενισχύουν την πίστη, αν οι πιστοί «δεν είναι φωτισμένοι υπό των τε παλαιών και των νέων αγίων γραφών' η πίστις μας δεν εστερεώθη υπό αμαθείς αγίους, αλλά από σοφούς και πεπαιδευμένους αγίους, οίτινες και τας Αγίας Γραφάς ακριβώς μας εξήγησαν, και δια θεοπνεύστων λόγων αρκούντως μας εφώτισαν». Γι' αυτό, «προς διαφύλαξη της πίστεως και ελευθερίαν της Πατρίδος», παρακίνησε τους Παργινούς να συστήσουν «ανυπερθέτως σχολείον ελληνικόν, δι' ου γνώσονται τα τέκνα υμών άπερ υμείς αγνοείτε»⁵. Για τη Σχολή της Πάργας γράφει και ο διοικητής Πάργας Benetto Pieri προς τον Γενικό Προβλεπτή Θαλάσσης στην Κέρκυρα, Giacomo Nani, ότι ο Κοσμάς «προέτεινε την ίδρυσιν Σχολής Ελληνικών Γραμμάτων, υπέρ της ο-

1. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τυπογρ. Βλαστού, Αθήναι 1856, τόμος Α', σελ. 245.
2. Με την ονομασία Τσαμουριά, εννοούμε στα χρόνια της Τουρκοκρατίας την περιοχή της Ηπείρου που περιλάμβανε τις επαρχίες Παραμυθιάς, Φιλιατιού, Πάργας και Μαργαριτιού, καθώς και μερικά μέρη του Δελβίνου. Βασ. Κραψίτης, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Θεσπρωτίας (ΙΕ' μέχρι Κ' αιώνα)*, Αθήνα 1986, σελ. 15.
3. Σάπ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 19.
4. Ι. Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω Αγαθοεργημάτων*, ό. π. σελ. 117.
5. Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αιιδίμου Ρήγα*, ό. π. σελ. 48.

ποίας οι κάτοικοι προσέφερον αμέσως διάφορα χρηματικά ποσά»¹. Στην Πάργα ξεκινούν οι ανησυχίες και αντιδράσεις των Βενετών για τον Έλληνα καλόγερο, που ήλθε στην πόλη ακολουθούμενος από πλήθη λαού και μάλιστα πολλών οπλισμένων². Στις 27 και 29 Μαΐου 1777, ο Βενετός διοικητής της πόλης Benetto Pieri, με δύο εκθέσεις του, ενημερώνει την κυβέρνησή του για την άφιξη του Πατροκοσμά, που μέχρι τότε μάλλον τους ήταν άγνωστος, ή δεν τους απασχόλησε ιδιαίτερα. «Πρώτο μέλημα του Βενετού διοικητή ήταν να φροντίσει για την όσο το δυνατόν συντομότερη απομάκρυνση του Έλληνα ιεροκήρυκα και των ανθρώπων του από την βενετική κτήση. Φαίνεται όμως ότι ο Άγιος πρόλαβε να ολοκληρώσει έναν κύκλο κηρυγμάτων στην περιοχή της Πάργας, όπου έμεινε τουλάχιστον τρεις μέρες (27 - 29 Μαΐου 1777)»³. Παρόλες τις αντιδράσεις των Βενετών, ο Πατροκοσμάς, όπως μαρτυρούν οι βενετικές πηγές, ήλθε δύο ακόμη φορές στην Πάργα, μια στα 1778 και μια τον επόμενο χρόνο, 1779⁴.

Από τα βενετικά έγγραφα γνωρίζουμε το πέρασμα του Αγίου από την περιοχή του Λούρου, Φλάμπουρο και Μαύρο Μαντήλι. Στο Μαύρο Μαντήλι κήρυξε στις 18 και 20 Απριλίου 1779, «έξη χιλιάδες άτομα τον είχαν παρακολουθήσει και τον άκουγαν»⁵. Εκεί τον επισκέπτεται ο κερκυραίος κόμης Μαμμωνάς, κατάσκοπος της Βενετίας, που έμεινε μαζί του τρεις μέρες, με στόχο να συγκεντρώσει πληροφορίες για τα σχέδια του «γνωστού καλόγερου Κοσμά», όπως τον αποκαλούσαν οι Βενετοί. Είναι χαρακτηριστικά τα όσα αναφέρει ο Έκτακτος Προβλεπτής της Αγίας Μαύρας (Λευκάδας) προς τον Giacomo Nani Γενικό Προβλεπτή Θαλάσσης, στην Κέρκυρα, στις 2 Μαΐου (ν. η.) 1779: «Τελευταίως ο καλόγηρος ούτος υπέβαλεν εις τους πολυάριθμους ακροατάς του - εν ω ευρίσκετο ακόμη εις Φλάμπουρα και Μαύρο Μαντήλι, απεχούσας δίωρον από τα της Πρεβέζης σύνορά μας - την πρότασιν περί ιδρύσεως σχολής όπου να διδάσκονται τα γράμματα εις τα παιδιά των πτωχών οικογενειών και τοσούτον ενθουσίασε με την ευγλωτ-

-
1. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν αρχείον*, ό. π. σελ.10, επίσης Άρ. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 78.
 2. Είναι γνωστό ότι στην περιοχή εκείνη, που κυριαρχούσαν οι εξισλαμισμένοι Αλβανοί, ιδίως στο Μαργαρίτι, οι κάτοικοι συνήθιζαν να οπλοφορούν, αφού και ο ίδιος ο Πατροκοσμάς σε μια διδαχή του τους προτρέπει να παραδώσουν τα όπλα. Ι. Μενούνος, *Κοσμά Αιτωλού Διδαχές*, ό. π. σελ. 271.
 3. Άρτ. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 28.
 4. Πρόκειται για την αναφορά του διοικητή της Πάργας προς το Γενικό Προβλεπτή Θαλάσσης Giacomo Nani στην Κέρκυρα, στις 30 Απριλίου 1779.
 5. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 49.

τίαν του το ακροατήριο, ώστε εντός βραχυτάτου διαστήματος κατώρθωσε να συλλέξη περί τας δέκα χιλιάδας γροσίων εις μετρητά, εις πράγματα και ασημικά, τα οποία έφερον μαζί των οι ακροαταί του, αμφοτέρων των φύλων»¹. Ο κατάσκοπος Μαμμωνάς στην έκθεσή του προς τον Έκτακτο Προβλεπτή της Λευκάδας, Sebastiano Morosini, στις 7 Μαΐου (ν. η.), αφού περιγράψει το πώς τον δέχθηκε ο Πατροκοσμάς, συμπληρώνει: «Τα κηρύγματά του δεν έχουν άλλο θέμα ει μη να προτρέπουν τον λαόν εις το να ευεργετή τας εκκλησίας και να ιδρύη εις όλα τα χωριά σχολεία δια τα παιδιά, όπως έγινε με την Πρέβεζαν»².

Από τις παραπάνω μαρτυρίες φαίνεται η ίδρυση Σχολείων στην περιοχή της Πάργας και του Φαναρίου. Πρέβεζα, Παπαδάτες, Φλάμπουρα, Λούρος, Μαύρο Μαντήλι, Ζάλογγο, Πάργα, Αγιά, Μαργαρίτι, Παραμυθιά, Φιλιάτες και προχωρώντας βορειότερα Δρόβιανη, Δέλβινο, επαρχία Χειμάρρας. Όλα αυτά τα μέρη δέχονται τα φώτα της Παιδείας με τα Σχολεία που ιδρύει ο Άγιος.

Στο τέλος Μαρτίου του 1779 τον βρίσκουμε στους Παπαδάτες, όπου κατορθώνει να ιδρύσει Σχολείο και να εξασφαλίσει τους πόρους του. «Η επιστολή του στους Παπαδάτες δείχνει το οργανωτικό πνεύμα του και πώς γνώριζε να συγκινή τους απλοϊκούς ανθρώπους, που τον πίστευαν και τον άκουγαν»³:

«Ευγενέστατοι αγαπητοί μου αδελφοί,
 οι κατοικούντες την χώραν Παπαδάται, σας ασπάζομαι και παρακαλώ τον άγιον Θεόν δια την
 ψυχικήν και σωματικήν σας υγείαν.

Εγώ αδελφοί μου, ως δούλος Χριστού του Θεού ημών ανάξιος, περιερχόμενος και διδάσκων το
 κατά δύναμιν τους χριστιανούς, ήλθα και εδώ και βλέποντας ότι δεν έχετε σχολείον, τους
 επαράκνησα και έδωκαν το κατά δύναμιν και προαίρεσιν δια το σχολείον σας. Πρέπει δε και η
 ευγένειά σας πάντες να βοηθάτε πάντοτε το σχολείον σας εξ ιδίων πόνων, ή κοινώς από την χώραν,
 ή και από τα βακούφια, δια να λάβετε και παρά Θεού τον μισθόν σας και τιμήν παρ' ανθρώπων.

Είμαι δε και εγώ χρεώστης να παρακαλώ τον Κύριον, τον ευλογούντα τα πάντα, να ευλογήση την
 χώραν σας και το σχολείον και τα παιδιά σας και να σας αξιώση να _____

1. Άρτ. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 101, επίσης Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν
 αρχείον, περί Κ. Αιτωλού*, σελ. 7, Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 221.
2. Άρτ. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 103 - 104, επίσης Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία
 κρατικόν αρχείον, περί Κ. Αιτωλού*, ό. π. σελ. 8.
3. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, περιοδ. Το Νέον Κράτος, έτος β',
 (1938), τεύχ. 14, σελ. 1183.

ζήσετε και εδώ καλά και θεάρεστα και να σας βάλη και εις τον Παράδεισον να χαίρεσθε και να
 ευφραίνεσθε και να δοξάζετε την Αγίαν Τριάδα, αμήν.

Έβαλα δε και επίτροπον, με την γνώμην πάντων τον κυρ-Ιωάννην του Πάνου και επιστάτας και
 βοηθούς αυτού τον κυρ-Δήμον του Παπά Ιωάννου και τον κυρ Σταύρον του Δήμου να κυβερνήσουν
 το σχολείον, καθώς ο Κύριος τους φωτίση.

Αψοθ' (1779) Μάρτιος. Κοσμάς ιερομόναχος
 ευχέτης σας»¹.

Από τους Παπαδάτες κατέβηκε χαμηλότερα και κήρυξε σ' όλα τα χωριά της περιοχής εκείνης,
 Κεράσοβο, Ποδογύρι, Λέλοβα, Λούρο και Ζάλογγο, απ' όπου και πριν είχε περάσει και είχε ιδρύσει
 Σχολεία. Σώζεται η Επιστολή που έστειλε στους κατοίκους του Ζαλόγγου, και είναι η ίδια με την
 προηγούμενη προς τους Παπαδάτες με διαφορά το μήνα που εγράφη. Ο Φ. Μιχαλόπουλος αναφέρει
 ότι «φέρει ημερομηνία Φεβρουάριος 1779»², ενώ ο Δ. Παναγιωτίδης, που πρώτος δημοσίευσε την
 Επιστολή και όλοι οι άλλοι που ακολούθησαν, γράφουν ότι μήνας γραφής είναι ο Ιανουάριος του
 1779³. Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν πρόκειται για το χωριό Ζάλογγο Πρεβέζης, ασήμαντο τότε και
 ανύπαρκτο σήμερα, που εννοούν οι διάφοροι μελετητές αναφερόμενοι στην Επιστολή αυτή
 (Μιχαλόπουλος, Βασιλόπουλος, Σαλαμάγκας και άλλοι), αλλά για το Ζάλογγο Παραμυθιάς, που
 σώζεται και σήμερα. Άλλωστε η σχετική Επιστολή βρέθηκε στο γειτονικό του Ζαλόγγου χωριό,
 Βλαχώρι της Παραμυθιάς από τον Παραμυθιώτη λόγιο γιατρό Δημήτριο Παναγιωτίδη, «ήτις εν
 αυτογράφω εύρηται...και ήτις εν αντιγράφω προ καιρού τινος μας υπεδείχθη ενταύθα»⁴.

1. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 1183, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 423 - 424, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, ό. π. σελ. 149 - 150..
2. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 1183,
3. Δ. Παναγιωτίδης, *Ο Άγιος Κοσμάς ο εξ Αιτωλίας και μία ανέκδοτος επιστολή του*, περιοδ. Εκκλησιαστική Αλήθεια, τ. 19 (1899), σελ. 451, επίσης Α. Βακαλόπουλος, *Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσ/νίκη 1977, τ. 2, σελ. 351 - 352, Μ. Γκιόλιας, *Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 422 - 423, Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 319 - 320, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, ό. π. σελ. 148.
4. Δ. Παναγιωτίδης, *Ο Άγιος Κοσμάς ο εξ Αιτωλίας και μία ανέκδοτος επιστολή του*, ό. π. σελ. 451, επίσης Στ. Μπέττης, *Αγιοκοσμικά*, Η. Ε. τόμ. 23 (1974), σελ. 350.

Στο αντίγραφο της Επιστολής, που δημοσίευσε ο Παναγιωτίδης, υπάρχει η εξής ιδιορρυθμία. Η σύσταση της επιτροπής για τη διοίκηση του Σχολείου, δεν είναι ενσωματωμένη στο σώμα της Επιστολής, αλλά στο τέλος, μετά το μήνα της γραφής της και την υπογραφή του Αγίου.

« 1779, αψοθ' Ιανουάριος.

Κοσμάς ιερομόναχος και ανάξιος ευχέτης σας.

Έβαλα δε και επίτροπον, με την γνώμην πάντων, τον ευγενέστατον Ιωάννην του Νικολάου και επιστάτας και βοηθούς αυτούς, τον κυρ-Νικόλαον του Δημητρίου και τον κυρ-Νικόλαον του παπά Αναστασίου, κα τον κυρ Κύριον του Αθανασίου, να κυβερνήσουν το σχολεϊον, καθώς ο κύριος τους φωτίση' έβαλα δε ακόμη επιστάτην και τον Γεώργιον του Αθανασίου»¹.

Σε πολλές εκδόσεις της Επιστολής προς τους κατοίκους του Ζαλόγγου, δεν υπάρχει η σύσταση της επιτροπής. Κατά τη γνώμη μας, η διαφορετική παράδοση του κειμένου της Επιστολής σημαίνει, ή ότι υπήρξαν περισσότεροι από ένας αντιγραφείς του αυτόγραφου της Επιστολής, που σώθηκε στο Βλαχώρι και κάποιος λησμόνησε τη σύσταση της επιτροπής και την πρόσθεσε στο τέλος, οπότε υπάρχουν διαφορετικά κείμενα λόγω αντιγραφής, ή ότι ο Άγιος έγραψε την κυρίως Επιστολή και αργότερα πρόσθεσε τους παραλήπτες και την επιτροπή που θα κυβερνούσε το Σχολείο ή, κατά τη γνώμη του Η. Βασίλα², πρόκειται για διοριστικό έγγραφο περί συστάσεως Σχολείων, που παίρνει κύρος από τη συνθήκη Τουρκίας - Ρωσίας του 1774 (Συνθήκη Κιουτσούκ Κainaρτζή) και από την άδεια, που είχε ο Πατροκοσμάς από τον Πατριάρχη Σωφρόνιο Β', που του έδωσε εντολή να περιηγηθεί την Μακεδονία και ιδίως την Ήπειρο, συσταινόντας Σχολεία και προτρέποντας στην Ορθοδοξία.

Παρόμοιου τύπου έγγραφα συστάσεως Σχολείων είναι και το προς το χωριό Παπαδάτες και οπωσδήποτε και προς όλα τα χωριά, που έστειλε Επιστολές ο Άγιος. Γι' αυτό το λόγο όλες οι Επιστολές αυτού του τύπου είναι ίδιες, με διαφορετικούς τους παραλήπτες των Επιστολών, το χρόνο γραφής τους και την επιτροπή κυβερνήσεως του Σχολείου.

Μπαίνει στην Πρέβεζα, στα 1768 και με τα κηρύγματά του «ζητάει από τους αρχόντους να φτιάξουν σχολεία Δημοτικά (αλληλοδίδακτα λεγόντουσαν τότε)»². Σύμφωνα με

-
1. Δ. Παναγιωτίδης, *Ο Άγιος Κοσμάς ο εξ Αιτωλίας και μία ανέκδοτος επιστολή του*, περ. Εκκλησιαστική Αλήθεια, ό. π. σελ. 451.
 2. Ηλίας Βασίλας, *Ο Πάτερ Κοσμάς στην Πρέβεζα(1768 - 1779)*, Η. Ε. τόμος Κ'(1971), σελ. 904 - 905 και 902.

τον Λαμπρίδη, «ταχέως απεπέμφθη»¹ από την πόλη, γιατί «οι Βενετοί, οι προύχοντες, κι οι Εβραίοι δεν επέτρεψαν την ομιλία του. Όμως κήρυξε απ' έξω στην εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου κι ύστερα στον κάμπο της Νικοπόλεως, όπως λέει η τοπική παράδοση, και μπροστά σε πολύ ντουνιά»². Το Σχολείο της Πρέβεζας έγινε σε άλλη του περιοδεία, μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Κainaρτζή και σφραγίστηκε η ίδρυσή του με την Επιστολή, που έστειλε ο Άγιος στους κατοίκους της Πρέβεζας, τον Απρίλιο του 1779.

«Ευγενέστατοι αγαπητοί μου αδελφοί,
οι κατοικούντες την χώραν Πρέβεζαν, σας ασπάζομαι και παρακαλώ τον άγιο Θεόν δια την ψυχικήν και σωματικήν σας υγείαν».

Το κείμενο της Επιστολής είναι ίδιο με την Επιστολή προς τους Παπαδάτες, και στο τέλος αναφέρει την επιτροπή του Σχολείου.

«Εβαλα δε και επίτροπον τον παπά κυρ-Νικόλαον Κεραμίδαν και τον κυρ-Αναστάσιον παπά-Ρίζον, να κρατούν και να κυβερνούν το άνωθεν σχολείον. Έτι δε και επιστάτας και βοηθούς αυτών τον κυρ-Δήμον του Χρήστου και τον κυρ-Σπύρον του Γεωργίου Λάμπρου και τον κυρ-Χρήστον του Γεωργίου να βοηθούν το αυτό σχολείον, καθώς ο Κύριος τους φωτίσει. Και αν σας τύχη κανένα εμπόδιον από τους εξουσιαστές της αυτής χώρας να τον εβγάνετε έξω από το σύνορον, όθεν σας φανή εύλογον. Ταύτα και υγιαίνετε εν κυρίω.

Αψοθ'(1779) Απρίλιος

Κοσμάς ιερομόναχος ευχέτης»³.

Ας δούμε επισταμένως την Επιστολή του Αγίου στους Πρεβεζάνους, η οποία αφενός θεωρείται ως η γνησιότερη Επιστολή του, αφετέρου δημιουργεί κάποια ερωτηματικά, μάλλον από τη λανθασμένη αντιγραφή της. Ερωτηματικά, λοιπόν, δημιούργησε η φράση του Αγίου στην Επιστολή «και αν σας τύχη κανένα εμπόδιον από τους εξουσιαστές της αυτής χώρας να τον εβγάνετε έξω από το σύνορον, όθεν σας φανή εύλογον». Πού

-
1. Ι. Λαμπρίδης, *Α' Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα*, ό. π. σελ. 110.
 2. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας Αναγεννηταί*, περ. Το Νέον Κράτος, έτος β' (1938), τεύχ. 12°, σελ. 973.

3. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 493, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 425, Ηλίας Βασίλας, *Ο Πάτερ Κοσμάς στην Πρέβεζα(1768 - 1779)*, ό. π. σελ. 904, Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς Αιτωλός*, ό. π. σελ. 327 - 328, Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας Αναγεννηταί*, περ. Το Νέον Κράτος, έτος β' (1938), τεύχ. 14^ο, σελ. 1184, Νomikos Vapouris, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, ό. π. σελ. 151.

έξω; Ο Λαμπρίδης ρωτάει «τι δηλοί τούτο;» και ο Φ. Μιχαλόπουλος «του σχολείου της πόλεως;» Απάντηση στο ερώτημα δίνει η διαφωτιστική σημείωση της Άρτεμης Κυριακού-Ξανθοπούλου στη μελέτη της, “Ο Κοσμάς και οι Βενετοί”, όπου φαίνονται οι εναντίον του κινήσεις των Βενετών και η πρόθεση του Αγίου να αποφύγει κάθε κίνηση που θα τους ενοχλούσε, χωρίς ωστόσο ν’ αποκλίνει από τους δικούς του στόχους. Προτρέπει τους Πρεβεζάνους να μεταφέρουν το Σχολείο που ίδρυσε έξω από τα βενετικά σύνορα, εφ’ όσον συναντήσουν αντίδραση από την πλευρά των Βενετών. Η Επιστολή έχει αντιγραφεί λανθασμένα σε όλες τις εκδόσεις της, με αποτέλεσμα να δημιουργείται σύγχυση ως προς το ακριβές νόημα της προτροπής του Αγίου. «Εδώ παραθέτω τη σωστή γραφή, (γράφει η Α. Ξανθοπούλου) από το χειρόγραφο των ΓΑΚ, Κ95, α: «και αν σας τύχη κανένα εμπόδιον, από / τους εξουσιαστάς της αυτής χώρας, να / το ευγάνετε έξω από το σύνορο όθεν σας / φανή εύλογον...». Στις ως τώρα μεταγραφές στη θέση του το (σχολείο) υπήρχε τον»¹, και αυτό το ν δημιουργούσε τα γνωστά ερωτηματικά. Από την Επιστολή αυτή φαίνεται καθαρά η εχθρική στάση των Βενετών απέναντι στον Πατροκοσμά και στις προσπάθειες του για τη διαφώτιση των υποτελών τους, παρόλη τη διπλωματική ευελιξία του με τις προτροπές του προς τους υπηκόους της Γαλινοτάτης για αφοσίωση στον άρχοντά τους, που θεωρούνταν προκάλυμμα πίσω από το οποίο προσπαθούσε να κρύψει τους πραγματικούς του στόχους².

Ο Ηλίας Βασίλας στη δημοσίευση του άρθρου του στην Ηπειρωτική Εστία του 1971, γράφει για την Επιστολή: «Σώζεται σήμερα το πρωτότυπό της, που το είδα και το διάβασα στο σπίτι του Ι. Τάλλαρου. Ήταν άλλοτε κτήμα της οικογένειας Ζαλογγίτου... Το γράμμα τούτο δεν φέρει τόπον εκδόσεως, πόθεν το έστειλεν ο Κοσμάς...». Και συνεχίζει ο Βασίλας, εκφέροντας τη γνώμη του για την Επιστολή: «Πιστεύω ότι το γράμμα τούτο εγκύκλιος του Πατρός-Κοσμά είναι αυτόγραφο, γιατί είναι επί του γνωστού Ολλανδικού χαρτιού τυπωμένου, με καθαρή γραφήν και ορθογραφίαν... Κατά τη γνώμη μου, που ασπάζεται και ο Κ. Στεργιόπουλος, πρόκειται περί διοριστικών εγγράφων και συστάσεως Σχολείων, που παίρνουν το κύρος των από τη συνθήκη Τουρκίας - Ρωσίας του 1774 (Συνθήκη Κιουτσούκ Κainaρτζή), δια της οποίας ο Σουλτάνος θα εσταματούσε τους βίαιους εξισλαμισμούς και θα εξασφάλιζε τα θρησκευτικά δίκαια των χριστιανών. Παρόμοιου τύπου έγγραφον συστάσεως σχολείων είναι και το προς το χωριό Παπαδάτες»³.

1. Άρτ. Κυριακού Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί (1777 - 1779)*, ό. π. σελ. 46, σημ. 65.

2. Άρτ. Κυριακού Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί (1777 - 1779)*, ό. π. σελ. 47

3. Ηλίας Βασίλας, *Ο Πάτερ Κοσμάς στην Πρέβεζα(1768 - 1779)*, ό. π. σελ. 904 - 905.

Ο Σ. Παπακυριακού για το Σχολείο στην Πρέβεζα γράφει: «Ίδρύει και ενταύθα σχολεῖον συλλέξας δι' εράνων 10.000 γροσίων υπέρ της ιδρύσεώς του εντός τριών ημερών, ως και άλλα ποσά για άλλα σχολεία»¹. Ο λαός της Πρέβεζας τον αγάπησε πολύ. Τα κηρύγματά του έκαναν συνταρακτική εντύπωση, η ανάμνηση των Διδαχών του και η Επιστολή του, καθώς και οι διάφορες παραδόσεις για τον Άγιο στηρίζουν ακόμη τους κατοίκους της πόλης².

Αφήνοντας τη Ν. Ήπειρο ανεβαίνει βορειότερα στο Δέλβινο και μετά στο Μπεράτι. Στον κώδικα του Δελβίνου διαβάζουμε: «(1775) Κατά τα χίλια επτακόσια εβδομήντα πέντε του έτους, αρχιερατεύοντος του Ιωαννικίου, ήλθεν εις την επαρχία μας ο άγιος Κοσμάς. Ευγήκεν ο καλός Ιωαννίκιος και τον εδέχθη με μεγίστην χαράν και αγαλλίασιν κατά τα ειωθότα και εκάθησε μετ' αυτού εις την επισκοπήν. Το πρωί εσυνάχθησαν οι χριστιανοί και εκήρυξεν ο ιερομόναχος τον λόγον του Θεού... ομοίως και την άλλην και την τρίτην ημέρα ευγαίνοντας εις τα χωρία οι δύο ομού και κινώντας από τους Συρακάτες έφθασαν μέχρι Δρυμάδες της Χειμάρρας. Σχεδόν επάτησαν όλα τα χωρία της επαρχίας μας... Από εδώ φεύγων ο Άγιος επέρασεν εις Φιλιάτες, ο δε Ιωαννίκιος ερχόμενος εις την επισκοπήν του εκάθησε μερικόν καιρόν περικλειστος μελετών τας θείας γραφάς ημέρας και νύκτας»².

Δύο “σημειώματα” μαρτυρούν ότι ο Πατροκοσμάς έφθασε στο Μπεράτι κατά το 1777. Ο Σπυρίδων Λάμπρος στον “Νέο Ελληνομνήμονα” του 1910, δημοσιεύει την πρώτη συλλογή “Ενθυμήσεων”, ήτοι χρονικών σημειωμάτων, μεταξύ των οποίων τον 49 κώδικα της πόλεως Κάστρου Βερατίου, όπου υπάρχει η σημείωση: «1777 - 1779. Τω 1777 Αυγούστου 22 ημέρα Τρίτη ήλθεν εις ασκητής καλούμενος Κοσμάς ιερομόναχος και εδίδαξεν ημέρας τρεις εν Βερατίω. Την διδαχήν δε έβαλεν αναβαίνων επί σκαμνίου και εδίδαξεν _____»

1. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 49.
2. Ο Η. Βασίλας γράφει: «Εκεί πούναι τώρα ο πλάτανος του τζαμιού Αχμέτ Ντίνου και στην αυλή του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου, ήταν κάποτε το βενετικό Διοικητήριο ή η βενετική Αστυνομία, ένα σπίτι δίπατο και ευρύχωρο... εκεί έξω έκανε τα κηρύγματά του ο Κοσμάς... Τώρα σώζονται μόνο οι δυό πέτρινοι ορθοστάτες της μεγάλης εισόδου...» και στη συνέχεια αναφέρει: «Στην Πρέβεζα στο ολίγο διάστημα που έμενε το 1779, κατοίκησε στο σπίτι, που σώζεται σήμερα και κείται πλάι στο σπίτι και το μαγαζί του Γαλανού. Είναι ιδιοκτησία το σπίτι τούτο του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου». Επίσης, «το κτίριο του σχολείου που ίδρυσε ο Άγιος Κοσμάς σώζεται. Είναι σήμερα ο φούρνος του Τζάκου». Ηλίας Βασίλας, *Ο Πάτερ Κοσμάς στην Πρέβεζα(1768 - 1779)*, Η. Ε. τόμος Κ'(1971), σελ. 904 και 905.,
3. Φ. Μπαχίμας, *Κώδιξ του ναού της πόλεως Δελβίνου*, Η. Χ. (1930), τόμ. 5^{ος}, σελ. 60 - 61.

όλον τον κόσμον και έκοψαν αι γυναίκες τα ασήμια και τα μεταξωτά φορέματα· και μετά δεύτερον χρόνον πάλιν ήλθεν εις Μουζακιάν και έφθασεν εις το χωρίον Κολικόνδησι και τον έπνιξαν με σκoinί και τον έρριψαν εις τον ποταμόν και τον έβγαλαν και τον ενταφίασαν εις το ρηθέν χωρίον και γράφω την ημέραν οπού τον εσκότωσαν 1779 Αυγούστου 24 ημέρα Σαββάτω»¹. Την ίδια “Ενθύμηση”, που έστειλε ο Άνθιμος Αλεξούδης μαζί με άλλες, δημοσιεύει ο Σ. Λάμπρος πάλι στον

“Νέο Ελληνομνήμονα” του 1922, με τη σημείωση «εξεγράφη εκ του δεξιού πίνακος αρχαίου μηναίου του Αυγούστου τυπωθέντος εν Βενετία τω 1772 και ευρισκομένου εν τη εκκλησία Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου εν Κάστρω Βερατίου»².

Για την ίδια επίσκεψη του Αγίου Κοσμά στο Βεράτι, υπάρχει και άλλη σημείωση, γραμμένη στην αριστερή πλάκα, εσωτερικά, σε Μηναίο του Μαρτίου, που τυπώθηκε στη Βενετία το 1558 και ανήκει και αυτό στην ίδια εκκλησία του Κάστρου Βερατίου: «Εις τους χιλίους επτακοσίους εβδομήκοντα επτά εις τας είκοσι δύο του αυγούστου μηνός επέρασεν ένας ασκητής και αγιώτατος άνθρωπος εις όλα τα μέρη εις Γραικίαν και Αρβανιτιαν’ ήλθεν και εδώ εις τα Βελεγράδια και μας edίδασκεν άγια λόγια και εθαύμασαν οι χριστιανοί από τας διδαχάς αυτού και επήραν τόσον φόβον οι χριστιανοί και μάλιστα οι γυναίκες έκοψαν να μη φορούν ‘ποκάμισα κόκκινα και άλλα κεντημένα με χρυσάφι και πολλά πράγματα έκαμεν οπού τις ημπορεί να τα γράψη’ αλλά ταύτα τα έγγραφα δια ενθύμησιν των μεταγενεστέρων εγώ ο ελάχιστος Νικόλαος υιός Κωνσταντίνου Νόκας και έξαρχος και όποιος να τον αναγνώση ας με συγχωρήση και να ήναι συγχωρημένος. αμήν. Και τω θεώ δόξα»³.

Ο Κουρτ-πασάς της επαρχίας τον υποδέχθηκε, του έδωσε άδεια για να κηρύττει ελεύθερα στην επαρχία του και του χάρισε «θρονίον ενδεδυμένον δια μεταξωτού υφάσματος (κατηφέ) δια να ανέρχεται επ’ αυτού και διδάσκη τον λαόν»⁴, διότι ήταν κοντός στο ανάστημα, «ολίγον κοντακιανός»⁵, όπως αναφέρεται στη χειρόγραφη “Ενθύμηση” της Μονής Νικάνορος της Ζάμπορδας, στην περιφέρεια Βεντζίων Γρεβενών. Στο Μπεράτι ίδρυσε Σχολείο, στο οποίο διευθυντής, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα διορίστηκε ο μαθητής _____

1. Άνθιμος Αλεξούδης, *Δελτίον Ιστορικής και εθνολογικής εταιρείας*, τόμος Ε’, σελ. 369 και Ν. Ε. τόμος 7^{ος} (1910), σελ. 242.
2. Σπ. Λάμπρου, *Ενθυμήσεις σταλείσαι υπό του Αμασειάς Ανθίμου Αλεξούδη*, Ν. Ε. τόμος ΙΣΤ’ (1922), σελ. 413.
3. Σπ. Λάμπρου, *Ενθυμήσεις σταλείσαι υπό του Αμασειάς Ανθίμου Αλεξούδη*, ό. π. σελ. 413.
4. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον*, ό. π. σελ. 47.
5. Σ. Παπακυριακού, *Διδαχαί, Επιστολαί, Μαρτύριον Κοσμά*, Αθήναι 1953, σελ. 1.

και βιογράφος του Σάπφειρος Χριστοδουλίδης από το Γραμμένο, τον οποίον αργότερα συναντάμε διευθυντή στο Σχολείο του Μετσόβου.

Από τις δέκα γνωστές Επιστολές του Αγίου, που αναφέρονται στην ίδρυση και τη λειτουργία Σχολείων, οι έξι απευθύνονται στα χωριά του Δελβίνου και της Χειμάρρας: Μουζίνα, Χάλιου, Συρακάτες, Δρόβιανη, Σενίτσα, Χειμάρρα. Στην ακριτική αυτή περιοχή της Ηπείρου έδωσε τη μεγαλύτερη προσοχή του ο άγιος Εθναπόστολος κατά τις τελευταίες ημέρες της ζωής του, ως να προέβλεπε την κακή της μοίρα. Έτσι ιδρύθηκαν παντού Σχολεία και προικοδοτήθηκαν από τα μοναστήρια, τις εκκλησίες, τις κοινότητες, από ευπόρους και φιλόμουςους ομογενείς, με πάγιους πόρους για την συντήρηση και κανονική λειτουργία τους¹.

Η ίδρυση των Σχολείων της περιοχής της Χειμάρρας «συνδέεται προς το όνομα του Αγίου Κοσμά, λόγιου μοναχού, όστις ειργάσθη μεγάλως εν Ηπείρω και αυτή τη Αλβανία χάριν της εν αυταίς στηρίξεως της ορθοδοξίας και της ελληνικής παιδείσεως... Οι Χιμαριώτες προσεχώρησαν μετ' ενθουσιασμού εις τας εκπολιτιστικάς προσπάθειάς του αποστόλου εκείνου της εθνικής ιδέας... Και αυταί δ' αι γυναίκες των χωρίων της Χιμάρρας προσηνέχθησαν καθ' ον τρόπον αι των χωρίων Κάργιανη και Λέκλα των διαμερισμάτων Αργυροκάστρου και Τεπελενίου, θυσιάσασαι χάριν της ιδρύσεως των σχολείων αυτών το προϊόν της πωλήσεως των ιδίων κειμηλίων και απάντων των πολυτίμων αυτών ενδυμάτων»². Από το κείμενο αυτό του Σ. Λάμπρου φαίνεται η ίδρυση Σχολείων από τον Άγιο Κοσμά, όχι μόνο στην περιοχή της Χειμάρρας, αλλά και στις επαρχίες Αργυροκάστρου και Τεπελενίου, που ήταν αποτέλεσμα του φλογερού κηρύγματος του Αγίου. Ο Τρύφων Ευαγγελίδης στην «Παιδεία επί Τουρκοκρατίας» γράφει ότι στη Χειμάρρα ιδρύθη «τη ενεργεία του, του τα μέρη ταύτα της Β. Ηπείρου περιοδεύσαντος, διδάξαντος και υποστηρίζαντος τον χριστιανισμόν και τον ελληνισμόν, Κοσμά του Αιτωλού, νέαν Σχολήν». Και συμπληρώνει: «Λέγεται δε, εκ παραδόσεως, ότι αι γυναίκες επί τη διδασκαλία επώλουν τα κοσμήματά των και αι Μοναί συνεισέφερον εράνους προς ίδρυσιν σχολείων τη προτροπή του Αγίου Κοσμά»³. Για το Σχολείο του Πατροκοσμά στη Χειμάρρα και την Επιστολή του, θα μιλήσουμε διεξοδικά στο επόμενο κεφάλαιο.

Στη Δρόβιανη κηρύττει πολλές φορές. Ο Άγιος Κοσμάς «εις την πρώτην αυτού περιοδείαν ευχαριστήθη», διότι πηγαίνοντας εκεί βρήκε «αστικήν σχολήν, σπουδαίον εν τη

1. Β. Μπαράς, *Το Δέλβινο της Β. Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές*, Αθήνα 1966, σελ. 253.

2. Σπυρ. Λάμπρου, *Ηπειρωτικά*, Ν. Εστία, τόμος 10^{ος} (1913), σελ. 393.

3. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τύποις Α. Π. Χαλκιοπούλου, Αθήναι 1936, τόμος Α', σελ. 188.

επαρχία κέντρον» το οποίον πρόσφερε «μεγίστην πνευματικήν ωφέλειαν» σε όλη την περιοχή. Ο Δροβιανίτης ιστορικός Νικόλαος Μυστακίδης, αναφέρει ότι στη Δρόβιανη έγινε δεκτός ο Πατροκοσμάς με «ανοικτάς αγκάλας» και πολλές περιποιήσεις. Ο Άγιος «επισκεφθείς την σχολήν, διευθυνομένην τότε υπό του Ευθυμίου Οικονόμου, και προβάς εις εξέτασιν των μαθητών, εξέφρασε την χαράν του, διότι εν τη κάτω Ηπείρω εύρεν ανωτέραν εστίαν των γραμμάτων, την της Δρόβιανης ελληνικήν σχολήν»¹.

Κατά την πρώτη του περιοδεία, το 1773, ίδρυσε στις δύο κοινότητες Άνω και Κάτω Δρόβιανης και «κοινά» Σχολεία και διόρισε εφορευτικές επιτροπές, που αποτελούνταν από τους προκρίτους και διδασκάλους Χαρίτωνα, Οικονόμου, Παπαχρήστο, Δρόσο, Πράτσικα, Ζώτο, Λάππα και Παπαζήση. Βρήκε τους πόρους για τη λειτουργία και των δύο Σχολείων της Δρόβιανης, με την εκούσια εκποίηση όλων των χρυσαφικών και ασημικών των γυναικών της, ώστε να βρεθεί κεφάλαιο αρκετό, αποδίδον ετήσιο εισόδημα για την ενίσχυση τους. Είναι συγκινητική η προσφορά της

Ελληνίδας γυναίκας, «μεγαλόψυχης στον πόνο και στη δόξα», που θυσιάζει ό,τι χρειάζεται κάθε φορά για να μεγαλοουργήσει και να καταξιωθεί. Ο Άγιος συγκέντρωσε δεκαέξι χιλιάδες γρόσια, με τα οποία συνέστησε Σχολεία και διόρισε δάσκαλο τον ιερομόναχο Ιερεμία, συμμαθητή του παπά-Ζήση από την Κάτω Δρόβιανη. Τα Σχολεία της Δρόβιανης παρείχαν στους τροφίμους τους άρτια εγκυκλοπαιδική μόρφωση. Σπουδαίο μάθημα ήταν και η βυζαντινή μουσική. Οι δάσκαλοι των Σχολείων της Δρόβιανης, μέχρι το 1874 πληρώνονταν από τους τόκους του κληροδοτήματος εκείνου του Πάτερ Κοσμά, το περίφημο «Κοσμά Μπορεντζί»².

Το 1777, κατά τη δεύτερη περιοδεία του, ευχαριστήθηκε για την πρόοδο των Σχολείων και σύμφωνα με τον Β. Μπαρά, «συνήγαγαν αμφοτέρας τας Κοινότητας εις τον μεταξύ των δύο χωρίων υψούμενον λόφον και δια συγκινητικής ομιλίας προχώρησε στην ένωση των δύο Σχολείων εις εν κεντρικόν, προορισμένον να εξυπηρετήσει τας εκπαιδευτικάς ανάγκας των περιχώρων. Η ομιλία του εγένετο όπισθεν του ναού, εις την ρίζαν γηραιάς ελαιάς (εις την οποίαν, κατά το σύνηθές του, αφήκε και σταυρόν) σωζομένης μέχρι της κατά το 1916 επιδρομής των Ιταλών, όποτε ισοπεδώθη υπ' αυτών»³.

1. Ν. Μυστακίδης, *Περί Δρόβιανης*, «Φωνή της Ηπείρου», φύλλο 166 / 8 - 12 - 1895, σελ. 4, επίσης Ν. Μυστακίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, «Νεολόγος» Κων/πολις 27 / 9 - 9 / 10 1895, αριθ. 7897 - 98, σελ. 3.
2. Κ. Κώνστας, *Πάτερ Κοσμάς ο Αιτωλός, ο αναγεννητής της Β. Ηπείρου*, ό. π. σελ. 367, επίσης Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας αναγεννηταί*, περ. Το Νέον Κράτος, τ. 14, σελ. 1185, Χρ. Ζαλοκώστας, *Το περιβόλι των θεών*, ό. π. σελ. 154.
3. Βασιλ. Μπαράς *Το Δέλβινο της Β. Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές*, ό. π. σελ. 301.

Στην Επιστολή που έστειλε στους Δροβιανίτες, στις 15 Ιουλίου του 1779, γράφει: «Προς τους κατοίκους Δρόβιανης.

Ευγενέστατοι αγαπητοί μου αδελφοί, οι κατοικούντες την χώραν Δρόβιανης, πάνου Μαχαλά, σας ασπάζομαι και παρακαλώ τον άγιο Θεόν δια ψυχικήν και σωματικήν σας υγείαν...

και αφού αναφερθεί στην ίδρυση του Σχολείου και στον μισθό, που θα λάβουν από το Θεό και την τιμή από τους ανθρώπους, καταλήγει:

...έβαλα δε προς τούτοις επίτροπον εις το σχολείον, με την γνώμην όλων των χριστιανών της χώρας σας, τον αιδεσιμώτατον παπά κυρ-Κυριάκον και επιστάτας και βοηθούς αυτού όλην την χώραν, δια να κυβερνήσουν το Σχολείον όπως ο Κύριος τους φωτίση. Ταύτα και υγιαίνετε εν Κυρίω.

Αψοθ' (1779) Ιουλίου ιε' Κοσμάς ιερομόναχος
και ευχέτης πάντων των χριστιανών»¹.

Στη Δίβρη, της επαρχίας Χειμάρρας, ίδρυσε το 1778, στη σταυροπηγιακή και πατριαρχική μονή Στύλου, Ανώτερη Σχολή της αρχαίας διαλέκτου και των επιστημών με σκοπό τη συγκρότηση στελεχών, που ως διδάσκαλοι και ιερείς θα συνέχιζαν τη δική του διδασκαλία². Το κτίριο της Σχολής, που σωζόταν στην προέκταση του νάρθηκα της μονής, είδε ο Αρχιμανδρίτης Σωφρόνιος

Παπακυριακού, όταν υπηρετούσε ως ιεροκήρυκας στη μητρόπολη Αργυροκάστρου, όπως ο ίδιος αναφέρει: «Το κτίριον της Σχολής ηντύχησα να ίδω κατά το έτος 1905, κείμενον εν τη προεκτάσει του νάρθηκος του ναού»³. Ο δε Ι. Λαμπρίδης γράφει: «Την εν τη της Αβαρίτσης Μονή φωτοβόλον εστίαν επανήγαγεν εις την ζωήν (1778) προς κραταίωσιν της πίστεως ημών ιδίως ο ισαπόστολος Κοσμάς συστήσας εν τη σταυροπηγιακή της Δίβρης Μονή σχολήν επί μακρόν μεν διαρκέσασαν, αλλά σπουδαίως τους περιοίκους ωφελήσασαν»⁴. Και ο Σ. Παπακυριακού συμπληρώνει: «Ωσαύτως και εν τη μονή Ιωάννου του Θεολόγου ιδρύει σχολήν παρεμφερή»⁵.

-
1. Μ. Γκιάλιας, *Ο Κ. ο Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 426, επίσης Ν. Vaporis, *Father Kosmas*, σελ. 153.
 2. Α. Βεργής, *Ο Πατροκοσμάς και το κοινωνικό του έργο*, περ. Στερεά Ελλάδα (1996), σελ. 258.
 3. Σ. Παπακυριακού, *Συμβουλή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, σελ. 48, επίσης Κ. Κώνστας, *Κοσμάς ο Αιτωλός, ο αναγεννητής της Β. Ηπείρου*, Η.Ε. (1959), τόμος Η', σελ. 866.
 4. Ι. Λαμπρίδης *Περί των εν Ηπείρω Αγαθοεργημάτων*, ό. π. Μέρος Α', σελ. 69, επίσης Β. Μπαράς, *Το Δέλβινο*, ό. π. σελ. 315.
 5. Σ. Παπακυριακού, *Συμβουλή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 48.

Ο Τρύφων Ευαγγελίδης, βασιζόμενος σε πληροφορίες που του είχε στείλει ο Δροβιανίτης λόγιος Νικ. Μυστακίδης, γράφει ότι, χάρη στον Άγιο Κοσμά απέκτησαν Σχολεία τα χωριά Χάλιου, Σιρακάτες, Μουζίνα, Σενίτσα¹. Συγκεκριμένα στο χωριό Χάλιου «η σχολή ιδρύθη υπό του σεβασμίου Κοσμά κατ' Ιούλιον 1779»², και σύμφωνα με την Επιστολή του Αγίου, που έχει διασωθεί στο ίδιο χωριό, όρισε «επίτροπον, με την γνώμην πάντων, τον κυρ-Ρίζον του Δήμου και επιστάτας και βοηθούς αυτού όλο το χωρίον, μάλιστα δε τον κυρ-Κυριάζον του Ζήση και τον κυρ-Ιωάννην του Γκίκα και τον κυρ-Ιωάννην του Ζώτου, και τον κυρ-Κυριάζον του Δημητρίου και τον κυρ-Κώνσταν του Σταύρου και τον κυρ-Πάντον του Δήμου να κυβερνήσουν το σχολείον, καθώς τους φωτίση ο Κύριος»³.

Στη Μουζίνα, με την ομιλία του ενθουσιάζει τους κατοίκους και συστήνει το πρώτο τους Σχολείο, για να μαθαίνουν τα παιδιά τους γράμματα «χωρίς πληρωμήν» και βάζει επίτροπον «με την γνώμην πάντων, τον παπά κυρ-Διαμάντην και επιστάτας και βοηθούς αυτού όλην την χώραν, μάλιστα δε τον παπά κυρ-Ντέντεν και τον κυρ-Αθανάσιον του Ζήση και τον κυρ-Νίκα του Κυριάκου να κυβερνήσουν το σχολείον, καθώς ο Κύριος τους φωτίση»⁴, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στην Επιστολή που τους στέλνει τον Ιούλιο του 1779.

Την Επιστολή αυτή δημοσίευσε για πρώτη φορά ο Νικόλαος Μυστακίδης στον «Νεολόγο» Κωνσταντινουπόλεως στις 19 / 31 Μαρτίου 1890 με την πληροφορία: «Η ιδιόχειρος γεγραμμένη πολύτιμος και σεβαστή αύτη επιστολή του ισαποστόλου Αγίου Κοσμά ευρίσκεται ενταύθα εν Μουζήνη, χωρίω αλβανολώσσω του τμήματος Δελβίνου, μίαν ώραν εκ της κωμοπόλεως Δροβιάνης, εν τη βιβλιοθήκη του ιερέως και οικονόμου Σταύ-_____»

1. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τόμος Α΄, σελ. 189, επίσης Β. Μπαράς, *Το Δέλβινο (1887 - 1964)*, ό. π. σελ. 314.
2. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τόμος Α΄, σελ. 189.
3. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό. π. τόμος Α΄, σελ. 189, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 427, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, ό. π. σελ. 154.
4. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 427, επίσης Τρ. Ευαγγελίδης, *Κοσμάς Αιτωλός ο ισαπόστολος*, τυπ. «Θεσσαλία», Βόλος 1912, σελ. 23 - 25, περ. Η Βόρειος Ήπειρος, έτος β΄, τεύχ. 19, Οκτ. 1936, σελ. 24, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, σελ. 155, Ν. Μυστακίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, «Νεολόγος» Κων/πολις 19 / 31 Μαρτίου 1890, αριθ. 6204, σελ. 3.

ρου, την οποία δημοσιεύομεν ήδη ενταύθα¹. Ακολούθησαν και άλλες δημοσιεύσεις της Επιστολής προς Μουζηνιώτες από τον Μυστακίδη².

Ο Τρύφων Ευαγγελίδης δημοσιεύοντας την Επιστολή προς Μουζηνιώτες, γράφει: «Της προς τους Μουζηνιώτας επιστολής εξητήσαμεν πανομοιότυπον και εγράψαμεν, προς τούτο, προς τον κάτοχον αυτής, αλλά δυστυχώς δεν ελάβομεν φωτογραφικόν αντίγραφον ίνα δημοσιεύσωμεν εν πανομοιότηπω μετά της υπογραφής του σεβαστού εκείνου και αποστολικού όντος ανδρός»³.

Το Σχολείο στις Συρακάτες είναι κι αυτό του Πατροκοσμά: «Και της σχολής του χωρίου τούτου η σύστασις οφείλεται τω Κοσμά τω Αιτωλώ, ως αναγινώσκομεν εν επιστολή κατ' Ιούλιον 1779 σταλείση τοις χωρικοίς και ανακοινωθείση μοι υπό του Μυστακίδου, ευρόντος αυτήν εν τω χωρίω Κρόγκους»⁴. Σύμφωνα με την Επιστολή, ο Πατροκοσμάς βρισκόταν στους Κρόγκους και εκεί ήλθε και τον συνάντησε ο ιερέας των Συρακατών παραπονούμενος για την απροθυμία των ενοριτών του να συμμορφωθούν με τις συμβουλές του Αγίου για την ίδρυση του Σχολείου στον τόπο τους.

Πηγαίνοντας στις Συρακάτες ο Πατροκοσμάς, είχε φροντίσει για τη σύσταση του Σχολείου, και τώρα, στέλλοντας την Επιστολή στις 10 Ιουλίου του 1779, τους ανακαλεί στην τάξη: «Τους επιτρόπους και κυβερνήτας του χωρίου σας... αυτοί να πασχίσουν δια τα παράπονα του ιερέως σας και δια την προαιρετικήν βοήθειαν του μοναστηρίου και των αρχόντων του χωρίου σας δια να κτισθή το σχολείον να διαβάζουν τα παιδιά σας και να λάβετε παρά Θεού παντοκράτορος τον μισθόν και την τιμήν παρ ανθρώπων. Είμαι δε και εγώ χρεώστης και παρακαλώ τον ύψιστον Θεόν τον ευλογούντα τα πάντα, να ευλογήση και το σχολείον σας και τα παιδιά σας να διαβάζουν»⁵.

Η Σχολή της Σενίτσας, «ιδρύθη υπό του αυτού φιλογενούς ισαποστόλου, ως αναγινώ εν τη προς τους Σενιτσιώτας επιστολή του τη 28^η Ιουλίου 1779»⁴, με την οποία όρισε τους

1. Ν. Μυστακίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, «Νεολόγος» Κων/πολις 19 / 31 Μαρτίου 1890, αριθ. 6204, σελ. 3.
 2. Ν. Μυστακίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, «Φωνή της Ηπείρου» 8 / 10 1895 και 20 / 1 1906.
 3. Τρ. Ευαγγελίδης, *Κοσμάς Αιτωλός ο ισαπόστολος*, ό. π. σελ. 27.

4. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, ό. π. τόμος Α΄, σελ. 189, επίσης Β. Μπαράς, *Το Δέλβινο (1887 - 1964)*, ό. π. σελ. 314.
5. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 425, επίσης Νomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, ό. π. σελ. 152.

επιτρόπους: «Έβαλα και επίτροπον, με την γνώμη πάντων, τον κυρ-Λέκα του Κύρκου και επιστάτας και βοηθούς αυτού όλην την χώραν, μάλιστα δε τον παπά κυρ-Νίκα και τον κυρ-Γκίνο Δήμου και τον κυρ-Σπύρο Ντένε και τον κυρ-Σπύρον Αθανασίου, να κυβερνήσουν το σχολείον, καθώς ο Κύριος του φωτός τους φωτίσει»¹.

Είναι σημαντικό το ότι από τις δεκατέσσερες Επιστολές του Αγίου² που έχουν ως σήμερα βρεθεί, οι έντεκα αναφέρονται στην ίδρυση Σχολείων και στο διορισμό από τον ίδιο σχολικών εφόρων για την διακυβέρνηση και καλή λειτουργία των Σχολείων. Έχουν δε δημοσιευθεί μεταξύ των ετών 1867 - 1940. Οι Επιστολές είναι πανομοιότυπες κατά τη σύνταξη και το περιεχόμενο, πλην εκείνης των κατοίκων των Συρακάτων, και διαφέρουν κατά τον αποδέκτη στην αρχή και τα ονόματα των επιτρόπων και βοηθών στο τέλος. Είναι γραμμένες όλες κατά το τελευταίο έτος της ζωής του, το 1779, από τον Ιανουάριο ως _____

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 428, Νomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, ό. π. σελ. 156.
2. Σύμφωνα με τον Στέφανο Μπέττη, οι επιστολές του Αγίου που έχουν βρεθεί και δημοσιευθεί κατά καιρούς σε εφημερίδες και περιοδικά από διάφορους, είναι κατά χρονολογική σειρά οι ακόλουθες: α) Προς τον αδελφό του Χρύσανθο στη Νάξο (2 Μαρτίου 1779), και β) Προς τους κατοίκους της Πρέβεζας (Απρίλιος 1779), δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα των Φιλομαθών 19 / 12 / 1867, σελ. 1413 - 14, γ) Προς τους κατοίκους Παπαδατών Πρεβέζης (Μάρτιος 1779), δημοσιευμένη στο περί Άρτης δοκίμιό του ο Σερ. Βυζάντιος, Αθήνα 1880, σελ. 357, δ) Προς τους κατοίκους Μουζήνας Β. Ηπείρου (Ιούλιος 1779), δημοσιεύτηκε στη «Φωνή της Ηπείρου» 8 / 10 / 1895, ε) Προς τους κατοίκους Σενίστας Β. Ηπείρου (Ιούλιος 1779), δημοσιευμένη στη «Φωνή της Ηπείρου» 3 / 1 / 1907, στ) Προς τους κατοίκους Ζαλόγγου (Ιανουάριος 1779), δημοσιεύτηκε στην «Εκκλησιαστική Αλήθεια» Κων/πολη, έτος ιθ΄ (1899), σελ. 450 - 451, ζ) Προς Γ. Κλαδάν, μέγαν Οικονόμο και Αρχιδιδάσκαλο Κεφαλληνίας «εν Κάστρω» (13 Ιουνίου 1779) και η) Προς Κατή εν Ηπείρω (1779), που δημοσιεύτηκαν εις «Κεφαλληνιακά Σύμμικτα» από τον Η. Τσιτσέλη τύποις Παρασκευά Λεωνή, Αθήνα 1904, τόμος Α΄, σελ. 272 - 273, θ) Προς τους κατοίκους Χειμάρρας Β. Ηπείρου (Αύγουστος 1779), δημοσιευμένη στην εφημερίδα Νεολόγος Κων/πόλεως 27 / 5 / 1909, ι΄) Προς τους κατοίκους Ψήνας Κουρέντων, στην εφημερίδα «Ηπειρος» 1913, έτος ι΄, αριθμός 185, ια΄) Προς τους κατοίκους Δρόβιανης Β. Ηπείρου (15 Ιουλίου 1779), δημοσιευμένη στο περιοδικό «Ποιμήν ο Καλός» Αγρίνιο 15 / 9 / 1931, ιβ΄) Προς τους κατοίκους Βαριάδων Ηπείρου (Μάρτιος 1779), στο ίδιο περιοδικό «Ποιμήν ο Καλός» 1 / 11 / 1931, ιγ΄) Προς τους κατοίκους Χάλιου Β. Ηπείρου (Ιούλιος 1779), στο περιοδικό «Βόρειος Ήπειρος», τ. 16 (1936), σελ. 18 και ιδ΄) Προς τους κατοίκους Συρακάτων Β. Ηπείρου (1779), που δημοσίευσε ο Φ. Μιχαλόπουλος στο βιβλίο του «Κοσμάς Αιτωλός» Αθήνα 1940, σελ. 114 - 115. Στέφανος Μπέττης, *Αγιοκοσμικά*, Η. Ε. τόμ. 23 (1974), σελ. 346.

τον Αύγουστο, εκτός εκείνης προς τον Οικονόμο Κεφαλληνίας Γ. Κλαδά (1777), είναι σύντομες, διατυπωμένες με απλό ύφος. Οπωσδήποτε έγραφε ο Άγιος τις Επιστολές του, όταν είχε φύγει από το χωριό, που ίδρυε το Σχολείο και επικύρωνε με την υπογραφή του την ίδρυση, αφού ήξερε την επιρροή που ασκούσε στους κατοίκους και η Επιστολή ισοδυναμούσε με ιερή παραγγελία. Οι άνθρωποι με μεγάλο σεβασμό φύλαγαν αυτές τις επιστολές, που θα ήταν πολύ περισσότερες, αν λάβουμε υπ' όψη το πλήθος των Σχολείων που σύστησε.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθούμε σε μια Επιστολή, που έχει δημοσιευθεί και κυκλοφορήσει ως Επιστολή του Αγίου και αποστέλλεται “Προς τους κατοίκους των χωριών Μουζήνας και Χάλιου”, από τον Αρχιμανδρίτη Σωφρόνιο Παπακυριακού, και που την περιλαμβάνει από τη δεύτερη έκδοση του έργου του “Κοσμάς Αιτωλός” και εξής, ο Σεβασμιώτατος Αυγουστίνος Καντιώτης¹. Οι γνωστές Επιστολές του Αγίου είναι δεκατέσσερες και όχι δώδεκα που σημειώνουν στις εκδόσεις τους οι πιο πάνω συγγραφείς. Στις δημοσιευμένες Επιστολές, λοιπόν, δεν υπάρχει τέτοια Επιστολή, αλλά δύο ξεχωριστές, που απευθύνονται σε δύο διαφορετικά χωριά, με διαφορετικές επιτροπές για την κυβέρνηση του Σχολείου.

Κάτι άλλο που προκύπτει από τη δημοσίευση των Επιστολών, είναι η Επιστολή που απευθύνεται προς τους κατοίκους Ψήνας, χωριού της άλλοτε επαρχίας Κουρέντων κατά την περιοχή του Μεγάλου Λόγγου, και συνιστά στους κατοίκους τη συντήρηση και καλή λειτουργία του Σχολείου τους, βάζοντας επιτροπή. Η Επιστολή δεν έχει αλλού αναδημοσιευτεί, αναγράφεται απλώς ως μια επιστολή του εθνομάρτυρα Κοσμά. Ο Φ. Μιχαλόπουλος γράφει ότι, ο Άγιος πέρασε από την επαρχία Κουρέντων και Τσαρκοβίτσας διδάσκοντας στα χωριά Βαρυάδες, Απλοχώρι, Ψήνα, Μούλαις και άλλα, συμβουλευοντας τους κατοίκους για το μπόλιασμα των δένδρων, χωρίς να αναφέρει από πού αντλεί τη σχετική πληροφορία². Πότε ακριβώς πέρασε ο Άγιος από την Ψήνα, δεν είναι γνωστό και η Επιστολή που απευθύνεται προς τους κατοίκους της, με τη φράση «σωζόμενη εν Δελβίνω» του σημειώματος με το οποίο παρουσιάζονταν, δημιουργούσε κάποιες αμφιβολίες. Μια συγκριτική μελέτη για τον έλεγχο της αξιοπιστίας της Επιστολής επιβάλλεται. Συγκριτική είναι η εργασία του Στέφανου Μπέττη, που δημοσίευσε στην “Ηπειρωτική Εστία”³, όταν ανακάλυψε στην εφημερίδα “Ηπειρος”, στο φύλλο της 4 / 8 / 1913, την εν λόγω Επιστολή του Πατροκοσμά.

1. Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 321 - 322.

2. Φ. Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, ό. π. σελ. 159.

3. Στεφ. Μπέττης, *Αγιοκοσμικά*, τόμος 23 (1974), σελ. 345 - 350.

Η Επιστολή “Προς τους κατοίκους Ψήνας Κουρέντων” ταιριάζει με εκείνη “Προς τους κατοίκους Μουζήνας” της επαρχίας Δελβίνου. Γνωρίζουμε από τον “Κώδικα Δελβίνου”, ότι ο Άγιος «επάτησε σχεδόν όλα τα χωριά» της επαρχίας συστήνοντας Σχολεία και σώθηκαν κάποιες επιστολές που θεωρούνται ιδρυτικές Σχολείων, σε μερικά από αυτά τα χωριά. Αν προσέξουμε τις

δύο συγκεκριμένες επιστολές, θα δούμε ότι διαφέρουν σε δύο κυρίως σημεία, στον αποδέκτη στην αρχή και στα δύο λαϊκά μέλη της επιτροπής στο τέλος.

Ευγενέστατοι αγαπητοί μου αδελφοί οι κατοικούντες την χώραν μου Ψήναν...

Έβαλα δε επίτροπον με την γνώμην πάντων τον παπάν Διαμάντην και επιστάτας και βοηθούς αυτού όλην την χώραν μάλιστα δε τον παπάν κυρ-Ντέντεν και τον κυρ-Κώστα του παπά Μαργαρίτου και τον κυρ-Νίκαν του Κυριάκου να κυβερνήσουν το σχολείον καθώς ο Κύριος τους φωτίση¹.

Στην Επιστολή “Προς τους κατοίκους της Μουζήνας” καθιστά «επίτροπον τον παπά κυρ- Διαμάντην» με επιστάτες και βοηθούς αυτού «τον παπά κυρ-Ντέντεν και τον Αθανάσιον του Ζήση και τον κυρ- Αθανάσιον του Κυριάκου»².

Όπως παρατηρούμε, η διαφορά βρίσκεται μόνο σε δύο ονόματα λαϊκών της επιτροπής, αντί του κυρ-Κώστα του παπά Μαργαρίτου και κυρ-Νίκα του Κυριάκου στην επιστολή προς τους κατοίκους της Ψήνας, στην επιστολή προς τους Μουζηνιώτες τοποθετεί τον Αθανάσιον του Ζήση και τον κυρ-Αθανάσιον του Κυριάκου. Κατά τη γνώμη του Στ. Μπέττη, «βρισκόμαστε μπροστά σε μια δεύτερη προς Μουζηνιώτες επιστολή του Κοσμά γραμμένη τον ίδιο με την άλλη γνωστή, μήνα. Τώρα, ποια γράφτηκε πρώτη και ποια δεύτερη δεν είναι εύκολο να μάθουμε»³.

Τι όμως ώθησε τον Πατροκοσμά ώστε να γράψει αυτή τη δεύτερη Επιστολή; Μήπως κάποιο παραπλήσιο, με τους κατοίκους των Συρακάτων, γεγονός; Μήπως και οι Μουζηνιώτες παράκουσαν τις συστάσεις του Αγίου για την ίδρυση του Σχολείου ή μήπως η επιτροπή δεν μπορούσε λόγω αδυναμίας και μη επιβολής της να εφαρμόσει τις εντολές; «Οι παπάδες του χωριού διωρισμένοι επίτροπος ο ένας και πρώτος επιστάτης της Σχολής ο άλλος, αναφέρθηκαν, φαίνεται, σ’ αυτόν ή από μόνοι τους ή και με παράκληση των ιδίων των βοηθών τους, πως οι τελευταίοι ήταν ανίκανοι ν’ ανταποκριθούν στα καθήκοντά τους

1. Στεφ. Μπέττης, *Αγιοκοσμικά*, ό. π. σελ. 348 και εφημ. «Ηπειρος» 4 / 8 / 1913.

2. Τρ. Ευαγγελίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 23 - 25, επίσης Στ. Μπέττης, *Αγιοκοσμικά*, ό. π. σελ. 348, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, ό. π. σελ. 155.

3. Στ. Μπέττης, *Αγιοκοσμικά*, ό. π. σελ. 349.

και ζητούσαν την αντικατάστασή τους, υποδείχνοντας ίσως και τους αντικαταστάτες»¹. Ο Άγιος, λοιπόν, εκτιμώντας την κατάσταση και βλέποντας να διακυβεύεται η τύχη του Σχολείου του, έγραψε το δεύτερο γράμμα αντικαθιστώντας τα λαϊκά μέλη της επιτροπής.

Ως προς τους αποδέκτες της Επιστολής, είναι παραφθορά του αντιγραφέα. Αντί της χώρας Μουζήνας που μάλλον έγραφε το πρωτότυπο, αυτός διάβασε της χώρας μου Ψήνας. Κατά τη γνώμη μας, δεν είναι απίθανο να έγινε εσκεμμένα η παραφθορά, αν λάβουμε υπ’ όψη ότι οι Επιστολές του Πατροκοσμά ήταν κάτι το ιερό, μια παρακαταθήκη σημαντική και μια κληρονομιά ανεκτίμητη, για τα χωριά που είχαν την τύχη να τους απευθυνθεί ο Άγιος και γραπτά. Πολλοί θα ζήλευαν μια τέτοια

τύχη και θα ήθελαν να συνδέσουν το πέρασμά του από τον τόπο τους και με μια Επιστολή. Μήπως, λοιπόν, ο αντιγραφείας θέλησε να δώσει κύρος στο άσημο χωριό Ψήνα, που η παράδοση αναφέρει ότι πέρασε ο Άγιος; Βέβαια υπάρχει η σημείωση «σωζομένη εν Δελβίνω», όμως και οι μετακινήσεις ατόμων, ιδεών και αντικειμένων, δεν ήταν απίθανα, αλλά συνηθισμένα για την εποχή. Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορούμε να δεχθούμε μια δεύτερη Επιστολή προς τους κατοίκους της Μουζήνας, παραποιημένη κατά τον αποδέκτη και έχοντας τα ίδια πρόσωπα στην Επιτροπή Παιδείας, πλην των δύο αντικαταστάσεων του Αγίου, που έγιναν σε μικρό χρονικό διάστημα, μέσα στο μήνα Ιούλιο του 1779.

Με ζήλο συνεχίζει το έργο του στο «εθνολογικά επίμαχο τρίγωνο Μοναστηριού - Αχρίδας - Κορυτσάς, όπου το πέρασμά του ακολουθήθηκε από την ίδρυση νέων σχολείων την αναζωογόνηση άλλων νεκρωμένων»², τα οποία βοήθησαν στην ισχυροποίηση και αναζωπύρωση της θρησκευτικής και εθνικής συνείδησης των Ελλήνων εκείνων των περιοχών.

Με τις ατέλειωτες περιόδους του, με τη φροντίδα και αγωνία του για τη σύσταση και την καλή λειτουργία των Σχολείων που συνιστούσε, με τις νουθεσίες και παραινέσεις στις επιστολές του, ο Άγιος των γραμμάτων, ο Διδάχος και Διδάσκαλος του Γένους, άνοιγε το δρόμο για το φωτισμό του Έθνους και τη μεγάλη ώρα που το “ποθούμενο” θα γινόταν πραγματικότητα. Τα Σχολεία του Πατροκοσμά, στα ορεινά και ασήμαντα χωριουδάκια, έγιναν οι φάροι οι φωτεινοί που έρριξαν φως στις ψυχές των παιδευτών έως τότε ραγιαδών και συνειδητοποίησαν την ευθύνη και το χρέος για το Γένος και την ελευθερία του.

1. Στ. Μπέττης, *Αγιοκοσμικά*, ό. π. σελ. 349.

2. Κ. Κώνστας, *Πάτερ-Κοσμάς ο Αιτωλός, ο αναγεννητής της Β. Ηπείρου*, Η.Ε. (1959), τόμος Η', σελ. 367.

2.3.4. Ο ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ ΚΟΣΜΑΣ & Ο «ΜΥΘΟΣ» ΤΗΣ ΧΕΙΜΑΡΡΑΣ

Ένα σημαντικό θέμα που πρέπει να διευκρινισθεί είναι ο “μύθος” που έχει επικρατήσει για τη σύσταση του Σχολείου της Χειμάρρας. Σύμφωνα με την παράδοση που αναφέρει ο Λαμπρίδης¹, την οποία υιοθετούν και άλλοι μεταγενέστεροι², ο Κοσμάς στους κατοίκους της Χειμάρρας που του παραπονέθηκαν ότι δεν έχουν Σχολείο, συνέστησε να γκρεμίσουν όλες τις εκκλησίες, εκτός από μία, των Αγίων Πάντων, και την περιουσία τους να τη χρησιμοποιήσουν για την ίδρυση και συντήρηση του Σχολείου: «Εν τη Χειμάρρα, ου μόνον πρώτος (ο Κοσμάς) ελληνικήν σχολήν συνέστησε, αλλά και τας πενήκοντα και οκτώ εκκλησίας αυτής μετά των εκεί τριών μονυδρίων παρήνεσε προς άρσιν φυλετικών παθών να κατεδαφίσωσι και μίαν αντί πασών του των επ' ονόματι των Αγίων Πάντων να ανεγείρωσι, και επέτυχεν. Επειδή δε ουδείς των κατοίκων, ει και πάντες συνήνεσαν, ετόλμα πρώτος να επιληφθή της πράξεως ταύτης, φοβούμενος μη ουρανόθεν

πάθη τι, ο επί τοις διδάγμασιν αυτού και τη αληθεία πεποιθώς δαιμόνιος εκείνος ανήρ ήρξατο πρώτος αναβαίνων επ' αυτάς του έργου της κατεδαφίσεως, ούτω δε και άλλους εις την θεάρεστον ταύτην πράξιν παρώτρυνεν»³.

Ο Φάνης Μιχαλόπουλος στα δύο του έργα τα αναφερόμενα στον Άγιο Κοσμά γράφει: «Τότε ο Κοσμάς, άρπαξε ένα τσεκούρι κι ανέβηκε σαν αετός στη στέγη κάποιου ναού. Σαν ξαφνιασμένοι οι Χειμαρριώτες τον παρακολουθούσαν και με τρόμο είδαν να γκρεμίζει τους τοίχους και να ρίχνει τον τρούλλο. Κήρυξε και πάλι από κει ψηλά, συσταίνοντας

-
1. Ι. Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω αγαθοεργημάτων*, ό. π. τόμος Α', σελ. 117.
 2. «Γενικά ο Κοσμάς ήταν φορέας νεωτεριστικών ιδεών και επαναστατικών τάσεων. Σε σημείο που εγκρέμισε μια εκκλησία στην Χειμάρρα, για να κτίση σχολείο», αναφέρει ο Β. Μπαράς, *Το Δέλβινο (1887 - 1964)*, ό. π. σελ. 61, και «...άρπαξε έναν καζμά, σκαρφάλωσε στην πρώτη εκκλησιά που βρέθηκε μπροστά του κι άρχισε να γκρεμίζει τον τρούλο της...», γράφει ο Χρήστος Ζαλοκώστας, *Το περιβόλι των θεών*, ό. π. σελ. 156 - 157. Την ίδια γνώμη έχουν Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας Αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, περιοδ. Το Νέον κράτος, έτος β', τεύχ. 13 (1938), σελ. 1074, επίσης Φ. Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, ό. π. σελ. 145 - 146, Δ. Βακάλης, *Ο Εθνεγέρτης Άγιος Κοσμάς*, περιοδ. *Ελληνικός Αστήρ* τόμος 2 (1985), σελ. 175 - 176, Φ. Οικονόμου, *Ο Κ. ο Αιτωλός και η ιεραποστολική δράσις αυτού*, Αθήναι 1976, σελ. 36, Κ. Κώνστας, *Πάτερ Κοσμάς ο Αιτωλός*, Η. Ε. (1959), τόμ. Η', σελ. 366, και πολλοί άλλοι.

3. Ι. Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω αγαθοεργημάτων*, ό. π. τόμος Α', σελ. 117. την ίδρυση σχολείου με τους πόρους της εκκλησίας»¹, και «το σχολείο ήταν έργο πιο θεάρεστο από την έρημο και αλειτούργητη εκκλησιά κι οι Χειμαρριώτες πείστηκαν να τον βοηθήσουν ύστερα στο γκρέμισμα όλων των εκκλησιών της πόλεως. Έτσι συστήθηκε το σχολείο»².

Η παράδοση αυτή για το γκρέμισμα των εκκλησιών, που ξεκίνησε από τον Λαμπρίδη και συνεχίστηκε από άλλους, «φαίνεται ξένη προς τα ελληνορθόδοξα ιδεώδη του Πατροκοσμά, δεν μαρτυρείται από κανέναν άλλο ιστορικό ή συγγραφέα γνώστη της εποχής. Δεν έχουμε καμιά εξακρίβωση ούτε και απλή μαρτυρία τέτοιου γεγονότος», επομένως «αυτοί που θέλουν τον Άγιο Κοσμά γκρεμιστή των ιερών ναών στηρίζονται κυρίως: α) σε μια παράδοση ανεύθυνη, και β) σ' ένα κείμενο, που δεν είναι γνήσιο»³.

Την παράδοση αυτή δέχεται ο Φάνης Μιχαλόπουλος ως «ιστορικό γεγονός» και παραπέμπει στον «Νέον Ελληνομνήμονα» του Σπ. Λάμπρου για επιβεβαίωση. Παραθέτουμε το απόσπασμα του Λάμπρου για να φανεί η αλήθεια της πηγής και να αρθεί η παρεξήγηση: «Οι Χιμαρριώται προσεχώρησαν μετ' ενθουσιασμού εις τας εκπολιτιστικάς προσπαθείας του αποστόλου εκείνου της εθνικής ιδέας (του Αγίου Κοσμά), ον εθεώρουν ως συμπατριώτην. Και αυτά δ' αι γυναίκες των χωρίων της Χιμάρας προσηνέχθησαν καθ' ον τρόπον αι των χωρίων Κάργιανη και Λέκλα των διαμερισμάτων Αργυροκάστρου και Τεπελενίου, θυσιάσασαι χάριν της ιδρύσεως των σχολείων

αυτών το προϊόν της πωλήσεως των ιδίων κειμηλίων και απάντων των πολυτίμων αυτών ενδυμάτων. Πολλά δε των μονών της Χειμάρας αφιερούσι μέχρι τούδ' ενιαυσίως άξια λόγου ποσά εκ των οικείων προσόδων εις την διατήρησιν των ελληνικών σχολείων της ίδιας περιοχής και άλλων ηπειρωτικών χωρών»⁴. Τα όσα γράφει ο Σ. Λάμπρου είναι μέσα στο πνεύμα του Πατροκοσμά και δεν έχουν καμία σχέση με τα γραφόμενα του Λαμπρίδη, που «είναι παράδοση και όχι εξακριβωμένο ιστορικό γεγονός. Είναι βέβαια συναρπαστικό, ενθουσιάζει, προσφέρεται για εκμετάλλευση μυθιστορηματική, δεν είναι όμως αληθινό»⁵.

-
1. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι Μεγάλοι μας Αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, περιοδ. Το Νέον κράτος, έτος β', τεύχ. 13 (1938), σελ. 1074.
 2. Φ. Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, έκδ. Ι. Μητροπόλεως Αιτωλίας & Ακαρνανίας, Αθήναι 1968, σελ. 145 - 146.
 3. Π. Πάσχος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, έκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1985, σελ. 131 και 133.
 4. Σπ. Λάμπρου, *Α' Ιστορικά σημειώματα περί του Ηπειρωτικού ζητήματος*, Νέος Ελληνομνήμων, τόμος 10 (1913), σελ. 370 και εξής.
 5. Κ. Σαρδελής, *Ο προφήτης του Γένους, Κοσμάς ο Αιτωλός*, έκδ. «Αστήρ» Α & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήναι 1980, σελ. 53 και 58.

Πού οφείλεται όμως αυτή η παρεξήγηση; Γιατί δημιουργήθηκε η εντύπωση, ότι ο Άγιος Κοσμάς γκρέμιζε Εκκλησίες για να κτίσει Σχολεία; Ένας πρώτος λόγος, που ήδη αναφέρθηκε, είναι η άγνοια των ιστορικών πηγών. Άλλο ιστορικό γεγονός και άλλο παράδοση. Συχνά παραδόσεις περνούν ως ιστορικά γεγονότα και από σημαντικούς μελετητές, με αποτέλεσμα να διαιωνίζεται ένα λάθος και να δημιουργούνται πολλά προβλήματα στην έρευνα και την ορθή τοποθέτηση ενός θέματος. Αυτό ακριβώς συνέβη με το “μύθο” της Χειμάρας. Η «ευφάνταστη ιστορία» του Λαμπρίδη έγινε γνωστή στο κοινό από τα δημοσιεύματα του Φάνη Μιχαλόπουλου, ο οποίος θεώρησε την πληροφορία ως αναμφισβήτητο ιστορικό γεγονός, το οποίο προσπάθησε να στηρίξει στο κείμενο του Λάμπρου, παραποιώντας το.

Ένας δεύτερος λόγος είναι, ότι κάποιοι «παρασύρθηκαν από το πάθος του Αγίου Κοσμά για την παιδεία και από το γεγονός ότι δίνει προτεραιότητα σ' αυτή»¹. Ο Πατροκοσμάς “σπέρνει” Σχολεία στην εγκαταλειμμένη ελληνική ύπαιθρο με ζήλο και ενθουσιασμό. Όπου και αν βρίσκεται, συνιστά την ίδρυση Σχολείου, δίνοντας μάχες για να φωτιστούν τα πνεύματα των άξεστων ραγιάδων. Αυτό το “πάθος” του Αγίου οδήγησε στην παρανόηση, γιατί ο ίδιος ουδέποτε διανοήθηκε κάτι τέτοιο, όπως αναφέρει και ο Α. Βακαλόπουλος: «Ανακριβές, αλλά πολύ χαρακτηριστικό των τάσεών του, είναι το λεγόμενο ότι ο ζήλος του έφθασε σε τέτοια ακρότητα, ώστε να δώσει προτεραιότητα, πριν από κάθε τι άλλο, στην ίδρυση σχολείων, και ότι στην πρωτόγονη κοινότητα της Χιμάρας γκρέμισε εκκλησία για να κτίσει σχολείο»².

Ο Πατροκοσμάς, «χτίζει σκολειά, χτίζει εκκλησιές, χτίζει τη Ρωμοσύνη»³ περιερχόμενος όλους τους τόπους και ιδίως τους απόμερους. Δεν ήταν δυνατόν ο αγιορείτης καλόγερος, που είχε ειδική άδεια από τον Οικουμενικό Πατριάρχη και ήταν διορισμένος επίσημα ως γενικός ιεροκήρυκας της Ανατολής, να γκρεμίζει Εκκλησιές. Αυτό δεν ταίριαζε στην προσωπικότητά του και θα δημιουργούσε μεγαλύτερα προβλήματα στην όλη του πορεία και Διδαχή από τους κηρυγμένους εχθρούς του, αλλά και από τους θερμούς οπαδούς του. «Και όχι μόνο οι τοπικοί επίσκοποι δεν θα ανέχονταν μια τέτοια βέβηλη πράξη, αλλά ούτε και αυτοί οι Οθωμανοί, οι οποίοι αγαπούσαν τον χριστιανό καλόγερο όσο και οι χριστιανοί και τον πίστευαν ως άγιο»⁴, όπως και ο ίδιος γράφει στον αδελφό του _____

1. Κ. Σαρδελής, *Ο προφήτης του Γένους*, ό. π. σελ. 53.
2. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ', σελ. 437.
3. Γ. Αθάνας, *Στον Άι Κοσμά*, ποίημα στο περιοδ. Ελληνικός Αστήρ, τόμ. 2^{ος}, (1985), σελ. 176.
4. Κ. Σαρδελής, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός και η Ελληνική παιδεία*, άρθρο στην Καθημερινή και στο περιοδ. Στερεά Ελλάδα, Σεπτέμ. 1988, σελ. 226.

Χρυσανθο, «χίλιοι Τούρκοι με αγαπώσι και ένας όχι τόσον»¹. Το Πατριαρχείο δε θα του αφαιρούσε την άδεια, αν έκανε κάτι τέτοιο.

Στις Διδαχές του συνεχώς μιλάει για την Εκκλησία και τον εκκλησιασμό και δίνει συμβουλές στους χριστιανούς, για το πώς πρέπει να πηγαίνουν και πώς να παρακολουθούν: «Πρέπει και εμείς οι ευσεβείς χριστιανοί όταν πηγαίνωμεν εις την εκκλησίαν να στεκώμεσταν με ευλάβειαν, με φόβον και τρόμον δια να λάβωμεν συγχώρησιν των αμαρτιών μας»². Και σε άλλη Διδαχή: «Λοιπόν, αδελφοί μου, το άγιον Βήμα φανερώνει τον θρόνον του Θεού, το καθολικόν φανερώνει τον Παράδεισον και ο νάρθηκας φανερώνει την θύραν του Παραδείσου...Και να εμβαίνετε, αδελφοί μου, άνδρες και γυναίκες, μέσα εις την εκκλησίαν με φόβον και τρόμον και να μην κάνετε κουβέντες...να ακούετε την θείαν και ιεράν λειτουργίαν, να φωτίζεσθε και να καθαρίζεσθε από τες αμαρτίες σας»³. Ενώ ελέγχει σε άλλο σημείο χριστιανούς και ιερείς για το “λακριντί”, που γίνεται μέσα στην Εκκλησία: «Ειδέ και πηγαίνετε και στολίζεσθε και περιεργάζεσθε ένας τον άλλον, και κάνετε κουβέντες και λακριντιά μέσα εις την εκκλησίαν, βάνετε φωτιά και καίεσθε.

- Εδώ, χριστιανοί μου, πως πηγαίνετε; Κάνετε λακριντιά μέσα εις την εκκλησίαν;
- Κάνομε, άγιο του Θεού.
- Αμή η αγιοσύνη σας, άγιοι ιερείς, τι τους λέγετε;
- Τους λέγομε να μην κουβεντιάζουνε, μα αυτοί δεν μας ακούν.
- Και τι είναι η αφορμή και δεν σας ακούν; Με φαίνεται πως να ήστανε η αιτία η αγιοσύνη σας και δεν σας ακούν... Πατέρας πνευματικός και επίτροπος είσαι η αγιοσύνη σου, οπού σε έκαμεν ο Θεός, μητέρα είναι η εκκλησία, τράπεζα το αναλόγι, φαγί είναι τα βιβλία της Εκκλησίας, και το άγιον Ευαγγέλιον, παιδιά πνευματικά είναι οι χριστιανοί... Αμή όταν διαβάξης ομπρός εις τον Χριστόν και τα λέγεις μέσα σου, οπού ο Χριστός τα ηξεύρει, και τα ακούεις μοναχός σου, έτσι

και οι χριστιανοί, άνδρες και γυναίκες, ωσάν δεν ακούουν και δεν έχουν φαγή, αρχινούνε τα λακριντιά μέσα εις την εκκλησίαν και λέγει η μία γυναίκα την άλλην ποία έχει καλύτερα φορέματα και στολίδια. Ύστερα παίρνουν και φεύγουν και δεν έχουν όρεξιν να ματαέρθουν και γίνεσαι αιτία και κολάζονται και εκείνες και

1. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τυπ. Α. Κορομηλά, Αθήναι 1868, σελ. 492.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 191.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β2, σελ. 215.

κολάζεσαι και η αγιοσύνη σου»¹. Η άγνοια και η αμάθεια των υποδούλων ραγιαδών τους οδηγούσε συχνά σε τέτοιου είδους συμπεριφορές. Δεν είναι δυνατόν ένας καλόγερος που συμβουλεύει έτσι τους πιστούς, που ελέγχει, προτρέπει, συμβουλεύει και διδάσκει με το παράδειγμά του, να γκρεμίζει εκκλησίες, αλλά «δια της πειστικής όντως διδαχής εφιλότημι τους ακρωμένους ίνα εγειρωσι σχολεία και να τηρώσι καθαράς τας εκκλησίας»².

Το ενδιαφέρον του Αγίου και για τις Εκκλησίες φαίνεται και από άλλες μαρτυρίες. Ο Ζώτος Μολοττός στο “Λεξικό των Αγίων Πάντων” αναφέρει για «οικοδόμους Εκκλησιών και σχολείων» που ακολουθούσαν τον Άγιο, και για εμπόρους, κτίστες, αγιογράφους, διδασκάλους, μοναχούς και κοσμικούς «ευκολύνοντες την σύστασιν σχολείων και εκκλησιών»³ και σε άλλο σημείο «ανήγειρεν όλας τας εκκλησίας και τα σχολεία»⁴ στα μέρη που πέρασε και περιήλθε «όλην την Τουρκίαν κτίζων εκκλησίες και σχολεία»⁵. Ένας από τους κατασκόπους, που οι Βενετοί έβαλαν για να παρακολουθεί από κοντά τον Πατροκοσμά, ο Κερκυραίος κόμης Δημ. Μαμωνάς, σε αναφορά του προς τον έκτακτο Προβλεπτή Αγίας Μαύρας (Λευκάδας), Μογosiνι, στις 26 Απριλίου 1779 (π. η.), γράφει μεταξύ άλλων ότι ο Άγιος αποβλέπει στην πνευματική ανύψωση του λαού «ενδιατρίβων ειδικώς επί των εκκλησιών...» και σε άλλο σημείο, «τα κηρύγματά του δεν έχουν άλλο θέμα ει μη να προτρέπουν τον λαόν εις το να ευεργετή τας εκκλησίας και να ιδρύη εις όλα τα χωριά σχολεία...»⁶. Και ο μελετητής του Πατροκοσμά Νικόλαος Μυστακίδης, ενώ υιοθετεί την παράδοση του Λαμπρίδη, συγχρόνως αναφέρει ότι από την εποχή του Κοσμά στη Β. Ήπειρο «χρονολογείται η ίδρυσις των πλειόνων εν τοις χωρίοις εκκλησιών, ως τούτο η παράδοσις μνημονεύει και αι σωζόμεναι χρονολογίαι αυτών επιμαρτυρούσιν»⁷. Ο ποιητής Κ. Κρυστάλλης στους “Βλάχους της Πίνδου”⁸, γράφει για τον «περίεργο άνθρωπο», τον Πατροκοσμά που «..εκήρυττε πανταχού... συμβουλεύων την ίδρυσιν ναών και σχολείων _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 191 - 193.

2. Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο ισαπόστολος*, τυπ. “Θεσσαλία», Βόλος 1912, σελ. 29.

3. Ζ. Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων πάντων*, εκδ. Κ. Αντωνιάδου, Αθήναι 1907, τόμος 2, σελ. 620.

4. Ζ. Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων πάντων*, ό. π. σελ. 615.

5. Ζ. Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων πάντων*, ό. π. σελ. 621.

6. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικών αρχείον*, Ηπειρωτικά Χρονικά (1940), σελ. 8, επίσης Άρτ. Ξανθοπούλου-Κυριακού *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ. 103 - 104, «Le sue prediche non versano se non che a ridur il porpulo e moverli al benefificio delle chiese, e stabilir in ogni villagio scole de regazi».

7. Νικ. Μυστακίδης, *Περί του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού*, Ε.Ν.Κ. φύλλο 27 / 9 / 1895.

8. Κ. Κρυστάλλης, *Οι Βλάχοι της Πίνδου*, εκδ. «Μαίναλον», Αθήναι 1967, σελ.139.

ων». Ο Γερμανός Krause Wilhelm γράφει: «Προσπαθούσε προπάντων με την κατασκευή σχολείων και εκκλησιών το θρησκευτικό και εθνικό συναίσθημα των Ελλήνων να εξυψώσει και να δυναμώσει»¹. Η Ορθοδοξία και ο Ελληνισμός συμπορεύονται μέσω των αιώνων. Οχυρό του Ελληνισμού η Ορθοδοξία. Εκκλησία και Σχολείο αποτελούν το απαραίτητο δίπτυχο για την ελληνορθόδοξη παιδεία, που ο Πατροκοσμάς δίδαξε και σφράγισε με το μαρτύριό του.

Ένα άλλο κείμενο, που οδήγησε σε παρεξηγήσεις και στρέωσε την εσφαλμένη άποψη για το γκρέμισμα των Εκκλησιών, είναι το πρώτο από τα σωζόμενα Αποσπάσματα, που δημοσιεύουν όλοι οι εκδότες των Διδαχών του Αγίου. Το σωζόμενο Απόσπασμα δεν αποτελεί μέρος των Διδαχών του Αγίου, δεν είναι άμεση καταγραφή Διδαχής, αλλά είναι μια διήγηση των γερόντων της Πάργας, που διασώζει ο Χρ. Περραιβός². Ανεξάρτητα από τη γνησιότητα και αυθεντικότητα ή μη του κειμένου, δεν είναι δυνατόν να στηριχθεί σ' αυτό καμιά γνώμη, που να επιτρέπει το γκρέμισμα ναών για να χτιστούν Σχολεία³. Ο Άγιος προσπαθεί να στρέψει το ενδιαφέρον των Παργίων στην πιο επείγουσα ανάγκη της ιδρύσεως Σχολείου, γιατί δεν χρειαζόταν άλλος ναός. «Αι πολλαί εκκλησείαι ούτε διατηρούν ούτε ενισχύουν την πίστιν μας όσο και όπως πρέπει, εάν οι εις τον Θεόν πιστεύοντες δεν είναι φωτισμένοι... Λοιπόν, τέκνα μου Πάργιοι, προς διαφύλαξιν της πίστεως και ελευθερίαν της πατρίδος, φροντίσατε να συστήσετε ανυπερθέτως σχολείον ελληνικόν»⁴. Στην ενετοκρατούμενη Πάργα, οι δέκα Εκκλησίες για τους 4000 αγράμματους κατοίκους, «δημιουργούσαν μια κατάσταση οξύμωρη και συνάμα επικίνδυνη για την Ορθοδοξία και τον Ελληνισμό»⁵. Χωρίς να υποτιμήσει την αξία και το ρόλο της Εκκλησίας, προσπαθεί να καλύψει το κενό με την ίδρυση ελληνικού Σχολείου στην περιοχή της επικράτειας των Βενετών.

“Χτίζει” Σχολεία και όχι Εκκλησίες, γιατί Σχολεία δεν υπήρχαν, ενώ Εκκλησίες υπήρχαν πολλές, και οι περισσότερες έμεναν αλειτούργητες. Έδινε προτεραιότητα στα Σχολεία και τη μόρφωση, γιατί τα θεωρούσε πρόναο της Εκκλησίας, αφού «το σχολείον _____

1. Krause Wilhelm, «*Kosmas der Atoler und seine Prophezeiungen*», *Mitteilungen des Osterreichischer Staatsarchivs* 111 (1950), 407.

2. Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αιιδίμου Ρήγα Φερραίου του Θεπταλού*, Αθήναι 1860, σελ. 12.

3. Π. Πάσχος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 135.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. σελ. 301.

5. Χρ. Ρέππας, *Βιογραφικά Κ. του Αιτωλού*, περιοδ. Η. Ε. (1980), έτος ΚΘ', σελ. 861.

ανοίγει την Εκκλησίαν, μανθάνομεν τι είναι Θεός, τι είναι Αγία Τριάς... τα πάντα από το σχολείον τα μανθάνομεν» και «το σχολείον ανοίγει τες εκκλησίες, το σχολείον ανοίγει τα μοναστήρια. Ανίσως

και δεν ήτανε σχολεία, που ήθελα εγώ να μάθω να σας διδάσκω;»¹. Το Σχολείο κατά τον Άγιο Κοσμά «πρέπει να είναι σχολείον θεογνωσίας, σχολείον της αγάπης, παιδευτήριον της αιωνιότητος»². Έλειπαν λοιπόν τα Σχολεία και όχι οι Εκκλησίες και γι' αυτά αγωνιζόταν ο ταπεινός διδάχος. “Γκρεμίζει” τη θεωρία περί γκρεμίσματος των Εκκλησιών το ότι ο Πατροκοσμάς μιλώντας για Σχολεία δεν εννοούσε να κτίσουνε κτίρια, γιατί στα χρόνια του τα Σχολεία δεν “χτίζονταν”, αλλά στεγάζονταν πρόχειρα στους νάρθηκες των Εκκλησιών ή άλλα εκκλησιαστικά και κοινοτικά κτίρια³, που προσφερόταν πάντα, για να μαζεύονται τα παιδιά με το δάσκαλο και να μαθαίνουν γράμματα. Δε θα μπορούσε, λοιπόν, να γκρεμίζει Εκκλησίες, έστω και παλιές και αλειτούργητες, γιατί θα χρησίμευαν οπωσδήποτε για τη στέγαση των Σχολείων. Η ίδρυση και συντήρηση και λειτουργία ενός Σχολείου χρειαζόταν χρήματα και επιτρόπους να τα διαχειρίζονται και να τα επιβλέπουν. Τα «διακόσια δια κοινά γράμματα», που γράφει στον αδελφό του ότι ίδρυσε, δεν ήταν κτίρια που κτίστηκαν σε χωριά και κοινότητες μακρινές και απόμερες, ούτε τα «δέκα σχολεία Ελληνικά», που μνημονεύει στην ίδια Επιστολή του, και που θα λειτουργούσαν οπωσδήποτε σε κεφαλοχώρια ή πόλεις και κωμοπόλεις. Είναι πιο εύκολο το κτίσιμο ενός Σχολείου από την ίδρυση, τη συντήρηση, τη λειτουργία του, την εύρεση και εξασφάλιση πόρων, δασκάλων και μαθητών. Γι' αυτό γράφει σε όλες τις Επιστολές του: «Ἄλέποντας ότι δεν έχετε σχολείον επαρακίνησα τους χριστιανούς και έδωκαν δια το σχολείον το κατά δύναμιν και προαίρεσιν. Πρέπει δε και η ευγένειά σας να βοηθήτε πάντοτε το σχολείον σας εξ ιδίων πόρων ή από την χώραν κοινώς ή και από τα βακούφια, δια να λάβετε και παρά Θεού τον μισθόν σας και τιμήν παρά των ανθρώπων»⁴. Η μέριμνά του Αγίου ήταν, πώς θα εξευρεθούν οι πόροι για την καλή λειτουργία του Σχολείου.

Και για να επανέλθουμε, το Σχολείο της Χειμάρρας δεν έγινε με το γκρέμισμα των Εκκλησιών της, που θέλει η στοματική παράδοση του Λαμπρίδη, αλλά με προαιρετικό έρανο και από τα βακούφια, όπως συγκεκριμένα αναφέρεται από τον ίδιο τον Πατροκο-

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 142.
2. Δ. Βακάλης, *Ο Εθνεγέρτης Άγιος Κοσμάς*, περιοδ. *Ελληνικός Αστήρ*, τόμος 2^{ος}, (1985), σελ. 309.
3. Χρ. Ρέππας, *Βιογραφικά Κ. του Αιτωλού*, περιοδ. Η. Ε. (1980), έτος ΚΘ', σελ. 861.
4. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 422 - 429.

σμά στην τελευταία του Επιστολή προς τους κατοίκους της Χειμάρρας, που γράφτηκε λίγο πριν μαρτυρήσει, τον Αύγουστο του 1779, και είναι η μόνη σωστή ιστορική πηγή:

«Ευγενέστατοι αγαπητοί αδελφοί, οι κατοικούντες την χώραν Χειμάρραν, ασπάζομαι και παρακαλώ τον Άγιον Θεόν δια την ψυχικήν και σωματικήν σας υγείαν.

Εγώ, αδελφοί μου, ως δούλος ανάξιος Χριστού του Θεού ημών περιερχόμενος και διδάσκων τους χριστιανούς το κατά δύναμιν με άδειαν των κατά τόπους αρχιερέων, ήλθον και εδώ εις την χώραν σας και βλέπων ότι δεν έχετε σχολείον να διαβάζουν τα παιδιά σας χωρίς πληρωμήν επαρακίνησα τους χριστιανούς και έδωκαν το κατά δύναμιν και προαίρεσιν δια το σχολείον εξ ιδίων

πόρων ή κοινώς από την χώραν ή από βακούφια, δια να λάβητε παρά Θεού τον μισθόν και τιμήν παρά των ανθρώπων. Είμαι δε χρεώστης να παρακαλώ τον Άγιον Θεόν τον ευλογούντα τα πάντα, να ευλογήση και την χώραν σας και το σχολείον και τα παιδιά σας, και να σας αξιώση να ζήσετε εδώ καλά και θεάρεστα, και να σας βάλη και εις τον παράδεισον να χαίρεσθε και να ευφραίνεσθε και να δοξάζετε την Αγίαν Τριάδα.

Έβαλα δε επίτροπον με την γνώμην πάντων τον παπά κυρ-Μιχαήλ και επιστάτας και βοηθούς αυτού όλην την χώραν, μάλιστα δε τον κυρ-Ζάχον, τον παπά Σπύρον, τον Ηλία Δημητρίου, να κυβερνήσουν το σχολείον, καθώς τους φωτίση ο Κύριος.

Αψοθ' (1779) Μην Αύγουστος

Κοσμάς ιερομόναχος,

ευχέτης σας»¹.

Η επιστολή του Αγίου ξεκαθαρίζει το “μύθο” και δίνει τη σωστή διάσταση στο θέμα. Δεν υπάρχει η παραμικρή αναφορά ή νύξη για γκρέμισμα Εκκλησίας ούτε σ’ αυτή τη συγκεκριμένη Επιστολή ούτε σε κάποια άλλη. Και πέρα απ’ όλα αυτά, νεώτερες έρευνες απέδειξαν, πως ο ναός των Αγίων Πάντων της Χειμάρρας αναγέρθηκε το 1827, που σημαίνει ότι δεν υπήρχε στις μέρες του Πατροκοσμά.

Φυσικά, ο ρηξικέλευθος εκείνος καλόγερος, χρειάστηκε να πάρει ασυνήθιστα μέτρα, να χρησιμοποιήσει αλειτούργητες Εκκλησιές για σχολική λειτουργία, να συστήσει

1. Σωφρ. Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχαί*, ό. π. σελ. 173, επίσης Κ. Κώνστας, *Πάτερ Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Αναγεννητής της Β. Ηπείρου*, Η. Ε. (1959), τόμος Η', σελ. 367 - 368, Δημ. Παπαϊωάννου, Οικονόμος, αντιπρόσωπος της Α. Σ. του Γέροντος Αγίου Εφέσου, *Παλαιά Χειρόγραφα*, Πέργαμος 1912, Μικρασιατικόν Ημερολόγιον του έτους 1914, τόμος 8^{ος}, σελ. 211, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, σελ. 157.

πραγματικά στους Χειμαριώτες «το κλείσιμο των πολλών εκκλησιών, πούμεναν αλειτούργητες», καθώς και στους Πάργιους «τον περιορισμό των πολλών εκκλησιών, που δυσαρέστησε τον απαίδευτο κλήρο και τους προύχοντες»¹, αλλά, άλλο αλλαγή λειτουργίας ή “κλείσιμο” ή “περιορισμός” και άλλο “ρίξιμο” ή “γκρέμισμα” εκκλησιών. Τέτοιες πράξεις ήταν εντελώς ξένες προς τη μεγάλη μορφή του φωτεινού Εθναποστόλου και αναμορφωτή². Ίσως σε κάποια εξαιρετική περίπτωση να επέτρεψε να χρησιμοποιηθούν για την ανέγερση Σχολείου, υλικά από κάποιο κατεστραμμένο ναό, γράφει ο Επίσκοπος Φλωρίνης Αυγουστίνος, προσπαθώντας να δικαιολογήσει τις διάφορες παρανοήσεις. Η υπερβολική αγάπη του Πατροκοσμά για το ελληνικό Σχολείο δημιούργησε αυτές τις παρανοήσεις, και δύο κείμενα. Η ανιστόρητη πληροφορία του Λαμπρίδη, που έγινε γνωστή από το Φάνη Μιχαλόπουλο, εντελώς ξένη προς τα ιδεώδη και “πιστεύω” του Αγίου και το Απόσπασμα της Διδαχής του Πατροκοσμά στην Πάργα, όπως διασώθηκε από τη στοματική παράδοση των γερόντων της πόλεως και παραδίδει ο Περραιβός.

«Στην Ορθοδοξία υπάρχει ένα μυστικό αλλά πολύ ισχυρό νήμα, που δένει το σχολείο με την εκκλησία. Το σχολείο ανοίγει την εκκλησία, λέει συχνά ο Άγιος, και η εκκλησία παραστέκει, στηρίζει, προστατεύει το σχολείο»³. Ο Πατροκοσμάς «χτίζει σχολεία, χτίζει εκκλησίες, χτίζει τη Ρωμιοσύνη». Δεν θα καταξιώνόταν ποτέ στη συνείδηση των υποδούλων αν φρόντιζε μόνο για την σύσταση Σχολείων, γκρεμίζοντας Εκκλησίες. Και δεν θα ανακηρυσσόταν ποτέ Άγιος ούτε από την επίσημη Εκκλησία, ούτε από τους συγχρόνους του, αν συμπεριφερόταν με αυτό τον τρόπο. Γιατί η Εκκλησία για τον Έλληνα, ιδίως σε καιρούς δύσκολους και χαλεπούς, είναι η κιβωτός, το καταφύγιο, η παρηγοριά. Η Εκκλησία είχε γίνει «το μεγάλο, απόρθητο για τον κατακτητή, οχυρό του Ελληνισμού. Μέσα στις εκκλησίες συντελέστηκε η συναίρεση της πατρίδας και της θρησκείας σε βαθμό, που ο καλός χριστιανός να προϋποθέτει τον καλό Έλληνα»⁴. Αυτή την Εκκλησία υπηρέτησε σωστά ο μεγάλος Διδάχος και Άγιος των σκλάβων.

-
1. Φ. Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 117 και 120.
 2. Διον. Μιτάκης, *Ο Πατροκοσμάς ως Παπουλάκος*, περ. Στερεά Ελλάς, (1979), σελ. 176.
 3. Π. Πάσχος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό. π. σελ. 130.
 4. Χρ. Τζούλης, *Ηρωικός κόσμος, Ορθοδοξία*, ό. π. σελ. 87.

2.3.5. Ο ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ (Η ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΣΤΟΝ ΑΔΕΛΦΟ ΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ)

«Πανοσιώτατε αγαπητέ μοι αδελφέ, κυρ Χρύσανθε, ασπαζόμενος προσκυνώ σε και παρακαλώ τον άγιον Θεόν δια την ψυχικήν σου και σωματικήν υγείαν.

Χάριτι θεία, αδαλφέ, υγαίνω οπωσούν, ψυχικά δε Κύριος οίδε. Τα κατ' εμέ δε και περί εμέ φαίνονται πολλά και απίστευτα εις τους πολλούς και μήτε εγώ δύναμαι να τα καταλάβω. Τόσον δε μόνον λέγω σοι δια να δοξάσης τον Κύριον και να χαρής, ότι γίνεται αρκετή μετάνοια εις τους αδελφούς. Έως τριάκοντα επαρχίας περιήλθον, δέκα σχολεία ελληνικά εποίησα, διακόσια δια κοινά γράμματα, του Κυρίου συνεργούντος και τον λόγον μου βεβαιούντος διά τινων επακολουθησάντων σημείων. Πλην δόξα τω λέγοντι, η γαρ δύναμις μου εν ασθενεία τελειούται. Περιέρχομαι δε κατά το παρόν την Παραμυθίαν και Μαργαρίτην, ελπίζω δε εις ολίγον καιρόν να σας απολαύσω, αν ο Θεός θέλη. Περιήλθον δε και την πατρίδα και πάντες οι συγγενείς σε προσκυνούσι και οι φίλοι.

Ασπάζομαί σε και τον πανιερώτατον δεσπότην και εύχομαι πάντας τους εν Χριστώ αδελφούς. Υγίαине ψυχικά και σωματικά.

Δέκα χιλιάδες χριστιανοί με αγαπώσι και ένας με μισεί. Χίλιοι Τούρκοι με αγαπώσι και ένας όχι τόσον. Χιλιάδες Εβραίοι θέλουν τον θάνατόν μου και ένας όχι.

Ο σος αδελφός,

Κοσμάς ιερομόναχος.

Αψοθ' (1779) Μαρτίου 2»¹

Η Επιστολή είναι ο απολογισμός του Πατροκοσμά για την εκπαιδευτική του δραστηριότητα στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Απολογισμός μιας ζωής και ενός ανθρώπου, λίγους μήνες πριν το μαρτυρικό θάνατό του. Κάνει ο ίδιος αποτίμηση του έργου του, απλά, ταπεινά, χωρίς να είναι αυτή η πρόθεσή του. Τι και αν δεν άφησε άλλα γραπτά κείμενα και Διδαχές; Οι Επιστολές του, και ιδιαίτερα αυτή στον αδελφό του Χρυσανθο, κλείνουν τους αγώνες μιας ζωής για την Παιδεία του αγροτικού Ελληνισμού, που κανείς _____

1. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 492, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 423, Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, σελ. 148-149.

ποτέ δεν κοίταζε, που κανείς δεν έσκυψε να αφουγκρασθεί τους πόνους του και τους καημούς του, που κανείς ποτέ δεν υποπεύθηκε τι δύναμη έκλεινε μέσα του. Η Επιστολή στον αδελφό του είναι η διαθήκη, η σημαντική κληρονομιά ενός μεγάλου Δασκάλου του Γένους στο Έθνος του, στο λαό του, που του άφησε παρακαταθήκη αξιόλογη τις Διδαχές του, τις Προφητείες του και τα Σχολεία, που σύστησε με μεγάλες δυσκολίες, με το ίδιο του το αίμα. Τα Σχολεία που έβαλε να φτιάξουν με τα χρυσαφικά των γυναικών και το υστέρημά των υποδούλων, αλλά και με τη συνεισφορά του Τούρκου κατακτητή και την ανοχή της Ενετικής προπαγάνδας.

Το έργο του γιγαντιαίο, αφού είναι ο δημιουργός τόσων πνευματικών εστιών, φάρων τηλαυγών για την πνευματική αναγέννηση του Έθνους. Είναι το έργο ζωής ενός ανθρώπου που διέθετε μόνο πνευματικά προσόντα, την πίστη στο Θεό και στον αγώνα, την αγάπη στο συνάνθρωπο, τη δύναμη του λόγου. Το έργο του είναι μοναδικό όχι μόνο στην Ελληνική Ιστορία, αλλά και στην Ιστορία του Πολιτισμού της Ευρώπης και όλου του κόσμου. Κανένας από τους μεγάλους Δασκάλους του Γένους, στα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς, δεν άφησε τόσο σημαντική κληρονομιά. Κανένας δε σύστησε ή δε λειτούργησε ούτε ένα Σχολείο. Αυτό ήταν μοναδικό προνόμιο του Αγίου Εθναποστόλου και διαφωτιστή Κοσμά. Δυστυχώς δεν έχει ακόμη αποτιμηθεί το έργο του μεγάλου Διδάχου και η σύγχρονη Ελλάδα και Παιδεία δεν συνέλαβε ακόμη το πνευματικό ύψος του ανθρώπου, που με το σταυρό και την αγάπη σύστησε διακόσια δέκα Σχολεία τουλάχιστον, μέχρι το Μάρτιο του 1779. Τέτοιο έργο δε θα μπορούσε να επιτελέσει ούτε ένα οργανωμένο Υπουργείο Παιδείας και μάλιστα σε τόσο δύσκολους χρόνους, με τόσο δυσμενείς συνθήκες και σε τόσο απρόσιτα μέρη τα πιο πολλά.

Ο βιογράφος του Αγίου αναφέρει ότι «εκατάστησε σχολεία πανταχού, δια μέσου της διδασκαλίας του»¹ και αυτό είναι ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για την αξιολόγηση του έργου του Πατροκοσμά. Αυτό σημαίνει, ότι πέρα από τα διακόσια δέκα Σχολεία που ο ίδιος ο Άγιος αναφέρει ότι ίδρυσε με τις ενέργειές του, τις φροντίδες του και τις Επιστολές του, αναμφιβόλως πολύ περισσότερα είναι εκείνα που συστήθηκαν με τη διδασκαλία του. Είναι γνωστό ότι ο Πατροκοσμάς δίδασκε στο κεντρικό χωριό της περιοχής, στο κεφαλοχώρι, όπου συγκεντρωνόταν οι άνθρωποι και από τα γύρω χωριά και τους συνοικισμούς. Αυτό αποδεικνύεται από το μεγάλο πλήθος των ακροατών του, από τα πλήθη του λαού που συνέρεαν να ακούσουν τη Διδαχή του, γεγονός που αναφέρεται συχνά στις αναφορές των κατασκόπων των Βενετών, και στα έγγραφα των Προβλεπτών και Τοποτη-

1. Σάπ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 18, επίσης Νικ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 735.

ρητών των Επτανήσων στον Πρίγκηπα της Βενετίας¹.

Εξάλλου ήταν αδύνατο να υπήρχαν την εποχή του Πατροκοσμά χωριά ορεινά, που συνήθως προτιμούσε, στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, που να είχαν τόσους κατοίκους. Οι άνθρωποι που παρακολουθούσαν το κήρυγμά του, επιστρέφοντας στον τόπο τους μετέφεραν τα οράματα και τις συμβουλές του Αγίου, μεταξύ των οποίων η πρώτη και σπουδαιότερη ήταν να ιδρύσουν Σχολείο στον τόπο τους, για να μαθαίνουν γράμματα τα παιδιά τους. Δια «της διδασκαλίας του», επομένως, ιδρύθηκαν πολλά Σχολεία σε απομακρυσμένα χωριά και συνοικισμούς, που ο ίδιος αγνοούσε και ποτέ δεν έμαθε την ύπαρξή τους. Έτσι δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε τον ακριβή αριθμό των Σχολείων που ίδρυσε και προώθησε με τη διδασκαλία του ο Άγιος, μπορούμε όμως να φανταστούμε την τεράστια ώθηση, που έδωσε στην αναγέννηση της Παιδείας και να εκτιμήσουμε τη συμβολή του στην άνθιση και τον πολλαπλασιασμό των Σχολείων μέσα σε λίγα χρόνια σε όλο τον ελλαδικό χώρο.

Σύμφωνα με αυτά, δε μπορούμε να θεωρήσουμε εντελώς ανιστόρητη και μη αληθινή τη μαρτυρία του Ζώτου Μολοττού, που γράφει: «Εκτός τούτων ο άγιος Κοσμάς είναι ο επισημότερος ευεργέτης των γραμμάτων, διότι θεωρείται ιδρυτής διακοσίων και δέκα Ελληνικών Σχολείων και χιλίων διακοσίων κοινών»². Ο αριθμός, βέβαια, φαίνεται και είναι υπερβολικός, αλλά αποδεικνύει το πλήθος των Σχολείων, που ιδρύθηκε με τη σύσταση ή τη διδασκαλία ή την προτροπή του Αγίου.

Ο Άγιος Κοσμάς τον τελευταίο χρόνο της ζωής του ανέπτυξε μια απίστευτη δραστηριότητα και ο αριθμός των Σχολείων του οπωσδήποτε ανέβηκε, μέσα στους έξι περίπου

1. «Είναι πειστικώτατος εις τας ομιλίας του και ως εκ τούτου κατώρθωνε να προσελκύη πάντοτε ολόγυρά του πολλάς χιλιάδας ατόμων», γράφει ο Γενικός Προβλεπτής των Βενετών Giacomo Nani προς τον Πρίγκηπα της Βενετίας στην αναφορά του στις 19 Μαΐου 1779 (ν. η.) Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 11, επίσης Α. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό. π. σελ 112.

Στις περιοδείες του τον ακολουθούσαν πλήθη, «υπελόγησα ότι ήσαν τουλάχιστον 6000 τα άτομα της ακολουθίας του» και «ο αριθμός των ατόμων, τα οποία πανταχόθεν συρρέουν, ίνα τον ίδουν, είναι κατάπληκτικός, ως επίσης και ο αριθμός των ακολουθούντων αυτόν εις την περιοδείαν ανά τας διαφόρους κοινότητας», αναφέρει ο κατάσκοπος Μαμωνάς, Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικών Αρχείον*, ό. π. σελ. 10, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 221. Κατά τον Σέργιο Μακρραίο «συνέτρεχε πλήθος εκ των πόλεων και χωρίων όπου αν η και επηκολούθουν αυτό», Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, ό. π. τόμος Γ', σελ. 276.

2. Ζ. Μολοττός, *Λεξικό Αγίων Πάντων*, ό. π. σελ. 624.

μήνες από τις 2 Μαρτίου, που έγραψε την Επιστολή στον αδελφό του Χρύσανθο, έως τις 24 Αυγούστου, που μαρτύρησε. Κατά τον Μυστακίδη, που έγραψε βιογραφία του Αγίου, ο αριθμός των Σχολείων του ανέβηκε τα 247¹. Ο Π. Βασιλείου γράφει ότι «ίδρυσε πάνω από 250 σχολεία»². Ο Παντελεήμων Ροδόπουλος μιλάει για «το μορφωτικό έργο του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού, ο οποίος ίδρυσε 230 περίπου σχολεία»³. Και ο βιογράφος του σημειώνει: «Εκατέστησε σχολεία πανταχού... τόσον Ελληνικά όσον και Κοινά, τόσον εις τας χώρας, όσον και εις τα χωρία...»⁴. Αυτό το “πανταχού” δεν είναι μόνο τοπικό επίρρημα, δείχνει τον τόπο, αλλά και τον μεγάλο αριθμό συγχρόνως των Σχολείων, που «εκατέστησε» ο Άγιος, που ο αριθμός τους δεν θα γίνει ποτέ γνωστός. Ίσως, αναφερόμενος στο μεγάλο αριθμό των Σχολείων που ξεφύτρωναν στο πέραςμά του, ο Άγιος γράφει στον αδελφό του Χρύσανθο «τα κατ' εμέ δε και περί εμέ φαίνονται πολλά και απίστευτα εις τους πολλούς και μήτε εγώ δύναμαι να τα καταλάβω». Γιατί πραγματικά, αυτό το έργο μπορεί να επιτελεστεί μόνο «του Κυρίου συνεργούντος». Ο ίδιος θεωρεί τον εαυτό του ασθενή και αδύναμο, «η γαρ δύναμίς μου εν ασθενεία τελειούται».

Λίγο μετά το μαρτυρικό θάνατο του Αγίου, όχι μόνο στις περιοχές που δίδαξε, αλλά «εις όλας σχεδόν τας πόλεις και χώρας της Ελλάδος ευρίσκονται δύο σχολεία, το μεν κοινόν, το δε ελληνικόν λεγόμενα», όπως γράφει ο “Λόγιος Ερμής” της εποχής εκείνης⁵. Σημαντικές είναι οι μαρτυρίες στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα για τον πολλαπλασιασμό των Σχολείων στον ελλαδικό χώρο. Άγγλος περιηγητής αναφέρει πως, και το τελευταίο χωριουδάκι έχει το Σχολείο του, και ο Κορδικάς στα 1808 γράφει: «Από τη Βλαχία και τη Μολδαβία ως την Αίγυπτο και από την Σμύρνη ως την Κέρκυρα, δεν υπάρχει πόλι, δεν υπάρχει νησί, όπου δεν θα βρήτε ένα δημόσιο Σχολείο για δωρεάν παιδεία με δαπάνες της κοινότητας»⁶. Στα 1806 εκδίδεται η “Ελληνική Νομαρχία”, Ανωνώ

1. Β. Μυστακίδης, *Περί του Αγίου Κοσμά*, σελ. 9. Τον ίδιο αριθμό σχολείων αναφέρει και ο Λ. Καταφυγιώτης στο «*Εθνομάρτυρες κληρικοί και ο Πάτερ Κοσμάς*», Καρδίτσα 1940, σελ. 129, που αντέγραψε μάλλον τον Μυστακίδη.

2. Π. Βασιλείου, *Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός*, Αθήνα 1957, σελ. 111.

3. Παντελεήμων Ροδόπουλος, *Ορθοδοξία και Ρωμηοσύνη*, άρθρο στο “Ορθοδοξία - Ελληνισμός. Πορεία στην Τρίτη χιλιετία”, εκδ. Ι. Μ. Κουτλουμουσίου, Άγιο Όρος 1995, Α', τόμος, σελ. 87.

4. Σάπ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 18, επίσης Νικ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 735.
5. Άλκης Αγγέλου, *Η Εκπαίδευση*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Εταιρεία Ιστορικών εκδόσεων, Αθήνα 1974, τόμος ΙΑ΄, σελ. 319 και 820.
6. Δ. Βακάλης, *Ο Εθνεγέρτης Άγιος Κοσμάς*, περ. Ελληνικός Αστήρ, τόμος 2^{ος} (1985), σελ. 315.

μου του Έλληνας. Ο συγγραφέας της με ενθουσιασμό κάνει τη σύγκριση και αναφέρει την αλματώδη ανάπτυξη της ελληνικής Παιδείας μέσα σε λίγα χρόνια. «Ω, πόση διαφορά ευρίσκεται εις την Ελλάδα από δέκα χρόνους έως την σήμερον! Μεγάλη, ω αδελφοί μου, μεγαλοτάτη και καθ' εκάστην προς το κρείττον φέρεται... δεν ευρίσκεται πόλις την σήμερον όπου να μην έχη δύο και τρία σχολεία. Τα σχολεία δεν είναι πλέον έρημα ως και πρότερον, αλλά το καθ' εν περιέχει πενήντα και εκατόν μαθητάς οίτινες, αφού ανέγνωσαν τον ηδύτατον Ξενοφώντα, τον νουνεχή Πλούταρχον και τους λοιπούς ιστορικούς φιλοσόφους των προγόνων μας, εγνώρισαν τον βόρβορον της Τυρανίας και κλαίουσι πικρώς δια την δυστυχίαν της Πατρίδος μας. Δεν προφέρουσι πλέον το όνομα της Ελευθερίας με φόβον μήπως και τους ακούσωσιν οι προεστοί ή οι αρχιερείς και τους κηρύξουσιν αθέους, αλλά το προφέρουσι με εκείνο το θάρρος, οπού οι δούλοι δεν ημπορούν να έχωσι...»¹. Ο Ανώνυμος συγγραφέας της “Νομαρχίας” δεν αναφέρει πουθενά το όνομα του Πατροκοσμά, που είναι από τους κύριους συντελεστές αυτής της αλλαγής, ενώ θαυμάζει το Ρήγα και το έργο του. Ο σημερινός όμως μελετητής της ιστορικής αυτής περιόδου, έχοντας όλες τις πηγές για την ξεχωριστή αυτή περίοδο του Ελληνισμού και κρίνοντας αντικειμενικά, δεν μπορεί να μην αναγνωρίσει την τεράστια ώθηση, που έδωσε στο θέμα της Παιδείας ο Διδάχος της σκλαβιάς, ο Πατροκοσμάς. Αγωνίστηκε για την ίδρυση δημόσιων Σχολείων και για δωρεάν Παιδεία, φαινόμενα μοναδικά για την εποχή και πρωτοποριακά, με τη βοήθεια μόνο της υπόδουλης ελληνικής κοινότητας, πολύ πριν τα ελεύθερα και οργανωμένα κράτη της Ευρώπης, με τα πλούτη και τις ανεξάντλητες δυνατότητες και τους πολλούς σοφούς τα πραγματοποιήσουν.

Τα Σχολεία του Πατροκοσμά, βέβαια, δεν ήταν πολυτελή κτίρια, δεν είχαν τα εποπτικά μέσα και τις ανέσεις των σημερινών εκπαιδευτηρίων, στεγάζονταν στους απλούς και ταπεινούς χώρους του νάρθηκα ή του περιβόλου κάποιας εκκλησίας ή ενός μοναστηριού. Ήταν όμως Σχολεία, που γαλούχησαν τους αγωνιστές της Ελευθερίας, Σχολεία που έθρεψαν το πνεύμα και την ψυχή, Σχολεία που σμίλεψαν το ήθος και τις αξίες των γενεών που πάλεψαν και δημιούργησαν το Εικοσιένα. Χρησιμοποιούσαν ως διδακτικά, τα εκκλησιαστικά βιβλία, τον Απόστολο, το Ψαλτήρι, την Οκτώηχο, το Τριώδιο, τα Συναξάρια, όπως και τα άλλα Σχολεία της Τουρκοκρατίας, που όμως ασκούσαν βαθύτατη επίδραση και δημιουργούσαν βιώματα και πυρπολούσαν τις ψυχές. «Η άμυνα του Γένους δεν πραγματοποιήθηκε μόνο με την εγκύκλια μάθηση μέσα στα κρυφά σχολεία ή με τη θεμελιωμένη σε στέρεες ψυχολογικές και διδακτικές βάσεις πανεπιστημιακή αγωγή στις

1. Ανωνύμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, εκδ. Βιβλιοεκδοτική, γ' έκδ. Αθήνα 1957, σελ. 207 και 209.

πολλές Σχολές που λειτουργούσαν με διδασκάλους κληρικούς στο μεγαλύτερο μέρος τους, αλλά συντελέστηκε αυτενεργά και αυθόρμητα με την ανάγνωση των λειτουργικών βιβλίων ακόμα και με την ανάγνωση των Συναξαρίων μέσα από τα “Μηναία” της εκκλησίας¹. Βιβλία, που δεν ήταν φορτισμένα μόνο με βαθύ πνευματικό περιεχόμενο, αλλά δονούσαν συνάμα τις ψυχές με τις φιλελεύθερες, εθνικές και επαναστατικές τους ιδέες. Ο καθηγητής Δ. Λουκάτος «πατριωτικά τραγούδια της σκλαβιάς» αποκαλεί τα τροπάρια, που συνήθιζαν να σκλαβωμένα ελληνόπουλα να διαβάζουν, να αναλύουν, να τραγουδούν. «Από την υμνογραφία ιδιαίτερα, τα τροπάρια και οι ύμνοι, που είναι πολλοί και επαναλαμβάνονται, και ο λαός μπορεί να συμμετέχη ελεύθερα στην ψαλτική τους, ήταν φυσικό να γίνουν εύκολα κτήμα του και έτσι να αποτελέσουν παρακαταθήκη μουσικής και “καλλιτεχνικής” μορφώσεως για τους ολιγαρκείς υποδούλους προγόνους μας»².

Στις Διδαχές του Αγίου βλέπουμε τις προτροπές του να ψάλλουν εκκλησιαστικές ακολουθίες, τον Εσπερινό, την Παράκληση της Παναγίας, «μας ηξίωσε και απόψε και τον εδοξάσαμε και ετιμήσαμε και την Δέσποινά μας την Θεοτόκον»³, «να συμμαζωχθήτε εις τες οκτώ ώρες να διαβάσωμεν τον εσπερινόν μας, να ειπούμεν και μίαν παράκλησιν, να βάλωμεν την Δέσποινά μας την Θεοτόκον μεσίτριαν να μεσιτεύση εις τον Χριστόν»⁴. Σε άλλη Διδαχή αναφέρει την πνευματική ωφέλεια του ανθρώπου, που ψάλλει τους Χαιρετισμούς της Παναγίας, «είχε ευλάβειαν μεγάλην εις την Δέσποιαν την Θεοτόκον και κάθε αυγή και βράδυ έλεγε τους Χαιρετισμούς της Παναγίας, το Άγγελος πρωτοστάτης»⁵. Και πολλές φορές κλείνει τη Διδαχή του με ένα ψαλτικό, όπως το Απολυτίκιο του προφήτη Ηλία το «Ένσαρκος Άγγελος»⁶. Μέρος της διδακτέας ύλης των Σχολείων του Πατροκοσμά ήταν και η πλούσια υμνογραφία της Εκκλησίας μας.

Η συμβολή του Αγίου Κοσμά στην Παιδεία του υποδούλου Έθνους και στην εθνική Παλιγγενεσία, ήταν τεράστια. Ο Άγγλος ιστορικός Φίνλεϋ, στην “Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως” γράφει: «Κήρυκας της ελευθερίας για τους Έλληνες ήταν η παιδεία» και σε άλλο σημείο κάνει μια πολύ σημαντική διαπίστωση, που δικαιώνει το έργο και την προσφορά του Πατροκοσμά: «Στα χρόνια της οθωμανικής κατακτήσεως το μορφωτι-_____

1. Χρ. Τζούλης, *Ηρωικός κόσμος, Ορθοδοξία*, Αθήνα 1966, σελ. 87.

2. Δ. Λουκάτος, *Εθνική Περισυλλογή*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π. τόμος Ι', σελ. 448.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Γ', σελ. 222.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 206.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 284.

6. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και βιογραφία*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 289.

κό επίπεδο των Ελλήνων ήταν υψηλότερο απ' ό,τι πιστεύεται γενικά... Η στάθμη του μορφωτικού επιπέδου μας δίνει το κλειδί για να εξηγήσουμε την αποτυχία των ιεραποστόλων, που έστειλε η Ευρώπη και η Αμερική για να διαπαιδαγωγήσουν θρησκευτικά τους Έλληνες. Οι ιεραπόστολοι

αυτοί είχαν κατώτερη θεολογική κατάρτιση από πολλούς Έλληνες κληρικούς, ενώ στις κλασσικές γνώσεις τους ξεπερνούσαν πολλοί λαϊκοί δάσκαλοι»¹. Ο Ανώνυμος της “Ελληνικής Νομαρχίας” προτρέπει τους ιερείς να βοηθήσουν το Γένος². Αυτό σημαίνει ότι αναγνώριζε την παιδεία και μόρφωσή τους. Ο Άγιος Κοσμάς διαφώτισε με τις Διδαχές του τους Έλληνες, τους δίδαξε την Ορθοδοξία, και με τα Σχολεία του συνετέλεσε στην άνοδο της στάθμης του μορφωτικού επιπέδου των Ελλήνων, ώστε να αντιστέκονται στους “ιεραποστόλους” της Δύσης.

Για την προσφορά του Αγίου στο χώρο της Ηπείρου, γράφει ο Δημ. Ευαγγελίδης, έφορος Αρχαιοτήτων, στο έργο του “Η Βόρειος Ήπειρος”, το 1919: «Μεγάλην ώθησιν εις την παιδείαν εν Ηπείρω έδωκεν ο μοναχός Κοσμάς, όστις καταγόμενος εξ Αιτωλίας περιήλθε πολλάς χώρας της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και μάλιστα την Ήπειρον επί είκοσι περίπου έτη κηρύσσων τον λόγον του Θεού. Παρηγορών δε το δουλεύον έθνος προέτρπε τους κατοίκους, όπως δια της παιδείας εμπυχώνωσι το θρησκευτικόν αίσθημα και εγκαρτερώσιν εν ταις περιπετείαις, τας οποίας διήρχετο το έθνος. Έχων ικανήν μόρφωσιν... τα μέγιστα επέδρασε πανταχού. Ως λέγει ο ίδιος εν επιστολή προς τον αδελφόν του ολίγον προ του μαρτυρικού θανάτου του, διέτρεξε τριάκοντα επαρχίας και ίδρυσεν τριάκοντα (;) ανώτερα ελληνικά σχολεία και διακόσια κατώτερα. Η εν Ηπείρω δράσις του ιερομάρτυρος Κοσμά είναι παροιμιώδης, έχει δε τοσούτον συνδεθή το όνομα αυτού μετά της παιδείας και της εθνικής εν γένει εργασίας, ώστε θεωρείται ως θεμελιωτής των σχολείων και ο κυριώτερος παράγων της αναγεννήσεως των γραμμάτων εν αυτή»³.

Ο Κ. Φαλαΐτης έγραψε στα 1929: «Το πέραςμα του Αγίου Κοσμά από χωριού σε χω-

-
1. Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό. π. τόμ. Α', σελ. 27 - 28.
 2. «Εσείς δε, ω ευλαβέστατοι ιερείς, οπού και το πολύτιμον φόρεμα της διδασκαλίας έχετε, και εις τα σχολεία τους νέους διδάσκετε, μην αμελήσητε και δια φωνής και δια γραμμάτων, από το να ανοίξητε τους οφθαλμούς των Ελλήνων. Ναι, σεβάσμιοι πατέρες, μην απελπισθήτε δια την σωτηρίαν της Ελλάδος. Ο καιρός ήγγικεν, και η Ελλάς ζητεί από το ιερατείον την αρχήν της ελευθερώσεώς της. Προετοιμάσατε τας ψυχάς των χριστιανών εις το να αναστηθώσι από τον βόρβορον της δουλείας, δια να δοξασθήτε και εν τη Ελλάδι και εν τω ουρανώ». Ανώνυμου του Έλληνο, *Ελληνική Νομαρχία*, ό. π. σελ. 182.
 3. Δημ. Ευαγγελίδης, *Η Βόρειος Ήπειρος*, εκδ. Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 1919, σελ. 91.

ριό, η διδασκαλία του, το κήρυγμά του, το άνοιγμα από αυτόν υπερδιακοσίων σχολείων, η γενικωτέρα εθνική δράσις του συνετέλεσαν ασφαλώς περισσότερον από παν άλλο εις την αφύπνισιν του Ελληνισμού, εις την σύστασιν εν συνεχεία της Φιλικής Εταιρείας, εις την εθνικήν μας τέλος επανάστασιν και αποκατάστασιν»¹. Κατά τον ίδιο, «ο Άγιος Κοσμάς αποτελεί την μεγαλυτέραν ελληνικήν φυσιογνωμίαν από της εποχής της πτώσεως της Κωνσταντινοπόλεως μέχρι σήμερα». Και ο Ν. Τωμαδάκης, αποτιμώντας το έργο του μεγάλου Διδάχου, διαπιστώνει: «Αυτός... επηρέασεν όσον ουδέν σχολείον, ουδείς ρήτωρ, ουδείς εκκλησιαστικός, ουδέν έντυπον του αιώνος του, πλην

του ισομάρτυρός του Ρήγα του Βελεστινλή, τας ευρείας αγροτικές μάζας, συνεκράτησε δε τους απλούς ανθρώπους εις την Ορθοδοξίαν, την Ελληνικήν Ορθοδοξίαν, εις την οποίαν έδωκεν βάθος και περιεχόμενον»².

Ήταν ο δάσκαλος της ζωής, όλου του λαού, ο Διδάχος του Γένους, με καριοφίλι το λόγο του, τη Διδαχή, με τις μεγάλες επιδιώξεις για το φωτισμό του σταυρωμένου Γένους, με τους υψηλούς στόχους για την αναγέννηση της Παιδείας, την ομιλία της ελληνικής γλώσσας, τη διαφύλαξη της Ορθοδοξίας, για να μπορέσει το Έθνος να πιστέψει στον εαυτό του, να σταθεί γερά στα πόδια του, να μεγαλουργήσει και να ελευθερωθεί.

Τελειώνει την περίφημη Επιστολή στον αδελφό του Χρύσανθο, γράφοντας τον επίλογο ολόκληρης της ζωής του:

«Δέκα χιλιάδες Χριστιανοί με αγαπώσι και ένας με μισεί.

Χίλιοι Τούρκοι με αγαπώσι και ένας όχι τόσον.

Χιλιάδες Εβραίοι θέλουν τον θάνατόν μου και ένας όχι»

Οι χριστιανοί, οι απλοί του λαού και του μόχθου άνθρωποι, τον αγαπούσαν και τον λάτρευαν, γιατί στο πρόσωπό του βρήκαν τον οδηγό, τον πατέρα, το δάσκαλο. Ανάμεσά τους και μερικοί που τον μίσησαν, κοτζαμπάσηδες, ανώτεροι κληρικοί, άνθρωποι μικροί, του συμφέροντος, που ήθελαν τους Έλληνες αμόρφωτους, αμαθείς, άξεστους για να τους εκμεταλλεύονται. Οι Τούρκοι κατακτητές, στο σύνολό τους τον εκτίμησαν, τον αγάπησαν, τον βοήθησαν, του συμπαραστάθηκαν. Οι Εβραίοι τον μίσησαν θανάσιμα, μέχρι που κατάφεραν να τον οδηγήσουν στο μαρτύριο. Το μαρτύριο που σφράγισε τα λόγια του, τις συστάσεις του, τις Διδαχές του, μια ζωή ακούραστη, αγία, ζωή αυτοπροσφοράς και θυσίας. Η διδασκαλία του υπήρξε ό,τι καλύτερο χρειαζόταν ο σκλάβος Ελληνισμός στο θρη-

1. Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, έκδ. Πανεπιστημική Ένωση Έφεδρων Αξιωματικών, τύποις Δελή, Αθήναι 1929, σελ. 6.

2. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Εορταστικοί Λόγοι*, ό.π. σελ. 82.

σκευτικό, κοινωνικό και εθνικό πεδίο. Υπήρξε η πιο ριζοσπαστική και επαναστατική για την εποχή του, που τον ύψωσε σε εθναπόστολο, αναγεννητή και κύριο συντελεστή του Εικοσιένα. Γιατί η Παιδεία του Γένους, για την οποία αγωνίστηκε και θυσιάστηκε ο μεγάλος Διδάχος, ξύπνησε τις κοιμισμένες συνειδήσεις και όπλισε το χέρι των υποδούλων για τον ξεσηκωμό. Τόση ήταν η πίστη του λαού στη θαυματουργική δύναμη του Αγίου, που η επανάσταση, σε πολλά μέρη της Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Ηπείρου, Στερεάς, κηρύχτηκε με το περίφημο δίστιχο στα χείλη:

«Βοήθα μας, Άγιε Γιώργη και συ Άγιε Κοσμά

να πάρουμε την Πόλι και την Αγία Σοφιά».

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΓΛΩΣΣΑ

**«Μήγαρις έχω άλλο στο νου μου πάρεξ
ελευθερία και γλώσσα»**

{Δ. ΣΟΛΩΜΟΣ}

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

3.1. Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ

3.1.1. Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΘΕΜΑ

(ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΩΣ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ)

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 από τους Τούρκους και το τέλος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν άλλαξε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες χρησιμοποιούνταν η ελληνική γλώσσα. Υπήρχε και πριν την άλωση ο επίσημος γραπτός λόγος - η λόγια παράδοση - και η δημοτική παράδοση, που την εκπροσωπούσαν κείμενα, ιδίως ποιητικά, γραμμένα στη λαϊκή γλώσσα, τη γλώσσα του λαού. Ο νεώτερος Ελληνισμός συνέχισε τη διγλωσσία των βυζαντινών, την αντίθεση δηλαδή ανάμεσα στην αρχαϊζουσα γραπτή γλώσσα των λογίων, της Παιδείας και της επίσημης Εκκλησίας και στην ομιλούμενη γλώσσα του λαού, που ήταν συνέχεια της Κοινής. Η μία γλώσσα ψεύτικη, κατασκευασμένη, χρησιμοποιούνταν από ένα μικρό κύκλο λογίων, και η άλλη ζωντανή, ζεστή, διαμορφωνόταν αβίαστα στα χείλη του λαού.

Η συνείδηση της γλώσσας είναι μια βαριά κληρονομιά για ένα λαό. Και η γλώσσα του, όποια κι αν είναι, πρωτόγονη ή μειωμένης σημασίας πολιτιστικά, έχει μια μοναδικότητα και αποτελεί ένα θησαυρό. Ιδιαίτερα η ελληνική γλώσσα, με την πλούσια προσφορά της στην παγκόσμια Ιστορία και Λογοτεχνία, ήταν το «κυριότερο σωσίβιο που έσωσε τον ελληνισμό μέσα από τις καταγίδες της

ιστορίας»¹. Γι' αυτό έπρεπε η γλώσσα αυτή να διαφυλαχθεί. Η διγλωσσία κούραζε, δημιουργούσε προβλήματα, και η χρήση της αρχαϊζουσας, άφηνε το λαό αφενός μεν έξω από τη μόρφωση, αφετέρου δε εκτεθειμένο στις ποικίλες προκλήσεις της ξένης προπαγάνδας.

Την ευθύνη για την Παιδεία, όλα τα χρόνια της σκλαβιάς, την είχε η Εκκλησία. Ο δάσκαλος ήταν και παπάς ή καλόγερος. Ο λόγιος ήταν ταυτόχρονα και Δεσπότης. Εκκλησία, Παιδεία και Λογοτεχνία υπηρετούνται από τους ίδιους ρασοφόρους λειτουργούς. Ακόμη και οι κοσμικοί λόγιοι, μόνο μέσω της Εκκλησίας μπορούσαν να αναδειχτούν². _____

1. Αριστοτέλης Νικολαΐδης, *Ο τρόπος της γλώσσας και άλλες εγγραφές*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι. Κολλάρου & Σίας Α.Ε. Αθήνα 1987, σελ. 41.

2. Μιχαήλ Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 1, εκδόσεις Έργων Περάνθη, Αθήνα XX, σελ. 18.

Την περίοδο αυτή, εκείνο που χαρακτηρίζει την Εκκλησία είναι η τόλμη, η προοδευτικότητα, η πρωτοβουλία, ο εκσυγχρονισμός σ' όλα τα θέματα και σε όλους τους τομείς της μάθησης, οπωσδήποτε και στη γλώσσα. «Κατά κανόνα τα συγγράμματα των Ελλήνων διανοητών και επιστημόνων, που έζησαν στους χρόνους της Τουρκοκρατίας, και που προέρχονταν από κληρικούς και γενικά από ανθρώπους, που τους έθρεψε η Ορθοδοξία, οργάνωσαν την άμυνα του Ελληνισμού εναντίον των σκοτεινών δυνάμεων των Τούρκων, που απεργάζονταν τον αφελληνισμό. Πέρα από τις γλωσσικές ακροβασίες ορισμένων φανατισμένων της καθαρεύουσας, έχουμε ολόκληρη συστάδα συγγραφέων στην εποχή της Τουρκοκρατίας, που ή έφτασαν και ανέβασαν τη δημοτική μας γλώσσα ή αδιαφόρησαν για τα χαρακώματα που οικοδομούσε η καθαρεύουσα και είπαν τη σκέψη τους απλά και γόνιμα»¹.

Αν σκύψουμε και μελετήσουμε με προσοχή το γλωσσικό θέμα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και τη θέση της Εκκλησίας σ' αυτό, όπως και τη συγγραφική παραγωγή των λογίων της εποχής, ως επί το πλείστον κληρικών, ή ανθρώπων που επηρεαζόταν άμεσα από την Εκκλησία, θα δούμε, ότι είναι εσφαλμένη η εντύπωση ότι η Εκκλησία ήταν το προπύργιο της αρχαϊζουσας, και καθαρεύουσας αργότερα, ή ότι ήταν πάντοτε ο εκκλησιαστικός χώρος, ένας χώρος αντίδρασης και καταπολέμησης της γλώσσας της απλής, του λαού. Υπήρξαν, βέβαια, πολλές οι αντιδράσεις κατά καιρούς και σκληρή η γραμμή πολλών εκπροσώπων της Εκκλησίας, με συνέπεια να της καταλογίζουν ότι ήταν ένας ανασταλτικός παράγοντας στο γλωσσικό ζήτημα. Όμως υπάρχει και η άλλη πλευρά, που πρέπει να εξετάσουμε.

Ας δούμε πρώτα τους χώρους, που η γλώσσα της Εκκλησίας λειτουργεί με το δικό της μοναδικό τρόπο και που η εξέλιξη της γλώσσας την έβρισκε πάντα αντίθετη. Οι χώροι αυτοί είναι δύο. Ο χώρος των Γραφών και ο χώρος της Λατρείας. «Ο εκκλησιαστικός χώρος όχι μόνο καταφάσκει και συντηρεί την ελληνική γλώσσα, μέσω των ανεπανάληπτων λειτουργικών κειμένων, αλλά και ακουστικά μεταδίδει τον έλληνα λόγο, ως ζωντανή εμπειρία και όχι ως κάτι νεκρό και παρωχημένο, όπως συμβαίνει με την μόνο μέσω των κειμένων επαφή μαζί του»². Στο χώρο των κειμένων των Γραφών, όπως αναφέρει και ο Χ. Γιανναράς, η μεταγλώττιση της Αγίας Γραφής έχει δύο κίνητρα.

Το πρώτο, είναι η πρό- κληση που δημιουργούν τα ποιητικά κείμενα των Γραφών σε ένα ποιητή. Πολλές τέτοιες προσπάθειες έχουν γίνει από ποιητές, με την ευρύτερη σημασία του όρου, όπως τον Κόν- _____

1. Χρήστος Τζούλης, *Ηρωικός κόσμος, Ορθοδοξία*, τυπ. Ν. Μάγγου, Αθήνα 1966, σελ. 86.
2. Γεώργιος Μεταλληνός, *Η χρήση του "Έλληνας Λόγος" στην Εκκλησία*, περιοδ. Νέμεσις, εκδ. Αδράστεια Εκδοτική Α.Ε. Οκτώβριος 1999, σελ. 95.

τογλου, το Σεφέρη, τον Άγγελο Βλάχο, τον Αλέξανδρο Πάλλη και πολλούς άλλους, που επεχείρησαν το μεταγλωττισμό κειμένων ποιητικών της Παλαιάς ή Καινής Διαθήκης¹. Το δεύτερο κίνητρο, αναφέρεται στις Δυτικές παροτρύνσεις και προσπάθειες, ιδίως στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, να μεταγλωττίσουν τη Γραφή στην καθημερινή γλώσσα, για να γίνεται κατανοητή από το λαό.

Η Εκκλησία, αφενός δέχτηκε κάποιες μεταφράσεις των Ιερών Κειμένων, όπως θα δούμε πιο κάτω, αφετέρου ήταν πάντα αντίθετη στον μεταγλωττισμό και στη χρήση των μεταγλωττισμένων κειμένων από την ίδια την Εκκλησία, για λειτουργικές ανάγκες. Η θέση της αυτή έχει βασικά επιχειρήματα. Υπάρχει κίνδυνος παρερμηνείας του κειμένου σε νοηματικές αποχρώσεις, αφού πρόκειται για κείμενα δύσκολα και ποιητικά, τα περισσότερα, και το πιο σημαντικό, υπάρχει κίνδυνος «να αυτονομηθεί το κείμενο από τη μήτρα που το γέννησε»². Η Ορθόδοξη Ανατολική Παράδοση δεν βλέπει τα Ιερά Κείμενα ως ιδεολογική πηγή του Χριστιανισμού, όπως η Δυτική, αλλά ως καταγραφή της εμπειρίας της Εκκλησίας³.

Και μην ξεχνάμε κάτι πολύ σημαντικό. Η γλώσσα της Γραφής είναι η Κοινή Ελληνική. Σ' αυτή είναι γραμμένα όλα τα Ευαγγέλια, οι Επιστολές των Αποστόλων, οι Πράξεις, η Αποκάλυψη. Σ' αυτή μεταφράστηκε επίσης από τους "εβδομήκοντα" η Παλαιά Διαθήκη. Αυτή χρησιμοποιούσαν επί αιώνες οι χριστιανοί οποιασδήποτε εθνικότητας και γλώσσας, μένοντας πιστοί στη γλώσσα, που γράφτηκαν τα Ιερά Κείμενα. Και όταν η ελληνική γλώσσα των Γραφών άρχισε να μη γίνεται κατανοητή από πολλούς λαούς, οι δύο μεγάλοι Έλληνες ιεραπόστολοι Κύριλλος και Μεθόδιος, "τόλμησαν" να μεταφράσουν _____

1. Ποιητικές αποδόσεις και μεταφράσεις κειμένων της Αγίας Γραφής έκαναν: Ο Γ. Σεφέρης *Άσμα Ασμάτων*, εκδ. Ίκαρος, έκδ. γ', Αθήνα 1979 και *Αποκάλυψη του Ιωάννη*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1985, ο Ανδρέας Κάλβος, *Οι Ψαλμοί του Δαβίδ, α'* έκδοση Λονδίνο 1820, ο Γιωσέφ Ελιγιά *Άσμα Ασμάτων - Ψαλμοί*, ποίηση - επιμέλεια Γ. Ζωγραφάκης, εκδ. Δωδώνη β', Αθήνα 1981, Ο Θεόδωρος Κωνσταντίνου *Θρήνοι Ιερεμίου*, ποιητική απόδοσις, Αθήνα 1877 και πολλοί άλλοι.
2. Χρήστος Γιανναράς, *Η Νεοελληνική στην Εκκλησία*, ομιλία, Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας 7, *Προβλήματα Μεταγλωττισμού στη Νεοελληνική Γλώσσα*, έκδ. Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1977, σελ. 102.
3. Η εμπειρία και το «πιστεύω» της Εκκλησίας φαίνεται στα λόγια του Ευαγγελιστή Ιωάννη: «ο ακηκόαμεν, ο εωράκαμεν τοις οφθαλμοίς ημών, ο εθεασάμεθα και αι χείρες ημών εψηλάφησαν, περί του λόγου της ζωής». Ιωάννου Α' Επιστολή, Κ. Διαθήκη, έκδ. 15^η, εκδ. οίκος «Σωτήρ», Αθήνα 1972, σελ. 971.

στη σλαβική τα Ιερά Κείμενα, για να τα καταλαβαίνουν οι Σλάβοι πιστοί, και να δείξουν το Ορθόδοξο ανθρωπιστικό πνεύμα, που είναι «δημοκρατικό και φιλελεύθερο και σέβεται την οντότητα ατόμων και εθνών», όπως λέει ο Dvornik.

Ένας άλλος χώρος, που η Εκκλησία μένει πιστή στη γλώσσα, είναι ο χώρος της Λατρείας. «Η γλώσσα της Λατρείας είναι φορτισμένη μ' ένα βιωματικό περιεχόμενο, μ' ένα περιεχόμενο εμπειρίας αιώνων λατρείας. Ταυτόχρονα δεν μπορεί να χωριστεί η γλώσσα της λατρείας από την πράξη της λατρείας, η οποία πράξη συγκεφαλαιώνει ένα ολόκληρο πολιτιστικό γεγονός. Κάθε λειτουργική σύναξη της Εκκλησίας είναι ένα πανηγύρι. Δεν μπορείς να χωρίσεις σ' ένα πανηγύρι τα νοήματα, να τα παρακολουθήσεις χώρα απ' αυτό που συμβαίνει»¹. Τα κείμενα της χριστιανικής λατρείας, γραμμένα στην Κοινή γλώσσα, τη γλώσσα την απλή των χρόνων που γράφτηκαν, έχουν μέσα τους ένα δυναμισμό, με συμπυκνωμένες τις ιδέες που εκφράζουν, και συγχρόνως ένα τραγούδισμα, ένα ρυθμό, που δε μπορεί να αποδοθεί με τίποτε στη Δημοτική γλώσσα. «Η εκκλησιαστική λατρεία είναι ο χώρος στον οποίο μόνιμα και αδιάσπαστα, επί 20 αιώνες, προσφέρονται τα αυθεντικά ακούσματα του έλληνος λόγου και μάλιστα σε έκταση και διάρκεια. Η Εκκλησία, με τη Θεολογία και λατρεία της, διακρατεί πανορθόδοξα τη μόνιμη παρουσία και χρήση»² της ελληνικής γλώσσας.

Σ' αυτούς τους χώρους η Εκκλησία ήταν και είναι αντίθετη σε οποιοδήποτε μεταγλωττισμό και μετάφραση. Δε συμβαίνει όμως το ίδιο σε άλλους χώρους, όπως είναι **οι μεταφράσεις της Γραφής σε απλή γλώσσα** παράλληλα με το Κείμενο, για χρήση των ολιγογράμματων πιστών και των νέων, ή για καλύτερη κατανόηση του Κειμένου και **η διδασκαλία της Εκκλησίας, η Κατήχηση, το κήρυγμα**. Σ' αυτό το σημείο έχουν δημιουργηθεί ψευδείς εντυπώσεις και έχει παρεξηγηθεί η Εκκλησία. Ας δούμε λοιπόν τη θέση της, κατά τον καιρό της Τουρκοκρατίας, και τις προσπάθειες που έκανε για να καταλαβαίνει ο απλός λαός τη διδασκαλία της.

Παρόλο που επίσημη γλώσσα της Εκκλησίας, όπως και του κράτους και της λόγιας πνευματικής ζωής, ήταν η αρχαϊζουσα, πολλές φορές και από παλιά η επίσημη Εκκλησία χρησιμοποίησε τη γλώσσα του λαού, για να πλησιάσει τη λαϊκή συνείδηση. Από τον πρώτο ακόμη Πατριάρχη, το **Γεννάδιο Σχολάριο**, έχουμε κείμενα που προσεγγίζουν τη λαϊκή γλώσσα, όταν ήταν ανάγκη να δια φωτίσει και να κατηχήσει το λαό: «Επειδή ηρώ τησας μαθείν τι ήθελεν ο Θεός και εσαρκούτο, άκουσον τον τρόπον: Θεός ουδεμίαν χρεί-

1. Χ. Γιανναράς, *Η Νεοελληνική στην Εκκλησία*, ό.π. σελ. 103.

2. Γεώργιος Μεταλληνός, Πρωτοπρ. *Η χρήση του "Έλληνος Λόγου" στην Εκκλησία*, περιοδ. Νέμεσις, ό. π. Οκτώβριος 1999, σελ. 95.

αν είχε σαρκωθήναι, αλλ' η ανθρωπότης εδέετο ιατρείας...»¹.

Εξαίρεση στη γενική χρήση της αρχαϊζουσας ήταν, τόσο η προσφορά εκκλησιαστικών ανδρών στη μετάφραση και μεταγλώττιση των Γραφών και των Πατερικών κειμένων, αλλά και στη

συγγραφή βιβλίων σε απλή γλώσσα για τη βοήθεια του λαού, όσο και η συγκατάθεση της Εκκλησίας και η προώθηση της εκκλησιαστικής ρητορικής σε απλοποιημένη γλώσσα, κατανοητή από το λαό. «Η χρήση της δημώδους ελληνικής αποτελούσε μια από τις πιο εποικοδομητικές όψεις του θρησκευτικού ουμανισμού, μεταξύ των εκπροσώπων του οποίου συγκαταλέγονταν μερικοί από τους πιο διακεκριμένους και μορφωμένους ορθόδοξους Έλληνες κληρικούς»².

Οι λόγοι, που έκαναν την Εκκλησία να καθιερώσει τη λαϊκή γλώσσα, ήταν αντιρρητικοί και απολογητικοί αφενός, κατηχητικοί και θεολογικοί αφετέρου. Η ξένη προπαγάνδα των Τούρκων, των Εβραίων, και ιδίως των Δυτικών - Άγγλων, Γάλλων, Παπιστών, Διαμαρτυρομένων, Ευαγγελικών - για να πλησιάσουν και να προσηλυτίσουν τον απαίδευτο λαό, χρησιμοποιούσε πάντα τη δημώδη γλώσσα, για να γίνεται κατανοητή³. Το κήρυγμα όλων αυτών γινόταν «εις απλήν γλώσσαν, δια να την γρुकώσιν ευκολότερα οι απλοί, και δια να ξεκαθαρίζονται καθαριώτερα αι απορίες»⁴, γράφει ένας παπιστής, το 1658. «Η προαγωγή της χρήσεως της ζωντανής ελληνικής γλώσσας κατά τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα, ως συνέπεια του ανταγωνισμού στην Ανατολή μεταξύ των Ρωμαιοκαθολικών και των προτεσταντικών φατριών της Δυτικής Χριστιανοσύνης, ήταν ένα προοίμιο για μια καινούρια εξέλιξη κατά τον 18^ο αιώνα»⁵. Η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία υποχρεώθηκε να μιμη-

-
1. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Ν. Ελλην. Λογοτεχνίας*, έκδ. 8^η Ίκαρος, Αθήνα 1987, σελ. 48 - 49.
 2. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, μετάφραση Στέλλας Νικολούδη, έκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996, σελ. 62.
 3. «Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία προέβη σε συγκεκριμένες και επίπονες προσπάθειες για να μεταστρέψει τους Ανατολικορθόδοξους χριστιανικούς λαούς στον ουνιτισμό» με τη χρήση της δημοτικής. «Όταν οι Ιησούιτες έβαλαν σκοπό να προσηλυτίσουν τους Έλληνες Χριστιανούς δεν άργησαν να αντιληφθούν ότι η χρήση της δημοτικής θα τους έδινε τη δυνατότητα για ιεραποστολικό έργο. Έτσι οι Ιησούιτες ιεραπόστολοι μάθαιναν στην ελληνορθόδοξη Χριστιανοσύνη τη δημοτική, κήρυσσαν στη δημοτική και εξέδιδαν γραμματικές στη δημοτική». Arnold Tounbee, *The Greeks and their Heritage*, (*Οι Έλληνες και οι κληρονομίες τους*), μετάφραση Νίκος Γιανναδάκης, εκδ. Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992, σελ. 328 και 330.
 4. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π. σελ. 49.
 5. Arnold Tounbee, *The Greeks and their Heritage*, (*Οι Έλληνες και οι κληρονομίες τους*), μετάφραση Νίκος Γιανναδάκης, ό. π. σελ. 330.

θεί την ξένη προπαγάνδα, για να σώσει το πλήρωμά της, χρησιμοποιώντας το κοινό ιδίωμα, κάθε φορά που ήθελε να μιλήσει στο λαό και για το λαό. Κάτι παρόμοιο είχε γίνει και στη Δύση, όταν ο Λούθηρος και οι Καλβινιστές χρησιμοποίησαν τη μητρική τους γλώσσα στη θέση των Λατινικών, για να προφυλάξουν και να βοηθήσουν τους οπαδούς τους. Για αντιπροπαγανδιστικούς, λοιπόν, λόγους το κήρυγμα, η διδασχία, η κατήχηση γινόταν σε απλή γλώσσα, για να κατανοεί ο αγράμματος ραγιάς το δόγμα και τη θεολογία της Ορθοδοξίας και να μην πέφτει εύκολα θύμα της ξένης προπαγάνδας.

Ένας άλλος σημαντικός λόγος της χρήσεως της δημοτικής από την Εκκλησία, ήταν «η ανυπόφορα χτυπητή πια αντίθεση της καθιερωμένης αρχαϊκής με την πραγματική γλώσσα του έθνους, που μένει αμόρφωτο και δε μπορεί να τη μεταχειριστεί ούτε να την καταλάβει»¹. Το θέμα αυτό απασχόλησε ιδιαίτερα, κατώτερους στο βαθμό ιερωμένους, που έβλεπαν την ανάγκη του κηρύγματος και της παιδείας του λαού. Η επιρροή που ασκούσε η ζωντανή γλώσσα στις καρδιές και στις σκέψεις του ελληνικού λαού ήταν έκδηλη. Γι' αυτό θεωρήθηκε επιτακτική η ανάγκη για τη χρήση της δημοτικής, που ήταν κατανοητή από το λαό. Το πρώτον έπρεπε ο λαός να μορφωθεί και έπειτα να διαβάζει βιβλία γραμμένα σε απλό ιδίωμα, γιατί και τα απλά γραμμένα βιβλία ήταν άχρηστα για το λαό, αφού δεν ήξερε να διαβάζει. Την απλή γλώσσα μεταχειρίζονταν οι ολίγων γραμμάτων και όσοι απευθύνονταν σ' αυτούς, καθώς και οι ξενόγλωσσοι ηγεμόνες και όσοι αποτεινόταν στον ελληνικό λαό. Η Εκκλησία ανταποκρίθηκε στις απαιτήσεις των καιρών.

Θα ασχοληθούμε πρώτα με τα έργα, που είτε συνέγραψαν λόγιοι της εποχής σε γλώσσα απλή, είτε μετέφρασαν ή μεταγλώττισαν κείμενα των Γραφών, των Αρχαίων, των Πατέρων. Η εκκλησιαστική ρητορική θα μας απασχολήσει στο επόμενο κεφάλαιο.

Από την άλωση της Πόλης και μετά, συναντάμε εκκλησιαστικούς άνδρες, που έγραψαν σε δημώδη γλώσσα ποιήματα, χρονογραφίες, πεζά διάφορα, ως και Γραμματικές της Νεοελληνικής, παρόλο που η κύρια συγγραφή τους ήταν στην καθιερωμένη αρχαϊζουσα. Κατά τον 16^ο αιώνα, ο **Γεώργιος Αιτωλός** έγραψε σε λαϊκή γλώσσα ποιήματα εγκωμιαστικά για σημαντικά πρόσωπα της εποχής του. Λόγιος, καλλιεργημένος αρχαϊκά, «θεωρεί πως δεν είναι ούτε ανάξιο ούτε άσκοπο να στιχουργήσει τους αρχαίους μύθους σε δημοτική, σε μια γλώσσα δηλαδή που δε διδάσκεται στα σχολεία, αλλά εξυπηρετεί μόνο άμεσα τις λαϊκές πνευματικές ανάγκες»². «Χρησιμοποιούν σκόπιμα την δημοτική γλώσσα και μορφολογία»³ οι λόγιοι εκκλησιαστικοί άνδρες της εποχής, **Αρσένιος Ελασσόνος, Ματ-**

1. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική, Ιστορική Εισαγωγή*, Αθήνα 1938, σελ. 323.

2. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, έκδ. 8^η Ίκαρος, Αθήνα 1987, σελ. 54.

3. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π. σελ. 55.

θαίος Μυρέων, Σταυρινός, Γρηγόριος Παλαμήδης. Ο **Μανουήλ Μαλαξός** έγραψε το 1570, Χρονογραφία σε απλή γλώσσα, το “Χρονικό των Τούρκων Σουλτάνων”, που τον μιμήθηκε αργότερα ο **Πατριάρχης Ιεροσολύμων Νεκτάριος**, στα 1659 - 60, γράφοντας την “Επιτομή της Ιεροκοσμικής Ιστορίας”, σε γλώσσα απλή, «δια να ακούεται από κάθε άνθρωπον Έλληνα»¹.

Την ίδια εποχή ο **Νικόλαος Σοφιανός** έστρεψε όλο του το ενδιαφέρον στο ανέβασμα του υποδούλου Γένους, με κύριο μέσο τη λαϊκή γλώσσα, στην οποία θα έπρεπε να μεταφραστούν οι Αρχαίοι. Ο ίδιος αρχίζει το μεταφραστικό έργο, από το “Περί παιδων αγωγής” του Πλουτάρχου, που δυστυχώς δεν προχώρησε, λόγω του θανάτου του. Σύνταξε “Γραμματική” της δημοτικής, που έμεινε ανέκδοτη ως τις μέρες μας. Είναι αξιοσημείωτο, ότι ο Σοφιανός δεν έβλεπε τη δημοτική ως

μια γλώσσα ανάγκης και προσωρινής σκοπιμότητας, αλλά ως μια αυτοτελή, επαρκή και ωραία γλώσσα, με χαρίσματα ευφωνίας και γλαφυρότητας, με όμορφες ολιγοσύλλαβες λέξεις, μια γλώσσα που δεν διαφέρει από την αρχαία - της οποίας αποτελεί εξέλιξη - και που δεν είναι κατώτερη απ' τις ευρωπαϊκές. Οι επιστήμες, γράφει, δεν θάναι αλλοιώτικες, αν γραφτούν στη δημοτική και συμβουλεύει τους νέους να μη ντρέπονται να μιλάνε και να χρησιμοποιούν την εθνική τους λαλιά². Τα έργα των Αρχαίων και όλες οι επιστήμες να είναι «εις τέτοιαν γλώσσαν κοινήν όπου και οι γυναίκες σχεδόν να την γρुकούν», γράφει στον επίλογο της «Γραμματικής» του, και συμπληρώνει: «Όλα τα θέλομεν δώσει εις τούτην την χυδαίαν και κοινήν γλώσσαν»³.

Σύγχρονος του Σοφριανού, ο Κερκυραίος ιερωμένος **Ιωαννίκιος Καρτάνος** - επηρεασμένος αρκετά από το Λουθηρανικό κίνημα για τη μετάφραση και εκλαϊκευση των Γραφών, και γι' αυτό θεωρήθηκε αιρετικός και πολεμήθηκε ιδιαίτερα από τον Παχώμιο Ρουσσάνο - δημοσίευσε στη γλώσσα του λαού «Το Άνθος και Αναγκαίον» της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, μαζί και μερικούς λόγους εκκλησιαστικούς: «...Εις κοινήν γλώτταν ως εβλέπετε δια να εγνωρίζη πάσα μικρός άνθρωπος μέρος από την θείαν γραφήν τι λέγει. Και δια να καταλάβουν πάντες τόσον ναύται όσον και χειροτέχνοι και γυναίκες και παιδιά. Και πάσα μικρός άνθρωπος, μόνον όπου να ηξεύρη να διαβάξη...»⁴.

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π. σελ. 56.

2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 1, ό.π. σελ. 235.

3. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική, Ιστορική Εισαγωγή*, ό.π. σελ. 324, επίσης Μ. Περάνθης *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 1, ό.π. σελ. 237.

4. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική, Ιστορική Εισαγωγή*, ό.π. σελ. 326, επίσης Μ. Περάνθης *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 279, Κ. Θ. Δημαράς *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ 89 - 90.

Στο 17^ο αιώνα, σημαντικό ρόλο παίζει ο Πατριάρχης **Κύριλλος Λούκαρης**. Συσταίνει σχολεία, τυπογραφείο, εγκρίνει τη μετάφραση των Γραφών σε απλή γλώσσα, χρησιμοποιεί τη λαϊκή γλώσσα για να διαφωτίσει το λαό. Όχι μόνο αυτός, αλλά και οι άλλοι λόγιοι του Πατριαρχείου δεν διστάζουν να χρησιμοποιήσουν την απλή γλώσσα, προκειμένου να βοηθήσουν τον αγράμματο λαό. Είναι η αρχή του Θρησκευτικού Ουμανισμού. Κατά το Λούκαρη είναι δίκαιο τα ιερά βιβλία να μεταγλωττίζονται σε γλώσσα απλή. Οι απλοί άνθρωποι «διαβάζοντας να καταλαμβάνουν τι γράφουσι και τι μας παραγγέλλουσι αι ομιλίας τας οποίας έκαμε ο Χριστός και έγραψαν οι Ευαγγελιστάι. Τας έκαμαν όχι μονάχα εις εκείνους όπου ήξευραν γράμματα, αλλά και εις τους όχλους μέσα εις τους οποίους ήσαν οι περισσότεροι απλοί άνθρωποι και γυναίκες και παιδιά... να είναι όλοι θεοδίδακτοι και να ηξεύρει καθένας εκείνο όπου του πρέπει, πως είναι προσταγμένο από το Θεό... Ο Θεός ήθελε από την αρχή πάντοτε να αναγινώσκονται τα λόγια του εις απλή γλώσσα... Εσείς όλοι όπου θέλετε διαβάξει μεταγλωττισμένο το θείο και ιερό Ευαγγέλιο τούτο, καρπωθήτε την

ωφέλεια οπού σας προβάλλει η ανάγνωση και προσεύχεσθε δια τ' εκείνους, οπού σας την ευηργέτησαν»¹.

Ο **Μάξιμος Καλλιπολίτης** μετέφρασε και εξέδωσε την Καινή Διαθήκη σε απλή γλώσσα το 1638², και ο ιερομόναχος **Μάξιμος ο Πελοποννήσιος**, θερμός θιασώτης του δημοτικού λόγου, στα 1690, γράφει “Εγχειρίδιο κατά του Σχίσματος των Παπικών” σε απλή γλώσσα. «...Δια τούτο ο θεός ζήλος με εκίνησε να βοηθήσω το γένος μας κατά την μικράν μου δύναμιν, αφήνοντας εγγράφως εις φράσιν απλήν δια τους απλούς, τα όσα ήθελαν εμπορέσει να βοηθήσουν το γένος μας εις ταις διαφοραίς όπου έχει η ανατολική εκκλησία με την δυτικήν...»³. Στα 1675 ο **Γεώργιος Κονταρής**, Μακεδόνας λόγιος, δημοσίευσε σε γλώσσα απλή “Ιστορία των αρχαίων Αθηνών”. Ο **Ευγένιος Γιαννούλης**, ο Αιτωλός, χρησιμοποιεί τη λόγια και τη λαϊκή γλώσσα στις επιστολές του. «Η λαϊκή γλώσσα δίνει μια πρόσθετη ηδύτητα στις νουθεσίες του»⁴, γράφει ο Κ. Δημαράς. Ο Γιαννούλης βγήκε από τον κύκλο του Λούκαρη, και ενώ είχε όλα τα προσόντα για δράση και δόξα,

-
1. Μ. Περάνθης *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 1, ό.π. σελ. 429- 430, επίσης Βασική Βιβλιοθήκη «Αετού», *Λόγιοι της Τουρκοκρατίας Α΄*, τόμος 4, εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1956, σελ. 256 - 258, Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π. σελ. 329.
 2. Βασική Βιβλιοθήκη, τόμος 4, *Λόγιοι της Τουρκοκρατίας Α΄*, ό.π. σελ. 311, επίσης Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π. σελ. 327.
 3. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π. σελ. 333 - 334, επίσης Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμ. 1, σελ. 439.
 4. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 62.

κατέθεσε τις ικανότητές του στους ορεσίβιους και πάμφτωχους συμπατριώτες του, ιδρύοντας Σχολεία, δημιουργώντας διαδόχους, γράφοντας και στέλνοντας επιστολές, καθοδηγώντας τους πτωχούς και επηρεάζοντας τους πλούσιους. Ο **Αγάπιος Λάνδος**, παρά την πνευματική του κατάρτιση, έγινε ένας λαϊκός διδάχος, που αγάπησε και έγραψε στη γλώσσα του λαού. Το έργο του, “Αμαρτωλών Σωτηρία”, με το οποίο καθοδηγούσε κληρικούς και λαϊκούς, γνώρισε συχνές επανεκδόσεις και το “Γεωπονικό” του πρόσφερε πρακτικές γνώσεις¹. Ο Κεφαλλονίτης λόγιος **Άνθιμος Ακάκιος Διακρούσης**, συντελώντας στην επιβολή του νεοελληνικού δημοτικού λόγου, που τον χειρίζονταν εξαιρετα, εκδίδει και προλογίζει το “Κυριακοδρόμιο” του Αγάπιου Λάνδου, γράφοντας: «Αλλά επειδή τον καιρόν ετούτον οι περισσότεροι άνθρωποι είναι αγράμματοι και δεν καταλαβαίνουν καν το κείμενον του Ιερού Ευαγγελίου, επάσχισα θείω ζήλω κινούμενος δια κοινήν ωφέλειαν, και δια μνημόσυνον αιώνιον, και έβαλα με έξοδον ειδικόν μου τον Οσιώτατον εν Μοναχοίς κυρ Αγάπιον, και εμεταγλώττισε, ήγουν εξήγησε από παλαιούς Διδασκάλους εις κοινήν γλώσσαν τα Ευαγγέλια όλων των Κυριακών του χρόνου, δια να ημπορέση ο καθένας να τα διαβάξη με ευκολίαν...»². Ο **Αθανάσιος Βαρούχας**, Κρητικός ιερομόναχος, εκκλησιαστικός ρήτορας και συγγραφέας, ακολουθώντας τη δημοτική παράδοση, «εκτός το πρωτότυπο έργο του, ασχολήθηκε

και με τη μετάπλαση στην καθομιλούμενη γλώσσα παλιών εκκλησιαστικών κειμένων»³. Ο Κρητικός Πατριάρχης **Γεράσιμος Παλλαδάς**, ποιητής και διδάχος, έγραψε σε ωραία δημοτική γλώσσα το “Θρήνο της Κρήτης”, όταν η πατρίδα του έπεσε στα χέρια των Τούρκων⁴. Ο Φαναριώτης λόγιος **Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος** ο “έξ απορρήτων”, γράφει στην αρχαϊζουσα, αλλά τα “Απομνημονεύματά” του είναι στη δημοτική.

Στο 17^ο αιώνα, εκτός τη δράση και την προσφορά των Ελλαδικών λογίων, πολλά πρόσφεραν και συνετέλεσαν στη μόρφωση του λαού, γράφοντας και μιλώντας στη γλώσσα του, και λόγιοι της διασποράς. Ο Κύπριος ιερωμένος συγγραφέας **Νεόφυτος Ροδιός**, έγραψε και μετέφρασε έργα στη γλώσσα του λαού, χειρίστηκε το λόγο με σιγουριά και ευαισθησία, φέρνοντας μέσα του την παλιά δημοτιστική παράδοση των Κύπριων χρονογράφων⁵ και ο Κερκυραίος λόγιος ιερομόναχος **Νικηφόρος Πασχαλεύς**, θέλοντας να «αγγίξει τη λαϊκή ψυχή, εκφράστηκε σε απλή γλώσσα και έδωσε πολύτιμα δείγματα _____

1. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμ.1, σελ. 488.
2. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 1, ό.π. σελ. 376.
3. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 500.
4. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 465.
5. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 347.

πρώιμου δημοτικού λόγου»¹

Στο 17^ο αιώνα συναντάμε την απλή γλώσσα στις διεθνικές σχέσεις και στη διπλωματία, στην επικοινωνία ανάμεσα σε ξένους ηγεμόνες και αρχηγούς, αλλά και σε εκκλησιαστικούς άρχοντες και μοναχούς. Ο Αρχιεπίσκοπος πάσης Κύπρου και Νέας Ιουστιανής **Χριστόδουλος**, εκ μέρους του κλήρου της Κύπρου ζητά βοήθεια από το δούκα της Σαβοΐας σε απλή γλώσσα, (κείμενο του 1609), όπως και ο ηγούμενος της Μονής Κοζινιήσης (Εικοσιφοινίσσης), (κείμενο του 1637)². Σ’ όλα τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, η απλή ελληνική γλώσσα είναι η γλώσσα της διπλωματίας.

Ο 18^{ος} αιώνας είναι ο αιώνας των γραμμάτων και των Σχολείων. Ο θρησκευτικός Ουμανισμός ενώνει σε κοινή δράση Εκκλησία και Φαναριώτες. Την εποχή αυτή, «οι πλεκτάνες της Δυτικής Εκκλησίας, η προπαγανδιστική της μανία, το τεράστιο δίκτυο των προσηλυτισμών της, επιβάλλουν στην Εκκλησία μια εργώδη κινητοποίηση: να αμυνθεί, να αντιδράσει, να δια φωτίσει»³. Έτσι, η θεολογική φιλολογία περιλαμβάνει έργα δογματικά, ομολογίες πίστεως, έργα αντιρρητικά, για την καταδίκη των παπικών διαφορών, και ρητορικά. Ξεχωρίζει η μορφή του **Πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεου**⁴, που μεταφράζει στην απλή γλώσσα αρχαία κείμενα, βοηθά στη σύσταση τυπογραφείου στη Μόσχα, ιδρύει σχολείο στα Ιεροσόλυμα, φροντίζει για τη μόρφωση του κλήρου. Το Πατριαρχείο στον αρχόμενο 18^ο αιώνα απαγορεύει τη χειροτονία αγραμμάτων ιερέων. Το έργο του Δοσιθέου συνέχισε ο ανεπιός του **Χρύσανθος Νοταράς**.

Οι Ηπειρώτες, **Γεώργιος Σουγδουρής**, ιερωμένος, είναι «ο πρώτος που δίδαξε συστηματικά την αριστοτελική φιλοσοφία, απ’ τους πρώτους που εισήγαγαν τη διδασκαλία της Φυσικής και

Γεωμετρίας, από τους πρώτους που καθιέρωσαν τη ζωντανή γλώσσα», και ο **Μεθόδιος Ανθρακίτης**, Θεολόγος, Μαθηματικός, δάσκαλος και επιστήμονας «ασπαζόταν τη δημοτική»⁵.

Ο **Μελέτιος ο Γεωγράφος**⁶, θετικός επιστήμονας, συνειδητοποιεί τη σημασία της κοινής γλώσσας και ο **Μακάριος Καλογεράς**, Πάτριος λόγιος και δάσκαλος, ενώ έγραφε σε ύφος αρχαιοπρεπές, προκειμένου να γίνει κατανοητός στο λαό, έγραφε στην κοινή γλώσσα. Ο **Αναστάσιος Γόρδιος**, ακολουθώντας το παράδειγμα του δασκάλου του _____

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 371.
2. Μ. Τριανταφυλλίδης *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π. σελ. 342 - 344.
3. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 509.
4. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 104.
5. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 511 και 515.
6. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 526.

Ευγένιου Γιαννούλη, παρότι σπούδασε στη Δύση ιατρική, προτίμησε το απρόσιτο χωριό του, τα Βραγγιανά των Αγράφων, για να βοηθήσει τους συμπατριώτες του, ως ιερομόναχος φρόντισε τις ψυχές τους, ως γιατρός το σώμα τους και ως δάσκαλος το πνεύμα τους. Μιμούμενος το διδάσκαλό του έγραφε επιστολές σύντομες και σε απλή γλώσσα¹.

Ιδιαίτερα θα σταθούμε στη μεγάλη μορφή των γραμμάτων του 18^{ου} αιώνα, τον **Ευγένιου Βούλγαρη**, το διδάσκαλο του Πατροκοσμά, τον ανακαινιστή της ελληνικής Παιδείας του καιρού του, που ενώ έγραψε και δίδαξε στην αρχαϊζουσα και πρέσβευε ότι «η χυδαίζουσα είναι ασυμβίβαστη με τη φιλοσοφία, εισώρμησε στην Παιδεία του Γένους με επαναστατικές αντιλήψεις και απλή γλώσσα»². Σημαντική ήταν η συμβολή του Βούλγαρη με το “Σχεδιάσμα περί της Ανεξιθρησκείας”, που επισυνάπτει ως επίμετρο στην έκδοση του “Ιστορικού και κριτικού δοκιμίου του Βολταίρου”. Η συμβολή της εκδόσεως αυτής του Βούλγαρη είναι σημαντική, γιατί χάρη στο Βούλγαρη το ελληνικό πνεύμα προχωρούσε προς την κριτική του Βολταίρου και των δυνάμεων του σκότους, έχοντας ανεξιθρησκεία και ελευθερία στη σκέψη, και γιατί σηματοδοτεί τη χρήση του όρου “ανεξιθρησκεία” στην ελληνική γλώσσα³.

Το παράδειγμα του Βούλγαρη ακολούθησε ο νεώτερος συμπατριώτης του **Νικηφόρος Θεοτόκης**, που συνέβαλε στην αναμόρφωση της Παιδείας, εισάγοντας το επιστημονικό πνεύμα του Διαφωτισμού. Η ανάγκη να διευρυνθεί ο χώρος των αποδεκτών της Παιδείας και ο ζήλος για την πνευματική προκοπή του Γένους, του υπαγόρευσαν την επιλογή του απλού ύφους στη γλώσσα, τη μετριοπαθή χρήση μιας απλής καθαρεύουσας, πολύ κοντά στην καθομιλούμενη, προσιτή σε όλους⁴. «Παράλληλα με το επιστημονικό του έργο, ο Θεοτόκης γράφει και εκδίδει σειρά θεολογικών έργων, κατηχητικού, παραινετικού και αντιρρητικού περιεχομένου, χωρίς να παραλείπει και την έκδοση Πατερικών κειμένων»⁵. Κέρκυρα, Πόλη, Ιάσιο, Βενετία, Πετρούπολη, Μόσχα, ήταν οι πιο σημαντικοί σταθμοί της ζωής του. Όπου και αν βρέθηκε, ενδιαφέρθηκε για την πνευματική προκοπή

των νέων, έγραψε, τύπωσε σχολικά εγχειρίδια, δίδαξε τις νέες φυσικομαθηματικές επιστήμες, συνοδεύοντας τα μαθήματα με τα σχετικά πειράματα, επιλέγοντας, όπως ελέχθη, γλώσσα

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 540.
2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 2, σελ. 6.
3. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, μετάφραση Στέλλας Νικολούδη, έκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996, σελ. 64 - 65.
4. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 2, σελ. 30, επίσης Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π. σελ. 66 - 68.
5. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π. σελ. 70.

κατανοητή.

Προοδευτικό πνεύμα, μαχητικός νεωτεριστής και δημοτικιστής, ήταν και ο Ηπειρώτης διδάσκαλος του Γένους **Νικόλαος Τζαρτζούλης**. Διδάσκαλος και διευθυντής, μετά το Βούλαρη, της Αθωνιάδας, δάσκαλος του Κοσμά του Αιτωλού, που τον επηρέασε ευνοϊκά στους προσανατολισμούς του, χρησιμοποιεί την απλή γλώσσα για να διαφωτίσει το λαό, παρόλο που ονειροπολεί την αναβίωση του βυζαντινού μεγαλείου¹. Σπουδαίος, επίσης, συγγραφέας πολλών έργων και μεταφραστής κειμένων αρχαίων και Πατερικών, σύγχρονος και βιογράφος του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού, ήταν ο **Νικόδημος ο Αγιορείτης**, που έγραψε σε γλώσσα απλή, κατανοητή από το λαό. Γι' αυτό «πολλά έργα του έγιναν κτήμα του κοινού, γνώρισαν συνεχείς εκδόσεις και στάθηκαν ευεργετικοί οδηγοί του»².

Στη χορεία των λογίων ελλαδικών ή της διασποράς, που έγραψαν και δίδαξαν στη γλώσσα του λαού, κληρικών ή λαϊκών, που επηρεαζόταν από την Εκκλησία ή σπούδασαν και αναδείχτηκαν κοντά σε μεγάλους εκκλησιαστικούς άνδρες και διδασκάλους, ανήκουν πολλοί. Μεταξύ αυτών ο **Ιώσηπος Μοισιόδακας**, που «πρώτος εδοκίμασε να εκθέσει εις φράσιν δημοτικήν τα φιλοσοφικά μαθήματα», όπως γράφει ο Κοδρικάς, ο **Βικέντιος Δαμοδός**, που ασχολήθηκε με τη σύνταξη φιλοσοφικών μαθημάτων γραμμένων στη δημοτική, ο μοναχός **Καيسάριος Δαπόντες**, ο ποιητής, που εκμεταλλεύεται τους χυμούς της σύγχρονής του ομιλουμένης γλώσσας, ο **Νεκτάριος Τέρπος**, που έγραψε τις διδαχές του σε απλή γλώσσα για λαϊκή χρήση, ο Κερκυραίος κληρικός **Σπύρος Μήλιος**, που έδινε στους λόγους του «απλό φυσικό χρωματισμό», ο Χιώτης **Τιμόθεος Κυριακόπουλος**, που στον πρόλογο του έργου του “Προαγωγή της χριστιανικής κατηχήσεως”, γράφει: «Όταν εσύ γράφης θεολογικά, φιλοσοφικά και άλλα επίσης βιβλία δια τους φιλομαθείς και τους σπουδαίους, γράψε κατά που σου είναι αρεστόν, αλλά όταν γράφης δια την σωτηρίαν του λαού, πρέπει να γράφης και να λαλής κατά οπού δύναται ο λαός να σε γρουικήση»³. Ο ιερωμένος **Θεόκλητος Πολυειδής**, γύρω στα 1750, λαμβάνοντας υπόψη του την παλιότερη χρησμολογική φιλολογία, συντάσσει τον “Αγαθάγγελο”, έργο προπαγανδιστικό, που αναπτερώνει τις ελπίδες των ραγιάδων για ελευθερία, που θα έλθει από το “ξανθό γένος” των Ρώσων⁴.

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμ. 2, σελ. 158.
2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, , ό.π. τόμ. 2, σελ. 48.
3. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 108 - 110, 115 - 116, επίσης Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμ.2, σελ. 86, 181.
4. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 120 - 121.

Στην απλή γλώσσα του λαού, έγραψαν και δίδαξαν δάσκαλοι, διδάχοι και ρήτορες εκκλησιαστικοί, που θα μας απασχολήσουν ιδιαίτερα στο επόμενο κεφάλαιο, αφού η προσφορά τους και η δράση τους αναφέρονται στην εκκλησιαστική ρητορική.

Ο 18^{ος} αιώνας, αιώνας της προετοιμασίας για το μεγάλο ξεσηκωμό του Γένους, θα κλείσει με αγώνες πιο έντονους για τη δημοτική γλώσσα, τη γλώσσα των απλών ανθρώπων, που θα την υπερασπιστούν με τα κείμενά τους, διδαχές, αλληλογραφία, ποίηση, έργα γραμμένα στη δημοτική, μια σειρά λίγων, αλλά διαλεκτών ανθρώπων, ιερομένων ως επί το πλείστον, αλλά και λαϊκών. Χαρακτηριστική η συμβολή του Φαναριώτη **Δημητρίου Φωτιάδη ή Καταρτζή**, μεγάλης φυσιογνωμίας της πνευματικής ιστορίας του τόπου μας. Μορφωμένος στη Βλαχία, νομικός, μάζεψε γύρω του πλήθος λογίων που θεωρούνται μαθητές του και κατέβαλε όλες του τις δυνάμεις για την πνευματική αναγέννηση και καθολική διαφώτιση. Ο ασφαλέστερος τρόπος γι' αυτό ήταν η καθιέρωση της δημοτικής, να γράφουμε όπως μιλάμε. «Είν' ανάγκη, να συγγράψουμε τις επιστήμες και τέχνες ρωμέικα, για να προκόβουν οι νέοι μας πιο γλήγορα και με πιο θεμέλιο εις όλα» και «η γλώσσα να μπορεί να νιώθεται και να μαθαίνεται από το υπόλοιπο έθνος»¹. Πλούσια η αλληλογραφία του με τον αρχαιστή Λάμπρο Φωτιάδη για το γλωσσικό. Μαθητές του Καταρτζή, που ασπάστηκαν τη γλώσσα του και αγωνίστηκαν γι' αυτή, ήταν ο ιεροδιάκονος **Γρηγόριος Κωνσταντάς**, ο ιερομόναχος **Δανιήλ Φιλιππίδης**, ο ποιητής **Αθανάσιος Χριστόπουλος**. Άλλοι σπουδαίοι υποστηρικτές της λαϊκής γλώσσας ήταν ο σχολάρχης και φιλόσοφος **Αθανάσιος Ψαλλίδας**, ο **Ρήγας Φεραίος**, ο **Γιάννης Βηλαράς**.

Συμπερασματικά, βλέπουμε μέσα στη ζωή και παράδοση της Εκκλησίας, στα τελευταία ιδίως χρόνια της Τουρκοκρατίας, τη θέση της στο γλωσσικό θέμα των καιρών, τη θετική συμβολή της στην αβίαστη εξέλιξη της γλώσσας, την αισθητή παρουσία της και τους αγώνες της για την καθιέρωση της γλώσσας του λαού. Η επίσημη γλώσσα της Εκκλησίας ήταν η αρχαΐζουσα, όπως ήταν και των λογίων και πνευματικών ταγών και διδασκάλων του Έθνους, χωρίς όμως να αποκλείεται και να πολεμιέται η ζωντανή γλώσσα του λαού. Αυτό το διαπιστώνουμε καλύτερα στη μεγάλη ανάπτυξη της Εκκλησιαστικής ρητορείας, με κύριο χαρακτηριστικό της τη δημοτική γλώσσα.

-
1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμ. 2, σελ. 169 - 170, επίσης Γιάννης Κοδράτος, *Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος*, Αθήνα ΧΧ, σελ. 72 - 73.

3.1.2. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 16^Ο ΩΣ ΤΟ 18^Ο ΑΙΩΝΑ (ΔΙΔΑΧΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ)

Όπως αναφέραμε πιο πάνω, η Εκκλησία με τους εκπροσώπους της έκανε υπεράνθρωπο αγώνα για την πνευματική καλλιέργεια των υποδούλων και τη συμπόρευση με την ευρωπαϊκή πρόοδο, στέλνοντας τα πιο προικισμένα από τα στελέχη της για σπουδές στην Ευρώπη, για να τα στείλει, όταν γυρίσουν, στις διάφορες Σχολές, όπου θα διδάξουν Χημεία, Φυσική, Αστρονομία, Μαθηματικά, Φιλοσοφία. Δάσκαλοι και ρήτορες, καθηγητές και επίσκοποι, λόγιοι και διδάχοι, διατρέχουν απέραντες εκτάσεις, μιλούν σε πόλεις και απόμερα χωριά, συσπειρωμένοι γύρω από την Εκκλησία, οργανώνουν το παρόν του ελληνισμού, και προετοιμάζουν το μέλλον του. Και όλα αυτά δεν έγιναν εύκολα, αλλά χρειάστηκαν αγώνες και αγωνίες, θυσίες και αίμα. Η μεγαλύτερη προσφορά της Εκκλησίας ήταν ο αγώνας της να φωτιστεί το Γένος, να αποκτήσει τη χαμένη, τόσους χρόνους, εθνική συνείδηση, να συνειδητοποιήσουν και ο αστός και ο αγρότης, ο ορεσίβιος και ο χωρικός, ότι «τούτη την πατρίδα την έχουν όλου», κατά τη φράση του Μακρυγιάννη. «Δε δούλεψε άδικα ο καλόγερος του μοναστηρίσιου σχολειού, πάνω στα κράκουρα, τόσους αιώνες. Δεν πάσχισαν του κάκου οι διδάχοι να μπει στο βιβλίο η γλώσσα του χωριάτη. Τα κηρύγματα του πάτερ Κοσμά τους ενώνουν. Η παιδεία στη λαϊκή ή λαϊκευμένη μορφή της τους αγκαλιάζει»¹.

Εκτός από τα έργα κληρικών και λαϊκών στην κοσμική Λογοτεχνία, γραμμένα στη γλώσσα του λαού, για να διαβάζονται και να γίνονται κατανοητά από το λαό, στο διαφωτιστικό έργο της Εκκλησίας ανήκουν και τα θαυμάσια κείμενα της Εκκλησιαστικής ρητορείας, που συμπληρώνουν την Πεζογραφία της εποχής. Οι εκκλησιαστικοί ρήτορες στάθηκαν από τους πρώτους, που κράτησαν στα χέρια τους το βαρύ έργο του φωτισμού του Γένους. Ας είναι κατ' εξοχή το κήρυγμά τους θρησκευτικό. Το έργο τους παίρνει ευρύτερη αποστολή. Με κέντρο τη θρησκευτική ζωή καλλιεργούν τη φροντίδα της ηθικής και τον πόθο για την ελευθερία. Αφυπνίζουν και σφυρηλατούν την ιστορική συνείδηση του Γένους. «Στο είδος αυτό, γραφτό ή προφορικό, απ' τον άμβωνα ή απ' τις τυπωμένες σελίδες, ο θείος λόγος ρέει γοητευτικά εκλαϊκευτικός, σε ζωντανή λαλιά, πειστική παραστατικότητα, θερμός από πίστη, μεστός από ποίηση. Προοριζόμενο για το λαό, είναι

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 20.

το περισσότερο λογοτεχνικό είδος στην περιοχή της θεολογίας, δοξασμένο από ιερωμένους που είναι πρώτιστα λόγιοι, δεμένο με τα ονόματα μεγάλων ανδρών»¹.

Προκρίνουμε εδώ την αναφορά στους εκκλησιαστικούς ρήτορες και διδάρχους της εποχής της Τουρκοκρατίας, οι οποίοι με την πένα ή το λόγο, εισέδυσαν στη λαϊκή ψυχή, γράφοντας και μιλώντας τη γλώσσα του λαού. Μνημονεύουμε τους μεγάλους εκκλησιαστικούς ρήτορες, Φραγκίσκο Σκούφο, Ηλία Μηνιάτη, Νικηφόρο Θεοτόκη και Ευγένιο Βούλγαρη, που υπήρξαν πρόδρομοι και δάσκαλοι του Πατροκοσμά.

Ξεκινώντας από το 16^ο αιώνα, θα σταθούμε στο Ζακυνθινό μοναχό **Παχώμιο Ρουσάνο**², «μικρό πρόδρομο του Πατροκοσμά», στη μορφή του Κερκυραίου ιερωμένου **Ιωαννίκιου Καρτάνου**, του οποίου οι λόγοι στη δημόδη, «τον ανεβάζουν στις μεγάλες βαθμίδες της εκκλησιαστικής ρητορικής»³, στο μαθητή του, ιερέα και διδάχο, **Αλέξιο Ραρτούρο**, ο οποίος επηρέασε μεταγενέστερους εκκλησιαστικούς ρήτορες. Ο Κρούσιος στην «Τουρκογκρέτσια», χαρακτηρίζει τις διδαχές του Ραρτούρου «σοφές και ωραίες»⁴, ενώ ο φωτισμένος κληρικός και λόγιος **Δαμασκηνός ο Στουδίτης** με τα κηρύγματά του στην απλή ομιλούμενη γλώσσα, πέτυχε ευρύτατη απήχηση στα πλαταιά στρώματα του λαού. Ο «Θησαυρός» του, συλλογή ομιλιών, αγαπήθηκε πολύ και χρησιμοποιήθηκε ως λαϊκό ανάγνωσμα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας⁵.

Ο **Παΐσιος ο Αγιαποστολίτης**⁶ διέπρεψε ως ιεροκήρυκας και εκκλησιαστικός ρήτορας σε γλώσσα μικτή, με απόκλιση προς τη δημοτική. Από τους λόγους που εκφώνησε σώθηκαν περίπου τριάντα. Ο μαθητής του Λούκαρη, **Μάξιμος Μαργούνιος**⁷, δόκιμος λογογράφος, έγραψε ομιλίες και κηρύγματα στη γλώσσα του λαού, και ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας **Μελέτιος Πηγάς**⁸, έκανε τις διδαχές και ομιλίες του σε απλή γλώσσα. Η ρητορεία _____

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 509.
2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 287, επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 90.
3. Μ. Περάνθης, *Ελλ. Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 279, επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Ν. Ε. Λογοτ.* ό.π. σελ. 90.
4. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 301.
5. Μ. Περάνθης, *Ελ. Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 296, επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Ν. Ε. Λογοτ.* ό.π. σελ. 90, Π. Τρεμπέλας, *Ομιλητική*, έκδ. «Σωτήρ», Αθήνα 1976, σελ. 121.
6. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 305..
7. Μ. Περάνθης, *Ελλ. Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 307, επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Ν. Ε. Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 90.
8. Μ. Περάνθης, *Ελλ. Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 315, επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Ν. Ε. Λογοτ.* ό.π. σελ. 90.

του σοφή, με δύναμη και πειθώ, με θυμόσοφο ή ειρωνικό πνεύμα, συντελεί στο διδακτικό σκοπό του λόγου. Ο μαθητής του Πηγά, **Μάξιμος Πελοποννήσιος**, στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, διδάχος και

δόκιμος χειριστής του λόγου, «χτυπάει την αμάθεια, διακηρύσσει την αξία της Παιδείας, γράφει διδαχές σε ζωντανή γλώσσα και με εκφραστικά χαρίσματα»¹. Να τι γράφει σε ανέκδοτο “Κυριακοδρόμιο”² ο ίδιος, προλογίζοντας τις ομιλίες του: «Εσύνθεσα τας παρούσας ομιλίας εις απλήν και ιδιωτικήν φράσιν εις τας Κυριακάς όλου του χρόνου όχι πως να έχουν τίποτε λεπτόν μέσα και υψηλόν, αλλά δια την απορίαν οπού βρίσκεται το γένος μας την πολλήν, ενόμισα και η ολίγη παρηγορία είνε καλή...»³.

Ο Κύπριος Μητροπολίτης και διδάχος **Θεοφάνης Ξενάκιος**⁴ έγραψε τους λόγους του στη δημοτική και οι διδαχές του Χιώτη ιερωμένου **Παΐσιου Λιγαριδίη**, όπου χρησιμοποίησε την κοινή διάλεκτο, «διαπνέονται από πνευματική διάθεση και χριστιανικό οίστρο, θεωρούμενοι από τα καλύτερα γλωσσικά δείγματα της πρώιμης δημοτικής»⁵. Ο Κρητικός λόγιος ιερωμένος και διδάχος **Γεράσιμος Βλάχος** «κέρδισε ηγετικό πνευματικό ρόλο με το πλήθος των λόγων του και των διδαχών του, φορμαρισμένων στην κοινή διάλεκτο, τη δημοτική»⁶.

Από τους ελλαδικούς λόγιους, εκκλησιαστικούς ρήτορες, ξεχωρίζουν ο **Πατριάρχης Ιεροσολύμων Νεκτάριος**⁷, που έγραψε εκκλησιαστικούς λόγους σε αρχαϊζουσα και απλή γλώσσα, ο **Πατριάρχης Αλεξανδρείας Γεράσιμος Σπαρταλιώτης**, που είχε τη φήμη «λαμπρού ρήτορα με μαστορεμένη έκφραση, υποβλητική απλότητα και εντυπωσιακή ζωντάνια στη δημοτική φράση του»⁸, ο **Γεώργιος Μαιωτάς**⁹, Κρητικός λόγιος ιεροκήρυκας, που «χειρίστηκε τη δημοτική με δεξιότητα». Εκκλησιαστικός ρήτορας και διδάχος ήταν και ο **Αθανάσιος Βαρούχας**, όπως και ο μοναχός **Αγάπιος Λάνδος**, λαϊκός διδάχος, πρόδρομος του Πατροκοσμά. Ο Αγάπιος έζησε με το λαό και αφουγκράστηκε τους καημούς και τους πόνους του, και έγραψε το “Βιβλίον καλούμενον Κυριακοδρόμιον ήγουν Διδα-_____

1. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 438.
 2. Σώζεται σε κώδικες της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών, Κ. Δυοβουνιώτου, *Ανέκδοτα κυριακοδρόμια εν Ιερώ Συνδέσμω αριθ. 235*, Π. Τρεμπέλα *Ομιλητική* ό.π. σελ. 117, υποσημ. 9.
 3. Π. Τρεμπέλας, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 117 - 118.
 4. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 355
 5. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 379.
 6. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 382.
 7. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 453.
 8. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 462.
 9. Μ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 498.
- χαί και ομιλίας εις τας Κυριακάς όλου του ενιαυτού...»¹.

Ο 18^{ος} αιώνας, είναι ο αιώνας «για τη γενίκευση της κοινής Παιδείας στα χωριά, η σταυροφορία να μη λείψουν τα στοιχειώδη φώτα στους ορεινούς πληθυσμούς και στις απομακρυσμένες περιφέρειες. Και από το άλλο μέρος ο ζήλος για την ανώτερη Παιδεία, την ίδρυση ανωτέρων Σχολών με αυξημένες απαιτήσεις»². Την εποχή αυτή ξεχωρίζουν οι πρώτοι μεγάλοι Διδάχοι και

Διδάσκαλοι, οι Διδάσκαλοι του Γένους, που θα έρθουν σε επαφή με το λαό, θα τον βοηθήσουν στην πνευματική του άνοδο, θα τον στηρίξουν στη φτώχεια του, θα ενδυναμώσουν την ορθόδοξη πίστη του, θα τον ετοιμάσουν για το μεγάλο ξεκίνημα. Και όλα αυτά θα γίνουν με το λόγο, το κήρυγμα, μέσα και έξω από την εκκλησία, γραπτό ή προφορικό.

Ο Γιαννιώτης, παιδαγωγός και ιεροκήρυκας, **Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος**³, ξεχώριζε για τη διδασκαλική του δεξιότητα και ρητορική δεινότητα, έγραψε δε περί ρητορικής τέχνης, ενώ ο Πάτριος λόγιος **Μακάριος Καλογεράς**⁴ έγραφε ή εκφωνούσε τους λόγους του στην κοινή γλώσσα, όταν επρόκειτο να μιλήσει στο λαό. Ο **Ιωάννης Αβράμιος ο Κρης** έγραψε εκκλησιαστικούς λόγους με σαφήνεια και σε απλή γλώσσα, και ο ταπεινός ιεροκήρυκας **Νικόλαος Μαυροειδής** από την Κεφαλλονιά έγραψε το “Αποστολικόν δίκτυον, ήτοι λόγοι ψυχοφελείς...”⁵.

Μεταγενέστερος του Μηνιάτη ήταν ο συμπατριώτης του, διδάσκαλος και φωτιστής **Βικέντιος Δαμωδός ή Δαμοδός**. Αν και νομικός, διέπρεψε ως δάσκαλος, ιδρύοντας Σχολή στο χωριό του και διδάσκοντας 32 ολόκληρα χρόνια. Δίδαξε όλες τις επιστήμες σε γλώσσα κοινή, κατανοητή σε όλους. Με τα έργα του “Ρητορική Τέχνη” και “Πράξις κατά συντομίαν εις τας ρητορικάς ερμηνείας”, προώθησε την εκκλησιαστική ρητορική, δίνοντας ωφέλιμες οδηγίες στους ιεροκήρυκες, για το πώς πρέπει να κηρύττουν: «Δια να αποκτήση τινάς την ευγλωττία χρειάζεται δύο πράγματα, και ετούτα είναι φύσις και τέχνη. ...Ο ρήτορας φυλάττει όλους τους κανόνες της ορθής ευγλωττίας, μανθάνοντας πως έχει να προομοιάσει εις την υπόθεσιν, πως να κάμη την διήγησιν, με ποίον τρόπο να διατάξη τας αποδείξεις εις την βεβαίωσιν και τέλος πως έχει να κινήση τα επιτηδειότερα πάθη εις το ύστερον μέρος του λόγου»⁶. Το δεύτερο έργο του Δαμοδού είναι πλουτισμένο

1. Π. Τρεμπέλας, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 118.

2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 507.

3. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 534.

4. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 559.

5. Π. Τρεμπέλας, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 118.

6. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 591.

με παραδείγματα από τις ομιλίες του Μηνιάτη. Κατατάσσει τη Διδαχή στο Δημηγορικό γένος, για τις συμβουλές, και στο Επιδεικτικό για τα εγκώμια, και τη διαιρεί σε τέσσερα μέρη: το Προοίμιο, τη Διήγηση, τη Βεβαίωση και τον Επίλογο¹.

Ο **Πέτρος Κασσιμάτης**², Κερκυραίος, ιατροφιλόσοφος και εκκλησιαστικός ρήτορας, με τους λόγους, που εκφωνούσε από τον άμβωνα, προώθησε την εκκλησιαστική ρητορεία των Επτανήσων. Ο συμπατριώτης του **Σπυρίδων Μήλιας**³ διακρίθηκε για τα εκκλησιαστικά του κηρύγματα και τις “Διδαχές” του. Χαρακτηριστικό είναι το “Περί Εκκλησιαστικής Ομιλίας” έργο του **Νικολάου Τζαρτζούλη**⁴. Στον 18^ο αιώνα τοποθετείται και ο **Δωρόθεος Βουλισμάς**⁵, που του ανατέθηκε από το Πατριαρχείο η αποστολή να διδάξει στην περιοχή της Μητροπόλεως Ναυπάκτου και Άρτης,

ταυτόχρονα με τον Κοσμά, «αλλά έκανε κήρυγμα κατ' οίκον, επειδή αντιμετώπιζε ποικίλες και επικίνδυνες αντιδράσεις και δεν τολμούσε να διδάξει δημόσια στις εκκλησίες».

Ένας άλλος διδάχος, «εθνοφωτιστής και εθναπόστολος, πρόδρομος και πνευματικός πατέρας του Κοσμά του Αιτωλού», είναι ο Μοσχοπολίτης **Νεκτάριος Τέρπος**, που «ο δημοτικός του λόγος, στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα, σκορπίστηκε στη Βόρειο Ήπειρο και τη Μακεδονία»⁶. Οι διδαχές του, «Μιλήματα» τις αποκαλεί, στηρίζουν την πίστη και τον εθνισμό των ραγιαδών, σκορπίζουν ελπίδα, θάρρος, παρηγοριά. Το βιβλίο του, η «Πίστις», όταν πρωτοεκδόθηκε το 1732, έγινε ανάρπαστο και μέσα σε τρία χρόνια έγιναν τρεις εκδόσεις. Απαγορεύτηκε για τις αντιτυραννικές του ιδέες, τον καυτηριασμό του δυνάστη, τα παθήματα του Γένους. Γι' αυτό αγαπήθηκε πιο πολύ, «τα αντίτυπά του διαβαζόταν και εξαφανιζόταν ή καταχωνιαζόταν. Σε δεύτερο χέρι δεν περνούσαν»⁶. Το κήρυγμά του κοινωνικό, διδακτικό, εθναποστολικό, διανθισμένο με τη σοφία των Πατέρων και των Αρχαίων, σε γλώσσα απλή, τη γλώσσα του αγράμματου χωριάτη, για να το κατανοούν

-
1. Μ. Περάνθης, *Ελ. Πεζογραφία*, ό. π. τόμος 1, σελ. 589, επίσης Δημαρά Κ. *Ιστορία Ν. Ε. Λογοτεχνίας*, σελ. 108.
 2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό. π. τόμος 1, σελ. 595, επίσης Π. Τρεμπέλας *Ομηλική*, ό.π. σελ. 119.
 3. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό. π. τόμος 2, σελ. 86.
 4. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό. π. τόμος 2, σελ. 158 - 159.
 5. Μ. Περάνθης, *Ελλ. Πεζογραφία*, ό. π. τόμος 2, σελ. 341, επίσης Π. Χριστόπουλος, *Σύναξις, Ευγένιος ο Αιτωλός και η εποχή του*, έκδ. Ι. Μ. Καρπενησίου & Σύνδεσμος «Ευγένιος ο Αιτωλός», Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 1986, σελ. 558.
 6. Γ. Βαλέτας, *Ο αρματωμένος λόγος. Οι αντιστασιακές διδαχές του Νεκταρίου Τέρπου βγαλμένες στα 1730*, εκδ. «Πηγής», Αθήνα 1971, σελ. 3 και 6.

όλοι. Οι διδαχές του τόνωσαν και συγκράτησαν στον εθνισμό και στο Χριστιανισμό το λαό. Ανήκει στους διδασκούς και με το διδακτικό του έργο προετοίμασε και άνοιξε το δρόμο στο Μεγάλο Διδάχο, τον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό¹.

Αξιόλογος κληρικός εκκλησιαστικός ρήτορας και συγγραφέας του 18^{ου} αιώνα ήταν ο **Ιωάσαφ Κορνήλιος**. Οι διδαχές του, σημαντικά κείμενα με φαντασία, αμεσότητα, ζωντάνια, ρητορική δεινότητα και καλλιτεχνικές αρετές, κινούνται μέσα στα πλαίσια Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, κειμένων Πατέρων και λαϊκής σοφίας. Αποτελούνται από Πρόλογο και δύο μέρη, ενώ οι διάλογοι, τα ρητορικά σχήματα, οι ηχητικές εικόνες, οι αφηγήσεις, κάνουν τις διδαχές του κείμενα μοναδικά, με απaráμιλλη τέχνη και προσωπικό τόνο, αλλά και κείμενα με προβληματισμούς, προτάσεις και απαντήσεις για τα καίρια προβλήματα του καιρού του².

Αφήσαμε στο τέλος τους μεγάλους εκκλησιαστικούς ρήτορες του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, που παράλληλα προς την οικοδομή του λαού αγωνίστηκαν με το λόγο τους για τη θεραπεία κοινωνικών

και εκκλησιαστικών πληγών. Πρώτος χρονολογικά ο Κρητικός **Φραγκίσκος Σκούφος**, λόγιος της διασποράς, σημαντικός παράγοντας της εκκλησιαστικής ρητορείας, που τα κείμενά του με το ύφος και το πνεύμα τους προετοίμασαν τη διαμόρφωση του Μηνιάτη. Κύριο έργο του παραμένει η “Ρητορική” του, εκλαϊκευμένο για να μπορούν να το δεχθούν «όχι μόνον οι αγκάλες των σοφών και εναρέτων, αμή και των απλουστέρων ανθρώπων». Η επιθυμία του να ωφελήσει το Γένος στη μάθησή του, υπαγορεύει στο Σκούφο και το γλωσσικό ιδίωμα, που πρέπει να χρησιμοποιήσει, και αυτό ήταν η λαϊκή γλώσσα, θεσμός πια στην εκκλησιαστική ρητορεία. Οι λόγιοι του Γένους είδαν ότι στη θρησκευτική αναγέννηση έπρεπε να στηριχθεί η αναγέννηση του Γένους. Έπρεπε γι’ αυτό να μιλήσουν στο λαό στη γλώσσα που εννοούσε. Η κοινή γλώσσα, που γράφει ο Σκούφος, δεν έχει φυσικά την ενότητα και την ομοιομορφία της σημερινής και τα πολλά ή λίγα λόγια στοιχεία δε μειώνουν τη ζωνρότητα του λόγου του. Χωρίζει τη Ρητορική Τέχνη σε φυσική και έντεχνη, αναφέρεται στα μέρη της, «είναι πέντε: Εύρεσις, Διάθεσις, Ερμηνεία, Μνήμη και Προφορά», και τελειώνει με τον Επίλογον που «πρέπει να έχη δύο μέρη: Επαρίθμησιν, οπού και Ανακεφαλαίωσις λέγεται, και Πάθη»³. Φιλοδοξεί η Ρητορική του να είναι εγκόλπιο της ρητορικής τέχνης.

Από τις επιβλητικότερες μορφές της εκκλησιαστικής ρητορείας, που αναδείχτηκε

-
1. Γ. Βαλέτας, *Ο αρματωμένος λόγος. Οι αντιστασιακές διδαχές του Νεκτάριου Τέρπου βγαλμένες στα 1730*, ό.π. σελ. 3 - 27.
 2. Γιάννης Μότσιος, *Ελληνική Πεζογραφία 1600 - 1821*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα XX, σελ. 14 - 20.
 3. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό. π. τόμος 1, σελ. 397, 403 και 405.

στους μετά την άλωση χρόνους, είναι ο επίσκοπος, δάσκαλος, ιεροκήρυκας, ρήτορας και διδάχος **Ηλίας Μηνιάτης**. Γεννήθηκε στο Ληξούρι της Κεφαλλονιάς από λόγιο πατέρα, σπούδασε στην Ιταλία, πέθανε μόλις 45 ετών, γι’ αυτό και η συγγραφική του δράση ήταν περιορισμένη. Τη φήμη του και τη δόξα του ο Μηνιάτης την οφείλει στις διδαχές του, στα κηρύγματα που άφθονα σκόρπιζε από τον άμβωνα, σε όσα μέρη έζησε. Υπήρξε απaráμιλλος εκκλησιαστικός ρήτορας, με υποδειγματική δεινότητα, που έκανε τον Καισάριο Δαπόντες να τον ονομάζει “Νέο Χρυσόστομο”¹, τον Γρηγόριο Κωνσταντά να γράφει: «οι λόγοι του Μηνιάτη δείχνουν ότι ρητορεύει όχι κατώτερα από τον Δημοσθένη»², το Βικέντιο Δαμωδό να παίρνει απ’ αυτόν παραδείγματα, γράφοντας τη Ρητορική του, και τον Κοδρικά να παραδέχεται: «ο την απλουστέραν δημοτικήν διάλεκτον εις την δημοσθενικήν ανυψώσας ευφράδειαν»³. Αντίθετα από το Σκούφο, ο Μηνιάτης αφοσιώνεται στη ρητορική πράξη, ανεβαίνει στον άμβωνα και εκφωνεί πραγματικούς λόγους, που τους δουλεύει με την ησυχία του στο κελί του, είναι όμως πάντα πλήρεις, ολόκληροι ρητορικοί λόγοι. Αυτός πρώτος στη νεοελληνική παιδεία παρουσίασε με τρόπο άρτιο το ρητορικό εκκλησιαστικό είδος.

Η γλώσσα του Μηνιάτη είναι απλή, με πρακτικό στοχασμό, αλλά επεξεργασμένη, υποταγμένη σε αυστηρούς κανόνες, με ρητορικά σχήματα, πολλή ζωντάνια και κίνηση, χάρη, σοφία, κομψότητα. Χρησιμοποιεί ένα απλό γλωσσικό ιδίωμα, για να τον καταλαβαίνουν όλοι, αφού σκοπός του ήταν η

ωφέλεια, η προκοπή του Γένους: «Εγώ ακολουθώντας το παράδειγμα του μεγάλου διδασκάλου των εθνών, του μακαρίου Παύλου οπού λέγει “σοφοίς και αγραμματίοις οφειλέτης ειμί”, όσον δύναμαι διδάσκω απλά δια να με καταλαβαίνωσιν όλοι. Αλλά σήμεραν μάλιστα θέλω ομιλήσει, από όλαις ταις άλλαις φοραίς απλούστερα, διατί θέλω να καταλαβαίνωσι τα λόγια μου, και άνδρες και γυναίκες, και σπουδαίοι και ιδιώται, και μεγάλοι και μικροί...»⁴. Για τον εαυτό του κρατούσε τη σοφία και την πολυμαθία, για τους αγράμματους ακροατές του ήταν ο απλός κήρυκας, που επιθυμούσε να ωφελήσει και όχι να εντυπωσιάσει. Και κατάφερε να μείνει αλησμόνητος στη μνήμη όσων τον άκουγαν, γιατί «ήξερε να περιγράφει ή να διηγείται, παγιδεύοντας την προσοχή. Να ντύνει την αφηρημένη έννοια με την ομορφιά της εικόνας. Ν’ αγγίζει _____

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 573, επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ 106.
2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 573.
3. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ 106.
4. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική*, ό.π. σελ. 334 - 335, επίσης Κ. Θ. Δημαράς *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ 106.

τις καρδιές με τη ζωντάνια, την παραστατικότητα και τις εικόνες του, οδηγώντας σε ψυχική διέγερση. Παράλληλη και αντίστοιχη με την ποιότητα του λόγου ήταν και η τέχνη του να εκφράζεται, διαθέτοντας μια πλούσια κλίμακα αποχρώσεων, με φωνή αναλόγως ήρεμη ή ορμητική, και πετυχαίνοντας πάντοτε να γοητεύει, να συγκινεί και να πείθει¹. Γνώριζε να κατασκευάζει επιδέξια τη φράση, να χρησιμοποιεί το “αρμόζον” κάθε φορά ύφος. «Εδώ μεγαλοπρεπές, αλλού παθητικό, άλλοτε ήρεμο, συχνά κουβεντιαστό, μια ελεύθερη και αβίαστη αναστροφή με το ακροατήριο, πάντα γεμάτο πίστη, παλμό κίνηση, πάντα ζωηρό και ζωντανό»².

Ο Μηνιάτης με τα κηρύγματά του και το απλό του λεκτικό, ενθουσίαζε και αιχμαλώτιζε, κατάρτιζε και δίδασκε το λαό, αλλά και τους καλλιεργημένους. Ζούσε ακόμη, όταν έγινε ρουμανική μετάφραση των Διδαχών του. Η πίστη που διαποτίζει το έργο του τον σπλίζει με θάρρος, του δίνει τη δύναμη να μαστιγώνει τους πάντες, με φαντασία, ενάργεια και παραστατικότητα, παρουσιάζεται ως άλλος Διογένης και ζητά χριστιανό: «Ερχομαι σε μία Εκκλησίαν γεμάτην από χριστιανούς, και ζητώ χριστιανόν, ζητώ χριστιανόν...»³. Η φήμη και ακτινοβολία του Μηνιάτη φαίνεται από τη φράση που σημειώνει αγράμματος καλόγερος, όταν πέθανε, πως ήταν “θαυματοουργός πολλά”. Οι Διδαχές του Μηνιάτη είναι τα καλύτερα στο είδος τους κείμενα της εποχής, χαρακτηριστικό δείγμα της εκκλησιαστικής ρητορείας του 17^{ου} αιώνα.

Διαφορετική είναι η ατμόσφαιρα που αποπνέει το έργο των δύο σπουδαίων Κερκυραίων του 18^{ου} αιώνα, εκπροσώπων της εκκλησιαστικής ρητορικής, του Ευγένιου Βούλγαρη (1716 - 1806) και του Νικηφόρου Θεοτόκη (1731 - 1800). Εκπληκτικά πολυμαθής, σωστός πανεπιστήμων, ο **Ευγένιος Βούλγαρης**, καλύπτει με τη ζωή του και με τη δράση του ολόκληρο σχεδόν τον 18^ο αιώνα. Εδώ θα μας απασχολήσει μόνο ο εκκλησιαστικός ρήτορας, αφού και σε προηγούμενο κεφάλαιο, έγινε λόγος

για το μεγάλο σοφό. Η δράση του κυρίως διδακτική, γι' αυτό είναι περιορισμένο το έργο του ως προς την εκκλησιαστική ρητορεία. Μοναδικό ίσως κείμενο του είδους του, ο λόγος που εκφώνησε στην Κωνσταντινούπολη, στη γιορτή του Αποστόλου Ανδρέα. Ο Βούλγαρης ανήκει ολοκληρωτικά στην παράδοση της Ανατολικής Εκκλησίας, αντλεί από τους θησαυρούς της βυζαντινής θεολογίας, αναπνέει το βυζαντινό μυστικισμό, θεολογεί με οίστρο και έξαρση. Η γλώσσα του απλή καθαρεύουσα - δεν χρησιμοποιεί τη λαϊκή γλώσσα ούτε στο κήρυγμα _____

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 573.
 2. Β. Τατάκης, *Σκούφος, Μηνιάτης, Βούλγαρης, Θεοτόκης*, Βασική Βιβλιοθήκη, εκδ. Αετός Α.Ε. Αθήνα 1953, τόμος 8, σελ. 19.
 3. Β. Τατάκης, *Σκούφος, Μηνιάτης, Βούλγαρης, Θεοτόκης*, Βασική Βιβλιοθήκη, ό.π. τόμ. 8, σ. 20.
- «συναρπάζει με τη ρητορική του “μανία”, την υψηλή και πυκνή σκέψη, το μυστικό οίστρο, τον λυρικό κάποτε τόνο του, αλλά προπάντων με το σφιχτό του δέσιμο. Πρόκειται για λόγο οργανωμένο με αντίληψη των απαιτήσεων άρτιας οικοδομής»¹.

Φωτισμένη προσωπικότητα των χρόνων αυτών, είναι ο άλλος σοφός Κερκυραίος ιερωμένος, επιστήμονας, εκκλησιαστικός ρήτορας και διδάσκαλος του Γένους, ο **Νικηφόρος Θεοτόκης**. Παράλληλα με το επιστημονικό του έργο ήταν και ένας εμπνευσμένος εκκλησιαστικός ρήτορας, που με τους “Λόγους” και τα “Κυριακοδρόμιά” του, προώθησε την εκκλησιαστική ρητορεία και βοήθησε στην πνευματική προκοπή του Γένους. Δύο περιόδους διακρίνουμε στην εκκλησιαστική ρητορική του Θεοτόκη. Την πρώτη αντιπροσωπεύει ο τόμος που τύπωσε στη Λειψία και περιλαμβάνει εκτός από τα κηρύγματα λόγους πανηγυρικούς, επιτάφιους και επιφωνηματικούς. «Ο σκοπός μου ωφέλεια είναι των αδελφών ημών των ορθοδόξων, και όχι έπαινος ή δόξα», γράφει στον πρόλογο. Τη δεύτερη περίοδο αντιπροσωπεύει το Κυριακοδρόμιο σε τέσσερους τόμους. Τα Κυριακοδρόμια του Θεοτόκη διαβάζονταν από τους ιεροκήρυκες και τους βοηθούσαν στο κηρυκτικό τους έργο, αφού ερμήνευαν τον Απόστολο και το Ευαγγέλιο όλων των Κυριακών του έτους. Η φήμη για τα εκκλησιαστικά του κηρύγματα έφτασε ως την Πόλη, και ο Πατριάρχης Σαμουήλ τον διόρισε ιεροκήρυκα της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας.

Η γλώσσα του απέριτη, απλή, αβίαστη, ανεπιτήδευτη, ο λόγος του λογικός, μαθηματικός, θα λέγαμε, χωρίς εξάρσεις και πολλά ρητορικά σχήματα, αλλά με θερμή και βαθύ ανθρώπινο τόνο, προκαλούσε συγκίνηση, πλησίαζε και ανακούφιζε το συνάνθρωπο. Δεν επεδίωκε να συναρπάσει, να θαμπώσει, δεν απέβλεπε στο χρώμα και τη μουσική του λόγου, αλλά στην ωφέλεια των ακροατών του. Ο διάλογος του Θεοτόκη με τη φιλοσοφία και την επιστήμη, θεμελιώνει και αποκαλύπτει τη θρησκευτική του στάση. Τον χρησιμοποιεί περισσότερο «για να δείξει ακριβώς το κενό που αφήνουν στην ψυχή του ανθρώπου» τα κείμενα της Φιλοσοφίας και θύραθεν σοφίας, «το κατάλοιπο, που δεν ερμηνεύεται με τα ανθρώπινα μέτρα, με τον κατ' άνθρωπον λόγον, την θύραθεν σοφία»². Η μυστική τάση του Θεοτόκη τροφοδοτείται από τις πλούσιες πηγές του βυζαντινού μυστικισμού και παράλληλα στηρίζεται στην Αρχαία Γραμματεία και στις νέες επιστημονικές γνώσεις της Δύσεως.

«Τα κηρύγματα του Μηνιάτη είναι ρητορικότερα και συναισθηματικότερα, ενώ του Θεοτόκη νοησιαρχικότερα και βιβλικότερα»³. Ο Θεοτόκης ήταν ρήτορας _____

1. Βασική Βιβλιοθήκη, *Σκούφος, Μηνιάτης, Βούλγαρις, Θεοτόκης*, ό.π. τόμος 8, σελ. 28 - 29.
2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 2, σελ. 30, επίσης *Σκούφος, Μηνιάτης, Βούλγαρις, Θεοτόκης*, Βασική Βιβλιοθήκη, τόμος 8, ό.π. σελ. 29 - 34.
3. Ι. Φουντούλης, *Ομηλική*, ό. π. σελ. 46.

του νου και όχι της καρδιάς.

Από το 16^ο ως το 18^ο αιώνα, καλλιεργήθηκε πολύ η θεωρία του κηρύγματος. Γράφηκαν πολλές «**Ρητορικές**», που άλλες μένουν ανέκδοτες σε χειρόγραφα και άλλες έχουν δημοσιευθεί. Όλες είναι επηρεασμένες από ανάλογα εγχειρίδια που γράφηκαν στη Δύση, μερικές δε είναι και μεταφράσεις τους. Εγχειρίδια της εκκλησιαστικής ρητορικής έγραψαν πολλοί, όπως αναφέραμε, ξεκινώντας από την «Έκθεσιν Ρητορικής»¹ του **Κορυδαλέα** σε αρχαία γλώσσα γραμμένη ως την «Τέχνη Ρητορική»² του **Σκούφου** και την «Τέχνη Ρητορική»³ του **Δαμοδού**, την «Διδασκαλίαν περί του ακραιφνούς τρόπου του διδάσκειν» του **Γεράσιμου Βλάχου**, τα ρητορικά εγχειρίδια του **Μελετίου Αθηνών**, του **Γεωργίου Σουγδουρή** και του **Ιωάσαφ Κορνηλίου**, το «Περί Εκκλησιαστικής ομιλίας» έργο του **Ν. Τζαρτζούλη**⁴, ως και τη λατινική μετάφραση του **Μακαρίου της Πάτμου**⁵. Καλλιεργήθηκε και η κύρια διδαχή και το κήρυγμα, σε όλα του τα είδη. Κηρύγματα εκκλησιαστικά, πνευματικά και ψυχοφέλιμα, Κυριακοδρόμια, με αναλύσεις των Ευαγγελικών και Αποστολικών περικοπών όλου του έτους, λόγοι πανηγυρικοί, εγκωμιαστικοί, γενικά όλα τα ομιλητικά είδη. Ωθηση στο κήρυγμα έδωσε και η πνευματική αναγέννηση των τελευταίων χρόνων, η ίδρυση Σχολείων και η εγκατάσταση και διδασκαλία σ' αυτά δοκίμων λειτουργών, κυρίως ιερωμένων, η αφύπνιση η θρησκευτική και ο ζήλος των ιεροκηρύκων να βοηθήσουν και να φωτίσουν το Γένος. Όλα αυτά δείχνουν την άνθηση της εκκλησιαστικής ρητορικής σ' αυτούς τους αιώνες και ιδιαίτερα στον τελευταίο, το 18^ο. Αριστο δείγμα της εκκλησιαστικής ρητορείας μέσα στο 18^ο αιώνα είναι οι Διδαχές του Πατροκοσμά, κείμενα τα οποία πληρούν όλους τους όρους του εκκλησιαστικού κηρύγματος και της ρητορείας.

1. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 250.

2. Β. Τατάκης, *Σκούφος, Μηνιάτης, Βούλγαρις, Θεοτόκης*, Βασική Βιβλιοθήκη, ό. π. τόμος 8, σελ. 49 - 124, επίσης Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό. π. τόμος 1, σελ. 397, 403 και 405.

3. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 591.

4. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό. π. τόμος 2, σελ. 158 - 159.

5. Π. Τρεμπέλας, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 122 - 123.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

3.2. Ο ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΔΑΧΕΣ ΤΟΥ

3.2.1. ΟΙ «ΔΙΔΑΧΕΣ»

«Μέσα στην τουρκοπατημένη Ελλάδα υπάρχουν μερικές ελεύθερες νησίδες. Κάποτε είναι μια ψυχή, η ψυχή του αφηγητή, του τραγουδιστή. Κάποτε είναι μπουλούκια, τα μπουλούκια των κλεφτών, που χαίρονται τον αέρα της ελευθερίας. Από τις πιο χαρακτηριστικές και τις πιο σημαντικές εκδηλώσεις του αιώνα είναι η έκφραση της ελληνικής ψυχής μέσα σε κείμενα λαϊκά. Σημειώνω τη χρονογραφία με το Χρονικό του Γαλαξειδιού, την ποίηση με το δημοτικό τραγούδι, τη ρητορική με τον Κοσμά τον Αιτωλό»¹, γράφει ο Δημαράς. Πράγματι, μέσα στο 18^ο αιώνα ωρίμασε ο λαϊκός πνευματικός πολιτισμός, σκίρτησε η ελληνική λαϊκή ψυχή για την ελευθερία που της στέρησαν τόσα χρόνια. Εκείνος που ασχολήθηκε και ξεσήκωσε το βουνίσιο, τον αγράμματο Ελληνισμό, «την άλλη μερίδα της εθνότητας»² ήταν ο λαϊκός διδάχος, ο εθναπόστολος Κοσμάς. Αυτός που είχε το λαό μέσα του και του έδωσε τα πάντα, γιατί, κατά το λόγο του Σπράγκερ, «όποιος δεν έχει το λαό μέσα του, τίποτε δε μπορεί να του δώσει».

Στο σημείο αυτό θα μας απασχολήσει το κείμενο των Διδαχών του Αγίου. Σχετικά με την παράδοση των Διδαχών τα προβλήματα είναι ποικίλα: Ο Πατροκοσμάς κατέγραψε κάποια Διδαχή του ή τουλάχιστον είχε γνώση των καταγραμμένων Διδαχών του; Από ποιους και πότε έγιναν οι πρώτες καταγραφές Διδαχών του Αγίου; Τα κείμενα των Διδαχών που έχουμε σήμερα είναι πρωτότυπα ή πιστά αντίγραφα;

Οι Διδαχές που έφθασαν έως εμάς δεν είναι οι ίδιες, όπως τις σύνθεσε και τις εκφώνησε ο φλογερός ιεραπόστολος. Καμία Διδαχή δεν έγραψε ο ίδιος, γιατί προτιμούσε να μιλάει στα πλήθη και να ενθουσιάζει με τον προφορικό του λόγο και όχι με τα γραπτά του κείμενα. «Γραπτό λόγο, αντάξιο της φήμης του και του μαρτυρίου του, δεν άφησε. Υπήρξε ομιλητής γόης και πιστός απaráμιλλος, με σπάνια κοινωνική και εθνική δραστηριότητα»³. Μίλησε απλά και πειστικά, δόνησε τις ευαίσθητες χορδές του ταλαίπωρου _____

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, έκδ. 8^η, Ίκαρος, Αθήνα 1987, σελ. 123.

2. Μιχαήλ Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, εκδόσεις Έργων Περάνθη, Αθήνα XX, τόμος 2, σελ. 70.

3. Ευαγ. Ξηροτόρης, *Κοσμάς ο Αιτωλός, ο δαδούχος του γένους*, περ. Στερεά Ελλάς, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1975, σελ. 12.

λαού και ζύπνησε μέσα του την πίστη στο Έθνος και στην Ορθοδοξία, τον πόθο και τη λαχτάρα για την ανάσταση του Γένους. Το έργο του έχει αφετηρία και τέρμα την πίστη στην Ιδέα και στο

Ιδανικό. Γιατί δεν είναι απλά ο Διδάχος, είναι και ο μεταλαμπαδευτής των ιδεών στις ψυχές των ακροατών του.

Οι Διδαχές του Κοσμά του Αιτωλού είναι ένα θερμοκήπιο εθνικής ανατάσεως. Διακρίνονται για τη «λογική συνέπεια και πειθώ, χωρίς αντιφάσεις και παραλογισμούς»¹, ικανότητες που απέκτησε ο Άγιος με τη διδασκαλία της Λογικής και Ρητορικής στην Αθωνιάδα. Στη Διδαχή και τις πράξεις του Αγίου υπάρχει απόλυτη συνέπεια. Δεν αντιφάσκει, δεν προσπαθεί να συμβιβάσει πράγματα ασυμβίβαστα, που είναι αντίθετα μεταξύ τους. Αυτό ήταν που έκανε τα πλήθη να κρέμονται από τα χείλη του και οι Διδαχές του να μεταδίδονται ως κάτι το ιερό, το άγιο, το πολύτιμο. Κατά τον βιογράφο του, «ήτο δε η διδαχή του, καθώς ημείς αυτήκοοι αυτής εγενόμεθα, απλουστάτη, ωσάν εκείνη των αλιέων», και γι' αυτό οι ακροατές του, κάθε ηλικίας, μορφώσεως και ιδιότητας τον παρακολουθούσαν και «ήκουαν μετά κατανύξεως και ευλαβείας την χάριν και γλυκύτητα των λόγων του, και ακολούθως εγένετο και μεγάλη διόρθωσις, και ωφέλεια ψυχική»².

Στη ρύμη του λόγου του τροποποιούσε ή πρόσθετε διάφορα στοιχεία ανάλογα με την περίπτωση και γι' αυτό οι Διδαχές που σώθηκαν έχουν γενικά το ίδιο περιεχόμενο, αλλά πολλές ιδιαιτερότητες και διαφορές. Έως εμάς έχουν φθάσει 26 κείμενα των Διδαχών του Αγίου³, που εύκολα διαπιστώνονται ως δικά του από το περιεχόμενο, το ύφος, τη γλώσσα. «Οι σωζόμενες διδαχές του δεν έχουν γραφή από τον ίδιο»⁴, αναφέρει ο Α. Βακαλόπουλος, «δεν έγραφε τους λόγους του»⁵, θα προσθέσει ο Δημαράς, «ο ίδιος δεν έγραφε τις Διδαχές του»⁶ θα συμπληρώσει ο Κώνστας. Αν υπήρχε γραπτή Διδαχή του Αγίου, οπωσδήποτε θα είχε βρεθεί ή θα υπήρχε κάποια μαρτυρία. Το μόνο που μαρτυρείται είναι η αναφορά του χειρογράφου 29 της Φιλοσοφικής σχολής Θεσσαλονίκης, στο τέλος Διδα-

1. Κων/νος Καβαρνός, *Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, περ. Στερεά Ελλάς (1995), σελ. 240.
2. Νικοδ. Αγορευτής, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, έκδ. Ορθόδοξος Κυψέλη, έκδ. Γ', Θεσ/νίκη 1996, σελ. 733, επίσης Σάμπ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, έκδ. Πανεκδοτικής Αग्रινίου 1996, σελ. 15.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, εκδ. «Γήνος», Αθήνα 1979, σελ. 29.
4. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τυπ. Εμμ. Σφακιανάκη & Υιών, Α' έκδ. Θεσ/νίκη 1973, τόμος Δ', σελ. 367.
5. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό. π. σελ. 128.
6. Κ. Κώνστας, *Μια διδαχή του Αγίου Κοσμά*, Ηπειρωτική Εστία, τόμος 12, τεύχη 136-137, (1963), σελ. 632.

χής, «τον κερών οπού εδίδασκεν ο άγιος κοσμάς την άνωθεν διδαχήν εις την καλαμπάκαν ήτον έτος 1774 και έγραψεν ο κυρ παπαστάμος εκ χώρας κλαπούς την διδαχήν του εις ενθύμησιν των μεταγενεστέρων...»¹ και που είναι **η μόνη σωζόμενη καταγραφή Διδαχής όσο ζούσε ο Άγιος.**

Κατά τον Παπακυριακού, ο Άγιος έγραφε ο ίδιος τις Διδαχές του, και αυτό το στηρίζει, όπως λέει, σε λογικά επιχειρήματα. Τα επιχειρήματά του Παπακυριακού είναι, πρώτον, τα όμοια μεταξύ τους τμήματα ολόκληρων Διδαχών, λέξη προς λέξη, δεύτερον, το πλήθος των παραδειγμάτων που αναφέρει, τα οποία απαιτούν μελέτη και προσχεδιασμό και τρίτον το ότι «και ο εμπειρότερος αντιγραφείς δεν ήτο δυνατόν να καταγράφη και να εκθέτη τα νοήματα του Κοσμά με το γλωσσικό του ιδίωμα χωρίς να αλλοιώση τον φυσικόν συνειρμόν των ιδεών του»².

Κατά τη γνώμη μας, **ο Πατροκοσμάς δεν έγραφε τις Διδαχές του**. Είχε «αναμφιβόλως μέγα τάλαντον και μεγίστην παιδείαν», ήταν «οξυνούστατος, έμπλεως μεγάλων ιδεών» και «οι λόγοι του είναι ...μιας εξαιρετικής τέχνης», κατά τα Βενετικά έγγραφα³. Η παιδεία του, η φυσική ευλωτία, η ισχυρή μνήμη, ο ενθουσιασμός μαζί με την αμέριστο αγάπη του για τον ταλαίπωρο ραγιά και το ανεξάντλητο περιεχόμενο της καρδιάς του, έκαναν τον Άγιο «διάπυρο» και ενθουσιώδη, «χείμαρρο που κυλούσε μ' όλη τη μουσική μιας προφορικής ρητορείας, μ' όλη τη μαστοριά μιας έμπειρης συνοχής και μ' όλη τη ζωντάνια ενός καθαρού δημοτικού λόγου»⁴. Εκτός αυτών είχε μεγάλη σύνεση και διάκριση και γι' αυτό ποτέ δεν θα διακινδύνευε να υπάρχουν γραμμένα κάποια σημεία των κηρυγμάτων του, που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν μεγάλα προβλήματα στον ίδιο και στους υπόδουλους ραγιάδες. Οι σκληρές εκφράσεις που χρησιμοποιεί για τους Εβραίους, για τον «αντίχριστο» Τούρκο, οι υπαινιγμοί για τον Πάπα και άλλα, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως αποδείξεις από τους εχθρούς του για να τον καταδικάσουν. «Το αυτό _____

1. Ι. Μενούσης, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 38, επίσης Σωφρόνιος Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, Αθήναι 1953, σελ. 150, Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία, τόμος ΚΓ', τεύχος 269-270, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1974, σελ. 482.
2. Σωφρόνιος Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, ό. π. σελ. 16.
3. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Ηπειρωτικά Χρονικά, έτος 15, Ιωάννινα 1940, σελ. 6 - 9.
4. Μιχαήλ Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 2, εκδόσεις Έργων Περάνθη, Αθήνα XX, σελ. 71.

είναι να συναναστρέφεσαι και να πραγματεύεσαι, να τρώγης και να πίνης με τον Διάβολον, το αυτό είναι και με τον Εβραϊόν»¹, λέει για τους Εβραίους και συνεχίζει με λαϊκές διηγήσεις, που αναφέρονται στον Εβραϊών τη συμπεριφορά και το μίσος εναντίον του Χριστού και των Χριστιανών: «Καθώς γεννηθή το οβριόπουλο, αντίς να το μανθάνουν να προσκυνάη τον Θεόν οι Εβραίοι, παρακινούμενοι από τον Διάβολον, ευθύς οπού γεννηθή το μαθαίνουν να βλασφημάη, να παραδίνη και να αναθεματίζη τον Χριστόν μας και την Παναγίαν μας και εξοδιάζουν πενήντα εκατό πουγγιά να εύρουν κανένα χριστιανόπουλο, να το σφάξουν και να πάρουν το αίμα του και μετ' εκείνο να κοινωνούν... Το να υβρίζη τον Χριστόν μου και την Παναγίαν μου δεν θέλω να τον βλέπω και η ευγένειά σας πως σας βαστάει η καρδιά σας και κάμνετε πραγματείες και λισιβερίσια με τους Εβραίους;»¹. Κάνει τη σύγκριση Εβραίων και Χριστιανών: «Τήραξε εις το πρόσωπον έναν Εβραϊόν

όταν γελά να ιδής: τα δόντια του ασπρίζουνε, το πρόσωπόν του είναι ωσάν πανί αφωρισμένο, διατί έχει την κατάρα από τον Θεόν και δεν γελά η καρδιά του, έχει τον Διάβολον μέσα του οπού δεν τον αφήνει. Κοίταξε και έναν χριστιανόν εις το πρόσωπον, ας είναι και αμαρτωλός, λάμπει το πρόσωπόν του, χύνει η χάρις του Παναγίου Πνεύματος, διατί ο Θεός δεν τον αφήνει από το χέρι του»².

Χαρακτηριστική είναι και η διήγησή του για τον Ιούδα, τους Εβραίους γονείς του και όλα τα κακά που έπραξε, αφού ήταν Εβραίος³. Θέλοντας να βοηθήσει τους Χριστιανούς και να τους αποτρέψει από διάφορα αμαρτήματα, συχνά τους λέει ότι, αν δεν κάνουν αυτό που πρέπει, συναριθμούνται «με τους θεοκτόνους Εβραίους» και πηγαίνουν «με αυτούς εις την Κόλασιν»⁴. Αλλά και για τον Τούρκο μιλάει με υπαινιγμούς και “μισόλογα”, που αν ήταν καταγραμμένα, θα είχε μεγάλα προβλήματα: «Ἦλθεν και ο αντίχριστος, τον οποίον έχομεν και εις το κεφάλι μας και δεν πρέπει να σας το ειπώ ότι τον ηξεύρετε...»⁵. Όλα αυτά ήταν σημαντικοί λόγοι, για να μην έχει ο Πατροκοσμάς γραπτά κείμενα, ούτε να υπαγορεύει σε άλλους τους λόγους του. «Ἦταν λοιπόν απίθανο ο πανέξυπνος αυτός άνθρωπος, ο Κοσμάς, να κρατά αυτόγραφα στοιχεία,

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Δ', σ. 63.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σ. 63.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 161.

4. Μάρκος Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, εκδ. «Τυμψηστός», Αθήνα 1972, Διδαχή ΣΤ', σελ. 384.

αποδεικτικά κάποιας ενοχής»¹. Ο Άγιος Κοσμάς δεν έγραφε τις Διδαχές του. Μιλούσε απευθείας στους ραγιάδες, χωρίς προετοιμασία ιδιαίτερη, από το περίσσευμα της καρδιάς του, από την εσωτερική του πληρότητα. Ο λόγος του είχε προσαρμοστικότητα, μεταβαλλόταν ανάλογα με το ακροατήριο και τις περιστάσεις, «ξεδιπλωνόταν αυθόρμητος και αφκιασίδωτος, με όλες τις αποχρώσεις της στιγμής»².

Ο κύριος στόχος του Αγίου ήταν να διδάξει, να διαφωτίσει, να νουθετήσει. Γι' αυτό οι Διδαχές του δεν χαρακτηρίζονται για την ποικιλία των θεμάτων, ούτε για το δογματικό τους περιεχόμενο. Αποτελούσαν μια πάγια διδασκαλία, που ο Άγιος είχε στο νου του και την επαναλάμβανε στα διάφορα ακροατήρια, προσθέτοντας ή αφαιρώντας, ανάλογα. «Πολλάκις μετέβαλλε (το κείμενο των Διδαχών του) αναλόγως των θρησκευτικών και ηθικών αναγκών των ακροατών του», σημειώνει ο Παπακυριακού³. Έτσι η συχνή χρήση κάποιων θεμάτων και η επανάληψη, δικαιολογούν την ομοιότητα ανάμεσα σε λέξεις και φράσεις και νοήματα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι χρησιμοποιούσε χειρόγραφο.

Η γνώμη ότι «το πλήθος των παραδειγμάτων των διδαχών προϋποθέτει μελέτη»⁴ και ίσως χειρόγραφο, μπορεί εύκολα να αντιμετωπισθεί. Όπως είπαμε, οι Διδαχές ήταν απλές, χωρίς επιστημονικό περιεχόμενο και θεολογικό βάθος, ώστε να χρειάζονται απόλυτη ακρίβεια στις ιδέες και τη διατύπωση. Ήταν αναφορές σε πρόσωπα, γεγονότα και θέματα της Γραφής, σε βίους Αγίων, σε παραδείγματα και παραβολές βγαλμένα από τη ζωή. Θέματα πολύ οικεία στον Κοσμά «που

ολόκληρες δεκαετίες τα μελετούσε είτε κατ' ιδίαν είτε σπουδάζοντας στο Άγιον Όρος»⁵. Επομένως, το γραπτό κείμενο ήταν περιττό.

Είναι πολλές οι μαρτυρίες ότι ο Άγιος εκφωνούσε τις Διδαχές του χωρίς χειρόγραφο και ότι το κήρυγμά του διασώθηκε από τους μαθητές, ακολούθους και ακροατές του. Πολλοί, που τον ακολουθούσαν και τον λάτρευαν, κατέγραφαν τις Διδαχές για να τις έχουν οι ίδιοι και να τις θυμούνται ή για να τις δώσουν σε άλλους ή κατά προτροπή του Αγίου ή τέλος, για ευλογία. Ο ίδιος ο Άγιος παρακινούσε τους ακροατές του αντί για άλλη πληρωμή, να συζητούν τα κηρύγματά του, όταν θα φύγει, για να ωφελούνται. «Αμή τι είναι η πλερωμή μου; Να καθίσετε από πέντε δέκα να συνομιλήσετε αυτά τα θεία νοήματα, να τα βάλετε μέσα εις την καρδίαν σας δια να σας προξενήσουν την ζωήν την _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 64.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 286.

3. Σωφρόνιος Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, ό. π. σελ. 15.

4. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 64.

5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 65.

αιώνιον... αυτά οπού σας είπα το ίδιον είναι ωσάν να κατέβη ο ίδιος ο Θεός να σας τα ειπή. Τώρα ανίσως και το κάμετε ναν τα βάλετε εις τον νουν σας, εις την καρδίαν σας, δε με φαίνεται και εμένα ο κόπος τίποτε»¹. Όταν λοιπόν παρακινούσε μ' αυτόν τον τρόπο, είναι επόμενο, για να υπακούσουν στα λόγια του Αγίου κάποιοι εγγράμματοι ακροατές του να έγραφαν τους λόγους του και να τους κυκλοφορούσαν από χέρι σε χέρι, ως ενθύμηση και διαθήκη σημαντική για τον τόπο τους.

Άλλοι πάλι πιστοί ακόλουθοί του, κατέγραφαν τις Διδαχές του, με το δικό του τρόπο ο καθένας, και πηγαίνοντας στα μέρη τους διάβαζαν τα κείμενα αυτά, που ήταν παραπλήσια προς τις Διδαχές του Αγίου, στους συμπατριώτες τους. Άλλοι «εστέλλοντο εις διάφορα χωρία αναγιγνώσκοντες τους υπό του διδασκάλου των εκφωνηθέντας»² λόγους, βοηθώντας μ' αυτό τον τρόπο το διδάσκαλό τους στο ιεραποστολικό του έργο. Και άλλοι έγραφαν λόγους του Αγίου, που άκουγαν όχι από τον ίδιο, αλλά από άλλους, που τον είχαν ακούσει. Η καταγραφή των Διδαχών από μαθητές του Αγίου φαίνεται και από την παρουσία των ερωταποκρίσεων μέσα στο κείμενο, από τα ονόματα των ακροατών και από την απότομη μετάβαση από το ένα θέμα στο άλλο. Ιδίως το τελευταίο δείχνει την πλαστικότητα του λόγου του Αγίου αφενός, που ανάλογα με την ανάγκη των ακροατών του τον χειρίζεται και αφετέρου την καταγραφή και τη σύνθεση επί μέρους ομιλιών από τους ακροατές του.

Οι συχνές επαναλήψεις, οι τυποποιημένες φράσεις, τα παραδείγματα και γεγονότα μέσα από τη Γραφή και τη ζωή, αλλά και η κατ' επανάληψη παρακολούθηση των Διδαχών από τους ζηλωτές μαθητές του, που τον άκουγαν με μεγάλη προσοχή, τους έδιναν τη δυνατότητα, χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία, να απομνημονεύουν και να καταγράφουν λίγο μετά το κήρυγμα τις Διδαχές. Έτσι οι Διδαχές του Αγίου από προφορική διδασκαλία έγιναν ανάγνωσμα λαϊκό σε πολλές περιοχές και

πέρα από το λόγο του οι αντιγραφείς πρόσθεταν τα δικά τους στοιχεία, με αποτέλεσμα τα κείμενα που διασώθηκαν να προέρχονται από δεύτερο και τρίτο χέρι, με τις ανάλογες αλλοιώσεις και προσθαφαιρέσεις του καθενός. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι Διδαχές να φθάσουν ως εμάς νοθευμένες γλωσσικά, συντακτικά, εκφραστικά, υφολογικά, ακόμη και ως προς το περιεχόμενο.

Τα κηρύγματα του Αγίου έκαναν τέτοια εντύπωση όχι μόνο στους συγχρόνους αλλά και στους μεταγενεστέρους, που τα διάβαζαν ή τα χρησιμοποιούσαν στο κήρυγμα για ωφέλεια πνευματική. Στο χειρόγραφο περί “Ερμηνείας της Ζωγραφικής Τέχνης” της βι

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α1, σελ. 140 - 141.

2. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, εκδ. Κορομηλά, Αθήνα 1868, σελ. 489.

βλιοθήκης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (σελ. 250) καταχωρίζεται η σύσταση ανορθόγραφου εφημερίου προς το εκκλησίασμα, στο τέλος της Θείας Λειτουργίας: «Παρακαλό σας αδελφοί μου χριστιανοί να σταθήτε ακόμα ολίγον μέσα εις την εκκλησίαν και να μην βαριθήτε δια νασας υπό μερηκά λόγια του αγίου Κοσμά οπού εκύριξεν τους προαπερασμένους χρόνους. Ευλόγισον δέσποτα». Ακολουθεί η επιγραφή της Διδαχής, η Διδαχή και δεύτερο σημείωμα στο τέλος: «τον κερών οπού edίδασκεν ο άγιος κοσμάς την άνωθεν διδαχήν εις την καλαμπάκαν ήτον έτος 1774 και έγγραπεν ο κυρ παπαστάμος εκ χώρας κλαπούς την διδαχήν του εις ενθύμησιν των μεταγενεστέρων»¹. Γραφέας των σημειωμάτων, της επιγραφής και του κειμένου της Διδαχής φαίνεται πως είναι ο ίδιος, και από την ανορθογραφία των κειμένων συμπεραίνουμε ότι μάλλον ήταν ολίγων γραμμάτων. Άγνωστο επίσης είναι αν αντέγραψε τη Διδαχή από κάπου ή την έγγραψε ακούγοντας κάποιους άλλους ή την άκουσε ο ίδιος από τον Άγιο και την έγγραψε. Το πρόσωπο γραφής ή αντιγραφής της Διδαχής είναι ο “κυρ Παπαστάμος”. Αυτό είναι το πιο παλιό σημείωμα και το δημοσιεύει πρώτος ο Σωφρόνιος Παπακυριακού².

Ο Κ. Κώνστας δημοσιεύει στην Ηπειρωτική Εστία και άλλα “σημειώματα”, που δείχνουν το σεβασμό και την πίστη του λαού στον Άγιο και την επιθυμία τους να διαδοθούν οι Διδαχές του «εις ενθύμησιν των μεταγενεστέρων», όπως το “σημείωμα”, που είναι καταγραμμένο στο 385 χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, στις σελίδες 99 - 103: «Διδαχή του Οσίου και Θεοφόρου πατρός ημών Κοσμά του Ιερομάρτυρος και αξιομακαρίστου. Εγράφη παρ’ εμού του ταπεινού Δημητρίου Χρήστου εξ Αργυροκάστρου Νταμπατζή, εν έτει τω σωτηρίω χιλιοστώ οκτακοσιοστώ ογδώω, εν μηνί Ιουνίω τριακοστή εν τω Δεσμοτηρίω». Επίσης το “σημείωμα”, «Δια χειρός αμαρτωλού Θεοδώρου Ιωάννου εξ επαρχίας Ιωαννίνων, χωρίον Έλεζνα, 1854, Φεβρουαρίου 1. Υπάρχει ευσεβεστάτου ορθοδόξου χήτο(υ) Μάνου, ευρισκόμενος εις Νεμίτσα, πατρίς αυτού Παραμυθιά»³.

Αξίζει να ασχοληθούμε με την τελευταία Διδαχή του Αγίου, που εκφωνήθηκε στις 4 Αυγούστου 1779, στο Ναό της Περιβλέπτου των Ιωαννίνων, λίγες μέρες πριν το μαρτύριό του, η οποία έχει δημοσιευτεί σε πολλές παραλλαγές από διάφορα χειρόγραφα, με διαφο

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 38, επίσης Κ. Κώνστας *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία, έτος ΚΓ', τεύχος 269-170, Ιωάννινα 1974, σελ. 482, (διορθωμένο ορθογραφικά).
 2. Σ. Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, ό. π. σελ. 9, επίσης Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρ. Εστία, ό. π. σελ. 482.
 3. Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία, ό. π. σελ. 482.
- ρετικά “σημειώματα”.

Η Διδαχή διασώθηκε σε παλιό χειρόγραφο βιβλιάρκι γραμμένη από τον Παναγιώτη Ζώη, διδάσκαλο μάλλον, γιατί είναι καλογραμμένη και ορθογραφημένη, τον Οκτώβριο του 1804, εικοσιπέντε χρόνια μετά το θάνατο του Αγίου. Στην αρχή υπάρχει η “σημείωση”: «Λόγοι ήτοι διδαχαί του εν μακαρία τη λήξει αιιδίμου ιεροδιδασκάλου Κοσμά. Απλαί και πάνυ ωφέλιμοι εις κάθε χριστιανόν γεγραμμένοι παρ' εμού ταπεινού Παναγιώτη Ζώη» και στο τέλος, «τέλος και τω Θεώ δόξα. Γέγραπται κατά 1804, κατά μήνα Οκτώβριον»¹.

Η ίδια Διδαχή, περιέχεται σε χειρόγραφο του 1795, που βρίσκεται στη Μονή Μυρτιάς, κοντά στο Αγρίνιο και δημοσιεύτηκε από τον Σωφρόνιο Παπακυριακού, Αρχιμανδρίτη, σε συνέχειες στο περιοδικό του Αγρινίου “Ποιμήν ο Καλός” κατά τα έτη 1931 και 1932 και επιγράφεται: «Λόγοι, ήτοι Διδαχαί του εν μακαρία τη λήξει αιιδίμου ιεροδιδασκάλου Κοσμά, απλαί και πάνυ ωφέλιμοι εις κάθε χριστιανόν γεγραμμένοι παρ' εμού Σαμουήλ Ιερομονάχου»². Κατά τον Σωφρόνιο Παπακυριακού η ίδια Διδαχή περιέχεται και σε χειρόγραφο του 1814 του ιερέως Ιωάννου Παπαπαναγιώτου, κατοίκου Μεσολογγίου και σε Αγιορειτικό χειρόγραφο της βιβλιοθήκης του κελλίου Καρυών “Έσταυρωμένος”, του Γέροντος Ευθυμίου Αγιορείτου του Κρητός, που δημοσίευσε ο Σωτήριος Σχοινάς και εκδόθηκε στο Βόλο το 1950³. Η Διδαχή αυτή είναι αντίγραφο της εκδόσεως του Γ. Αποστολιά του 1897, που τη δημοσίευσε μαζί με άλλες Διδαχές, από χειρόγραφο της Μονής Μεγάλου Σπηλαίου, που του εδόθη από τον πνευματικό της Μονής Γαβριήλ Παπανικολάου⁴.

1. Κ. Φωτόπουλος και Δ. Σαλαμάγκας, *Η τελευταία Διδαχή του Οσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμά*, Ηπειρωτική Εστία, τόμος 2, Ιωάννινα 1953, σελ. 779 και εξής.
2. Σ. Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, ό. π. σελ. 16.
3. Αγιορείτικη Βιβλιοθήκη, Μηνιαίον περιοδικόν, εκδοτικός οίκος Σωτ. Σχοινά, έτος ιε', αρ. 161 - 162, εν Βόλω 1950.
4. Ο Γεώργιος Αποστολιάς στον πρόλογο της εκδόσεώς του γράφει: «Νομίζομεν ότι θεάριστον έργον πράττομεν, εκδίδοντες εις βιβλίον τας διδαχάς του εν Αγίοις Πατρός ημών, Διδασκάλου και Ιεροκήρυκος Κοσμά του Ιερομάρτυρος, ανέκδοτον χειρόγραφον, το οποίον παρέδωκεν ημίν ο Σ. πνευματικός του Μ. Σπηλαίου Γαβριήλ Παππανικολάου, εις ον περιήλθεν εκ του πνευματικού Ιγνατίου». Γεώργιος

Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις Πατρός ημών Διδασκάλου & Ιεροκήρυκος Κοσμά του Ιερομάρτυρος κηρυχθείσαι κατά το 1777, εν Πύργω 1897*, (Τυπογραφείον ο “Φώσκολος” Σ. Καψοκεφάλου εν Ζακύνθω), σελ. 3.

Η ίδια Διδαχή εκδόθηκε από τον ηγούμενο της Μονής Χάλκης Δαμιανό το 1864 με τη “σημείωση” στον πρόλογο της εκδόσεως της αναφερόμενης Διδαχής του Αγίου: «Η δε παρούσα διδαχή αντεγράφη (δηλ. εγράφη) υπό τινος χριστιανού, επίτηδες ευρισκομένου εκεί κατά την ώραν της διδαχής έξωθεν των Ιωαννίνων...»¹. Η έκδοση όμως του Δαμιανού είναι αναδημοσίευση Διδαχής που δημοσίευσε ο Αυλωνίτης, ο οποίος είχε αντιγράψει τον Παραμυθιώτη. Οι Αυλωνίτης και Παραμυθιώτης δεν αναφέρουν τίποτε για τη “σημείωση” του Δαμιανού, γι’ αυτό ακριβώς και η πληροφορία αμφισβητείται.

Ο Δ. Σαλαμάγκας αναφέρει και ένα άλλο χειρόγραφο της ίδιας Διδαχής της 4^{ης} Αυγούστου 1779, που του το έστειλε ο Γεώργιος Μασούρας από τους Βατατάδες Ηπείρου με την ίδια επιγραφή της Διδαχής της Περιβλέπτου «Λόγοι, ήτοι Διδαχαί...» και συνεχίζει «...γραμμένη παρ’ εμού του ταπεινού λάμ(πρου) του ηωάνη Παπά, χωρίον Βατατάδες». Ο Μασούρας βρήκε «εις την κασέλαν του Κώστα Φώλου ένα Κατάστιχον, το οποίον είναι γραμμένο δια χειρός του και περιέχει το μαρτύριον του Αγίου Κοσμά² εις το ίδιον κατάστιχον είναι η Διδασκαλία του γραμμένη με παλαιά γράμματα δυσκολοανάγνωστα με την χρονολογίαν 1779 η οποία φαίνεται είναι δια χειρός του θείου του παπα - Ιωάννου Λάμπρου, ο οποίος ακολούθησε τον Άγιον και παρευρέθη εις το Μαρτύριόν του...»². Στη σελίδα 13 του χειρογράφου σημειώνεται και η χρονολογία αντιγραφής της Διδαχής, ανάμεσα στο κείμενο, «...δια να ημπορέσωμεν να την καταλάβωμεν, έτους 1806, μαρτίου 11...» και συνεχίζεται η Διδαχή³.

Κατά τον Δ. Σαλαμάγκα «προσεκτική παραβολή των τριών κειμένων⁴, μας πείθει ότι ο «λάμ(προς) ηωάνου παπά», αντέγραψε από το ίδιο χειρόγραφο από το οποίο και ο Παναγιώτη Ζώης», ενώ ο Μητροπολίτης Αυγουστίνος Καντιώτης δημοσιεύει τη Διδαχή με αλλοιώσεις, παραλλαγές, προσθήκες, παραλείψεις ως Α’ Διδαχή του Αγίου⁵, χωρίς να _____

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 62, επίσης Σ. Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, ό. π. σελ. 15.
2. Δ. Σαλαμάγκας, *Ανέκδοτο χειρόγραφο για τον Άγιο Κοσμά*, Ηπειρωτική Εστία, έτος β’, τεύχος 12, Ιωάννινα 1953, σελ. 268.
3. Δ. Σαλαμάγκας, *Η τελευταία Διδαχή του Οσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμά*, Ηπειρωτική Εστία, τόμος 2^{ος}, Ιωάννινα 1953, σελ. 781.
4. Πρόκειται για τα χειρόγραφα με τις σημειώσεις του Ζώη που ανήκε στον Κ. Φωτόπουλο, του ιερομόναχου Σαμουήλ που εξέδωσε ο Σ. Παπακυριακού και του Λάμπρου Ιωάννη που εξέδωσε ο Δ. Σαλαμάγκας.
5. Δ. Σαλαμάγκας, *Η τελευταία Διδαχή του Οσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμά*, ό. π. σελ. 781

αναφέρει από που πήρε το κείμενό της, άρα υπάρχει και άλλη χειρόγραφη παραλλαγή της Διδαχής.

Σε Ηπειρώτικο κώδικα του 1814, υπάρχει η ίδια Διδαχή και είναι χειρόγραφο του μαθητή και ακολούθου του Αγίου, αναγνώστου Γεωργίου του ποτέ Ζήκου Μπιστρέκη. Ο Παπακυριακού αναφέρει ότι από την επιγραφή και την έκταση της Διδαχής μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν ήταν «εις λόγος, μια διδαχή αλλά ίσως περίληψη λόγων ή Διδαχών, ας ήκουσεν ο ιερομόναχος ούτος παρακολουθών τον Κοσμάν κατά τας περιοδείες του, και δια τούτο επιγράφεται υπ' αυτού Λόγου»⁵. Η Διδαχή συνοδεύεται από δύο «σημειώματα». Το πρώτο «σημείωμα», γραμμένο στο δεξιό περιθώριο και σε πλάγια γραφή των στίχων, στην πρώτη σελίδα και το δεύτερο, καταχωρισμένο στο αριστερό κάτω περιθώριο της τελευταίας σελίδας (46) της Διδαχής¹. Στην πρώτη σελίδα της Διδαχής, στην αρχή υπάρχει η προμετωπίδα: «Διδαχή του εν μακαρία] τη λήξει Αγίου πατρός ημών [Κοσμά, όστις ην ο προφήτης] Ηλίας ο Θεσβίτης, οπού εκήρυξε την] Τελευταίην του

1. Σ. Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, ό. π. σελ. 16.
2. Τα «σημειώματα» που συνοδεύουν τη διδαχή είναι τα εξής. Το πρώτο «σημείωμα» γράφει: «Ο ισαπόστολος πατήρ ημών Κοσμάς ήτον πρόδρομος του προφήτου Ηλιού, η αγία αποκάλυψις Ιωάννου του Θεολόγου, και θέλει τον στείλει ο Θεός εις τας ημέραις του αντιχρίστου] ως προφήτην Ηλίαν να διδάξη τον λόγον του ιερού Ευαγγελίου χρόνους -3-ήμισυ: μήνας 42». Το δεύτερο «σημείωμα», στο αριστερό κάτω περιθώριο της τελευταίας σελίδας της Διδαχής, είναι το ακόλουθο: «Ούτος ο παρών φιλόστοργος ημών πατήρ και Αγιοε Κοσμάς ήτον αντίτυπον του προφήτου Ηλιού, ήγουν] πρόδρομος, και μας είπεν να μην καρτερούμεν προφήτην Ηλίαν και καλά μας είπεν να μετανοήσωμεν,] διατί ουκ οίδαμεν τι τέξεται η επιούσα, δεν ηξεύρομεν πως ξημερώνει αύριον. Εξομολογείσθε αλλήλοις] τα παραπτώματα ημών, διατί πας άνθρωπος, αφ' ου απεθάνη, το τέλος του είναι. Και ο] προφήτης Ηλίας θέλει έλθει εν ταις ημέραις του αντιχρίστου. Το φανερώνει η αγία αποκάλυψις Ιωάννου του Θεολόγου, και υπ' αυτού θέλουν να φονευθή οι δύο προφήται, Ηλίας και Ενώχ, εις την αγίαν πόλιν Ιερουσαλήμ τελειώνοντας τον διωρισμένον καιρόν τα θεία λόγια, ήγουν έτη :3:] και ήμισυ, μήνας 42, και τα αγία τους σώματα θέλουν μείνει άθαπτα 3: ήμισυ] ημέραις και θέλει κατέβη νεφέλη ουρανόθεν και φωνή λέγουσα: ανεβάτε] εδώ σας εδόξασεν ο υίός του Θεού. Τότες θέλουν πέσει τα τέκνα του διαβόλου, μα] ουκ ωφελούνται, αι δε ημέραι του αντιχρίστου κολοβωθήσονται και θέλει φύγει ο διάβολος] κατά συγχώρησιν Θεού να τον φονεύση και ευθύς τα σκυλιά, σέρνοντας αυτόν έξω της πόλεως] Ιερουσαλήμ, ως καθώς τον Χριστόν έξω τον] εσταύρωσαν, έξω της πόλης έπαθε, τα δε σώματα των προφητών ούτος μέγα θέλει να τα καλέσει. (αωιε Ιουλίου 10) (2)». Κ. Κώνστας, *Μια Διδαχή του Αγίου Κοσμά*, Η. Ε. (1963), σελ. 616 - 617.

Κόσμου, ήτοι τα του Αντιχρίστου]: Γεώργιος ανάξιος αναγνώστης του ποτέ Ζήκο(υ) Μπιστρέκη. 1814, Ιουλίου 20¹. Και στο τέλος της Διδαχής πάλι υπάρχει η σημείωση: «Αναγνώστα, ανάγνωσον τα ειρημένα λόγια] με μεγάλην προσοχήν και βεβαιώσου ότι ούτος] ο πατήρ ημών και ιερός ονομαζόμενος Κο]σμάς είναι ο ίδιος Θεσβίτης Ηλίας ο προ]φήτης και μην αμφιβάλης δια να μην κέγησε εις] την κόλασιν διότι είναι λόγια του Παναγίου Πνεύματος] και άλλον προφήτην δεν καρτερούμεν, πλην δύναμιν] εις όλους να υπομένωμεν τους πειρασμούς. Και παρακαλώ σας,

πατέρες και αδελφοί μου εν Χριστώ,] να με συγχωρήσητε τον υπέρ την άμμιον της θαλάσ]σης ημαρτηκότα και σφάλματα πολλά έχω ανορ]θόγραφα τε και λέξεις ομού ελλειπομέναις, ως αγράμ]ματος οπού είμαι της παιδεύσεως των γραμμάτων. Εγράφη δε παρ' εμού του ταπεινού και αχρείου] δούλου σας αναξίου Γεωργίου Αναγνώστου του ποτέ Ζήκο(υ) Μπιστρέκη, εκ κόμης Τερκοβίστας, αωιδ' Ιουλίου κ'»¹.

Η ίδια Διδαχή του Αγίου είναι καταγραμμένη σε χειρόγραφο των Γενικών Αρχείων του Κράτους και γράφτηκε το 1831, σύμφωνα με τη “σημείωση” που βρίσκεται στην τελευταία του σελίδα. Πρωτοδημοσιεύτηκε από τον Ι. Μενούνο. Πριν από το κείμενο υπάρχει το ακόλουθο “σημείωμα” γραμμένο από τον ίδιο γραφέα: «Λόγος του εν αγίοις πατρός ημών Κοσμά του ιερομάρτυρος κηρυχθείς κατά το 1780». Δεύτερο χέρι διαγράφει τον αριθμό 1780 και προσθέτει δίπλα: 1777. Τρίτο χέρι προσθέτει με πράσινο μελάνι: «εις Ιωάννινα εις την εκκλησίαν της Παναγίας ή περίληφτην (;) ήγουν περίβλεπτον». Μετά το κείμενο της Διδαχής σημειώνεται από τον πρώτο γραφέα: «Αντεγράφη 1871. Φεβρουαρίω 15»². Οι διορθώσεις και αντιγραφές της ίδιας Διδαχής από πολλούς, δημιουργούν προβλήματα που απομακρύνουν το μελετητή από τη σωστή προσέγγιση των κειμένων. Τα “σημειώματα” που συνοδεύουν το κείμενο δείχνουν τις πολλές αντιγραφές κάθε Διδαχής του Αγίου.

Για την ίδια Διδαχή της Περιβλέπτου των Ιωαννίνων, που εκφωνήθηκε από τον Άγιο, είκοσι μέρες πριν το μαρτυρικό θάνατό του, υπάρχει και άλλο χειρόγραφο³ στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη της Κεφαλλονιάς, που περιέγραψε ο Αγαμέμνων Τσελίκας και περιέ _____

1. Κ. Κώνστας, *Μια Διδαχή του Αγίου Κοσμά. Από Ηπειρωτικό κώδικα του 1814*, Ηπειρωτική Εστία, τόμος 12^{ος}, Ιωάννινα 1963, σελ. 617..
2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 39.
3. Αγαμέμνων Τσελίκας, *Τα παλαιότερα ελληνικά χειρόγραφα της Κοργιαλενίου Βιβλιοθήκης στο Αργοστόλι*, περ. Κεφαλληνιακά Χρονικά 1 (1976), σελ. 217 - 218 και Νικ. Τζουγανάτος, *Κοσμάς ο Αιτωλός - Ανακοίνωση μας αδημοσίευτης διδαχής του στην Κεφαλλονιά*, περ. Νέα Εστία, 53 (1979), σελ. 729 - 748. γραψε και δημοσίευσε πρώτος ο Νικόλαος Τζουγανάτος. Τη Διδαχή δημοσιεύει ο Ι. Μενούνος¹. Πρόκειται για Διδαχή ακέφαλη του Κοσμά του Αιτωλού, όπως περιγράφει ο Α. Τσελίκας, αφού η παλαιά αρίθμηση των σελίδων αρχίζει από τον αριθμό 5, πράγμα που σημαίνει ότι στην αρχή λείπουν δύο φύλλα.

Τα “σημειώματα” που συνοδεύουν τη Διδαχή είναι τα εξής: Το πρώτο με διαφορετικό γραφικό χαρακτήρα, προφανώς μεταγενέστερο, γραμμένο στο επάνω περιθώριο της σελίδας 1: «Εργασία του παπά Π(αναγή) Μπασιά» και στην προτελευταία σελίδα, στην 39, στην ίδια θέση και με τα ίδια γράμματα είναι πάλι γραμμένο: «Εργον του παπά Μπασιά Π.»². Οι δύο αυτές “σημειώσεις” φανερώουν τη συμβολή του αγίου εκείνου κληρικού, του παπά Μπασιά, που πρόσφατα ανακηρύχθηκε Άγιος³, στην καταγραφή και διάσωση αυτής της Διδαχής του Πατροκοσμά. Η πληροφορία αυτή ενισχύεται και από παλιό βιογράφο του Πατροκοσμά, που σημειώνει ότι ο παπάς

εκείνος ενδιαφερόταν, «ίνα δημοσιεύωμεν προς μείζονα πνευματικήν εποικοδόμησιν των πιστών χριστιανών»⁴. Στο φύλλο 20 του χειρογράφου της Διδαχής υπάρχει και μια άλλη πληροφορία σε υποσημείωση, από τον Γεράσιμο Μοσχόπουλο, διευθυντή της Κοργιαλενείου Βιβλιοθήκης (+1974), που βρέθηκε η Διδαχή. Ο Μοσχόπουλος σημειώνει: «Πρόκειται περί ιδιογράφου ομιλίας του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού (ελθόντος και κηρύξαντος και εις Κεφαλληνίαν περί το 1776, αρχιερατεύοντος εν τη νήσω του Ζακυνθίου Σωφρονίου του Κουτούβαλη), πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τότε όντος Σωφρονίου του Δ΄. (Όρα σελ. 5; του παρόντος χειρογράφου)»⁵. Οι πληροφορίες του Μοσχόπουλου ότι πρόκειται για αυτόγραφο του Κοσμά του Αιτωλού, και για τον τόπο και το χρόνο εκφώνησής της, δεν ευσταθούν, γιατί είναι ατεκμηρίωτες και πρόσφατες.

Παρατηρούμε, ότι η ίδια Διδαχή έχει παραδοθεί σε πολλά χειρόγραφα που διαφέρουν ως προς τα “σημειώματα” και τους αντιγραφείς και οι μεταξύ τους εσωτερικές διαφορές

-
1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 40 - 41 και 113.
 2. Α. Τσελίκας, *Τα παλαιότερα ελληνικά χειρόγραφα της Κοργιαλενείου Βιβλιοθήκης στο Αργοστόλι*, περ. Κεφαλληνιακά Χρονικά 1 (1976), σελ. 218.
 3. Ο π. Παναγής Μπασιάς ανακηρύχθηκε Άγιος από το Οικουμενικό Πατριαρχείο στις 4 Φεβρουαρίου 1986. Κ. Γκέλης, *Ο Άγιος Παναγής Μπασιάς, (Παπά Μπασιάς)*, έκδ. β΄, Αθήνα 1987.
 4. Νικ. Τζουγανάτος, *Κοσμάς ο Αιτωλός - Ανακοίνωση μιας αδημοσίευτης διδαχής του στην Κεφαλλονιά*, περ. Νέα Εστία, 53 (1979), σελ. 732.
 5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 40, επίσης Νικ. Τζουγανάτος, *Κοσμάς ο Αιτωλός - Ανακοίνωση μιας αδημοσίευτης διδαχής του στην Κεφαλλονιά*, περ. Νέα Εστία, 53 (1979), σελ. 732.

φανερόνουν ότι είναι αντίγραφα όχι ενός αλλά περισσοτέρων χειρογράφων της ίδιας Διδαχής, που συμπληρώνουν το ένα το άλλο. Έτσι την ίδια Διδαχή την έχουμε με “σημειώματα” και χρονολογίες των, Σαμουήλ ιερομονάχου (1795), Παναγιώτη Ζώη (1804), Λάμπρου Ιωάννη Παπά (1806), Γεωργίου Αναγνώστου του ποτέ Ζήκο(υ) Μπιστρέκη (1814) και Δαμιανού, που αναφέρει ανώνυμο χριστιανό, ενώ τα χειρόγραφα με παραλλαγές της ίδιας Διδαχής, τουλάχιστον τα γνωστά, είναι πολλά.

Συμπερασματικά, μπορούμε να αναφέρουμε τα εξής: Από τη μέχρι σήμερα έρευνα, δεν έχει βρεθεί ιδιόγραφη Διδαχή του Αγίου, η οποία θα έλυne πολλά από τα προβλήματα, που αναφέρονται από την παράδοση των Διδαχών.

Οι Διδαχές του Αγίου προέρχονται από δεύτερο ή τρίτο ή και τέταρτο, κάποιες φορές, χέρι, με αποτέλεσμα τις άφθονες παραμορφώσεις με τις προσθήκες και αφαιρέσεις των καταγραφών, οι οποίοι παραποίησαν το κείμενο αποτυπώνοντας τη δική τους παιδεία και πνευματική υπόσταση.

Τα κείμενα των Διδαχών, που έχουν καταγραφεί διασώζουν πολλές αρετές των πρωτοτύπων, λέξεις, φράσεις, γλώσσα, ύφος, πνεύμα, ιδεολογία του εκφωνητή τους, συγχρόνως όμως έχασαν κάτι από τον αυθορμητισμό του, τον χειμαρρώδη λόγο του, την ποίηση και παραστατικότητα του.

Οι καταγραφείς των λόγων του ήταν αφενός αγράμματοι ή ημιμαθείς ακροατές, οι οποίοι παραποίησαν τα κείμενα με τις ανορθογραφίες και τους σολοικισμούς τους, αφετέρου λόγιοι, που προσπάθησαν να “διορθώσουν” ό,τι κατά τη γνώμη τους δεν έστεκε, κάνοντας ποικίλες παρεμβάσεις στο κείμενο.

Τα πρώτα κείμενα των Διδαχών καταγράφηκαν από πιστούς μαθητές και ακολούθους του Αγίου, κατά πάσα πιθανότητα λίγο μετά την εκφώνησή τους και «αφού τις είχαν ακούσει επανειλημμένα»¹. Εξάλλου είναι γνωστό ότι τον Άγιο ακολουθούσαν «τεσσαρά κοντα ή πενήκοντα ιερείς»² κατά τον βιογράφο του, «διδάσκαλοι, ιερείς, μοναχοί»³ κατά τον Ζ. Μολοττό, «πεντήκοντα περίπου ιερείς και μοναχοί συνόδευαν αείποτε αυτόν...»⁴ κατά τον Κ. Σάθα.

1. Νικοδ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, ό. π. σελ. 735, επίσης Σάφφ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά του Αιτωλού*, ό. π. σελ. 18.

2. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 67.

3. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικό των Αγίων Πάντων*, εκδ. Κων. Αντωνιάδου, Αθήναι 1907, σελ. 620.

4. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, εκ της τυπογραφίας τέκνων Ανδ. Κορομηλά, Αθήναι 1868, σελ. 489.

Οι ιερείς και μοναχοί, που συνόδευαν τον Πατροκοσμά, δεν ήταν πάντα οι ίδιοι. Είναι αδύνατο σαράντα με πενήντα άνθρωποι, τόσα χρόνια να ακολουθούσαν τον Άγιο, και γιατί αντίξοες συνθήκες, ασθένειες και θάνατοι ακόμα θα τους εμπόδιζαν, αλλά και γιατί «μετά την πρόσληψιν ετέρων οι υπεράριθμοι εστέλλοντο εις διάφορα της Στερεάς και Πελοποννήσου χωρία, κατά το δυνατόν κηρύσσοντες ή αυτοσχεδίου λόγους ή αναγιγνώσκοντες τους υπό του διδασκάλου των εκφωνηθέντας»¹. Ο λόγος αυτός του Σάθα μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Άγιος έστελνε ακολούθους του, αφού πρώτα εκπαιδευόταν κοντά του, να δια φωτίσουν ανθρώπους σε περιοχές που ο ίδιος δεν είχε πάει. Αυτοί δίδασκαν το λαό ή από στήθους, χρησιμοποιώντας τις γνώσεις τους και την εμπειρία του διδασκάλου τους, ή «αναγιγνώσκοντες λόγους εκφωνηθέντας υπό του διδασκάλου των», τους οποίους συνήθως έγραφαν ή ακούγοντας το διδάσκαλό τους την ώρα της Διδαχής, με πολλά κενά τα οποία συμπλήρωναν μετά, ή έγραφαν μετά τη Διδαχή από μνήμης και τακτοποιούσαν τα γραπτά τους βάζοντας και δικές τους λέξεις και φράσεις και νοήματα ολόκληρα, κάποιες φορές. Ο Φαλταίτς αναφέρει, «φαίνεται ότι εγράφοντο αρχικώς από μνήμης από τους συγχρόνους του Κοσμά»². Έτσι δικαιολογούνται πολλές παραλλαγές της ίδιας Διδαχής, ή ίδιες ιδέες με διαφορετικές λέξεις και φράσεις, που οφειλόταν στη διαφορετική αντίληψη και παιδεία του καθενός. Δε δεχόμαστε του Ι. Μενούνου την άποψη ότι «οι περισσότερες διδαχές γράφτηκαν καθ' υπαγόρευσιν του Κοσμά, που χρησιμοποιούσε συμβατικά το όνομα Κώστας (δηλ. το κοσμικό δικό του όνομα!) ως παράδειγμα»³.

Ένα άλλο θέμα, που προκύπτει από τη μελέτη των Διδαχών του Αγίου, είναι ο χρόνος που εκφωνήθηκαν και η κατά χρονολογική σειρά δημοσίευσή τους. Δε θα μας απασχολήσει το θέμα ιδιαίτερα, μ' αυτό ασχολήθηκε ο Ι. Μενούνος. Απλά θα επισημάνουμε δύο στοιχεία. Πρώτο, οι δημοσιευμένες σήμερα Διδαχές δεν ακολουθούν τη χρονολογική σειρά που εκφωνήθηκαν. Πολύς λόγος έχει γίνει για την τελευταία Διδαχή του Αγίου, που εκφωνήθηκε σύμφωνα με πολλές μαρτυρίες στις 4 Αυγούστου 1779, λίγες μέρες πριν το μαρτύριό του, στην Περίβλεπτο των Ιωαννίνων. Η Διδαχή⁴ αυτή προηγείται _____

1. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό. π. σελ. 489.
2. Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, έκδ. Πανεπιστημιακή Ένωση Έφεδρων Αξιωματικών, τύποις Δελή, Αθήναι 1929, σελ. 13.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 67 - 68.
4. Κ. Φωτόπουλος και Δ. Σαλαμάγκας, *Η τελευταία Διδαχή του Οσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμά*, Η. Ε. 1953, σελ. 779 και εξής, επίσης Κ. Κώνστας, *Μια Διδαχή του Αγίου Κοσμά*, Η. Ε. (1963), σελ. 631.

των άλλων και δημοσιεύεται σαν Α', ενώ είναι η τελευταία. Άλλη, που σύμφωνα με τον Μιχαλόπουλο εκφωνήθηκε στα 1770 στο Γαλαξειδί¹, δημοσιευμένη από χειρόγραφο του 1780, ένα χρόνο μετά το μαρτύριο του Αγίου, που διατηρεί πολλά στοιχεία από τη γλώσσα και το ύφος του εκφωνητή της, δημοσιεύεται σήμερα ως Ζ'. Τέσσερες άλλες, που οι διάφοροι αντιγραφείς τους δηλώνουν ως χρόνο εκφώνησης το 1777, δημοσιεύονται σαν Β', Γ', Δ' και Ε'². Και εκείνη, που στο χειρόγραφό της αναφέρεται ως χρόνος γραφής το 1808, δημοσιεύεται ως ΣΤ'³. Και η Διδαχή με τη "σημείωση", που αναφέρεται στον τόπο, Καλαμπάκα και στο χρόνο εκφώνησης, 1774, και αντιγράφηκε τον ίδιο χρόνο, άρα είναι η πιο αυθεντική και γνήσια, δημοσιεύεται ως Η'⁴.

Και δεύτερο, δεν μπορούμε να υπολογίσουμε το χρόνο εκφώνησης των Διδαχών από τους υπολογισμούς και τους αριθμούς που χρησιμοποιεί ο ίδιος ο Πατροκοσμάς, για τον απλούστερο λόγο ότι δεν ακριβολογεί. Τον ενδιέφερε η πνευματική καλλιέργεια των ακροατών του και όχι η ακρίβεια των γεγονότων. Γι' αυτό χρησιμοποιεί στρογγυλούς αριθμούς, ίσως και για την ευκολότερη απομνημόνευση των λεγομένων του. «Τριακοσίους χρόνους μετά την Ανάστασιν έστειλεν ο Θεός τον άγιον Κωνσταντίνον και εστερέωσε βασιλειον χριστιανικόν. Και το είχαν οι Χριστιανοί το βασιλειον 1150 χρόνους»⁵. Κατά τα λεγόμενα του Αγίου, αν τοποθετήσουμε την Ανάσταση στο 33 μ.Χ. ή λίγο νωρίτερα, τότε ο Μέγας Κωνσταντίνος "εστερέωσε" το χριστιανικό βασίλειο το 330 περίπου και οι Τούρκοι το κατέκτησαν 1150 χρόνια αργότερα, δηλαδή το 1480. Οι στρογγυλοί αριθμοί δεν βοηθούν για τον υπολογισμό των χρονολογιών, επομένως δεν μπορούμε να δεχθούμε και «το χριστιανικόν βασιλειον το έχει ο Τούρκος 320 χρόνους», που τοποθετεί την εκφώνηση της Διδαχής στο 1773, αν αφαιρέσουμε τους χρόνους αυτούς από την Άλωση.

Συχνά ο Άγιος μετράει στις Διδαχές του από την αρχή του κόσμου: «Αφόντας εκτίσθη ετούτος ο κόσμος είναι χρόνοι επτά χιλιάδες και διακόσια ενενήντα»⁶. Κατά την ιουδαιοχριστιανική παράδοση η αρχή του κόσμου τοποθετείται στα 5508 π.Χ. επομένως η _____

1. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι μεγάλοι μας Αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, περ. Το Νέον Κράτος, έτος β', τεύχ. 10, Αθήναι 1938, σελ. 712.
2. Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία 1974, ό. π. σελ. 482
3. Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία 1974, ό. π. σελ. 482
4. Σ. Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, ό. π. σελ. 16.
5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Ε', σελ. 269.
6. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 159.

Διδαχή πρέπει να εκφωνήθηκε το 1782, δηλαδή τρία χρόνια μετά το θάνατο του Αγίου. Και εδώ πρέπει να δεχθούμε τη στρογγυλοποίηση των αριθμών από τον Άγιο, ενώ στη Διδαχή που δημοσιεύει ο Κώνστας¹ υπάρχει ο αριθμός 7287 από κτίσεως κόσμου, άρα η Διδαχή εκφωνήθηκε το 1779.

Τα “σημειώματα” που συνήθως συνοδεύουν τις Διδαχές φέρουν διάφορες μαρτυρίες, που μερικές φορές είναι αντικρουόμενες, αφού για την ίδια Διδαχή υπάρχει “σημείωση” με διαφορετική χρονολογία εκφώνησής της. Όπως στα “σημειώματα” του χειρογράφου, 19 της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης με χρονολογία εκφώνησης της Διδαχής το 1774² και του χειρογράφου Κ94,β των Γενικών Αρχείων του Κράτους³ με χρόνο εκφώνησης της ίδιας Διδαχής 1777.

Συμπερασματικά αναφέρουμε, ότι ο χρόνος εκφώνησης των Διδαχών, δεν μπορεί να προσδιοριστεί από τις πληροφορίες και χρονολογίες που δίνει ο Άγιος στις Διδαχές του, αλλά καλύτερα προσδιορίζεται από τις εξωκειμενικές πληροφορίες, όπως είναι τα διάφορα “σημειώματα”, που συχνά το συνοδεύουν. Έτσι με βάση τα “σημειώματα”, που έχουν βρεθεί στα χειρόγραφα των Διδαχών, συγκεκριμένα καταλήγουμε στις εξής χρονολογίες καταγραφής ή αντιγραφής των κειμένων: **1774**, αναφέρει η “ενθύμηση” του χειρογράφου 19 της Φιλοσοφικής της Θεσσαλονίκης⁴, **1780** το “σημείωμα” του χειρογράφου 128 της Βουλής⁵, **1795** αντιγράφηκε η πρώτη Διδαχή της έκδοσης Παπακυριακού⁶, **1804**, η Διδαχή του χειρογράφου του Παναγιώτη Ζώη⁷, **1806** η Διδαχή του χειρογράφου του Δ. Σαλαμάγκα⁸, **1808** αντιγράφηκε η Διδαχή του χειρογράφου 385 της Εθνικής Βιβλιοθήκης⁹, **20 Ιουλίου 1814** γράφηκε η Διδαχή από το μαθητή του Αγίου, Γεώργιο Μπιστρέκη¹⁰, «αντε-_____

1. Κ. Κώνστας, *Μια διδαχή του Αγίου Κοσμά*, Ηπειρωτική Εστία 1963, ό. π. σελ. 623.
2. Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία 1974, ό. π. σελ. 482.
3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 39.
4. Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία 1974, ό. π. σελ. 482.
5. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 74.
6. Σ. Παπακυριακού, *Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου, διδαχαί, επιστολαί και μαρτύριον*, ό. π. σελ. 16.
7. Κ. Φωτόπουλος και Δ. Σαλαμάγκας, *Η τελευταία Διδαχή του Οσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμά*, Ηπειρωτική Εστία 1953, ό. π. σελ. 779.

8. Κ. Φωτόπουλος και Δ. Σαλαμάγκας, *Η τελευταία Διδαχή του Οσιομάρτυρος Πάτερ Κοσμά*, Ηπειρωτική Εστία 1953, ό. π. σελ. 780 - 781.
9. Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμίτικο Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία 1974, ό. π. σελ. 482.
10. Κ. Κώνστας, *Μια Διδαχή του Αγίου Κοσμά*, Ηπειρωτική Εστία 1963, ό. π. σελ. 616 - 617.

γράφη **1831 Φεβρουαρίου 15**» η Διδαχή στο χειρόγραφο Κ94,β των Γενικών Αρχείων του Κράτους¹, και **5 Φεβρουαρίου 1854** αντέγραψε Διδαχή ο Θεόδωρος Ιωάννου². Με το θέμα της χρονολόγησης των Διδαχών ασχολήθηκε συστηματικά ο Ι. Μενούνος³.

1. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 39.

2. Κ. Κώνστας, *Αγιοκοσμικό Δίπτυχο*, Ηπειρωτική Εστία 1974, ό. π. σελ. 482.

3. Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 68 - 75.

3.2.2. ΟΙ ΔΙΔΑΧΕΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ ΩΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Κάποιοι θέλησαν να μειώσουν τις Διδαχές του Αγίου, υποστηρίζοντας ότι δεν έχουν καμία λογοτεχνική αξία. Οι Διδαχές ανήκουν στα ρητορικά κείμενα της εποχής. Θα αποδείξουμε τη λογοτεχνική αξία των Διδαχών, αφού δούμε πρώτα τα ιδιαίτερα γνωρίσματα και τις αρετές των εκκλησιαστικών ρητορικών κειμένων.

Είναι γνωστό ότι από την αρχαία Εκκλησία δινόταν μεγάλη σημασία στο κήρυγμα και η εκκλησιαστική ρητορική είναι τμήμα της εκκλησιαστικής φιλολογίας, η οποία γνώρισε πολύ μεγάλη ανάπτυξη, ιδίως κατά τον 4^ο και 5^ο αιώνα με τους μεγάλους ρήτορες της Εκκλησίας¹. Και κατά τη βυζαντινή εποχή αναδεικνύονται ρήτορες, οι οποίοι μιμούνται τους μεγάλους ρήτορες της “χρυσής εποχής”, και κατά την Τουρκοκρατία συνεχίζεται η εκκλησιαστική παράδοση.

Είναι αυτονόητο ότι, όταν μιλάμε για κήρυγμα εκκλησιαστικό, μιλάμε για ένα είδος του λόγου, που διαφοροποιείται από τα άλλα παρόμοια είδη του ανθρωπίνου λόγου, όπως είναι ο πολιτικός, φιλοσοφικός, δικανικός, πανηγυρικός λόγος. Συγχρόνως είναι και ένα είδος του ρητορικού λόγου, με τα ίδια χαρακτηριστικά γνωρίσματα μ’ εκείνον.

Θα αναφερθούμε πρώτα στα **χαρακτηριστικά, ποιοτικά και μορφολογικά, του Ορθοδόξου χριστιανικού κηρύγματος**, που το διαφοροποιούν από τη θρησκευτική διδασκαλία άλλων θρησκειών, ή από το κήρυγμα των αιρετικών, για να φανεί, ότι τέτοιο ήταν το κήρυγμα του Πατροκοσμά.

Το Ορθόδοξο χριστιανικό κήρυγμα πρέπει να είναι Αγιογραφικό, Χριστοκεντρικό, Πατερικό, Μυσταγωγικό και συγχρόνως πρακτικό, συγκεκριμένο, σαφές, ανεπιτήδευτο, “λόγος παρακλήσεως”, προσωπικό και συγχρονισμένο². Παρατηρώντας τα κείμενα της Εκκλησιαστικής ρητορείας μέσω όλων των αιώνων της Εκκλησίας, απ’ τους μεγάλους ρήτορες ως τους απλούς ρασοφόρους, βλέπουμε να έχουν αυτά τα χαρακτηριστικά.

Έτσι και το κήρυγμα του Πατροκοσμά, ήταν πρώτον **Αγιογραφικό**. Η Αγία Γραφή,

1. Μεγάλοι συγγραφείς και ρήτορες της Εκκλησίας ήταν ο Μέγας Αθανάσιος, ο Μέγας Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Ναζιανζινός, ο Γρηγόριος ο Νύσσης, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο Κύριλλος Αλεξανδρείας, ο ιερός Αυγουστίνος, ο Πάπας Λέων ο Α΄ και πολλοί άλλοι.

2. Ιωάννης Φουντούλης, *Ομιλητική*, εκδ. «Μέλισσα», Θεσ/νίκη 1985, σελ. 61 - 81.

Παλαιά και Καινή Διαθήκη, περιέχει την αποκάλυψη του Θεού στον άνθρωπο, γραμμένη βέβαια από ανθρώπους, αλλά με το φωτισμό του Αγίου Πνεύματος. Στην Αγία Γραφή είναι σαρκωμένος «ο Λόγος του Θεού, περιβεβλημένος τη μορφή του ανθρώπινου λόγου άτρεπτα και αναλλοίωτα, αφού πρώτα ξεχύθηκε στον κόσμο σαν λόγος προφορικός και κηρυγματικός»¹. Η αποτύπωση του κηρύγματος, κατά θεία οικονομία, με τρόπο αλάθητο σε γραπτό κείμενο, έδωσε τη δυνατότητα στο μελλοντικό προφορικό κήρυκα του θείου λόγου, να ξεκινά από μία σταθερή βάση, την Αγία Γραφή, που του εξασφαλίζει το σταθερό κριτήριο της αληθείας.

Όπως όλων των γνησίων κηρύκων του Ευαγγελίου, έτσι και του Πατροκοσμά το κήρυγμα πηγάζει και στηρίζεται στη Γραφή, την αναλύει, την ερμηνεύει, την κάνει γνωστή στους αγράμματους ακροατές του. Το κήρυγμα του Αγίου διαποτίζεται από τις αλήθειες και τα παραδείγματα της Γραφής. Αυτό δείχνει πόσο καλά γνώριζε ο Άγιος τη Γραφή και ότι ο λόγος του Θεού ήταν γλυκός, «υπέρ μέλι και κηρίον»², όπως ο ίδιος λέει. Σε πολλά σημεία των Διδαχών του αναφέρεται στη μελέτη του Ευαγγελίου και των Γραφών γενικά: «Καθώς μαθάνομεν από το άγιον Ευαγγέλιον, από τας θείας Γραφάς...»³ ή «διαβάζοντας το άγιον και ιερόν Ευαγγέλιον ηύρα και άλλον λόγον»⁴. Σε κάθε του λόγο, έννοια και φράση διακρίνεται η άμεση ή έμμεση αναφορά και απήχηση της Αγίας Γραφής.

Το κήρυγμα του Αγίου είναι αυθεντικό, αγιογραφικό κήρυγμα, σε αντίθεση με το κήρυγμα των Προτεσταντών και Καθολικών, που γινόταν στην εποχή του. Δεν ξεκινούσε απλά από ένα χωρίο αγιογραφικό, το οποίο ανέλυε, όπως έκαναν οι Δυτικοί, ούτε χρησιμοποιούσε εντυπωσιακά ρητά της Γραφής. Ήταν αληθινά βιβλικό το κήρυγμά του, γιατί ανέλυε και ερμήνευε σωστά και αυθεντικά, κατά το πνεύμα του Θεού και σύμφωνα με την ερμηνευτική παράδοση της Εκκλησίας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ερμηνεία και ανάλυση της Παραβολής του Σπορέως, που σε μια ολόκληρη Διδαχή, έκανε κατανοητό το λόγο του Θεού στους αγράμματους ακροατές του με τα ωραία παραδείγματα που χρησιμοποίησε σε κάθε περίπτωση του _____

1. Ι. Φουντούλης, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 62.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου & Ιεροκήρυκος Κοσμά του Ιερομάρτυρος*, (Τυπογραφείον ο 'Φώσκολος' Σ. Καψοκεφάλου εν Ζακύνθω) εν Πύργω 1897, Λόγος Α', σελ. 9.

3. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 9.

4. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 8.

θείου Σπόρου. Στην αρχή παρατίθεται το κείμενο της Παραβολής, όπως απαντά στον Ευαγγελιστή Ματθαίο¹, χρησιμοποιώντας κάποιες φορές και λέξεις ή φράσεις παρμένες από τον Ευαγγελιστή Λουκά. Στη συνέχεια μεταφράζει την Παραβολή σε γλώσσα απλή, δημόδη, για να γίνει το κείμενο πιο κατανοητό. Κατόπιν προσπαθεί να την απλοποιήσει ακόμη περισσότερο, παραθέτοντας μια σειρά ερωτημάτων, για να κρατήσει αμείωτο το ενδιαφέρον των ακροατών του: «Μου φαίνεται εύλογον να την ειπούμεν ακόμη απλότερα. Και πρώτον να ειπούμεν ποίος είναι ο γεωργός, β' ποίον

είναι το σπίτι του γεωργού, γ' ποίος είναι ο σπόρος, δ' ποία είναι τα χωράφια, ε' ποία είναι η στράτα, στ' ποία είναι η πέτρα, ζ' ποία είναι τα αγκάθια, η' ποία είναι η καλή γη, οπού έκαμεν εις το ένα κοιλό τα εκατό, τα εξήκοντα, τα τριάκοντα. Τώρα να με φαίνεται να την καταλάβετε αυτήν την παραβολή καλύτερα»².

Αμέσως μετά τα ερωτήματα αρχίζει την ανάπτυξή τους. Εδώ η διδασκαλία περιστρέφεται στο μυστήριο της Ενανθρωπήσεως του Χριστού και στο μυστήριο της Αγίας Τριάδας. Στη συνέχεια προχωρεί στην ερμηνεία των τεσσάρων κατηγοριών ακροατών της Παραβολής. Στις περιπτώσεις ακαρπίας εντάσσει, στην πρώτη περίπτωση τον υπερήφανο, στη δεύτερη τον ασταθή, στην τρίτη τον πόρνο. Αναφέρει τρεις περιπτώσεις άκαρπης γης, που με τη μετάνοια μεταβλήθηκαν σε αγαθή, ο Εβραίος βασιλιάς Μανασσής, ο Απόστολος Πέτρος και η Οσία Μαρία η Αιγυπτία. Έπειτα ερμηνεύει, ποια είναι η καλή γη, δίνοντας μια γενική ερμηνεία για τις τρεις μορφές καρποφορίας της γης. Στην περίπτωση που ο σπόρος αποδίδει εκατονταπλάσια χρησιμοποιεί το παράδειγμα μιας αφιερωμένης αγίας και μάρτυρος, της Αγίας Παρασκευής, στη δεύτερη περίπτωση το παράδειγμα ενός εγγάμου ζεύγους, που ύστερα από κοινή συμφωνία ακολούθησε τη μοναχική ζωή, το ζεύγος των Αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας, και τέλος για τη μικρότερη απόδοση, το παράδειγμα πολύτεκνου ιερέως, που η ζωή και η διαγωγή του είναι μια δοξολογία προς το Θεό³. «Αν ο λόγος διαφωτίζει, το παράδειγμα παρακινεί»⁴. Ο Πατροκοσμάς, ως καλός παιδαγωγός, δίνει παραδείγματα για να ακολουθούν οι ακροατές του, υποδείγματα για να μιμούνται.

1. Καινή Διαθήκη, Ματθαίου ιγ', 4 - 9 και Λουκά η', 4 - 15.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Δ, ό. π. σελ. 249.

3. Μ. Κονιάς *Η παραβολή του Σπορέως στην ερμηνευτική και κηρυκτική παράδοσι*, διατριβή επί διδακτορία, Θεσ/νίκη 1994, σελ. 180 - 189.

4. Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας, Εποπτεία Σάββας Αγουριδής, έκδ. Βιβλικό Κέντρο "Άρτος Ζωής" σελ. 760.

Ύστερα απ' όσα αναφέρθηκαν για την ερμηνεία και ανάλυση της Παραβολής του Σπορέως, φαίνεται ότι το κήρυγμα του Αγίου ήταν καθαρά βιβλικό, αγιογραφικό, όχι μόνο γιατί αναφέρει ή υπαινίσσεται χωρία της Γραφής, αλλά και γιατί, ως άριστος γνώστης και ερμηνευτής των Γραφών, ερμηνεύει σωστά, εν Πνεύματι Αγίω. Η γνώση και η άντληση από τη ζωντανή πηγή του λόγου του Θεού, την Αγία Γραφή, παράλληλα με το κύρος και την αυθεντικότητα, δίνει στο κήρυγμα μεγάλο πνευματικό πλούτο.

Το κήρυγμα του Πατροκοσμά, ήταν κήρυγμα **Θεοκεντρικό και Χριστοκεντρικό**. Κέντρο και αναφορά του ο Χριστός, η ζωή, η διδασκαλία, το έργο Του. Ο Χριστός είναι ο Λόγος ο προαιώνιος, η Σοφία του Θεού, που δρα στον κόσμο και στην ιστορία του από τη Δημιουργία έως σήμερα. Ο Χριστός είναι το κέντρο του κόσμου, αφού σ' Αυτόν «ανακεφαλαιώνονται τα πάντα» (Εφεσ. α', 10). Αυτός είναι το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, αφού είναι «ο ων και ο ην και ο ερχόμενος», «το Α και το Ω» (Αποκάλ. Ιωάν. α', 8), είναι «η Οδός, η Αλήθεια και η Ζωή», (Ιωάν. ιδ', 6). Ο λόγος του

Αγίου δυνατός, δυναμικός «ανίσως και να ήτον δυνατόν να ανέβαινα εις τον ουρανόν να φωνάξω μίαν φωνήν μεγάλην και να κηρύξω εις όλον τον κόσμον και να ειπώ πως μόνον ο Χριστός μου είναι Υιός και Λόγος του Θεού και Θεός αληθινός και ζωή των απάντων, ήθελα να το κάμω»¹, αντηχεί στις ψυχές και τις τονώνει, θυμίζοντάς τους ότι ο Χριστός σταυρώθηκε γι' αυτούς.

Στις Διδαχές υπάρχει όλο το “πιστεύω” του Χριστιανισμού, η παρουσία του Τριαδικού Θεού στο ανθρώπινο “γίγνεσθαι”: «Ο πανάγαθος και πολυέλεος Θεός, αδελφοί μου, είναι ένας... Είναι δε πάλιν ο Θεός, αδελφοί μου, Τριάς: Πατήρ, Υιός και Άγιον Πνεύμα, μία φύσις, μία δόξα, μία βασιλεία, ένας Θεός»². Τονίζεται η μοναδικότητα του Θεού των Χριστιανών, ως Σωτήρα του κόσμου. Αυτό ακριβώς κήρυτταν και οι Απόστολοι και όλοι οι κήρυκες του Ευαγγελίου όλων των εποχών, με συνέπεια την αντίδραση, τις διώξεις, τα βασανιστήρια, το θάνατο.

Στο πρόσωπο του Χριστού ενώνεται η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη, έτσι ώστε η Παλαιά να μην κινδυνεύει να εκφυλιστεί σε μια θρησκευτική εβραϊκή ιστορία, αδιάφορη για το χριστιανό, αλλά ως η αρχή του σχεδίου του Θεού για τη σωτηρία της ανθρωπότητας. Ο Πατροκοσμάς συνεχώς αναφέρεται στην Παλαιά Διαθήκη και τη συνδέει με το πρόσωπο του Χριστού, παρόλη την απέχθειά του προς τους Εβραίους, τους οποίους θεωρούσε Χριστοκτόνους, ραδιούργους, εκμεταλλευτές και εχθρούς του Χριστού και των _____

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Α2, ό.π. σελ. 148.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 9.

Χριστιανών. Από την Παλαιά Διαθήκη αντλεί παραδείγματα αγία, που προβάλλει στους χριστιανούς προς μίμηση. «Ο Μωυσής, αδελφοί μου, από μικρόν παιδίον έλαβε δύο πράγματα εις την καρδίαν του, αγάπην εις τον Θεόν και εις τους αδελφούς του. Αυτές τες δύο αγάπες να έχετε...»¹. Επίσης αναφέρει στις Διδαχές τον Νώε, τον Αβραάμ, τον Ηλία, τον Ιωσήφ και περιγράφει τον Παράδεισο, διηγείται για την παρακοή των Πρωτοπλάστων και την έξωση, την αδιαφορία των ανθρώπων και την τιμωρία τους με τον κατακλυσμό, και πολλά άλλα περιστατικά και παραδείγματα προς μίμηση ή αποφυγή.

Ο Χριστός είναι αυτό που πιστεύει η Εκκλησία, και ο Πατροκοσμάς συνδέει το Χριστό και την Εκκλησία με την καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Απ' Αυτόν έλκει η Εκκλησία την ύπαρξή της, χάρη σ' Αυτόν ζει, από το Σώμα και το Αίμα Του τρέφεται, αγιάζεται, ελπίζει τη σωτηρία όλων των μελών της. Ο άνθρωπος ως μέλος της Εκκλησίας αντλεί απ' αυτή δύναμη, χάρη, ελπίδα, περιμένει τη σωτηρία του, με τη μόνη προϋπόθεση να είναι ενεργό μέλος της. Γι' αυτό ο Άγιος επιμένει στο να συνδέσει τους χριστιανούς με την Εκκλησία, και αυτό επιτυγχάνεται με τη Μυστηριακή ζωή. Μετάνοια και εξομολόγηση, νηστεία και Θεία Κοινωνία, καθαρότητα ψυχής και σώματος, είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για τη σωτηρία. «Πρώτον πρέπει να γίνεται η Εξομολόγησις, έπειτα η αγία Κοινωνία. Πρώτον να πλύνωμεν και να καθαρίζωμεν το αγγείον και ύστερα να βάλωμεν το πολυτίμητον πράγμα μέσα»².

Το κήρυγμα του Πατροκοσμά είναι Χριστοκεντρικό κήρυγμα, και όχι ένας θεωρητικός φιλοσοφικός λόγος, είναι μαρτυρία για την εν Χριστώ «καινή κτίσι», την εγκατάσταση της βασιλείας του Θεού στη γη και στις καρδιές των ανθρώπων.

Το Ορθόδοξο χριστιανικό κήρυγμα πρέπει να είναι και **Πατερικό**. Πατερικό, βέβαια, δεν χαρακτηρίζεται, όταν ο κήρυκας μεταφέρει στο ακροατήριό του αυτούσιο έναν Πατερικό λόγο, έστω και πολύ καλά μεταφρασμένο, ούτε όταν παραθέτει στο κήρυγμα γνώμες και παραπομπές από τα Πατερικά κείμενα, ούτε όταν παραθέτει σωρεία ονομάτων μεγάλων διδασκάλων και Πατέρων, ούτε αν μιμείται το ύφος και τα ρητορικά σχήματα εκείνων, αλλά όταν ουσιαστικά αντλεί από τη διδασκαλία τους, διαποτίζεται απ' αυτή και έχει το κήρυγμα το ουσιαστικό Πατερικό πνεύμα και τη σωστή εκκλησιολογική τοποθέτηση. Η διδασκαλία των Πατέρων είναι «ασόκυρη και ισοδύναμη με τη Γραφή, πηγή του χριστιανικού δόγματος και ήθους»³.

-
1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σελ. 66.
 2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Α2, ό.π. σελ. 162.
 3. Ι. Φουντούλης, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 66 - 67.

Το κήρυγμα του Αγίου είναι και Πατερικό. Οι Πατέρες και Διδάσκαλοι της Εκκλησίας είναι οι οδηγοί του, έχει εντρυφήσει στα συγγράμματά τους, έχει βιώσει μαζί τους τη μυστική ζωή του αναγεννημένου ανθρώπου. Για το λόγο αυτό η Διδαχή του εκφράζει το πνεύμα τους, είναι γνήσια ερμηνεία της εν Χριστώ αποκαλύψεως, είναι ο λόγος του Θεού ο αλάθητος. Πολύ συχνά στο λόγο του χρησιμοποιεί φράσεις, όπως «φέρουν μερικά παραδείγματα οι θεολόγοι της Εκκλησίας μας»¹, «το πνεύμα το άγιον εφώτισε τους αγίους Προφήτας, Αποστόλους και Πατέρας της Εκκλησίας μας, και μας έγραψαν»², «δια τούτο ενομοθέτησαν οι άγιοι Πατέρες της Εκκλησίας μας...»³, ή ερμηνεύει θεολογικούς όρους, ή χρησιμοποιεί παραδείγματα, όπως εκείνοι. Όλα αυτά φανερώνουν ότι ο Άγιος Κοσμάς γνώριζε καλά τους ίδιους και τα έργα τους.

Αν χρησιμοποιήσουμε ως παράδειγμα πάλι την Παραβολή του Σπορέως, θα δούμε την ερμηνευτική γραμμή του Αγίου, που είναι η γραμμή των Ελλήνων Πατέρων. Η διδασκαλία του για την ενανθρώπιση του Χριστού και το μυστήριο της Αγίας Τριάδας, θυμίζει τη διδασκαλία των Πατέρων. Ο Χρυσόστομος διακρίνει στο πρόσωπο του σπορέως το Χριστό και στο ρήμα «εξήλθεν» την έξοδό του στον κόσμο. Για την κατανόηση του Τριαδικού δόγματος ο Πατροκοσμάς καταφεύγει στα γνωστά παραδείγματα του ήλιου και του νου. Και η ανάπτυξη του θέματος και τα παραδείγματα θυμίζουν τις ερμηνευτικές θέσεις και την απολογητική των Πατέρων για το μυστήριο της Αγίας Τριάδας. Τα παραδείγματα δε που χρησιμοποιεί και οι Άγιοι, τους οποίους αναφέρει, θυμίζουν την παιδαγωγική τακτική του Κυρίου και των μεγάλων Διδασκάλων, που συχνά στις διδαχές τους επαναλάμβαναν προτροπές και εκκλήσεις, για να ελκύσουν το ενδιαφέρον των ακροατών τους και να τους δώσουν να καταλάβουν πόση σπουδαιότητα έχουν τα λόγια που ακούνε⁴. Και Πατερικό, λοιπόν, το κήρυγμα του Αγίου, αφού οι ερμηνείες που δίνει στηρίζονται σε Πατερικές μαρτυρίες.

Ειδικά για την Παραβολή του Σπορέως και την ερμηνεία του Αγίου σ' αυτή, θα μπορούσαμε να πούμε ότι «αποτελεί τρόπον τινά την επιτομή της πατερικής παραδόσεως στην ερμηνεία της παραβολής, με τον πιο απλό και σαφή τρόπο»⁵.

Το χριστιανικό κήρυγμα πρέπει να είναι **μυσταγωγικό**. Η θεία λατρεία γενικά, και ειδικότερα το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας, αποτελεί τον πόλο, γύρω από τον οποίο στρέφεται η ζωή της Εκκλησίας και του κάθε πιστού. Δι' αυτής ο πιστός λατρεύει και δο-

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 9.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α', σελ. 9.

3. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 129.

4. Μ. Κονιάς, *Η παραβολή του Σπορέως*, διατριβή επί διδακτ. Θεσ/νίκη 1994, σελ. 180 - 189.

5. Μ. Κονιάς, *Η παραβολή του Σπορέως*, διατριβή επί διδακτορία, ό.π. σελ. 189.

ξολογεί το Θεό και από αυτή αντλεί τη χάρη του Αγίου Πνεύματος και συγκροτείται και αυξάνει σε σώμα Χριστού δια της κοινωνίας των μυστηρίων. Η Θεία Λειτουργία με κέντρο το μυστήριο των μυστηρίων, τη θεία Κοινωνία, βοηθά στην ένωση του ανθρώπου με το Θεό, στην αληθινή θέωση. Στόχος του κηρύγματος πρέπει να είναι η κατήχηση του πιστού για τη λατρεία και από τη λατρεία. Η κατήχηση του πιστού για τη λατρεία γίνεται όχι μόνο με κηρύγματα, αλλά και με τη συμμετοχή στις εκκλησιαστικές ακολουθίες και τελετές, ενώ η κατήχηση από τη λατρεία επιτελείται με τους ύμνους, τα αναγνώσματα και τα ποικίλα λειτουργικά σύμβολα, που εμπλουτίζουν τις λειτουργικές συνάξεις.

Ο Άγιος Κοσμάς, σωστός αγιορείτης μοναχός, βίωσε τη λατρευτική ζωή, συμμετείχε στα Μυστήρια, επιθυμούσε τη θέωση. Οι Διδαχές του είναι κηρύγματα κατηχητικά, για να προπαρασκευάσουν τις ψυχές να δεχθούν το λόγο του Ευαγγελίου. Το μυσταγωγικό του πνεύμα φαίνεται στις προτροπές του για τη συμμετοχή στα μυστήρια, ιδίως της εξομολογήσεως και της θείας Κοινωνίας, στις συμβουλές του για την καλή και θεάρεστη συμμετοχή των πιστών στις λατρευτικές συνάξεις, στις ακολουθίες που ο ίδιος προέτρεπε ή επιτελούσε, στον αγώνα και την προσπάθειά του να μάθει στους απάιδετους ιερείς, πώς να τελούν τα μυστήρια, πώς να κηρύττουν το λόγο του Θεού. Ο Άγιος συνδέει το κήρυγμα με τη λατρευτική και Μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας, έχει λατρευτική και εκκλησιαστική συνείδηση, γι' αυτό και το κήρυγμά του είναι μυσταγωγικό: «Να συμμαζωχθήτε εις τες οχτώ ώρες να διαβάσωμεν τον εσπερινόν μας, να ειπούμεν και μίαν παράκλησιν, να βάλωμεν την Δέσποινά μας την Θεοτόκον μεσίτριαν να μεσιτεύση εις τον Χριστόν...»¹ ή σε άλλη Διδαχή, «Άγιοι ιερείς, μου κάνετε μίαν χάριν να διαβάσωμεν ένα άγιον ευχέλαιον να χρισθούν οι χριστιανοί οι αδελφοί μας;»² Συχνά συνιστά την Παράκληση στην Παναγία και συμβουλεύει να μάθουν όλοι τον Ακάθιστο Ύμνο: «Σας συμβουλεύω όλους να μάθετε το «Άγγελος Πρωτοστάτης», άνδρες και γυναίκες, παιδιά και κορίτσια, να το λέγετε εις την προσευχήν σας»³. Διαβάζει την ευχή της Αρτοκλασίας στα χωριά που πηγαίνει: «Του Κυρίου δεηθώμεν. Κύριε ελέησον. Κύριε Ιησού Χριστέ» (και λέγει την ευχήν των Πέντε Άρτων)»⁴. Και το

πιο σημαντικό, προτρέπει τους χριστιανούς να εκκλησιάζονται και κάνει μεγάλο αγώνα για την αργία της _____

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Β1, ό.π. σελ. 206.
2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Δ', σ. 65.
3. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Ε, ό.π. σελ. 285, επίσης Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Γ', σελ. 45.
4. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Ε, ό.π. σελ. 288.

Κυριακής, με στόχο τον εκκλησιασμό όλων. Όλα αυτά δίνουν στο κήρυγμα του Αγίου μυσταγωγικό χαρακτήρα.

Όμως το κήρυγμα πρέπει να είναι και **πρακτικό**¹, δηλαδή να διεξάγεται απλά, να αναλύονται τα επί μέρους θέματα και οι ιδέες, να μην μένουν αναπάντητα ερωτήματα, ούτε να μένουν κενά στον ακροατή. Ενώ το κήρυγμα έχει την παραδοσιακή μονολεκτική μορφή, να είναι συγχρόνως και ένας ουσιαστικός διάλογος, με λόγο και αντίλογο, με ερωτήσεις, απορίες και απαντήσεις. Πρακτικό κήρυγμα δε σημαίνει ότι αναφέρεται μόνο σε καθημερινά, πρακτικά θέματα, αλλά και σε θεωρητικά, δογματικά, που αναλύονται έτσι, ώστε ούτε το δόγμα να νοείται χωρίς πρακτικές συνέπειες ούτε η καθημερινή ζωή και πράξη να παρουσιάζεται χωρίς τη θεωρητική δικαίωση, αφού θεωρία και πράξη στο Χριστιανισμό είναι άρρηκτα συνδεδεμένες.

Η Διδαχή του Πατροκοσμά είναι άριστο δείγμα πρακτικού κηρύγματος. Εκθέτει υψηλές και μεγάλες αλήθειες με τρόπο απλό και επαγωγικό, χωρίς θεολογικές ή φιλοσοφικές μεγαλοστομίες και ορισμούς, αλλά χρησιμοποιώντας εύληπτες εικόνες για τους ανίδεους ακροατές του, σαφείς και σύντομες παραβολές, παρμένες από την καθημερινή τους ζωή, απλά εποπτικά μέσα. Ο λόγος του Αγίου μεστός, γίνεται πιο κατανοητός με τις ρητορικές ερωτήσεις και απαντήσεις και τον εσωτερικό διάλογο: «Μα, ηξεύρω, εις τούτο θέλετε ειπέι: Έχοντας τόσα καλά και τόσας αρετάς δεν μας συγχωρά ο Θεός εκείνην την ολίγην έχθραν οπού έχομεν εις κανένα χριστιανόν; Ναι, βέβαια, αδελφοί μου, δεν μας συγχωρά...»². Μπαίνει βαθιά στις ψυχές με την εποπτική παρουσίαση των μεγάλων αληθειών, είτε με την εξωτερική εποπτεία, - θαυμαστός ο διάλογος του Αγίου με το φτωχό τσοπάνη τον Κώστα, για την αγάπη προς τον πτωχό, που με τον τρόπο του υπέδειξε σε όλους ότι αγάπη σημαίνει να δίνεις, να ντύνεις το φτωχό και ξυπόλυτο παιδί - είτε με την εσωτερική εποπτεία, αισθητοποιώντας τις έννοιες σε εικόνες και παρομοιώσεις, όπως του ηλίου και των ακτίνων του για τη διδασκαλία του Τριαδικού δόγματος ή κάνοντας ποικίλες αναφορές και αφηγήσεις ιστορικών γεγονότων και παραδειγμάτων από τη Γραφή, την ιστορία, τα συναξάρια. Έτσι το κήρυγμα αποκτά ενδιαφέρον, γίνεται απόλυτα κατανοητό το περιεχόμενό του από τους ακροατές, που διατηρούν αμείωτο το ενδιαφέρον τους από την αρχή ως το τέλος.

Το κήρυγμα πρέπει να είναι **σαφές και συγκεκριμένο**. Ο ομιλητής «είναι ανάγκη να γνωρίζει καλά τι πρέπει να πει και πώς θα το εκφράσει. Να έχει προμελετήσει σοβαρά το

1. Ι. Φουντούλης, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 70.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Α2, σελ. 154.

θέμα του, διευκρινίζοντας και κατανοώντας πρώτα ο ίδιος τα ενδεχόμενα σκοτεινά σημεία του, και να έχει καταστρώσει σωστά την πορεία του λόγου του»¹. Το κήρυγμα του Πατροκοσμά ήταν σαφές και συγκεκριμένο, παρόλο που ήταν μεγάλο και εκτενές λόγω των ιδιαιτέρων συνθηκών που γινόταν και της πληθώρας των θεμάτων που έπρεπε να αναπτυχθούν. Η σαφήνεια, όπως προαναφέραμε, ήταν χαρακτηριστικό του Αγίου. Έχει σχέδιο και σκελετό στο νου του, λαμβάνει υπόψη του το πολυπληθές και αμόρφωτο ακροατήριό του, διαθέτει πείρα και διάκριση. Τα θέματα που αναπτύσσει κάθε φορά είναι συγκεκριμένα, όπως και ο ίδιος είναι συγκεκριμένος, κατανοητός από όλους, και το κήρυγμά του είναι “εύσημος λόγος”, που προσφέρει οικοδομή στο λαό και τον οδηγεί στη θεογνωσία. «Το έργο του θείου κηρύγματος είναι κατ’ εξοχήν ιερό. Ο άμβωνας δεν είναι κοσμικό βήμα και ο ιεροκήρυκας δεν είναι κοσμικός ρήτορας, αλλά διάκονος του Ευαγγελίου του Χριστού και ιερούργος του μυστηρίου του λόγου της χάριτος»².

Χαρακτηριστικό του κηρύγματος είναι το **ανεπιτήδευτο ύφος**. Η δύναμη του χριστιανικού κηρύγματος είναι εσωτερική, βρίσκεται στο περιεχόμενο, χωρίς αυτό να σημαίνει, ότι στο όνομα της απλότητας θα αμεληθεί η μορφή του. Ο λόγος του Πατροκοσμά ήταν λιτός, ανεπιτήδευτος, σεμνός, χωρίς ρητορισμούς, πομπώδεις εκφράσεις, επίδειξη γνώσεων και κοσμικής σοφίας. Ήταν λόγος σοβαρός, υπεύθυνος, με συναίσθηση της ευθύνης απέναντι στο Θεό και στους ανθρώπους, ήταν “δύναμις Θεού”. Αυτό δε σημαίνει ότι ήταν ατημέλητος, άκομπος ή ανιαρός. Τα πλήθη που τον παρακολουθούσαν και κρεμόταν από τα χείλη του, η απορία φίλων και εχθρών για την πρόθυμη και άμεση εκτέλεση των εντολών του - «η προσταγή του είναι επιβλητική εις όλους και οιαδήποτε πρότασιν και αν κάμη εκτελείται παρευθύς. Πράγματα δηλαδή που προκαλούν κατάπληξιν», αναφέρει ο Μαμωνάς στον Προβλεπτή Λευκάδας Sebastiano Morosini³ - δείχνουν το θαυμάσιο τρόπο εκφράσεως του Αγίου, κηρύττοντας τις μεγάλες της πίστεως αλήθειες.

Το κήρυγμα του Αγίου ήταν και “**λόγος παρακλήσεως**”⁴, δηλαδή παραμυθίας, παρηγορίας, αλλά και λόγος χαράς, αναπαύσεως, γαλήνης, λυτρώσεως και σωτηρίας. Ήταν λόγος καλής αγγελίας, και ο όρος “ευαγγέλιο”, αυτό ακριβώς σημαίνει. Μέσα σε αυτή την ευαγγελική προοπτική για το κήρυγμα, εκφοβισμοί και απειλές κατά των αμαρτωλών, _____

1. Ι. Φουντούλης, *Ομιλητική*, ό. π. σελ. 72.

2. Ι. Φουντούλης *Ομιλητική*, ό. π. σελ. 73.

3. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικών Αρχείον*, Ηπειρωτικά Χρονικά, Ιωάννινα 1940, σελ. 8, επίσης Α. Ξανθοπούλου *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό.π. σελ. 98, Μ. Γκιόλιας *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, έκδ. Τυμφορησός, Αθήνα 1972, σελ. 221.

4. Ι. Φουντούλης, *Ομιλητική*, ό. π. σελ. 74 - 75.

επιθέσεις κατά των παρεκτρεπομένων, εξευτελιστικές και ειρωνικές εκφράσεις, είναι α νάρμοστα. Οι απαίδευτοι ραγιάδες είχαν πολλές ελλείψεις στα πνευματικά θέματα, αγνοούσαν αλήθειες και

δόγματα του Χριστιανισμού, είχαν εξοικειωθεί με του δυνάστη τις συνήθειες, έφθαναν μέχρι την άρνηση και τον εξισλαμισμό. Ο Πατροκοσμάς έπρεπε με τον τρόπο του να τους συνεφέρει, να τους ελέγξει, να τους φέρει σε συναίσθηση, μετάνοια, προβληματισμό. Ελέγχει, όταν χρειάζεται, αλλά με αγάπη, με πολλή περίσκεψη, λεπτότητα και ευγένεια, χωρίς ακρότητες και υπερβολές, στηλιτεύει την αμαρτία και όχι τον αμαρτωλό. Γι' αυτό ο λόγος του μπαίνει στις ψυχές και τις συγκλονίζει, τους παρηγορεί και τους ελέγχει συγχρόνως, τους αλλάζει και τους οδηγεί στη μετάνοια, στη σωτηρία. Κοντά του οι άνθρωποι βρήκαν έναν πατέρα επίγειο, που ενδιαφέρεται για όλα και ένα Πατέρα ουράνιο, το Θεό, που τους συγχωρεί, αφού θυσιάστηκε γι' αυτούς. «Ευσπλαγχνίσθη ο πανάγαθος Θεός το γένος των ανθρώπων και ευρίσκοντας άξιον υποκείμενον την Δέσποινά μας την Θεοτόκον εκαταδέχθη ο Υιός και Λόγος του Θεού και Θεός αληθινός και ζωή των απάντων, ο γλυκύτατός μας Ιησούς Χριστός και Θεός και έγινε τέλειος άνθρωπος εκ Πνεύματος αγίου, δια να μας εβγάλη από τας χείρας του Διαβόλου»¹.

Το χριστιανικό κήρυγμα πρέπει να είναι **συγχρονισμένο**, δηλαδή προσαρμοσμένο στις απαιτήσεις της κάθε εποχής και στη δεκτικότητα του ανθρώπου, τόσο μορφολογικά, όσο και ουσιαστικά. Ο «Ιησούς Χριστός» είναι «χθες και σήμερα ο αυτός και εις τους αιώνες» και ο λόγος Του «μένει εις τον αιώνα» άφθαρτος, αγήρατος, πάντα σύγχρονος. Όμως ο κόσμος, στον οποίο απευθύνεται ο λόγος του Θεού αλλάζει και κάθε εποχή έχει τις ιδιαιτερότητές της. Γι' αυτό, χάρη της σωτηρίας του ανθρώπου της κάθε εποχής, πραγματοποιείται μια κένωση του Θεού και του λόγου Του στον κόσμο, ένας διάλογος του αιώνιου με το πεπερασμένο. Παρακολουθώντας το σχέδιο του Θεού μέσω των αιώνων, «διαπιστώνουμε στην ιστορία της θείας αποκαλύψεως, τη βαθμιαία παιδαγωγική ενέργεια του Θεού, που οδηγεί τον άνθρωπο στην αλήθεια είτε με τη φυσική αποκάλυψη, είτε με το σπερματικό λόγο, είτε με τη νομοδοσία στο Σινά, είτε με το προφητικό κήρυγμα, είτε, τέλος, με την τέλεια αποκάλυψη του Λόγου του Θεού»².

Έτσι και ο λόγος του Αγίου Κοσμά, έχει όλη την απαιτούμενη πλαστικότητα για να γίνει δεκτός από τους αγράμματους ορεσίβιους, αλλά και από τους λίγο ή πολύ γραμματισμένους, αρχάριους ή προηγμένους στην πίστη, εξισλαμισμένους ή στα πρόθυρα της ε-

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, ό.π. σελ. 183 - 184.

2. Ι. Φουντούλης, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 77.

ξωμοσίας. Αληθινός κήρυκας του λόγου του Θεού και ιεραπόστολος ο Άγιος, αναζητά κάθε φορά τα σημεία επαφής, προσφέροντας κάθε φορά αυτό που πιο πολύ οι άνθρωποι είχαν ανάγκη. Κατανοώντας την εξαθλίωση, τη φτώχεια και την εγκατάλειψη των ορφανών παιδιών, τονίζει το μισθό που θα λάβουν από το Θεό: «Έπαρε ένα φτωχό παιδί να χαίρεσαι και να ευφραίνεσαι και εσύ... δια εκείνο το φτωχό παιδί έχεις χίλιες φορές μισθόν από το Θεόν εις την ψυχήν σου και τιμήν από τους ανθρώπους...»¹. Η μιλώντας προς τους έχοντες υλικά αγαθά, για να τους παρακινήσει στην ελεημοσύνη, τους απαριθμεί τα καλά του Παραδείσου και την ευτυχία που θα απολαύσουν εκεί. Μιλάει λεπτομερώς για θέματα απλά σήμερα, ζωτικά όμως για εκείνη την εποχή. Πώς να κάνουν το

σταυρό τους, πώς να εξομολογούνται, αλλά και πότε να ενταφιάζουν τους νεκρούς, πώς να φέρονται, «να τους κάμνετε τα ψυχικά τους, μνημόσυνα, σαρανταλείτουργα, ελεημοσύνες, κόλλυβα... και όχι θρήνους και μοιρολόγια...»², τι να φορούν. Νουθετεί τους λαϊκούς, αλλά και τους κληρικούς, μαθαίνοντάς τους τη σωστή τέλεση των Μυστηρίων, τη συμπεριφορά τους απέναντι των χριστιανών πώς να διαβάζουν το άγιο Ευαγγέλιο και πως να το εξηγούν.

Άλλες φορές γίνεται αυστηρός, όταν θέλει να διδάξει το Νόμο του Ευαγγελίου και να αποτρέψει, όπως τους απλοϊκούς χριστιανούς από «μαγικά βότανα, διατί βγαίνουν και περιτριγυρίζουν τον κόσμο πολλὰ τέκνα του Διαβόλου και πλανούν τους χριστιανούς, δια να πάρουν άσπρα και δίνουν κάτι φυλαχτά να κάνουν παιδιά και να λαμβάνουν την υγείαν τους και να βλέπουν τη μοίρα τους, τι έχουν να τους ακολουθήσουν εις την ζωήν τους. Αυτά όλα είναι τεχνάσματα σατανικά, διότι τυχαίνει και καμμίαν φοράν ο Διάβολος κατά φαντασίαν και κάνει και θαύματα, δια να τον πιστέψουν οι άνθρωποι να κάνουν αμαρτίες, να κολάζονται. Όμως ημείς έχομεν τέτοια παραγγελίαν ότι, όποιος αυγατίζει ή ολιγοστεύει κανένα τι παραμικρόν από εκείνα οπού ενομοθέτησαν οι Πατέρες της Εκκλησίας μας να τον αναθεματίζωμεν...»³. Και μαζί με τις πρακτικές συμβουλές, απαραίτητες και ενδιαφέρουσες για την εποχή και τις συνθήκες της, έπρεπε να τους διδάξει το δόγμα, τις αλήθειες του Χριστιανισμού, τη μοναδικότητα της χριστιανικής πίστεως. Ο Πατροκοσμάς γνώριζε να γίνεται «τοις πάσι τα πάντα, ίνα πάντως τινάς σώση» και να μιλά με τη γλώσσα της εποχής και κατά τις ανάγκες τους.

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 184 - 185.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 167 - 168.

3. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 171.

Τέλος, το χριστιανικό κήρυγμα πρέπει να είναι **προσωπικό**¹. Ο κήρυκας του Ευαγγελίου πρέπει ο ίδιος να έχει μνηθεί στα μυστήρια του Θεού, να έχει μοχθήσει για την κατάκτηση της εν Χριστώ τελειώσεως, τα λεγόμενά του να είναι απαύγασμα της προσωπικής του μελέτης και του πνευματικού του αγώνα. Τέτοιο ήταν το κήρυγμα του Πατροκοσμά. Είχε τη σφραγίδα της προσωπικής του ζωής και πίστεως, ό,τι έλεγε ήταν βγαλμένο από τον αγώνα του και τη ζωή του, είχε το χρίσμα του Θεού και την επιμαρτυρία του Αγίου Πνεύματος. Τα λόγια του οδηγούσαν σε μετάνοια και στην “εν Χριστώ ζωή”. Ο βιογράφος του το λέει καθαρά: «Όθεν εις τούτων των χριστιανών τας κεχερωσμένας και εξητριωμένας καρδιάς, σπείρας τον σπόρον του θείου λόγου ο ιερός Κοσμάς, έκαμε, συνεργούσης της θείας Χάριτος, πολλούς και μεγάλους καρπούς, διατί τους αγρίους ημέρωσε, τους ληστές κατεπράυνε, τους άσπλαχνους και ενελεήμονας, έδειξεν ελεήμονας, τους ανευλαβείς έκαμεν ευλαβείς, τους αμαθείς και αγροίκους εις τα θεία εμαθήτευσε, και τους έκαμε να συντρέχουν εις τας ιεράς ακολουθίας, και όλους απλώς τους αμαρτωλούς έφερεν εις μεγάλην μετάνοιαν και διόρθωσιν. Όστε όπου έλεγον όλοι, ότι εις τους καιρούς των εφάνη ένας νέος Απόστολος»².

Αν μελετήσουμε το έργο του διδασκάλου του Πατροκοσμά, Νικολάου Τζαρτζούλη, “Περί Εκκλησιαστικής ομιλίας”, όπως και άλλα εγχειρίδια Ρητορικής Τέχνης, θα δούμε και κάποια άλλα χαρακτηριστικά του εκκλησιαστικού κηρύγματος, που παρατηρούμε και στις Διδαχές του Αγίου. «Ομιλία εκκλησιαστική είναι λόγος αποδεικτικός των ψυχοφελών ή μη τοιούτων, και εγκωμιαστικώς μεν του καλού, ψεκτικώς δε του εναντίου, γινόμενος δια μαρτυριών και αποδείξεων αληθών και αναντιρρήτων, προτρέπων μεν εις ορθήν, αποτρέπων δε της κακίας»³. Πραγματικά, η Διδαχή του Αγίου είναι ωφέλιμη για τις ψυχές, εγκωμιάζει το καλό, ψέγει το κακό, προτρέπει με τα κατάλληλα παραδείγματα και τις μαρτυρίες του τους ακροατές του για την επιτέλεση του αγαθού. Σκοπός είναι «ψυχής διόρθωσις και σωτηρία ώσπερ της ιατρικής υγεία του σώματος»⁴.

Τα κυριότερα είδη Εκκλησιαστικής Ομιλίας είναι η Ερμηνεία, η Αύξηση, δηλαδή η έκθεση και ανάπτυξη μιας αρετής, ο Έλεγχος, το Εγκώμιο και η Στηλίτευση. **Ερμηνεία** είναι «η εξήγησις, η ανάπτυξις των ρητών των Αγίων Γραφών», άλλοτε αναφερόμενη σε ένα ρητό, άλλοτε σε ολόκληρο κεφάλαιο ή μέρος του ή σε περισσότερα κεφάλαια. Εδώ, _____

1. Ι. Φουντούλης, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 79.
2. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κοσμά Αιτωλού*, έκδ. Πανεκδοτικής Αγρινίου 1996, σελ. 17 - 18.
3. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, εκδόσεις Έργων Περάνθη, Αθήνα XX, τόμ. 2, σελ. 159.
4. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 2, σελ. 160.

μπορούμε να αναφέρουμε ως παράδειγμα την ανάλυση της παραβολής του Σπορέως, που αναφέρεται σε πολλούς στίχους ενός κεφαλαίου ή τη διήγηση και ανάπτυξη κεφαλαίων της Παλαιάς Διαθήκης, που αναφέρονται στη Δημιουργία, την πτώση των Πρωτοπλάστων, την έξωση, τον κατακλυσμό του Νώε και άλλα γεγονότα. «Εν αρχή εποίησεν ο Θεός τον ουρανόν και την γην και πάντα τα εν αυτοίς» κ.λ.π., λέγει ο προφήτης Μωσής πεφωτισμένος εκ Πνεύματος αγίου εις την Αγίαν και Ιεράν Γραφήν...»¹, και συνεχίζει την ερμηνεία και την ανάλυση. Άλλες φορές πάλι παίρνει ένα στίχο: «Αύτη εστίν η εντολή η εμή, ίνα αγαπάτε αλλήλους, καθώς ηγάπησα υμάς...»², και τους μιλάει για τη μεγάλη αγάπη του Θεού στον άνθρωπο.

Αύξηση, είναι η εξήγηση, η απόδειξη, ο έπαινος μιας αρετής, όπως διαβάζουμε τις ομιλίες του Μεγάλου Βασιλείου για την ταπεινοφροσύνη, τη μετάνοια και άλλες. Πολύ συχνά ο Άγιος χρησιμοποιεί αυτό το είδος Διδαχής. Μιλώντας για τη συγχωρητικότητα, εξηγεί πειστικά και αποδεικνύει τη μεγάλη της αξία για την ψυχή του ανθρώπου αναφέροντας και από το Μαρτυρολόγιο την περίπτωση του Σαπρίκιου, ο οποίος, επειδή δεν ήθελε να συγχωρέσει τον Νικηφόρο, «σηκώνει ο Θεός την χάριν του απ’ αυτόν», αρνήθηκε το Χριστό και έχασε το στεφάνι του μαρτυρίου. «Δια τούτο και ημείς οι ευσεβείς χριστιανοί να αγαπώμεν τον εχθρόν μας, να τον συγχωρώμεν, να τον θρέψωμεν, να τον ποτίζωμεν, να λέγωμεν καλό δια λόγου του, να παρακαλώμεν και τον Θεόν δια την ψυχήν του εχθρού μας...»³. Την ίδια ανάλυση κάνει και για άλλες αρετές, για την προσευχή, τη νηστεία, την αγάπη, την ελεημοσύνη, και παρακινεί τους χριστιανούς στη μίμηση.

Έλεγχος, είναι η έκθεση, ανάπτυξη και ο ψόγος κακίας και πάθους, όπως οι ομιλίες των μεγάλων Πατέρων περί φθόνου, μέθης, υπερηφάνειας, μνησικακίας κ.λ.π. Ο Άγιος Κοσμάς συχνά στο λόγο του αναφέρει τις μεγάλες αμαρτίες και τα πάθη των ανθρώπων και προσπαθεί με την ανάλυση των συνεπειών της αμαρτίας σ' αυτή και την άλλη ζωή ή τη λύπη του Θεού γι' αυτές ή τον εξευτελισμό του ανθρώπου, που είναι δούλος σε τέτοια πάθη, να απομακρύνει τους ακροατές του από το κακό. Η αδικία ήταν ένα αμάρτημα συνηθισμένο για την εποχή, με θλιβερά επακόλουθα σε όλους, ιδίως στους πτωχούς. Στηλιτεύει την αδικία και τον άδικο λέγοντας: «Όθεν στοχασθήτε πόσον μέγα κακόν είναι η αδικία, οπού όλα τα άλλα συγχωρούνται με την αγίαν Εξομολόγησιν, μα αυτό δεν _____

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σ. 66.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Ε, σελ. 264.

3. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σ. 50.

συγχωρείται με κανέναν άλλον τρόπον παρά οπότεν να τα δώσωμεν οπίσω όλα εκείνα οπού αδικήσαμεν, τότε συγχωρούμεσθε βέβαια»¹. Κατακρίνει τον άδικο πλουτισμό και τη φιλαργυρία: «Ακούετε, αδελφοί μου, τι κακόν πράγμα είναι η φιλαργυρία; Έτσι το έκαμνε και ένας παπάς εις μίαν χώραν, επούλαγε τον Χριστόν από την φιλαργυρίαν του, δια να παίρνη άσπρα και του έκαμνε ο Θεός την ζωήν του με κακόν θάνατον, ωσάν του Ιούδα, και επήγε εις την Κόλασιν να καίγεται με τον Διάβολον»².

Δεν ελέγχει μόνο, αλλά και εγκωμιάζει με τη Διδαχή του ο Άγιος. **Εγκώμιο**, είναι το είδος της εκκλησιαστικής ομιλίας, που αναπτύσσει τη ζωή και τις αρετές εναρέτων ανδρών και γυναικών, Αγίων, Οσίων, Μαρτύρων της Εκκλησίας μας. Τέτοιους λόγους εκφώνησαν και έγραψαν όλοι οι μεγάλοι θεολόγοι και Πατέρες και συνεχίζεται η εκκλησιαστική παράδοση ως σήμερα. Αξιόλογοι είναι οι εγκωμιαστικοί λόγοι του Αγίου Κοσμά για την Αγία Παρασκευή, την άμεμπτη και σώφρονα ζωή της, τις αρετές και το μαρτύριό της³, το ενάρετο ανδρόγυνο, Ανδρόνικο και Αθανασία, που αφού έχασαν τα παιδιά τους, αποφάσισαν μαζί να μονάσουν και στο τέλος μαρτύρησαν για το Χριστό⁴. Εγκωμιάζει τη μόρφωση, τις αρετές του Μωυσή⁵ και την αμοιβή του από το Θεό, την πίστη του Πατριάρχη Ιωακείμ⁶, τη φιλοξενία, αγάπη και τον ενάρετο βίο του Ιωακείμ και της Άννας⁷ και πολλών άλλων Αγίων, προτρέποντας τους ακροατές του να μιμηθούν τα άγια αυτά παραδείγματα. «Ακούσατε, αδελφοί μου, τι καλά οπού έκαμε ο Μωυσής, να ιδήτε και ο Πανάγαθος Θεός τι μεγάλον καλόν οπού του εχάρισε του προφήτου Μωυσέως... Έτσι πρέπει και εμείς, αδελφοί μου, να παιδευόμεσθεν , να πιστεύωμεν...»⁸, ή

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Α2, σελ. 158.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Β2, ό.π. σελ. 205 - 206.

3. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Β', σ. 31 - 32, επίσης Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Δ, ό.π. σελ. 256 - 259.

4. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Β', σ. 33, επίσης Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Δ, ό. π. σελ. 259 - 260.
5. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σελ.66 - 69, επίσης Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Β2, ό.π. σελ. 209 - 210 και Διδαχή Ε, σελ. 264.
6. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σελ. 39 - 40, επίσης Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Ε, ό.π. σελ. 275 - 277.
7. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό.π. Λόγος Ε', σελ. 69 - 70, επίσης Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Β2, ό.π. σελ. 185 - 186.
8. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Β2, ό.π. σελ. 210.

να ακολουθήσουν το παράδειγμα της Αγίας Παρασκευής: «Είναι εδώ κανένα κορίτσι και θέλει να στολιζεται; Ας πάρη παράδειγμα να στολιζεται ωσάν την αγία Παρασκευήν...». Και τελειώνει με την προτροπή: «Είναι εδώ κανένας από λόγου σας και θέλει να γένη τέλειος ωσάν την αγίαν Παρασκευήν; Ας αγωνίζεται δια να σωθή»¹.

Τέλος ο Άγιος χρησιμοποιεί τη **Στηλίτευση** των αμαρτωλών και ασεβών, τον έλεγχο για τα παράνομα έργα τους και την άδικη διαγωγή τους. Γνωστοί είναι οι στηλιτευτικοί λόγοι του Γρηγορίου του Θεολόγου κατά του Ιουλιανού του παραβάτη. Ο Πατροκοσμάς, κατά το παράδειγμα του Αγίου Γρηγορίου, χρησιμοποιεί σκληρή γλώσσα για τον παραβάτη, ο οποίος «εσπούδαξε γράμματα με τον Μέγαν Βασίλειον και δεν του άρεσε το βασίλειον το αληθινόν, το ουράνιον να πάρη, αλλά το επίγειον... Έτσι έκαμε το θέλημά του και έγινε ζεύγος του Διαβόλου και εβασίλευσε δύο χρόνους και επήγεν εις την Κόλασιν να καίεται πάντοτε»².

Οι σημαντικότεροι στηλιτευτικοί λόγοι του Αγίου είναι κατά των Εβραίων και κατά του Ιούδα. Οι Εβραίοι, με τις τοκογλυφίες τους, το δουλεμπόριο που διακινούσαν, την παντός είδους εκμετάλλευση των υποδούλων, το μίσος τους προς τους χριστιανούς, τις αισχροκέρδειες και την απληστία τους, δεν μπορούσαν να ξεφύγουν από τον έλεγχο του Αγίου. Η γλώσσα του ήταν ένα μαστίγιο για τις άνομες πράξεις τους. Με το λόγο του στηλίτευε και καυτηρίαζε όλα τα κακά τους. Κανένας δεν ζωγράφισε τόσο έντονα και παραστατικά τον Εβραίο τοκογλύφο, όσο αυτός: «Τήραξε εις το πρόσωπον έναν Εβραίον όταν γελά να ιδής: τα δόντια του ασπρίζουνε, το πρόσωπόν είναι ωσάν πανί αφωρισμένο, διατί έχει την κατάρα από τον Θεόν και δεν γελά η καρδιά του, έχει τον Διάβολον μέσα του οπού δεν τον αφήνει... Σφάζει ο Εβραίος ένα πρόβατον και τα μισά τα εμπροστινά ποδάρια τα κρατεί δια λόγου του και τα πισινά τα μουτζώνει και τα κάνει κουρμπάνι εις τον Διάβολον και εκείνα τα πουλεί εις τους χριστιανούς δια να τους μαζαρίζει...»³. «Ο Άγιος χτύπησε τους Εβραίους σε όλα τα επίπεδα: το θρησκευτικό, το εμπορικό, το πνευματικό, το οικογενειακό»⁴.

Αλλά και ο παράνομος Ιούδας δεν ξέφυγε από τον δριμύτατο έλεγχό του. Χρησιμοποιώντας λαϊκές δοξασίες και αφηγήσεις ευχάριστες στο λαό, ελέγχει, κατηγορεί, στηλι-

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Β΄, σ. 31 - 32, επίσης Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Δ, ό.π. σελ. 256 - 259.
2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Γ΄, σ. 41.
3. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Δ΄, σ. 63.
4. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 236.

τεύει τον Ιούδα και τη φιλαργυρία του. «Ο Ιούδας ο κακός οπού εμε τάλαβε τα Άχραντα Μυστήρια με κακήν γνώμην, με κακήν προαίρεσιν, εσκοτίσθη, εμπήκε ο Διάβολος μέσα εις την καρδιά του και επρίσθηκε τόσον οπού εις ένα σοκάκι εχωρούσε να απεράσουνε δύο αμάξια με ευκολία και εκείνος δεν εχωρούσε και απέθανε με κακόν θάνατον και επήγε εις την Κόλασιν να καίγεται μαζί με τον Διάβολον πάντοτε»¹. Και συνεχίζει την ιστορία του Ιούδα με την άθλια και αμαρτωλή ζωή του, που «επούλησε και τον Χριστό μας δια τριάντα φλωριά εις τους Εβραίους»¹.

Ανακεφαλαιώνοντας, καταλήγουμε ότι ο Άγιος Κοσμάς με την αποστολική του αυταπάρνηση και τις αλλεπάλληλες περιοδείες του «επιδοθείς εις το αδάπανον κήρυγμα του ευαγγελίου», μιλώντας στις καρδιές των χριστιανών με βάση πάντα τη Γραφή και τους Πατέρες, «εις τρόπον ώστε το κήρυγμα αυτού να δύναται να χαρακτηρισθή ως δημώδες και λαϊκόν εξ ενός, αλλά και καθαρώς ευαγγελικόν και φωτεινόν εξ ετέρου»², επεσφράγισε το κήρυγμά του με τη ζωή του και το αίμα του. Γιατί, αυτό το τολμηρό και δυναμικό κήρυγμα του Αγίου, με τις προτροπές και απαγορεύσεις του, έγινε αιτία του μαρτυρικού του θανάτου. Το μαρτύριο ήταν η καλύτερη επισφράγιση και μαρτυρία για έναν αληθινό κήρυκα του Θεού και του Γένους, έναν ιεραπόστολο και εθναπόστολο.

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 203 και 205.
 2. Παναγιώτης Τρεμπέλας, *Ομιλητική*, έκδ. «Σωτήρ», Αθήνα 1976, σελ. 126.

3.2.3. ΟΙ ΔΙΔΑΧΕΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ ΩΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ

ΚΕΙΜΕΝΑ

Ο Άγιος Κοσμάς δεν ήταν συγγραφέας, αλλά ρήτορας και οι Διδαχές του ανήκουν, όπως ισχυρίζεται ο Κωστής Παλαμάς, στα “ηρωικά κείμενα”, που φάνηκαν στα μεγάλα χρόνια του Ελληνισμού, γεννήματα ηρωικών ψυχών. Ο λόγος του, ρομφαία πύρινη για φωτισμό και αναγέννηση, αναβρύζει αρρενωπός, για να συγκινεί πάντοτε κάθε αληθινό άνθρωπο. Ο Γ. Βαλέτας μιλάει για τη λογοτεχνική αξιολόγηση των Διδαχών του Πατροκοσμά, που θα μπουν «δίπλα στο Χρονικό του Γαλαξειδίου και στ’ άλλα ρουμελιώτικα ηρωικά κείμενα»¹. Ο Πατροκοσμάς, αν και ήταν λόγιος και προικισμένος με ταλέντα και αγάπη στην πνευματική καλλιέργεια, όπως φαίνεται από τις σπουδές του, προτίμησε να μιλήσει απευθείας στον άξεστο λαό, στους ξωμάχους και ορεσίβιους ραγιάδες και «να πραγματοποιήσει ολομόναχος και σε λίγα χρόνια, όσα είχε χρειαστεί κατεργασία αιώνων για να συγκομισθούν στη μορφωμένη μερίδα»². Οι Διδαχές του «κατά βάθος αποτελούν έναν ζωντανό προφορικό διάλογο με τους ραγιάδες για τις άμεσες πνευματικές τους ανάγκες»³, ένα ξεχειλίσμα της ψυχής του για τους αδικημένους, ένας χείμαρρος που ξεπηδούσε από μέσα του και πότιζε τις ξερές και χέρσες από λόγο και αγάπη, καρδιές. Προτιμούσε τον προφορικό λόγο σε σχέση με το γραπτό.

Ο ζωντανός, έμψυχος, προφορικός λόγος έχει μεγαλύτερη αξία από το γραπτό. Αυτή την άποψη τονίζει ο Πλάτων, παρόλη τη γραπτή του δημιουργία και προσφορά⁴. Γνώριζε

1. Γ. Βαλέτας, περιοδικό «Αιτωλικά Γράμματα», τόμος Α΄, 1960, σελ. 104.

2. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 2, σελ. 70.

3. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 283.

4. «Λόγον ζώντα και έμψυχον, ου ο γεγραμμένος είδωλον αν τι λέγοιτο δικαίως...», Πλάτων, *Φαίδρος*, (276a). Ο Ι. Θεοδωρακόπουλος στην Εισαγωγή του στον “Φαίδρο” του Πλάτωνα γράφει: «Ο Πλάτων αισθάνεται τη βαθύτερη ανάγκη να εκφράσει ό,τι έζησε ο ίδιος κατά τη συναναστροφή του με το Σωκράτη και κατά τη συναναστροφή του με τους εφήβους και ώριμους άνδρες, που από είκοσι περίπου χρόνια συγκεντρώνονται γύρωθό του στην Ακαδημία. Ο ζωντανός, έμψυχος, προφορικός λόγος έχει μεγαλύτερη αξία από το γραπτό. Το χαρακτηριστικό είναι ότι ο Πλάτων προβαίνει σ’ αυτή την ομολογία τη στιγμή ακριβώς που ο γραπτός του λόγος αγγίζει το σημείο της ακμής, όταν μεσουρανει ο λόγος του...», Ι. Θεοδωρακόπουλος, *Πλάτωνος Φαίδρος*, Εισαγωγή, Αρχαίο & νέο κείμενο με σχόλια, εκδ. γ’ Γ. Βασιλείου, Αθήναι 1971, σελ. 40.

την αδυναμία της γραπτής γλώσσας, να εκφράσει την ουσία και τις ιδιότητες κάθε πράγματος, «δια το των λόγων ασθενές», όπως αναφέρει στη Ζ΄ Επιστολή, «διό δη πας ανήρ σπουδαίος των όντων

σπουδαίων περί πολλού δει μη γράψας ποτέ εν ανθρώποις»¹. Και στο “Φαίδρο” ο Πλάτων ομολογεί ότι όλα τα έργα της τέχνης του λόγου είναι μικρά υπομνήματα, είναι απλή “παιδιά”, αν συγκριθούν με τον έμψυχο και ολοζώντανο προφορικό λόγο, που φυτεύει ο δάσκαλος μέσα στην ψυχή του μαθητή, «ος μετ’ επιστήμης γράφεται εν τη του μανθάνοντος ψυχή»².

Ο Πατροκοσμάς είχε μια φυσική ευγλωττία που αιχμαλώτιζε, εκφραστικούς τρόπους που γοήτευαν, λόγο δυναμικό, που ξεσήκωνε και συγκινούσε. Είχε «μια πηγαία ευφράδεια, απροσποίητη, φθασμένη συχνά σε απίθανη τελειότητα μορφής. Ύστερα, απλότητα ολότελα αβίαστη, που σε πρώτη όψη δεν προδίνει τη σοφία απ’ όπου πήγασε και τον πλούτο γνώσεων που τη γέννησε»³. Το φυσικό χάρισμα συνιστά το πρωταρχικό και πρότυπο στοιχείο κάθε δημιουργίας, κατά το Λογγίνο «η φύσις, αυτή μεν πρώτον τι και αρχέτυπον γενέσεως στοιχείον επί πάντων υφέστηκεν»⁴. Τον απασχολούσε το τώρα, το σήμερα, για να φωτιστεί το αύριο. Αν και αρκετά μορφωμένος ο ίδιος, κατεβαίνει στη στάθμη του λαού και διδάσκει με απλή γλώσσα και επαγωγικό τρόπο, με δύναμη πίστεως και παραστατικότητα, χωρίς ρητορισμούς και επιδείξεις γνώσεων, με σαφήνεια και λιτότητα. Βιαζόταν να τους πει όλα όσα είχε στο νου του, να τους μεταλαμπαδεύσει τη φλόγα της καρδιάς του, λες και ένιωθε ότι γρήγορα θα φύγει. «Παρακαλώ σας, αδελφοί, τώρα είναι καιρός να μετανοήσωμεν, σήμερα να ενεργήσετε δια το σχολείον, όχι αύριον, μεθαύριον και του χρόνου, αλλά αυτήν την ώραν»⁵. Μ’ αυτόν τον τρόπο επιδρούσε αμεσότερα επάνω τους. Ο Πατροκοσμάς δεν “έκανε φιλολογία”, αλλά τα κείμενά του έχουν μεγάλη αξία και μπορούν να χαρακτηρισθούν λογοτεχνικά, όπως θα δούμε.

Όπως είναι γνωστό, από την άνθηση και καλλιέργεια του ρητορικού λόγου στον ελ-

1. Πλάτων, *Επιστολή Ζ’*, (343 e) σελ. 42 και (344 c) σελ. 46.

2. Πλάτων, *Φαίδρος*, (276a) Εισαγωγή, Αρχαίο & νέο κείμενο με σχόλια Ι. Θεοδωρακόπουλος, ό. π. σελ. 556.

3. Β. Μουστάκης, *Μεγάλοι Παιδαγωγοί*, τυπ. Φ. Τσιρώνη, Αθήνα 1982, σελ. 194.

4. Διονύσιος Λογγίνος, (Διονύσιος ή Λογγίνος ή Ανώνυμος), *Περί ύψους*, ερμην. έκδοση Μ. Ζ. Κοπιδάκης, έκδ. Κείμενα Ελληνικά, Βικέλαια Δημοτ. Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1990, (2), σελ. 64.

5. *Του Οσίου & Θεοφόρου πατρός ημών Διδασκάλου & Ιεροκήρυκος Κοσμά του Αιτωλού του Ιερομονάχου & Ισαποστόλου, αι σωζόμεναι πέντε Διδαχαί, κηρυχθείσαι υπό του ιδίου κατά το 1777 έτος.* (Εκ της χειρογράφου βιβλιοθήκης ιερομονάχου Ευθυμίου Αγιορείτου του Κρητός), εκδ. οίκος Σ. Σχοινά, έτος ιε’, αρ. 163 - 165, εν Βόλω 1950, σελ. 193.

ληνικό χώρο, από τους αρχαίους Αττικούς ρήτορες με εκπρόσωπο τον Δημοσθένη, ως τη “χρυσή εποχή” του Βυζαντίου με τον ιερό Χρυσόστομο επί κεφαλής, το είδος αυτό αναπτύχθηκε και έδωσε πολλά έργα σε όλες τις εποχές. Και η Διδαχή του Πατροκοσμά είναι ένας άρτιος ρητορικός λόγος, με όλες τις προϋποθέσεις του είδους του και ανήκει στην προφορική ή απαγγελτική ρητορική, στις “από στήθους ομιλίες” ή διδαχές της εκκλησιαστικής απαγγελτικής ρητορείας¹. Θα δούμε τις

Διδαχές του Αγίου ως κείμενα ρητορικά και λογοτεχνικά, με όλες τις προϋποθέσεις της ρητορικής και λογοτεχνίας.

Ρητορική, είναι η ικανότητα της ανευρέσεως σε κάθε ζήτημα των επιχειρημάτων που είναι δυνατόν να πιστευτούν σχετικώς, «έστω δη ρητορική δύναμις περί έκαστον του θεωρήσαι το ενδεχόμενον πιθανώς»². Οι αποδείξεις, που προέρχονται από ένα ρητορικό λόγο, είναι τριών ειδών. Οι πρώτες προέρχονται από το ήθος του ρήτορα. Οι άλλες συνίστανται στο να φέρει το ακροατήριο σε μία ορισμένη ψυχολογική διάθεση. Το τρίτο είδος αποτελείται από τα επιχειρήματα, που είναι ή φαίνονται ότι είναι πειστικά³. Το ήθος του Πατροκοσμά ήταν η μεγαλύτερη απόδειξη, «κυριωτάτην έχει πίστιν το ήθος» (1356a, 13), για να τον εμπιστευθούν οι ακροατές του. Απλός, λιτός, πιστός τηρητής ο ίδιος των όσων δίδασκε, με ήθος χρηστό, προκαλούσε την καλή διάθεση των ακροατών του, εξάπτοντας τα ψυχικά τους πάθη, χαρά, λύπη, οίκτο, μετάνοια, «εις πάθος υπό του λόγου προαχθώσιν» (1356a, 15). Και τέλος η απόδειξη προερχόταν από το περιεχόμενο των λόγων του, αφού παρουσίαζε την αλήθεια των λόγων του με τεκμήρια και παραδείγματα.

Σύμφωνα με τους κανόνες της ρητορικής τέχνης, ένα ρητορικό κείμενο προφορικό ή γραπτό πρέπει να ακολουθεί τα εξής στάδια: Τη **Σύλληψη**, τη **Διάταξη** και την **Επεξεργασία**. Η **ρητορική Σύλληψη ή Εύρεση (invention)** αναφέρεται στην ανακάλυψη της ύλης και των εννοιών, που θα συστήσουν ένα λόγο, η **Διάταξη (disposition oratoire)** αποβλέπει στην τάξη και τακτοποίηση της ύλης που πέτυχε η ρητορική σύλληψη, ενώ η **Επεξεργασία** αποβλέπει στην κατάλληλη ανάπτυξη και διατύπωση όλων των εννοιών με τη σωστή γλωσσική έκφραση, το ύφος και τους τρόπους⁴.

1. Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του λόγου*, έκδ.3^η, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α. Ε. Αθήνα XX, σελ. 279.

2. Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, (1355 b, 2), Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Πεζογράφων & Ποιητών, εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1940, σελ. 18.

3. «Των δε δια του λόγου ποριζομένων πίστεων τρία είδη εστίν⁹ αι μεν γαρ εισιν εν τω ήθει του λέγοντος, αι δε εν τω τον ακροατήν διαθειναι πως, αι δε εν αυτώ τω λόγω δια του δεικνύναι ή φαίνεσθαι δεικνύναι». Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, (1356 a, 1 - 4), ό. π. σελ. 18.

4. Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του λόγου*, ό. π. σελ. 282.

Η **Σύλληψη (invention)** των Διδαχών του Αγίου Κοσμά έγινε, όταν ακόμη ήταν μοναχός στο Άγιο Όρος, τότε που πήρε τη μεγάλη απόφαση να αφήσει το μονήρη βίο και να αφοσιωθεί στη μόρφωση και αναγέννηση των υποδούλων αδελφών του. Εκεί συνέλαβε νοερά όλα τα απαραίτητα στοιχεία που θα του χρησίμευαν για το περιεχόμενο των Διδαχών του, με σκοπό να πείσει, να διδάξει, να συγκινήσει, να ταράξει τα λιμνάζοντα νερά της αδιαφορίας και του εφησυχασμού των υπευθύνων. Για το σκοπό αυτό θα χρησιμοποιήσει ρητορικά σχήματα και επιχειρήματα, θα πάρει «ρητορικές προφυλάξεις», θα δοκιμάσει «ρητορικές συγκινήσεις και πάθη»¹.

Τα ηθικά προσόντα που πρέπει να έχει ο ρήτορας, χρηστότητα, φρόνηση, εύνοια, μετριότητα, ήταν κτήμα του Πατροκοσμά, και το “ρητορικό του ήθος” δημιουργούσε την καλύτερη εντύπωση για το πρόσωπό του, αφού ήξερε πώς έπρεπε να μιλάει και να φέρεται, προσαρμόζοντας το λόγο του στις ανάγκες και ιδιαιτερότητες του ακροατηρίου του. Τα ισχυρά συναισθήματα και οι ψυχικές δονήσεις, (*passions oratoires*)², που δοκίμαζε ο ίδιος και μετέδιδε στους ακροατές του ήταν τόσο ισχυρά και ειλικρινή, που είχαν σαν αποτέλεσμα, οι γυναίκες που φορούσαν χρυσαφικά και στολίδια «να τα απορρίπτουν όλα» και να τα δίνουν για την ίδρυση σχολείων, ενώ «τους αγρίους ημέρωσε, τους ληστές κατεπράυνε, τους ασπλάχνους και ανελεήμονας, έδειξεν ελεήμονας, τους ανευλαβείς έκαμεν ευλαβείς... όλους τους αμαρτωλούς έφερεν εις μεγάλην μετάνοιαν και διόρθωσιν»³.

Με τη **ρητορική διάταξη (disposition oratoire)** ο ρητορικός λόγος γίνεται ένα λογοτεχνικό είδος με καλλολογική αξία. Εδώ ανήκουν τα μέρη του ρητορικού λόγου και το σχέδιο αυτού. Κατά τον Αριστοτέλη «ο λόγος αποτελείται από δύο μέρη. Πρέπει κανείς πρώτα να εκθέσει ποίον είναι το θέμα του και κατόπιν να το αποδείξει. Από τα δύο αυτά μέρη του λόγου το μεν πρώτον είναι η “πρόθεσις”, το δε δεύτερο η απόδειξη»⁴.

Ένας ρητορικός λόγος αποτελείται από **το Προοίμιο, τη Διήγηση, τη Βεβαίωση και τον Επίλογο**. «Το μεν ουν προοίμιόν εστίν αρχή λόγου» (1414b 19)⁵. Αν παρατηρήσουμε τη

1. Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλλολογία, Αισθητική του λόγου*, ό. π. σελ. 293 - 294.

2. Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλλολογία, Αισθητική του λόγου*, ό. π. σελ. 294.

3. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό.π. σελ. 17.

4. «Εστι δε του λόγου δύο μέρη⁹ αναγκαίον γαρ το τε πράγμα ειπείν περί ου, και τούτ’ αποδείξειαι... Τούτων δε το μεν πρόθεσις εστιν το δε πίστις», Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ’*, (1414a 34 - 35 και 38), ό. π. σελ. 402 και 404.

5. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη τα προοίμια μπορεί να αρχίζουν «εξ επαίνου ή ψόγου... από συμβουλής» με επιδοκιμασία ή αποδοκιμασία γεγονότος, εγκώμιο προσώπου, Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ’*, (1414b 30, 35 - 36), ό. π. σελ. 406..

μορφή μιας Διδαχής του Πατροκοσμά, θα δούμε, ότι είναι ένας τέλειος ρητορικός λόγος. Ως **Προοίμιο** του λόγου, όπου περιέχεται η “πρόταση”, το θέμα όλου του λόγου, κάποιες φορές χρησιμοποιεί έναν στίχο της Γραφής, τον οποίο στη συνέχεια αναπτύσσει: «Εις ην δ’ αν πόλιν εισέλθετε λέγετε ειρήνη τη πόλει ταύτη», λέγει ο Κύριος εις το άγιον και ιερόν Ευαγγέλιον»¹ ή πάλι «εν αρχή εποίησεν ο Θεός τον ουρανόν και την γην και πάντα τα εν αυτοίς» κ.λ.π., λέγει ο προφήτης Μωυσής...»². Άλλοτε αναφέρει μια Παραβολή, όπως του Σπορέως, και ακολουθεί η ανάλυση και εξήγηση της Παραβολής. Άλλοτε πάλι μιλάει για τη μεγάλη αγάπη του Θεού, που «έγινε τέλειος άνθρωπος εκ Πνεύματος αγίου από τα καθάρωτατα αίματα της Κυρίας Δεσποίνης ημών Θεοτόκου» και ως άρχοντας βάνει εργάτες, τους Αποστόλους, να δουλεύσουν το χωράφι Του, όλον τον κόσμο,

για «να μας κάμη υιούς και κληρονόμους της βασιλείας του»³. Κάποιες άλλες φορές στο προοίμιο δίνει μια περίληψη της προηγούμενης Διδαχής και μετά προχωράει «εις τα επίλοιπα».

Το δεύτερο μέρος ενός ρητορικού λόγου είναι η **Εξήγηση ή Διήγηση (narration oratoire)**⁴. Εδώ ο Άγιος αναπτύσσει το θέμα του, τονίζοντας κάποια πράγματα που θέλει περισσότερο ή αποφεύγοντας άλλα, όπως αυτός νομίζει καλύτερα για τους στόχους και σκοπούς που έχει. Επίσης προγραμματίζει ανάλογα με τις δυνατότητες που έχει στα διάφορα μέρη. Σε άλλα μέρη, που είχε τη δυνατότητα να κάνει τρεις Διδαχές, στην πρώτη διηγείται τη δημιουργία των Αγγέλων και του υλικού κόσμου, την πτώση των Πρωτοπλάστων, την έξωση, την τιμωρία, στη δεύτερη Διδαχή μιλάει για την Παναγία, τη Γέννηση και ζωή του Χριστού ως τη Μεγάλη Πέμπτη, την προδοσία και αυτοκτονία του Ιούδα, και στην τρίτη Διδαχή κηρύττει την Ανάσταση, το έργο των Αποστόλων και την εξάπλωση του Χριστιανισμού ως τη Δευτέρα Παρουσία. Σε μέρη, που για διαφόρους λόγους έπρεπε να μείνει λιγότερο, στην πρώτη του Διδαχή ξεκινάει από τη Δημιουργία του κόσμου ως τη Γέννηση του Χριστού και να φθάνει ως τη Μεγάλη Πέμπτη και την τιμωρία του Ιούδα, ενώ σε άλλη Διδαχή, μετά την περίληψη των προηγούμενων γεγονότων, συνεχίζει την ιστορία μέχρι τον Αντίχριστο και τη Δευτέρα Παρουσία, ολοκληρώνοντας έτσι σε δύο ομιλίες τη Διδαχή του.

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Α΄, σελ. 5.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε΄, σ. 66.

3. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Α2, σελ. 146.

4. Π. Τρεμπέλας *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 255, επίσης Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμ.1, ό.π. σελ. 589, Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του λόγου*, ό.π. σελ. 300.

Η **Βεβαίωση ή Απόδειξη ή Πίστη (confirmation)**¹, το τρίτο μέρος της Διδαχής, είναι εκείνο, που ο κήρυκας πρέπει να βρει τις αποδείξεις του θέματος. Πλούσιο το μέρος αυτό για τον Πατροκοσμά. Βεβαιώνει την αγάπη του Θεού προς τον άνθρωπο με τους τόσους Αγίους που ακολούθησαν το δρόμο Του, παρά τις αντιξοότητες και τα μαρτύρια, την αγάπη που πρέπει να έχει ο άνθρωπος και προς το Θεό και προς τους συνανθρώπους του, δίνοντας πλούσια παραδείγματα για τις δύο αγάπες, από τη ζωή της Εκκλησίας, αλλά και από τη σύγχρονη πραγματικότητα.

Τρόποι αποδείξεως στη ρητορική είναι η επαγωγή και ο συλλογισμός. Το παράδειγμα είναι επαγωγή, το ενθύμημα συλλογισμός². Υπάρχουν δύο είδη παραδειγμάτων. Το πρώτο είναι να διηγείται ο ρήτορας πράγματα που συνέβησαν παλαιότερα, το άλλο είναι να δημιουργεί ο ίδιος παραδείγματα³. Ο Πατροκοσμάς χρησιμοποιεί και τα δύο είδη. Στο πρώτο είδος αναφέρουμε τη διήγηση του Μωϋσή και τις αρετές του, ιδίως την παιδεία, που την προβάλλει ο Άγιος ως πρότυπο για να κάνουν το ίδιο και οι ακροατές του. «...Σαράντα χρόνους εσπούδασεν ο προφήτης Μωϋσής να μάθη τα γράμματα, δια να καταλάβη που περιπατεί. Να σπουδάσετε και σεις, αδελφοί μου, να μανθάνετε γράμματα όσον ημπορείτε...»⁴. Ο Άγιος δημιουργούσε και ο ίδιος παραδείγματα με τη μορφή άλλοτε παραβολών και άλλοτε μύθων, «εν μεν παραβολή εν δε λόγοι», (1393 a, 31).

Παραβολή είναι η διήγηση με τον παπά, ο οποίος, όπως φροντίζει για τα παιδιά του να φάνε όλα από το φαγητό, για να μην τον κακολογούν, έτσι πρέπει να φροντίζει και για τους χριστιανούς, γιατί «πατέρας πνευματικός είναι η αγιοσύνη σου, μητέρα η Εκκλησία, τράπεζα το αναλόγι, φαγί είναι τα βιβλία της Εκκλησίας, και το άγιον Ευαγγέλιον, παιδιά πνευματικά είναι οι χριστιανοί»⁵. Μύθος είναι η διήγηση με τον πραγματευτή⁶. Οι αποδείξεις του Αγίου και τα παραδείγματα είναι απλά, αφού γνωρίζει πολύ καλά τις δυνατότητες του ακροατηρίου του, βασίζονται δε στην πείρα του ίδιου και στην πείρα _____

1. Π. Τρεμπέλας, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 259 επίσης Μ. Περάνθης *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμ. 1, σελ. 589, Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία*, ό.π. σελ. 301.
2. «Εστιν γαρ το μεν παράδειγμα επαγωγή, το δ' ενθύμημα συλλογισμός», Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, (1356 b, 2-3), ό. π. σελ. 22.
3. «Παραδειγμάτων δε είδη δύο. Εν μεν γαρ εστιν παραδείγματος είδος το λέγειν πράγματα προγεγενημένα, εν δε το αυτόν ποιείν», Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'*, (1393 a, 29 - 31), ό. π. σελ. 268.
4. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σ. 66.
5. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό. π. Διδαχή Β1, σελ. 192.
6. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σ. 75 - 78, επίσης Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό. π. σελ. 291 - 294.

των άλλων.

Το τελευταίο μέρος του ρητορικού λόγου είναι ο **Επίλογος (peroraison)**¹. Ο Αριστοτέλης μιλάει για τέσσερα στοιχεία του Επιλόγου². Κύρια χαρακτηριστικά του είναι «η ανακεφαλαίωσις και η κίνησις των παθών»³. «Επαρίθμησιν», ονομάζει ο Φραγκίσκος Σκούφος στη «Ρητορική» του την ανακεφαλαίωση. Ο καλός ρήτορας, χωρίς να επαναλαμβάνει τα ίδια, υπογραμμίζει τα σημαντικότερα και προσπαθεί με το λόγο του να διαγείρει «τα πάθη», δηλαδή τα συναισθήματα, να αφυπνίσει τη συνείδηση, να φωτίσει τη διάνοια. Τα συναισθήματα που ο Άγιος κινεί με το λόγο του είναι πόθοι και πάθη εσωτερικά, όπως το πάθος της αγάπης προς το Θεό, ο θαυμασμός για τη Δημιουργία, η συγκίνηση για την αγάπη του Θεού, ο πόθος της ελευθερίας, της αλήθειας, της αγνότητας, της ευτυχίας και μακαριότητας κοντά στο Θεό, αλλά συγχρόνως και της αξιοπρέπειας, της τιμής του ανθρώπου, που είναι εικόνα του Θεού.

Στον Επίλογο υπάρχουν και οι οδηγίες, οι συμβουλές, οι παραινέσεις παντός τύπου, όπως συμβουλές καθημερινής ζωής και συμπεριφοράς, πώς να ντύνονται, τι γλώσσα να μιλάνε, οδηγίες για εκκλησιαστικές ακολουθίες και συχνά ο Άγιος ζητά συγνώμη και συγχώρεση από τους χριστιανούς.

Στη **Διάταξη** πρέπει να προσεχθεί και το **σχέδιο (plan ή esquisse)**⁴, που θα ακολουθήσει ο ρήτορας στο λόγο του. Έχουμε αναφερθεί στο σχέδιο, τον σκελετό, που ο Άγιος έχει στο νου του και ακολουθεί. Μέσα στα κείμενα υπάρχουν φράσεις που υποδηλώνουν το σχέδιο του Αγίου, όπως: «Με αξίωσεν ο Κύριος, αδελφοί μου, και μένα τον αμαρτωλόν και ήρθα εχθές εδώ εις την

ευλογημένην σας χώραν και σας απόλαυσα και είπαμεν και μερικά νοήματα...» και συνεχίζει «τώρα πάλιν... να κάμωμεν αρχήν να ειπούμεν και τα επίλοιπα με συντομίαν...» και στο τέλος της ίδιας Διδαχής: «... Ο λογισμός με λέγει: ...κάθισε και το βράδυ ναν τους ειπής και τα επίλοιπα»⁵. Αυτές οι

-
1. Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του λόγου*, ό. π. σελ. 304.
 2. «Ο δ' επίλογος σύγκειται εκ τετάρων. Εκ τε του προς εαυτόν κατασκευάσαι ευ τον ακροατήν και τον εναντίον φαύλως, και εκ του αυξήσαι και ταπεινώσαι, και εκ του εις τα πάθη τον ακροατην καταστήσαι, και εξ αναμνήσεως», Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1419b, 11 - 14), ό. π. σ. 442.
 3. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, ό. π. τόμ. 1, σελ. 589, επίσης Π. Τρεμπέλας, *Ομιλητική*, ό.π. σελ. 269, Μ. Περάνθης *Ελληνική Πεζογραφία*, ό.π. τόμος 1, σελ. 405, Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του λόγου*, ό. π. σελ. 304.
 4. Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του λόγου*, ό. π. σελ. 304.
 5. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Β1, ό.π. σελ. 182 , 183 και 206.

φράσεις δείχνουν το σχέδιο του Πατροκοσμά, που ανάλογα με την κρίση του, τη δεξιότητα και την τέχνη του, αλλά και με τις ανάγκες των ακροατών του και το συναισθηματικό φόρτο, μεταβάλλεται και δίνει κάθε φορά αυτό που έχουν περισσότερο ανάγκη.

Το τρίτο στάδιο της εργασίας για ένα ρητορικό λόγο είναι η **Επεξεργασία**, η κατάλληλη ανάπτυξη και διατύπωση, προφορική ή γραπτή. Εκείνο που θα προσέξει ο ρήτορας ιδιαίτερα είναι η “ηθοποιία”¹, το λεκτικό, η γλωσσική έκφραση. Κατά τον Αριστοτέλη η ηθοποιία είναι φυσικό δώρο και ανεξάρτητο από την τέχνη, το δε λεκτικό χρειάζεται τέχνη. «Ἐστιν φύσεως το υποκριτικόν είναι και ατεχνότερον, περί δε την λέξιν έντεχνον»². Και σε άλλο σημείο της “Ρητορικής” του ο Αριστοτέλης τονίζει «έστιν δε αρχή της λέξεως το ελληνίζειν», βάση του καλού λεκτικού είναι η ορθή χρησιμοποίηση της ελληνικής γλώσσας³. Το λεκτικό χαρίζει στη σκέψη την ομορφιά, στο συναίσθημα τη δύναμη. Μ’ αυτό ο ρήτορας τέρπει, πείθει, συναρπάζει. Το λεκτικό είναι στο λόγο, ό,τι το χρώμα στη ζωγραφική. Είναι η ίδια η φυσιογνωμία και ο χαρακτήρας του έργου.

Αρετές του λεκτικού είναι η ορθότητα, η καθαρότητα, η σαφήνεια, η ακρίβεια, η γλαφυρότητα, η ενότητα, η δύναμη και η ευφωνία. Για κάποιες από τις αρετές αυτές στις Διδαχές του Πατροκοσμά έχουμε μιλήσει και στο κεφάλαιο “Ο Πατροκοσμάς ως Διδάσκαλος και Παιδαγωγός”, εδώ θα συμπληρώσουμε κάποια στοιχεία.

Διακρίνουμε στις Διδαχές **ορθότητα (rectitude)**⁴ στη διατύπωση των διαφόρων νοημάτων και **καθαρότητα (nettete)**, παρόλη τη χρήση τύπων και καθαρεύουσας και κοινής και ιδιοματικής γλώσσας. Στο λόγο του Πατροκοσμά η γλώσσα είναι ένα αρμονικό σύνολο με το δικό της χρώμα και την ιδιοτυπία, που δεν χαλάει αλλά κτίζει τη Διδαχή και της δίνει το δικό του στίγμα. Επίσης, παρόλη την υπερβολική, κάποιες φορές, χρήση παραδειγμάτων και τις επαναλήψεις, ο λόγος του Αγίου παρουσιάζει **ενότητα (unite)** και τα διάφορα μέρη της Διδαχής συνδέονται στενά μεταξύ τους

κι ας είναι διαφορετικά, αφού κύριος στόχος του είναι η πνευματική ωφέλεια των συμπατριωτών του. Ο λόγος του έχει **δύναμη (force)**, γιατί η έκφρασή του είναι ορμητική, οι ιδέες και τα νοήματα, οι εικόνες και οι σκηνές διαδέχονται η μια την άλλη με ζωνηρότητα, ένταση, μεγαλοπρέπεια και επι-

-
1. «Ἐστιν δε αὐτὴ μεν ἐν τῇ φωνῇ, πῶς αὐτὴ δεῖ χρῆσθαι πρὸς ἕκαστον πάθος, οἷον πότε μεγάλη και πότε μικρά και μέση και πῶς τοῖς τόνοις, οἷον οὐξεία και βαρεία και μέση και ρυθμοῖς τίσι πρὸς ἕκαστα», Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1403b, 24 - 27), ὁ. π. σελ. 442.
 2. Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1404a, 15), ὁ. π. σελ. 336.
 3. Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1407a, 18 - 19), ὁ. π. σελ. 354..
 4. Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία, Αισθητική του λόγου*, ὁ.π. σελ. 310 - 315.

βλητικότητα. Υπάρχει επίσης **σαφήνεια (clarte)**¹ και **ακρίβεια (precision)** στην έκφραση των διαφόρων νοημάτων, που τα κάνουν κατανοητά στους ακροατές του, όπως και **αρμονία (harmonie)** ή **ευφωνία (euphonie)**, η ευχαρίστηση και τέρψη που προκαλούσε ο λόγος του στις ψυχές και τα αυτιά των ακροατών του. Ένα χαρακτηριστικό του λεκτικού του Αγίου είναι και η **γλαφυρότητα (elegance)** στο λόγο του, στην οποία θα σταθούμε ιδιαίτερα.

Η γλαφυρότητα ή ο εγκατάσκευος λόγος² αναφέρονται στη χρήση τρόπων και σχημάτων του λόγου, που του δίνουν περισσότερο πάθος, έμφαση, χάρη, σοβαρότητα, ευγένεια, ανεπιτήδευτη έκφραση. Ο λόγος του Πατροκοσμά ακολουθεί τα χαρακτηριστικά της υψηγορίας, κατά τον Λογγίνο. α) “Το περί της νοήσεως αδρεπήβολον”, δηλαδή την ικανότητα να συλλαμβάνει σκέψεις εντυπωσιακές και πρωτότυπες, β) “το σφοδρόν και ενθουσιαστικόν πάθος”, δηλαδή την ισχυρή συγκίνηση, που δονεί την ψυχή του ιδίου, γ) χρησιμοποιεί πολλά σχήματα, που δίνουν ιδιαίτερη χάρη στο λόγο του, δ) η γενναία φράση, δηλαδή το προσεγμένο λεκτικό, για να πετύχει το σκοπό του, ε) “η ἐν αξιώματι και διάρσει σύνθεσις”, δηλαδή η σύνταξη, η ευφωνία, ο ρυθμός, γενικά ο συνδυασμός όλων των προηγουμένων στοιχείων³.

Τρόποι του λόγου είναι η μεταφορά, η μετωνυμία, η συνεκδοχή, η αντονομασία, η αλληγορία, η περίφραση, η υπερβολή, η ειρωνεία, ενώ τα σχήματα λόγου είναι σχήματα λέξεως, επαναφορά, κύκλος, επανάληψη, υπερβατό, πολυσύνθετο, παρήχηση, ομοιοτέλετο και σχήματα διανοίας, προσωποποιία, ερώτηση, υποφορά και ανθυποφορά, υπαινιγμός και πολλά άλλα.

Η γλαφυρότητα, η αρετή αυτή του λεκτικού τρόπου, είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα του λόγου του Αγίου Κοσμά. **Μεταφορές** κοσμούν τα κείμενα των Διδαχών. Ο Αριστοτέλης γράφει στη “Ρητορική” του για τη μεταφορά: «Και το σαφές και το ηδύ και το ξενικόν έχει μάλιστα η μεταφορά»⁴, αρκεί να χρησιμοποιείται σωστά και όπως ταιριάζει στο θέμα με ωραίες λέξεις ως προς τον ήχο ή ως προς το νόημα ή ως προς την όψη ή ως προς άλλη αισθητή ιδιότητα⁵. Και ο Δημήτριος στο έργο του “Περί Ερμηνείας”, αναφέρει: _____

1. Κατά τον Αριστοτέλη, η κυριότερη αρετή του λεκτικού είναι η σαφήνεια. «Λέξεως αρετή σαφή είναι», Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1404b, 2), ὁ. π. σελ. 336.

2. Κ. Παπανικολάου, *Νεοελληνική Καλολογία*, ό.π. σελ. 312 - 313.
3. Διον. Λογγίνος, *Περί Ύψους*, ό. π. σελ. 19.
4. Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1405a, 8 - 9), ό. π. σελ. 340.
5. Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1405b, 16 - 17), ό. π. σελ. 346.

«Πρώτα μεν ουν μεταφοραίς χρηστέον⁹ αύται γαρ μάλιστα και ηδονήν συμβάλλονται τοις λόγοις και μέγεθος¹. Οι μεταφορές, που χρησιμοποιεί ο Πατροκοσμάς δίνουν κίνηση και παραστατικότητα, χάρη και ομορφιά στο λόγο, όπως «να φυτεύση και να ριζώση εις την καρδίαν σας την ειρήνην, την αγάπην»², «όσον ημπορείτε να είστε σκεπασμένες με την εντροπήν»³, «η έχθρα όλα τα χαλνά»⁴, «να εργάζεται την γην και να δουλεύη ακάνθας και τριβόλους και με τον κόπον του και με τον ιδρώτα του να βγάξη το ψωμί του»⁵, «μήτε να τους ρίχνετε χρέη και δοσίματα»⁶, «να κάνετε και ελεημοσύνην όσο σας δίνει χέρι»⁷. Όλα αυτά είναι δυνατόν να διατυπωθούν είτε ως εικόνες είτε ως μεταφορές.

Γιατί και η εικόνα είναι είδος μεταφοράς, κατά τον Αριστοτέλη. «Εστιν δε και η εικόν μεταφορά. Διαφέρει δε μικρόν»⁸. Και η παρομοίωση είναι εκτεταμένη μεταφορά, αν στη μεταφορά προσθέσεις το “ώσπερ” και το “ως”⁹. Οι Διδαχές του Πατροκοσμά είναι διάσπαρτες από **εικόνες** και **παρομοιώσεις**, γεμάτες φαντασία. Ο λόγος του συμπορεύεται με την εικόνα. «Ο λόγος του είναι δέσμη από εικόνες. Και το παράδειγμα που δανείζεται και η μεταφορά και η παραβολή στην αρχική τους σύσταση είναι εικόνες»¹⁰. Ο Άγιος συνεπαρμένος «υπ’ ενθουσιασμού και πάθους», παρουσιάζει ολοζώντανα μπροστά στα μάτια των ακροατών του τη Διδαχή του. Το κοινό συμμετέχει συναισθηματικά και συγκινείται. Αυτό εξάλλου, «το συμπαθές και το συγκεκινημένον», είναι χαρακτηριστικό της «ρητορικής φαντασίας»¹¹ κατά το Λογγίνο. «Και καθώς βάνομεν μέσα εις εκατόν οκάδες αλεύρι ολίγον προζύμι και έχει τόσην δύναμιν και κουφίζει όσον ζυμάρι και αν είναι, έτσι είναι και η έχθρα, όλα εκείνα τα καλά οπού εκάμαμε τα γυρίζει και _____

1. Δημήτριος (Φαληρεύς ή Ταρσεύς), *Περί Ερμηνείας, (ο εστί περί φράσεως), ή (Περί ύφους)*, (II, 6, 78), Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Πεζογράφων & Ποιητών, Εισαγωγή - μετάφραση - σημειώσεις Παναγή Λεκατσά, εκδ. οίκος Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1939, σελ. 96.
2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 115.
3. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Α2, ό.π. σελ. 154.
4. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Α2, ό.π. σελ. 168.
5. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Α2, ό.π. σελ. 172.
6. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Α2, ό.π. σελ. 179.
7. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 121.
8. Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (1406b, 4, 20), ό. π. σελ. 352.
9. Δημήτριος(ς), *Περί Ερμηνείας, (Περί ύφους)*, (II, 7, 80), σελ. 96.
10. Χρ. Τζούλης, *Ηρωικός κόσμος*, ό. π. σελ. 30.
11. Διον. Λογγίνος, *Περί Ύψους*, ό. π. (15,2), σελ. 104.

τα κάμνει όλα φαρμάκι»¹. «Και καθώς ένα χελιδόνι χρειάζεται δύο πτέρυγες δια να απετά εις τον αέρα, έτσι και εμείς, αδελφοί μου, χρειαζόμασθε αυτές τες δύο αγάπες...»². «Και καθώς εμείς οι άνθρωποι βάνομεν αλεύρι και νερό και τα ζυμώνομεν και κάνομεν ένα ψωμί, έτσι και ο πανάγαθος Θεός εξύμωσε την λάσπην με το πνεύμα και έκαμε τον άνδρα»³, «πρέπει και εμείς οι ευσεβείς χριστιανοί όταν πηγαίνωμεν εις την εκκλησίαν να στεκώμεσταν με ευλάβειαν, με φόβον και τρόμον δια να λάβωμεν συγχώρησιν των αμαρτιών μας. Και καθώς όταν μπαίνωμεν μέσα εις τον τάφον και αλησμονούμεν όλα τα κοσμικά, ομοίως και όταν μπαίνωμεν μέσα εις το στασίδι, πρέπει να λησμονούμεν όλα τα κακά. Το στασίδι τι είναι; Ένας τάφος ορθός»⁴. «Ο ήλιος... έχει ακτίνες οπού έρχονται εις τα μάτια μας ωσάν γραμμές, ωσάν κλωστές»⁵, «τότε άνοιξεν ο Θεός τους καταρράκτας του ουρανού και έπεφτεν η βροχή ωσάν ποταμός εις την γην»⁶, «το σιτάρι όταν το πυρώση ο ήλιος, τότε φαίνεται πως είναι ριζωμένο αν δεν ξηρανθή, ομοίως και κάθε χριστιανός όταν του έλθη πειρασμός και δεν αρνηθή τον Χριστόν, τότε φαίνεται πως είναι χριστιανός»⁷, «έτρεξαν ωσάν αστραπή εις όλον τον κόσμον»⁸, «με έτρωγε εκείνος ο λόγος μέσα εις την καρδίαν μου τόσους χρόνους ωσάν το σκουλήκι οπού τρώγει το ξύλον»⁹, «να φαίνεστε ωσάν μάλαμα»¹⁰.

Το **ασύνδετο** συνδυάζεται με το το **πολυσύνδετο**. Τα σχήματα λόγου κοσμούν τις Διδαχές του Πατροκοσμά και ζωντανεύουν το λόγο του. Μερικά από τα ασύνδετα είναι: «Μας εχάρισε (ο Θεός) τόσες χιλιάδες μυριάδες χόρτα, φυτά, βρύσες, ποταμούς, πηγάδια, θάλασσα, ψάρια, αέρα, ημέρα, νύχτα, φωτιά, ουρανόν, άστρα, ήλιον, φεγγάρι»¹¹ ή «να μην υπερηφανεύεστε, να μην φονεύετε, να μην πορνεύετε, να μην μοιχεύετε, να μην _____

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 123 - 124.
2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 121.
3. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 130
4. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Β1, ό.π. σελ. 191.
5. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 130
6. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Ε, ό.π. σελ. 268.
7. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Ε, ό.π. σελ. 252.
8. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 114.
9. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 117.
10. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 134.
11. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 122.

κλέφτετε, να μην κάνετε όρκους, να μην λέγετε, να μην κατατρέχετε ένας τον άλλον, να μην συκοφαντάτε, να μην στολίζετε ετούτο το σώμα το βρώμιον»¹. Σε άλλη Διδαχή γράφει, «αν αγαπάς τον αποθαμένον σου, κάμε ό,τι ημπορέσης δια την ψυχήν του σαρανταλείτουργα, μνημόσυνα, λειτουργίες, κερι, λιβάνι, λάδι, νηστείες, προσευχές, ελεημοσύνες»². Επίσης το **πολυσύνδετο**: «Εγώ edιάβασα και περί ιερέων και περί ασεβών και περί αθέων και περί αιρετικών, τα βάθη της σοφίας ερεύνησα»³.

Για να δώσει κίνηση στο λόγο του χρησιμοποιεί **επαναλήψεις, επαναφορές** και το σχήμα του **κύκλου**: «Από το σχολεῖον μανθάνομεν το κατά δύναμιν τι είναι Θεός, τι είναι αγία Τριάς, τι είναι άγγελοι, αρχάγγελοι, τι είναι δαίμονες... Από το σχολεῖον μανθάνομεν τι είναι αγία Κοινωνία, τι είναι Βάπτισμα, τι είναι άγιον Ευχέλαιον, ο τίμιος γάμος... τα πάντα από το σχολεῖον τα μανθάνομεν»⁴.

Στα κείμενα των Διδαχών υπάρχουν, επίσης, πολλές **αντιθέσεις**, δραστικό σχήμα λόγου, που δίνουν ποικιλία στο ύφος, δύναμη στην έκφραση των ιδεών, ζωηρότητα στις εικόνες και παραστατικότητα: «Άνδρες και γυναίκες, ωσάν τα άστρα του ουρανού και ωσάν την άμμον της θαλάσσης», ή «πρέπει να τον ευχαριστούμεν, οπού μας έκαμεν ανθρώπους και δεν μας έκαμε ζώα, οπού μας έκαμεν ευσεβείς και ορθοδόξους χριστιανούς και όχι ασεβείς και αιρετικούς»⁵. Το **σχήμα παραλλήλου**, εκφράζει μια έννοια μαζί και θετικά και αρνητικά: «Ακαρτερεί την μετάνοιάν μας δια να παύσωμεν από τα κακά και να κάμωμεν τα καλά»⁶. Η συνάθροιση σχημάτων σε μια φραστική ενότητα, έτσι καθώς αναμιγνύονται μεταξύ τους συνεισφέρουν τη δύναμη, την πειστικότητα, τη χάρη, γράφει ο Λογγίνος. «Η επί ταυτό σύνοδος των σχημάτων ανακιρνάμενα αλλήλοις ερανίζη την ισχύν, την πειθώ, το κάλλος»⁷.

Χρησιμοποιεί την **αποστροφή**, όταν διακόπτει απότομα το λόγο και αναφέρεται σε πρόσωπα, καταστάσεις ή περιστατικά, που προκαλούν ζωηρές συγκινήσεις και αναστατώσεις στην ψυχή, με θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα. Ενώ μιλάει διεξοδικά για τα δόγματα και τις αλήθειες της πίστεώς μας, διακόπτει το λόγο του και ρωτάει: «Έχετε σχολεί-_____»

1. I. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Β1, ό.π. σελ. 206.

2. I. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Γ, ό.π. σελ. 235.

3. I. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 142.

4. I. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 142.

5. I. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 153.

6. I. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 153.

7. Διονύσιος Λογγίνος, *Περί Ύψους*, (20, 1), ό. π. σελ. 122..

ον οπού να διαβάζουν, να μανθάνουν γράμματα τα παιδιά σας;» και στην αρνητική τους απάντηση συνεχίζει έντονα: «Τέτοια παιδιά αγράμματα μου εχαρίσετε; Τι τα θέλω; Χάρισμά σας. Παιδιά ωσάν τα γουρουνόπουλα να έχω δεν το καταδέχομαι, διατί είμαι υπερήφανος. Χάρισμά σας. Ωσάν θέλετε χαρίσετε μου και ένα σχολεῖον εδώ εις την χώραν σας να μανθάνουν τα παιδιά σας γράμματα, να ηξεύρουν που περιπα- τούνε»¹.

Το **σχήμα της υποφοράς και ανθυποφοράς**, συνδυασμένο με το διάλογο κάνουν το λόγο του ζεστό και προσιτό σε όλους. «Εγώ σας συμβουλεύω να φυλάγετε την Κυριακήν σας ωσάν οπού είναι αφιερωμένη εις τον Θεόν. Εδώ πως πηγαίνετε, χριστιανοί μου, την φυλάζετε την Κυριακήν σας; Αν είστενε χριστιανοί, να την φυλάγετε»². Με το μικρό και έντονο διάλογο η Διδαχή αποκτά ζωηρότητα, ξεκουράζει τον ακροατή, που συμμετέχει νοερά και συναισθηματικά.

Οι ρητορικές ερωτήσεις και οι απαντήσεις που ο ίδιος δίνει, ο διάλογος, εσωτερικός και εξωτερικός και οι εκμαιεύσεις πληροφοριών, χαρίζουν μεγαλύτερη δραστηριότητα και βαρύτητα στο λόγο. «Αι των σχημάτων ειδοποιάι παρά πολύ εμπρακτότερα και σοβαρώτερα συντείνει τα λεγόμενα», κατά το Δ. Λογγίνο³.

- «Πως σε λένε το όνομά σου;
- Κώστας.
- Τι τέχνη κάμνεις;
- Πιστικός, πρόβατα φυλάω.
- Το τυρί οπού το πουλείς, το ζυγιάζεις;
- Το ζυγιάζω.
- Εσύ, παιδί μου, έμαθες και ζυγιάζεις το τυρί και εγώ έμαθα και ζυγιάζω την αγάπην. Το ζύγι ντρέπεται τον αυθέντην του;
- Όχι.
- Τώρα να ζυγιάσω και εγώ την αγάπην σου και αν είναι σωστή, να μην είναι ζύκικη, τότε να σε ευχηθώ και εγώ...»⁴.

Αν όλα αυτά λέγονταν με απλό τρόπο, δε θα προξενούσαν ιδιαίτερη εντύπωση. Το τέ

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 142.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Γ, ό.π. σελ. 237.

3. Διονύσιος Λογγίνος, *Περί Ύψους*, (18, 1), ό. π. σελ. 118.

4. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 124.

χνασμα του λόγου να απαντά ο ίδιος στις ερωτήσεις του, δίνει αμεσότητα, ζωντάνια, προκαλεί συναισθήματα και συγκινήσεις έντονες και ζωηρές, όπως αναφέρει και ο Λογγίνος¹. «Ποίον είναι το στρώμα οπού θέλει ο Θεός; Η αγάπη». Η γρήγορη εναλλαγή ερωτήσεως - απαντήσεως και το τέχνασμα της ενστάσεως, που κάνει ο ίδιος, κάνουν τα λόγια του Αγίου σοφά, υψηλά και αξιόπιστα: «Ποίον πρέπει να μισούμεν και ποίον πρέπει να αγαπούμεν; Με φαίνεται ότι όλοι σας αποφασίζετε και λέγετε πως πρέπει να μισούμεν τον Διάβολον, τον εχθρόν μας... και να αγαπούμεν τον Θεόν μας, τον ποιητήν μας, τον πλάστην μας. Έτσι το λέγετε, χριστιανοί μου; Πολλά καλά το λέγετε»².

Συχνά ο Πατροκοσμάς χρησιμοποιεί **παραλληλισμούς, αλληγορίες, παραβολές**, για να κινήσει περισσότερο το ενδιαφέρον, να κάνει τους ακροατές του να τον προσέξουν και να τυπωθούν βαθιά μέσα τους όλες οι κρυμμένες στην παραβολή αλήθειες. Για να προκαλούν σάστισμα και δέος, γράφει στο έργο του “Περί Ερμηνείας” ο Δημήτριος(:)³:

- «Έχεις παιδιά, παπά μου;
- Έχω.

- Όταν βάνης την τράπεζαν να φάγουν ψωμί τα παιδιά σου, πού πρέπει να την βάλης; Εις την μέσην από τα παιδιά σου, δια να σώνουν όλα ή εις την άκρην, τα μισά να τρώγουν και τα άλλα μισά να μην τρώγουν;
- Εις την μέσην, δια να σώνουν όλα.
- Μα αν τύχη και την βάλης εις την άκρην, τα μισά να τρώγουν και τα άλλα μισά να μην τρώγουν, δεν πρέπει να σε κατηγορήσουν τα παιδιά σου;
- Πρέπει.
- Να ιδούμε τώρα, δέσποτά μου, ποίος είναι πατέρας, τράπεζα ποία είναι, το φαγί ποίον είναι και ποία είναι τα παιδιά. Πατέρας πνευματικός και επίτροπος είσαι η αγιωσύνη σου, οπού σε έκαμεν ο Θεός, μητέρα είναι η Εκκλησία, τράπεζα το αναλόγι, φαγί είναι τα βιβλία της Εκκλησίας, και το άγιον Ευαγγέλιον, παιδιά πνευ

-
1. «Το ένθουν και οξύρροπον της πεύσεως και αποκρίσεως και το προς εαυτόν ως έτερον ανθυπαντάν ου μόνον υψηλότερον εποίησε τω σχηματισμώ το ρηθέν αλλά και πιστότερον», Δ. Λογγίνος, *Περί Ύψους*, (18, 1), ό. π. σελ. 120.
 2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Α1, σελ. 122 - 123.
 3. «Διό και τα μυστήρια εν αλληγορίαις λέγεται προς έκπληξιν και φρίκην», Δημήτριος, *Περί Ερμηνείας*, (*Περί ύψους*), (II, 9, 101), ό. π. σελ. 108.
- πνευματικά είναι οι χριστιανοί. Τώρα δεν σε φαίνεται πως ομοίως πρέπει να κάνης και η αγιωσύνη σου; Δεν το λέγω μόνον δια λόγου σου, αλλά παράδειγμα να ακούσουν και οι άλλοι. Να βάνης το αναλόγι εις την μέσην της εκκλησίας, να διαβάξης παστρικά και μεγαλοφώνως, δια να ακούουν όλοι οι χριστιανοί και ωσάν ακούουν, δεν κουβεντιάζουν. Αμή όταν διαβάξης ομπρός εις τον Χριστόν και τα λέγεις μέσα σου, οπού ο Χριστός τα ηξεύρει, και τα ακούεις μοναχός σου, έτσι και οι χριστιανοί, άνδρες και γυναίκες, ωσάν δεν ακούουν και δεν έχουν φαγί, αρχινούνε τα λακριντιά μέσα εις την εκκλησιάν και λέγει η μία γυναίκα την άλλην ποία έχει καλύτερα φορέματα και στολίδια. Ύστερα παίρνουν και φεύγουν και δεν έχουν όρεξιν να ματαέρθουν και γίνεσαι αιτία και κολάζονται και εκείνες και κολάζεσαι και η αγιωσύνη σου.
 - Να τι πρέπει να κάμης, παπά μου, δια να μην κολασθής; Ετραγούδησες καμμίαν φοράν, δέσποτά μου; Εγώ είδα μίαν φοράν έναν πόρνον, οπού edιάβαινε αποκάτου από ένα σπίτι υψηλό, και εις ένα παράθυρον μίαν κόρην. Την είδε ο πόρνος, μα δεν την έβλεπε τόσο καλά. Ανέβηκε εις σε υψηλότερον τόπον και την έβλεπε καλύτερα. Αρχίνησε και ετραγούδα και έλεγε: Αχ, μαύρα μάτια, μαύρα φρύδια (να ειπά και άλλον ένα;) στου παπά τα παραθύρια. Τι ήτανε ο σκοπός του; Να διώξει τον Χριστόν από την καρδιάν της κόρης και να φέρη τον Διάβολον, να διώξει την παρθενίαν και να φέρη την πορνείαν. Τώρα δεν πρέπει και η αγιωσύνη σου να κάμης ομοίως; Να ανεβής υψηλά και να λέγης με κατάνυξιν και μεγαλοφώνως: Ελέησόν με ο Θεός, κατά το μέγα έλεός σου... Και αν ημπορής να κλαίης, δια να διώξης τον Διάβολον από την καρδιάν των

χριστιανών και να φέρης τον Χριστόν, να διώξης την πορνείαν και να φέρης την παρθενίαν, να διώξης την υπερηφάνειαν και να φέρης την ταπεινώσιν. Αν θέλετε οι ιερείς να σωθήτε και να σωθούν και οι χριστιανοί, αυτό να κάμνετε»¹.

«Στη βάση της λέξεως ‘‘παραβολή’’ υπάρχει η έννοια της συγκρίσεως. Η παραβολή γίνεται αλληγορία, όταν η συμβολική ιστορία δεν προσφέρει μόνο ένα γενικό δίδαγμα, αλλά όλες οι λεπτομέρειές της να έχουν μια δική τους σημασία, που να απαιτεί ιδιαίτερη ερμηνεία»².

Στην παραπάνω παραβολή και αλληγορία παρατηρούμε **μεταφορές**, «να διαβάξης

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 193.

2. *Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας*, ό. π. σελ. 758.

παστρικά», «δεν έχουν όρεξιν να ματαέρθουν», **επιφώνηση** και **επανάληψη** στο **λαϊκό δίστιχο**: «Αχ, μαύρα μάτια, μαύρα φρύδια στου παπά τα παραθύρια», **αντιθέσεις** και **αναδιπλώσεις**, «να διώξης τον Διάβολον... και να φέρης τον Χριστόν, να διώξης την πορνείαν και να φέρης την παρθενίαν, να διώξης την υπερηφάνειαν και να φέρης την ταπεινώσιν», **διάλογο εξωτερικό** και **εσωτερικό**, χωρίο της Παλαιάς Διαθήκης, «ελέησόν με ο Θεός, κατά το μέγα έλεός Σου...». Κάποιες φράσεις έχουν έντονο πεζογραφικό χαρακτήρα, η δε αφηγηματική του δύναμη πότε με την περιγραφή, πότε με τον ζεστό και ζωντανό διάλογο, καθηλώνει και αποπλίζει τους ακροατές του, ελέγχοντάς τους συγχρόνως «για τα λακριντιά μέσα εις την εκκλησίαν».

Ο Άγιος Κοσμάς στις Διδαχές του συχνά χρησιμοποιεί την **ειρωνεία**, την **αποσιώπηση** και τον **υπαινιγμό**, όταν αναφέρεται στους Τούρκους ή στον Πάπα: «Ο Αντίχριστος είναιί τος. Ο ένας είναι ο Πάπας και ο έτερος είναι αυτός οπού είναι εις το κεφάλι μας, χωρίς να ειπώ το όνομά του, το καταλαμβάνετε»¹, ή όταν μιλάει προφητικά για ‘‘το ποθούμενον’’, τη μέλλουσα Ανάσταση του Γένους: «Το ποθούμενο θα γίνη την τρίτη γενεά, σεις δεν θα το δήτε, θα το δουν τα εγγόνια σας»². Μιλούσε αινιγματικά, με συμβολικές λέξεις και φράσεις για τον ξεσηκωμό του Έθνους και ευχόταν «να τύχη μέρα και όχι νύκτα, το θέρος και όχι τον χειμώνα»³.

Έάέ ιέ αίάεεάάές πτώσεων, προσώπων, αριθμών, γενών ζωντανεύουν το λόγο του Πατροκοσμά. Εκεί που μιλάει σε όλους, στον πληθυντικό, απότομα απευθύνεται σε έναν, κι ενώ χρησιμοποιεί το γ' πρόσωπο αυθόρμητα μιλάει στο α' ή στο β'. Όταν εμφανίζει γεγονότα του παρελθόντος ως παρόντα και εξελισσόμενα, ο λόγος του από αφηγηματικός γίνεται έντονα δραματικός. Ο ακροατής τοποθετείται στο επίκεντρο της δράσεώς του, και με την προσωπική προσφώνηση κεντρίζεται το ενδιαφέρον του, γίνεται ευκολοσυγκίνητος, προσεκτικότερος και πιο δραστήριος, κατά το Λογγίνο⁴.

Από την παραπάνω αναφορά στα λογοτεχνικά και ρητορικά σχήματα, τα οποία ο Άγιος χρησιμοποιεί στις Διδαχές του, φαίνεται η λογοτεχνική αξία του έργου του, το μεγάλο και αυθόρμητο ταλέντο του, που δυστυχώς ως τώρα δεν έχει αξιολογηθεί και αξιοποιηθεί, η ζωντάνια και η παραστατική του δύναμη, ο λόγος του, ο οποίος έχει την ικανό _____

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, Διδαχή Η', ό.π. σελ. 409.

2. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 429
3. Αυγ. Καντιώτης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, ό.π. σελ. 348.
4. «Εμπαθέστερόν τε αυτόν άμα και προσεκτικώτερον και αγώνος έμπλεων αποτελέσεις, ταις εις εαυτόν προσφωνήσεσιν εξεγειρόμενον», Δ. Λογγίνος, *Περί Ύψους*, (26, 3), ό. π. σελ. 132.

τητα να μεταμορφώνεται άλλοτε σε ρητορικό και εξαγγελτικό, ή σε αφήγημα και ιστορικό χρονικό, άλλοτε σε καλαίσθητη, γεμάτη εικόνες και παρομοιώσεις περιγραφή, ή σε ζωντανό και παραστατικό διάλογο. Η Διδαχή του δεν έχει πάντα «έναν αυστηρά μονοσήμαντο θρησκευτικό προσανατολισμό»¹, δεν είναι πάντα ένας εκκλησιαστικός ρητορικός λόγος, αλλά γίνεται και διδασκαλία παιδαγωγική και κοινωνική, διάλεξη θεολογική και επιστημονική, λίβελλος με σκοπό τη γελοιοποίηση των Εβραίων, αυτοβιογραφία, όταν αναφέρεται στη ζωή και τις γνώσεις του, κριτική, όταν ελέγχει τα κοινωνικά δρώμενα της εποχής του και τα πρόσωπα που είναι υπεύθυνα γι' αυτή την κατάσταση.

Ο Άγιος Κοσμάς εκφράζεται πηγαία, αληθινά, γι' αυτό και οι Διδαχές του έχουν «ανυπέρβλητη δύναμη και χάρη»², δε δανείζεται αλλά δημιουργεί, δεν αντιγράφει λόγους και σχήματα, αλλά μιλάει αυθόρμητα με τη θερμή της καρδιάς του και το ζωντανό υλικό, που κάθε φορά έχει μπροστά του. Απ' όλα αυτά αποδεικνύεται η λογοτεχνική αξία του έργου του και η ιδιαιτερότητα αυτών των κειμένων, που δεν έχουν γραφεί από τον ίδιο, αλλά απηχούν το πνεύμα του και το λόγο του, όπως φαίνεται από τα διάφορα κείμενα Διδαχών που έχουν βρεθεί και που είναι σχεδόν πανομοιότυπα, παρόλο που βρέθηκαν σε διαφορετικά μέρη και έχουν γραφεί από διαφορετικούς ανθρώπους και σε διαφορετικές εποχές.

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 296.

3.2.4. ΟΙ ΔΙΔΑΧΕΣ ΩΣ ΛΑΪΚΑ ΡΗΤΟΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ιδιαίτερη σημασία στην εποχή μας έχει πάρει το έργο και η μορφή του λαϊκού ζωγράφου Θεόφιλου. Ήταν ο σημαντικότερος της νεοελληνικής τέχνης, που στην εποχή του αγνοήθηκε. Κανείς δεν έδωσε σημασία στο λαϊκό καλλιτέχνη, που γέμιζε τους τοίχους στα καφενεία και στον κοντινό μπακάλι της γειτονιάς με τις αφειδείς ζωγραφιές του. Το έργο του επισήμανε και αξιοποίησε αργότερα ο ζωγράφος Γουναρόπουλος, που κατόρθωσε να ξυπνήσει το ενδιαφέρον των ειδικών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Σήμερα με μεγάλη ευκολία τοποθετεί κανείς το Θεόφιλο δίπλα στους αναγνωρισμένους Ευρωπαίους καλλιτέχνες και επισημαίνει τα χαρίσματά του¹ την πλαστική φαντασία, την αρμονία των χρωμάτων, το εκφραστικό σχέδιο, την ζωή και την κίνηση που δίνει στις ζωγραφιές του, το ισχυρό ζωγραφικό ένστικτο, την οραματική του διαίσθηση. Συνήθως αγαπούσε να ζωγραφίζει τα πράγματα όπως φαινόταν, στη φυσική τους κατάσταση. Όμως η αναγνώρισή του ήλθε αργότερα και σήμερα ο Θεόφιλος θεωρείται κορυφαίος, με πηγαία έμπνευση, λαϊκός ζωγράφος.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τον Πατροκοσμά. Ένας απλοϊκός καλόγερος, που όργωνε τα βουνά και τους κάμπους ιδρύοντας Σχολεία, διδάσκοντας, νουθετώντας, μιλώντας και επιβάλλοντας την ομιλία της ελληνικής γλώσσας, αγνοημένος στην εποχή του. Όπως ο Θεόφιλος, και ο Πατροκοσμάς πήρε το χρωστήρα του λόγου, χωρίς να γνωρίζει και να ακολουθεί τους κανόνες της ρητορικής τέχνης, και με το πινέλο του ζωγράφιζε στην ψυχή του λαού με αγάπη, πάθος και δυναμισμό τις μεγάλες αλήθειες της Φυλής. Και ήλθε και γι' αυτόν η καταξίωση, πρώτα από τον ίδιο το λαό και στη συνέχεια σιγά - σιγά από την Εκκλησία και την Πολιτεία. Λαϊκός ζωγράφος ο Θεόφιλος, λαϊκός ρήτορας ο Πατροκοσμάς, με το χρώμα της ζωγραφικής ή το χρώμα του λόγου, κατόρθωσαν να καταξιωθούν και να γίνουν αθάνατοι χάρη στην πηγαία έμπνευσή τους, στην ελληνικότητα του έργου τους και στο καθαρά λαϊκό τους στοιχείο, που τους έφερε πολύ κοντά στο λαό και στις προτιμήσεις του.

Ρήτορας λαϊκός ο Πατροκοσμάς, χωρίς τέχνη ρητορική και κανόνες. «Απλός στα νοήματα, αφτιασίδωτος στην ομορφιά, με καίριες εικόνες και παρομοιώσεις»¹. Για τον Πατροκοσμά ισχύει ο λόγος του Σεφέρη, που αναφερόταν στο Μακρυγιάννη: «Ο Θεός του χάρισε τη λαλιά, αυτό το δώρο που κανείς δεν έχει το δικαίωμα να του το αφαιρέσει. Ο _____

1. Β. Μουστάκης, *Μεγάλοι Παιδαγωγοί*, τυπογρ. Φ. Τσιρώνη, Αθήνα 1982, σελ. 196.

που βρεθεί, στο παλάτι ή στην καλύβα, μιλάει σταράτα, μιλάει με ασφάλεια. Και επειδή ακριβώς έχει έμφυτη μέσα του αυτή την ασφάλεια της έκφρασης, μπορεί και διατυπώνει με χρώμα και με αποχρώσεις, με τόνο και με ρυθμό»¹. Οι Διδαχές του ξεκινάνε από τα προβλήματα και τις

αναζητήσεις του λαού, απηχούν του λαού τις λαχτάρες και τους καημούς, εκφωνούνται στου λαού τη γλώσσα και απευθύνονται στον ίδιο το λαό. Εξάλλου, από τα σπλάχνα του λαού βγαλμένος, και ο ίδιος ένοιωθε τον εαυτό του ένα κομμάτι του λαού, που για χάρη του άφησε την ησυχία του Όρους, την ανώτερη μόρφωση που είχε πάρει και ίσως κάποια σημαντική έδρα διδασκαλίας στα μεγάλα εκπαιδευτικά ιδρύματα και κέντρα της εποχής του. «Πτωχός δημοκράτης αυτός δεν απέβλεψεν, ως οι πολλοί εις φιλόδοξα όνειρα, αλλ' επόθει τον σταυρόν λαμβάνων επ' ώμων να απέλθη εις χώρας κατοικουμένας υπό ομογενών αδελφών, εις τας οποίας ουδέποτ' ακτίς φωτός της παιδείας είχαν εισδύσει»². Ο δρόμος που διάλεξε ήταν ο ανηφορικός και τραχύς δρόμος του λαού, που στο τέρμα του είχε το μαρτύριο.

Θα αναζητήσουμε τα λαϊκά στοιχεία στο έργο και στις Διδαχές του Αγίου, που θα μας δώσουν το λαϊκό στίγμα της όλης του παρουσίας και προσφοράς. Ως πρώτο και βασικό στοιχείο μπορούμε να αναφέρουμε τη **φήμη του**, που προέτρεχε συχνά της παρουσίας του. Είναι θαυμαστό το πώς μαγνήτιζε με το λόγο του τους ραγιάδες, που άφηναν τα πάντα για να τρέξουν κοντά του. Το άκουσμα του ερχομού του τους ξεσήκωνε και ήταν έτοιμοι να υποστούν όλες τις συνέπειες για την παρακολούθηση της Διδαχής του. Η φήμη ήταν εκείνη που συγκέντρωσε γύρω του πλήθος ακολούθων, κληρικών και λαϊκών, που τον συνόδευαν στις περιοδείες του και ήταν πρόθυμοι να εκτελέσουν τις διαταγές του. «Είχε τεσσεράκοντα ή πενήντηκότα ιερείς, όπου τον ηκολούθον κατόπιν»³, γράφει ο βιογράφος του, «έμποροι, κτίσται, αγιογράφοι, διδάσκαλοι, ιερείς μοναχοί, και κοσμικοί ηκολούθον τον άγιον»⁴, γράφει ο Ζώτος Μολοττός, «πεντήκοντα περίπου ιερείς και μοναχοί συνώδευον αείποτε αυτόν»⁵, αναφέρουν ο Σάθας και ο Τρύφων Ευαγγελίδης. Η ισχυρή προσωπικότητα του Αγίου συγκέντρωνε κοντά του πλήθος εναλλασσόμενων ατόμων που «μετά την πρόσληψιν ετέρων οι υπεράριθμοι εστέλλοντο εις διάφορα της τε Στε ρεάς και της Πελοποννήσου μέρη, κηρύσσοντες κατά το δυνατόν ή αυτοσχεδίους λόγους

1. Γ. Σεφέρης, *Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, σελ. 14.

2. Τρύφων Ευαγγελίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο ισαπόστολος*, Βόλος 1912, σελ. 7.

3. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, έκδ. Πανεκδοτικής Αग्रινίου, σελ. 18.

4. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων*, τόμος Β', Αθήνα 1907, σελ. 620.

5. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1868, σελ. 489, επίσης Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο ισαπόστολος*, ό.π. σελ. 29.

ή αναγινώσκοντες τους υπό του διδασκάλου εκφωνηθέντας»¹, και έτσι η φήμη του Αγίου ξαπλώθηκε σ' ολόκληρο τον ελληνικό χώρο και σε μέρη που ο ίδιος δεν είχε πάει, όπως στην Πελοπόννησο.

Η φήμη ήταν αυτή, που έκανε τα πλήθη να τρέχουν κατά χιλιάδες κοντά του και να κρέμονται από τα χείλη του. Σύμφωνα με το βιογράφο του, «όπου αν επήγαιεν ο Τρισμακάριστος, εγίνετο μεγάλη σύναξις των Χριστιανών, και ήκουαν μετά κατανύξεως, και ευλαβείας την χάριν και

γλυκύτητα των λόγων του»² και «δια το πολύ πλήθος του λαού, όπου δεν τους εχώρει καμμία Εκκλησία, εξ ανάγκης έκανε την διδαχήν του έξω εις τας πεδιάδας»³, το δε πλήθος των ακροατών του φαίνεται και από τη μέριμνα του Αγίου να φάνε κάτι, «επειδή ηκολούθη λαός πολύς, δύο και τρεις χιλιάδες, επρόσταζεν από το εσπέρας, και ετοιμάζαν σακκία πολλά ψωμί, και καζάνια σιτάρι βρασμένον»⁴.

Οι Βενετοί και οι κατάσκοποί τους, που υπέβλεπαν και κατασκόπευαν τον Άγιο, στα διασωθέντα Βενετικά έγγραφα αναφέρουν μεγάλους αριθμούς ατόμων, που παρακολουθούσαν τις Διδαχές, και που οπωσδήποτε δεν είχαν κανένα συμφέρον να αυξήσουν τον αριθμό. «Κατώρθωνε να προσελκύη πάντοτε ολόγυρά του πολλές χιλιάδας ατόμων»⁵, γράφει ο Γενικός Προβλεπτής των Βενετών Giacomo Nani προς τον Πρίγκηπα της Βενετίας και ο κατάσκοπος Μαμωνάς αναφέρει: «Υπελόγησα ότι ήσαν τουλάχιστον 6000 τα άτομα της ακολουθίας του»⁶ και «ο αριθμός των ατόμων, τα οποία πανταχόθεν συρρέουν, ίνα τον ίδουν, είναι καταπληκτικός, ως επίσης και ο αριθμός των ακολουθούντων αυτόν εις την περιοδείαν ανά τας διαφόρους κοινότητας»⁷.

-
1. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1868, σελ. 489, επίσης Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Κοσμάς ο Αιτωλός ο ισαπόστολος*, ό.π. σελ. 29.
 2. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό.π. σελ. 15.
 3. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό.π. σελ. 16.
 4. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό.π. σελ. 18 - 19.
 5. Αναφορά του Γενικού Προβλεπτή Θαλάσσης Giacomo Nani προς το Δόγη της Βενετίας στις 19 Μαΐου 1779 (ν. η.), Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), ό.π. σελ. 11, επίσης Α. Ξανθοπούλου, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό.π. σελ. 112.
 6. Από το αντίγραφο της εκθέσεως του Δημ. Μαμωνά προς τον Έκτακτο Προβλεπτή της Λευκάδας στις 26 Απριλίου του 1779 (π. η.), Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), σελ. 8, επίσης Α. Ξανθοπούλου *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, σελ. 103.
 7. Ο Διοικητής της Πάργας Benetto Pieri προς το Γενικό Προβλεπτή Θαλάσσης Giacomo Nani στις 30 Απριλίου 1779 (π. η.), ημέρα Τρίτη, Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχείον*, Η. Χ. (1940), ό.π. σελ. 10, επίσης Α. Ξανθοπούλου *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό.π. σελ. 109.

Ξεσήκωνε και ενθουσίαζε το λαό στις πόλεις που έμπαινε, όπως στην Πάργα, κατά την μαρτυρία του Διοικητή της Benetto Pieri, ο οποίος γράφει προς τον Προβλεπτή Θαλάσσης Giacomo Nani στην Κέρκυρα: «Άμα ως επλησίασεν εις το προάστειον, ήρχισαν να σημαίνουν όλοι οι κώδωνες των εκκλησιών των εκτός και εντός του Φρουρίου ευρισκομένων, και εξήλθον προς προϋπάντησίν του οι ιερείς συνοδευόμενοι από πλήθος λαού, ήτοι άνδρες, γυναίκες και παιδιά»¹. Ο Χριστόφορος Περραιβός, ο συνεργάτης του Ρήγα, γράφει κι αυτός για τη φήμη του Πατροκοσμά: «Διασπαρείσα η φήμη του Αγίου Κοσμά εις τα ενδότερα της Ελλάδος προυξένησε θαυμασμόν και άκραν επιθυμίαν εις όλας τας Επαρχίας, τίς δηλαδή πρώτη εξ αυτών να δεχθή και ακούση τας Ιεράς διδαχάς του. Οθεν εξήρχοντο άπαντες συν γυναίξί και τέκνοις, νέοι και γέροντες εις προϋπάντησιν, ασπαζόμενοι

ευσεβάστως τας χείρας, τα πενιχρά ιμάτια και τους πόδας του. Ο δε Ιεροκήρυξ, όταν έβλεπε πολύν λαόν εκ διαφόρων χωρίων συνηθροισμένον και παρακολουθούντα, δια να απαλλάξη αυτόν από τον κόπον, εαυτόν δε από την εις έκαστον χωρίον επίσκεψιν, ετίθετο εις τι ευρύ πεδίο και εδίδασκεν αυτόν επί δυσί και τρισίν ημέραις². Κατά τον Σέργιο Μακραίο «συνέτρεχε πλήθος εκ των πόλεων και χωρίων όπου αν η και επηκολούθουν αυτός»³, και κατά τον Σάθα, «ο λαός κατά χιλιάδας παρηκολούθει τον περιάλητον ιεροκήρυκα επισκεπτόμενον πάσαν χώραν και καλύβην, και διδάσκοντα δια πυρετώδους ευγλωττίας»⁴. Ο ίδιος συγγραφέας αναφερόμενος στη μορφή και τη φήμη του Αγίου - όταν κήρυττε στην Κεφαλλονιά και επέκρινε τις καταχρήσεις της αριστοκρατίας, που θέλησε γι' αυτό να τον απομακρύνει βίαια - αναφέρει ότι «ο Βενετός προβλεπτής βλέπων την πλειονότητα του λαού ενθουσιωδώς συνηγορούσαν υπέρ του Κοσμά ηναγκάσθη ν' απορρίψη τας περί βιαίας αποπομπής αυτού προτάσεις των αρχόντων»⁴. Και όταν αναγκάσθηκε να φύγει από τη νήσο και να πάει στη Ζάκυνθο, «δέκα πλοίαρια καταπεφορτωμένα από φιλακροάμονας Κεφαλλήνας συναπλήθον μετ' αυτού»⁴. Στην Κέρκυρα δε «αθρόα συνήρχοντο τα πλήθη από της παρακειμένης Στερεάς και των λοιπών νήσων»⁴, ώστε οι αρχές να φοβηθούν τη συρροή και να τον διατάξουν να φύγει.

Εντυπωσιακή είναι η πληροφορία που δίνει ο Βενετός σημαιοφόρος Francesco Zonza, ο οποίος συνάντησε τον Κοσμά και το πλήθος που τον ακολουθούσε στις Πεσσάδες, χωριό

-
1. Κ. Μέρτζιος, *Το εν Βενετία κρατικόν Αρχεῖον*, Η. Χ. (1940), ό.π. σελ. 10, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κ. Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 221.
 2. Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, Αθήνα 1860, σελ. 47.
 3. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, εν Βενετία τύποις του Χρόνου 1872, τόμος Γ', σελ. 276.
 4. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1868, σελ. 489.

στην περιοχή της Λιβαθός της Κεφαλλονιάς. Ο Zonza, που αγνοούσε το όνομα του Αγίου, τον αναφέρει ως «greco missionario», εκτιμώντας προφανώς την κηρυκτική του δραστηριότητα. Δίνει την πληροφορία, ότι τον Έλληνα ιεροκήρυκα ακολουθούσαν 15.000 ως 16.000 πιστοί. Η πληροφορία αυτή μας βοηθά, παρόλη την υπερβολή της, να σχηματίσουμε μια ιδέα για το μεγάλο πλήθος, που ακολουθούσε τον Άγιο. Στη συνέχεια ο Zonza αναφέρει τη μεγάλη επιρροή που ασκούσε ο Άγιος στα πλήθη και τα συναισθήματα και τη λατρεία του λαού προς το πρόσωπό του. Οι άνθρωποι έτρεχαν από πίσω του, του φιλούσαν τα χέρια και τα πόδια, σαν να ήταν ο Μεσσίας, ενώ και οι εκτός νόμου συμφιλιωνόταν με τους εχθρούς τους και ζούσαν ειρηνικά¹. Ο δε Προβλεπτής της Κεφαλλονιάς Antonio Pasta στην αναφορά του προς τον Giacomo Nani, στην Κέρκυρα, αν και δεν συναντήθηκε ποτέ με τον Πατροκοσμά, και οι πληροφορίες του βασιζόνταν στις εμπειρίες των άλλων, φαίνεται εντυπωσιασμένος από την απήχηση του κηρύγματος του Κοσμά στο λαό, από το πλήθος που έτρεχε να τον ακούσει, από την αφιλοκέρδεια και γεμάτη στερήσεις ζωή του και από τη θαυμαστή επίδραση που ασκούσε και στους πιο άγριους κατοίκους του νησιού².

Αυτές οι μαρτυρίες, και πολλές ακόμη θα μπορούσαμε να αναφέρουμε, δείχνουν τη μεγάλη φήμη που είχε ο Άγιος στον Ελλαδικό χώρο, ανάμεσα στο λαό τον απλό, που τον αγαπούσε και του είχε δώσει την καρδιά του. Τα πλήθη που τον ακολουθούσαν ήταν ο άξεστος, αλλά γνήσιος και θερμός ελληνικός λαός, ο παραμελημένος από τους σοφούς διδασκάλους της εποχής, ο δημιουργός της επαναστάσεως του 21. Ο Άγιος Κοσμάς έδωσε τα πάντα γι' αυτόν το λαό και ο λαός τον ανέδειξε και τον ακολούθησε και τον ύψωσε, όσο κανένα άλλο της εποχής του, δίνοντάς του τέτοια φήμη, που θα τη ζήλευαν οι μεγάλοι διδάσκαλοι της εποχής του. Έτσι καταξιώνεται στα πλήθη ως λαϊκός ρήτορας, ως ένα κομμάτι του ίδιου του λαού, που γι' αυτό ακριβώς τον άκουγε και τον υπάκουε και συμμορφωνόταν με τις υποδείξεις του.

Η ανταπόκριση του ακροατηρίου και η συμμόρφωσή του με τα λόγια και τη Διδαχή του, είναι ένα άλλο στοιχείο από το οποίο φαίνεται το λαϊκό στίγμα του Αγίου. Το σχόλιο του βιογράφου του φανερώνει, αφενός τη σύσταση του ακροατηρίου του Πατροκοσμά και αφετέρου τη μεγάλη απήχηση, που είχε ο λόγος του στις ψυχές τους: «Τους αγρίους ημέρωσε, τους ληστές κατεπράυνε, τους ασπλάχνους και ανελεήμονας, έδειξεν ελεήμονας, τους ενευλαβείς έκαμεν ευλαβείς, τους αμαθείς και αγροίκους εις τα θεία εμαθήτευ- _____

1. Α. Ξανθοπούλου - Κυριακού, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό.π. σελ 32 - 33 και 81.

2. Α. Ξανθοπούλου - Κυριακού, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό.π. σελ 33 και 82 - 83.

σε, και τους έκαμε να συντρέχουν εις τας ιεράς ακολουθίας, και όλους απλώς τους αμαρτωλούς έφερεν εις μεγάλην μετάνοιαν και διόρθωσιν»¹.

Κανένας κήρυκας του θείου λόγου και κανένας διδάσκαλος δεν είδε ποτέ ο ίδιος τέτοια αποτελέσματα του κηρύγματος και της διδασκαλίας του. «Εισελθών εις Θεσσαλίαν, και πληροφορηθείς παρά των συνεταίρων του τα ελαττώματα και αμαρτήματα των ομογενών του, ήλεγξεν αυτούς με τόσην επιτηδειότητα και πειθώ, ώστ' επροξένησε βαθείαν εντύπωσιν και φόβον εις τας ψυχάς του λαού. Ο πολυτελής ιματισμός των γυναικών, τα επί κεφαλής και επί του στήθους αυτών πολυάριθμα και πολυειδή χρυσάργυρα νομίσματα ηρέθισαν τον Ιεροκήρυκα να τ' αποδείξει δια της θείας γραφής ως πηγήν ψυχικής και σωματικής διαφθοράς^ε πεισθείσαι δε αι γυναίκες τα κατήγησαν ανυπερθέτως, επειδή υπέλαβον την διδαχήν αυτού ως θείαν εντολήν»².

Η συμπεριφορά αυτή των γυναικών της Θεσσαλίας θα επαναληφθεί πολλές φορές σε διάφορα μέρη, και είναι ένα αποδεικτικό στοιχείο της συμμορφώσεως του ακροατηρίου στο κήρυγμά του. Ο Ζώτος Μολοττός μακαρίζει τις γυναίκες της Ηπείρου «οίτινες έκτισαν διακόσια δέκα σχολεία με την αξίαν των κοσμημάτων και επροίκισαν αυτά με το περίσσειμα αυτών»³. Στα Ζαγοροχώρια και σε άλλα χωριά της Ηπείρου εξασφάλισε τη σύσταση και λειτουργία των Σχολείων «δι' εκποιήσεως παντός περιττού και μη αναγκαίου πράγματος των κατοίκων»⁴, ιδίως με την προθυμία των γυναικών να εκποιήσουν ό,τι πολύτιμο, χρυσό, αργυρό και μεταξωτό και να καταθέτουν στα πόδια του, «όχι μόνον τα πτωχά ή πλούσια στολίδια των, αλλά και οικογενειακά ασημικά και τιμαλφή ακόμη»⁵.

Η επίδραση του Πατροκοσμά στην ψυχή του λαού φαίνεται και από τις εσωτερικές αλλαγές και αλλοιώσεις ανθρώπων παραδομένων σε πάθη, κλοπές, ληστείες, αρπαγές, φόνους, έκλυτο βίο. Να επαναλάβουμε εδώ των Βενετών κατασκόπων και πρακτόρων τις πληροφορίες για την απήχηση του κηρύγματος και της συμμορφώσεως του λαού στα λόγια του Αγίου. Ο Francesco Zonza⁶ γράφει, «Che sino i stessi banditi rupero le loro armi, e vi vi- _____

1. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό.π. σελ. 17.
2. Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρ. Φεραίου του Θεπταλού*, ό.π. σελ. 47.
3. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 620.
4. Ι. Λαμπρίδης, *Α΄ Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα*, έκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1971, σελ. 115, επίσης Κ. Κρυστάλλης, *Οι Βλάχοι της Πίνδου*, Μέρος Β΄ στα Άπαντα Κρυστάλλη, εκδ. «Μαίναλον», Αθήνα 1967, σελ. 140.
5. Δ. Βακάλης, *Ο Εθνεγέρτης Άγιος Κοσμάς*, περ. Ελληνικός Αστήρ, τόμος 2^{ος} 1985, σελ. 313.
6. Αναφορά του Francesco Zonza προς το Γενικό Προβλεπτή Θαλάσσης Giacomo Nani, Α. Ξανθοπούλου - Κυριακού, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό.π. σελ 33 και 81.

no al di d' oggi co' loro nemici in buona pace», οι εκτός νόμου συμφιλωνόταν με τους εχθρούς τους και ζούσαν ειρηνικά και «ne lasciarono persino di depponere l' armi, per non ricadere nelle primiere selleratezze»¹, από τη θαυμαστή επίδραση που ασκούσε και στους πιο άγριους κατοίκους του νησιού, συμπληρώνει ο Antonio Pasta.

Ο σύγχρονος ιστορικός της Κεφαλλονιάς, αριστοκράτης Λοβέρδος, εντυπωσιάζει με τα γραφόμενά του, ως προς τη δράση του Αγίου στο νησί και τη μεταβολή των ηθών των κατοίκων: «Πολέμαι οικογένειαι εφάινονται συμβιούσαι αδελφικώς, ασπαζόμεναι αλλήλας και αιτούμεναι αμοιβαίως συγχώρεσιν. Άνθρωποι διαπράξαντες βαρεία εγκλήματα εφάινοντο κλαίοντες πικρώς τα αμαρτήματα αυτών και πανταχόθεν προσερχόμενοι εις εξομολόγησιν. Γάμοι διαλελυμένοι από πολλών ετών πάλιν αποκαθίσταντο. Πόρναι εγκατέλειπον το αισχρόν αυτών έργον και επέστρεφον πλήρεις μετανοίας και σωφροσύνης. Δεσποινίδες πλούσιαι και καλαί τα πολύτιμα αυτών κοσμήματα εδωρούντο τοις πτωχοίς ή τοις ναοίς. Δίκαι κατέπαυσαν. Κλοπιμαία επεστράφησαν. Ύβρεις συνεχωρήθησαν. Άνθρωποι διεφθαρμένοι ενεδύοντο το μοναχικόν σχήμα και ηκολούθουν τον ιεροκήρυκα και εν ολίγαις ημέραις μετεβλήθη η όνις της νήσου και σύμπας ο λαός κατέστη μία οικογένεια»².

Σημαντική ήταν η αλλαγή του περίφημου κλεφταρματολού Τότσκα, τον οποίο συνάντησε ο Πατροκοσμάς, κατά το Φάνη Μιχαλόπουλο³, στο Ζαγόρι. Ο Λαμπρίδης αναφέρει, ότι ο Τότσκας επηρεάστηκε από τις συστάσεις του Κοσμά να παύσει τις ληστείες και τους φόνους, έγινε άλλος άνθρωπος και θέλοντας να δείξει τη μεταβολή του έκτισε το παρεκκλήσι της Αγίας Παρασκευής στο Αλποχώρι, μοίρασε σαράντα κολυμβήθρες σε ισάριθμες κοινότητες (1776) και έκτισε μύλο στα Δερβίζανα (1779), που εξασφάλιζε στην εκκλησία ετήσιο εισόδημα είκοσι λιρών⁴.

Ο Constantine Cavarnos στο έργο του St. Cosmas Aitolos γράφει: «Τα κηρύγματα του Πατροκοσμά ήταν εξαιρετικά αποτελεσματικά. Επέφεραν μια άμεση και εσωτερική αλ-

-
1. Αναφορά του Προβλεπτή Κεφαλληνίας Antonio Pasta προς τον Giacomo Nani, Γενικό Προβλεπτή Θαλάσσης, Α. Ξανθοπούλου - Κυριακού, *Ο Κοσμάς και οι Βενετοί*, ό.π. σελ 33 και 83.
 2. Κ. Λοβέρδος, *Ιστορία της νήσουΚεφαλληνίας*, μετάφραση από τα Ιταλικά Παύλος Γρατσίανος, Κεφαλληνία 1888, σελ. 171.
 3. Φάνης Μιχαλόπουλος, *Κοσμάς Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, Αθήνα 1968, σελ. 154.
 4. Ι. Λαμπρίδης, *Κουρνευτικά*, ό.π. σελ. 69 - 70, επίσης Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, εκδ. Βάνιας, Θεσ/νίκη 1988, σελ. 342, Alan Wace - Maurice Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, Εισαγωγή - Σχόλια Ν. Κατσάνης, Μετάφραση Π. Καραγιώργος, εκδ. οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1989, σελ. 25 - 26.

λοίωση στους ακροατές του»¹. Αυτή ήταν η ανταπόκριση των ανθρώπων του λαού στο κήρυγμα και τις νουθεσίες του Αγίου, που δεν ήταν μια απλή παρακολούθηση της Διδαχής από περιέργεια ή θαυμασμό, αλλά πλήρης συμμόρφωση στο λόγο του με ριζικές αλλαγές στη ζωή τους. Νομίζω, κανένας διδάσκαλος του Γένους ή μεγάλος παιδαγωγός δεν είδε ποτέ τέτοια αποτελέσματα, κανένας δεν έγινε παραδεκτός και από τους αντιπάλους και εχθρούς του.

Ο λαϊκός χαρακτήρας του κηρύγματος του Αγίου φαίνεται ιδιαίτερα στη **γλώσσα** και στο **ύφος** του. Ο Αριστοτέλης στη “Ρητορική” του αναφέρει ότι εκείνο το λεκτικό και εκείνα τα επιχειρήματα είναι κομψά που ταχέως κατανοούνται, «λέξιν και ενθυμήματα ταύτ’ είναι αστεία, όσα ποιεί ημίν μάθησιν ταχείαν»². Ο Πατροκοσμάς χρησιμοποιεί λέξεις και ύφος απλό, παίρνει στα χείλη του το λόγο του λαού, τον «άσηπτο δημοτικό λόγο»³. Έβλεπε πως στην κατάσταση που βρισκόταν ο λαός, εξαγριωμένος από την αμάθεια, που έμοιαζε περισσότερο με θηρίο - «το γένος μας έπεσε εις αμάθειαν»⁴ και «δεν βλέπετε πως αγρίεψε το γένος μας από την αμάθειαν και εγίναμεν ωσάν τα θηρία»⁵ - είχε ανάγκη από διδασκαλία απλή, νοητή απ’ όλα τα κοινωνικά στρώματα, διατυπωμένη σε μια γλώσσα, που θα την καταλάβαιναν όλοι. Δε χρειαζόταν οι θεωρίες του Βούλγαρη, ούτε η Γραμματική του Παλαμά, ούτε η Λογική του Τζαρτζούλη, ούτε και η Ρητορική του αδελφού του Χρύσανθου. Το Ευαγγέλιο είχε όλες τις αναγεννητικές ιδέες που θα μπορούσαν να ξυπνήσουν τη συνείδηση των υποδούλων και η κοινή γλώσσα είχε όλη τη γοητεία της απλότητας και όλη τη φλόγα της εξάρσεως και έκλεινε όλον τον ενθουσιασμό της λαϊκής ψυχής. «Η γλώσσα ενός έθνους είναι ένα οργανικό σύνολο που ζει, αναπτύσσεται και πεθαίνει, όπως ένας ζωντανός οργανισμός. Η γλώσσα ενός λαού είναι η ίδια η ψυχή του λαού, που γίνεται αισθητή και ορατή. Σ’ αυτή εκδηλώνεται ο χαρακτήρας του, η ιδιοσυγκρασία του, η ιδιορρυθμία του, ο τρόπος που σκέπτεται και που αισθάνεται.

Κάθε έθνος σκέπτεται, όπως μιλάει και μιλάει, όπως σκέπτεται»⁶. Αυτό το γνώριζε ο Άγιος Κοσμάς και η απλή γλώσσα έγινε το εργαλείο και η σμίλη στα χέρια του, με την οποία κατόρθωσε να δουλέψει και να σμιλέψει στη λαϊκή ψυχή όλες τις αλήθειες της Πί-

1. «Cosmas sermons were exceedingly effective. They brought an immediate and profound inner transformation in his listeners», Cavarnos Constantine, *St. Cosmas Aitolos*, page 14.
2. Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ'*, (10, 1410b 20-21), ό. π. σελ. 380.
3. Β. Μουστάκης, *Μεγάλοι Παιδαγωγοί*, ό. π. σελ. 197
4. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 200.
5. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Ε, σελ. 267.
6. Herder, *Σκέψεις περί γλώσσας*, περιοδ. Εστία 1887, Αθήνα 1887, τόμος 24, σελ. 630.

στεως και του Ελληνισμού. Είχε πιστέψει στις λαϊκές δυνάμεις και πάνω σ' αυτές θέλησε να δράσει άμεσα. Σκοπός του η διαπαιδαγώγηση και ο εξανθρωπισμός του Γένους. Επικοινωνήσε απ' ευθείας με το λαό χρησιμοποιώντας τον προφορικό, προσωπικό, ζωντανό λόγο. Το λόγο τον ανεπιτήδευτο, τον απέριτο και λιτό, ο οποίος έβγαινε από την ψυχή του, όντας βιωματικός, ζωηρός και πειστικός. Δε μπορούσε να μιλήσει σε άλλη γλώσσα, αρχαϊζουσα ή λογία, τη γλώσσα των Σχολείων και διδασκάλων της εποχής, γιατί τον ενδιέφερε ο λαός. Ο λαός ήθελε να κατανοήσει, να μορφωθεί, να συνεννοηθεί μαζί του.

Δεν τον ενδιέφεραν τον Άγιο Κοσμά οι γλωσσικοί καυγάδες της εποχής για το είδος της γλώσσας, που θα έπρεπε να επικρατήσει. Πολλοί υποστήριζαν τη γλώσσα του λαού και έδειχναν ότι ήθελαν να τον βοηθήσουν και ότι τάχα τον αγαπούσαν, αλλά στην πραγματικότητα τον αγνοούσαν, αφού κανένας από τους υπέρμαχους της γλώσσας του λαού δεν έσκυψε στα προβλήματά του, δεν αφουγκράστηκε τους καημούς του. Ενώ η Εκκλησία με τους εκπροσώπους της προσαρμόστηκε στην πραγματικότητα της εποχής της, πλησίασε τα πλήθη με τη λαλούμενη της εποχής γλώσσα. Ανάμεσά τους και ο Πατροκοσμάς. Πλησίασε το λαό ιδίως με τη γλώσσα του, την απλή, τη δική του γλώσσα και ας είχε ο ίδιος διδαχθεί και σπουδάσει τη γλώσσα των λογίων. Ο Άγιος Κοσμάς ξεκίνησε και έμεινε Διδάχος. Και Διδάχος σημαίνει Απόστολος, ο οποίος είναι αποφασισμένος για όλα, ο οποίος δεν χρησιμοποιεί βιβλία και θεωρίες, αλλά το Αποστολικό κήρυγμα στη γλώσσα του λαού, το βασικό μέσο επικοινωνίας με το λαό. Είναι χαρακτηριστική η παρατήρηση του πρώτου βιογράφου του Αγίου: «Ήτο δε η διδαχή του, καθώς ημείς αυτήκοοι αυτής εγενόμεθα, απλουστάτη, ωςάν εκείνη των αλιέων»¹, δηλαδή των Αποστόλων και μαθητών του Χριστού. Δεν υπήρξε γλωσσικό πρόβλημα για τον Άγιο Κοσμά. Δεν προβληματίστηκε για το ποια γλώσσα θα χρησιμοποιούσε στο κήρυγμά του. Μιλούσε τη γλώσσα του λαού και ο λαός τη γλώσσα του Αγίου. Λαός και Άγιος ήταν ένα.

Η γλώσσα του είναι η “κοινή” της εποχής του. Χρησιμοποιεί συχνά λέξεις και φράσεις από το άμεσο αγροτικό περιβάλλον του, λέξεις ξενικές, γιατί αυτές αντιλαμβάνονταν καλύτερα το ακροατήριό του, λέξεις από τη λογία παράδοση και την εκκλησιαστική ορολογία, γνώριμες και

προσιτές στο κοινό που τον παρακολουθούσε. Γιατί μια καλή προσέγγιση και επικοινωνία με το λαό, για να ικανοποιηθεί η ανάγκη της αμεσότητας, χρειάζεται συχνά να μιλάς στη “γλώσσα”, που μιλάει και καταλαβαίνει ο λαός και όχι στη “λαϊκή” γλώσσα. Ο τρόπος εκφράσεως του Πατροκοσμά δεν ήταν λαϊκιστικός, όπως κάποιοι είπαν, αλλά λαϊκός για να γίνεται κατανοητός. Θα μπορούσαμε να πούμε, ότι η _____

1. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό.π. σελ. 15.

γλώσσα του Πατροκοσμά ήταν ένα εκφραστικό όργανο πανελλήνια αποδεκτό και κατανοητό. Το θέμα της γλώσσας του Πατροκοσμά θα μας απασχολήσει παρακάτω.

Και το ύφος του Αγίου είναι ανάλογο με τη γλώσσα του. Δεν είναι υποτονικό και άχρωμο, αλλά ο λόγος του έχει κίνηση και χρώμα προσωπικό. Έχει όλες τις αρετές του καλού ύφους, πείθει, ξεσηκώνει, τέρπει, προβληματίζει, διδάσκει. Το ύφος του Πατροκοσμά, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη και το Δημήτριο, είναι ύφος μικτό, αφού άλλοτε είναι ρητορικό και λυρικό, άλλοτε αφηγηματικό και περιγραφικό, άλλοτε διαλογικό, παρουσιάζοντας μια ποικιλία θαυμαστή, όπως και η γλώσσα του. Η χρήση μεταφορών, παρομοιώσεων και εικόνων δίνει μια κομψότητα και μεγαλοπρέπεια στο ύφος του. «Τα αστεία εκ μεταφοράς τε της ανάλογον λέγεται και τω προομιμάτων ποιείν»¹, η δε κομψότης του ύφους προέρχεται από τη χρησιμοποίηση της κατ’ αναλογίαν μεταφοράς και από το ζωντάνεμα των εικόνων μπρος στα μάτια των ακροατών. Ο δυνατός λόγος του Αγίου με τη χρησιμοποίηση σχημάτων λόγου και συνθέτων λέξεων κάνουν το ύφος «δεινό»², σύμφωνα με το χαρακτηρισμό του Δημητρίου, αφού «και γαρ πράγματά τινα εξ εαυτών εστι δεινά, ώστε τους λέγοντας αυτά δεινούς δοκείν»³ και «το εξαιρεσθαί πως λαμβανόμενον ου μέγεθος ποιεί μόνον, αλλά και δεινότητα»⁴. Βρίσκει κατάλληλες λέξεις, φαιδρές και ευχάριστες, χρησιμοποιεί χαριτωμένες εκφράσεις, που θα μιλήσουν κατευθείαν στο μυαλό και στη καρδιά των ακροατών του, κάνοντας έτσι το ύφος του γλαφυρό, αφού «ο γλαφυρός λόγος χαριεντισμός και ιλαρός λόγος εστί»⁵. Αλλά και λιτό χαρακτηρίζεται το ύφος του Αγίου με τη σαφήνεια, συντομία, ενάργεια, πειστικότητα στο λόγο⁶, τα οποία, _____

1. Αριστοτέλης, *Ρητορική Γ’*, (11, 1411b 21 - 22), ό. π. σελ. 386.

2. «Δεινός χαρακτήρ», ως ιδιαίτερος τύπος του ύφους υπάρχει μόνο στο Δημήτριο. Δεν του είναι εύκολο να ξεχωρίσει το «δεινό χαρακτήρα» από τον «μεγαλοπρεπή» και να του δώσει έκτυπα τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα. Δημήτριος (Φαληρεύς ή Ταρσεύς), *Περί Ερμηνείας*, Εισαγωγή Παναγή Λεκατσά, ό. π. σελ. 20.

3. Δημήτριος, *Περί Ερμηνείας*, (V, 1, 240), ό. π. σελ. 186.

4. Δημήτριος, *Περί Ερμηνείας*, (V, 3, 277), ό. π. σελ. 202.

5. Δημήτριος, *Περί Ερμηνείας*, (III, 1, 128), ό. π. σελ. 126.

6. «...μάλιστα δε σαφή χρη την λέξιν είναι. Το δε σαφές εν πλείοσιν», Δημήτριος, *Περί Ερμηνείας*, (IV 1, 191), σελ. 160, «ήδιον γαρ πως το συντομώτερον ή σαφέστερον», (IV, 1, 197), σελ. 164. Ο σύντομος λόγος έχει ζωντάνια, παραστατικότητα και πειστικότητα, «η ενάργεια πρώτα μεν εξ ακριβολογίας και του παραλείπειν μηδέν» (IV, 2, 209), σελ. 170. Η πειστικότητα βρίσκεται στη σαφήνεια και στο συνηθισμένο,

«το πιθανόν δε εν δυοίν, εν τε τω σαφεί και συνήθει, το γαρ ασαφές και ασύνηθες απίθανον», (IV, 3, 221), σελ. 176.

κατά τον Δημήτριο, είναι τα χαρακτηριστικά του λιτού ύφους.

Εκτός των παραπάνω χαρακτηριστικών, το ύφος του Πατροκοσμά έχει και χαρακτήρα παρακλητικό και συμβουλευτικό. Μιλάει με ευγένεια, διακριτικότητα και αγάπη, αντιμετωπίζει τους ακροατές του ως αδελφούς, «τώρα λοιπόν, αδελφοί μου, ιδού οπού τελειώνω, διότι εμπήσα πολλά και γνωρίζω οπού σας εβάρυνα, όμως η αγάπη η πολλή οπού σας έχω με επαράκινήσε να μακρύνω τον λόγον και να με συμπαθήσετε»¹, δεν εξακοντίζει εναντίον τους απειλές και κατάρες, δεν μετράει τις ατέλειές τους με βάση το Ευαγγέλιο που δεν γνωρίζουν καλά, αλλά με βάση την απέραντη αγάπη του Θεού προς τον άνθρωπο, ο οποίος αγνοεί βασικές αλήθειες, αλλά έχει όλη τη διάθεση να μάθει. Τους μιλάει περισσότερο για την αγάπη και ευσπλαχνία του Θεού, ο οποίος είναι έτοιμος να τους συγχωρέσει: «Και άμποτες να ευσπλαχνισθή ο Κύριος και να συγχωρήση τα αμαρτήματά σας και να φυτεύση και να ριζώση εις την καρδίαν σας τα θεία λόγια ταύτα, να απεράσετε και εδώ καλά, ειρηνικά και αγαπημένα και μετά ταύτα να σας αξιώση να πηγαίνετε εξωμολογημένοι, κοινωνημένοι και διορθωμένοι να κατοικήσετε εις τον Παράδεισον, εις την πατρίδα μας την αληθινήν και αιώνιον...»¹. Δεν κρατάει τους ακροατές του σε απόσταση, αλλά τους τοποθετεί στο ίδιο με αυτόν, επίπεδο, θέλει να έχουν γνώμη και να την εκφράζουν, «εγώ σας συμβουλεύω, αμή δεν με συμβουλευετε και η ευγένειά σας; Η δουλειά η εδική μου είναι και εδική σας, είναι της πίστεώς μας, του γένους μας»², και μ' αυτόν τον τρόπο δίνει πειστικότητα στο ύφος του, αμεσότητα και προσωπικό τόνο.

Ο λαϊκός χαρακτήρας της Διδαχής του Πατροκοσμά φαίνεται και στο **ζωντανό διάλογο**, τον οποίο συχνά χρησιμοποιεί στο λόγο του. Πολλές φορές χρησιμοποιεί τη ρητορική ερώτηση, ρωτάει και απαντάει ο ίδιος, η οποία δίνει μια φυσικότητα και αμεσότητα στα λεγόμενά του: «Τώρα και εγώ οπού ήλθα και κοπιάζω, είναι καλά να μη με δώσετε κομμάτι παρηγοριά, κομμάτι πλερωμή; Και τι πλερωμή θέλετε να με δώσετε; Άσπρα; Γρόσια; Φλωριά; Και τι ναν τα κάμω; Εγώ με την χάριν του Θεού, μήτε σακκούλα έχω, μήτε κασέλα, μήτε σπίτι, μήτε άλλο ράσο απ' αυτό που φορώ... Αμή τι είναι η πλερωμή μου; Να καθίσετε από πέντε δέκα να συνομιλήσετε αυτά τα θεία νοήματα, να τα βάλετε μέσα εις την καρδίαν σας δια να σας προξενήσουν την ζωήν την αιώνιον»³. Άλλοτε κατά τη ρύμη του λόγου του, διακόπτει και κάνει ερωτήσεις στους ακρο-

1. I. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 180.

2. I. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Α1, σελ. 139.

3. I. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Α1, σελ. 140.

ατές του, αρχίζοντας έτσι έναν ζωντανό και άμεσο διάλογο:

- «Εδώ, χριστιανοί μου, πως πηγαίνετε; Κάνετε λακριντιά μέσα εις την εκκλησίαν; Κάνομε, άγιε του Θεού.

- Αμή η αγιωσύνη σας, άγιοι ιερείς, τι τους λέγετε;
- Τους λέγομε να μην κουβεντιάζουνε, μα αυτοί δεν μας ακούν.
- Και τι είναι η αφορμή και δεν σας ακούν;»¹

Αυτός ο άμεσος διάλογος κάνει δεκτικούς τους ακροατές του, έτοιμους να συμμορφωθούν στο λόγο του και να επιλέξουν αβίαστα για τη συμμετοχή τους στην ακρόαση της διδασκαλίας του ή στα θρησκευτικά τους καθήκοντα.

- «Τώρα τι σας φαίνεται εύλογον, αδελφοί μου, να κάμω; Να πηγαίνω ή να καθίσω;
- Να καθίσης, άγιε του Θεού.
- Καλά, παιδιά μου, ας είναι, δια την αγάπη του Χριστού μου και δια την αγάπη σας, κάθομαι. Μόνον να συμμαζωχθήτε εις τες οχτώ ώρες να διαβάσωμεν τον εσπερινόν μας, να ειπούμεν και μίαν παράκλησιν, να βάλωμεν την Δέσποινά μας την Θεοτόκον μεσίτριαν να μεσιτεύση εις τον Χριστόν...»².

Μ' αυτό τον τρόπο δίνει, αφενός κίνηση στο λόγο του και αφετέρου αμεσότητα και φυσικότητα στη Διδαχή του. Όμως το θέμα της γλώσσας του Πατροκοσμά, θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα στο επόμενο κεφάλαιο.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του λαϊκού χαρακτήρα του Πατροκοσμά είναι η **χρήση παραδειγμάτων από τη ζωή των Αγίων**. Είναι γεμάτες οι Διδαχές του από παραδείγματα, τα οποία θεωρεί πολύ απαραίτητα για το πλησίασμα της λαϊκής ψυχής. Το παράδειγμα μιλάει κατευθείαν στη ψυχή του λαού. Η ζωή ενός Αγίου είναι το καλύτερο πρότυπο, το καλύτερο παράδειγμα προς μίμηση, γιατί κινεί το θαυμασμό και συγχρόνως τις πιο ευαίσθητες χορδές της ψυχής, που θέλει να αντιγράψει τον Άγιο βάζοντάς τον για πρότυπο. Η καλύτερη ομιλία για μετάνοια, το πιο ωφέλιμο κήρυγμα είναι η εξιστόρηση της ζωής της Οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας: «Η οσία Μαρία ήτον δώδεκα χρονών κορίτσι. Έπεσεν εις τας χείρας του Διαβόλου, ημέρα και νύκτα ευρισκότουν εις την αμαρτίαν. Την εφώτισεν ο πανάγαθος Θεός και φεύγει από τον κόσμο και επήγεν εις την έρημον. Εκεί εκαθότουν και ασκήτευε σαράντα χρόνους και με τρία ψωμιά απέρασε την ζωήν της και εκαθαρίσθη και έγινε ωσάν άγγελος. Θέλοντας ο Κύριος να την αναπαύση _____

1. I. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 192.

2. I. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Β1, σελ. 206.

έστειλεν ένα άγιον ασκητήν, τον αββά Ζωσιμά να την εξομολογήση και να την μεταλάβη τα Άχραντα Μυστήρια. Και έβλεπεν την αγίαν ο ασκητής και έστεκε μίαν πήχυν υψηλά απάνου από την γην. Την εξομολόγησε, την εμετάλαβε τα Άχραντα Μυστήρια, ύστερα επαρέδωκε την αγίαν ψυχήν εις φας χείρας του παναγάθου Θεού και επήγεν εις τον Παράδεισον να χαίρεται μαζί με τους αγγέλους πάντοτε. Ανίσως και είναι κανένας εδώ από την ευγενείαν σας, άνδρας ή γυναίκα, ωσάν την οσίαν Μαρίαν, ήγουν πόρνος, αυτήν την ώραν ας κλαύση, ας μετανοήση, τώρα οπού έχει καιρόν. Και να είναι βέβαιος πως σώνει εκείνον, καθώς έσωσε και την οσίαν Μαρίαν»¹.

Και η καλύτερη διδασκαλία για τη σεμνότητα και την αιδώ της γυναίκας, είναι η εξιστόρηση των “κοσμημάτων” της Αγίας Παρασκευής: «Η Αγία Παρασκευή ήτον δώδεκα χρονών κορίτσι από γένος ευγενικόν... Κάνει ένα πύργον υψηλόν και δυνατόν, έβαλε τα πράγματά της όλα μέσα, έβαφε τα μάτια της με μαυράδι, έβανε σκουλαρίκια εις τα αυτιά της, έβαφε το πρόσωπό της και τα χείλη της με κοκκινάδι, έβανε γερδάνια εις τον λαιμόν της, είχε και δακτυλίδια εις τα δάκτυλά της, είχε και ένα ζωνάρι μαλαματένιο εις την μέσην της, βάνει και ένα φόρεμα πολλά ωραιότατο και παπούτσια ως μίαν πιθαμήν από τα άλλα κορίτσια υψηλά. Με αυτά εστολιζότουνε η Αγία. Είναι εδώ κανένα κορίτσι και θέλει να στολίζεται; Ας πάρη παράδειγμα να στολίζεται ωσάν την Αγίαν Παρασκευή. Τώρα να ιδούμεν ποίος είναι ο πύργος ο υψηλός. Ο υψηλός και δυνατός πύργος είναι ο ουρανός οπού εμοίρασεν όλα της τα πράγματα ελεημοσύνην και τα έστειλε με τους πτωχούς εις τον Παράδεισον. Με τι έβαφε τα μάτια της; Όχι με μαυράδι ωσάν μερικές γυναίκες ανόητες οπού βάνουν δια να φαί

νονται εύμορφες εις τους άνδρας, αλλά εσηκωνότουν κάθε αυγή ενθυμώντας τες αμαρτίες των χριστιανών και έκλαιε βαρώντας το πρόσωπό της και βρέχοντας με τα δάκρυα. Ποία είναι τα σκουλαρίκια; Είχε τα αυτιά της ανοικτά στέκοντας με ευλάβειαν δια να ακούη το ιερόν και άγιον Ευαγγέλιον. Με τι έβαφε τα χείλη της; Όχι με κοκκινάδι, αλλά λέγοντας το «Κύριε Ιησού Χριστέ», με την αλήθειαν. Ποίον είναι το γερδάνι οπού είχεν εις τον λαιμόν της; Είναι από τες νηστείες οπού έκανε και έλαμπεν ο λαιμός της ωσάν τον ήλιον. Ποία είναι τα δακτυλίδια; Είναι από τες πολλές μετάνοιες οπού έκαμνε και εγίνοντο κόμποι κόμποι τα δάκτυλά της. Ποίον είναι το ζωνάρι το μαλαματένιο; Είναι η παρθενία οπού εφύλαγεν εις όλην της την ζωήν. Ποίον είναι το φόρεμα; Είναι η εντροπή οπού είχεν εις του λόγου της και ο φόβος _____

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Δ, σελ. 255 - 256.

του Θεού οπού την εσκεπάζε. Ποία είναι τα παπούτσια τα υψηλά; Είναι ο νους της οπού τον είχεν εις τον ουρανόν και δεν τον είχεν εις την γην να στοχάζεται ταύτα τα

μάταια, τα ψεύτικα, τα γήινα ωσάν τα άλλα κορίτσια. Έτσι εστολιζότουνε η Αγία. Ανίσως και είναι κανένα κορίτσι και θέλει να στολίζεται ωσάν την Αγίαν Παρασκευήν, να στοχασθή τι έκαμνε η Αγία να κάμη και εκείνη δια να σωθή»¹. Με τα παραδείγματα ο Άγιος παιδαγωγός βοηθά στη εύρεση προτύπων για μίμηση και εφαρμογή της διδασκαλίας του.

Και **παραδείγματα από την καθημερινή ζωή και πραγματικότητα** χρησιμοποιεί ο Πατροκοσμάς, που τον φέρνουν πολύ κοντά στον ακροατή, ο οποίος μ’ αυτόν τον τρόπο μπορεί εύκολα να κατανοήσει και τις πιο μεγάλες αλήθειες. Ο Νomikos Vaporis γράφει: «Μίλησε στη γλώσσα τους, παίρνοντας παραδείγματα από τις εμπειρίες τους και το περιβάλλον τους με τα οποία ήταν οικείου»². Δόγματα της πίστεώς μας τα δίνει απλά στους ακροατές του με εικόνες βγαλμένες μέσα από τη ζωή, χρησιμοποιώντας ως υλικό απλά πράγματα, που όμως εκπροσωπούσαν μεγάλες αλήθειες. Το δόγμα της Αγίας Τριάδος δεν θα μπορούσαν να το κατανοήσουν οι αγράμματοι ραγιάδες με κανένα άλλο τρόπο, παρά μόνο με τις γνωστές τους εικόνες της φωτιάς και του νερού.

Η φωτιά για να ανάψει χρειάζεται και την πέτρα και το τσακουμάκι και την ίσκα: «Χωρίς την πέτρα, το τσακουμάκι και την ίσκα, φωτιά δεν πιάνει καθώς δεν μπορούν να λείψουν τα τρία ομού, έτσι και η Αγία Τριάς τρία είναι και ένα» Και το νερό, ενώ είναι ένα, έχει τη μορφή άλλοτε του χαλαζιού και άλλοτε του χιονιού. «Η καθώς το νερόν είναι ένα, το χαλάζι και το χιόνι, τρία μιας φύσεως και τα τρία»³. Συνεχίζει με πιο δύσκολο παράδειγμα, την ψυχή, το λόγο και την πνοή, για να δώσει τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδας και να προχωρήσει στη διδασκαλία του με το δόγμα της Θείας Ενανθρωπίσεως. «Η ψυχή είναι μία^ε ένα πρόσωπον γεννά τον λόγον^ε είναι και η πνοή^ε είναι της ψυχής και όχι του σώματος. Η μεν ψυχή είναι εις τύπον του Πατρός, ο δε λόγος της ψυχής είναι εις τύπον του Υιού και Λόγου του Θεού, η δε πνοή της ψυχής εις τύπον του Παναγίου Πνεύματος. Η ψυχή γεννά τον λόγον με το νουν, και δεύτερον τον γεννούν τον λόγον _____

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Δ, σελ. 256 - 257.
2. «He spoke in their language, taking his illustrations from the experiences and surroundings with which they were familiar», Nomikos Vaporis, *Father Kosmas the Apostle of the poor*, Brookline Massachusetts, σελ. 5.
3. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Παράδειγμα Ε', σελ. 82, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 421.

τα χείλη. Καθώς ο λόγος γεννάται από την ψυχήν πρώτον, και δεν φανερώνεται, και δεύτερον με τα χείλη γίνεται φανερός, ούτως ο Υιός και Λόγος του Θεού εγεννήθη προ των αιώνων από τον Θεόν και Πατέρα. Αλλά δεν εφανερώνετο εις τους ανθρώπους, αμή έστεκεν εις τον κόλπον του Πατρός. Έτι και δεύτερον εγεννήθη εκ των χειλέων των προφητών και εκ της πανάγνου Μαρίας της αειπαρθένου και τότε έγινε φανερός εις όλον τον κόσμον»¹. Ο λόγος του απλός και κατανοητός, τα παραδείγματα εύστοχα και έτσι οι δογματικές αλήθειες γίνονται κτήμα των ακροατών του.

Η μεγάλη φήμη του Πατροκοσμά, που τον έκανε γνωστό σε Έλληνες και Τούρκους, Εβραίους και Βενετούς, πολύ πριν τον συναντήσουν, η πλήρης ανταπόκριση και συμμόρφωση του ακροατηρίου στο κήρυγμά του, ο ζωντανός και ζεστός διάλογος, η απλή γλώσσα και το ύφος του, η χρήση παραδειγμάτων από την ζωή των Αγίων και την καθημερινή ζωή και τις απασχολήσεις των ακροατών του, αποδεικνύουν το λαϊκό χαρακτήρα του λόγου του, με τον οποίο ο Άγιος γνώριζε να τους πλησιάζει και να γίνεται ένα με τους απλούς αποδέκτες της Διδαχής του. Ο Πατροκοσμάς «υπήρξε ο μοναδικός λαϊκός ρήτορας της εποχής του, που είχε μια τόσο πλατιά απήχηση στις μεγάλες μάζες του λαού»².

-
1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Παράδειγμα Ε΄, σελ. 82 - 83, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 421.
 2. Αρτεμη Κυριακού- Ξανθοπούλου, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Εκδοτική Αθηνών, τόμος 5, σελ. 43.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

3.3. Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ

3.3.1. Η ΓΛΩΣΣΑ ΠΟΥ ΜΙΛΟΥΣΕ Ο ΑΓΙΟΣ ΚΟΣΜΑΣ

Ο Σολωμός στο “Διάλογό” του γράφει: «Μήγαρις έχω άλλο στο νου μου πάρεξ ελευθερία και γλώσσα; Εκείνη άρχισε να πατεί τα κεφάλια τα τούρκικα, τούτη θέλει πατήσσει ογλήγορα τα σοφολογιοτατίστικα^ε και έπειτα αγκαλιασμένες και οι δύο θέλει προχωρήσουν εις το δρόμο της δόξας» και σε άλλο μέρος σημειώνει: «Ως πότε θα πηγαίνει ομπρός αυτή η υπόθεση; ένας λαός από το ένα μέρος να ομιλεί σ’ έναν τρόπον, ολίγοι άνθρωποι από το άλλο να ελπίζουν να κάμουν τον λαόν να ομιλεί μίαν γλώσσαν δικήν τους;»¹ Και ο Πατροκοσμάς, δεν είχε τίποτε άλλο στο νου του, πάρεξ ελευθερία, γλώσσα και παιδεία. Σε μια εποχή, που οι μεγάλοι διδάσκαλοι του Γένους φιλονικούσαν για τη γλώσσα, που θα έπρεπε να μιλάει ο λαός και οι ίδιοι μιλούσαν σε γλώσσα ακατανόητη για το λαό, ο Πατροκοσμάς αφουγκράστηκε τις ανάγκες του λαού, είδε τι πραγματικά είχε ανάγκη ο λαός και μίλησε τη γλώσσα του λαού. Σε κάθε έθνος αναδεικνύονται μεγάλοι «όσοι άντλησαν από τους θησαυρούς του λαού, όσοι μίλησαν, σαν να μίλησε ο ίδιος ο λαός»². Ο Πατροκοσμάς και άντλησε από τους θησαυρούς του λαού και μίλησε με το στόμα του λαού, γι’ αυτό και αναδείχθηκε και καταξιώθηκε από το λαό.

Σε ποια γλώσσα όμως μιλούσε ο Πατροκοσμάς; Οι περισσότεροι μελετητές έχουν τη γνώμη ότι ο Άγιος ήταν θερμός δημοτικιστής, ότι ήταν από εκείνους που αγωνίστηκαν για την ομιλία και την

καθιέρωση της γλώσσας του λαού, της δημοτικής. Ο Παπακυριακού αναφέρει ότι «εκ των τριών μορφών της Ελληνικής γλώσσας, αρχαίας, καθαρευούσης και δημοτικής, προετίμησε την δημοτικήν γλώσσαν δια να κατανοήται υπό του λαού»³, ο Μπαλάνος ότι μιλούσε «γλώσσαν καθαράν δημοτικήν»⁴, ο δε Cavarinos Constantine στο έρ

-
1. Δ. Σολωμός, *Διάλογος*, Άπαντα, εκδ. Φιλολογική, Αθήναι χχ, σελ. 338, επίσης Εμμ. Κριαράς, *Το γλωσσικό ζήτημα*, περ. “Φιλολόγος”, τόμ. Δ΄, Σεπτέμ. 1979, τεύχ. 17, σελ. 135.
 2. Herder, *Σκέψεις περί γλώσσας*, “Εστία”, τόμος 24, Αθήνα 1887, σελ. 630.
 3. Σ. Παπακυριακού, *Κοσμά Αιτωλού, ιερομάρτυρος & ισαποστόλου, Διδαχαί, Επιστολαί και Μαρτύριον*, ό.π. σελ. 6.
 4. Δ. Μπαλάνος, *Η Εκκλησιαστική Ρητορική από των χρόνων της δουλείας*, περ. Νέα Εστία, 16 (1942), σελ. 10.

γο του *St. Cosmas Aitolos* γράφει ότι «η γλώσσα την οποία χρησιμοποίησε για να μεταδώσει το μήνυμά του ήταν η δημοτική ομιλούμενη ελληνική. Επέλεξε αυτή τη γλώσσα έτσι ώστε όλοι οι ακροατές του και οι νέοι και οι γέροι και οι εγγράμματοι (λόγιοι) και οι αγράμματοι να μπορούν να τον κατανοήσουν χωρίς δυσκολία»¹. Οι Διδαχές του Αγίου είναι «ένας σταράτος δημοτικός λόγος» στον 18^ο αιώνα, κατά το μελετητή του Αγίου Κ. Κώνστα². Ο Ιστορικός της Κεφαλληνίας Ηλίας Τσιτσέλης, αναφερόμενος στη γλώσσα του Αγίου, γράφει: «Σώζονται δε καί τινες χειρόγραφοι αυτού λόγοι εις κοινήν γλώσσαν γεγραμμένοι»³. «Αι Διδαχαί του μακαρίου Κοσμά εις καταληπτήν υπό πάντων απαγγελόμεναι γλώσσαν, επροξένησαν μεγίστην εντύπωσιν», γράφει ο Σάθας⁴ και «εις καταληπτήν τω λαώ γλώσσαν λεγόμεναι», αναφέρει ο Μολοττός⁵ ενώ ο Ευαγγελίδης⁶ εγκωμιάζει την «απλήν και καταληπτήν εις τον λαόν» γλώσσα του Πατροκοσμά. Αλλά και οι μεταγενέστεροι μελετητές του έργου του Αγίου αναφέρουν την «εύληπτη γλώσσα»⁷ του, «τη γλώσσα του λαού»⁸, με την οποία τον κέρδισε ο λαός, αλλά και αυτός κέρδισε το λαό. «Τάλεγε στη γλώσσα του λαού μας τη χωριάτικη, με τα καταφαγωμένα φωνήεντα, για να τον καταλαβαίνουν», σημειώνει ο Μ. Σταφυλάς⁹.

Ο Άγιος των ελληνικών γραμμάτων χρησιμοποίησε το γλωσσικό κώδικα επικοινωνίας του λαού για να μπορέσει να βρει απήχηση ο λόγος του. «Ο “δημοτικισμός” όμως του Πατροκοσμά δεν ήταν τεχνητός, αλλά φυσικός και αβίαστος»¹⁰. Στο λόγο του σώζεται _____

1. «The language he used to convey his message was the demotic, spoken Greek. He chose this language so that all who listened, both the old and the young, the literate and the illiterate, could understand him without and difficulty», Constantine Cavarinos, *St. Cosmas Aitolos*, page 15.
2. Κ. Κώνστας, *Οι Διδαχές του Αγίου Κοσμά Αιτωλού, ένας σταράτος δημοτικός λόγος τον 18^ο αιώνα*, εφημ. Ανεξάρτητος Μεσολογγίου και Αιτωλοακαρνανίας, Μεσολόγγι 1 / 9 / 1969.
3. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα, Συμβολαί εις την Ιστορίαν και Λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας*, εν Αθήναις, τύποις Παρασκευά Λεωνή, 1904, τόμος Α΄, σελ. 272.
4. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό.π. σελ. 489.
5. Ζώτος Μολοττός, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 616.

6. Δ. Ευαγγελίδης, *Η Βόρειος Ήπειρος*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι 1919, σελ. 91.
7. Φίλ. Κολοβός, *Η παιδεία στις Διδαχές του Κοσμά του Αιτωλού*, περ. Διαλέξεις, τόμος 1, τεύχ. 5, Φεβρουάριος 1974, σελ. 414.
8. Κ. Δημαράς, Θ. *Ιστορία Ν. Ελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. σελ. 128.
9. Μιχ. Σταφυλάς, *Ο Πατροκοσμάς*, ό. π. σελ. 4.
10. Γ. Μεταλληνός, *Κοσμάς Αιτωλός*, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, Αθήνα χχ τόμ. 35, σελ. 247.

ατόφιος ο γλωσσικός πλούτος της εποχής του. Γνωρίζει την ελληνική γλώσσα σε όλη της την εξέλιξη και τη διαχρονικότητα, η οποία «αποτελεί προϊόν αδιάκοπης εξέλιξης 40 και πλέον αιώνων»¹. Η γλώσσα είναι μία, η Ελληνική. «Η γλώσσα των Ελλήνων απ' την εποχή του Ομήρου, είναι μία και αδιαίρετη... Τα γλωσσικά σύμβολα είναι αναλλοίωτα μέσα στο στόμα του Λαού, επί χιλιάδες χρόνια. Αυτό είναι το μεγαλείο των Ελλήνων, ότι εκράτησαν ως Λαός, στο στόμα τους αναλλοίωτα τα λεκτικά τους σύμβολα»², γράφει ο Φιλόσοφος Καθηγητής Ι. Θεοδωρακόπουλος.

Η Ελληνική αποτελεί «μοναδικό παράδειγμα γλώσσας με αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια και με τέτοια δομική και λεξιλογική συνοχή που να επιτρέπει να μιλάμε για μια ενιαία ελληνική γλώσσα από την αρχαιότητα έως σήμερα»³. Βέβαια, η γλώσσα ουδέποτε μένει στάσιμος, αλλάζει απ' την ίδια τη ζωή του έθνους. Δεν είναι κάτι το στατικό, αλλά κάτι το δυναμικό, το ζωντανό, το συνεχώς εξελισσόμενο. Γι' αυτό, «μεταβολές στην προφορά, στη γραμματικοσυντακτική δομή και στο λεξιλόγιο της Ελληνικής πραγματοποιήθηκαν πολλές. Ωστόσο, ούτε η δομική φυσιογνωμία της Ελληνικής ούτε το λεξιλόγιό της αλλοιώθηκαν τόσο πολύ ώστε να μη γίνεται αντιληπτό ότι πρόκειται για την ίδια γλώσσ- _____

1. Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε. Αθήνα 1998, σελ. 17.
2. Δημήτριος Κουτσογιάννης, *Παιδεία και αληθινή γλώσσα*, περ. "Στερεά Ελλάς", Σεπτ. 1985, σελ. 29.
3. «Όταν μιλάμε για ενιαία ελληνική γλώσσα, εννοούμε ότι ο ίδιος ο λαός, οι Έλληνες, στον ίδιο γεωγραφικό χώρο, την Ελλάδα, χωρίς διακοπή 40 αιώνες τώρα μιλάει και γράφει - με την ίδια γραφή (από τον 8^ο αιώνα) και την ίδια ορθογραφία (από το 400 π.Χ.) - την ίδια γλώσσα, την Ελληνική. Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι η γλώσσα του Ξενοφώντος ή του Πλάτωνος ή του Πλουτάρχου είναι φωνολογικά, γραμματικά και λεξιλογικά ίδια κι απaráλλακτη η γλώσσα που μιλάμε και γράφουμε στα τέλη του 20^{ου} αιώνα» ή στην αρχή του 21^{ου}. «Ο δομικός σκελετός της Ελληνικής, τα κύρια χαρακτηριστικά της δομής της αρχαίας ελληνικής γλώσσας εξακολουθούν να προσδιορίζουν τη φυσιογνωμία και της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας, γιατί οι αλλαγές που έγιναν αφορούν, κυρίως, στη δήλωση των δομικών κατηγοριών (σε καταλήξεις, σε φθόγγους κ.λ.π.) και όχι στις ίδιες τις δομικές κατηγορίες. Ως προς το λεξιλόγιο της Ελληνικής, τα «επιστροφικά κινήματα» του Αττικισμού (αρχαίου και βυζαντινού), του καθαρισμού (κοραϊκού και μετακοραϊκού), της αρχαϊζουσας και της μετέπειτα καθαρεύουσας εδημιούργησαν μια στενή σχέση της νεότερης προς την αρχαία ελληνική γλώσσα, που με τη διαδικασία της αναβίωσης αρχαίων και παλιότερων λέξεων έρχεται να συμπληρώσει τη φυσική - και εκτεταμένη στην Ελληνική -

διαδικασία της επιβίωσης παραδοσιακών λέξεων». Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, ό. π. σελ. 18.

σα»¹. Παρ' όλες τις ιστορικές αλλαγές, ως ζωντανός οργανισμός η Ελληνική γλώσσα, πήρε διάφορες μορφές, και χωρίς να χάσει την αρχική της υπόσταση, είναι η ίδια γλώσσα των αρχαίων κλασικών συγγραφέων και ποιητών. Η Ελληνική είναι η αιώνια γλώσσα, και κατά τη ρήση του Uncle Dudley, «σχεδόν ό,τι καλύτερο έχει πει ο άνθρωπος, το έχει πει στα Ελληνικά»².

Ο Πατροκοσμάς γνώριζε καλά την Ελληνική γλώσσα, αφού τη σπούδασε και τη μελέτησε ο ίδιος μέσα από τα κείμενα των Αρχαίων Ελλήνων, της Παλαιάς Διαθήκης με τη μετάφραση των Εβδομήκοντα, της Καινής Διαθήκης, εντρύφησε στα έργα των Πατέρων, της Υμνογραφίας και Χριστιανικής Λατρείας, αλλά διάβασε και τις λαϊκές φυλλάδες της εποχής του. Γι' αυτό ο Άγιος χρησιμοποιεί με άνεση, ανάλογα με την περίπτωση, διάφορες γλωσσικές μορφές της μιας και αδιαίρετης Ελληνικής γλώσσας. Ούτε ο Θουκυδίδης έγραψε στη γλώσσα που έγραψε ο Ηρόδοτος, ούτε ο Ξενοφώντας στη γλώσσα του Θουκυδίδη, ούτε ο Αρριανός έγραψε στη γλώσσα του Ξενοφώντα... Η γλώσσα δεν μπαίνει σε καλούπια, είναι φλέβα ζωής και εξελίσσεται. Ούτε επίσης η γλώσσα είναι θέμα λέξεων ή καταλήξεων, δεν αλλοιώνεται, ούτε επαληθεύεται ανάλογα με τις καταλήξεις. Είναι η μόνη ομόλογη έκφραση της εσωτερικής μας αλήθειας, που δεν παραβιάζει τα βιώματά μας, γιατί δεν χωρίζεται από αυτά. Ο Πατροκοσμάς είχε συλλάβει από νωρίς το μέλλον του Ελληνισμού, γι' αυτό και μίλησε στη γλώσσα του λαού. Στη μελέτη της γλώσσας που μιλούσε ο Πατροκοσμάς θα μας βοηθήσει να δούμε, τι γλώσσα μιλούσε ο λαός εκείνη την εποχή και πως την αποκαλούσαν αυτή τη γλώσσα.

Μέσα στο 18^ο αιώνα, παράλληλα με τη χρησιμοποίηση της αρχαϊκής γλώσσας, έγιναν μεγάλες προσπάθειες να γραφεί η νέα γλώσσα, η γλώσσα του λαού, η ονομαζόμενη “λαϊκή” ή “απλή”, “γραιοκή” ή “κοινή”, “βάρβαρος”, “μιξοβάρβαρος” ή “χυδαία”, όπως την αποκαλούσαν οι αρχαιότες και καθαρευουσιάνοι. Τις γέννησε και τις επέβαλε η χτυπητή αντίθεση της καθιερωμένης αρχαϊκής με την πραγματική γλώσσα του έθνους, που έμενε αμόρφωτο και δεν μπορούσε να τη χειριστεί ούτε να την καταλάβει. Όπως αναφέραμε, οι προσπάθειες αυτές έγιναν από την Εκκλησία, από κληρικούς όλων των βαθμίδων, που στοχάζονταν τις ανάγκες του λαού για ηθικοποίηση, για κήρυγμα απλό, στη γλώσσα του και λαϊκή παιδεία. Οι προσπάθειες της Εκκλησίας έγιναν πιο έντονες, όταν είδε να οργιάζει η ξένη προπαγάνδα χρησιμοποιώντας τη γλώσσα του λαού και έτσι η ορθόδοξη αντιπροπαγανδιστική κίνηση για να προφυλάξει τους ορθοδόξους ραγιάδες

1. Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, ό. π. σελ. 18.

2. Ιωάννης Σιόλας, *Σπουδαιότητα και αξία της Ελληνικής γλώσσας*, “Ελληνική Διεθνής Γλώσσα, έτος 2^ο, τόμος Α΄, τεύχος 7-8 (1991), σελ. 45.

χρησιμοποίησε και αυτή την απλή γλώσσα. Φυσικά την απλή γλώσσα μεταχειρίζονται και οι λιγότερο μορφωμένοι ή όσοι απευθύνονται σ' αυτούς, καθώς και οι ξενόγλωσσοι ηγεμόνες και οι Τούρκοι και οι Εβραίοι και όσοι αποτείνονται στον ελληνικό λαό.

Ως προς τη μορφή της, η γλώσσα αυτή έχει ή προσπαθεί να πάρει για βάση το σύγχρονο ιδίωμα του έθνους, που δεν έχει λάβει ακόμη τη γραμματική του μορφή. Και αυτό ήταν φυσικό, γιατί η αρχαϊστική παράδοση της παιδείας και της καθιερωμένης γραπτής γλώσσας εμπόδιζε την ανάπτυξη και τη γραφή της απλής, πολλοί αρχαϊκοί τύποι συνηθίζονταν ή δεν είχε βρεθεί ακόμη η κατάλληλη λέξη της δημοτικής για να αντικατασταθούν, ή κάποιοι στον προφορικό και στο γραπτό τους λόγο χρησιμοποιούσαν τύπους και των δύο γλωσσικών μορφών ή οι τυπογράφοι στοιχειοθετώντας διόρθωναν το κείμενο στο αρχαιότερο, από συνήθεια.

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας το λεξιλόγιο της νέας γλώσσας που αρχίζει να διαμορφώνεται, έχει τις μεγαλύτερες αλλαγές. «Από το ένα μέρος φτωχαίνει, ως προς τις έννοιες της παιδείας, της επιστήμης, του ανώτερου πολιτισμού, από το άλλο μέρος διαμορφώνεται πλουσιότερο ως προς τις διάφορες έννοιες της καθημερινής ζωής. Συγχρόνως εξακολουθεί ο πλουτισμός του από ξένες γλώσσες, ιδίως τα ιταλικά - στα ιταλοκρατούμενα προπάντων μέρη - και τούρκικα, γλώσσα των κατακτητών και του κράτους των για τέσσερις σχεδόν αιώνες. Ασήμαντη είναι η επίδραση από τα σλαβικά, τ' αρβανίτικα και τα βλάχικα, εκτός από μερικά ιδιώματα ή ορισμένα είδη ζωής, λ.χ. της ποιμενικής, όπου οι ξενισμοί είναι, σε πολλά τουλάχιστον μέρη, αφθονώτεροι. Όμοια χάνονται και πλήθος μεσαιωνικές λέξεις ελληνικής ή ξένης καταγωγής. Από το 17^ο αιώνα αρχίζουν και εισάγονται με την παιδεία και τις μεταφράσεις λόγιες λέξεις, που είναι αφθονώτερες το 18^ο αιώνα»¹.

Σημαντική στο θέμα μας είναι η υπογράμμιση του Αραβαντινού στη «Χρονογραφία της Ηπείρου», ο οποίος αναφερόμενος στο θέμα της γλώσσας στην περιοχή της Ηπείρου το 18^ο αιώνα, γράφει: «Και εν τη πόλει και εν ταις περιοχαίς αυτής επικρατούσα γλώσσα υπάρχει η Γραικική ή Νεοελληνική, λαλουμένη και παρά των Οθωμανών και των Εβραίων. Μιγνύεται δε κατά το μάλλον ή ήττον μετά τουρκικών λέξεων μεταξύ του όχλου της πόλεως, αλλά μεταξύ των χωρικών οι Τουρκικοί όροι σπανίζουν, και διατηρούνται παρ' εκείνους πολλοί όροι της αρχαίας Ελληνικής γλώσσας τεχνικοί και γεωργικοί, δυνάμενοι ίνα σχηματίσωσι συλλογήν αξιοπαρατήρητον και χρήσιμον»². Αυτά οπωσδήποτε ισχύουν και για τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο και είναι σημαντικό, γιατί δείχνει ότι η ελληνική _____

1. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική, Ιστορική Εισαγωγή*, ό.π. σελ. 48 - 49.

2. Παν. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Αθήνα 1856, τόμος Β', σελ. 250 - 251.

γλώσσα είχε μια κυρίαρχη θέση, είχε ένα χαρακτήρα διεθνή, αφού και η Οθωμανική αυτοκρατορία στη μεγαλύτερη ακμή της χρησιμοποιούσε ως επίσημη διπλωματική γλώσσα την Ελληνική. Έτσι «η γλώσσα μας σε μια εποχή που η πολιτική ύπαρξη του έθνους μας είναι ανύπαρκτη, που είμαστε ένα έθνος υπό δουλεία, διατηρεί τη σημασία της, την ισχύ της. Έχει ένα χαρακτήρα διεθνή μέσα σ' αυτό

το χώρο. Επαληθεύοντας για μια ακόμη φορά αυτό που συνέβη με τη Ρωμαϊκή κατάκτηση. Κατακτηθήκαμε μεν πολιτικά, αλλά υπερισχύσαμε πολιτιστικά»¹.

Ο Πατροκοσμάς μιλούσε στην ομιλούμενη γλώσσα των Ελλήνων της εποχής του, σ' αυτή, που κάποιοι ονόμαζαν "βάρβαρον και χυδαίαν". Γνώριζε πολύ καλά ότι καμία γλώσσα δεν είναι και δεν θεωρείται χυδαία, αν σκεφθούμε, ότι και το Ευαγγέλιο, οι Πράξεις και οι Επιστολές των Αποστόλων, δεν γράφτηκαν στην επίσημη γλώσσα της εποχής, που ήταν «η Κοινή λεγομένη, ήτις κατ' ουσίαν ήτο αυτή η Αττική, αλλ' εις την ομιλουμένην γλώσσαν των Ελλήνων και Ελληνιστών της Ασίας και της Αφρικής, εις την οποίαν μεταφράσθη και η Παλαιά Διαθήκη, κατά την μαρτυρίαν του Γ. Ν. Χατζιδάκι. (Αθήναιον

τόμ. Ι', σελ. 93 - 94)»². Επίσης ο Άγιος Κοσμάς γνώριζε και εφάρμοσε του Παύλου το λόγο, «ούτω και ημείς δια της γλώσσης εάν μη εύσημον λόγον δώτε, πως γνωσθήσεται το λαλούμενον; έσεσθε γαρ εις αέρα λαλούντες»³, και δεν ήθελε να μιλάει στον αέρα, αλλά στα αυτιά και στις καρδιές των ακροατών του. Ο μεταρρυθμιστής ιεράρχης Κύριλλος Λούκαρις έγραφε: «Ο Θεός ήθελε από την αρχή πάντοτε να αναγινώσκονται τα λόγια του εις απλή γλώσσα και δια τούτο τον ειδικόν του νόμον ο Θεός έγραψέν τον εις πλάκας εβραϊκά δια να τον γροικήσει ο λαός όλος»⁴ και εις την αυτήν γλώσσαν οπού ήτον γροικιζάμενη εις όλους ο Μωυσής και οι λοιποί προφήται τα άγια και ιερά βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης τα έγραψαν. Και όταν ο λαός εμετατοπίσθη δια μέσω της αιχμαλωσίας εις την Βαβυλώνα, όπου έμαθαν τη βαβυλωνική γλώσσα, ο Δανιήλ έγραφε βαβυλωνικά»⁴. Και ο Δημήτριος Καταρτζής αργότερα θα τονίσει: «Η γλώσσα εφευρέθηκε για να κοινολογούμε της ιδέαις μας αναμεταξύ μας, και να καταλαβαίνουμε μ' ευκολία ένας τον άλλον. Αυτό λοιπόν δε γίνεται σωστά και ορθά, α δε λαλούμε ή α δεν ακούμε τη γλώσσα που έχουμε έξι, κι οπού συνηθίσαμε να λαλούμε και ν' ακούμ' απ' τα μικράτα μας, το οποίο σ' εμάς _____

1. Σ. Παπαδόπουλος, *Η Ελληνική γλώσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, περ. "Ελληνική Διεθνής Γλώσσα", τόμ. Α', τεύχ. 7 - 8, (1991), σελ. 330.
2. Χρ. Ανδρεάδης, *Η γλώσσα μας*, Αθήνα 1903, σελ. 280.
3. Α' Κορινθίους ΙΔ', 8 - 9.
4. Μ. Περάνθης, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμος 1, ό. π. σελ. 429, επίσης Ε. Κριαράς, *Το γλωσσικό ζήτημα*, "Φιλολόγος", τόμ. Δ', τεύχ. 17, Σεπτέμ. 1979, σελ. 135.

είν' η ρωμαϊκία γλώσσα, στην οποία μπορούμε με κάθ' ευκολία και χωρίς σκέψι πολλή να εκφράζουμε της ιδέαις μας...»¹.

Για τη γλώσσα του Πατροκοσμά κάνει λόγο πρώτος ο βιογράφος του, ο Σάπφειρος Χριστοδουλίδης, που ήταν μαθητής και ακόλουθός του σε πολλές περιόδους ή ο Νικόδημος Αγιορείτης, που ήταν αξιόπιστος λόγιος της εποχής και οπωσδήποτε γνωστός του Αγίου. «Ητον δε η διδαχή του, καθώς ημείς αυτήκοοι αυτής εγενόμεθα, απλουστάτη, ωσάν εκείνη των αλιέων»². Η περιεκτική αλλά ουσιαστική αυτή μαρτυρία δείχνει τη γλώσσα του Πατροκοσμά. Ο υπερθετικός «απλουστάτη» αποδεικνύει την απλότητα, όχι μόνο των νοημάτων, αλλά και της γλώσσας. Το

τελευταίο διευκρινίζεται πληρέστερα με την προσθήκη «ωσάν εκείνη των αλιέων», δηλαδή των απλών ανθρώπων, όπως ήταν οι Απόστολοι του Κυρίου³. Ο Άγιος μιλούσε με απλότητα, όχι απλοϊκότητα. Η απλότητα στη γλώσσα και στην έκφραση είναι χαρακτηριστικό όλων εκείνων των πνευματικών ανθρώπων, που γνωρίζουν να μπαίνουν στη ψυχή και να την εκφράζουν. «Δε θέλω τίποτε άλλο παρά να μιλήσω απλά...», γράφει ο Γ. Σεφέρης, στο ποίημά του «Πάνω σ' έναν ξένο στίχο». Ο Πατροκοσμάς μιλούσε την απλή γλώσσα του λαού και γινόταν κατανοητός απ' όλους. Και κατανοητή γλώσσα ήταν η ομιλούμενη της εποχής του.

Βασικά κριτήρια για τη γλώσσα που μιλούσε ο Πατροκοσμάς είναι οι **Επιστολές**, που έγραψε ο ίδιος και οι **Διδαχές**, που έγραφαν κατά τη διάρκεια του κηρύγματος ή μετά, εγγράμματοι ακροατές του, για να έχουν τους λόγους του, να τους διαβάσουν σε άλλους, να τους μεταφέρουν στον τόπο τους ο καθένας ή τους το ζητούσε ο ίδιος ο Άγιος για να με ταφερθεί το κήρυγμά του σε τόπους που δεν μπορούσε να πάει ο ίδιος. Εξάλλου και μέσα στις Διδαχές έχουμε την παράκληση του Αγίου και την «πληρωμή», που ο ίδιος ζητούσε: «Το λοιπόν και εγώ τώρα θέλω τον μισθόν του κόπου μου. Η πληρωμή μου δεν εί ναι άσπρα και φλωριά, δεν θέλω εγώ τέτοια, ούτε έχω τι να τα κάμω ή που να τα βάλω, αλλά θέλω να μου δώσετε δια τον κόπον μου μία υπόσχεσιν, να μου τάξετε αυτά όλα οπού σας είπα να τα φυλάξετε και να τα βάλετε μέσα εις την καρδίαν σας και πάντα αυτά τα θεία λόγια να είναι η κουβέντα σας και το μίλημά σας, όταν ανταμώνεσθε, διατί είναι λόγια του Παναγίου Πνεύματος, είναι πολύ τιμιώτερα και καλύτερα από τζοβαίρια και μαργαριτάρια και καλότυχοι εκείνοι οπού τα βάνουν εις

1. Κ. Θ. Δημαράς, Δημήτριος Καταρτζής, Δοκίμια, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1974, σελ. 8.

2. Σ. Χριστοδουλίδης, *Βίος και ακολουθία Κ. Αιτωλού*, ό.π. σελ. 15, επίσης Νικ. Αγιορείτης, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, εκδ. Ορθόδοξος Κυψέλη, Θεσ/νίκη 1996, σελ. 733.

3. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό.π. σελ.78.

τον νουν τους και εις την καρδίαν τους»¹.

Οι **Επιστολές** δεν μας δίνουν ακριβώς τη γλώσσα που μιλούσε ο Άγιος, αν και είναι τα μόνα γραπτά του κείμενα. Γραμμένες με πιο πολλά λόγια στοιχεία, δείχνουν ένα λόγιο άνδρα της εποχής του με παιδεία, που γνωρίζει να χειρίζεται σωστά το λόγο σε κάθε περίπτωση. Ήταν επίσημα έγγραφα, που έστελνε στα χωριά για τη σύσταση Σχολείων ή στις αρχές του τόπου για να πάρει άδεια για το κήρυγμά του. Όμως δεν μπορούμε να στηριχτούμε στη γλώσσα των Επιστολών και να βγάλουμε συμπεράσματα για τη γλώσσα που μιλούσε ο Πατροκοσμάς, γιατί διαφέρουν πολύ από ένα προφορικό κήρυγμα, ένα λόγο αυθόρμητο, γεμάτο πάθος, δυναμισμό και αγάπη, όπως ήταν οι Διδαχές του Πατροκοσμά. Εξάλλου και άλλοι επιφανείς άνδρες της Τουρκοκρατίας έγραφαν στη λόγια γλώσσα και μιλούσαν στη δημώδη, όπως ήδη έχουμε αναφέρει. Αδύνατο ο Πατροκοσμάς να μιλούσε στη γλώσσα των Επιστολών του, γιατί δεν θα τον καταλάβαιναν και ο σκοπός του ήταν να γίνεται κατανοητός από τον απλό λαό.

Οι *Διδαχές*, γραμμένες από ακροατές του Αγίου, φαίνεται ότι ήταν γραμμένες στη γλώσσα που ο ίδιος μιλούσε, αφού οι οπαδοί του άκουγαν και αποτύπωναν στο χαρτί τα λόγια του, τα οποία ήθελαν να θυμούνται πάντα, με τις ιδιαιτερότητες και το συναισθηματικό τους τόνο, με τις εκφράσεις που χρησιμοποιούσε και τις ιδιοτυπίες του, με την έξαρση, το πάθος και τον ενθουσιασμό του. Και πράγματι, διαβάζοντας τις *Διδαχές* του Πατροκοσμά νιώθουμε ότι μιλάει ο ίδιος, γιατί έχουν φόρτιση συναισθηματική και τόνο και παλμό και φράσεις και νοήματα, που μόνο εκείνος θα μπορούσε να εκφράσει.

Μελετώντας το θέμα της γλώσσας του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού, κατά τη γνώμη μας, η γλώσσα των χειρογράφων και των εκδόσεων των *Διδαχών* μετά το 1900, είναι πολύ κοντά στη γλώσσα του Αγίου, γιατί δεν εξηγείται διαφορετικά το γεγονός πως κείμενα που γράφτηκαν από διαφορετικούς στη γλώσσα του ανθρώπους σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους, χωρίς το ένα να προέρχεται από το άλλο, εμφανίζουν λέξεις, φράσεις και παραγράφους ολόκληρες, ίδιες. Είναι χαρακτηριστικό, ότι βρέθηκαν χειρόγραφα της ίδιας *Διδαχής* σχεδόν ίδια με μικροδιαφορές στη γλώσσα ή στην έκφραση των νοημάτων, όπως «μολυσμένος» στο ένα χειρόγραφο και «μεμολυσμένος» στο άλλο. Αυτό, εκτός την αντιγραφή των διαφόρων *Διδαχών* από ένα χειρόγραφο, που είναι σωστό και φυσικό, αποκαλύπτει και κάτι άλλο, που πρέπει να μας απασχολήσει ιδιαίτερα. Ίσως η λίγο διαφορετική γλώσσα *Διδαχών* με ίδιο περιεχόμενο να οφείλεται στην προτίμηση διαφορετικών γλωσσικών μορφών του Αγίου, για να επικοινωνήσει καλύτερα με τους ακροατές του,

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό.π. Διδαχή Α2, σελ. 175.

αφού οπωσδήποτε οι Παργινοί και οι κάτοικοι των πόλεων της Επτανήσου θα ήταν σε καλύτερο βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο από τους ορεσίβιους, τους κολλήγους και τους ξωμάχους της ελληνικής υπαίθρου. Έτσι ο μεγάλος και σοφός Διδάχος χρησιμοποιούσε διαφορετική γλωσσική μορφή ανάλογα με το ακροατήριό του.

Η άποψη αυτή μπορεί να αποδειχθεί από ένα απόσπασμα *Διδαχής*, το οποίο διασώζει ο Χριστόφορος Περραιβός, σε γλώσσα με πολλά λόγια στοιχεία και το οποίο εκφωνήθηκε από τον Πατροκοσμά στην Πάργα, πόλη εμπορική, με καλύτερο βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων της. Μπορεί η *Διδαχή* να απεικονίζει τη γλώσσα του ίδιου του Περραιβού¹ ή των «διαφόρων γερόντων Παργίων» από τους οποίους «πολλάκις εκ συμφώνου» πληροφορήθηκε το περιεχόμενο της *Διδαχής*, αλλά δεν είναι παράδοξο και αντιφατικό ο Πατροκοσμάς ο ίδιος να χρησιμοποιήσει ένα πιο λόγιο γλωσσικό ιδίωμα στην Πάργα:

«Ευλογημένοι χριστιανοί, αι πολλάί εκκλησίαι ούτε διατηρούν, ούτε ενισχύουν την πίστιν μας όσον και όπως δει, ει μεν οι εις τον Θεόν πιστεύοντες δεν είναι φωτισμένοι υπό των τε παλαιών και των νέων αγίων γραφών^ε η πίστις μας δεν εστερεώθη υπό αμαθείς αγίους, αλλά από σοφούς και

παιδευμένους αγίους, οίτινες και τας αγίας Γραφάς ακριβώς μας εξήγησαν, και δια θεοπνεύστων λόγων αρκούντως μας εφώτισαν^ε σήμερον όμως, ένεκα των εξ αμαρτιών μας συμπεσουσών δεινών περιστάσεων, λείπουν, ή τουλάχιστον εισί σπανιώτατοι τοιούτοι σοφοί και ενάρετοι άνδρες, όπως διατηρήσωσιν ανεπηρέαστους τους ορθοδόξους ομογενείς μας^ε διότι πως δύναται να διατηρηθή αβλαβές το Έθνος μας κατά τε την θρησκείαν και ελευθερίαν, οπότεν ο ιερός αυτού κλήρος αγνοή κατά δυστυχίαν των αγίων Γραφών την εξήγησιν, ήτις εστί το φως και η στερέωσις της πίστεως; Όταν ένας ποιμήν δεν γνωρίζει το θρεπτικόν χόρτον δια το ποίμνιόν του, δεν θεραπεύη τα τυχόντα πάθη του, δεν προφυλάττη αυτά από άγρια θηρία και κλέπτας, πως είναι δυνατόν να διατηρηθή δια πολύν καιρόν εκείνο το ποίμνιον; Λοιπόν, τέκνα μου Πάργιοι, προς διαφύλαξιν της πίστεως, και ελευθερίαν της Πατρίδος, φροντίσατε να συστήσητε ανυπερθέτως σχολεί- _____

1. Το κείμενο που ακολουθεί μπορεί να είναι γλώσσα του Περραιβού. Βρίσκεται στο έργο του ‘*Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φερραίου του Θετταλού*’, α΄ έκδ. Αθήνα 1860, σελ. 48, όπου κάνει λόγο για τη δράση του Αγίου Κοσμά στη Μακεδονία, Θεσσαλία και Ήπειρο. Οι πληροφορίες που είχε από τους Παργίους γέροντες για τη διδαχή του Αγίου στην Πάργα, ίσως διατυπώθηκαν με το δικό του γλωσσικό ιδίωμα, αφού και το υπόλοιπο κείμενο έχει την ίδια γλώσσα.

ον Ελληνικόν, δι’ ου γνώσονται τα τέκνα υμών άπερ υμείς αγνοείτε»¹.

Γλώσσα με λόγια απόκλιση συναντάμε και στο απόσπασμα της Διδαχής του Πατροκοσμά, που ο Τριαντάφυλλος Μπάρτας διασώζει: «Τέκνα μου αγαπητά, εν Χριστώ, διατηρήσατε γενναίως και ατρομήτως την ιεράν ημών θρησκείαν και την γλώσσαν των πατέρων, διότι αμότερα ταύτα χαρακτηρίζουσι την φιλάτην ημών πατρίδα και άνευ τούτων το έθνος ημών καταστρέφεται. Μην απελπισθήτε, αδελφοί μου, η θεία πρόνοια θέλει πέμψει μίαν ημέραν την ουράνιον σωτηρίαν ίνα φαιδρύνη τας καρδίας ημών προς απαλλαγήν εκ της ελεινής καταστάσεως εν τη οποία ευρισκόμεθα...»².

Βέβαια, δεν ήταν αυτή η γλώσσα του Πατροκοσμά, ακόμη και στο πιο ανεβασμένο βιοτικό και πνευματικό επίπεδο κάποιων πόλεων και ακροατών του, όμως δεν είναι καθόλου απίθανο ο Άγιος να χρησιμοποίησε γλώσσα με λόγια απόκλιση εδώ, και μια πιο απλή και προσιτή γλώσσα σε άλλους τόπους. Έτσι στα κείμενα των Διδαχών παρατηρούμε τύπους με διαφορετικό γλωσσικό τυπικό, όπως εμείς και ημείς, σχωρέσης και συγχωρέσης, πατήρ και πατέρας, πληρωμή και πλερωμή, σε λέγω και σου λέγω, σχολείον και σκολείον, καιόμεσθεν και καιόμεθα, είμεσθεν και είμεθα, αξιωθήκετε και αξιωθήκατε.

Τα κείμενα του Πατροκοσμά, γραπτά - οι Επιστολές - ή προφορικά - οι Διδαχές - είναι ‘‘κείμενα αληθινά’’, γιατί μ’ αυτά επικοινωνεί με το λαό, εισδύουν στην ψυχή του λαού, και συντελείται η συνάντηση, η επικοινωνία ανθρώπου με άνθρωπο. Γιατί «κάθε κείμενο αληθινό, κάθε γνήσιο επικοινωνιακό γεγονός, προφορικό ή γραπτό, είναι μια συνάντηση με τον άλλο. Κάθε κείμενο είναι και μια δημιουργία, ένας μικρόκοσμος από προθέσεις και στόχους, από επιλογές και αποφάσεις, από γλωσσικές απόπειρες να συνταιριάσουμε το δικό μας κόσμο με τον κόσμο του άλλου»³. Τα κείμενα

του Πατροκοσμά, γραπτά ή προφορικά, ήταν ό,τι καλύτερο θα μπορούσε ν' ακούσει και να έχει ο ταπεινός ραγιάς, ο ξεχασμένος ορεσίβιος, ο εγκαταλειμμένος αγρότης, ο γνήσιος Έλληνας και αυριανός επαναστάτης στα μαύρα χρόνια της σκλαβιάς.

Κλείνοντας το θέμα της γλώσσας που μιλούσε ο Πατροκοσμάς, καταλήγουμε στα εξής: Ο Άγιος των γραμμάτων της Τουρκοκρατίας, σεβόταν τη γλώσσα του λαού και γνώριζε καλύτερα από τον καθένα εκείνο, που ο Κοραΐς θα πει αργότερα: «Η γλώσσα είναι _____»

1. Χριστ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, ό.π. σελ. 48.
2. Τριαντάφυλλος Μπάρτας, *Περί εποίκων Ρωμαίων εν Ελλάδι*, Βουκουρέστι 1878, σελ. 9 - 10.
3. Γ. Μπαμινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία. Το παράδειγμα της Ελληνικής*, ό. π. σελ. κζ' - κη'.

εν από τα πλέον αναπαλλοτρίωτα του έθνους κτήματα. Από το κτήμα τούτο μετέχουν όλα τα μέλη του έθνους με δημοκρατική ισότητα». Γι' αυτό ο Πατροκοσμάς, για να γίνεται κατανοητός από τους ακροατές του, μιλούσε την ομιλούμενη γλώσσα της εποχής του, την απλοελληνική ή δημοτική, ανάμεικτη με κάποια λόγια στοιχεία, που προερχόταν από την εκκλησιαστική γραμματεία, γνωστή στις λαϊκές μάζες.

Η γλώσσα του Πατροκοσμά ήταν εθνική. Μια γλώσσα για να είναι εθνική πρέπει να συνδέεται με το εθνικό παρελθόν και να είναι κατανοητή από το λαό, γραμματισμένους και αγράμματους, που αποτελούν τμήμα του έθνους. Δίδαξε στην απλή γλώσσα του λαού με απλά και κατανοητά λόγια τις μεγάλες αλήθειες της χριστιανοσύνης, «χρησιμο- ποιούσε το γλωσσικό κώδικα του μέσου Ρωμιού, εμπλουτίζοντάς τον με εκφράσεις από το Ευαγγέλιο και τη λατρεία, προσιτές ως ακούσματα στο λαϊκό αισθητήριο»¹. Δίδαξε στη δημοτική γλώσσα, που καταλάβαινε ο ολιγογράμματος και ο αγράμματος λαός. Γιατί σ' αυτόν το λαό απευθύνθηκε, αυτόν θέλησε να αναβαπτίσει στην πίστη, να προστατέψει, να σώσει από το θανάσιμο εναγκαλισμό του Ισλάμ. Γιατί «ο λαός αναζήτησε τις ρίζες του και τις βρήκε μέσα στη νεοελληνική έκφραση της ζωής του. Έφερε τη γλώσσα του ως την καρδιά. Άκουσε μέσα από τη γλώσσα του την αντίσταση του γένους του. Κατάγραψε μέσα από τα τραγούδια τη νεοελληνική ιστορία του και τη θρησκεία του. Γι' αυτό λειτούργησε με τόση εντέλεια η γλώσσα και η συνείδηση της γλώσσας σε όλους τους αιώνες της Τουρκοκρατίας»².

«Ο “δημοτικισμός” όμως του Πατροκοσμά είναι φυσικός και αβίαστος. Δε βιάζει τη γλώσσα για να καταλήξει σε κάποια “φτιαχτή” μορφή της. Πρόκειται για έναν “εθνικό δημοτικισμό”, χωρίς ταξικό χαρακτήρα. Στόχος του δεν ήταν η δημαγωγία, αλλά ο φωτισμός του λαού στην ολότητά του. Η πατερική δε αυτή στάση του Πατροκοσμά ήταν και η αιτία της επιτυχίας του, σε αντίθεση με άλλους κήρυκες της εποχής του, που κλεισμένοι στα γλωσσικά τείχη τους, απέτυχαν στην προσέγγιση του λαού και την κατάκτηση της εμπιστοσύνης του»³.

Αυτή τη γλώσσα του λαού χρησιμοποίησε ο Πατροκοσμάς, τη δημοτική, την ομιλούμενη γλώσσα της εποχής του με γλωσσικά στοιχεία της λόγιας και καθαρεύουσας, της γλώσσας των Γραφών και της εκκλησιαστικής παραδόσεως, με λέξεις μεσαιωνικές, λαϊκές, ξενικές - όταν ήταν απαραίτητο για την καλύτερη κατανόηση - ή με λέξεις γνωστές _____

1. Γ. Μεταλληνός, *Η χρήση του “Έλληνας Λόγος” στην Εκκλησία, “Νέμεσις”,* Αδράστεια Εκδοτική Α.Ε. Οκτώβριος 1999, σελ. 94.
2. Χρ. Τζούλης, *Ηρωικός κόσμος*, ό. π. σελ. 15.
3. Γ. Μεταλληνός, *Η χρήση του “Έλληνας Λόγος” στην Εκκλησία*, ό. π. σελ. 94.

και που είχαν επικρατήσει στην ελληνική γλώσσα. Δεν είναι θέμα λέξεων η γλώσσα. Μπορούμε να χρησιμοποιούμε και λόγια στοιχεία και ξένες λέξεις, ενταγμένες όμως στο ελληνικό λεξιλόγιο, σύμφωνα με τους κανόνες δομής της γραμματικής και του συντακτικού.

Η δομή του λόγου του Πατροκοσμά ήταν δημώδης και απλή, με τις επαναλήψεις των ρημάτων και τη χρησιμοποίηση φράσεων απλών. Το ύφος, επίσης, απλό, συνηθισμένο σε κείμενα, που σκοπό τους έχουν να ωφελήσουν το λαό. Γνώριζε πολύ καλά τη λόγια, γλώσσα επίσημη των διδασκάλων και λογίων της εποχής του, αλλά τη χρησιμοποιούσε μόνο όταν έπρεπε. Τη γλώσσα του δεν την καταλάβαιναν μόνο, αλλά και την αισθάνονταν οι ακροατές του. Κατανοώντας ο Πατροκοσμάς τη σύγχρονη νεοελληνική πραγματικότητα και αντλώντας τη Διδαχή από τα κατάβαθα της ψυχής του, γράφει και μιλάει με πύρινη πνοή, είναι απλός και συναρπαστικός, χρησιμοποιώντας τη γλώσσα που άγγιζε και δονούσε την ψυχή του Έθνους, την ψυχή του λαού. Η φωνή του Πατροκοσμά είναι «ένας κλώνος από το στιβαρό δένδρο» της Φυλής, «που έδωσε τον Ερωτόκριτο και τη Θυσία του Αβραάμ, έδωσε τα δημοτικά μας τραγούδια»¹. Ο Πατροκοσμάς είναι «άρχοντας της γλώσσας». Όχι των λεξικών ή του συντακτικού, αλλά αυτής της ζωντανής φύσεως, που του μεταγγίζει κάθε στιγμή που ανασαίνει η Φυλή του. Ο Πατροκοσμάς «άνοιξε ένα δρόμο που προφυλάσσει από την πώλωση, τεχνητή οπωσδήποτε, ανάμεσα στη δημοτική και την καθαρεύουσα, που επέβαλαν κάποιοι άλλοι. Το παράδειγμά του διασφαλίζει την ενότητα της γλώσσας, διαχρονικά και συγχρονικά»². Είναι ένας μεγάλος διδάσκαλος της γλώσσας μας³.

1. Γ. Σεφέρης, *Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, τόμος 1, σελ. 40.

2. Γ. Μεταλληνός, *Η χρήση του “Έλληνας Λόγος” στην Εκκλησία*, ό. π. σελ. 94.

3. Ο μόνος που επέκρινε τον Άγιο για τη χρησιμοποίηση της γλώσσας του λαού ήταν ο Νεόφυτος Δούκας, ο ίδιος αρχαϊστής και λάτρης της αρχαίας διαλέκτου. Σε ένα γράμμα του κατηγορεί τον Πατροκοσμά και τον Κοραή, γιατί άφησαν στους μεταγενέστερους το δύσκολο έργο να καθαρίσουν τις «κηλίδες», που αυτοί «ενεκόλασαν» στο Γένος, εννοώντας ότι μίλησαν και έγραψαν στη γλώσσα του λαού. Η επιστολή αυτή δείχνει το φανατισμό μερικών αρχαϊστών και καθαρευουσιάνων και τα κωλύματα που έφερναν στην εξέλιξη της Ελληνικής γλώσσας: «Κοσμάς ο Ιεροκήρυξ εξηκοστός ήδη έτει γενόμενος προ ημών, και ο καθ' ημάς Κοραής, ούτοι εν μεγίστω αξιώματι αμφότεροι, ο μεν ευσεβεία, ο δε παιδεία παρά των Ελλήνων γενόμενοι, ει μεν εκέχρηντο τω ευτυχίματι δεξιότερον, ο μεν προς το των Ελλήνων το δεισίδαμον απαλείψαι, ο δε προς το επιρρώσαι αυτούς την αρχαίαν ανασώσασθαι γλώσσαν, μέγιστα αγαθά αν ήσαν ημίν διαπεπραγμένοι». Νεόφυτος Δούκας, Ν. *Επιστολή 674*, Αθήνα 1839, τόμος Α', σ. 133. Η διαφθορά της γλώσσας, που ισχυριζόταν ο Δούκας, δεν είναι παρά ανανέωση της γλώσσας.

3.3.2. Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΚΑΙ ΔΙΔΑΧΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ

Βασικά κριτήρια για τον καθορισμό της γλώσσας, την οποία μιλούσε ο Πατροκοσμάς, είναι οι Επιστολές, που ο ίδιος έγραψε και έστειλε για τη σύσταση των Σχολείων, και τα κείμενα των Διδαχών του, όπως σώζονται στα διάφορα χειρόγραφα και τις εκδόσεις του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα.

Όπως έχουμε αναφέρει, σώζονται 14 Επιστολές¹, που έστειλε ο Άγιος σύντομες, διατυπωμένες σε απλό και καθαρό ύφος. Οι έντεκα αναφέρονται στην ίδρυση Σχολείων και στις σχολικές επιτροπές, τις οποίες ο Πατροκοσμάς συνιστούσε για την καλή λειτουργία των Σχολείων και είναι ίδιες κατά τη σύνταξη και το περιεχόμενο - πλην εκείνης προς τους κατοίκους των Συρακάτων - σχεδόν πανομοιότυπες και διαφέρουν μόνο κατά τον αποδέκτη στην αρχή και τα ονόματα της σχολικής επιτροπής στο τέλος. «Η γλώσσα τους έχει μια λόγια απόκλιση»², αφορούν πρακτικές συστάσεις και συμβουλές στους κατοίκους διαφόρων χωριών για την ίδρυση ή λειτουργία Σχολείων, είναι οι λεγόμενες “ιδρυτικές” Επιστολές Σχολείων. Μια προσεκτική μελέτη των Επιστολών θα μας πείσει για τη διαφορετική τους γλώσσα από τη γλώσσα των Διδαχών με λόγια, ως επί το πλείστον, στοιχεία, όπου δε διακρίνουμε «τον οίστρο και την έμπνευση της στιγμής»³, ούτε τον ενθουσιασμό και τη φυσικότητα του προφορικού λόγου. Είναι “επίσημα” κείμενα, αφού απευθύνονται στις Αρχές των χωριών και έχουν ένα συγκεκριμένο σκοπό και τυπικό. Διακρίνουμε βέβαια το γραφικό χαρακτήρα ανθρώπου δραστήριου και δυναμικού, ο οποίος ξέρει τι θέλει και επιβάλλει με τον τρόπο του τη γνώμη του.

Χαρακτηριστικό των Επιστολών είναι η προσεγμένη γλώσσα με τα λόγια στοιχεία, οι σωστοί γραμματικοί τύποι, όπως *οι μετοχές*, «περιερχόμενος και διδάσκων», «βλέποντας», «ελπίζοντας και διδάσκοντας», «δοξάζοντες», «οι κατοικούντες», *η χρήση των προθέσεων και η σύνταξη τους με τη σωστή πτώση*, «δια την ψυχικήν και σωματικήν σας υγείαν», «κατά δύναμιν», «δια το σχολείον σας», «εξ ιδίων πόνων, ή κοινώς από βακούφια δια να λάβητε και παρά Θεού τον μισθόν σας και τιμή παρά ανθρώπων», *η χρήση της Υποτακτικής*, κατά τους κανόνες, «δια να λάβητε», «να βοηθήτε», «να ευλογήση», «να σας αξιώση και να σας βάλη», *οι λόγιες λέξεις*, «να μαν-

1. Σ. Μπεττής, *Αγιοκοσμικά*, “Ηπειρωτική Εστία” ό.π. τόμ. 23 (1974), σελ. 346.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, ό.π. σελ. 77.

3. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 290.

θάνουν τα παιδιά σας γράμματα χωρίς πληρωμή», «...δια να κυβερνήσουν το σχολείον», που έρχονται σε μεγάλη αντίθεση με τις ίδιες λέξεις και φράσεις που χρησιμοποιεί στις Διδαχές του, «παιδιά», «χωρίς πλερωμήν», «ναν το κυβερνήσουν».

Επίσης οι Επιστολές έχουν τις σωστές και καθιερωμένες *προσφωνήσεις* στην αρχή, «Ευγενέστατοι αγαπητοί μου αδελφοί» και *το όνομα και την υπογραφή* του Αγίου στο τέλος,

«Κοσμάς ιερομόναχος ευχέτης σας», «Κοσμάς ιερομόναχος και ανάξιος ευχέτης σας», «Κοσμάς ιερομόναχος και ανάξιος δούλος σας», «Κοσμάς ιερομόναχος και ευχέτης πάντων των χριστιανών», μαζί με τη χρονολογία, το μήνα και την ημερομηνία, «αψοζ΄ (1777) Ιουνίου 13», «αψοθ΄ (1779) Μαρτίου 2», «αψοθ΄ (1779) Ιουλίου 1΄», ή μόνο τη χρονολογία και το μήνα, «αψοθ΄ (1779) Ιούλιος μην», «αψοθ΄ (1779) Ιανουάριος».

Τρεις Επιστολές έχουν σταλεί σε συγκεκριμένα πρόσωπα, στον τοποτηρητή της Μητροπόλεως Κεφαλληνίας Γεώργιο Κλαδά, στον Τούρκο κατή και στον αδελφό του Χρύσανθο. Αυτές είναι πιο προσεγμένες στη γλώσσα, στη μορφή και στο περιεχόμενο, γιατί απευθύνονται σε εγγράμματους και ανθρώπους που έχουν κάποια θέση στην Εκκλησία ή στην πολιτεία - ο τοποτηρητής της Μητροπόλεως Κεφαλληνίας Γεώργιος Κλαδάς και ο Τούρκος κατής - ή είναι λόγιοι και συγχρόνως πολύ αγαπημένα και σεβαστά πρόσωπα, όπως ο αδελφός του Χρύσανθος. Ανάλογα με τη θέση του καθενός απευθύνεται και προσφωνεί χρησιμοποιώντας λέξεις καθαρά λόγιες, μερικές από τις οποίες, ίσως ήταν άγνωστες στον απλό λαό.

Στον τοποτηρητή της Μητροπόλεως Κεφαλληνίας απευθύνεται με σεβασμό και τιμή για το αξίωμά του, αναγνωρίζοντας την εξουσία και τη θέση του. Η προσφώνηση έχει όλους τους τίτλους «τω αιδεσιμωτάτω και ελλογιμωτάτω κ.κ. Γεωργίω Κλαδά, μεγάλω οικονόμω και αρχιδιδασκάλω Κεφαλληνίας» «Σοφολογιώτατε, πανοσιώτατε, άγιε μέγα οικονόμε, κύριε Γεώργιε...». Η γλώσσα του έχει λόγια, ως επί το πλείστον, στοιχεία, «ευρισκόμενος εδώ εις το ευλογνμένον νησίον και λαμβάνοντας την άδειαν... μοι εφάνη εύλογον και νόμιμον το να αναφέρω εις την πανοσιότητά σου και ζητώ άδειαν παρά σου», σωστή σύνταξη και έκφραση, χρησιμοποιώντας και τύπους της αρχαϊζουσας, όπως τη δοτική «μου», το β΄ Αόριστο «εφάνη», τον υπερθετικό του επιθέτου ελλόγιμος, «ελλογιμωτάτω». Αυτό φανερώνει τη βαθιά γνώση του θαυμάσιου ελληνικού λόγου, που είχε ο Πατροκοσμάς. Καλή δημοτική γράφει αυτός που έχει και κλασική παιδεία.

Η γλώσσα της Επιστολής προς τον Τούρκο κατή είναι πιο απλή, πλησιάζει περισσότερο τη γλώσσα των Διδασχών και του απλού λαού, γιατί ο Τούρκος κατής γνώριζε την ελληνική γλώσσα της εποχής του, την απλή που ήταν και γλώσσα των Τούρκων κατακτητών, χωρίς τους αρχαϊσμούς και τα λόγια στοιχεία των εγγραμμάτων. «Ενδοξώτατε, σοφώτατε και πολύχρονημένε αφέντη κατή, σε ασπάζομαι και παρακαλώ τον άγιον Θεόν δια την σωματικήν και ψυχικήν σου υγείαν και ευτυχίαν», γράφει προσφωνώντας τον Τούρκο ιεροδικαστή. Δε χρησιμοποιεί το λόγιο τύπο «μοι εφάνη εύλογον», αλλά τον πιο απλό «μου εφάνη εύλογον».

Η Επιστολή προς τον αδελφό του Χρύσανθο έχει πιο πολλά λόγια στοιχεία, αφού απευθύνεται σε λόγιο και διδάσκαλο, χωρίς να χάνεται ο ζεστός και φιλικός τόνος του αδελφού προς τον αδελφό. Γράφει σε δικό του άνθρωπο και γι' αυτό λείπουν οι ψυχρές προσφωνήσεις. Η Επιστολή διακρίνεται για τη ζεστασιά και οικειότητα, όπως και για τον εξομολογητικό και απολογητικό της τόνο. Αφθονούν τα λόγια στοιχεία «αγαπητέ μοι αδελφέ», «προσκυνώ σε», «λέγω σοι», οι δοτικές «χάριτι

θεία», «τω λέγοντι», «μου», «σου», τα αρχαϊκά ρήματα και οι καταλήξεις «οΐδε», «περι- ήλθον», «εποίησα», «προσκυνούσι», «αγαπώσι», «υγίαινε», η χρήση της Υποτακτικής, «να δοξάσης», «αν ο Θεός θέλει», οι τύποι της προσωπικής αντωνυμίας «εμέ, μοι, σε, σου», της κτητικής «σος», οι αντωνυμίες και τα επιρρήματα «τινων», «οπωσούν», η σύνταξη των προθέσεων «κατ' εμέ», «περί εμέ», «διά τινων», «κατά το παρόν», οι μετοχές «ασπαζόμενος», «συνεργούντος», «βεβαιούντος», «επακολουθησάντων», «τω λέγοντι», και η γενική απόλυτος «του Κυρίου συνεργούντος».

Πιο κοντά στη γλώσσα που μιλούσε ο Άγιος μας φέρνουν τα κείμενα των Διδαχών, που έχουν διασωθεί. Ο Μενούνος ξεχωρίζει τα κείμενα των εκδόσεων σε δύο κατηγορίες, σε εκείνα που έχουν εκδοθεί μέσα στον 19^ο αιώνα και εμφανίζουν μια μορφή γλώσσας, που αποκλίνει προς τη λόγια, και στις εκδόσεις και τα χειρόγραφα του 20^{ου} αιώνα - πάντα με εξαιρέσεις - που παρουσιάζουν μια λαϊκότερη μορφή. Πολλές φορές όμως στην ίδια Διδαχή μπορεί να συναντήσουμε έναν τύπο της καθαρεύουσας και πιο κάτω τον ίδιο τύπο στη δημοτική. Ή στις Διδαχές του 19^{ου} αιώνα βρίσκουμε τύπους αρχαϊκούς, άρα αταίριαστους στο λαϊκό δίδαχο, ή πάλι κάποιες λέξεις της ομιλουμένης, όπως «σκύλοι, γάιδαροι, γουρούνια», να αντικαθίστανται με τη λέξη «ζώα» και να παραλείπεται η πρόταση «γένεια έχουν και τα κατσίκια», αντιποιητικά στοιχεία, που έχουν όμως τη θέση τους και την αξία τους. Οι διαφορετικές λέξεις και ονομασίες, που υπάρχουν στην ίδια ή διαφορετική Διδαχή του Αγίου φανερώνουν την επέμβαση των εκδοτών, οι οποίοι αλλοίωναν τη γλώσσα των χειρογράφων, που πρέπει να ήταν πιο κοντά στη γλώσσα του Πατροκοσμά, διορθώνοντας κάποιες λέξεις ή φράσεις¹ προς τον αρχαιότερο τύπο, ή παραλεί-

1. I. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, ό.π. σελ. 78 - 79.

ποντας άλλες.

Τον Πατροκοσμά ενδιαφέρει να κατανοεί ο λαός τα λόγια του και δεν στέκεται στο αν κάποιες λέξεις δεν ηχούν καλά στο ακουστικό αισθητήριο ή δεν θα έπρεπε να τις λέγει ως κληρικός. Πολύ εύκολα και συχνά χρησιμοποιεί λέξεις, όπως γουρούνια, ζώα, κατσίκια, αποκαλώντας έτσι τους ανθρώπους, ή εκφράσεις, «γένεια έχουν και τα κατσίκια», μιλώντας για τα γένια των ανδρών. Θέλοντας να απομακρύνει τους χριστιανούς από τους Εβραίους και τα «αλιβερίσια» τους, χρησιμοποιεί, ανάρμοστες θα έλεγε κάποιος εκφράσεις, οι οποίες όμως αποδίδουν την πραγματικότητα: «Σφάζει ο Εβραίος ένα πρόβατον και το μισό το εμπροσθινόν το κρατεί δια λόγου του και το πισινό το μουντζώνει και το πωλεί εις τους χριστιανούς δια να τους μαγαρήση. Και αν σου δώσει ο Εβραίος κρασί ή ρακί είνε αδύνατον να μη το μαγαρήση πρώτον, και αν δεν προφθάση να κατουρήση μέσα, θα πτύση. Όταν αποθάνη κανένας Εβραίος τον βάζουν μέσα εις ένα σκαφίδι μεγάλο και τον πλένουν με ρακί, και του βγάνουν όλην του την βρώμαν, και εκείνο το ρακί το φτιάνουν με μυριστικά και τότε το πωλούν εις τους χριστιανούς ευθηνότερον δια να τους μαγαρήσουν. Πωλούν ψάρια εις την πόλιν οι Εβραίοι, ανοίγουν το στόμα του ογαρίου και κατουρούν μέσα και τότε το πωλούν εις τους χριστιανούς»¹.

Ας μείνουμε λίγο στην αξία και τη σημασία της λέξεως. «Κάθε λέξη σε κάθε γλώσσα είναι προϊόν ιστορικής διεργασίας, είναι πολιτισμικό μόρφωμα. Κάθε βαθύτερη κατανόηση και αξιοποίηση των εκφραστικών δυνατοτήτων μιας γλώσσας προϋποθέτει τη διαλεκτική επαφή μας με την ιστορική εξέλιξη και παρουσία αυτής της γλώσσας»². Ο Πλάτων στον “Κρατύλο” αναφέρει ότι τα ονόματα δεν είναι αυθαίρετα κατά σύμβαση ονοματοθεσία, αλλ’ αντιστοιχεί κατά φύση προς τα πράγματα, «...φύσει τα ονόματα είναι τοις πράγμασιν»³, και σε άλλο σημείο ότι τα ονόματα εκφράζουν και ερμηνεύουν την αληθινή ουσία των πραγμάτων, «ονόματος ορθότης εστίν αυτή, ήτις ενδείξεται οίον εστί το πράγμα»⁴, και, ότι το όνομα, όπως το ζωγράφιμα, είναι απομίμηση του πράγματος, «έστι _____

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Δ΄, σελ. 63 - 64.
2. Γ. Μπαμινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία. Το παράδειγμα της Ελληνικής*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994, σελ. κδ΄.
3. Πλάτων, *Κρατύλος*, (390c) Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια Ηλίας Λάγιος, Αρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς, εκδ. οίκος Ι. Ζαχαροπούλου, Αθήνα 1956, σελ. 40.
4. Πλάτων, *Κρατύλος*, (428e), ό. π. σελ. 163.

δε και το όνομα μίμημα όπως το ζωγράφημα»¹. Η γένεση της γλώσσας και η ονομασία των πραγμάτων είναι για τον Πλάτωνα ένα από τα μεγάλα έργα του ανθρώπου. Δόθηκε η γλώσσα από τους θεούς στον άνθρωπο για να μπορεί αυτός, όπως λέει στον “Τίμαιο” (47c), να εκφράζει την εσωτερική κίνηση του πνεύματός του και να της δίνει σταθερή μορφή². Και στην “Πολιτεία” αποκρούει στον πνευματικό άνθρωπο «το σπουδάζειν επί τοις ονόμασι»³, δηλαδή την προσκόλλησή σε λέξεις, όταν πρόκειται για σπουδαία πράγματα. Κάθε λέξη στη γλώσσα δεν είναι απλώς ένα σύμβολο, ένα γλωσσικό σημείο, «είναι μια πνευματική κατάκτηση, μια εσωτερική σύλληψη στον κόσμο του νου του ανθρώπου. «Το γλωσσικό σημείο δεν ενώνει ένα πράγμα κι ένα όνομα, αλλά μια έννοια και μια ακουστική εικόνα», θα πει ο Saussure. Μια πνευματική οντότητα, που συνδέει αδιαίρετα ένα “σημαινόμενο” (signifié) και ένα “σημαίνον” (signifiant)»⁴. Το ενδιαφέρον όλων για τη λέξη δεν είναι τυχαίο. Ο Πατροκοσμάς κάνει πολύ καλή χρήση της “λέξεως”, της δίνει την αρμόζουσα θέση μέσα στο λόγο του και δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει λέξεις και εκφράσεις που θα αποδώσουν ακριβώς αυτό που θέλει.

Ας δούμε με προσοχή τη γλώσσα των Διδαχών και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Στις Διδαχές κυριαρχεί η απλή του λαού γλώσσα, με λέξεις και φράσεις γνώριμες και οικείες στο κοινό που τον παρακολουθεί, σε όλα τα μέρη της ελληνικής επικράτειας, στην Ήπειρο και στη Μακεδονία, στα Επτάνησα και στα “Δουκάνησα”, στη Ρούμελη και στη Θεσσαλία. Η γλώσσα τους είναι η ρέουσα προφορική της εποχής, γλώσσα ζωντανή, που μπορεί να θεωρηθεί η εθνική, της εποχής του, γλώσσα, αφού σ’ αυτή ενώνονται όλα τα ιδιώματα. Είναι η ζωντανή λαλιά του λαού, που τον βοηθάει και τον οδηγεί, που βγαίνει από τη ζωή του και συγχρόνως την εκφράζει.

Η γλώσσα του Πατροκοσμά στις Διδαχές έχει τα χαρακτηριστικά του **φυσικού λόγου**⁵ με την άνετη, αβίαστη, απρόσκοπη ομιλία του, η οποία δημιουργεί αίσθημα ευεξίας και ευχαρίστησης

στους ακροατές του. Η πηγαία και γνήσια γλώσσα του δίνει αμεσότητα και αυθεντικότητα στο λόγο του, παραστατικότητα και κάποιες φορές ίσως μονοτονία, όταν _____

1. Πλάτων, *Κρατύλος*, (430e), ό. π. σελ. 165.
2. Πλάτων, *Φαίδρος*, Εισαγωγή, Αρχαίο & νέο κείμενο με σχόλια Ι. Θεοδωρακόπουλος, ό. π. σελ. 168.
3. Πλάτων, *Πολιτεία*, (533d), ο. π. σελ. 328.
4. Γ. Μπαμινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία. Το παράδειγμα της Ελληνικής*, ό. π. σελ. κβ'.
5. Μ. Σετάτος, *Ο φυσικός λόγος στην κοινή νεοελληνική*, περ. "Φιλολογος", 1995, τόμ. ΙΘ', τεύχ. 79, σελ. 4 - 5.

επαναλαμβάνει ίδιες λέξεις ή φράσεις. Η γλώσσα του είναι ανεπιτήδευτη, χωρίς εκζήτηση και καλλωπισμούς και άλλοτε απλή και φυσική με *επιφωνήματα και αναφωνήσεις*, «Αχ, κακό κεφάλι που είχαμεν», «αχ, Θεέ μου, αξιώσόν με να σε απολαύσω», «ω! του θαύματος», «φευ, αλλοίμονον, αδελφοί μου», «αχ! αλλοίμονον», *πραγματολογικά στοιχεία, μόρια και επιρρήματα* «αμέ», «δα», «αμή», «ομπρός», «άμποτε», *διασαφηνιστικές φράσεις ή λέξεις*, «άκου, παιδί μου», «λοιπόν, αδελφοί μου», «ένα πράγμα

θε να σας φανερώσω, χριστιανοί μου», «ακούετε, αδελφοί μου;», «άκουσε», «ήτοι», *αναμείξεις γλωσσικών μορφών*, αφού ο ίδιος χρησιμοποιεί και «μάτια» και «ομμάτια», «σπίτι» και «οσπίτι», «ψάρια» και «οψάρια», «φίδι» και «οφίδιον», «τηράζω» και «κοιτάζω», «κλαίει» και «κλαίγει», «πληρωμή» και «πλερωμή», «περιμένει» και «ακαρτε-
ρεί», «περνούμεν» και «απερνούμεν», «δια ετούτον» και «δια εδαύτονε», «να σας χαρίσω» και «να σας φιλεύσω».

Η παραστατικότητα έχει θετικά αποτελέσματα στη γλωσσική επικοινωνία του Πατροκοσμά, γίνεται άμεσα αισθητή και εκτιμάται ιδιαίτερα. Χαρακτηριστικά της είναι η προσωδία και ο επιτονισμός, δηλαδή η αυξομειούμενη κύμανση της φωνής, που δείχνει κάθε φορά τη στάση του ομιλητή απέναντι στον ακροατή, αλλά και στο λόγο του, και δηλώνει έκπληξη, απορία, θαυμασμό, επιδοκιμασία ή αποδοκιμασία. Επίσης το λόγο του Πατροκοσμά χαρακτηρίζουν η έμφαση, τα συναισθήματα, η ευκρινής προφορά, ενώ αφθονούν και οι ελλείψεις όρων της προτάσεως ή οι αποσιωπήσεις, και οι *παρεμβολές παραθεμάτων και ρητών*, όπως, «ο συ μισείς ετέρω μη ποιήσης», όπου θέλει να ειπή: εκείνο που εσύ μισάς και δεν θέλεις να σου το κάμη άλλος, και μήτε εσύ να το κάμης εις άλλον...»¹.

Χαρακτηριστικό του φυσικού λόγου είναι οι προτιμήσεις γλωσσικών στοιχείων ανάλογα με το ακροατήριο και τις παιδευτικές του γνώσεις, την εργασία και τις γενικότερες ασχολίες των ακροατών του, την ιδιοσυγκρασία και τις περιστάσεις, το ήθος, τη διάθεση, την ικανότητα προσαρμογής, το ενδιαφέρον, το βιοτικό επίπεδο. Αυτά όλα τα γνώριζε ο Άγιος Κοσμάς και γι' αυτό συμμορφωνόταν με το ακροατήριό του. Παρατηρούμε, λοιπόν, στις Διδαχές διαφορετικές γλωσσικές μορφές, που προτιμούσε ο Άγιος για να επικοινωνήσει καλύτερα με τους ακροατές του,

αφού οπωσδήποτε υπήρχε διαφορετικό μορφωτικό και βιοτικό επίπεδο στις πόλεις από τα χωριά και τις απρόσιτες ορεινές περιοχές που μιλούσε. Η επιλογή κατάλληλων λέξεων επιδρά κατά τρόπο θαυμαστό και καταγοητεύει το ακροατήριο. Οι λέξεις δίνουν στο λόγο μέγεθος και συνάμα κάλλος, αρχαϊκή απλότητα, _____

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Α2, ό. π. σελ. 173.

βάρος, ισχύ, δύναμη επιβολής και ένα είδος στιλπνότητας, όπως αυτή που ανθίζει πάνω στα ωραία αγάλματα, θα γράψει ο Λογγίνος. «Μέγεθος άμα κάλλος, ευπίνειαν, βάρος, ισχύν, κράτος, έτι δε γάνωσίν τινα, τοις λόγοις ώσπερ αγάλμασι καλλίστοις δι' αυτής επανθείν παρασκευάζουσα»¹. Και ο Πλάτων στον “Κρατύλο” θα συμπληρώσει ότι υπάρχει από τη φύση για κάθε πράγμα ορθότητα του ονόματος, δηλ. οι λέξεις έχουν μέσα τους φυσική ορθότητα. «Ονόματος ορθότητα εκάστω των όντων φύσει πεφυκυία»². Βάση του διαλόγου αποτελεί η γλώσσα με τις λέξεις³. Η σωστή επιλογή των κατάλληλων, σε κάθε περίπτωση, λέξεων από τον Πατροκοσμά, κάνει το λόγο του ζεστό και ανθρώπινο, με φυσικό επακόλουθο τη βαθιά απήχηση της Διδαχής του στις καρδιές των ακροατών του.

Ο Πατροκοσμάς επίσης, χρησιμοποιεί **λόγιες εκφράσεις και λέξεις** από τη Γραφή και την εκκλησιαστική ορολογία, από τους Αρχαίους συγγραφείς και τη λόγια παράδοση. Τα χωρία της Αγίας Γραφής, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, όπως είναι φυσικό, σε κάθε ιεραπόστολο και κήρυκα του Ευαγγελίου, αφθονούν: «Έν αρχή εποίησεν ο Θεός τον ουρανόν και την γην και πάντα τα εν αυτοίς»⁴, «αδού εξήλθεν ο σπείρων του σπείραι τον σπόρον αυτού. Και εν τω σπείρειν αυτόν ο μεν έπεσεν παρά την οδόν και κατεπατήθη και τα πετεινά του ουρανού κατέφαγαν αυτόν...»⁵ και συνεχίζει την Παραβολή του Σπορέως. «Ωσπερ δε αι ημέραι του Νώε ούτως έσται και η παρουσία του Υιού του ανθρώπου», αναφέρει σε άλλη Διδαχή, ή «εν τω Άδη ουκ έστι μετάνοια»⁶, «εις ην δ' αν πόλιν εισέλθετε λέγετε ειρήνη τη πόλει ταύτη»⁷, «ερευνάτε τας Γραφάς ότι εν αυταίς ευρήσετε ζωήν αιώνιον»⁸.

Για να περάσει ευκολότερα στο λαό τις αλήθειες της Πίστεως ο Άγιος των σκλάβων, εκλαϊκεύει εκκλησιαστικούς όρους, φράσεις και ιδίως τα μεγάλα δόγματα του Χριστιανισμού, όπως, όταν θέλει να κάνει όσο μπορεί πιο κατανοητό για τον ανθρώπινο νου το δόγμα της Αγίας Τριάδος και της Θείας Ενσαρκώσεως του Κυρίου: «Χωρίς την πέτραν,

1. Δ. Λογγίνος, *Περί Ύψους*, (30, 1), ό. π. σελ. 138.

2. Πλάτων, *Κρατύλος*, (383a), ό. π. σελ. 20.

3. «Ου γαρ φύσει εκάστω πεφυκέναι όνομα ουδέν ουδενί, αλλά νόμω και έθει των μεθιστάντων τε και καλούντων». Πλάτων, *Κρατύλος*, (384d), ό. π. σελ. 24.

4. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Β2, ό.π. σελ. 209.

5. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Δ, ό.π. σελ. 248.

6. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές (και βιογραφία)*, Διδαχή Ε, ό.π. σελ. 269.

7. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Α1, ό.π. σελ. 113.

8. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές(και βιογραφία)*, Διδαχή Ε, ό.π. σελ. 263.

το τσακουμάκι και την ίσκαν, φωτιά δεν πιάνει. Καθώς δεν ημπορούν να λείψουν τα τρία ομού, έτσι και η Αγία Τριάς τρία είναι και ένα. Ή καθώς το νερόν είναι ένα, το χαλάζι και το χιόνι, τρία μιας φύσεως και τα τρία. Η ψυχή είναι μία, ένα πρόσωπον γεννά τον λόγον. Είναι και η πνοή. Είναι της ψυχής και όχι του σώματος. Η μεν ψυχή είναι εις τύπον του Πατρός, ο δε λόγος της ψυχής είναι εις τύπον του Υιού και Λόγου του Θεού, η δε πνοή της ψυχής εις τύπον του Παναγίου Πνεύματος. Η ψυχή γεννά τον λόγον με τον νουν, και δεύτερον τον γεννούν τον λόγον τα χείλη. Καθώς ο λόγος γεννάται από την ψυχήν πρώτον, και δεν φανερώνεται και δεύτερον με τα χείλη γίνεται φανερός, ούτως ο Υιός και Λόγος του Θεού, εγεννήθη προ των αιώνων από τον Θεόν και Πατέρα. Αλλά δεν εμφανιζόταν εις τους ανθρώπους, αμή έστεκεν εις τον κόλπον του Πατρός. Έτι και δεύτερον εγεννήθη εκ των χειλέων των Προφητών και εκ της Παναγνου Μαρίας της αιειπαρθένου και τότε έγινε φανερός εις όλον τον κόσμον. Δευτέρα γέννησις λέγεται εκ της σαρκός όπου εμφανιζόταν, και όταν ήτο

εις τον Σταυρόν έπασχεν η ανθρωπότης, η ύλη της σαρκός. Η δε Θεότης έμεινεν απαθής, και καθώς όταν ο ήλιος φωτίζει το δένδρον και ο δεινόκοπτης κόπτοντας με το τσεκούριον, το μεν δένδρον πάσχει κοπτόμενον, αι δε ακτίνες του ηλίου όπου είναι επάνω εις το δένδρον άκοπτες και αβλαβείς μένουν, ούτω και η Θεότης του Χριστού μας αν και εις τον καιρόν του πάθους ήτο ηνωμένη με την σάρκαν και δεν εχωρίσθη από αυτήν, καθώς και ο ήλιος από το δένδρον και δεν έπαθε, ούτω και η ανθρωπότης έπαθε ως το δένδρον, η δε Θεότης έμεινεν αβλαβής ως ο ήλιος!¹.

Χρησιμοποιεί εκκλησιαστικούς όρους, «στασίδι», «αναλόγι», «νάρθηκας», «καθολικόν», λέξεις και φράσεις, που είναι γνωστές από τα εκκλησιαστικά κείμενα, όπως «της Δεσποίνης», «πάσης νοητής και αισθητής κτίσεως», «ουρανόθεν την χάριν του», «εσαρκώθη», «τα έργα των χειρών σας», «γλυκύτατος», «καθ' εκάστην ημέραν», «δια να μας εκβάλη από τας χείρας του Διαβόλου», «ενεφύσησε», «μωρίαν και δειλίαν», «πρόσπεσον εις τους πόδας του» «ωσάν τα άστρα του ουρανού και ωσάν την άμμον της θαλάσσης άνδρες και γυναίκες αρνήθηκαν τον κόσμον...», «δια να μας ελευθερώση από τας μυσσάρας χείρας του Διαβόλου και να μας κάμη υιούς και κληρονόμους της βασιλείας του». Αφθονούν οι λόγιες λέξεις και φράσεις, «πρέπον και εύλογον», «ήύρηκα», «δύνασθε», «ηξεύρω» «η γήϊνος, η ματαία», «το κατά δύναμιν».

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Παραδείγματα διάφορα, σελ. 82 - 83.

Ο Πατροκοσμάς κάνει αυτό, που υποστήριξε αργότερα ο Ψυχάρης. Αν η δημοτική του γλώσσα δεν έχει μια λέξη που του χρειάζεται, παίρνει τη λέξη από την αρχαία και προσπαθεί να την ταιριάζει με τη γραμματική του λαού. «Έτσι έκαμαν όλα τα έθνη του κόσμου. Έτσι κάνουμε κι εμείς!¹. Κάνει

χρήση των ρηματικών καταλήξεων της αρχαϊζουσας, όπως **-ωσι, -ωμεν, -ουσι, -σθη, -θεν, -σθε, -ομεν, -οντο**, «αγαπώσι», «χρῶμεν», «ευλογούσι», «ευσπλαχνίσθη», «χαίρεσθε», «αμαρτάνομεν», «εκαίοντο», «ο Θεός συγχωρήσαι και ελεήσει αυτούς». Σε κάποιες περιπτώσεις διατηρεί το τελικό ν στην Αιτιατική του Ενικού, «την χώραν», «την θερμὴν πίστιν», «την χάριν», «τον λόγον», «τον κόσμον», «τον Πατριάρχην», στα ουδέτερα σε **-ον**, «το καλόν», «το ζών», στο πρώτο πληθυντικό πρόσωπο σε **-ομεν**, «πηγαίνομεν», «αμαρτάνομεν», στην Υποτακτική σε **-ωμεν**, «να νηστεύωμεν», «όταν αποθάνωμεν», «να κλαίωμεν». Άλλες φορές διατηρεί τα συμφωνικά συμπλέγματα **κτ, χθ, φθ**, «νύκτα», «εχθές», «φθόνος» και τη μετακίνηση του τόνου στα επίθετα, «σοφωτάτη», «κατωτέρα». Και άλλοτε κάνει χρήση της γενικής του πληθυντικού των εγκλιτικών **των**, «με την ζωὴν των», «με το αίμα των» αντί **τους**, που συνηθίζει, «την Κυριακὴν τους», «το καλό τους».

Ὡς προς την μορφολογία, χρησιμοποιεί συχνά τις προθέσεις: «Εἰς την στράταν», «εἰς την καλὴν γην», «ἀπὸ τον ουρανόν», «δια να μας εκβάλῃ», «ἀπὸ τόπον εἰς τόπον», τα επιρρήματα σε **-ως**, «καλῶς», «οὕτως», **-θεν**, «ουρανόθεν», «όθεν», «πόθεν», «εδώθεν», «εκεῖθεν». Πολύ συνηθισμένες στο λόγο του είναι οι αντωνυμίες της αρχαϊζουσας και καθαρεύουσας «ἡμεῖς», «ποῖος», «οὗτος», «ολίγην», «όστις», «τινάς», «έκαστος». Άλλο χαρακτηριστικό της λόγιας γλώσσας του Αγίου είναι οι ρηματικοί τύποι και καταλήξεις.

Πολύ συχνά χρησιμοποιεί τα συνηρημένα ρήματα, «συγχωρώμεν», «καταράται», «γεννώσι», «κατηγορώμεν», «ωφεληθώμεν», «προσκυνήται», τον παθητικό παρατατικό, τις ρηματικές καταλήξεις **-όμεθα, -θην, -θης**, «καϊόμεθα», «εδάρθη», «εκατηράσθη», «ευρέθην», ρήματα εἰς **-μι**, «ιστάμεθα», «ανέστη», τις κλιτές μετοχές, «βλέπων», κατηγορών», «εξελεθών», «κατηραμένον» και την Υποτακτική «να υπάγη», «να χαρή», «να ευφρανώμεθα» και Ευκτική, «μη γένοιτο», «συγχωρήσοι και ελεήσοι».

Ουσιαστικά και επίθετα της λόγιας υπάρχουν άφθονα στις Διδαχές του Πατροκοσμά, όπως και λέξεις της δημοτικής με καταλήξεις της λογίας. «Πατήρ», «μήτηρ», «ώτα», «ακροαταί», «όστις είναι φιλομαθής», «ἀπρεπον «όφιν», «συκὴν», «παιδίον», «γυνή», «σκότος», «άκανθαι», «τον επίλοιπον», «το βρώμιον», «τους τρισαθλίους». Διατηρεί _____

1. Νικόλαος Π. Ανδριώτης, *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσ/νίκη 1992, σελ. 153.

πολλές φορές την κατάληξη **-αι** αντί **-ες**, την Αιτιατική **τας** αντί **τις**, «να τας ρίψετε», «εδώ, πως τας έχετε τας γυναίκας;», τις καταλήξεις της Αιτιατικής **-ας** αντί **-ες** «ἀπὸ αυτάς», «τας ψυχάς», τον πληθυντικό του θηλυκού άρθρου **αι**, αντί **οι**, «αι γυναίκες», «αι αμαρτίαι», τα τριτόκλιτα επίθετα σε **-ις** σε όλες τις πτώσεις «συγχώρησιν», «της πίστεως», «αι πίστεις» και την Κλιτική των ονομάτων «ποιητά μου», «ανέγνωστε άνθρωπε».

Στις Διδαχές του Πατροκοσμά βλέπουμε συχνά την τάση που έχει να **απλοποιεί κάποιες λόγιες λέξεις και εκφράσεις**, για να γίνει καλύτερα αντιληπτός από τους ακροατές του. Αντί του *είσθε*, προτιμάει το «είστενε», από το *κοιτάζω* φτιάχνει το «τηράζω», αντί του *εξέτασα* το «εξέταξα», από

το *εδώ επάνω*, προτιμάει το «επανά», από το *απ' εδώ... έως*, το «εδώθενε», από το *αυτόν εδώ*, το «εδαύτονε», από το *μόνον* φτιάχνει το «μόνονε», αντί του *ζοδεύσομε* το «εξοδιάζωμεν», αντί του *ζαναδώσει* το «ματαδώσει», αντί του *μαζί με εκείνα* το «μετ' εκείνα», αντί του *αυτού εδώ* το «ετουνού». Χρησιμοποιεί το μόριο «ναν» αντί του *να*, το «θε ναν το φάνε», αντί του *θα το φάνε*.

Οι πιο πολλές όμως λέξεις στο λεξιλόγιο του Αγίου είναι από την **καθημερινή ζωή των ακροατών του** στο σπίτι, στο χωράφι, στην εκκλησία, στις διάφορες εκδηλώσεις, στην αγροτική και ποιμενική ζωή, στη ζωή του χωριού και του βουνού. Ο Πατροκοσμάς εφάρμοζε πολύ καλά την Πλατωνική θεωρία για το ισοζύγισμα λέξης - πράγματος, που αναφέρει ο μεγάλος φιλόσοφος στον «Κρατύλο». Οι όροι ενός ονόματος για να είναι σωστοί, πρέπει το όνομα να έχει και τα κατάλληλα γράμματα, κι αυτά να μοιάζουν με τα πράγματα. Το όνομα είναι έκφραση του πράγματος, άρα όμοιο προς εκείνο που εκφράζει.

Όποιος γνωρίζει τα ονόματα, γνωρίζει και τα πράγματα¹, λέει ο Κρατύλος. Το λέγειν (να μιλάμε) είναι μια από τις πράξεις και το ονομάζειν (να λέμε το όνομα) είναι και αυτό μια ενέργεια (πράξις) που αναφέρεται στα πράγματα. Επομένως η πράξη του ονομάζειν γίνεται σύμφωνα με τη σταθερή βάση των πραγμάτων και έχει για σκοπό να κατασκευάζει τα ονόματα, με τα οποία μπορούμε να διακρίνουμε την ουσία των πραγμάτων. Το όνομα είναι όργανο διδακτικό που χρησιμεύει για να διακρίνουμε τα πράγματα².

Ο Άγιος χρησιμοποιούσε λέξεις που οι ραγιάδες καταλάβαιναν απόλυτα, γιατί ήταν η

1. «Ός αν τα ονόματα επίσθηται, επίστασθαι και τα πράγματα» Πλάτων, *Κρατύλος*, (433c - 435d), ό. π. σελ. 166.

2. «Και το ονομάζειν πράξις (τις) εστιν, είτερ και το λέγειν πράξις τις ην περί τα πράγματα», (387c), και «Όνομα διδασκαλικόν τί εστιν όργανον και διακριτικόν της ουσίας» (388c), Πλάτων, *Κρατύλος*, ό. π. σελ. 32, 34.

γλώσσα τους, η δική τους ζωντανή, ομιλούμενη γλώσσα. Η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι απλοί ορεσίβιοι ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις της καθημερινής τους ζωής και αντλούσαν τις λέξεις από τα ίδια τα πράγματα, δίνοντας την ονομασία, που ανταποκρινόταν περισσότερο, κατά την Πλατωνική θεωρία¹.

Ο Πατροκοσμάς χρησιμοποιεί το λεξιλόγιο των απλών ανθρώπων, λέξεις που δεν ακούγονται σήμερα και μερικές απ' αυτές είναι τελείως άγνωστες. Λέξεις συνηθισμένες από την καθημερινή ζωή στις Διδαχές είναι τα *ουσιαστικά*: Ποδάρια, χερούλια, ραβδί, κρασί, ψωμί, κεφάλι, σιτάρι, σπαρτά, προζύμι, τσακουμάκι, χιόνι, αυγή, χασάπηδες, αμάχη, κασέλα, προκοπή, ντουφέκι, πραγματευτής, δουλειά, σπαθί, τούμπανα, μοσχάρι, βώδι, σακκούλα, αφορεσμός, ακάνθας και τριβόλους. Τα συνηθισμένα *επίθετα* που χρησιμοποιεί είναι: Κάλπικος, αληθινός, γνωστικός, άκαρπος, άφαντος, άψυχος, δίκαιος, αμαρτωλός, κουτσός, αχαμνός, πανάγαθος, ακατάληπτος, ανετοιμασμένους. Τα *ρήματα* δίνουν ζωντάνια στο λόγο του, τον χρωματίζουν και του δίνουν

κίνηση: Μαγαρίζει, κουφίζει, απιθώνουν, μαζώνει, στολίζω, πικραίνω, μαλακωθεί, συγχωρά, εγκρέμισε, ταράζει, δαιμονίζονται, αφορίζω, στοχαζώμεθα, εξετάξετε, φτουρούμεν, απερνούμεν, αυγατίζει, ολιγοστεύει, επαρέβη, έπαρέ το, αρέγει, τσακίζετε, βουλώνει, σκοτίζουν, κατουράει, κρούγεται, μεθούσι, καταρίζονται, αντιδωρίζουν, ευαγγελίζονται, ωψώνουν, βάνουσι, αδέχονται, πισσώνει, και πολύ συχνά προτιμάει τα παθητικά ρήμα- τα με την κατάληξη **-σθεν**, χαιρώμεσθεν, καιώμεσθεν, εντρεπώμεσθεν, πραγματευώμεσθεν, εργαζώμεσθεν. Συχνά χρησιμοποιεί και τα *επιρρήματα*: Ανίσως, άμποτε, αποκάτου, αλλέως, απάνου, εξάφως, έτσι και έτζι, εχθές και εψές, μάλιστα, μέσαθε, μοναχά, οπού, ολόγυρα, παρέκει, πούθενε, πρωτύτερα, πότε, τάχα, τώρα.

Το λεκτικό του Πατροκοσμά έχει αρκετές λέξεις **από την αγροτική και ποιμενική ζωή**, που ήταν οι κύριες ασχολίες των ακροατών του. Έτσι τον άκουγαν να χρησιμοποιεί τις λέξεις και εκφράσεις όπως, σπαρτά, σωρός, αχούρι, βουνόν, γεωργημένον φυτόν, θρεμμένο ωσάν το γουρουνόπουλο, ξεραίνονται τα κλαριά, δροσερά κλωνάρια, μήλα ξυνά, κουδουνόπουλα, χωράφιον, ξύλο, λιανά - λιανά κομμάτια, γουρούνι, στρώσις, μόσχα, πέτρα, τσακουμάκι, ίσκα, τζεκούρι, χωράφι, χαντζάρι, ασημοχάτζαρο.

Χαρακτηριστικό της γλώσσας των Διδαχών του Πατροκοσμά είναι οι σπάνιες και αχρησιμοποίητες, σήμερα, Ελληνικές λέξεις, όπως αβγατίζω, αχαμνά, αμπόδεμα, ίσκα, λαγαρίζω, σκούμπουρα, χριαλίδια. Λέξεις και φράσεις που χρησιμοποιούσε ο απλός _____

1. «...ότι ουκ εξ ονομάτων, αλλά πολύ μάλλον αυτά εξ αυτών και μαθητέον και ζητητέον ή εκ των ονομάτων», Πλάτων, *Κρατύλος*, (439b), ό. π. σελ. 178.

λαός και τις κατανοούσε καλύτερα, όπως παστρικά, ανίσως και σου δώσω κομμάτι και εσένα, αμή, άμποτε, μήνα, ο Θεός χρειάζεται στρώμα δια να καθίση, ο πονηρός Διάβολος και μας πικραίνει και μας φαρμακεύει, η έχθρα είναι φαρμάκι του Διαβόλου, το ζύγι ντρέπεται τον αυθέντην του, εξανακοκκίνησε κομμάτι, το γουρουνόπουλο της υπερηφανείας, βαρήτε τούμπανα, βρωμισμένη κοιλία.

Το λεξιλόγιο της Ελληνικής, που χρησιμοποιούσε ο Πατροκοσμάς, αποτελεί αψευδή μάρτυρα της αδιάκοπης συνέχειας της ελληνικής γλώσσας και του ενιαίου χαρακτήρα της. Λέξεις όπως, αγαπώ, άγγελος, άγνωστος, αγορά, άγριος, αδελφός, αθάνατος, αέρας, αιώνας, ακούω, ακτίνα, αλάτι, αλέθω, αλείφω, αλήθεια, αλώνι, αμπέλι, ανεβαίνω, αναπαύω, ανατολή, αναφέρω, άνδρας, άνθρωπος, ανάγω, άξιος, άξονας, απατώ, απάτη, άπιστος, κ.λ.π. είναι γνήσιες ομηρικές λέξεις, που αυτούσιες ή παραλλαγμένες, με την ίδια ή και διαφορετική σημασία, χρησιμοποιούνται από τα χρόνια των ομηρικών επών μέχρι την εποχή του Πατροκοσμά και μέχρι σήμερα. Οι λέξεις αυτές δεν είναι ούτε αρχαίες ούτε βυζαντινές ούτε νέες. Είναι λέξεις ελληνικές. Κανείς Έλληνας ή ξένος - με εξαίρεση τους ειδικούς της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας - δεν μπορεί να διακρίνει αν μια ελληνική λέξη είναι αρχαία, βυζαντινή ή νεότερη ή αν χρησιμοποιείται συνεχώς από την αρχαιότητα έως σήμερα¹.

Παραθέτουμε τις πιο συνηθισμένες ελληνικές λαϊκές λέξεις και φράσεις, τις οποίες συναντάμε στα κείμενα των Διδαχών και Επιστολών του Πατροκοσμά, σπάνιες σήμερα, με ερμηνεία δική μας ή από Ερμηνευτικά και Ετυμολογικά Λεξικά².

-
1. Γ. Μπαμινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, ό. π. σελ. 22.
 2. Οι λέξεις που έχουμε πάρει από διάφορα Λεξικά, έχουν την αναφορά του Λεξικού που χρησιμοποιήθηκε. Κάποιες άλλες είναι από την Εκκλησιαστική γλώσσα και ορολογία (Εκκλ. Ορολ.). Οι υπόλοιπες είναι ερμηνεία δική μας, που έγινε με βάση το νόημα των συμφραζομένων και του κηρύγματος του Πατροκοσμά, και σημειώνονται δίπλα με το γράμμα (Μ). Τα Λεξικά που χρησιμοποιήσαμε είναι των: α) Γ. Μπαμινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998, β) Εμ. Κριαρά, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδου Γραμματείας*, τόμοι Α' - Ζ', Θεσ/νίκη 1968 - 1980, γ) Ν. Π. Ανδριώτη, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, έκδ. γ', Θεσ/νίκη 1983, δ) Ι. Σταματάκου, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, τόμοι Α', Β', Γ', εκδ. Οργανισμός "Ο Φοίνιξ" Ε.Π.Ε. Αθήνα 1971, ε) Τεγόπουλου - Φυτράκη, *Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1988, στ) Πρωΐας, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, τόμοι 1 και 2, έκδ. γ', εκδ. Οίκος Σ. Π. Δημητράκου, Αθήνα XX, ζ) Π. Χ. Δορμπαράκη, *Ετυμολογικό, Ερμηνευτικό Λεξικό της Νεοελληνικής*, Σπουδή, Αθήνα 1993.

Ελληνικές λαϊκές σπάνιες και ασυνήθιστες λέξεις.

Αβγατίζω αυξάνομαι, (μεσν. εβγατίζω από το μεταγενέστερο εβγατός < εκ - βατός), (Λεξικό Ανδριώτη).

Αγανακτώ, κουράζομαι, αγωνίζομαι.

Άγνωστος, ασύνετος, ανόητος, (Μ).

Αγροικώ, βλέπω, (μεσν. γροικώ < αγροικός επίθ. < αγροίκος), (Λεξ. Ανδριώτη).

Αδικοσύνη, αδικία, (Μ).

Ακαμάτης, τεμπέλης, αργός, σκηρός.

Ακουρμαίνομαι, αφουγκράζομαι, ακροώμαι προσεκτικά, υπακούω. (ακρουμάζομαι < ακροαμάζομαι < αρχ. ουσιαστικό ακρόαμα, ρήμα ακούω), (Λεξ. Ανδριώτη).

Άλαλα και μπάλαλα, μωρά, ανόητα, (Μ) (από το μεσν. λωλός < αρχ. ολωλός, μετοχή του όλλυμαι), (Λεξ. Ανδριώτη). Στη σελίδα του internet άλαλα και μπάλαλα είναι τα άησχα μηχανήματα των διαφόρων εφευρέσεων, που αντικατέστησαν και ολονέν αντικαθιστούν τα εργατικά χέρια. (Prof-nteiai toy Agiou Kosma tou aitwlou, page 4).

Αμάχη, έχθρα, μίσος, (αρχ. αμάχη, ίσως με επίδραση του αντιθέτου αγάπη, (Λεξ. Ανδριώτη).

Αμπόδεμα, μαγικό κατασκεύασμα.

Αμή, αλλά και βεβαίως, αναμφιβόλως (σύνδεσμος εναντιωματικός, μεσν. αμμή), (Λεξικό Πρωΐας).

Άμποτε και άμποτες, είθε, μακάρι, ο Θεός να δώσει, (επίρρημα), (Λεξ. Πρωΐας).

Ανάγνωμος, ανόητος, άβουλος, (Μ).

Ανέγνωστος, ανόητος, (Μ).

Ανετοιμασμένος, ανέτοιμος, (Μ).

Ανάθεμα, μεταγ. ανάθεμα < αρχ. ανά-θη-μα < ανατίθημι, (Λεξ. Ανδριώτη).

Ανθρωπότης, η ανθρώπινη φύση του Θεανθρώπου, αντίθ. Θεότης, (Εκκλησ. Ορολ.)

Ανίσως, αν τυχόν, συνήθως με το και, ανίσως και (Υποθετ. Σύνδεσμος, αν+ίσως), (Λεξ. Πρωΐας).

Αντιδωρίζω, μοιράζω αντίδωρο, (Μ).

Απερνώ, περνώ.

Απετώ, πετώ.

Απεικάζω, εννοώ, αντιλαμβάνομαι, νομίζω, (αρχ. απ-εικάζω), (Λεξ. Ανδριώτη).

Απιθώνω, αποθέτω.

Αρβανίτικα, (μεσν. Αρβανίτης, τοπων. Άρβανα < αλβ. Arbena, (Λεξ. Ανδριώτη).

Ασηκωμένος, ο σηκωμένος ψηλά, (Μ).

Άσπρο και άσπρα, παλαιό Τουρκικό νόμισμα μικρής αξίας, χρήματα, (μεσν. άσπρον, ουδέτερο του επιθέτου άσπρος < λατιν. asprum < asperum, (Λεξ. Ανδριώτη).

Ατός του, ο ίδιος, μόνος του.

Αφέντης, (μεσν. αφέντης < αφτέντης < αρχ. αυθέντης < αυτό-έντης), (Λεξ. Ανδριώτη), απ' όπου προήλθε η Τουρκική (efendi), (Λεξ. Μπαμινιώτη).

Αχαμνά, άσχημα στην υγεία, επικίνδυνα, (μεσν. αχαμνός, (**α** προθετικό) < μεταγ. χαμνός < αρχ. χαύνος), (Λεξ. Ανδριώτη).

Αχαμνός, ισχνός, αδύνατος.

Βάνω, (μεσν. βάνω < αρχ. βαίνω, με επίδραση του βάλλω), (Λεξ. Ανδριώτη).

Βαρυκαρδίζω, βαρυθυμώ, στενοχωρώ κάποιον, (Μ).

Βίος και βιός, περιουσία, (αρχ. βίος).

Βουλλώνω, σφραγίζω, βάζω βούλα, σφραγίδα, (μεσν. βουλλ-ώνω < βούλα).

Βρουκόλακας, βρικόλακας, (από το αρχ. βρίκελος, τραγικό προσωπείο), ή από το Σλαβικό vrukolak, (Λεξ. Ξένων λέξεων Η. Κωνσταντίνου), ενώ κατά τον Δεινάκη στη Λαογραφία 6,27 από το βουρδούλα, φούσκα), (Λεξ. Ανδριώτη).

Βρώμιος, αποσυντεθειμένος, βρωμισμένος, δύσοσμος, (Λεξ. Πρωΐας).

Βυζί, (μεσν. βυζί(ν) < μεταγ. βυζ-ιον από το βυζάνω ή από το επίθ. βυζός, φουσκωμένος, (Λεξ. Ανδριώτη).

Γανώνω, (μεσν. γανώνω < αρχ. γανώ).

Γητεύω, κάνω μάγια, γιατρεύω με μαγικά μέσα, (μεσν. γητεύω). Κατά τον Μ. Φιλήντα από το γοητεύω < γογητεύω με χωρισμό της πρώτης συλλαβής που την πήραν για (ε)γώ. Κατά τον Α. Τσοπανάκη στο Αφιέρωμα Μ. Τριανταφυλλίδη 425, από το γοητεύω με μεταγ. ταυτισμό του οη

προς το οϊ και τροπή του σε ι. Απίθανη η ερμηνεία του Γ. Χατζηδάκι από το γύφτος < γυφτεύω < γυτεύω στο Αθηνά 36, 210. (Λεξ. Ανδριώτη).

Γήτευμα και γήτευμα και γοήτευμα, ξόρκι, μαγική ενέργεια, (Λεξ. Πρωϊας).

Γουρούνι, (μεσν. γουρούν-ιον, υποκορ. του αρχ. γρώνα (η), (Λεξ. Ανδριώτη).

Γύπτος, γύφτος, (μεσν. Γύφτος από τον πληθυντικό Γύφτοι < Αιγύπτιοι του αρχ. εθνικού Αιγύπτιος, (Λεξ. Ανδριώτη).

Δαρμός, ξύλο (M).

Δαχτυλίδι, (μεσν. δακτυλ-ίδιον, υποκορ. του αρχ. δακτύλιος με την κατάληξη --ίδιον, (Λεξ. Ανδριώτη).

Δεκατιά, ο φόρος της δεκάτης, (M).

Δενδροκόπτης, ξυλοκόπος. (M)

Δευτέρι, δεφτέρι, τεφτέρι, σημειωματάριο λογαριασμών, (αρχ. διφθέρα < δέφω, δέρμα κατεργασμένο που χρησιμοποιούσαν σαν γραφικό υλικό, περγαμηνή), (Λεξ. Δορμπαράκη), τεφτέρι, όψιμο μεσν. (Λεξ. Ανδριώτη).

Δηλητήριο, (λόγιο, αρχ. δηλητήριον, ουδέτερο του επιθέτου δηλητήριος, βλαπτικός, < δηλη-τήρ < δηλούμαι, βλέπω. (Λεξ. Ανδριώτη).

Διάφορο, τόκος, κέρδος, ωφέλεια, (αρχ. διάφορον, ουδέτερο του επιθέτου διάφορος < δια-φέρω), (Λεξ. Ανδριώτη).

Δισκέλι, τράπεζα με δύο σκέλη, (Λεξ. Πρωϊας), που τοποθετείται το Ευαγγέλιο για να διαβαστεί από τον ιερέα, (M).

Δοσίματα, οι καταβαλλόμενοι φόροι στους Τούρκους, (M), (δόσιμον, ουδέτερο του αρχ. επιθέτου δόσιμος), (Λεξ. Ανδριώτη).

Δύστηνος, δυστυχής (M).

Ειδεμή, αλλιώς, διαφορετικά, (μεσν. ειδεμή < αρχ. φράση ει δέ μη).

Εμποδεύματα και μποδέματα, μάγια, ξόρκια.

Εξαγοράζω, ανταποδίδω (M).

Εξοδιάζω, ξοδεύω.

Εξωφόρι, εξωτερικό ένδυμα.

Ερμηνεύω, συμβουλεύω, παροτρύνω (M).

Εύκαιρος, καινός, άδειος (M).

Εύτακτος, σεμνός, φρόνιμος, ο μη παραβαίνων την τάξη και πειθαρχία. (Λεξ. Πρωϊας).

Ζερβά, αριστερά.

Ζήτουλας, ζητιάνος (M).

Ζυζιάζω, ζυγίζω, (μεσν. λέξη από το ζύγι+ιάζω κατάληξη). (Λεξ. Ανδριώτη).

Ζυμάρι, (μεσν. λέξη ζυμάριν < ζυμάριον υποκοριστικό του αρχ. ζύμη. (Λεξ. Ανδριώτη).

Ζωνάρι, (μεσν. λέξη ζωνάριον < ζωνάριν < ζουνάριν, υποκορ. του ζώνη. (Λεξ. Ε. Κριαρά).

Ζωοτροφία, η τροφή των ζώων.

Ήγουν, δηλαδή.

Θεωρώ, ενυπάρχω (Μ).

Θενά, θα, (μόριο που σχηματίζει το Μέλλοντα, από τη φράση θέλω να), (Λεξ. Ανδριώτη).

Ίσκα και ύσκα και ήσκα, είδος μύκητα, του οποίου τεμάχια που έχουν ξεραθεί χρησιμοποιούνται για το άναμμα στο τσακμάκι. (λατιν. esca, μεσν. ήσκα), (Λεξ. Πρωΐας).

Κάθε άλλο, πάντοτε, συνεχώς, στο εξής, (Μ).

Κάκητα, θυμός, οργή, (Μ).

Κακίζω, μαλώνω.

Κακωσύνη, κακία, ελάττωμα, (Μ).

Καμώνομαι, κάνω πως, προσποιούμαι, χριστιανικά καμώματα, πράξεις χριστιανικές, (Μ).

Κανονίζω, επιβάλλω επιτίμιο σε αμάρτημα, (Μ). Κανόνας, ποινή, που επιβάλλει ο πνευματικός στον εξομολογούμενο, (Εκκλησ. Ορολ.) από τη συγκοπή του νομο-κάνονας.

Καταντώ, καταλήγω σε κάποια κατάσταση ιδίως δυσάρεστη, ξεπέφτω, (αρχ. κατ-αντώ), το ουσιαστικό κατάντημα, (Λεξ. Ανδριώτη).

Καταρίζομαι, καταριέμαι, (Μ).

Κατράμι, πίσσα.

Καυκί, καβούκι.

Κίτερνος, κίτρινος, (Μ).

Κερνώ, (μεσν. κερνώ < αρχ. κιννώ), (Λεξ. Ανδριώτη).

Κολάζομαι, τιμωρούμαι.

Κομμάτι, σε λίγη ποσότητα, για λίγο χρόνο, ολίγο, νωρίς, κάπως (επίρρημα), (Λεξ. Πρωΐας).

Κομρικαραίος, τελώνης, εισπράκτορας των φόρων, (Μενούνος).

Κομπολόι, (μεσν. κομβολόγιον < κόμβος + περιλ. κατάληξη -λόγιον), (Λεξ. Ανδριώτη).

Κονεύω, σταθμεύω για ανάπαυση, διανυκτερεύω, (μεσν. κονεύω < ουσ. κονάκι). Κατά τον Α. Παπαδόπουλο στο Λεξ. Δελτ. 5, 137, από το θέμα κονι- του τουρκ. ρήματος Konnak +κατάλ. -εύω, (Λεξ. Ανδριώτη).

Κουδουνόπουλα, κουδούνια.

Κουλός, ανάπηρος στο ένα ή και τα δύο χέρια, από το αρχ. κυλλός, (Λεξ. Πρωΐας).

Κούπωμα, σκέπασμα.

Κουρνιακτός, σκόνη, κονιορτός, (από το αρχ. κόνις < σκόνη).

Κούρβουλο, το κλήμα, ο αποξηραμένος κορμός της αμπέλου, κούτσουρο, (μεσν. κούρβουλο, < λατιν. curvus), (Λεξ. Ανδριώτη).

Κουφίζω, σηκώνω, φουσκώνω, (M).

Κράζω, μιλάω, φωνάζω.

Κρούγομαι, χτυπιέμαι, σφαδάζω.

Κυβερνώ, ενισχύω, βοηθώ, ελεώ, (M).

Κυβερνώμαι, συντηρούμαι, (M).

Κύπτω, σκύβω.

Λαγαρίζω, καθαρίζω υγρό από ξένες ουσίες, αφήνοντάς το να κατασταλάξει, να γί νει
διανγές, λαμπικάρω, από το αρχ. επίθ. λαγαρός + κατάληξη -ίζω. (Λεξ. Πρωϊας).

Λαλούμενα, μουσικά όργανα, (μετοχή του λαλώ), (M).

Λειτουργιά, το πρόσφορο, ο άρτος ο προσφερόμενος για τη Θ. Κοινωνία, (Εκκλησι.
Ορολ.).

Λέρα, βρώμα, ρύπος, ακαθαρσία, (μεσν. λέρα < λερώνω, Γ. Χατζηδάκι MNE 1,76). Σφαλερή η
ερμηνεία του J. Poronic στις Sudost - Forsch 15, 517 από το Αλβαν. Ier, τέλμα.

Λερωμένα, ρούχα πένθιμα, (M).

Λιάσες, εξώπορτες της αυλής. (Ίσως από το αρχ. λιάζω από το ηλιάζω, < λιαστός από το ηλιαστός),
(Λεξ. Ανδριώτη).

Λογιάζω, νομίζω, (M).

Λοιμικές, αρρώστιες, (M).

Λωλός, μωρός, τρελός, ανόητος, (μεσν. λωλός < αρχ. ολωλώς, μετ. του όλλυμαι), (Λεξ. Ανδριώτη).

Μαγαρίζω, λερώνω, μολύνω, (μεσν. μαγαρίζω < αρχ. μεγαρίζω, λατρεύω σε μέγαρα, δηλ. σπήλαια,
τη Δήμητρα, είμαι εθνικός, όχι Χριστιανός, < μεταγ. μαγαρισμένος, εκείνος που παίρνει μέρος σε
ειδωλολατρικές τελετές μέσα σε σπήλαια, (Λεξ. Ανδριώτη).

Μάζω, σπάνιος Ενεστώτας με Αόρ. έμασα, Προστ. μάσε, ομάζω < ομάς. Κατά τον Α. Τσοπανάκη,
Γλώτται 53, από το άμασα, Δωρικός Αόρισ. του αρχ. αμάω, θερίζω.

Μαζώνω, μαζεύω, (μεσν. μαζώνω < ουσ. μάζα + κατάλ. -ώνω), (Λεξ. Ανδριώτη).

Ματαβρίσκω, ξαναβρίσκω.

Μπάσταρδος, νόθος.

Μεράδι, μερίδιο, μερίδιο κτηματικής περιουσίας, (μεσν. μεράδι(ον) υποκορ. του μοίρα), (Λεξ.
Ανδριώτη).

Μερτικό, μερίδιο, (μεσν. μερτικόν < μερετ-ικόν < μερίτης), (Λεξ. Ανδριώτη).

Μετατοπώ, μετακινώ. (M)

Μήνα, μήπως, μην τυχόν, (ερωτηματικό μόριο), (μεσν. μήνα < μη+να ή από το αρχ. μη+ν ευφωνικό
πριν από φωνήεν), (Λεξ. Ανδριώτη).

Μίλημα, ομιλία, λόγος.

Μισόκαλος, αυτός που μισεί το καλό, ο Διάβολος. (Εκκλησ. Ορολ.)

Μόσχα, αγελάδα.

Νομικά, κατά το νόμο (το χριστιανικό).

Ξερνώ, κάνω εμετό, (μεσν. ξερνώ από το εξέρασα, Αόρ. του αρχ. εξ-ερώ (Γ. Χατζηδάκι ΜΝΕ 1, 129). Κατά τον Ι. Θ. Κακριδή στα Ελληνικά 13, 174, ίσως από τον Αόριστο εξέβρασα του εκβράζω), (Λεξ. Ανδριώτη).

Ξουρίζω, ξυρίζω, (αρχ. ξυρώ < ξύω, ξυρόν, ξυράφι, ξύρισμα από το μεσν. ξύρισμα < ξυρίζω, (Λεξ. Ανδριώτη).

Ολοτρίγυρα και ολοτρόγυρα, γύρω-γύρω, (Μ).

Ογλήγορα, γρήγορα.

Οπισολογώ, λέγω από πίσω, κατακρίνω, (Μ).

Οπωσούν, κάπως, σχετικώς, κατά κάποιο τρόπο, (Λεξ. Πρωΐας).

Παιδεύω, παιδαγωγώ, εκπαιδεύω, (Μ).

Παιδευτήρια, βασανιστήρια, (Μ).

Παντέχω και απαντέχω, ελπίζω, προσδοκώ.

Παραδίδω, βρίζω, (Λεξ. Δημητράκου).

Παραδομός, βρισιά, (από το παραδίδω) αλλά και δόσιμο.

Παραδοσακκούλα, πορτοφόλι, (Μ).

Παραλογιστής, «ο δια ψευδούς υπολογισμού εξαπατών», (Λεξ. Δημητράκου).

Παραστένεται, στήνεται.

Παραμικρόν, λίγο, μερικό.

Παστρικά, καθαρά, τίμια, αγνά, (Μ).

Πιστικός, μισθωτός ποιμένας, μπιστικός, (Λεξ. Πρωΐας).

Πίστομα, μπρούμιτα, (επίρ.).

Πισσώνω, αλείφω με πίσσα.

Ποθούμενο, ελευθερία.

Πομπεύω, διαπομπεύω, καταντροπιάζω.

Πουγγί, βάλαντιο, πορτοφόλι, περιουσία, (μεσν. πουγγί(ον), υποκοριστικό του πούγγα < punga σπάνιο Λατινικό), (Λεξικό των ξένων λέξεων Η. Κωνσταντίνου).

Πράγματα, εντολές, προστάγματα και βοσκήματα, γιδοπρόβατα.

Πραματευτής και πραγματευτής, πλανόδιος έμπορας, γυρολόγος.

Πρίμιτα, μπρούμιτα, (επίρ.), (μεσν. πρόμυτα, προ+μύτη), (Λεξ. Ανδριώτη).

Πταίστης, φταιχτής.

Πυρώνω, καίω.

Ριζικό, μοίρα, τύχη.

Σακκούλα, πορτοφόλι, χρήματα.

Σανίδι, (μεσν. σανίδιν < αρχ. σανίδιον, υποκορ. του σανίς), (Λεξ. Ανδριώτη).

Σεβαίνω, εισβαίνω, εισέρχομαι, (Λεξ. Πρωΐας).

Σημεία, θαύματα.

Σκελίζω, υποσκελίζω, νικώ.

Σκοτίζω, κάνω κάποιον σκοτεινό, μαύρο, αμαυρώνω.

Σκουλαρίκι, (μεσν. σχολαρίκιον < σχολαρικόν ενώτιον, ενώτιο που φορούσαν οι σχολάριοι, οι φρουροί των ανακτόρων στο Βυζάντιο, (Λεξ. Ανδριώτη).

Σκούμπουρο, σκουπίδι, σαρίδι (ή από τη μεσν. σκούπα ή λατ. Scopa, σκουπίδι, απόρριμα, άχρηστο ή από το σκύβαλο, καθαρεύουσα σκύβαλον, ό,τι απομένει από το καθάρισμα των δημητριακών), (M).

Σπάω, τρυπώ.

Σπυριά, κόμποι.

Στανιό, ζόρι, βία, καταναγκασμός.

Στενεύομαι, πέζομαι, (M).

Στενεμένος, στενοχωρημένος, ευρισκόμενος σε στενοχώρια οικονομική.

Στερεύω και στρεφεύω, γίνομαι στείρος, στέρφος, (μεσν. στερεύω < μεταγ. στειρεύω < στείρος), (Λεξ. Ανδριώτη).

Στερίζω, στερώ.

Στολούδια, στολίδια, (M).

Στραβόγραβες, στραβά και στενά περάσματα, (από το αρχ. στραβός, λοξός, αλλήθωρος, στραβός, στρεβλός (Λεξ. Ανδριώτη) + γράβα και γραβιά, σχισμή γης ή βράχου, μικρή και στενή χαράδρα, (Λεξ. Τεγόπουλου - Φυτράκη), (M).

Συνερίζομαι, ξεσυνερίζομαι, θεωρώ σπουδαίους λόγους ή πράξεις κάποιου και μνησικακά ή ανταγωνίζομαι ή ζηλεύω, (Λεξ. Πρωΐας).

Σύρτα, πήγαινέ τα.

Τειάφι και δειάφι, θειάφι, (μεσν. τιάφιν < τεάφιν < θειάφιον, υποκορισ. του θείον), (Λεξ. Ανδριώτη).

Τηράζω και τηράγω, βλέπω, παρατηρώ.

Τραβώ και τραβάω, περνώ, (M).

Τσαρούχι, παπούτσι ελαφρό με φούντα, (μεσν. τσαρούχιν), (Λεξ. Ανδριώτη).

Τρανήτερος, μεγαλύτερος.

Υποστατικά, αγροκτήματα, έγγειος περιουσία, (ουδέτερο του αρχ. επιθέτου υποστατικός < υποστατός < υφίσταμαι, (Λεξ. Ανδριώτη).

Υψώνω, εξάγω ύψωμα από το πρόσφορο, (Εκκλησ. Ορολ.).

Φιλεύω, κερνάω.

Φιλοπροσωπία, μεροληψία υπέρ των φίλων.

Φτιασίδια, καλλωπίσματα, από το φτιάνομαι, καλλωπίζομαι. (Φτιασίδι, υποκ. του ευθείασις < μεσν. ευθείάζω, διορθώνω, Φ. Κουκουλές στην Επετηρίδα Βυζαντινών Σπουδών 7,33. Κατ' άλλους από το φύκος, καλλυντικό, κοκκινάδι, (Λεξ. Ανδριώτη).

Φτουρώ και φτουράω, καταναλώνω, επαρκώ κυρίως για φαγητά. Κατά τον Μ. Φιλήντα, Γλωσσογνωσία 3,210 από το Λατιν. *obduro* με επίδραση του φτάνω, (Λεξ. Ανδριώτη).

Φυλακωμένος, φυλακισμένος.

Φωκαλίζω (και φροκαλίζω, φροκαλώ), καθαρίζω, σκουπίζω, (μεσν. φροκαλώ < φλοκαλώ < αρχ. φιλοκαλώ < φιλόκαλος. Η σημερινή σημασία είναι μεσαιωνική. Φρόκαλο, σκουπίδι, φροκάλι, σκούπα), (Λεξ. Ανδριώτη).

Φωτία, φωτιά.

Χαλάστρα, καταστροφή (Μ).

Χαλέζικος, γνήσιος, (Μ).

Χάρισμα, θεία δωρεά, χάρις Θεού.

Χάρισμα, δωρεάν, (επίρρημα), (Εκκλησ. Ορολ.).

Χαρίσματα, δώρα.

Χασομέρι και χασομέρια, καθυστέρηση, απώλεια ημερομισθίων για έλλειψη εργασίας, χρονοτριβή, (Λεξ. Πρωΐας).

Χριαλίδια, χρειασίδι, μαγειρικό σκεύος, χρειώδη, (Μ) ή είναι η λέξη θρυαλλίδια, φιτίλι, (Λεξ. Πρωΐας) από τη μεσν. λέξη θρυαλλίς, που διορθώθηκε από τα χειρόγραφα.

Χρέγια, χρέη, (Μ).

Χτένι, (χτένι < χτένα < κτένα, Αιτιατ. του αρχ. κτείς < χτένιον, υποκορ. του αρχ. κτείς, (Λεξ. Ανδριώτη).

Χτικιασμένος, αδύνατος, ανίκανος, ντελικάτος, κατακίτρινος, φθισικός.

Ψάρι και οψάρι, (μεσν. ψάριν < οψάριον, υποκορ. του αρχ. όψον), (Λεξ. Ανδριώτη).

Ψένω και ψήνω, μαγειρεύω.

Ψολογάω -ω, λέω κατάρες, πισόλογα. Ψολόγι, κατάρα, (Λεξ. Δημητράκου).

Ψυχικά, καλές πράξεις, ελεημοσύνες για τις ψυχές των νεκρών, (Εκκλησ. Ορολ.).

Λαϊκές εκφράσεις του Πατροκοσμά¹.

Ακολουθώ τες στραβόγραβες και διαβολικές στράτες, ακολουθώ στραβά και στενά περάσματα του διαβόλου, ακολουθώ τον κακό δρόμο του σατανά.

Αν ημπορείτε να βάνετε επιμέλειαν, αν ημπορείτε, φροντίστε.

Άνθρωπος καθολικός, ολόκληρος ο άνθρωπος.

Από τα τετραπέρατα της οικουμένης, από τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα.

Δεν ευρίσκεται τόπος πουθενά, ούτε ωσάν του ψύλλου το μάτι, οπού να λείπη ο Θεός, δε βρίσκεται τόπος ούτε ο παραμικρός, που να λείπει ο Θεός.

Έβγαλε όλες του τις κακίες, έδειξε όλο τον κακό του εαυτό.

Έγγιξε το μαχαίρι εις το κόκκαλον, έφτασε μέχρι τέλους, στην άκρη.

Εκάηκεν η καρδίαν του, στενοχωρήθηκε πολύ.

Έκαμαν τρόπον, κατάφεραν.

Εμείς οι ταλαίπωροι δεν φτουρούμεν ένα ολίγον τίποτε, εμείς οι ταλαίπωροι δε δίνουμε τίποτε.

Έπαθα μίαν απάτην, απατήθηκα.

Επήρες ραβδί της κεφαλής σου,

Εστενεύτηκα και σας τα είπα αυτά, αναγκάστηκα και σας τα είπα αυτά.

Εστρέφεψαν οι βρύσες, τα ποτάμια, στέρεψαν οι βρύσες, τα ποτάμια.

Ήγουν από όλον το ταχύ, δηλαδή από νωρίς, πρωί-πρωί.

Ήγουν από όλον το ταχύ, πρωί-πρωί.

Ήλθα και εγώ ο δύστηνος να με κυβερνήση τίποτας, ήρθα και εγώ ο κακόμοιρος να μου δώσει κάτι.

Κάνομε ένα παζάρι; κάνουμε μια συναλλαγή; μια συμφωνία;

Καθώς ο χρυσικός λαγαρίζει το ασήμι και δεν το αφήνει τελείως αζούραν, καθώς ο χρυσοχός καθαρίζει το ασήμι και δεν αφήνει καθόλου σκουριά.

Κάμετε στράτα, ανοίξτε δρόμο.

Με βία της καρδίας μου σας εφανέρωσα, με πολύ δυσκολία σαςμίλησα.

Με λένε πως είμαι αχαμνά δια τον θάνατον, μου λένε πως είμαι άσχημα, για θάνατο.

Μην τον τρως με την γλώσσαν σου, μην τον κακολογείς.

Μου κρατείς το δίκαιόν μου, μου κρατάς αυτό που μου ανήκει.

1. Η ερμηνεία των λαϊκών εκφράσεων του Πατροκοσμά είναι δική μας ερμηνεία (Μ).

Να συχνοκοινωνάτε τα Άχραντα Μυστήρια, να κοινωνάτε συχνά τα Άχραντα Μυστήρια.

Να ασηκωθώ κομμάτι νύκτα, να σηκωθώ λίγο πριν ξημερώσει.

Να τους βουλώσει εις το μέτωπον, να τους σφραγίσει στο μέτωπο.

Να τσακίζετε τες κακές σας ορέξεις, να κυριαρχείτε τα πάθη σας, να μη χαρίζεστε στον εαυτό σας.

Να με κάμης λιανά-λιανά κομμάτια, να με κόψει κομματάκια.

Να κλαίετε... όσοι ζήτε με οζούρες άσπρων, να κλαίτε όσοι ζείτε με τοκογλυφίες.

Ολίγον προζύμι κουφίζει και τις εκατό οκάδες το ζυμάρι, λίγο προζύμι φουσκώνει και τις εκατό οκάδες το ζυμάρι.

Ούτε να προφασιστής πως σε eskélisen ο Διάβολος, ούτε να προφασιστείς ότι σε παρέσυρε ο Διάβολος.

Παραστένεται ομπροστά εις την γυναίκα, στέκεται μπροστά στη γυναίκα.

Στερεά γνώμη, σταθερή γνώμη.

Σήκω κομμάτι αυγή, σήκω πρωί-πρωί.

Σε λέγω εγώ παραμικρόν, σου λέω εγώ μερικά, λίγα.

Σχηματίζεται ωσάν ζήτουλας εις τις στράτες, παρουσιάζεται σαν ζητιάνος στο σταυροδρόμι.

Τον αμαρτωλό τον σκοτίζουν, τον αμαρτωλό τον μαυρίζουν.

Το πρόσωπό του είναι σαν πανί αφωρισμένο, το πρόσωπό του είναι σαν πανί μαυρισμένο, το πρόσωπό του είναι κατάμαυρο.

Το edikón μου παιδί, ο υποτακτικός μου, το καλογεροπαίδι μου, (Εκκλησ. Ο-ρολ.).

Φαρμάκι και σπαθί δίστομον εις την κάρδιον των Εβραίων, στενοχωρήθηκαν πολύ οι Εβραίοι.

Αξιοσημείωτο είναι το ότι ο Άγιος χρησιμοποιούσε στις Διδαχές του λέξεις ξενικές, όταν δεν εύρισκε την κατάλληλη και γνωστή στους ακροατές του ελληνική λέξη. Οι ξενικές αυτές λέξεις επεκράτησαν στη γλώσσα μας, και ήταν φυσικό, αν θυμηθούμε τις δεκάδες των επιδρομών, που δέχθηκε ο ελληνικός χώρος, το εμπόριο και τη ναυτιλία, που έφερε τους Έλληνες σε επαφή και συνάφεια με το γνωστό κόσμο της κάθε εποχής, τις αποικίες και τις ισχυρές πόλεις που ίδρυσαν, τις κατακτήσεις και τον προσεταιρισμό του γηγενούς στοιχείου των διαφόρων περιοχών. Το φαινόμενο των δανείων λέξεων είναι μία από τις κύριες εκδηλώσεις ενός ζωντανού κυττάρου, όπως είναι ο ελληνικός λαός, ικανού να προσαρμόζεται στα ρεύματα των καιρών και προορισμένου να επιβιώσει, αφήνοντας στη λήθη πολιτισμούς από τους οποίους δανείστηκε αρκετές λέξεις. Έτσι πολλές δάνειες λέξεις εισήλθαν στη γλώσσα μας, ελληνοποιήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν ευρέως, έχοντας γίνει έτσι αναπόσπαστο τμήμα, οργανικά δεμένο, του γλωσσικού μας οργάνου. Τέτοιες λέξεις χρησιμοποιήθηκαν από τον Άγιο Κοσμά, όπως Τουρκικές, Ιταλικές - πολλές με λατινική ρίζα - Αραβικές, ελάχιστες Σλαβικές και Αλβανικές, λέξεις πολύ γνώριμες και οικείες στο λαό που τον παρακολουθούσε.

Λέξεις από την **Τουρκική γλώσσα**, παρόλο που δεν ηχούν καλά στο γλωσσικό και ακουστικό αισθητήριο, γίνονται ανεκτές στην ελληνική, της οποίας βασικό προσόν είναι η προσωδία, με αποτέλεσμα πολλές από αυτές να χρησιμοποιούνται ιδίως στον προφορικό λόγο. Ήταν αναπόφευκτο το Βυζάντιο και ο ελληνικός πολιτισμός να επηρεάσουν σε διάφορους τομείς τους κατακτητές, αλλά και οι κατακτητές επηρέασαν τους κατακτημένους σε κάποια νέα στοιχεία ζωής, τα οποία τελικά ήταν φυσικό να αποτυπωθούν γλωσσικά. Τόσο η διοίκηση, όσο και η στρατιωτική οργάνωση των

Τούρκων, ο τρόπος ζωής, η θρησκεία τους ήταν φυσικό να αφήσουν γλωσσικά κατάλοιπα, λόγω της καθημερινής και μακραίωνης επικοινωνίας των δύο λαών. «Οι τουρκικές δάνειες λέξεις είναι ουσιαστικά, τα οποία προσαρμόστηκαν στην ελληνική μορφολογία σαν ουδέτερα σε **-ι** ή σε **-ές**, αν είναι άψυχα αντικείμενα, ή σαν αρσενικά σε **-άς** ή **-ής**, αν είναι ονόματα προσώπων. Τα ρήματα προσαρμόζονται με διαφόρους τρόπους στις απαιτήσεις της ελληνικής μορφολογίας»¹.

Αρκετές τουρκικές λέξεις, αφομοιωμένες πλέον με την Ελληνική, συναντάμε και στις Διδαχές του Πατροκοσμά. Τα τουρκικά δάνεια είναι κυρίως διοικητικοί όροι, που έχουν λίγο-πολύ σχέση με την τουρκική εξουσία. Για παράδειγμα «το κονάκι < konak, παρά τις διάφορες σημασίες του, ήταν στην αρχή για τον Έλληνα χωρικό η κατοικία του πλούσιου Τούρκου ιδιοκτήτη γης ή του κυβερνήτη. Η λέξη υπάρχει ήδη από παλιά στη γλώσσα. Οι χριστιανοί υπήκοοι (ραγιάδες) όφειλαν φυσικά να γνωρίζουν τις εκφράσεις ευγενείας, όπως τσελεπής < celebî, ευγενής, άρχοντας, αφέντης. Αξιοσημείωτος “τουρκισμός”, γιατί επηρεάζει το καθημερινό λεξιλόγιο, είναι το ρήμα καζαντίζω < kazan-dîm, Παρακείμενος του ρήματος kazanmak, κερδίζω»².

Η συχνότητα των τουρκικών λέξεων του Πατροκοσμά δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλη στα κείμενα των Διδαχών και Επιστολών του. Στην Επιστολή προς τον Τούρκο Κατή χρησιμο

1. Robert Browning, *Η Μεσαιωνική και Νέα Ελληνική Γλώσσα*, Μετάφραση Μαρία Κονομή, εκδ. Δ. Παπαδήμα, Αθήνα 1995, σελ.130.

2. Henri Tonnet, *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Γλώσσας Η διαμόρφωσή της*, Μετάφραση Μαρίνα Καραμάνου - Πάνος Λιαλιάτσης, Επιμέλεια Χριστόφορος Χαραλαμπίδης, εκδ. Δ. Παπαδήμα, Αθήνα 1995, σελ. 155 - 156.

ποιεί δύο φορές τη συνηθισμένη στους Τούρκους λέξη **αφέντης (efendi)**, η οποία προήλθε από την αρχαία ελληνική αυθέντης. Στα κείμενα των Διδαχών, που δημοσιεύει ο Ι. Μενούνος, συναντάται η λέξη αφέντης ή αυθέντης 14 φορές, η οποία αναφέρεται στο Θεό και όχι σε ανθρώπους. Η άλλη τουρκική λέξη, που υπάρχει σε όλες τις Επιστολές είναι η λέξη **βακούφια (vakif)**, κτήματα αφιερωμένα σε ναούς και μοναστήρια, που ήταν καθιερωμένη πλέον στο ελληνικό λεξιλόγιο. Πιο πολλές είναι οι τουρκικές λέξεις στις Διδαχές του Αγίου, οι οποίες όμως συναντώνται με μικρή συχνότητα. Οι πιο συνηθισμένες τουρκικές λέξεις του Πατροκοσμά, είναι η λέξη **αλισβερίσι** ή **λισιβερίσι, (alis-veric)**, δοσοληψία, ανταλλαγή, πάρε-δώσε, την οποία χρησιμοποιεί 4 φορές, το κούρμπανο ή **κουρμπάνι, (Kurban = θύμα)**, γιορτή, συμπόσιο, τραπέζι σε γιορτή, 8 φορές, **βεζύρης (vezir)**, υπουργός 6 φορές, **λακριντί (lakirdi)**, συζήτηση 4 φορές. Οι υπόλοιπες τουρκικές λέξεις, οι οποίες αναφέρονται πιο κάτω, παρουσιάζονται με συχνότητα μία ή δύο φορές στα κείμενα των Διδαχών, που δημοσίευσε ο Μενούνος. Εξάλλου δεν υπήρχε φόβος εκτουρκισμού της γλώσσας, ποτέ οι Έλληνες δε μίλησαν ούτε θα μιλούσαν τη γλώσσα του κατακτητή.

Τουρκικές λέξεις¹:

Αγάς, (Τουρκ. aga), τίτλος άρχοντος στην Τουρκία.

Αλισβερίσι, λισιβερίσι, (Τουρκ. alis - veric), δοσοληψία, ανταλλαγή, πάρε - δώσε.

Αμπάρι, (Τουρ. ampar), αποθήκη.

Ατζαμής, (Τουρ. Ācemi), αδέξιος.

Αφερούμ, (Τουρ. aferim), εύγε.

Αχούρι, (Τουρκ. ahir, ίσως από το αρχ. αχύριον < όψιμο μεσν. αχούριον), στάβλος, αχυρώνας, χώρος ακάθαρτος (μεταφορικά), (Λεξ. Ανδριώτη).

Βακούφια, (Τουρκ. vakif), κτήματα αφιερωμένα σε ναούς και μοναστήρια.

1. Για το παρακάτω γλωσσάρι των ξενικών λέξεων, που συναντάμε στις Διδαχές του Πατροκοσμά, χρησιμοποιήθηκαν τα **Λεξικά**: α) Ηλία Κωνσταντίνου, *Λεξικό των ξένων λέξεων στην Ελληνική Γλώσσα*, Αθήνα 1992, β) Δημητρίου Ρήτα, *Ξένες λέξεις στη Γλώσσα μας*, Αθήνα XX, γ) Αθανασίου Σκούρτη, *Λεξικό ξενόφερτων λέξεων στην Ελληνική γλώσσα*, Αθήνα 1988, δ) Ι. Σταματάκου, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, τόμοι Α', Β', Γ', εκδ. Οργανισμός "Ο Φοίνι" Ε.Π.Ε. Αθήνα 1971, ε) Ν. Π. Ανδριώτη, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, έκδ. γ', Θεσ/νίκη 1983, στ) Πρωΐας, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, τόμοι 1 και 2, έκδ. γ', εκδοτ. Οίκος Σ. Π. Δημητράκου, Αθήνα XX, ζ) Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, έκδ. Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998.

Βέης και μπέης, (Τουρκ. bey), ηγεμών, αρχηγός.

Βεζίρης, (Τουρκ. vezir), υπουργός.

Βερεσέ, (Τουρκ. veresiye), επί πιστώσει, ματαίως.

Γιορντάνι, γερντάνι, γερδάνι, (Τουρκ. yordan), περιδέραιο.

Γκέμι, (Τουρκ. gem), χαλινός.

Γλεντώ, (Τουρκ. eglemek), διασκεδάζω και γλέντι, διασκέδαση, ευτυχία.

Γρουσούζης, (Τουρκ. ugrusuz), ο φέρων κακοτυχία, ο άτυχος, κακότυχος, κακός.

Δευτέρι, δεφτέρι, τεφτέρι, (Τουρ. tefter, πιθανότερο από την αρχ. διφθέρα, διφθέριον), σημειωματάριο λογαριασμών, εμπορικό βιβλίο.

Εφέντης, (Τουρκ. efenti), κύριος.

Ζόρι, (Τουρκ. zor), πιέζω και ζόρικος.

Ζουρνάς και τζουρνάς, (Τουρκ. zurna), πνευστό λαϊκό μουσικό όργανο.

Καβγάς, (Τουρκ. kavga) = φιλονικία.

Καδής ή κατής (Τουρκ. kadi) - ειρηνοδίκης, δικαστής.

Καζάνι (Τουρκ. kazan), λέβητας.

Καζαντίζω, (Τουρκ. kazandim από το Λατιν. casa, σπίτι), πλουτίζω, κερδίζω, κάνω περιουσία, καζάντι, καζάντισμα, κέρδος από εμπόριο, από εργασία, ωφέλεια.

Κονεύω, (από το θέμα kop του Τουρκ. ρήματος konnak + κατάλ. -εύω, κατά τον Α. Παπαδόπουλο στο Λεξ. Δελτ. 5, 137), διανυκτερεύω.

Κοτζάμπασης, (Τουρκ. koca-basis), προεστός, προύχοντας.

- Κούρμπανο ή κουρμπάνι, (Τουρκ. Kurban, θύμα), γιορτή, συμπόσιο, τραπέζι σε γιορτή, αρνί που σφάζεται από τους Μουσουλμάνους κατά τη γιορτή του κουρμπάν μπαϊράμ.
- Λακνιρί, (Τουρκ. lakirdi), συζήτηση.
- Μαγιά, (Τουρκ. maya), ζύμη.
- Μαγκούφης, (Τουρκ. vakif), κληροδότημα, με ανομοίωση, (Μ. Φιλήντα, Γλωσσογν. 1, 34), (Λεξ. Ανδριώτη).
- Μαχαλάς, (Τουρκ. mahalle), συνοικία, ενορία, γειτονιά.
- Μπεκρής, (Τουρκ. becri), μέθυσος.
- Μπουγάζι, (Τουρκ. bogaz), πέρασμα, στενό μέρος θαλάσσης μεταξύ δύο ξηρών.
- Ντορβάς ή ντουρβάς ή τορβάς, (Τουρκ. torba), σάκος, σακκίδιο, σακί.
- Εύκιος, (Τουρκ. eksik), λειψός, ξύκι, λειψά.
- Παζάρι, (Τουρκ. pazar), αγορά, εμποροπανήγυρις.
- Παζαρεύω, (Τουρκ. pazar), διαπραγματεύομαι.
- Παράς, (Τουρκ. paras), τουρκικό νόμισμα.
- Πασάς, (Τουρκ. paca), τίτλος Τούρκου αξιωματούχου.
- Ρακί και ρακή, (Τουρκ. raci), ποτό αλκοολούχο.
- Ρεφενές, (Τουρκ. refene), συμβολή, έρανος από κοινού.
- Σεντούκι, (Τουρκ. sandik), κιβώτιο για φύλαξη ενδυμάτων.
- Σόι, (Τουρκ. soy), καταγωγή.
- Σοκάκι, (Τουρκ. sokak), δρόμος, (Λεξ. Ανδριώτη).
- Σεργιάνι, σιργιάνι, (Τουρκ. seyrani), περίπατος, εκδρομή, βόλτα.
- Τάχτι, (Τουρκική), επαρχία, περιοχή.
- Τζελάτης, (Τουρκ. cellat), δήμιος.
- Τζοβαΐρι, (Τουρκ. cevahir), κόσμημα, λίθος πολύτιμος.
- Τουφέκι, (Τουρκ. tufek), όπλο.
- Τσακουμάκι ή τσακμάκι, (Τουρκ. cakmak), κομμάτι από χάλυβα, που δίνει φωτιά με την τριβή του σε πυρίτη λίθο.
- Τσαρούχι, (Τουρκ. carik), ελαφρό παπούτσι με φούντα.
- Τσελεπής και τσελεμπής, (Τουρκ. celebi), άρχοντας, αφέντης (μεταφ.), τίτλος που δινόταν στα παιδιά των Σουλτάνων.
- Φερετζές, (Τουρκ. ferace), καλύπτρα του προσώπου των γυναικών των Μουσουλμάνων.
- Φέσι, (Τουρκ. fes), από το όνομα της πόλης Fez, πρωτεύουσας του Μαρόκου, (Λεξ. Ανδριώτη).
- Φερμάνι, φερμάνι, (Τουρκ. ferman), διαταγή σουλτάνου ή ηγεμόνα.
- Φλιτζάνι, (Τουρκ. filcan), κούπα, κουπάκι του καφέ.

Χαμπάρι, (Τουρκ. haber), αγγελία, είδηση.

Χάνι, (Τουρκ. han), πανδοχείο για στάθμευση των οδοιπόρων και των υποζυγίων τους.

Χαντζάρι, (Τουρκ. hancer), μακρύ πολεμικό μαχαίρι Τούρκων και Αλβανών.

Χαράμι, (Τουρκ. haram), (επίρρημα) άδικα, ανώφελα και (άκλιτο ουσιαστικό) λέγεται σαν κατάρα (χαράμι να σου γίνει) σε κάποιον που αδίκησε.

Χαράτζι, (Τουρκ. harac), βαριά αναγκαστική εισφορά, ο κεφαλικός φόρος των ραγιάδων, χαρατσοχάρτι.

Χασάπης, (Τουρκ. kasar), κρεοπώλης.

Χουζούρι, (Τουρκ. huzur), ανάπαυση, άνεση, ραθυμία.

Κατακτώντας την Ελλάδα οι Τούρκοι, εισήγαγαν στοιχεία του ανατολικού υλικού πολιτισμού, τα οποία οι ίδιοι είχαν δανειστεί από τον αραβικό και περσικό πολιτισμό. Ο Άγιος Κοσμάς χρησιμοποιεί κάποιες λέξεις **Αραβικές** ή **Περσικές**, οι οποίες εμφανίστηκαν στην ελληνική γλώσσα κατά το μεσαίωνα ή οι Τούρκοι κατακτητές τις έφεραν μαζί τους και σιγά-σιγά καθιερώθηκαν στο ελληνικό λεξιλόγιο.

Αραβικές - Αραβοτουρκικές - Αραβοπερσικές - Περσοτουρκικές λέξεις.

Γάϊδαρος, (Αραβική gadur), όνος.

Διβάνι(ον), (Περσικοτουρκική divan), ανάκλιτρο.

Δοβλέτι, (Αραβοτουρκική deviet), κράτος, κυβέρνηση.

Ζαμπίτης, (Αραβοπερσική zabit), αστυνόμος, αξιωματικός επί Τουρκοκρατίας.

Κουλόν, (Αραβική Kilo), μέτρο χωρητικότητας ιδίως δημητριακών, (Λεξ. Ανδριώτη).

Μασκαράς, (Τουρκ. maskara και Αραβική maschara, Σ. Κυριακίδης στο Λεξ. Αρχ. 5, 119), αναιδής, ανήθικος, (Λεξ. Ανδριώτη).

Ρουσφέτι, (Αραβοτουρκική rusvet), δωροδοκία.

Σαράφης, (Αραβοτουρκική sarraf), χρηματιστής.

Χατίρι και χατήρι, (Αραβοτουρκική hatir), χάρη, εξυπηρέτηση.

Χαρέμι, (Τουρκ. harem και Αραβ. haram), απαγορευμένο, μωαμεθανικός γυναικω- νίτης.

Τσόφλι, (Αραβική djefl), κέλυφος.

Χατζής, (Αραβική hacı), προσκυνητής αγίου τόπου.

Στη Δυτική Ελλάδα, κυρίως στα νησιά του Ιονίου και στα παραθαλάσσια μέρη, τα οποία ήταν Βενετοκρατούμενα, μιλιόταν η Ιταλική γλώσσα από τους κατακτητές και πολλούς Έλληνες της περιοχής, ιδίως πλουσίους με σπουδές στην Ιταλία, εμπόρους, ναυτικούς. Σημαντικοί Επτανήσιοι λόγιοι αγνοούσαν την ελληνική γλώσσα, ενώ άλλοι την έμαθαν μεγάλοι στην ηλικία, όπως ο

μεταγενέστερος Διονύσιος Σολωμός. Ο λαός των περιοχών αυτών μιλούσε την Ελληνική γλώσσα, αλλά άκουγε συνεχώς την Ιταλική και πολλές λέξεις είχαν καθιερωθεί στην Ελληνική. Όπως αναφέρει ο Μ. Τριανταφυλλίδης¹, _____

1. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική (Ιστορική εισαγωγή)*, Αθήνα 1938, σελ. 49.

«οι Ιταλικές λέξεις παίρνονται στην εποχή αυτή, καθώς και στη μεσαιωνική, από διάφορα ιταλικά ιδιώματα και ιδίως τα βενετσιάνικα, που με την πολύχρονη κυριαρχία τους σ' ελληνικές χώρες είχαν μεγάλη επίδραση στον ελληνικό πολιτισμό». Γι' αυτό και στο λεξιλόγιο του Πατροκοσμά, που δίδαξε και σ' αυτές τις περιοχές, συναντάμε αρκετές Ιταλικές ή αρχαιότερες Λατινικές λέξεις, που είχαν επικρατήσει από το μεσαίωνα στην ελληνική γλώσσα.

Στην Επιστολή προς τον τοποτηρητή της Κεφαλληνίας Κλαδά, ο Πατροκοσμάς χρησιμοποιεί το Ιταλικό **πρεβεδούρος**, (από το ρήμα **prevedere**, προβλέπω), προβλεπτής, αφού αυτή η λέξη είχε περάσει στο λεξιλόγιο των κατοίκων της Επτανήσου και απέδιδε ακριβώς τον Ιταλικό τίτλο. Μιλώντας ο Πατροκοσμάς για τη Δευτέρα Παρουσία και τον Αντίχριστο χρησιμοποιεί 5 φορές τη λέξη **βουλώνω** από το Ιταλικό **bulla**, το οποίο αποδίδει καλύτερα αυτό που ήθελε να τονίσει, δηλαδή το σφράγισμα, που θα κάνει ο Αντίχριστος στους οπαδούς του. Συχνά επίσης απαντάται η λέξη **πουγγί**, (4 φορές), υποκοριστικό του Λατινικού **punga**, η οποία περισσότερο πλησιάζει στο ελληνικό μεσαιωνικό πουγγίον και λιγότερο στο σπάνιο Λατινικό.

Ιταλικές λέξεις.

Βουλώνω και βουλλώνω, (Λατιν. bulla), σφραγίζω.

Γκαβός, (Λατιν. canus, ίσως από το αρχ. Ελλην. σκαμβός), αλλοίθωρος.

Γκρίνια, (Ιταλ. grinia), φιλονικία, μεμψιμοιρία.

Γρόσι(ον), (Ιταλ. grossus), νόμισμα, εξ ου το τουρκικό νόμισμα γρόσι.

Ζούρα και αζούρα, (Ιταλ. usura), κατακάθι, υπόλειμμα, σκουριά.

Κασέλλα και κασέλα, (Βενετ. cassela, υποκορ. του cassa), κιβώτιο επίμηκες και βαθύ, μπαούλο.

Κολλήγος, (Λατιν. colleya), καλλιεργητής που δουλεύει ξένα χωράφια και παίρνει τα μισά προϊόντα, συγκαλλιεργητής.

Κουβέντα, (Λατιν. conventus < μεσν. κομβέντος), (Λεξ. Ανδριώτη).

Κουμπάρος, (Λατιν. compare), ανάδοχος.

Κουράγιο, (Ενετικό coragio), θάρρος, τόλμη.

Κουράρω, (Ιταλ. cura), θεραπεύω, νοσηλεύω, περιποιούμαι.

Κουρέλ(λ)ι, (Λατιν. corellum), ράκος.

Μαντήλα, (Λατιν. mantile), γυναικείο κάλυμμα κεφαλής.

Μασκαράς, (Ιταλ. Masca, προσωπίο), καταγέλαστος.

Μπόλια, (Βενετ. imbogio), γυναικείος κεφαλόδεσμος.

Παλάτι, (Λατιν. palatium), ανάκτορο.

Πόρτα, (Λατιν. porta), θύρα, πύλη.

Πρεβεδούρος, (Ιταλ. από το ρήμα prevedere, προβλέπω), προβλεπτής.

Πουγγί, (σπάνιο Λατινικό runga), βαλάντιο, πορτοφόλι, περιουσία από το μεσν. πουγγί(ον), υποκοριστικό του πούγγα < runga. (Λεξικό των ξένων λέξεων Η. Κωνσταντίνου).

Ρέμπελος, (Βενετ. rebelo), ο μη ανήκων σε τακτικό στρατιωτικό σώμα, ανταρτικός, αργόσχολος, τεμπέλης, άτακτος, ακατάστατος.

Ρηγάτο, (Λατιν. rex = βασιλιάς), βασίλειο.

Σκαμνί, (Λατιν. scamnum), θρόνος, έδρα, εδώλιο, δίφρος.

Σπίτι, (Λατιν. hospitium), οικία.

Στράτα, (Λατιν. strata), δρόμος.

Τσεκούρι, (Λατιν. securio), πέλεκυς.

Φαμελιά, (Ιταλ. familia), οικογένεια. Φαμελίτης, οικογενειάρχης.

Φλωρί, (Λατιν. florinus), νόμισμα χρυσό.

Φούντα, (Λατιν. funda), θύσανος.

Ελάχιστες είναι οι **Αλβανικές** και **Σλαβικές** λέξεις στο λεξιλόγιο του Αγίου. Αυτός, που αγωνίστηκε ιδιαίτερα για την ομιλία της Ελληνικής, δεν θα μπορούσε ποτέ να χρησιμοποιήσει την Αλβανική γλώσσα που απαγόρευε, παρ' όλο που στα μέρη της Ηπείρου ήταν πολύ γνωστή και τη μιλούσαν οι περισσότεροι από τους κατοίκους της περιοχής. Στις Διδαχές του ο Πατροκοσμάς απαγορεύει οι Έλληνες «να κουβεντιάζουν αρβανίτικα» και μέσα στο σπίτι τους ακόμη, γι' αυτό και ο ίδιος, στην προσπάθειά του να επιβάλλει την Ελληνική, χρησιμοποιεί μόνο δύο Αλβανικές λέξεις - καθιερωμένες από παλιά στην Ελληνική - βλάμης και σεγγούνι, τις οποίες συναντάμε μόνο μία φορά την κάθε λέξη στις Διδαχές, που δημοσίευσε ο Μενούνος. Δύο φορές απαντάται και η Σλαβική λέξη ρούχο. Στη λέξη βρουκόλακα, που συναντάμε στις Διδαχές του, βλέπει μάλλον την αρχαία ελληνική λέξη βρίκελος, το τραγικό προσωπείο των αρχαίων και όχι το Σλαβικό **vrukolak**.

Αλβανικές και Σλαβικές λέξεις

Βλάμης, (Αλβαν. vlam), φίλος, αδελφοποιτός.

Ρούχο, (Σλαβ. ruho), φόρεμα, ένδυμα. (Η αναγωγή στο εριούχον < έριον, αδόκιμη), (Λεξ. Δορμπαράκη).

Σεγγούνι, (Αλβαν. sigun), μάλλινος επενδύτης, παλτό.

Οι Διδαχές που έφθασαν έως εμάς, σίγουρα δεν είναι οι ίδιες, όπως τις σύνθεσε και τις εκφώνουσε ο μεγάλος Διδάχος. Όμως τα κείμενα αυτά που διασώθηκαν, έχουν τον οίστρο και τον ενθουσιασμό του, δίνουν το στίγμα του και την προσωπικότητά του. Λέξεις, φράσεις και προτάσεις ολόκληρες δεν μπορεί παρά να είναι δικές του, βγαλμένες από το στόμα του, ειπωμένες από τον ίδιο,

που έμειναν στη μνήμη, αλλά και αποτυπώθηκαν στο χαρτί «εις μνημόσυνον αιώνιον» του μεγάλου Διδάχου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

3.4. ΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

3.4.1. ΔΙΓΛΩΣΣΟΙ, ΒΛΑΧΟΦΩΝΟΙ ΚΑΙ ΑΛΒΑΝΟΦΩΝΟΙ

Η κατανομή του ελληνικού λαού την εποχή της Τουρκοκρατίας, ήταν πολύ διαφορετική απ' ό,τι μπορούμε να φανταστούμε σήμερα. Οι Έλληνες, οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί με μητρική γλώσσα την Ελληνική, ήταν διασκορπισμένοι σ' ολόκληρη την Οθωμανική αυτοκρατορία. Ζούσαν μαζί με Σλάβους, Αλβανούς, Εβραίους, Αρμενίους, Ιταλούς και άλλους Ευρωπαίους, και διάφορα Τουρκικά φύλα¹. Οι Έλληνες αποτελούσαν την πλειοψηφία στην Πελοπόννησο, στην ηπειρωτική Ελλάδα, ως το ύψος της γραμμής που ενώνει τα Γιάννενα με τη Θεσσαλονίκη, στις παραθαλάσσιες περιοχές και πεδιάδες της Μακεδονίας και στα πιο πολλά νησιά. Πολυάριθμοι ζούσαν στη Θράκη, Κωνσταντινούπολη², Μικρά Ασία και στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, ενώ είχαν σημαντικές παροικίες στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, στη Ρωσία, στη Βουλγαρία, στην Αίγυπτο, στην Παλαιστίνη και στη Βόρεια Αφρική. Συνδεδεμένος κρίκος των διασκορπισμένων Ελλήνων ήταν η Ορθόδοξη θρησκεία και η Ελληνική γλώσσα, που τους ξεχώριζε και συνειδητοποιούσαν και στα πιο δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς ότι είναι Έλληνες, κληρονόμοι ενός μεγάλου πολιτισμού, κι ας μην τον γνώριζαν καλά. Ο Ελληνικός λαός με τη γλώσσα του, την κοινή ιστορία, την αυτοσυνειδησία του και την παράδοσή του επέζησε, παρόλο τον συγχρωτισμό του με τους ξένους.

Ο αγώνας του Πατροκοσμά για τη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας ήταν ταυτόσημος με τον αγώνα του για την ίδρυση Σχολείων. Παιδεία και ελληνική γλώσσα, ήταν αλληλένδετα συνδεδεμένα για τον Άγιο Κοσμά και το ένα δεν υπήρχε δίχως το άλλο. Επίσης ο αγώνας του για τη στερέωση της χριστιανικής πίστεως, αδιάσπαστο στοιχείο ενότητας του Ελληνισμού, ήταν ταυτόχρονα και αγώνας για τη διάσωση της ελληνικής _____

1. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική (Ιστορική εισαγωγή)*, Αθήνα 1938, σελ. 557 - 558.
2. Στην Πόλη και στη γύρω περιοχή της υπολογίζεται, ότι ο αριθμός των Ελλήνων έφτανε τις 300.000 σε σύνολο πληθυσμού 880.000.

γλώσσας, στοιχείο του Ελληνικού Έθνους και της υπάρξεώς του. Η αγωνία του και ο αγώνας του για την προάσπιση και διάδοση της ελληνικής γλώσσας, υπήρξε μια εθνική κληρονομιά και η επίδραση της διδασκαλίας του στους βλαχόφωνους και δίγλωσσους αγροτικούς πληθυσμούς ήταν αναμφισβήτητη.

Για να εκτιμήσουμε καλύτερα το μεγάλο έργο του Πατροκοσμά στον τομέα της ελληνικής γλώσσας και της καθιερώσεώς της, θα δούμε πρώτα τη γλώσσα που μιλούσαν οι ελληνικοί πληθυσμοί στα διάφορα μέρη της ελληνικής επικράτειας. Εκτός της Ελληνικής, άλλες γλώσσες που μιλούσαν οι Έλληνες της εποχής του Πατροκοσμά, ήταν τα Βλάχικα και Αρβανίτικα, καθώς και τα Ιταλικά στα Επτάνησα και παράλια της Δυτικής Ελλάδας.

Σε πολλές περιοχές της Μακεδονίας, Ηπείρου, Θεσσαλίας οι κάτοικοι ήταν βλαχόφωνοι ή δίγλωσσοι, και χρησιμοποιούσαν ελάχιστα την Ελληνική γλώσσα. Πολλοί, αν και γνώριζαν την

Ελληνική, προτιμούσαν τα Βλάχικα. Σε πολλά χωριά της Ηπείρου οι κάτοικοι μιλούσαν Αρβανίτικα ή Βλάχικα στις εργασίες τους και μέσα στο σπίτι τους ακόμα. Στα Ζαγοροχώρια της Ηπείρου μιλούσαν Κουτσοβλάχικα¹, όπως οι Βλάχοι της Δυτικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας.

Ποιοι όμως ήταν οι Βλάχοι, που η γλώσσα τους ήταν τόσο γνωστή στους ορεινούς ελληνικούς πληθυσμούς; Οι περισσότεροι από τους βλαχόφωνους ή δίγλωσσους αυτούς κατοίκους των ελληνικών διαμερισμάτων ήταν απόγονοι αυτόχθονος, ελληνικού πληθυσμού, που είχαν ξεχάσει τη γλώσσα τους από πολύ παλιά². Ο Κούμας γράφει: «Διεσκορπισμένοι εις διάφορα χωρία ως επί το πλείστον ορεινά από της Μακεδονίας έως την Πελοπόννησον είναι οι λεγόμενοι Βλάχοι, Μακεδόνες όντες και Θετταλοί και Έλληνες το γένος. Άλλ' η γλώσσα τούτων και πλησιάζει καθ' εκάστην μάλλον και μάλλον εις την ελληνικήν εκ της προς τους Έλληνας επιμιξίας των... Εν γένει δε οι Βλάχοι συμπεριφέρονται αδελφικώς με τους Γραικούς ως Γραικοί, και δε δείχνουν ούτ' εκείνοι ούτε ούτοι καμμίαν εθνικήν διαφοράν προς αλλήλους, καθώς και τω όντι είναι αμφοτέροι οι λαοί μιας πατρίδος τέκνα, και των αυτών προγόνων απόγονοι»³. Κατά την άποψη του Α. Κερα

-
1. “Κουτσόβλαχος”, ίσως ο μικρός, ασήμαντος Βλάχος, με υποτιμητική σημασία. Προέρχεται η λέξη από το Τουρκικό kuchuk = μικρός, και στην περίπτωση αυτή Κουτσόβλαχοι θα πρέπει να είναι οι μικροί Βλάχοι των Βαλκανίων, σε αντίθεση με τους πολυάριθμους συγγενείς τους που ζουν βορείως του Δούναβη. Alan J. B. Wace - Maurice S. Thompson, *The nomads of the Balkans*, Εισαγωγή, σχόλια Ν. Κατσάνης, Μετάφραση Π. Καραγιώργος, εκδ. οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1989, σελ. 10'.
 2. Κ. Κρυστάλλης, *Οι Βλάχοι της Πίνδου*, Άπαντα Κρυστάλλη, εκδ. «Μαίναλον», Αθήναι 1967,
 3. Κ. Μ Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, ΙΒ', σελ. 530 - 531.

μόπουλου¹, οι Βλάχοι ήταν εκλατινισμένοι απόγονοι φτωχών ελληνικών φυλών, που είχαν αρχίσει να υπηρετούν ως φρουροί των συνόρων στο ρωμαϊκό στρατό μετά την υποταγή της Μακεδονίας στους Ρωμαίους (168 π. Χ.). Ο όρος Βλάχος, επίσης, ταυτίζεται με την έννοια βοσκός, κτηνοτρόφος και ο Ρουμάνος καθηγητής του πανεπιστημίου Μπόχουμ, Roghirc², διατείνεται ότι η έννοια βοσκός - κτηνοτρόφος συνυπάρχει με την ανάληψη της υπηρεσίας φυλάξεως και φρουρήσεως συνόρων και οδικών διαβάσεων και συγκοινωνιακών κόμβων, επειδή στους οροφύλακες παραχωρούνταν συνήθως και η εδαφική έκταση για γεωργική και κτηνοτροφική εκμετάλλευση. Σήμερα είναι γενικά παραδεκτή η προέλευση του ονόματος Βλάχος από το Volcae, τη γνωστή κελτική φυλή, που συνόρευε με τα γερμανικά φύλα³.

Οι Βλάχοι ή Κουτσόβλαχοι, δεν ήταν Ρουμάνοι, αλλά Έλληνες, και αν και ήταν εγκατεστημένοι σε ρουμανικά εδάφη, ποτέ δεν θεώρησαν τον εαυτό τους ένα ή αδελφό με τους Ρουμάνους και ποτέ δεν τον λογάρισαν ξένο στον Ελληνισμό⁴. Ανεξάρτητα από τη γλώσσα, που μιλούσαν οι Κουτσόβλαχοι έδειξαν με τις πράξεις τους, ότι η εθνική τους συνείδηση ήταν ελληνική και μάλιστα έντονη. Έτσι τους βλέπουμε να υπερηφανεύονται για την ελληνική τους καταγωγή, να αναφέρονται στο ένδοξο ελληνικό παρελθόν, να ιδρύουν σχολεία ελληνικά, να βοηθούν στην αποτίναξη του

Τουρκικού ζυγού⁵. Ο Μετσοβίτης δάσκαλος του Πατροκοσμά, Νικόλαος Τζερτζούλης, δεν αρνείται τη βλάχικη καταγωγή, αλλά και την ελληνικότητα των συμπατριωτών του. Ο δε Κροάτης καθηγητής Skok επισημαίνει, ότι οι Βλάχοι ανέκαθεν διακρίθηκαν για τον ενθουσιασμό τους υπέρ της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού⁶. Επομένως οι Βλάχοι, απόγονοι ντόπιων ελληνικών πληθυσμών που εκλατινίστηκαν, ήταν Έλληνες, συμπεριφέρονταν ως

-
1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 139, σημ. 5 και 6.
 2. Αχ. Λαζάρου, *Οι Βλάχοι και η διάδοση της ελληνικής παιδείας στους λαούς της Βαλκανικής*, εισήγηση στο ΣΤ΄ Διεθνές Παιδαγωγικό Συνέδριο, Φλώρινα 29-31 Οκτ. 1993, έκδ. Πρακτικών Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σελ. 156 - 157.
 3. Alan J. B. Wace - Maurice S. Thompson, *The nomads of the Balkans*, ό. π. σελ. 3, σημ. 5.
 4. «Οι ίδιοι οι Βλάχοι αυτονομάζονται Armini (A + ROMANUS, δηλαδή Ρωμαίοι, Ρωμοί) και χρησιμοποιούσαν τη λέξη Βλάχος για να δηλώσουν γενικά τους κτηνοτρόφους». Alan J. B. Wace - Maurice S. Thompson, *The nomads of the Balkans*, ό. π. σελ. 10΄.
 5. Αχ. Λαζάρου, *Οι Βλάχοι και η διάδοση της ελληνικής παιδείας στους λαούς της Βαλκανικής*, ό.π. σελ. 160, 162.
 6. Αχ. Λαζάρου, *Οι Βλάχοι και η διάδοση της ελληνικής παιδείας στους λαούς της Βαλκανικής*, ό.π. σελ. 181. Έλληνες και δικαίως ο Πατροκοσμάς επέβαλε την ελληνική γλώσσα στα βλαχόφωνα χωριά, εκτοπίζοντας τη Βλάχικη και επηρεάζοντας την εθνολογική τους εξέλιξη.

Ο Παναγιώτης Αραβαντινός στη “Χρονογραφία της Ηπείρου”, μας πληροφορεί για την κατάσταση που επικρατούσε σε πολλές περιοχές της Ηπείρου ως προς τη Βλαχική γλώσσα. Στην περιοχή του Ζαγορίου, από τα 46 ελληνικά χωριά με τις 2717 οικογένειες, 11 μιλούσαν τη Βλαχική και την Ελληνική γλώσσα, περισσότερο δε τη Βλαχική, ιδίως στις καθημερινές τους ασχολίες και μέσα στα σπίτια τους. Στα χωριά της δικαιοδοσίας του Μετσόβου, Βοτονόσι, Μαλακάσι, Κουτζούφλοιανη, Μηλιά και μέσα στο Μέτσοβο οι κάτοικοι μιλούσαν περισσότερο τα Βλάχικα και πολύ λίγο τα Ελληνικά, ενώ ήταν όλοι Έλληνες και στην περιοχή τους δεν κατοικούσαν καθόλου Τούρκοι. Στη διοίκηση των Γρεββενών ανήκαν 81 χωριά και συνοικισμοί με 3676 χριστιανικές οικογένειες και μόνο 742 τουρκικές, και απ’ αυτά τα 33 μιλούσαν και τις δύο γλώσσες, Βλαχική και Ελληνική, με προτεραιότητα τη Βλαχική¹. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι οι ορεινές αυτές περιοχές κατοικούνταν βασικά από Έλληνες, οι Τούρκοι ήταν ελάχιστοι και η γλώσσα που κυριαρχούσε ήταν η Ελληνική. Παρόλα αυτά υπήρχαν τόσα χωριά και συνοικισμοί που μιλούσαν τα Βλάχικα. Γι’ αυτό σε πολλά απ’ αυτά τα χωριά ο Άγιος πέρασε πολλές φορές και ίδρυσε και Σχολεία, για να μαθαίνεται η Ελληνική γλώσσα.

Στις περισσότερες περιοχές της Ηπείρου οι κάτοικοι μιλούσαν και τα Αλβανικά. «Η Αλβανική γλώσσα υπάρχει μίγμα της αρχαιότερης Ελληνικής γλώσσας, ήτοι της Πελασγικής, έχουσα και πολλές μεταγενεστέρας Ελληνικάς λέξεις, ωσαύτως Σλαβικάς, Λατινικάς, Κελτικάς και

Τουρκικός»², γράφει ο Π. Αραβαντινός. Οι κάτοικοι εμφανίζονται συνήθως ως δίγλωσσοι, μιλώντας και τα Ελληνικά και τα Αλβανικά, από τον φόβο των κατακτητών, ενώ σε κάποια μέρη μιλούσαν μόνο τα Αλβανικά. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνει ο Αραβαντινός στη «Χρονογραφία της Ηπείρου», σε πολλά μέρη της Ηπείρου οι Έλληνες μιλούσαν πιο πολύ την Αλβανική γλώσσα και πολύ λίγο ή και καθόλου την Ελληνική. Η Αλβανική γλώσσα κυριαρχούσε στις περιοχές της Βορείου Ηπείρου, στις διοικήσεις Δελβίνου, Τεπελένης, Πρεμετής, Αυλώνος και Μπερατίου. Πιο αναλυτικά, στη διοίκηση Δελβίνου υπάγονταν 118 χωριά και συνοικισμοί εκ των οποίων, μόνο τέσσερα μιλούσαν την Ελληνική γλώσσα και το τοπωνύμιο ήταν ελληνικό, (Χειμάρρα, Δρυμάδες, Παλιάσσα ή Παλαιστή και Πιτζάρη)³. Όλα τα άλλα μιλούσαν μόνο Αλβανικά. Ο

1. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Αθήνα 1956, τόμος Β', σελ. 341, 343 - 345.

2. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 11.

3. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 358.

Σ. Παπακυρικού γράφει ότι «όλα τα παράλια της Χειμάρρας ήσαν Έλληνες και ελάλουν μόνον την ελληνικήν. Τινά τούτων λαλούσι σήμεραν και την αλβανικήν, διότι πολλοί των αλβανοφώνων ορθοδόξων χριστιανών μη θέλοντες να αρνηθώσι την χριστιανικήν πίστιν εγκατέλιπον τα εξισλαμιζόμενα χωριά των και κατήρχοντο προς τους παραλίους ομοδόξους των Έλληνας, και ούτως αντί να αφομοιωθώσι, μετέδωκαν την αλβανικήν γλώσσαν εις τους καθαρώς ελληνογλώσσους»¹.

Τα 100 χωριά της διοικήσεως Δελβίνου ήταν δίγλωσσα, μιλούσαν τα Ελληνικά και τα Αλβανικά, με 2911 χριστιανικές οικογένειες έναντι των 2820 μόνο τουρκικών, που κατοικούσαν σ' αυτές τις περιοχές. Η χριστιανική οικογένεια των χρόνων εκείνων υπολογίζεται με 5 άτομα το λιγότερο, κατά μέσο όρο. Οι Έλληνες που κατοικούσαν στην περιοχή του Δελβίνου ήταν το λιγότερο 14555. Όλοι αυτοί οι Έλληνες ήταν δίγλωσσοι. 14 χωριά και συνοικισμοί της περιοχής κατοικούνταν μόνο από Τούρκους και μιλούσαν μόνο την Αλβανική γλώσσα. Αν εξετάσουμε τις ονομασίες αυτών των χωριών, παρατηρούμε ότι από τα 118 χωριά τα 91 έχουν ονομασία ελληνική, τα 18 αλβανική, τα 19 τουρκική, τα 7 σλαβική και τα 3 ιταλική².

Στη διοίκηση της Τεπελένης ανήκαν 61 χωριά. Από αυτά τα 24, με 1057 χριστιανικές οικογένειες και 5285 περίπου κατοίκους, μιλούσαν την Αλβανική και Ελληνική γλώσσα, όπως τα Ζαγοροχώρια, που κατοικούνταν μόνο από Έλληνες χριστιανούς, και τα 37 μιλούσαν μόνο την Αλβανική. Ως προς τα τοπωνύμια, 42 ήταν αλβανικής καταγωγής, 2 σλαβικής και 17 ελληνικής³. Στη διοίκηση Πρεμετής ανήκαν 153 χωριά και συνοικισμοί. Η γλώσσα που μιλούσαν τα 148 χωριά, κατοικημένα από Έλληνες και Τούρκους, ήταν η Αλβανική. Μόνο 5 μιλούσαν και τις δύο γλώσσες, με προτεραιότητα την Αλβανική⁴. Στη διοίκηση του Αυλώνος ανήκαν 65 χωριά, απ' αυτά 14 με 265 χριστιανικές οικογένειες, 1.325 περίπου κατοίκους, έναντι 838 τουρκικών, μιλούσαν την

Αλβανική και Ελληνική γλώσσα, ενώ 51 χωριά, κατοικημένα από Τούρκους περισσότερο, μιλούσαν μόνο Αλβανικά⁵.

Στη διοίκηση Μπερατιού¹ ανήκαν 301 χωριά και συνοικισμοί με 3095 χριστιανικές

-
1. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου*, Αθήναι 1953. σελ. 40 - 41.
 2. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 356 - 362.
 3. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 367 - 370.
 4. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 370 - 377.
 5. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 377 - 380.
 6. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 380 - 393.

οικογένειες, περισσότερους από 15.475 Έλληνες και χριστιανούς κατοίκους και 8.780 τουρκικές οικογένειες. Μοναδική γλώσσα όλων των κατοίκων ήταν η Αλβανική. Από τα 301 χωριά τα 245 είχαν ονομασία αλβανική, τα 6 σλαβική και τα 50 ελληνική.

Δίγλωσσα, με προτεραιότητα την Αλβανική γλώσσα, ήταν 6 χωριά της Πρέβεζας με 100 περίπου οικογένειες χριστιανικές, δηλαδή τουλάχιστον 500 άτομα, σε σύνολο 39 χωριών και συνοικισμών, που κατοικούνταν βασικά από ελληνικές οικογένειες¹. 29 χωριά της Παραμυθιάς με 527 ελληνικές οικογένειες 2835 περίπου ατόμων, έναντι 113 τουρκικών, που κατοικούσαν σε μερικά απ' αυτά τα χωριά, όπως π.χ. στην έδρα της περιοχής, την Παραμυθιά κατοικούσαν 180 τουρκικές και 98 ελληνικές οικογένειες, δηλαδή περισσότεροι από 490 Έλληνες². Στην περιοχή της Τσαρκοβίστας ανήκαν 47 χωριά και συνοικισμοί με 837 ελληνικές οικογένειες, δηλαδή 4185 και περισσότερα άτομα, από τα οποία τα 33 χωριά μιλούσαν και τις δύο γλώσσες, με προτεραιότητα την Αλβανική, αν και κατοικούνταν μόνο από Έλληνες³. Από τα 60 χωριά της Κόνιτσας, τα 21 με 909 οικογένειες ελληνικές, δηλαδή 4545 περίπου κατοίκους, έναντι 825 τουρκικών, που κατοικούσαν στα ίδια μέρη, ήταν δίγλωσσα, και μιλούσαν στην καθημερινή τους ζωή τα Αλβανικά, παρόλο που οι κάτοικοί τους ήταν Έλληνες⁴. Όλα τα χωριά του Μαργαριτιού, 41 τον αριθμό με 618 χριστιανικές οικογένειες, περίπου 3090 κατοίκων, έναντι 1562 τουρκικών, μιλούσαν τα Αλβανικά περισσότερο από τα Ελληνικά⁵, όπως και 4 χωριά του Αργυροκάστρου με 760 τουρκικές οικογένειες και 97 χριστιανικές, που κατοικούσαν στα ίδια μέρη⁶.

Μιλούσαν μαζί με τα Ελληνικά και τα Αλβανικά 24 χωριά του Φαναρίου, που κατοικούνταν μόνο από Έλληνες, με 363 οικογένειες ελληνικές και 1815 περίπου κατοίκους⁷, 2 χωριά της Πάργας με 282 χριστιανικές οικογένειες, 1410 κατοίκων⁸, 28 χωριά των Φιλιατών με 358 περίπου χριστιανικές οικογένειες και 1790 κατοίκους⁹ και 37 χωριά της περιοχής Αργυροκάστρου¹⁰ με 1782 ελληνικές οικογένειες και 8910 κατοίκους, έναντι _____

1. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 327.
2. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 351 - 352.

3. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 337 - 338.
4. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 339 και 341.
5. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 349 - 350.
6. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 364.
7. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 347 - 348.
8. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 348.
9. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 354 - 355.
10. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 362 - 363.

2000 τουρκικών, που κατοικούσαν μέσα στο Αργυρόκαστρο. Στις παραπάνω περιοχές υπήρχαν πιο πολλοί Έλληνες, τα τοπικά ονόματα ήταν ελληνικής καταγωγής βασικά, με λίγα αλβανικά και ελάχιστα σλαβικά ή τουρκικά, και έτσι επικρατούσε περισσότερο η Ελληνική γλώσσα, χωρίς όμως να έχει εγκαταλειφθεί η Αλβανική.

Στην περιοχή της Θεσσαλίας επικρατεί η ίδια κατάσταση. Στα μέρη αυτά οι κάτοικοι μιλούσαν την Ελληνική και τη Βλαχική γλώσσα, και σε πολλά χωριά επικρατέστερα, στην καθημερινή ζωή και ομιλία, ήταν τα Βλάχικα. Η περιοχή συγκέντρωνε αρκετούς Τούρκους και Αλβανόφωνους, επικρατούσαν όμως και ήταν περισσότεροι οι Έλληνες Χριστιανοί. Έτσι, στη Λάρισα και τη χώρα του Ολύμπου οι Τούρκοι ήταν 19.000, ενώ οι Χριστιανοί 30.000, στα Φάρσαλα και τον Δομοκό 5000 Τούρκοι και 27.000 Χριστιανοί, στο Βελεστίνο, στον Αρμυρό και στην Κατερίνη οι Οθωμανοί ήταν 1000, ενώ οι Έλληνες αντίστοιχα 7000, 8000 και 18.000. Στον Τύρναβο, στην Αγυιά, και στο Βόλο οι Τούρκοι ήταν 2000 και οι Έλληνες αντίστοιχα 8000, 18.000 και 12.000, ενώ στην Καρδίτσα και τα Άγραφα, Τρίκαλα, χώρα του Ασπροποτάμου, Ελασσόνα, Ραψάνη και το μεγαλύτερο μέρος των Χασσίων οι Οθωμανοί ήταν 3000, έναντι 13.000 της Καρδίτσας, 42.000 των Τρικάλων και 59.000 της Ελασσόνας. Συνολικά οι 42.000 Τούρκοι ήταν λίγοι μπρος στις 283.000 των Ελλήνων Χριστιανών². Αυτοί οι Έλληνες, αγνοί πατριώτες, στις απόμερες και απάτητες βουνοκορφές των Χασσίων ή στα χωριά του Ασπροποτάμου είχαν ξεχάσει τη γλώσσα τους και κινδύνευαν να χάσουν και την ελληνική τους συνείδηση και υπόσταση. Πολλοί Τούρκοι, αν όχι οι περισσότεροι, ήταν απόγονοι Ελλήνων εξωμοτών, όπως αναφέρεται στα 1777 για τους Τούρκους της Λάρισας³.

Στη Δυτική Μακεδονία, οι περιοχές της Φλώρινας, Μοναστηρίου, Σιάτιστας, Σερβίων της ηγεμονίας της Ρουμελίας, κατοικούνταν βασικά από Έλληνες Βλάχους, οι οποίοι γνώριζαν την Ελληνική γλώσσα, αλλά μιλούσαν τα Βλάχικα. Πολλοί απ' αυτούς ήταν και Αλβανόφωνοι, φθάνοντας μέχρι εδώ από τη Βόρειο Ηπειρο και Αλβανία ακολουθώντας τις οροσειρές της Πίνδου και φέροντας μαζί τους και την Αλβανική γλώσσα. Οι κάτοικοι των περιοχών αυτών ήταν, ως επί το πλείστον, εξισλαμισμένοι Έλληνες, που πολλοί είχαν διατηρήσει την ελληνική τους γλώσσα, γνώριζαν τα Μυστήρια, τις νηστείες και τις γιορτές του Χριστιανισμού⁴.

Ακολουθώντας τις πληροφορίες του Αραβαντινού στη “Χρονογραφία της Ηπείρου”, για την κατάσταση της Ηπείρου στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας έως και την

-
1. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό. π. τόμος Β΄, σελ. 400.
 2. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ΄, σελ. 88.
 3. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ΄, σελ. 88.

εποχή του ίδιου, δηλαδή το πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα, άρα και κατά τους χρόνους δράσης του Πατροκοσμά, παρατηρούμε τα εξής αξιόλογα και σημαντικά για την έρευνά μας.

Πρώτον, ότι οι περιοχές που τράβηξαν ιδιαίτερα το ενδιαφέρον του Αγίου ήταν προβληματικές. Μελετώντας την περιοχή της Ηπείρου έχουμε αποδείξεις της καταστάσεως που επικρατούσε, των εξισλαμισμένων χωριών, αλλά και ολόκληρων περιοχών, που αρνούσαν τη θρησκεία τους κατά άτομα, οικογένειες ή και χωριά ολόκληρα με τους ιερείς τους, επειδή δεν μπορούσαν να σηκώσουν το βαρύ φορτίο της σκλαβιάς, της πείνας, των εξευτελισμών, του παιδομαζώματος. Στη Δυτική Ελλάδα, στις περιοχές της Παραμυθιάς, Φιλιατών, Μαργαριτιού είχαν αποστατήσει και αλλαξοπιστήσει ολόκληρα χωριά. Δραγωμή, Νικολίτσι, Νεοχώρι, Μινίνα, Πετροβίτσα στην περιφέρεια της Παραμυθιάς, Μαρκάτες, Νινάτες, Γιάννιρη, Βέρβα, Πηγαδούλια, Κόνιτσα στην περιοχή των Φιλιατών, Βραχονά, Αρπίτσα, Βόλια, Πλαταργιά, Βράστοβο, Σαλίτσα, Γράββα, Κορύτσιανη, Κούτσι, Κορσοβίτσα, είναι μερικά από τα χωριά στο Μαργαρίτι, τα οποία αρνήθηκαν την Ορθόδοξη, Χριστιανική πίστη, αρνήθηκαν και τη γλώσσα τους την Ελληνική, μιλώντας περισσότερο τα Αλβανικά και λίγο ή καθόλου τα Ελληνικά. Προχωρώντας ψηλότερα, στην περιοχή του Δελβίνου, τα χωριά Πιτζάρι, Γκολέμη, Ζουλιάτες, Προγονάτες, Κούτζι, Καλαράτες, Αβαρίτζα, ήταν μερικά από τα χωριά, που αρνήθηκαν θρησκεία και γλώσσα¹. Σε μερικά από αυτά ήταν εντελώς άγνωστη η Ελληνική γλώσσα. Οι άνθρωποι αυτοί θεληματικά, μέσα στην άγνοιά τους, εγκατέλειψαν θρησκεία και γλώσσα, για να αποκομίσουν τα προς το ζην. Αυτά τα μέρη απασχόλησαν περισσότερο τον Πατροκοσμά. Δεν ασχολείται σχεδόν καθόλου με τη Νότια Ελλάδα, αυτός που όργωσε όλη την ελληνική επικράτεια δεν πήγε ούτε μια φορά στην Πελοπόννησο, ενώ πέρασε δύο ή τρεις φορές από την Ήπειρο και περπάτησε και στα πιο απόμερα χωριά της.

Το δεύτερο, που προκύπτει από τους πίνακες του Αραβαντινού, είναι ότι οι περιοχές και τα χωριά που επισκέφτηκε δύο και τρεις φορές ο Πατροκοσμάς ήταν δίγλωσσα ή Αλβανόφωνα και Βλαχόφωνα. Στα χωριά του Ζαγορίου, κατά τις μαρτυρίες των μελετητών πήγε το 1767, το 1774, το 1777 και το 1778, ένα χρόνο πριν το μαρτυρικό θάνατό του. Το συχνό πέρασμά του δείχνει την επιμονή του Πατροκοσμά, οι Έλληνες των χωριών αυτών να παύσουν να μιλάνε τα Βλάχικα, αφού ήταν μόνο Έλληνες και γι’ αυτό το λόγο κήρυξε, ίδρυσε Σχολεία, έκανε εράνους, συνέβαλε και ο ίδιος με το φτωχό οβολό του. Περιόδευσε όλα τα Ζαγοροχώρια, ίδρυσε Σχολεία στη Ζίτσα, στο Πάπιγκον, στην Καλωτά, στη Λεσινίτσα, στο Φλαμπουράρι, όπου «κληροδοτεί εκ του στερήματος

αυτού 200 γρόσια». Περιοδεύει τις δίγλωσσες περιοχές της Πρέβεζας, Τσαρακοβίστας, Κόνιτσας,

1. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 349, 351, 354, 358-359, 360.

Πάργας, Φαναρίου, Μαργαριτίου, Παραμυθιάς, Φιλιατών, Δελβίνου, Αργυροκάστρου, Τεπελένης, Πρεμετής, Αυλώνας.

Τρίτον, ο Πατροκοσμάς επισκέπτεται τις καθαρά Αλβανόφωνες περιοχές, όπως τη Διοίκηση του Μπερατίου με τα 301 χωριά και συνοικισμούς, τα 51 χωριά της Αυλώνας, τα 148 της Πρεμετής, τα 37 της Τεπελένης, τα 14 του Δελβίνου. Σε πολλά απ' αυτά υπήρχαν Τούρκοι και Αλβανοί μόνο και καθόλου Έλληνες, τουλάχιστον φαινομενικά. Ο Πατροκοσμάς γνώριζε ότι αυτά ήταν χωριά που είχαν εξωμόσει, και τα οποία χάνοντας τη θρησκεία τους έχασαν και τη γλώσσα τους την Ελληνική. Ίσως στα χωριά αυτά οι φαινομενικά Τούρκοι να ήταν κρυπτοχριστιανοί, και το συχνό πέραςμα του Αγίου να τους ενδυνάμωνε την πίστη. Διδάσκει στα Αλβανόφωνα χωριά, φθάνει μέχρι το Μπεράτι τον Αύγουστο του 1777, κατά τις "Σημειώσεις" και "Ενθυμήσεις" σε εκκλησιαστικά βιβλία της περιοχής.

Τέταρτον, τα περισσότερα τοπωνύμια των Αλβανόφωνων ή δίγλωσσων χωριών και αυτών που κατοικούνταν μόνο από Τούρκους, ήταν Ελληνικά ή είχαν Ελληνική ρίζα ή εξελληνίστηκαν. Μπεράτι, Αυλών, Άρτα, Αργυρόκαστρο, τοπωνύμια καθαρά Ελληνικά, τα χωριά με τις καταλήξεις -αδες (Δρυμάδες), -αταις (Μαρκάταις, Βουλιάραις), -ουσα (Ελαιούσα, Βωβούσα), -ιλα (Βουνίλα), -ινα (Καμαρίνα), -άσσα (Μανωλιάσσα, Καλιάσσα), -ίτζα (Ασμενίτζα, Ρωμίτζα), -ανα (Θεοδώριανη, Τσερκούβιανη), -ιανη (Ποστένιανη, Πέστιανη), -ανη (Λιμπίβανη, Κάρυανη), -αδα (Σκιάδα), -ικα (Σουφράτικα, Φρεάτινα), -ειο (Σελειό, Κηπουρείον), -ον (Μαυρόπουλον, Ζάβροχον) -βον (Ζάλοβον, Κρυφοβόν), -η (Τσόρανη, Κώσταρη, Πικέρνη). Υπήρχαν και πολλά τοπωνύμια, που είχαν ρίζα Σλαβική ή Αλβανική και οι Έλληνες τα μετέβαλαν δίνοντάς τους ελληνικές καταλήξεις. Όπως εκείνα που είχαν Σλαβική ρίζα χοβ- Λιμπόχοβ, οβίσδ- Ραδοβίσδ, ότζ- Μπότζ, οι Έλληνες τα έκαναν Λιμπόχοβο, Ραδοβίσδι, Μπότζιον. Τα Αλβανικά σε -αι εξελληνίστηκαν με την κατάληξη -ες ή -αις. Τα Πάδαι έγιναν Πάδαις και Πάδες και δεν διαφέρουν καθόλου από τα ελληνικά Καρδία και Καρδίες, Μαρκάταις, Νινάταις. Τα έχοντα τις Αλβανικές καταλήξεις -γι, -ψι, -σι, -ζι, τι, κι, Αχμανίπαγι, Κράψι, Κούδεσι, Ιτρίζι, Κούτζι, Μπουγιάτι, Προυγκί, και τα σε -ούσι, υποκοριστικού τύπου, όπως Τσορούσι, Μπούσι, Μαλούσι, τα διατήρησαν. Τα Τουρκικά τοπωνύμια, προσθέτοντας την κατάληξη -α ή -ον για ευφωνία, εξελληνίστηκαν. Η Φετόκ έγινε Φετόκα, η Μουζάκ Μουζάκα, η Ζαβρούχ Ζάβρουχον¹. Όλα αυτά τα χωριά, τα απόμερα και ξεχασμένα, με ελληνική ή ξένη ονομασία, κατοικημένα από Έλληνες, Αλβανούς ή Τούρκους, με τη θρησκεία του Χριστού φανερά ή κρυφά, με γλώσσα Αλβανική ή Βλάχικη, έγιναν γνωστά και απέκτησαν οντότητα με την

1. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β΄, σελ. 317 - 394.

παρουσία του Πατροκοσμά. Κάποια από αυτά είχαν ελάχιστους κατοίκους, αυτό όμως δεν εμπόδισε τον Άγιο, όχι μόνο να διδάξει, αλλά και Σχολείο να ιδρύσει, όπως έγινε στο μικρό συνοικισμό Χάλιου με την Τουρκική ονομασία και τις 7 μόνο χριστιανικές οικογένειες. Στο χωριό Χάλιου στέλνει και Επιστολή, με την οποία ορίζει επιτροπή για την καλή λειτουργία του Σχολείου. Το ίδιο συμβαίνει και με τις Συρακάτες, χωριό με 15 μόνο οικογένειες, ιδρύει Σχολείο, στέλνει και Επιστολή, με την οποία συμβουλεύει τους κατοίκους να υπακούουν τον ιερέα τους και να φροντίζουν για τη σύσταση του Σχολείου.

Να, λοιπόν, γιατί ο Πατροκοσμάς, ο διδάσκαλος του Γένους, σύχναζε σε κείνες τις περιοχές, ίδρυε Σχολεία, έστελνε Επιστολές, απαγόρευε την ομιλία της Αλβανικής ή Βλάχικης γλώσσας, έστηνε σταυρούς, αγίασε με την παρουσία του και το πέρασμά του τον τόπο. Οι περιοχές της ορεινής και αγροτικής Ηπείρου τον είχαν ανάγκη, γιατί αν δεν υπήρχε αυτός θα ήταν οριστικά χαμένες για τον Ελληνισμό¹.

Αντίθετα, στις Βενετικές κτήσεις των παραλίων της Δυτικής Ελλάδας και προπαντός στα Επτάνησα κυριαρχούσε η γλώσσα των κατακτητών, η Ιταλική. Ο κάθε νησιώτης για να σταδιοδρομήσει και να αποκτήσει μια θέση έπρεπε «να μανθάνη την διάλεκτον του κυριάρχου Βενετού. Το αρχοντολόγιον και οι επιφανείς γλώσσαν οικιακήν είχαν την Ιταλικήν»². Ο Ιωάννης Καποδίστριας στο περίφημο Υπόμνημά του στο λόρδο Castlereagh, _____

1. Με βάση τους πίνακες του Αραβαντινού, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό. π. τόμος Β΄, σελ. 317-401, τις σημειώσεις του Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π. τόμος Δ΄, σελ. 88, 367, του Κων. Βακαλόπουλου, *Ηπειρος, Ιστορία του Β. Ελληνισμού*, ό. π. σελ. 145 κ. ε., τις ειδήσεις του Άγγλου Πρόξενου Willim Eton, των Άγγλων περιηγητών Holland και Leake, Παύλου Loucas, του Γάλλου Πρόξενου στη Θεσσαλονίκη Beaujour². (Β. Σφυρόερας, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΑ΄, σελ. 189-206) και πολλών άλλων Ελλήνων μελετητών, καταρτίσαμε Πίνακες, στο τέλος της εργασίας, στους οποίους φαίνεται η προτεραιότητα του Πατροκοσμά στις Περιοχές της Ηπείρου, και γενικά του Β. Ελληνισμού.
2. «Θα ιδώμεν την εσχάτην αμάθειαν εις ην ευρίσκετο ο νησιώτης. Μόλις οι ιερείς ήξευρον το αναγιγνώσκειν, το δε ορθογραφείν ουχί μόνον ηγνοείτο, αλλά και το απλώς γράφειν. Βιβλία συμβολαιογραφικά, κώδικες εκκλησιών, καταγραφαί μοναστηρίων και δικόγραφα εκτός του μιζοσολικού και της πλείονος παρεσφύσεως Ιταλικών λέξεων, δι' ων διεκρίνετο το κοινόν διαλεκτικόν ιδίωμα του Επτανήσιου, δυσκόλως αναγιγνώσκονται την σήμερον, ή εννοούνται... Μόνη η Ορθόδοξος Εκκλησία εις τα εν Ελληνική γλώσσα συγγράμματα αυτής διέσωζε την γλώσσαν εις τους ορθοδόξους λάτρας νησιώτας». Π. Χιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου*, εν Ζακύνθω, τυπογραφείον ο «Φώσκολος» 1887, τόμος ΣΤ΄, σελ. 209 - 210.

το 1815 αναφέρει επιγραμματικά: «Η Ενετική πολιτική εφοβείτο την υπεροχήν του Ελληνικού πνεύματος και προσεπάθει να καταβάλλη τούτο δια της αμαθείας. Εν Επτανήσω ουδέποτε επέτρεψε την σύστασιν δημοσίων σχολείων». Έτσι ο λαός έμεινε αγράμματος και οι πλούσιοι μόνο

εκπαιδευόταν «εν τη πρωτεύουση και εν τω πανεπιστημίω της Παδούης»¹. Ο εξιταλισμός των πλουσίων και η έλλειψη Σχολείων στην αγροτική ύπαιθρο είχαν ως συνέπεια πολλοί Επτανήσιοι διανοούμενοι αργότερα να μη γνωρίζουν καθόλου ή πολύ λίγο την Ελληνική γλώσσα, γράφοντας μόνο στην Ιταλική. Αυτό συνέβη με τον εθνικό μας ποιητή Διονύσιο Σολωμό, ο οποίος κατάφερε να μάθει την Ελληνική γλώσσα μεγάλος και με την παρότρυνση και επιμονή του Σπυρίδωνα Τρικούπη, με τον Ούγο Φώσκολο, ο οποίος δεν έμαθε ποτέ ούτε μίλησε την Ελληνική, αν και γεννήθηκε και έζησε αρκετά χρόνια στη Ζάκυνθο και είχε δάσκαλό του το Μαρτελάο και η μητέρα του ήταν ελληνίδα. Το ίδιο συνέβη και με πολλούς άλλους Επτανησίους λογίους, άνδρες και γυναίκες, οι οποίοι έγραψαν μόνο στην Ιταλική γλώσσα, γιατί δεν γνώριζαν την ελληνική καλά ή και καθόλου, με αποτέλεσμα τα έργα τους να χαθούν.

Η Ιταλική επιρροή φαίνεται και στα ιταλικά τοπωνύμια και ονόματα χωριών των παραλίων της Δυτικής Ελλάδας, όπως Πρέβεζα, Ρηνιάσσα στην περιοχή Πρεβέζης, Σπλάντζα στην περιοχή Φαναρίου, Βέρβα και Πιτζιούς στη διοίκηση Φιλιατών, Περούκα και Κολώνια στη διοίκηση του Δελβίνου².

Όσον αφορά τη γλώσσα του Τούρκου κατακτητή ποτέ δεν κυριάρχησε, ούτε μιλήθηκε από τους Έλληνες στο σύνολό της, παρά μόνο κάποιες λέξεις από την καθημερινή ζωή - φαγητά, σκεύη, ασχολίες, συναλλαγές - καθιερώθηκαν στο ελληνικό λεξιλόγιο και επεκράτησαν, όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Η Τουρκική γλώσσα ήταν πάντα η γλώσσα του κατακτητή και σε πυκνοκατοικημένες ακόμη από Τούρκους περιοχές δε μιλήθηκε από τους Έλληνες. Το πιο σημαντικό εδώ είναι ότι ο Τούρκος κατακτητής αντί να επιβάλλει τη γλώσσα του στους κατακτημένους, επηρεάστηκε και χρησιμοποίησε την Ελληνική και ως επίσημη διπλωματική γλώσσα. Πολλά διπλωματικά έγγραφα των Τούρκων, συνθήκες, καταστατικά, αλλά και απλά, ιδιωτικής χρήσεως, έγγραφα, έχουν διασωθεί γραμμένα στην Ελληνική. Αυτό δείχνει την πολιτιστική υπεροχή της Ελληνικής γλώσσας, την ισχύ και τη σημασία της και για τους κατακτητές ακόμη. Επομένως δεν υπήρξε ποτέ θέμα Τουρκικής γλώσσας στην Ελληνική επικράτεια και στα πιο δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς.

1. Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό.π. σελ. 207.

2. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό.π. τόμος Β', σελ. 325, 326, 347, 354, 357.

Αυτή ήταν η κατάσταση που επικρατούσε στις ορεινές περιοχές, ιδίως της Ηπείρου και Δυτικής Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της περιοχής του Ασπροποτάμου. Ο Πατροκοσμάς, έχοντας “μονάχη έγνοια” τη γλώσσα την Ελληνική, γνωρίζοντας καλά τις δύσκολες συνθήκες, στις οποίες ζούσαν οι Έλληνες και το μεγάλο γλωσσικό πρόβλημα, που αντιμετώπιζε ο Ελληνισμός με την κατάργηση σε μερικά μέρη ή την ανυπαρξία σε άλλα της Ελληνικής γλώσσας, ή την αντικατάστασή της με τη Βλάχικη ή την Αλβανική, ξεκίνησε μια μεγάλη σταυροφορία σ’ αυτά τα μέρη. Άλλοτε με την ίδρυση Σχολείων, με την παράκληση ή και τη φοβέρα, άλλοτε με την άφεση των αμαρτιών των

χριστιανών, που τις έπαιρνε επάνω του ή με την απαλλαγή τους από τα “δοσίματα”, κατόρθωσε να διατηρήσει την Ελληνική γλώσσα και να σώσει τον Ελληνισμό, ο οποίος απειλούνταν από την άγνοια, την αμάθεια και τη σταδιακή απώλεια του γλωσσικού του οργάνου, της Ελληνικής γλώσσας.

3.4.2. ΤΟ ΚΗΡΥΓΜΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΚΟΣΜΑ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Αξιόλογη ήταν η προσφορά του Πατροκοσμά στις ορεινές εκείνες περιοχές, που είχε ξεχαστεί, σχεδόν, η Ελληνική γλώσσα και οι κάτοικοι ήταν Βλαχόφωνοι, Αλβανόφωνοι ή δίγλωσσοι. Οι πληθυσμοί των ορεινών διαμερισμάτων της Πίνδου, του Γράμμου, του Βερμίου, των Χασίων, της Γκαμήλας, τα μέρη γύρω στο Μέτσοβο, στον Ασπροπόταμο και στα Άγραφα, τα χωριά του Ζαγορίου και του Μαλακασίου, οι περιοχές της Β. Ηπείρου μέχρι το Μπεράτι και πιο ψηλά, αν και

Έλληνες θερμοί και μεγάλοι πατριώτες, είχαν ξεχάσει τη γλώσσα τους την Ελληνική, χρησιμοποιώντας την ελάχιστα, ως επίσημη, ενώ κυριαρχούσε η Βλαχική ή η Αλβανική στην καθημερινή και ιδιωτική τους ζωή, μέσα και έξω από το σπίτι.

Την Ελληνική γλώσσα ο Άγιος την έβλεπε ως το αποτελεσματικότερο όπλο κατά των εξισλαμίσεων. Ήταν ένα αίτημα της εποχής καυτό, που ενίσχυε και συντελούσε στην αφύπνιση της εθνικής συνειδήσεως των υποδούλων. Γι' αυτό χαρακτηριστικό γνώρισμα και στοιχείο απαραίτητο των Σχολείων του Πατροκοσμά ήταν η Ελληνική γλώσσα. «Να σπουδάσετε τα παιδιά σας να μαθαίνουν τα ελληνικά, διότι η Εκκλησία μας είναι εις την Ελληνικήν και αν δεν σπουδάξης εις το ελληνικόν, αδελφέ μου, δεν ημπορείς να καταλάβης εκείνα οπού ομολογά η Εκκλησία μας»¹. Τόσο πολύ συνέχει τον Πατροκοσμά το θέμα της γλώσσας, που προτιμούσε Σχολεία, στα οποία να διδάσκεται η ελληνική γλώσσα, παρά βρύσες, ποτάμια, δρόμους και γεφύρια. «Καλύτερα, αδελφέ μου, να έχης σχολείον ελληνικόν, παρά να έχης βρύσες και ποτάμια»¹. Τονίζει το «ελληνικόν», για να μαθαίνουν τα παιδιά την ελληνική γλώσσα. Και σε άλλο σημείο πάλι αναφέρει: «Εσύ οπού κάνεις παιδιά, να τα παιδεύης τα παιδιά σου, να τα μαθαίνης τα γράμματα, εξόχως τα ελληνικά, διατί η Εκκλησία μας, αδελφέ, είναι εις την ελληνικήν γλώσσαν»².

Η Βλαχική γλώσσα ήταν χαρακτηριστικό των κατοίκων των ορεινών περιοχών της Πίνδου. Ο Άγιος Κοσμάς έπρεπε να αγωνιστεί για την επιβολή της Ελληνικής, που δεν _____

1. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σελ. 67.

2. Γ. Αποστολιάς, *Διδαχαί του εν Αγίοις πατρός ημών Διδασκάλου Κοσμά*, ό. π. Λόγος Ε', σελ. 69.

ήταν τόσο εύκολο με τις επικρατούσες συνθήκες. Όμως με το φλογερό του ζήλο και την πειθώ, τα κατάφερε. Οι μαρτυρίες γι' αυτή του την προσπάθεια είναι πολλές. Ο Μετσοβίτης λόγιος του περασμένου αιώνα, Τριαντάφυλλος Μπάρτας μας πληροφορεί για όσα συνέβησαν στα χωριά του Ζαγορίου: «Η κατ' ολίγον έκλειψις της παρεφθαρμένης ταύτης βλαχικής γλώσσας ήρχισεν από της εν Ελλάδι περιοδείας του καλουμένου και όντως Αγίου Κοσμά, ήτις εγένετο προ ενός και τετάρτου αιώνος»¹. Ο Μπάρτας διέσωσε ένα απόσπασμα Διδαχής του Αγίου, το οποίο απευθυνόταν στους ορεσίβιους της Ηπείρου: «Τέκνα μου αγαπητά, εν Χριστώ, διατηρήσατε γενναίως και ατρομήτως την ιεράν ημών θρησκείαν και την γλώσσαν των πατέρων, διότι αμφοτέρα ταύτα χαρακτηρίζουσι την φιλάτην ημών πατρίδα και άνευ τούτων το έθνος ημών καταστρέφεται. Μην απελπισθήτε, αδελφοί μου, η θεία πρόνοια θέλει πέμψει μίαν ημέραν την ουράνιον σωτηρίαν ίνα φαιδρύνη τας καρδιάς ημών προς απαλλαγίν εκ της ελεεινής καταστάσεως εν τη οποία ευρισκόμεθα...»². Είναι χαρακτηριστική η φράση του Αγίου, «διατηρήσατε γενναίως και ατρομήτως την ιεράν ημών θρησκείαν και την γλώσσαν των πατέρων», τοποθετώντας δίπλα - δίπλα τις δύο μεγάλες και αναφαίρετες αξίες, που προασπίζουν και διατηρούν τον Ελληνισμό, τη Θρησκεία και τη Γλώσσα. Σχολιάζοντας και αξιολογώντας ο Μπάρτας την απήχηση της Διδαχής του Αγίου στους κατοίκους αυτής της βλαχόφωνης περιοχής, η οποία κατοικούνταν υπό «Ελλήνων την φυλήν Βλάχων», τονίζει πως σταμάτησε το μεγάλο κύμα του εξισλαμισμού και συμπληρώνει: «Παρώτρυνε (ο Άγιος)

πατρικώς τους κατοίκους, ίνα εγκαταλείψωσι την ανωφελή αυτών γλώσσαν, ως παρεφθαρμένην και γέμουσαν ξενικών λέξεων. Έκτοτε όλα τα χωρία, τεσσαράκοντα τον αριθμόν του Ζαγορίου και αλλού παρέλαβον προθύμως την ελληνικήν γλώσσαν, αφήσαντα όλως την βλαχικήν»³. Δεν είναι εύκολο να εγκαταλείπει κάποιος τη γλώσσα, την οποία χρησιμοποιεί καθημερινά, «αφήσαντα όλως», όποια και αν είναι αυτή, και να παραλαμβάνει «προθύμως» κάποια άλλη, την οποία γνωρίζει ίσως λιγότερο ή δεν την χρησιμοποιεί καθόλου. Η αλλαγή αυτή και συμμόρφωση των κατοίκων προς τις προτροπές του Πατροκοσμά, δείχνουν την ισχυρή προσωπικότητά του ομιλούντος, ο οποίος κατόρθωσε να ξεριζώσει «την ανωφελή, παραφθαρμένη και γέμουσα ξενικών λέξεων» Βλαχική, τονίζοντας την ελληνική καταγωγή των ορεσιβίων και την ανάγκη διατηρήσεως αυτής της γλώσσας, η οποία είναι δεσμός άρρηκτος της ενότητας του ελληνισμού.

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Β2, ό. π. σελ. 213.

2. Τριαν. Μπάρτας, *Περί εποίκων Ρωμαίων εν Ελλάδι*, Βουκουρέστι 1878, σελ. 8-10.

3. Τριαν. Μπάρτας, *Περί εποίκων Ρωμαίων εν Ελλάδι*, ό. π. σελ. 8-10, επίσης Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π. σελ. 421 - 422.

Και ο Χριστόφορος Περραιβός αναφέρει τη γνώμη του Κωνσταντίνου Ασωπίου, Ηπειρώτου διδασκάλου του Γένους, από το Γραμμένο της Ηπείρου: «Μανθάνω δε παρά του φίλου μου Κωνσταντίνου Ασωπίου, ότι και άλλο καλόν χρεωστέεται εις τον Άγιον τούτον άνδρα^ε ουκ ολίγα, δηλαδή, του Ζαγορίου χωρία, τούτου προτροπή και διδασκαλία, αφήσαντα την μέχρι τότε λαλουμένην βλαχικήν γλώσσαν, έλαβον κατά μικρόν την Ελληνικήν, την οποίαν μέχρι της σήμεραν έχουσι. Τούτο είναι γενική εν Ηπείρω παράδοσις»¹.

Η απήχηση της διδασκαλίας του Πατροκοσμά στα Ζαγοροχώρια και η αντικατάσταση της Βλαχικής από την Ελληνική γλώσσα, μαρτυρείται και από άλλους νεώτερους συγγραφείς και μελετητές. Ο Φάνης Μιχαλόπουλος γράφει ότι ο Πατροκοσμάς έφθασε στα Ζαγοροχώρια στα 1767 και ότι από την εποχή εκείνη τα περισσότερα χωριά εγκατέλειψαν οριστικά τα Βλαχικά που μιλούσαν και ασπάσθηκαν την Ελληνική γλώσσα². Από τις διάφορες μαρτυρίες φαίνεται ότι ο Άγιος δεν περιορίστηκε μόνο στο Δυτικό και Κεντρικό Ζαγόρι, όπου οι Βλαχόφωνοι ήταν σχεδόν ανύπαρκτοι, αλλά προχώρησε και στην Ανατολική περιοχή του, όπου η Ελληνική είχε εκτοπιστεί από την παρείσακτη Βλαχική. Έτσι οι «Βλάχοι την φυλήν» Έλληνες, όχι μόνο πείστηκαν να μην ξαναμιλήσουν την Κουτσοβλαχική, που είχε εκτοπίσει την προγονική τους γλώσσα, την Ελληνική, αλλά ίδρυσαν και Σχολεία για να μαθαίνουν τα παιδιά τους τα Ελληνικά γράμματα. Ο Δ. Βακάλης, στο περιοδικό “Ελληνικός Αστήρ” αναφέρει τις απόψεις του Σ. Λιάκου και Κ. Παπαδόπουλου για το θέμα. Ο Σπύρος Λιάκος σε άρθρο του στη “Καθημερινή” (1939), έγραψε: «Το κάτω Ζαγόρι, τα Χάσια και η Ανασελίτσα, εξελληνίσθησαν κυρίως δια του ιεραποστόλου Κοσμά, απειλήσαντος ότι θα καταρασθή όσους θα εξηκολούθουν να ομιλούν την Λατινομακεδονικήν». Και ο Κ. Παπαδόπουλος στον “Ταχυδρόμο” του Βόλου (1961) μεταξύ άλλων αναφέρει: «Πόσον δίκαιον

είχεν ο Άγιος Κοσμάς καταπολεμών την διάδοση του κουτσοβλαχικού ιδιώματος και την αλλοίωση της ελληνικής γλώσσας και ποίον κίνδυνον διέτρεχαν τα βόρεια εδάφη μας... έμελλε να αποδειχθή έπειτα από 165 χρόνια, όταν εν έτει 1942, οι ηγούμενοι της ρουμανικής προπαγάνδας, ετόλμησαν την ανεξαρτοποίησιν των εδαφών μας της Θεσσαλίας και Δ. Μακεδονίας, προς συγκρότησιν του πριγκηπάτου της Μεγαλοβλαχίας»³. Μαρτυρίες για την καθιέρωση της Ελληνικής

-
1. Χριστ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία του αιοδίμου Ρήγα Φεραίου του Θεπταλού*, Αθήναι 1860, α' έκδ. σελ. 51.
 2. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι μεγάλοι μας αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, περ. Το Νέον Κράτος, έτος β', τεύχ.11, Αθήνα 1938, σελ. 834.
 3. Δημ. Βακάλης, *Ο Εθνεγέρτης Άγιος Κοσμάς*, περιοδ. Ελληνικός Αστήρ, τόμος 3, Ιωάννινα 1986, σελ. 106. γλώσσας στα Ζαγοροχώρια υπάρχουν και από τον Λαμπρίδη και τον Φαλτάιτς¹, όπως και από πολλές αθησαύριστες παραδόσεις, που ζουν ακόμη στο στόμα του λαού αυτών των περιοχών.

Σημαντική η δράση του Πατροκοσμά και στα χωριά του Ασπροποτάμου και των Αγράφων. Η κατάσταση την οποία συνάντησε ο Άγιος κι εδώ ήταν απελπιστική, ίσως η χειρότερη. Δεν υπήρχε καν θρησκευτική ζωή, ο ιερέας ήταν άγνωστος, η Βλάχικη γλώσσα είχε καταργήσει την Ελληνική. Ο φλογερός καλόγερος επέμεινε, αγωνίστηκε και τα κατάφερε. Ο Σ. Παπακυριακού γράφει ότι «εις το χωρίον Μουτσιάρα του Ασπροποτάμου ο Κοσμάς απηγόρευσε την χρήσιν κατ' οίκον και δημοσία της κουτσοβλαχικής γλώσσας και αντ' αυτής συνέστησε την χρήσιν της ελληνικής ης έκτοτε γίνεται χρήσις εν τω χωρίω τούτω»².

Ο Α. Βακαλόπουλος αναφέρει ότι ο Πατροκοσμάς έμεινε περισσότερο στα βλαχοχώρια της Πίνδου και του Γράμμου, στα Γρεβενά και στα βλάχικα χωριά της Σαμαρίνας, Περιβόλι, Σμίξη και Αβδέλλα, όπου ίδρυσε Ελληνικά Σχολεία και ζήτησε από τους Βλαχόφωνους των Ελληνικών χωριών να μη μιλούν μεταξύ τους παρά μόνο ελληνικά³. Με το πέραςμα του Πατροκοσμά από τα μέρη αυτά γίνονται σημαντικές αλλαγές στη ζωή των κατοίκων, Σχολεία ιδρύονται, υποχωρεί η Βλάχικη γλώσσα, και «όπως αναφέρει η παράδοση, τα χωριά Μουτσιάρα, Τυφλοσέλι, Καμνάι, Καλογριανή και Βανακούλια παύουν να μιλούν την Βλαχικήν»⁴. Στο Βλάτσι, στη Βλαχοκλεισούρα, στη Σέτσα, στη Βίσσανη, στη Λαψίστα, στη Φλώρινα και στο Μοναστήρι, όπου έφθασε στα 1767 διέκρινε τη γλωσσική κατάσταση των χωριών και των μικροπόλεων κι επέμεινε όχι μόνο στην ανύψωση του κοινωνικού και θρησκευτικού επιπέδου, αλλά και στη σύσταση Σχολείων και την αποδοχή της ελληνικής γλώσσας στα βλαχοχώρια των Χασίων και της Πίνδου⁵. Στα χωριά του Μαλακασίου, Συρράκο, Καλαρρύτες και άλλα βλαχοχώρια, τόσο καρποφόρησε η διδα-

1. Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, Πανηπειρωτική Ένωσις Εφέδρων Αξιωματικών & Οπλιτών, τυπ. Δελή & Τσιπή, Αθήναι 1929.

2. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου*, Αθήναι 1953, σελ. 44 - 45.
3. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσ/νίκη 1973, τόμος Δ', σελ. 433.
4. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π. σελ. 440.
5. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι μεγάλοι μας αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, περ. Το Νέον Κράτος, έτος β', τεύχ.11, ό.π. σελ. 834, επίσης Ι. Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω Αγαθοεργημάτων*, τόμος Α', σελ. 115. σκαλία του, ώστε οι κάτοικοι άφησαν εντελώς τη Βλαχική και ασπάστηκαν την Ελληνική γλώσσα¹.

Το Φεβρουάριο του 1778 βρίσκουμε και πάλι τον Πατροκοσμά στα βλαχοχώρια του Ασπροποτάμου, Τύρνα, Περτούλι, Βετερίνο, Πύρρα, Δέση. Από εκεί ανεβαίνει βορειότερα στα Τρίκαλα, στα Γρεβενά και στη Λαψίστα, ιδρύοντας παντού Σχολεία κοινά, διδάσκοντας και νουθετώντας². Το πέραςμα του Πατροκοσμά από τα Βλαχοχώρια της Πίνδου και την προσφορά του τονίζουν η τοπική παράδοση των περιοχών αυτών, οι “Ένθυμήσεις” σε παλιά βιβλία εκκλησιαστικά, οι προφητείες του Αγίου, οι οποίες έως σήμερα διαδίδονται από στόμα σε στόμα, και τα πολλά προσκυνητάρια, τα οποία έγιναν με σύσταση του Κοσμά στις απρόσιτες εκείνες περιοχές, που δεν υπήρχε ούτε εκκλησία ούτε παπάς. Ο Κ. Φαλτάιτς γράφει: «Όχι μόνον δια τους βλαχοφώνους κατοίκους της Θεσσαλίας και Μακεδονίας, αλλά και δια τους βλαχοφώνους κατοίκους της Ηπείρου, η παράδοσις αναφέρει ότι ο Άγιος Κοσμάς συνετέλεσε περισσότερον παντός άλλου εις το να εγκολπωθούν αυτοί θερμότατα την Ελληνικήν γλώσσαν και μόρφωσιν. Ειδικώτερον θα είχον να αναφέρω ότι οι βλαχόφωνοι πληθυσμοί της Ηπείρου επί της εποχής του Αγίου Κοσμά είχον ήδη ελληνικήν μόρφωσιν την οποίαν εκινητοποίησε έτι περισσότερον η διδαχή και αι εν γένει ενέργειαι του Αγίου. Τουναντίον εις άλλας βλαχοφώνους περιφερείας η προσπάθεια του Αγίου Κοσμά, όπως αναγκασθούν οι κάτοικοι και αποβάλλουν την βλαχικήν γλώσσαν, ήτο αληθώς λυσσαλέα. Ούτως εις τα βλαχόφωνα χωριά των Τρικάλων, τα λεγόμενα του Ασπροποτάμου, διεξήγαγεν ο Άγιος Κοσμάς δεινότατον αγώνα δια να αναγκάση τον βλαχόφωνον πληθυσμόν να παύση να ομιλή βλαχικά»³. Ο Κ. Κώνστας αναφέρει παράδοση, που υπάρχει στην περιοχή των Γρεβενών και παραλλαγή της σώζεται και σε άλλες περιοχές. Ο Πατροκοσμάς, μεταξύ των άλλων είπε: «Θέλω να κάνετε ελληνικό Σχολειό μαζί με την εκκλησία εις το χωριό σας. Επιμένω να φεύγετε την αγρίαν βλάχικην γλώσσαν και να ομιλείτε την ελληνικήν. Θέλω ν' ακούτε και να εκτελείτε τας συμβουλάς μου. Μόνον έτσι θα σας αναγνωρίζουν και ως παιδιάς οικογενείας ενδόξων προγόνων»⁴.

-
1. Φ. Μιχαλόπουλος, *Οι μεγάλοι μας αναγεννηταί, Κοσμάς ο Αιτωλός*, περ. Το Νέον Κράτος, έτος β', τεύχ.11, ό.π. σελ. 835, επίσης Ι. Λαμπρίδης, *Περί των εν Ηπείρω Αγαθοεργημάτων*, τόμος Α', σελ. 115.
 2. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π. σελ. 435.
 3. Κ. Φαλτάιτς, *Ο Άγιος Κοσμάς εις το στόμα του Ηπειρωτικού λαού*, ό. π. σελ. 12.

4. Κ. Σαρδελής, *Ο Πατροκοσμάς ο Αιτωλός και η Μακεδονία*, περ. “Στερεά Ελλάς” Ιούνιος - Ιούλιος 1970, σελ. 175.

Οι μαρτυρίες για τη γλωσσική δράση του Πατροκοσμά στις Αλβανόφωνες περιοχές είναι πολλές. «Ο Κοσμάς πανταχού συνίστα την χρήσιν της Ελληνικής, αντί της Αλβανικής, διότι εκ φόβου πολλοί ελληνόφωνοι ελάλουν την αλβανικήν αντί της μητρικής των ελληνικής»¹. Σ’ αυτές τις περιοχές της Β. Ηπείρου είναι πλούσια η δράση του. Διδάσκει, νουθετεί, παροτρύνει, ιδρύει Σχολεία ελληνικά, επιβάλλει την Ελληνική γλώσσα.

Σε μια εποχή, που οι λόγιοι διδάσκαλοι του Γένους άρχισαν να ερίζουν για τη γλώσσα του Έθνους και να δημιουργούν το γλωσσικό ζήτημα, ο Πατροκοσμάς μόνος έδινε τη δική του μάχη, πολύ πιο σημαντική, για τη διάσωση της Ελληνικής γλώσσας, που κινδύνευε να εξαφανιστεί στις απρόσιτες, ορεινές περιοχές, για τις οποίες δεν είχε ενδιαφερθεί ποτέ κανένας. Η προσφορά αυτή στο Έθνος είναι η πιο σημαντική, που δυστυχώς δεν έχει εκτιμηθεί.

Τόσο πολύ τον απασχολεί τον Άγιο το θέμα της ομιλίας της Ελληνικής γλώσσας, που συγχωρεί τα πάντα, παίρνει επάνω του όλα τα αμαρτήματα, αρκεί να του υποσχεθούν ότι θα μιλούν Ελληνικά μέσα στο σπίτι τους: «Όποιος χριστιανός, άνδρας ή γυναίκα, υπόσχεται μέσα εις το σπίτι του να μην κουβεντιάξη αρβανίτικα, ας σηκωθή απάνου να μου το ειπή και εγώ να πάρω όλα του τα αμαρτήματα εις τον λαιμόν μου από τον καιρόν οπού εγεννήθη έως τώρα και να βάλω και όλους τους χριστιανούς να τον συγχωρέσουνε και να λάβη μίαν συγχώρεσιν, οπού, αν έδινε χιλιάδες πουγγιά, δεν την εματάβρισκε»². Στη Διδαχή αυτή φαίνεται όλη η αγωνία και το πάθος, θα λέγαμε, του Πατροκοσμά για τη διάσωση της Ελληνικής γλώσσας. Έβλεπε ότι, αν οι Έλληνες, Αλβανόφωνοι ή δίγλωσσοι, αυτών των απομακρυσμένων περιοχών συνέχιζαν και «κουβέντιαζαν αρβανίτικα μέσα εις το σπίτι τους», τα παιδιά τους θα μάθαιναν και θα μιλούσαν την Αλβανική, ενώ θα υποβιβαζόταν η Ελληνική, θα καταντούσε μια άγνωστη και απρόσιτη γλώσσα, μια γλώσσα νεκρή, την οποία σιγά-σιγά θα λησμονούσαν οι Έλληνες. Αυτό θα σήμαινε το σιωπηρό θάνατο της φυλής. Η Ελληνική γλώσσα είναι για τον Πατροκοσμά γλώσσα ιερή, καθαγιασμένη, η γλώσσα του ίδιου του Θεανθρώπου.

Ο Πατροκοσμάς έβλεπε ότι, αν οι Έλληνες έχαναν τη γλώσσα τους, θα έχαναν ταυτόχρονα και την πίστη τους την ορθόδοξη και τον εθνισμό τους. Ο ξενόγλωσσος Έλληνας δεν θα μπορούσε να καταλάβει το Ευαγγέλιο, να παρακολουθήσει τη Θεία Λειτουργία, να διαβάσει την Αγία Γραφή. Ο αναλφάβητος λαός θα αποξενωνόταν τελείως από τη

1. Σ. Παπακυριακού, *Συμβολή εις τον βίον Κοσμά του Αιτωλού, ιερομάρτυρος και ισαποστόλου*, Αθήνα 1953, σελ. 9.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Διδαχή Β2, ό.π. σελ. 207 - 208.

Εκκλησία ή θα έπεφταν θύματα της Δυτικής προπαγάνδας. Όσοι μιλούσαν Αλβανικά θα λησμονούσαν σιγά - σιγά τις ρίζες τους, θα έχαναν την ιδεολογία και την ταυτότητά τους, την πίστη

τους και τη θρησκεία, θα υποχωρούσαν στον Μουσουλμανισμό. Όσοι μιλούσαν Βλάχικα, θα αποξενωνόταν από τον κορμό του δένδρου του Ελληνισμού, του οποίου βασικό στοιχείο είναι η γλωσσική του κληρονομιά. Όσοι μιλούσαν Φράγκικα, χάνοντας τη γλώσσα τους, θα γινόταν εύκολη λεία των Παπικών και Προτεσταντών. Η γλώσσα συνιστά το Έθνος και αν λείπει αυτή θα χαθεί όλο το Έθνος. Η γλώσσα εκφράζει το λαό, τη Φυλή, τον πολιτισμό ενός τόπου και μιας εποχής. Γι' αυτό ακριβώς ο Πατροκοσμάς τονίζει την ίδρυση «ελληνικών σχολείων», «διότι και η Εκκλησία μας είναι εις την Ελληνικήν και αν δεν σπουδάξης εις το ελληνικόν, αδελφέ μου, δεν ημπορείς να καταλάβης εκείνα οπού ομολογά η Εκκλησία μας»¹.

Σε άλλη Δίδαχή ο Πατροκοσμάς απευθυνόμενος σε κληρικούς και λαϊκούς, συμβουλεύει: «Ωσάν έχετε τον τρόπον, όποιος παπάς ή κοσμικός θέλει να μάθη γράμματα ελληνικά, ας σηκωθή απάνω να μου το ειπή να τον ευλογήσω και εγώ, να βάλω και όλους τους χριστιανούς να τον συγχωρέσουνε. Σας παρακαλώ, χριστιανοί μου, να ειπήτε και δια εκείνους οπού ήλθαν να μάθουν γράμματα ελληνικά να τους χαρίζετε τα χρέγια και άλλα δοσίματα. Ανίσως πάλιν και δεν διαβάζουν, να τους τα ρίχνετε διπλά να τα πληρώνουν»². Το να μάθουν ελληνικά γράμματα όσοι λαϊκοί έχουν τον τρόπο, ιδιαίτερα όμως κληρικοί, που θα πρέπει να καταλαβαίνουν οι ίδιοι και να εξηγούν και στους άλλους το τι λέει το Ευαγγέλιο, είναι η προτεραιότητα του Πατροκοσμά. Ευλογεί και συγχωρεί τους χριστιανούς, οι οποίοι μαθαίνοντας ελληνικά γράμματα, σώζουν την ελληνική γλώσσα. Και συνιστά να χαρίζουν «τα χρέγια και τα άλλα δοσίματα» σε κείνους που θέλουν να μάθουν τα ελληνικά γράμματα, αντιθέτως να τους τα βάζουν διπλά, αν δεν είναι επιμελείς και δεν «διαβάζουν». Τονίζει τα «ελληνικά γράμματα», όπως και «σχολείον ελληνικόν», δείχνοντας έτσι την αγωνία του για την εκμάθηση και καθιέρωση της ελληνικής γλώσσας σε κείνες τις δύσκολες και απομακρυσμένες περιοχές. Τα χωριά και οι συνοικισμοί της Βορειοδυτικής Ελλάδας, που είχαν χάσει την πίστη τους και τη γλώσσα τους, οι περιοχές που μιλούσαν Βλάχικα ή Αρβανίτικα, οι κάτοικοι που δεν γνώριζαν καλά αν είναι Έλληνες ή Αλβανοί, απασχόλησαν ιδιαίτερα τον Άγιο Κοσμά. Να, γιατί εδώ ανάπτυξε όλη του την εκπαιδευτική και θρησκευτική του δράση.

Την επίδραση του Πατροκοσμά στις απρόσιτες εκείνες περιοχές της Ηπείρου, δει

1. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Δίδαχή Β2, ό.π. σελ. 210.

2. Ι. Μενούνος, *Κ. Αιτωλού Διδαχές*, Δίδαχή Ε, ό.π. σελ. 281.

χνουν και πολλές μαρτυρίες. Ο Χρύσανθος Κονοφάος έγραφε: «Εάν ο ενάρτετος, ο ιερο- διδάσκαλος Κοσμάς, ο αληθινός ομολογητής και μάρτυς δεν αναφαίνετο τω τότε καιρώ κατ' εκείνα τα μέρη, ουδείς θα ευρίσκετο χριστιανός Έλλην εις εκείνα τ' απόκεντρα και απόμονα»¹. Όσο και αν η ανωτέρα γνώμη είναι υπερβολική, δείχνει το έργο του μεγάλου ανδρός. Ο ποιητής Κρυστάλλης, ζώντας από μικρό παιδί το θρύλο του Πατροκοσμά στα βλαχοχώρια της Πίνδου, αναφέρει: «Τον άνθρωπον τούτον, όστις επιχείρησε κατά την κρίσιμον εκείνην εποχήν να άρη επ' ώμου τον σταυρόν αυτού και δια πλείστων όσων στερήσεων και κινδύνων της ζωής του, περιοδεύων πεζός, κατώρθωσε

μεταξύ των λαών της Ηπείρου και της Αλβανίας την στερέωσιν της πίστεως ημών, την ανάνηψιν εκ του ληθάργου της βαρβαρότητος του αθλίου Ηπειρωτικού λαού, δια της συστάσεως και διατηρήσεως σχολείων και την αναχαίτησιν του θριαμβεύοντος τότε εκείσε εξισλαμισμού, δικαίως οι Ηπειρώται και οι Αλβανοί απεκάλεσαν και διακήρυξαν σωτήρα των, ιερομάρτυρα και ισαπόστολον»². Ο ιστορικός του Μπερατιού, Εμμανουήλ Ρικάκης, σημειώνει: «Το αναπτυχθέν ρεύμα της αλλαξοπιστίας των κατοίκων εσταμάτησε χάρις εις τον Κοσμάν τα 1777, όστις δια της καταλλήλου αυτού διδασκαλίας κατώρθωσε να συγκρατήση πολλούς των κατοίκων εις τον χριστιανισμόν»³. Ο δε Π. Αραβαντινός, αναφερόμενος στον Πατροκοσμά, γράφει: «Δις ήδη ο φιλόσοφος και φιλόχριστος εκείνος ανήρ επεσκέφθη την Ήπειρον και Αλβανίαν, και εις ταύτας ικανά έτη περιηγηθείς, απέτρεπε τους κατοίκους αυτών εκ της εμφωλευούσης εκείσε κακοηθείας, και απεσόβει εκ του μέσου αυτών την βαθυτάτην άγνοιαν των ευαγγελικών γνώσεων και δοξασιών, δια παντός δυνατού και καταλλήλου τρόπου και βοηθήματος. Αναντίρρητον υπάρχει, ότι αι διδαχαί και αρεταί του θεσπισίου εκείνου ανδρός υπεστήριζον και συνετήρησαν τας αρχάς του χριστιανισμού εις την Ήπειρον εν γένει»⁴.

Η προσφορά του Πατροκοσμά στον τομέα της γλώσσας είναι μεγάλη. «Η γλώσσα εκφράζει τον άνθρωπο. Και πέρα από τον άνθρωπο το λαό, τη φυλή, μια μεγάλη ανθρώπινη ομάδα. Και μόνο από τη σπουδή της γλώσσας ενός λαού μπορούμε να καταλήξουμε σε βέβαια συμπεράσματα για την ιδιομορφία και για το βαθμό του πολιτισμού του. Όχι μόνο η μορφή, αλλά και η καταγωγή και η σημασία του λεκτικού θησαυρού μαρτυρεί τα ειδι-_____

1. Χρυσανθος Κονοφάος, *Ανέκδοτον χειρόγραφον (Χρονικόν)*, ΕΠΦ 1 (1881) σελ. 66 - 67.
2. Κ. Κρυστάλλης, *Οι Βλάχοι της Πίνδου*, Μέρος Β' στα Άπαντα Κρυστάλλη, Αθήναι 1967, εκδ. «Μαίναλον», σελ. 140.
3. Εμ. Ρικάκης, *Βεράτιον, ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική πραγματεία*, Αθήναι 1910, σελ. 13.
4. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, ό. π. τόμος Α', σελ. 267.

κώτερα και τα γενικότερα ενδιαφέροντα και το βαθμό της πολιτιστικής καλλιέργειας μιας ομάδας ανθρώπων»¹, γράφει ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος. Ο Πατροκοσμάς έχοντας συνείδηση της αποστολής του στο υπόδουλο Γένος, προσπάθησε με τους αγώνες του και τις προσπάθειές του να κρατήσει ο ελληνικός λαός τη γλώσσα του, να κρατήσει την πολιτιστική του κληρονομιά. Γιατί η γλώσσα, «δεν είναι απλό εργαλείο, είναι αξία, είναι κατάκτηση, έργο ζωής»². Γιατί «η γλώσσα, είναι φως που λυτρώνει. Είναι η ίδια η ελευθερία. Ο κοινός άνθρωπος τη χρησιμοποιεί χωρίς να υποπεύεται το μυστικό της. Κάθε φορά που, μέσα στην τρικυμισμένη ροή της Ιστορίας, η ελληνική ψυχή χρειάστηκε να ανοίξει το δρόμο της πραγμάτωσής της, κάθε φορά που το Έθνος βρέθηκε στην ανάγκη ν' αγωνιστεί, η γλώσσα στάθηκε η θαυματουργή, ανεξάντλητη βρυσομάνα της δύναμής του»³. Η γλώσσα είναι το κυριότερο συστατικό του αυτοπροσδιορισμού και της συνειδήσεως ενός λαού.

Γνώριζε ο Πατροκοσμάς ότι η γλώσσα είναι «μείζον εθνικό θέμα. Είναι εθνική ταυτότητα και υπόθεση εθνική. Κάθε αποκοπή και αποξένωση από την γλωσσική μας παράδοση, είναι απώλεια εθνική»⁴. Η γλωσσική έκφραση ενός λαού είναι αναπόσπαστο τμήμα της ύπαρξής του, της περασμένης και της σύγχρονης. Μέσα από τη γλώσσα συνάγεται η καλλιέργεια ενός λαού. Η γλώσσα δεν παύει να αποτελεί μια μορφή ελευθερίας του ανθρώπου. Το «πάρεξ ελευθερία και γλώσσα» του Σολωμού, είναι και του Πατροκοσμά το σύνθημα και ο στόχος. Για να αποκτήσει ο υπόδουλος ελληνικός λαός την ελευθερία του έπρεπε πρώτα να δώσει διέξοδο στην εσωτερική του ύπαρξη, να εξωτερικεύσει άφοβα τα συναισθήματά του, να μιλήσει ελεύθερα τη γλώσσα του, τη δική του γλώσσα την ελληνική σ' όλους τους τόπους που ζούσε. Η ελευθερία του ελληνικού λαού ταυτιζόταν με τη συνείδηση της γλώσσας του στην πιο πλατιά, στην πιο υψηλή της μορφή: εμπειρία του γεγονότος, ότι η γλώσσα ήταν το κυριότερο σωσίβιο, που έσωσε τον ελληνισμό μέσα από τις καταγίδες της ιστορίας. Η γλώσσα μόνο σαν έκφραση ελευθερίας, είναι μια έκφραση ζωής»⁴.

-
1. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Όρθιες ψυχές και άλλα παράλληλα κείμενα*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1980, σελ. 246.
 2. Γ. Μπαμινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία. Το παράδειγμα της Ελληνικής*, ό. π. σελ. 1 - 3.
 3. Μεσεβρινός, *Η προδομένη γλώσσα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1974, σελ. 269.
 4. Γ. Μπαμινιώτης, *Η Γλώσσα ως αξία. Το παράδειγμα της Ελληνικής*, ό. π. σελ. 3.
 5. Αριστοτέλης Νικολαΐδης, *Ο τρόπος της γλώσσας και άλλες εγγραφές, Δοκίμια*, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας" Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε. Αθήνα χχ, σελ. 41.